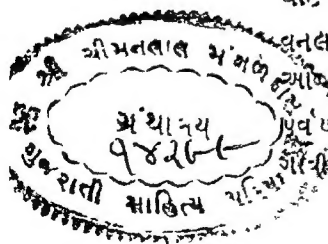

મે : ૧૯૭૧

પૂર્વ ખંગને

પૂર્વ ખંગની સોનાવણી સુંદર વનભૂમિ પર,
 લોહી નરસ્યા માનવલક્ષી ધૂમે ઘોર ભયંકર.
 દાઢ મહીં આ દેશ, નહોરે ચીરે લથળથ કાયા,
 પ્રચંડ ત્રાટે નરલક્ષીની જ્યાં જુઓ ત્યાં છાયા.
 અને છતાં લઈ હાથ કુહાડી, ભાલાં, ફરસી, ઢાવ,
 પૂર્વ ખંગના બહાદર ઝીંકે મરણ વીંઝતો ઘાવ.
 સુકિત ગીત કંઠે, ધ્વજ હાથે, હૈયે ઔર ખુશાલી,
 પૂર્વ ખંગની કૂચ નવો ઇતિહાસ સર્જતી આલી.
 પૂર્વખંગ ! છે રંગ તને, ચો કેસર લીના ભાઈ,
 અધિક મરસ રંગ થશે સત્વરે બજશે તવ શરણાઈ.
 જેતર જેતર નવા નવા લલકાર કિસાનો કરશે,
 મદલાહોનાં ગીત છલકતાં નદી, યુકુરો, તરશે.
 અને ટેરવાં કારીગરનાં રમશે રેશમ તારે,
 ઘાટે-હાટે મળશે મેળા કકણનાં રણકારે.

લલકારી તવ હસી ભિઠશે ફરી વસંત ટહુકે,
 ભલેને નરલક્ષીની કાળી આગ લભૂકે.
 પૂર્વખંગ ! તવ ઉદય શિખર પર વગડે મંગલ-ઘંટ,
 કેરાં હાડ પ્રકાશે, રવીન્દ્ર કેરો કંઠ.

-મકરન્દ દવે

તંત્રીઓ : ઈશ્વરલાલ મો. દવે જયમદલ પરમાર

તત્રીચો : ઇશ્વરલાલ દવે : જયમલ પરમાર

વર્ષ : ૪૨ મે '૭૧ અંક ૨ સળંગ અંક : ૪૯૪

જિર્મિ નવરચનાનાં સર્વ લખાણો કેાપી-રાષ્ટ્રથી રક્ષિત છે

૧. બાગોતિયાના બગેચ અને થાનુમાં	
હરિયાં નહિ	સંપાદકીય ૭૮
૨ લોકસાહિત્ય પરિવાર મિશ્રન	
નાગેશી	જયમલ પરમાર ૮૫
૩ પ્રભુદ પરમાણુદલાપ.....	જયમલ પરમાર ૮૭
૪ મહામુનિ કલ્યાણ	કુલેશય કારાણી ૮૮
૫ કવિ 'દાદ'ના કાવ્યો..... ૮૬
૬ દુકાગની માનનનાનાં સંસારણા-	
વાનદૂપા... .. .	મુળઆપ પાનિયા ૯૧
૭ 'દેવાણુદ ડગરો નહિ'.....	મુળઆપ પાનિયા ૯૨
૮ રીનાકરણ... .. .	ખોડીદાસ પરમાર ૯૮
૯ પરિક્રમા (૪)	રતુભાઈ રોહડિયા ૧૦૦
૧૦ આર્ષિ છાયાગાર્ધ	જેઠાભાઈ અવસુગ ૧૦૮
૧૧ સંતનાણી... ..	અમદાસજી ખારાવાળા ૧૦૬
૧૨. દયાનંદના લખના.....	યશવત ભટ્ટ ૧૧૨
૧૩. 'હાનો પૂતળી મહેને જાઈ.	જયમલ પરમાર ૧૧૩
૧૪ પૂર્વ અંગનો નિર્દય માનવવંશ ..	આ વિનોનાજી ૧૨૦
૧૫. મયો પેનર	નાગભાઈ નથુભાઈ વાળા ૧૨૨
૧૬ મધુમપર્ક ૧૨૬
૧૭. લાખો ને ગોરદે... .. .	સુરગભાઈ વડે ૧૩૦

[૧૩૭ના પૃષ્ઠ પર લોકસાહિત્ય પરિવાર મિશ્રન નાગેશી ના શિષ્યક ઉપર '૧૪મા પાનાથી ચાલુ' એમ છપાયુ છે, તેને અલ્પે ૮૫મા પાનાથી ચાલુ પાચવા વિનંતી]

૩ હકોને —

* દર માસની પહેલી તારખે અંક પ્રગટ થાય છે.

* કોષ્ટ પશુ મહિનાથી આઠક થઈ શકાય છે.

* આઠકોને અંક આઠ દિવસ સુધી ના નું મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યાબાદ ૧ ત કાર્યાલયને જણાવતુ, અંક સિલિકમાં હરે તો મોકલાશે.

* સરનામુ બદલાયાની અખર અંકની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં પંદર દિવસે આઠકે આઠક નંબર સાથે કાર્યાલયને પહોંચાડવી.

'જિર્મિ-નવરચના'ના લખાજમના દર વાર્ષિક-દેશમાં રૂા. ૧૦-૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમાં રૂા. ૨૧-૦૦

લેઅકોને—

* લેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારતાં પરત મેળવવા ઇચ્છનારે જરૂરી ટિકિટ સાથે જ ખીડવી.

આ માસિકમાં પ્રસિદ્ધિ યતા વિચારો જે તે લેખકાના હોય છે. તત્રીચો તે વિચારમા સંમત જ હોય તેવુ માનવુ નહિ.

પ્રકાશકોને—

* બદનાના સાપ્તાહિક, પાસિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવા. એજન્ટોને—

* 'જિર્મિ-નવરચના'ના બેચાણુ અને આઠકો અંગેના પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

જિર્મિ-નવરચના કાર્યાલય

૧૩, જાગનાથ પ્લોટ

રાજકોટ (જિ. રાજકોટ)

પ્રકાશક : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : મુદ્રક ને માલિક : જયમલ પરમાર : ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ
મુદ્રણ સ્થાન : સુરેષ મુદ્રિકા, ડો. યાસિક રોડ, કન્યા છાત્રાલય નામે : એજકોર્ટ, રાજકોટ-૧

પ-વર્ષીય

પોસ્ટ ઓફિસ સમયાવધિ દિપોઝીટ પર

૩ વર્ષીય દિપોઝીટ ૭% ૬ વર્ષ માટે દિપોઝીટ ૬%.

અન્ય કરપાત્ર સિક્યોરિટીઓનાં અને થાપણોનાં વ્યાજ સહિત,
વર્ષમાં શ. ૩૦૦૦/-સુધીનું વ્યાજ આવકવેરા-મુક્ત ગણાય છે.
આપની ટફાલ-કચેરીમાથી વધુ વિગતો મળશે.

રાષ્ટ્રીય બચત સંસ્થા

શ્રેષ્ઠ - સંસ્કારી પુસ્તકો માટે લાયબ્રેરીઓ ને - અંથપાલોને

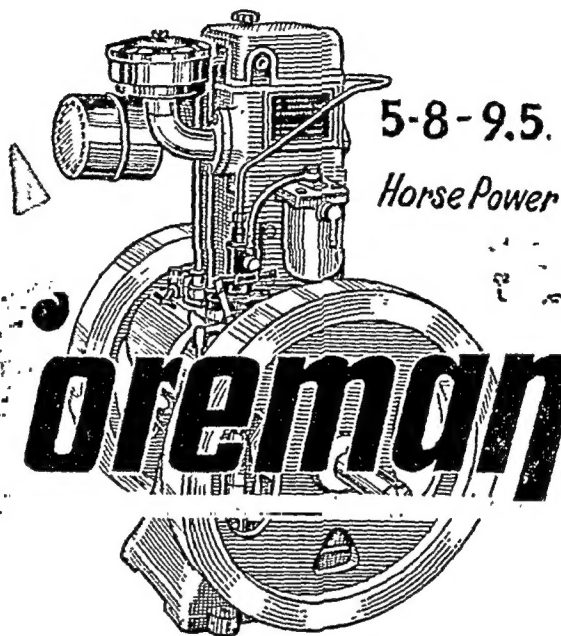
નવા વરસનું બજેટ આવી રહ્યું છે. દરેક લાયબ્રેરીને સારાં સંસ્કારી પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળે તે માટે અમે પૂરાં સગવડતા કરી છે.

આપને જોઈતાં પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળી શકશે. આપને જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી અમને મોકલી આપશો, જોાછા સમય માં આપના ઓર્ડરનાં પુસ્તકો રવાના કરવામાં આવશે. નવાં પુસ્તકોની યાદી મગાવી લેવા વિ.

પુસ્તકો મગાવવા માટેનું સર્વોત્તમ-વિશ્વસનીય સ્થળ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફની-ડીઝ બિજ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

Foreman

foreman OIL ENGINE

MANUFACTURERS:

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ :

ડા. ભૂપતરાય મો. દવે : ડા. શંકરલાલ મો. દવે

- ❖ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ❖ દવા પી પીને થાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે.
દવા વગર સાબ્દ થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- ❖ પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અનુભવી તંત્રીની કલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- ❖ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા, સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજું ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં દર મહિને આવે છે,
- ❖ વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર માસથી થાકેલ થઇ શકાય છે.
- ❖ વધારે વિગત બાંધવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ સાડા છ રૂપિયા.
વિદેશમાં શિલિંગ અઢાર, (રૂપિયા ૧૬)

— : આપનું લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

આરોગ્ય-ધામ, બાણભાઇ દેરેસ, બીજો માળે, બ્લોક નં. ૧, ડૉ. અબેડકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (બર્મા) રોલ પેટ્રોલ પંપ પાસે)
માદુગા (જી. આઇ. પી. રેલવે) મુંબઇ ૧૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૧૪, ફર્નિટીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તા

અમદાવાદ-૧

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૬, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૬.

સહકાર, ભવન
ટેપરભાઇ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક અબજ અને ચાર કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.
અત્યાર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કૂવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલએન્જીન ઇલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ન	—	૧૪.૪૪

સત્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

બેન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનલાઈ ૨. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

એચ. એમ. જોષી

આઈ. એ. એસ.

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
પુતરાજસાહેબ ઑફ પોરબંદર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

ઊના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૬૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઇલ મિલ

દેવવાડા રોડ, ઊના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સભાસદ સંખ્યા=૬૦ : શેરખંડોળ ૩૧. ૨૩૨૩૪૨/-

ઑડીટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની
પ્રમુખ.

બળો ઝોછે વધતે અ શે એ જ રહ્યાં છે

. . વિજયની મુરા-ખ્યાલીઓ ચડાવી
મદદગ થવાના આ દિવસો નથી હજી મુકિતનું વહાણ
વાયુ નથી અસુર પરાસ થયો છે પણ આસુરી
વૃત્તિઓ વડની જૂખથી લોકકલ્યાણનાં મુદ્દોને ભરખી
ન ખાય એની સાવધાની માગે છે "

માર્ચની આખર પહેલાં આવતા દિવસોના
એ ધાણુ અમને પરખાઈ ગયેલાં. હોનહારને સમજીને
ગુજરાતના રાજકારણમાં જે ઉચલપાથલ થઈ અને
થઈ રહી છે એના આગમરૂપે જ એ ગીત લખઈ
ગયેલું કારણ કે ગુજરાતના ધારાસભ્યો ધર્મપક્ષમાં
ખોગિયાં બદલાવ્યે જતા હતા.

શાસકકોંગ્રેસની રચના સાથે જેમણે ગુજરાત
માં નવી સરકાર રચવાની સલાવનાઓ જોયેલી
તેમણે સરચાકોંગ્રેસના ગુજરાતના પ્રધાન મંડળમાં
રહીને જ શાસકકોંગ્રેસમાં પોતાનું જૂથ જમાવવાની
પેરવી અને તત્ર ગોઠવવાની શરૂઆત કરી દીધેલી

સુવર્ણ તક ગુમાવી

૩૧ મી માર્ચ પહેલા કડાકો બોલ્યો અને
હિતેન્દ્રની સરકારને રાજીનામું આપવું પડ્યું તે બધું
પૂર્વ પેરવીનું પરિણામ હતું નહીં સરકારમાં સત્તાના
સૂત્રો હાથમાં લેવાની ગોઠવણ સાથે જ એ બધું
થઈ રહેલું એટલે તે શાસકકોંગ્રેસમાં આનંદારાઓનું
સ્ક્રીનીંગ કરવાની વાત ઠરી રહી અને ત્રિકમલાન
પટેલ સુધીના દાખન થઈ ગયેલા એટલે કે શાસક
કોંગ્રેસનો હેતુ હિતેન્દ્ર સરકારને તોડવાનો હતો, પણ
એને તોડનારા બગોનો હેતુ તો સરકાર રચવાની સત્તા
પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. હિતેન્દ્રની સરકારનું રાજીનામું
પછી રાષ્ટ્રપતિ શાસન માગી નહીં ચૂંટણીઓ યોજા
વાનો નહિ જ

જે શ્રી ધીયાએ રાજ્યપાલ પાસે પ્રધાનમંડળ
રચવાની મહેનત ન માગતા રાષ્ટ્રપતિ શાસન આવવા
દીવ હોન તો શાસક કોંગ્રેસ સત્તાના સંઘર્ષથી
ઝેટની ભૂદી લાગી તેટલી ન લાગત અને તળા વજર
ના લોટકાની જેમ દડતા ધારાસભ્યોની સોદાપાછ

અને કડાપાછને કારણે ગુજરાતનું રાજકારણ જે
અધમતાને આરે પહોંચ્યું છે તેને બદલે નહીં
ચૂંટણીઓ યોજાવા દધીને એક તરફ રસ્ત પ્રણાલિકા
બની કરી શકત પણ શાસક કોંગ્રેસમાં બેઠાયેલા
ધારાસભ્યો સત્તા પ્રાપ્તિ માટે ધલવલતા હતા એ જ
સ્થિતિ સરચા કોંગ્રેસમાં હતી

જૂથબધીની લાખી નેમ

શાસક કોંગ્રેસનો નેતાગીરીનો આંતરકલહ હિતે-
ન્દ્રની સરકાર પડવા સાથે ઉપર તરી આવ્યો. દિલ્હીમાં
સલાહ લેવા ગયા ત્યાં જ એ દેખાયો હકીકતમાં
વાધો જ એ પડેલો કાણ કે સરચા કોંગ્રેસના
ધારાસભ્યોને તોડવા શ્રી ચીમનભાઈ પટેલને જે બળ
કરવું પડ્યું તે ચેતનાના ચાટે તે અંતે એ બધું તેડું
લાગ્યું જે પોતે નેતા ન થાય તો ગમે તેની સરકાર
રચાય તેથી એમના હાથમાં તો મુખ્ય પ્રધાનપદ
આવતું જ ન હતું, અને એમની આ જહેમત તો
શાસક કોંગ્રેસની રચના પહેલાથી ચાલતી હતી એટલે
જેમ નટાનું ધ્યાન દોર પર લાગે તેમ શ્રી ચીમન
ભાઈ પટેલનું ધ્યાન મુખ્યપ્રધાનપદ પર લાગી પડ્યું
હતું

શ્રી ધીયા પણ સરચા કોંગ્રેસમાંથી દાખીને છૂટા
થયા હતા પણ ભાગદોડમાં કુશળ શ્રી ચીમનભાઈના
કાપાદાવાથી શાસક કોંગ્રેસમાં ભરાયેલા ધારાસભ્યોની
બહુમતિ ચીમનભાઈના પક્ષે હતી અને એમાંથી મોટા
ભાગના '૭૨માં આનંદારી ચૂંટણી પછી પણ સત્તા
નક્કી કરેલા જૂથના હાથમાં જ રહે એની લાખી
ગણતરી સાથે ચીમનભાઈ પટેલના નેતૃત્વ નીચે હિતે
ન્દ્રની સરકારને તોડીને સત્તા ધારણ કરવાના મતના
હોય તે રાજીવિક છે જૂના કેન્સાકને ખખેરી
નાખવાનો નિશ્ચય કરીને જ તેઓ બેઠા છે આંતરિક
જૂથબધીની એ જ નેમ છે

લીલે તોરણેથી પાછા ફરેલા વરલાડા

દિલ્હીથી સમાચાર વહેતા થયેના કે નેતા-
ગીરીનો કોઈ ઝગડો નથી, એટલે કે રાજ્ય હાથમાં જ
લાગતું હતું અને હું સાત રીમાં સમય ગુમાવવા જતા
હાથમાંથી જશે, એટલા માટે ટોચના નેતાઓની સલાહ

તત્પરતી સ્વીકારી લીધી એટલું જ. પણ તોરણે આવતા વરલાડાને ભૂંડે હાલે પાછા જવું પડ્યું. જે લોકો શાસક કોંગ્રેસમાં ભળવાના હતા એમાંથી કોઇ કોઇ પ્રધાનને લેવા ન લેવાની ઘટલાંજ આલતી હતી. ખીન્નું શાસક કોંગ્રેસે એ જ વખતે દિલ્હીમાં લીધેલો નિર્ણય બહાર પડી ગયો કે કેન્દ્રમાં પ્રધાન મંડળ રચાયાબાદ જે લોકો શાસક કોંગ્રેસમાં ભળ્યા હોય કે બળે એમને એ વર્ષ સુધી હોદ્દા ન આપવા. ત્રીજું શાસક કોંગ્રેસ સરકાર રચે તો તેમાં નિશ્ચિત સ્થાનની નિશ્ચિતતા ન મળી. એથી રાષ્ટ્રપતિ શાસન જ શાસક કોંગ્રેસ હાવે તો ખગાર, ભાડાં, લથ્થા, સ્થાન અને એ અંગેની બધી સવલતો છોડીને ઘેર બેસવું પડે. પાંચમું '૭૨ ની ચૂંટણીમાં ટિકિટ ન મળે તો માલાના મૂળગા ય યુમાવવા જેવું થાય. આવાં બધાં કારણોનો લાભ હિતુલાઇ લઇ ગયા એમણે સ્વતંત્ર પક્ષ અને જનસંઘના એક સભ્યનો ટોકો લઇ લીધો ને બહુમતિ મેળવી, પોતાની લઘુમતિ સરકાર બની કરી ૨૬ સભ્યોનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું, અને અત્યારે દેખાય છે તેમ જુદી જુદી પેનલો બની કરી ડેપ્યુટી મીનીસ્ટરના દરબજા અને આર્થિક લાભોની લાલચ બની કરી દીધી. આમ ૮૦ સભ્યોમાંથી ૪૦ જેટલાનો સમાવેશ આ લાભો આપવામાં કરી દીધો:

ગણેશિયા ભરાવવાની જૂની આદત

જે ચાલ વિધાનસભાના સભ્યોનું જૂથ રમી રહ્યું હતું એની સામે શાસકકોંગ્રેસનો સંસ્થાપક પણ અગમચેતીથી સામે એવી જ ચાલ રમતો હોય, અથવા '૭૨ની લાંબી ગણતરીએ એને પણ સંસ્થાપકીય પ્રભુત્વ માટે કે છેવટ બચાવ પક્ષે ખીજા દાવ બેલવા પડતા હોય તે સહજ છે. કારણ કે તોફાન તો સત્તા અને સ્થાન માટે રધવાયા થયેલા નરદમ ધારાસભ્યોનું જ હતું.

આમાં પ્રશ્નો તો ઘણા બેઠે. વિધાનસભા પક્ષ સંસ્થાપક ઉપર વર્ચસ્વ રાખવા અગાઉથી સાવચેતી પૂર્વક વર્તે અને એ જ રીતે સંસ્થાપક પણ વર્તે. પણ સંસ્થાપક હજી સંગઠિત જ નથી થયો. ત્યાં સુધીમાં શ્રી. ચીમનલાઇના જૂથે બેચ બાજુ

બાહુ પ્રસારીને પોતાનું પ્રભુત્વ બિલું કરી દીધું છે.

જીવરાજ પ્રધાનમંડળ વખતે એમને ઉથલાવવા સંસ્થા પાંખની સર્વોપરિતા બની કરવામાં આવી, અને એમનું પ્રધાનમંડળ બિથલતા વિધાનસભા પાંખની સર્વોપરિતા પ્રાદેશિક સમિતિ એટલે કે સંસ્થા પાંખ ઉપર સવાર થઇ. પછી રખ્યર સ્ટેમ્પરૂપે ને ધા ખાવાની સોગડીરૂપે પ્રાદેશિક સમિતિના પ્રમુખપદે શ્રી. વબુલાઇ શાહને બેસાડવામાં આવ્યા. જે સોગડી આજસુધી ધા ખાતી રહી છે ને જરૂર પડે ત્યાં રખ્યર સ્ટેમ્પરૂપે વપરાય છે. એ દયાને કારણે જ એને હરથડી ફર્યું ફર્યું બોલવું પડે છે.

આમ નેતાગીરીનો પ્રશ્ન અમરથો નથી બનેો થયો. લાંબી ગણતરીએથી એ શરૂ થયો છે. શ્રી. ઘીયા અમદાવાદના એરોડ્રામ ઉપરે હાર પહેરતા હતા ને અહીં હિતેન્દ્રલાઇ પ્રધાનમંડળની રચનાની તૈયારી કરતા હતા.

બળાહુદયને પ્રચંડ આઘાત

એવું માનીને જ દિલ્હીમાં ચાર દિવસના ધામા નાખીને એ બધા પડ્યા રહ્યા કે ચોક્કસ પ્રધાનો સહિત પૂરતી બહુમતિ સાધી શકાય એટલા સંસ્થા કોંગ્રેસના ધારાસભ્યોનાં રાજનામાં તો આપણા ખિસ્સામાં છે.

પણ કુટિલનીતિ અને કાવાદાવામાં સંસ્થાકોંગ્રેસ વધુ કારગત નીવડી, બે કે રબેવાળ સરકાર એના હાથમાં હતી એટલે જ એ ફાવી. અને અહીં શાસક કોંગ્રેસમાં સરકાર ન રચી શકવાનાં સામસામ દોપારોપણ શરૂ થઇ ગયાં નેતાગીરીનો પ્રશ્ન એમાંથી મુખ્ય બની રહ્યો કે નેતાગીરી નબળી હોવાથી આવતું રાજ્ય હાથમાંથી બોયું ને દિલ્હી સુધી જૂંડા લાગ્યા.

લોકસભાની ચૂંટણી પહેલાં અને જલ્દવંત વિજય ચૂંટણીમાં મેળબ્યા બાદ લોકોના દિલમાં શાસકકોંગ્રેસની એક શાન પેદા થઇ ગયેલી એક પ્રભાવશાળી પ્રતિમા લોકોની આંખમાં કંડારાઇ ગયેલી. એક આશા બંધાઇ ગયેલી કે આપણા પ્રશ્નો આ લોકો

બળે એણે વધતે અંશે એ જ રહ્યાં છે

..... વિજયની સુરા-આવીએ ચડારી
મદદક થવાના આ દિવસો નથી હજી મુકિતનું વહાણ
વાયું નથી. અસુર પરાસ્ત થયો છે પણ આસુરી
વૃત્તિઓ વરૂની ભૂખથી લોકકલ્યાણનાં મુદ્દોને ભરખી
ન આવે એની સાવધાની માગે છે "

માર્ચની આખર પહેલાં આવતા દિવસોના
એ ધાણુ અમને પરખાઈ ગયેલાં. હોનદારને સમજીને
ગુજરાતના રાજકારણમાં જે ઉચલપાથલ થઈ અને
થઈ રહી છે એના આગમરૂપે જ એ ગીત લખઈ
ગયેલું. કારણ કે ગુજરાતના ધારાસભ્યો ધણીપલમાં
ખોળિયાં બદલાવ્યે જતા હતા

શાસકકોંગ્રેસની રચના સાથે જેમણે ગુજરાત
માં નવી સરકાર રચવાની સંભવનાઓ જોયેલી
તેમણે સરકારકોંગ્રેસના ગુજરાતના પ્રધાન મંડળમાં
રહીને જ શાસકકોંગ્રેસમાં પોતાનું જૂથ જમાવવાની
પેરવી અને તત્ત્વ ગોઠવવાની શરૂઆત કરી દીધેલી

સુવર્ણ તક ગુમારી

૩૧ મી માર્ચ પહેલા કડાકો બોલ્યો અને
હિતેન્દ્રની સરકારને રાજીનામું આપવું પડ્યું તે બધું
પૂર્વ પેરવીનું પરિણામ હતું નહીં સરકારમાં સત્તાના
સૂત્રો હાથમાં લેવાની ગોઠવણ સાથે જ એ બધું
થઈ રહેલું એટલે તે શાસકકોંગ્રેસમાં આંતરારાજ્યોનું
રુકીની ગ કરવાની વાત ઠરી રહી અને ત્રિકમલાલ
પટેલ સુધીના દાખલ થઈ ગયેલા. એટલે કે શાસક
કોંગ્રેસનો હતું હિતેન્દ્ર સરકારને તોડવાનો હતો, પણ
એને તોડનારા બગોનો હતું તો સરકાર રચવાની સત્તા
પ્રાપ્ત કરનારો હતો હિતેન્દ્રની સરકારનું રાજીનામું
પછી રાષ્ટ્રપતિ શાસન માગી નહીં ચૂંટણીઓ ચોજ-
વાનો નહિ જ

જો શ્રી ધીયાએ રાજ્યપાલ પાસે પ્રધાનમંડળ
રચવાની મહેતવ ન માગતા રાષ્ટ્રપતિ શાસન આવવા
દીધું હોત તો શાસક કોંગ્રેસ સત્તાના સંઘર્ષથી
જેટની ભૂડી લાગી તેટલી ન લાગત અને તળા વગર-
ના લોટકાની જેમ દડતા ધારાસભ્યોની સોદાયાજી

અને કડાખાજીને કારણે ગુજરાતનું રાજકારણ જે
અધમતાને આરે પહોંચ્યું છે તેને બદલે નવી
ચૂંટણીઓ ચોખવા દઈને એક તંદુરસ્ત પ્રણાલિકા
જોવી કરી શકત. પણ શાસક કોંગ્રેસમાં જોડાયેલા
ધારાસભ્યો સત્તા પ્રાપ્તિ માટે ધક્કવલતા હતા. એ જ
રિયલિટી સરકાર કોંગ્રેસમાં હતી

જૂથબંધીની લાંબી નેમ

શાસક કોંગ્રેસનો નેતાગીરીનો આંતરકલહ હિતે-
ન્દ્રની સરકાર પડવા સાથે ઉપર તરી આવ્યો. દિલ્હીમાં
સલાહ લેવા મયા ત્યાં જ એ દેખાયો હકીકતમાં
વાધો જ એ પડેલો કારણ કે સંસ્થા કોંગ્રેસના
ધારાસભ્યોને તોડવા શ્રી ચીમનભાઈ પટેલને જે બજ
કરવું પડ્યું તે પોતાના માટે તો અવેળે બંધ તેલુ
લાગ્યું જો પોતે નેતા ન થાય તો મમે તેની સરકાર
રચાય તેથી એમના હાથમાં તો મુખ્ય પ્રધાનપદ
આવતું જ ન હતું, અને એમની આ જહેમત તો
શાસક કોંગ્રેસની રચના પહેલાથી ચાલતી હતી એટલે
જેમ નટલાનું ધ્યાન દોર પર વાગે તેમ શ્રી ચીમન-
ભાઈ પટેલનું ધ્યાન મુખ્યપ્રધાનપદ પર લાગી પડ્યું
હતું

શ્રી ધીયા પણ સરકાર કોંગ્રેસમાંથી દાઝીને છૂટા
થવા હતા પણ લાગેડોડમાં કુશળ શ્રી ચીમનભાઈના
કાવાદાવાથી શાસક કોંગ્રેસમાં ભરાયેલા ધારાસભ્યોની
બહુમતિ ચીમનભાઈના પક્ષે હતી અને એમાંથી મોટા
ભાગના '૭૨માં આવનારી ચૂંટણી પછી પણ સત્તા
નક્કી કરેલા જૂથના હાથમાં જ રહે એવી લાંબી
ગણતરી સાથે ચીમનભાઈ પટેલના નેતૃત્વ નીચે હિતે-
ન્દ્રની સરકારને તોડીને સત્તા ધારણ કરવાના મતના
હોય તે સંભાવિક છે જુના કેન્દ્રાકને ખખેરી
નાખવાનો નિશ્ચય કરીને જ તેઓ બેઠા છે આંતરિક
જૂથબંધીની એ જ નેમ છે

લીલે તોખણેથી પાછા ફરેલા વરલાડા

દિલ્હીથી સમાચાર વહેતા થયેલા કે નેતા-
ગીરીનો કોઈ ઝગડો નથી, એટલે કે રાજ્ય હાથમાં જ
લાગતું હતું અને હુસાતુ સીમાં સમય ગુમાવવા જતાં
હાથમાંથી જશે, એટલા માટે રાજ્યના નેતાઓની સલાહ

તત્પુરતી સ્વીકારી લીધી એટલું જ. પણ તોરણે આવતા વરલાકાને ભૂંડે હાથે પાછા જવું પડ્યું. જે લોકો શાસક કેંગ્રેસમાં ભળવાના હતા એમાંથી કેઇ કેઇ પ્રધાનને લેવા ન લેવાની ઘડલાંજ ચાલતી હતી. ખીજું શાસક કેંગ્રેસે એ જ વખતે દિલ્હીમાં લીધેલો નિર્ણય બહાર પડી ગયો કે કેન્દ્રમાં પ્રધાન મંડળ રચાયાબાદ જે લોકો શાસક કેંગ્રેસમાં ભળ્યા હોય કે બળે એમને એ વર્ષ સુધી હોદ્દા ન આપવા. ત્રીજું શાસક કેંગ્રેસ સરકાર રચે તો તેમાં નિશ્ચિત સ્થાનની નિશ્ચિતતા ન મળી. યોથું રાષ્ટ્રપતિ શાસન જ શાસક કેંગ્રેસ હાથે તો પગાર, ભાડાં, ભથ્થાં, સ્થાન અને એ અંગેની બધી સવલતો છોડીને ઘેર બેસવું પડે. પાંચમું '૭૨ ની ચૂંટણીમાં ટિકિટ ન મળે તો માલાના મૂળગાય ગુમાવવા જેવું થાય. આવાં બધાં કારણોનો લાભ હિતુલાઇ લઇ ગયા એમણે સ્વતંત્ર પક્ષ અને જનસંઘના એક સભ્યનો ટેકો લઇ લીધો ને બહુમતિ મેળવી, પોતાની લઘુમતિ સરકાર ઊભી કરી ૨૬ સભ્યોનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું, અને અત્યારે દેખાય છે તેમ બુદ્ધિ બુદ્ધિ પેનસો ઊભી કરી ડેપ્યુટી મીનીસ્ટરના દરબજા અને આર્થિક લાભોની લાલચ ઊભી કરી દીધી. આમ ૮૦ સભ્યોમાંથી ૪૦ જેટલાનો સમાવેશ આ લાભો આપવામાં કરી દીધો:

ગણેશિયા ભરાવવાની જૂની આદત

જે ચાલ વિધાનસભાના સભ્યોનું જૂથ રમી રહ્યું હતું એની સામે શાસકકેંગ્રેસનો સંસ્થાપક પણ અગમચેતીથી સામે એવી જ ચાલ રમતો હોય, અથવા '૭૨ની લાંબી ગણતરીએ એને પણ સંસ્થાપકીય પ્રભુત્વ માટે કે છેવટ બચાવ પક્ષે ખીજા દાવ ખેલવા પડના હોય તે સહજ છે. કારણ કે તોફાન તો સત્તા અને સ્થાન માટે રધવાયા થયેલા નરદમ ધારાસભ્યોનું જ હતું.

આમાં પ્રશ્નો તો ઘણા ઊડે. વિધાનસભા પક્ષ સંસ્થાપક ઉપર વર્ચસ્વ રાખવા અગાઉથી સાવચેતી પૂર્વક વર્તે અને એ જ રીતે સંસ્થાપક પણ વર્તે. પણ સંસ્થાપક હજી સંગઠિત જ નથી થયો. ત્યાં સુધીમાં શ્રી. ચીમનલાઇના જૂથે એય બાહુ

બાહુ પ્રસારીને પોતાનું પ્રભુત્વ ઊભું કરી દીધું છે.

જીવરાજ પ્રધાનમંડળ વખતે એમને ઉચલાવવા સંસ્થા પાંખની સર્વોપરિતા ઊભી કરવામાં આવી, અને એમનું પ્રધાનમંડળ ઉચલતા વિધાનસભા પાંખની સર્વોપરિતા પ્રાદેશિક સમિતિ એટલે કે સંસ્થા પાંખ ઉપર સવાર થઇ. પછી રબ્બર સ્ટેમ્પરે ને ધા ખાવાની સોગડીરૂપે પ્રાદેશિક સમિતિના પ્રમુખપદે શ્રી. વજુલાઇ શાહને બેસાડવામાં આવ્યા. જે સોગડી આજસુધી ધા ખાતી રહી છે ને જરૂર પડે ત્યાં રબ્બર સ્ટેમ્પરે વપરાય છે. એ દશાને કારણે જ એને હરધડી ફર્યું ફર્યું બોલવું પડે છે.

આમ નેતાગીરીનો પ્રશ્ન અમરથો નથી બોલો થયો. લાંબી ગણતરીઓથી એ શરૂ થયો છે. શ્રી. ઘીયા અમદાવાદના એરોડ્રામ ઉપર હાર પહેરતા હતા ને અહીં હિતેન્દ્રલાઇ પ્રધાનમંડળની રચનાની તૈયારી કરતા હતા.

પ્રજાહુદયને પ્રચંડ આઘાત

એવું માનીને જ દિલ્હીમાં ચાર દિવસના ધામા નાખીને એ બધા પડ્યા રહ્યા કે ચોક્કસ પ્રધાનો સહિત પૂરતી બહુમતિ સાધી શકાય એટલા સંસ્થા કેંગ્રેસના ધારાસભ્યોનાં રાજનામાં તો આપણા ખિસ્સામાં છે.

પણ કુટિલનીતિ અને કાવાદાવામાં સંસ્થા કેંગ્રેસ વધુ કારગત નીવડી, જે કે રખેવાળ સરકાર એના હાથમાં હતી એટલે જ એ ફાવી. અને અહીં શાસક કેંગ્રેસમાં સરકાર ન રચી શકવાનાં સામસામ દોષારોપણ શરૂ થઇ ગયાં નેતાગીરીનો પ્રશ્ન એમાંથી મુખ્ય બની રહ્યો કે નેતાગીરી નબળી હોવાથી આવતું રાજ્ય હાથમાંથી બોથું ને દિલ્હી સુધી ભૂંડા લાગ્યા.

લોકસભાની ચૂંટણી પહેલાં અને જલવંત વિજય ચૂંટણીમાં મેળબ્યા બાદ લોકેના દિલમાં શાસકકેંગ્રેસની એક શાન પેદા થઇ ગયેલી એક પ્રભાવશાળી પ્રતિમા લોકેની આંખમાં કંડારાઇ ગયેલી. એક આશા બંધાઇ ગયેલી કે આપણા પ્રશ્નો આ લોકે

હય કરશે તદુસ્ત નેતૃત્વ પૂર પાકશે પોતાની શક્તિ સત્તાની સાકારીમાં અર્પવાને બદલે જનકલ્યાણને માર્ગે સંગઠનો ઊભા કરવામાં અર્પશે એને બદલે જીગીને જીબી થતી શામકકોંગ્રેસમાં ભળેલા ધારા-સભ્યોએ લોકેના દિલને ભારે આઘાત પહોંચાડ્યો આવું બધું તો શ્રી મોરારજી દેસાઈની કારકીર્દી શરૂ થઈ ત્યારથી ચાલુ આવતું હતું એનું એ નાટક શાસકકોંગ્રેસમાં ભગવવાની શી જરૂર હતી ?

આ તો નીલકંઠ નીવડયા ?

અને કોને ખબર છે નેતામીરીની સ્પર્ધામાં એકબીજાને ઉતારી પાડવા માટે કેવા કેવા ખતરનાક દોષારોપણો નહિ થયા હોય ! દિતેન્દ્ર સરકારને તોડી પાડના જેટની જ એકબીજાને તોડી પાડવાની રમતો નહિ રમાઈ હોય ! એકબીજા સામે કાતીલ વિષવમન કર્યા પછી પરિસ્થિતિને તામે થઈને, અથવા કોઈ જ માર્ગ ન રહેતાં છેવટ એકતાના નાટક તો રાજકારણના આદિકાળથી ભજવતાં રહે છે, પહેલા દુશ્મનો બનીને પછી એક બીજાને રેકા આપીને સમાધાન દાખવનારા આજસુધી દાવ સાધવાની નવી મુદતો જ નાખતા આન્યા છે અને નીલકંઠ સિવાય આના ઝેર કોઈએ પચાવી જાણ્યા નથી એ આઘાત માંથી પેલું ખીત જીતુ થયું હતું કે

ધૂધરે ધૂમ તા હજી ઉવેટયા ન ઉઘરા,
એજ પગલા પિ ગળેથી દેતા પટકાણા રે-

કલેવર નીવડયા કાચના રે.

સરથા કોંગ્રેસ અને ખીજા પક્ષોથી કંઠપ્રાણ આવીને શાસકકોંગ્રેસ તરફ પ્રગ્નએ આશાની મીટ માડી આશા બધાવવામાં આવી પ્રગ્ન ભરમાણી પણ આ તો હજી ગરીબી મિટાવોના ધૂધરે પ્રગ્ન રમતી થાય અને હજી પોતાના પ્રાણપ્રશ્નોના ઉઘરા લાખોગિયાભર વગોટે તે પહેલાં પારણિયેથી પડતા મેલાવ્યાં શાસક કોંગ્રેસના જે કલેવરને વળ્લવર જેવાં ટેવ્યાં હતાં તે તો સાવ તકલાદી કાચના નીવડ્યાં

હરખે હેરાણા અમે, હવને હોમાણા,
એજ અમે ભલૂતે ભળ્યા ને પ્રગટયા પાણા રે
કલેવર નીવડયા કાચના રે.

મુક્તિની નવી દિશાઓ ખુલતી લાગીને અત્યાધિક હરખથી-ઉમગથી હર્ષદેલા બનીને આગળ પાછળની બધી ગણતરીઓ ને પૂર્વાપરના સબધો છોડીને અમે હરાર્થ મયા ને એના હવનમાં હોમાણા અમોરા હવનમાં હોમાવાથી એમાંથી કોઈ યત્ન-પુરૂષો પાકશે એવી શ્રદ્ધાથી અમે હોમાઈને ખાખ થયા, ભજૂત બની મયા પણ અમારી એ ભજૂતમાથી તો સત્તાના પાડાખારે જૂઝના નેતામીરીના પાણા જ પ્રગટયા સરથાકોંગ્રેસના એવા પાણાએ ને તો આજ સુધી પૂજતા આવેલા નવી શક્તિ-નરી ચેતનાના પ્રાગટ્યને બદલે જૂના મોરા નવે નામે દેખાયા શીશો બદલાયો દાર એનો એ જ હતો

આશના ઉઝેયો અમે આભમા ઉલાણા,
એજ અમે પાખુ રે વિનાના પાછા પછડાણા રે
કલેવર નીવડયા કામના રે

લોકશાહી સમાજવાદ, ખિસાપ્રદાયીકતા મૂડીવાદમાંથી મુક્તિ અપાવતી નવી રચના, નીચાં ને નિરધનિવાને સમાન રચના, સામાજિક ન્યાય અને ગરીબીના નાશની આશાઓ આપીને અમને એવી આશાઓમાં ઉછેરવામાં આયા અને આશાઓના આભે ચડાવવામાં આવ્યા પણ આભે ચડાવ્યા પછી ખમર પડી કે અમને પાખુ જ નથી બધાવી આ તો વરોણિયે ચડાવી દીધાં છે એના આમમ થી ધરતી માથે પાછા પછડાણા ત્યારે જ ખમર પડી કે ઇદિરાજનું-શાસક કોંગ્રેસનું ધર તો ધણુ મોડું છે પણ એને વળગેલી થાંભલીઓ જ જાહલ (જર્મની) છે

પથ પકડાવ્યા પછી પગલા ભુસાણા,
એજ અમે ભેડને ભરોસે ભરમાણા રે
કલેવર નીવડયા કામના રે

૧૦ મુદ્દાના શાસકકોંગ્રેસના પથે અમને ચડાવી દીધા પછી પચમા તો આગળ વધના માટેના સગર મુદ્દા ન મળ્યા આ પથ તો સત્તાની સાકારીમાં લઈ જતો હતો સત્તા મેળવ્યા પહેલાંના અંતર લડના કળથુમાં ખૂતાડી દેતા હતા ભેડોને ભરોસે અમે ભરમાઈ મયા દિલ્હીનું આશ્રિસન આધુ પડ્યું

જૂનાને જળેલા જાણ્યાં, નવેલાં ન માણ્યાં,
એજ અમણી દેયુંનાં નીકળિયાં દેવાળાં રે
કલેવર નીવડ્યાં કાચના રે

સંસ્થા કોંગ્રેસનો ફાઇ નવો અનુભવ અમારે
કરવાનો નહોતો રહેતો. એનું કલેવર તો સાવ જળી
ગયેલું છે. સિદ્ધાંતહીનતા, નીતિહીનતા અને સામા-
જિક મૂલ્યોની હીનતાથી એ સાવ ખવાઇ ગયેલું છે.
ચૂંટણીમાં પણ લવ્ય મોરચા દારા અમે એ અનુ-
ભવ કર્યો અને ગુજરાતમાં સત્તા ટકાવી રાખવા બાકી
રહેલી બધી આખરને ય ટાંડી મેલી, એવી નફ્ટાઇ
સુધી તે પહોંચી ગયેલ છે.

ઉદાહરણ આગેવાની

સંસ્થા કોંગ્રેસના એવાં જળેલાં કલેવર છોડીને
નવાં તેજે ઝળહળતાં શાસકકોંગ્રેસનાં નવાં કલેવર
અમે અંગીકાર કર્યાં. પણ નવાં તો સત્તાભૂખ્યા
ધારસભ્યોને કારણે પાયામાંથી જ પતળવા માંડ્યાં.
જેને વજ્જર જેવાં સમજીને ધારણ કરેલાં તે નવાં
કલેવર તો ટકોરે તૂટતા કાચ જેવાં નીવડ્યાં અને
નવાં ધારણ કરતાં ભેળાં નંદવાઈ ગયાં. એ કલેવરને
કપળે રાજકારણના દેવાળીઆઓના હાથમાં જ
ચાલ્યો ગયો.

શાસકકોંગ્રેસના નેતા ધીયા રહે કે ચીમનભાઇ
રહે તેથી ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં શું ફેર પડવાનો
હતો ? શાસક કોંગ્રેસની નેતાગીરીને અને જનતાના
પ્રશ્નોને શો સંબંધ ? ભાંગફાટની કુશળતા એ પ્રજાજીવ-
નના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં કેટલીક કામચાલ નીવડવાની ? એ
તો ઠેકઠણવરાજ-પ્રધાનમંડળથી ચાલી આવે છે. એ પ્રધાન-
મંડળને ઉચલાવનારા જ આ નેતાગીરીના સંઘર્ષમાં
સામસામા ઊતરી પડેલા. પહેલાં જીવરાજ પ્રધાનમંડળ.
ઉચલાવ્યું, પછી હિતેન્દ્રનું પ્રધાનમંડળ ઉચલાવ્યું
અને હવે શાસકકોંગ્રેસની નેતાગીરી માટે એકબીજાને
ઉચલાવવા સામસામે મોરચા બાંધીને મંડાણા.

નેતાની લાયકાતનાં નવાં ધોરણ !

સત્તાસ્થાને બેઠેલાઓને સત્તા માટે ઉચલાવવાનું
એક આદતખોર જૂથ બંધાઈ ગયું છે. કાં તો પોતે

સત્તાસ્થાને હોવા બેઠાએ, નહિ તો કોઇ નહિ એવી
આદત કેળવી બેઠેલા જૂથ પાસેથી પ્રજા સત્તાની
ખતરનાક લાલસા અને ભાંગફાટ સિવાય બીજી કંઈ
આશા રાખી શકે ? જેમ આ જૂથે સૌરાષ્ટ્રની આગે-
વાનીને જિલ્લે જિલ્લે ચૂંટી નાખીને પોતાને મન-
ગમતાં સોગડાં ગોઠવ્યાં, અને આ સોગડાંને નીલાવવા
એનાં કાળાધોળાંને પાળ્યાં પોષ્યાં એ જ ફલશ્રુતિ આ
સર્વાનુમતે સધાયેલી નેતાગીરી પાસેથી રાખવાની કે
બીજી કોઇ ? એમની પાસેથી વિશુદ્ધ અને પ્રજાવિ-
કાસક એવા નિર્મળ વહીવટની અપેક્ષા કઇ રીતે
રાખવી ? જે સ્થિતિ એમણે સૌરાષ્ટ્રમાં સરજેલી એ
જ સ્થિતિ આવતી કાલે ગુજરાતમાં સર્જશે.

મને કમને જે ઉદારતા શ્રી. ધીયાએ બતાવી
તે ઉદારતા શ્રી. ચીમનભાઇ નથી બતાવી શક્યા.
દિલ્હીની શાસક કોંગ્રેસને તો પોતાની નીતિરીતિ
પ્રમાણે હિતેન્દ્રની સરકાર ઉચલાવવી છે. તે શ્રી.
ચીમનભાઇથી ઉથલે એમ એને જણાયું હશે. જે
એમ ન હોય તો નેતાગીરી બદલવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં
ભેળો થાય છે ? એટલે કે પ્રધાનમંડળો ઉચલાવી શકે
એ જ નેતાની લાયકાત કરી.

શ્રી. મોરારજીનું વાવેતર

પ્રજાહૃદયમાં પોતાના કાર્યથી સ્થાન ઊભું
કરવાને બદલે રાજકીય દાવપેચ દ્વારા જ સત્તા મેળ-
વવી એ જૂની કોંગ્રેસની ખાસિયત ગુજરાત શાસક
કોંગ્રેસના ય વારસામાં ઊતરી છે. સત્તાપ્રાપ્તિ માટે એ
કારણે બંને કોંગ્રેસે પક્ષાંતરના અનિષ્ટને જોરશોરથી
બહેકાવ્યું છે ને બેય કોંગ્રેસ બદસ્તરીની સ્પર્ધા માંડી
બેઠી છે. આમ મોરારજીબાઇનું વાવેતર ગુજરાતના
રાજકારણમાં લૂંબે ઝૂંબે ફાલી રહ્યું છે.

લાગે છે કે નેતાગીરીના આ સમાધાનમાં
સંસ્થા કોંગ્રેસના પ્રધાનો સહિતના ધારાસભ્યોમાંથી
કોઇ કોઇને લેવા ન લેવા અંગે પણ સમાધાન
સધાઇ ગયું લાગે છે, જેથી શ્રી. ચીમનભાઇને પક્ષાં-
તર કરાવીને હિતેન્દ્ર સરકારને તોડવામાં અવરોધ ન
ભેળો થાય.

બીજી બાજુ શ્રી. હિતુભાઈએ જખરી લાલચો વ્યાપક સંખ્યાના ધારાસભ્યોમાં ભૂમી કરી દીધી છે. એટલે શ્રી. ચીમનભાઈ એથી વધુ લાલચો આપી શકે તો જ હવે પક્ષાંતર કરાવી શકે. ત્યારે પોતાના પક્ષને પણ સંતોષવા જોઈએ ને પક્ષાંતર કરીને આવનારાઓને પણ સંતોષવા જોઈએ.

આ સ્થિતિમાં શ્રી. ચીમનભાઈ જે પ્રધાનમંત્રી રહે તે કેટલું પક્ષનિષ્ઠ રહે ? કેટલું વફાદાર રહે ? લાભનો જ પ્રશ્ન હોય ત્યાં એ પ્રધાનમંત્રી સ્થિર કેવી રીતે અને ? ત્યારે લાભે લોટતા લાલાઓને રાષ્ટ્રપતિ શાસનમાં શો રવાન ?

મૂલ્યનાશની અસ્થિરતા

આ સ્થિતિમાં ૭૨ પહેલાં ચૂંટણી થાય કે ૭૨ માં થાય તો ટિકિટો તો બંને કોંગ્રેસના આજની કસ્ટમાજમાં પેરાવાયેલા સત્તાનિષ્ઠોને જ મળે ને ? એ ચૂંટણી વખતે એ જ કોંગ્રેસનો સત્તાપરસ્ત જૂનકાળ જોનાં લોકોના દિલમાં કેવોક ઉમળકો આવશે ?

જતાં માની લઈએ કે ઇંદિરાજીના જુદી શાસક કોંગ્રેસના દેશમાંના પ્રભાવથી પ્રધાનમંત્રી રચવા જેવી સ્થિતિમાં શાસકકોંગ્રેસ આવે, અથવા સંસ્થા કોંગ્રેસ સંયુક્ત પક્ષોનું પ્રધાનમંત્રી રચે તો ફરી પાછી પક્ષાંતરની એ જ રામાયણ નહિ સર્જાય ?

બંને કોંગ્રેસોની સત્તાપરસ્તીને કારણે ગુજરાતનું રાજકારણ અસ્થિર બની ગયું છે પ્રજાજીવન ક્ષુબ્ધ બન્યું છે. વહીવટ અને વિકાસ લગભગ સ્થગિત જેવી હાલતમાં છે. કારણ કે સંસ્થા કોંગ્રેસની સરકાર એના પેટાળમાં ધૂધવતી એકતાની ચાલ અને પોતાની ભાવિ સ્થિરતા શોધતા ધારાસભ્યો અને જિલ્લાના આગેવાન કાર્યકરોને કારણે ડામાડોળ હાલતમાં જ રહે છે. '૭૨ સુધી સ્થિર થવાની સંભાવના નથી. '૭૨ પછીથી આજનું રાજકારણ જોતાં ભાગ્યે જ સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે મહેર જીવનના મૂલ્યોનું કંકપત્રેર ઉન્નયન થઈ રહ્યું છે.

લંકા જ એ લાગે જુદે ચડી છે

ધારાસભ્યો એના એ છે, કાર્યકરો એના એ છે. શાસક કોંગ્રેસમાં ચાર પાંચ પ્રધાનો પણ સંસ્થા

કોંગ્રેસના છે. આ બધા સંસ્થા કોંગ્રેસમાં હતા ત્યારે જ સમાજવાદની અને ઔદ્યોગિક વિકાસની વાતો કરતા હતા. શાસક કોંગ્રેસમાં નેતાગીરીનો સંઘર્ષ જખરો ત્યારે વધારામાં સત્તાપરસ્તીમાં સૌ ઉધાડા પડ્યા. આમાં કોઈ નવો પ્રાણ પેદા થવાને બદલે તો એમ દેખાયું કે રામનાં વાંદરાં લંકાના વિજયે નથી ચડ્યાં પણ લંકાનું રાજ ઝોંટવવા લંકા જ એ લાગે વહેંચાઈને સામસામે જુદે ચડી છે.

નવા પ્રાણ કોણ પ્રગટાવી શકે !

લોકોની જેમ ધડોએ ને પગે દડતા રહેતા અને કાઢીગાની જેમ રગ બદલતા પ્રવાહી અને ચંચળ ધારાસભ્યો પ્રજાહતમાં સામાજિક પરિવર્તનની કષ્ટ આકાંક્ષા જગવશે ? 'આવો ભાઈ હરખા, આપણે એ સરખા' એવું નબરમુ જન પ્રદર્શન કરીને સત્તાનો તમાશો કરી, લોકોને તાળાંઓ પડાવવા સિવાય હવે કયા પ્રશ્ન ઉપર પ્રજામત કેળવશે ? સ્થાપિત હિતોના પ્રકાર સમા સત્તાજૂથો સમાજના સ્થાપિત હિતો સામે કયો સંઘર્ષ જમાવી શકશે ? જૂને ચીડે ચાલીને પ્રજામાં કયો નવો પ્રાણ પ્રગટાવશે ? ભાવિ પુરુષોની મલ્લકુસ્તી ખેલતા રહીને નવજીવનોને કષ્ટ પ્રેરણા પાશે ? કષ્ટ રીતે આકર્ષશે ?

એક માત્ર ઇંદિરાજીનું નામ વટાવવા સિવાય એમની પાસે બીજો કોઈ ઇલમ બાકી નથી રહ્યો નવયુવાન નેતાગીરીને નામે વાતો કરનારા બધા જૂની કોંગ્રેસના જુદાઓની જ પ્રતિજ્ઞા છે. જો કોઈને સૌથી વધુ નિરાશ થવા જેવું હોય તો તે ગુજરાતનાં પ્રગતિશીલ બળોને. એમ લાગે છે કે હજી ગુજરાતમાં એક નવો સંઘર્ષ જખરો સિવાય ઇંદિરાજીના મનોરથો નહિ ફળે. જેમની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા પૂરી થઈ ગઈ છે એવા વડિલો અને કહેવાતા જીવાનોને સ્થાને નવું લોહી, નવા પ્રાણ પુરાશે ત્યારે જ ગરીબોના હાડમાં આસાની દીપ પ્રગટશે. પછી હિતેન્દ્રની સરકાર રહે કે જન, ચીમનભાઈની સરકાર રચાય કે રાષ્ટ્રપતિ શાસન આવે, પણ બગડેલા લોકોને બદલે જ છૂટકો. એ સિવાય પ્રજામાં નવપ્રાણની પ્રતિજ્ઞા નહિ પ્રગટે ને 'ગરીબી હટાવો'નું ગાયજી જ બવાયા કરાશે.

લોકસાહિત્ય પરિવાર મિલન-નાગેશી

જયમલ્લ પરમીર

આ દાના ભગતનું ચલાળા :

જીરાણેથી જાગવે, સાજાં કરે શરીર;
જડિયલ હોય જંજીર, ભાગે લઇ દાનો ભગત.

ગાયકવાડી સુખા વિહોબાએ પકડીને પાંચશેર
પાંચશેરની જંજીર જેના પગમાં જડેલી તે યગસરાના
દ. હાસુરવાળાની બેડિયું સમરણ કરતાં દાનો ભગત
ભાંગી નાખે ?

ના, ના, ના. લખમીના જે લાલચુ મટી જાય,
વકરમના કામા કરતા વીરમે, માયાના પડળ અળગાં
કરે તે મોહની કાંચળી ઉતારી સત્ ધરમને આચરે એવા
પુણ્યનો જેનો ઉદ્ધ થાય એની જંજીર દાનો ભગત
ભાંગી નાખે. પાપ રહેતું હોય અને પાપીનો ઉજાર
કેમ કરીને થાય ? એવાને જ થાય :

ગંગા જમના ગોમતી, કાશી પંથ કેદાર;
અડસઠ તીરથ એકઠાં, દાન તણે દરબાર.

નહિતર તો દાના ભગત દેવ ધયા ત્યારથી
એમના નામની સમરણ માળા અને સમાધિ દર્શન
નત ઊઠીને હજાર માણસ કરતા રહ્યા છે.

પણ ધરતી માથે આવા સંતો-ભક્તોના ધુણીના
દેવતા ધગતા હોય છે. એ ધુણીના અંગાર-તાપે જ
જતિ સતીનાં તપ ઝગતાં હોય છે.

ઈશ્વરી સુદરી સમી સોરઠી ભોમકાનાં આકર્ષણ
જ અને કારણ છે. કેવી છે એ ભોમકાની કાયા ?

સ્વર્ગંગાના સોરઠી શુભ ઘાટે,
તાજે રનાને નીતર-તી પ્રશીતા
વેણી જાણે સૂકવે જોગમાયા,
એવી તારી પાવની હેમ-કાયા.

ચલાળાની ધરતી દાના ભગતની સેવાથી તપે
છે. કાળે કાળે સંતોની નવી નવી પ્રિભા પ્રગટે છે
ને કાળે કાળે એની સેવાના પ્રકારો બદલે છે. જેવો
કાળ તેવી સેવા. અને પુણ્ય પાંગરતાં હોય ત્યારે એ
તપ, એ સેવા કોઈ એક વ્યક્તિની ન રહેતાં જન-

ભગતમાં ફળવાતી જાય છે.

ચલાળાની ધરતીનાં આવાં આકર્ષણ ન હોત
તો વરસ દિવસમાં લોકસાહિત્યનો પરિવાર નાના મોટા
સમૂહમાં ચાર ચાર વાર ચલાળામાં થોડો ભેળો થાય ?
ઈ મર્મીલાં, માયાળુ અને રસીલાં માનવી, ઈ હૈયાના
હેતના ઉમળકા, એમાં દિલની દોલત પધરાતી આવે,
પછી હેતના કટકા-મહોબતના જીવ અવાયા પડતા
જ આવે ને ?

જટા વિનાના જોગંધર ડુંગરા

એવા લાડલુઘેલા ડાયરા વચ્ચે રાતના એક
વાગ્યા સુધી વાર્તા-ગીતાની રમઝટ બોલાવી જાણે
નાગેશીના પાધરમાં જ હિલોળા લેતા હોઈએ એવી
લીજગતથી પોઢવા ન પોઢવા ને તા. ૧૨મી એપ્રિલની
સવારે તડકા ચડતાં પળેલાં નાગેશીના માર્ગે પળ્યા.

પણ ધરતી હોકારા દેતી આવે. ગિરની ધરતી
સાથે એવી માયા બંધાઈ ગઈ છે કે, ડુંગરે ડુંગરે
આજોટવાનું દિલ થાય. હજી પાંચ સાત વરસ પહેલાં
જ વતનની ધરતી માથે રજાગતો હોઈ એમ આ
ધરતીને વહેળે વેંકળે, સીમ શેઢે, નેસડે ને ગામડે
લગાતાર એક દસકા સુધી રજાગ્યો છું.

જટા ઉતારી લીધી હોય એવા જોગંધર જેવા
ગિરકંઠાળના એ ડુંગરા લળી લળીને સાદ દેવા માંડ્યા
કે “મહોબત-માયા આમ સંકેલીને ડાલ્યો જ માં,
આજ એ ઘડી અંતરની ગોઠડિયું કરીએ. જુગજુગનાં
અંધારા અજવાળાં મારે હૈયે સંઘડીને બેઠો છું. આવ
એ ઘડી ગુંજાયું કરીએ.”

પણ જના દ્યો નાગેશીને પંથે, મિલનને મોડું
થઈ જાયે. વાતે વળી જઈથ ને સુરગભાઈ વાટું જોતા
રહેયે. જીમ શ્રી. નાયાભાઈ ચંદારાણ્યા સાથે વાતે
વળગેલી અને જીવ એ જાજરમાન ભોમકા માથે
ઝળુંબતો રહ્યો. રામવાળાના પ્રરાકમની મહોર ખાધિયું
ખાંખા વળોટયું ને દિલને અને દેહને દારે એવી
હવાની લહેરખિયું થઈ થઈ.

આ બહાદુર બાબરિયાઓનું નાગેશ્રી—

દરિયા કંઠાળના નાગેશ્રીનાં આડવાં કળાણાં. પણ વસંતને વધામણે વન વળી ગયેલાં. કિશોર કનૈયો તેવતેવડા ગોઠિયા સાથે જમનાને કિનારે ગેદી દડાની રમઝટ બોલાવતો હોય એમ અજબૂડ રૂખડાં માથે મ્હોરેલાં નવજેમનવંતાં પદ્મવૈભવો અકાશગંગાને કંઠડે દરિયાની કંઈ મીઠી હલકને હિલોળે ચડેલાં.

ભાઈ નાગેશ્રી! ભાઈ નાગેશ્રી! મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના એકસો ને સાડા દસને ધારે ચડી ગયેલા ધોમ તરકા-મથી નાગેશ્રીમાં આવનારાને તો હાલિવરુદેશનના હિલોળા જ લાગે. કહે છે કે જમે તેવી મોસમ હોય તો પણ બપોર યાતાં નાગેશ્રીની આબોહવા બચભલા સાથીને વ વાણિજ્યતરમાં બે ઝાલાં ખવરાવ્યા વગર નથી રહેતી.

પછી કામકાજ વગરના દરબારુંને આગસ જ આટિ લઈ જાય ને! એટલા માટે જ મેઘાણીભાઈએ જે દી નાગેશ્રી જોયું ત્યારે કાળમુખા કસુંબામાં યુવાળી મુખમુદ્રાવણા યડછંદ જુવનોના જનન ઉપર બુઝાપાના દર્શન કર્યાં હશે? કારણે મેઘાણીભાઈએ ઘણાં ગણાયાં છે. પણ નાગેશ્રીમાં નકરા બધાણી જ નથી પાક્યા, બિરદધારીએ પણ પાક્યા છે. પોતાના જ સમકાલીન ભીમવર અને કાળુવરની પ્રતિભાને તો 'સૌરાષ્ટ્રના બંડેશમાં' ઇતિહાસ અંકિત કરેલ છે.

બિરદધારી બાબરિયાવાડ

ચલાઈું જેમ આપા દાનાનું તેમ બાબરિયાવાડ બિરદધારીઓનું. રાજ્યવાતા ધાંખાઓનું, ડેડાણના કાઠીવાઓનું અને નાગેસરીના વરઓનું, મરદોની ભોમકા. એક જમાનો હતો કે ગરાસિયો ગામ વસાવનારો ગણાતો. મેઘાણીભાઈએ જે જમાનો જોયો એ તે ગરાસિયો જે ગામમાં હોય તે ગામના બુદ્ધા ધાય એવો જોયેલો. જમાનો પલટયો છે. બંધાણમાં બેવડ વળી ગયેલા બાહોથ, કંટીલો ને બહાદુર ગરાસિયો અંગ મરોડીને ઊભો થઈ રહ્યો છે, રાષ્ટ્રનો માનવંતો નાગરિક બનવાના થયે પડ્યો છે. વળગ્યાં હશે બંધાણના કે દારૂના વેન ઈધર ઉધર. પણ યુગને પીછાને તો આવતા દિવસો ઉગળા છે. માથા વાઢનારી શૂરવી-રાઈ આજ નવાનોખે રૂયે શૂરવીરોને સાદ દઈ રહી છે. દાતારી સમાજ કસ્યાણના રાણ ચીધી રહી છે.

એને અમે લોકસાહિત્ય કહીએ છીએ

આવર્લેન્ડનો કવિ એ. ઈ. લખે છે ને મુજબ સોદર્શ, વીરતા અને આત્મધર્મ એ કાંઈ રોજ સવારે પલટાતી ફેશનો નથી એમાંથી તો એક અપરિવર્તન-શીવ પ્રાણ ઝગારા કરે છે. આ સ્વપ્નો, આ પુરાતનો, આ પરંપરાઓ એકદા વાસ્તવિક હતાં, સજીવન હતાં, ઐતિહાસિક હતાં. આજે એ ઇંદિયગમ્ય જગતમાંથી નીકળી રમૂતિ અને મનોભાવની સુનિર્મિત સંધારણ છે. કાળ એમની શક્તિ ખૂંચવી થકયો નથી એ તો મમતાના પ્રદેશમાં આવી વરવાં છે. કાળ જતાં વિશુદ્ધ બની ચિંતનશીલ બન્યાં છે. એ પ્રત્યેક સ્વપ્ન, પ્રત્યેક વીરાચરણ, પ્રત્યેક સોંદર્શ તરવ પોતે જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે દિવ્ય સત્તાની વધુ નજીક જઈને ઊભેલ છે.

એને જ અમે લોકસાહિત્ય કહીએ છીએ. એટલા માટે જ લોકસાહિત્યનો આ પરિવાર બંધાયો છે. અને પરિવાર મિલન એટલા માટે જ થોળે છે કે સોંદર્શ, વીરતા અને આત્મધર્મથી જ્યાં જીવન થોડું જુદું પડવા મરિયું, અને જીવ થી સાહિત્ય જે થોડુંક અજાણું પડી ગયું છે તે બધાને એટલે કે સોંદર્શ, વીરતા, આત્મધર્મ, જીવન અને સાહિત્યને એક કરવા. પ્રત્યેક મિલનથી સાહિત્યને જીવન મળે છે ને જીવનને સાહિત્ય મળે છે. મિલન એ કાર્યક્રમેનો જલસો માત્ર નથી. કાર્યક્રમે તો મિલનના આનંદની અભિવ્યક્તિ માત્ર છે. અહીં તો જીવન અને સાહિત્યનું મિલન થોજાય છે. મિલનનો હેતુ જે ન સમજાય હોય તે આ સમજ દરે. લોકસાહિત્યનો નાનકડો પરિવાર મિલન દ્વારા લોકસાહિત્યના મોટા પરિવારમાં એકરૂપ થઈ રહ્યો છે.

જીવનને સાહિત્ય સાદ દે છે

સૌરાષ્ટ્રની પ્રત્યેક જાતિને પોતાના વિવિધ પ્રકારના ખમીરની વિશિષ્ટતા છે લોકસાહિત્ય એમાંથી જ સર્જાયું છે. પરિવારના સભ્યો પણ એ જ ખાનદાન અને ખમીરવતા લોકોના પ્રતિનિધિઓ છે, અને આકસ્મિક બન્યું છે એવું કે જમના જીવનમાંથી આ સાહિત્ય નીપજ્યું છે એવા પ્રજાસમૂહો વચ્ચે જ પરિવારના મિલન થોજતા રહે છે, એથી લોક અને સાહિત્ય ફરી પાછાં એકરૂપ બનતાં થયા છે.

૭૮ વરસની ઉંમરે પણ વિચારોની તાઝગી મેં એમના જેવી ભાગ્યે જ કોઈ એમના સમકાલીનોમાં જોઈ છે. વિચારોના અને સુધારોના જગતમાં અંત સુધી એમનું સ્થાન મુખ્ય હરોળોમાં જ રહ્યું છે. પોતે જૈન હોવા છતાં, એ મર્યાદામાં એમને કદી અવરોધરૂપ નહિ બનેલી.

આ. રજનીશજીને પ્રથમ જૈનોએ જ ઉત્તેજન આપ્યું છે એવી મારી ‘ઊર્મિનિવરચના’માં કરેલી ટીકા ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઊભો થયેલો ત્યારે એમણે મને કહ્યું કે ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ને ઉલ્લેખીને તમે આ લખ્યું છે?’

મેં કહ્યું કે : “મુંબઈના જૈન આગેવાનોએ જ પ્રેથમ રજનીશજીને જૈનોમાં ઊગેલા નવા સિતારા તરીકે ઉમંગમાં આવીને આવકારેલા અને એનો પડયો ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’માં પડતો જ રહેલો.”

“પ્રબુદ્ધ જીવન”ને જૈન યુવક મંડળની મર્યાદા હોવાનો તેમણે સ્વીકાર કરેલો. પણ હકીકતમાં જૈન યુવક મંડળનું એ સાધન જૈન સમાજના પ્રખર સુધારકનું જ સાધન ન રહેલું બિન સાંપ્રદાયિક વ્યાપ ઉપર બધા જ વિચારોની નિરૂપ સમાલોચના કરતું રહેલું.

શ્રી. પરમાણુદભાઈનો સુધારક આત્મા જેમ જૈન સમાજમાં ક્રાંતિને ઝંખતો તેમ દેશવ્યાપી ધોરણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના નાનામાં નાનો કિયામાં પણ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ જોવા ઝંખતો. આથી જ્ઞાનનાં તમામ ક્ષેત્રે એમનો સંવેદનશીલ આત્મા એકધારો રમમાણુ કરતો.

જૈન સમાજમાં દેવાતી બાળદિક્ષાના પ્રખર વિરોધથી તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા. એમને સંઘ બહાર મૂકવામાં આવ્યા ત્યારથી જૈન યુવકોમાં જગૃતિનાં મંડાણ થતાં કહી શકાય. ધર્મગુરુઓની જૈન સમાજ ઉપરની પકડ અને શ્રીમંતોની સદાની આગેવાની સામે એમનો સુધારક આત્મા શાંત અને સ્વસ્થ વિદ્રોહ પોકારતો જ રહેલો.

૧૯૩૯માં એમના સંચાલન નીચે “પ્રબુદ્ધ જૈન” પાશ્વિક શરૂ થયું તેને જૈનો પૂરતું સીમિત ન રહેવા દેવા જ એ પાશ્વિકને ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ સંગ્રામના આ સેનાની એવા જગૃત બુદ્ધિના હતા કે ગાંધીજીનું પણ

વિચાર દાસત્વ સ્વીકારવા તેઓ કદી તૈયાર ન હતા. માનવધર્મનો મહિમા એ એમના જગૃત વિચારોનું હાર્દ હતું.

જ્યારે મળો ત્યારે રાષ્ટ્રના આધુનિક પ્રવાહો, ઘટનાઓ અને વિચાર વળાંકો ઉપર એમનું ચિંતન સત્યના સંશોધન માટે એકધારું ચાલ્યો કરતું આપણે અનુભવી શકીએ. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ એમનું પ્રિય સર્જન જ ન હતું પણ સમાજ સાથેના એમના વૈચારિક સંપર્કોની સંકલના બની રહેલું. આખરી અવસ્થાની આધારશીલા બની રહેલું.

અવસાન પહેલાં થોડા જ દિવસે રાજકોટમાં અમે છેલ્લા છૂટા પડયા ત્યારે એમણે હળવાશથી કહેલું કે મારી દીકરી મધુરી બહેન કહે છે કે : “પ્રબુદ્ધ જીવનનું જોટલું ધ્યાન રાખો છો તેટલું મારા બાનું ધ્યાન નથી રાખના.”

ગુજરાતના વિચાર ઘડનારમાં જેમનો અગ્રગણ્ય ફાળો છે એના શ્રી. પરમાણુદભાઈના વિચાર અને સત્યનિષ્ઠાની ઉપાસનાને, નિરૂપતા અને સત્તિષ્ઠાને વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શી શકી ન હતી.

અમે વર્ષો જૂના પરિચિત પણ પાંચેક વર્ષ પહેલાં એક બીજાના વધુ પરિચયમાં આવ્યા. છેલ્લા ત્રણ વર્ષની તો તેઓ જ્યારે જ્યારે રાજકોટ આવતા ત્યારે નિરાંતે વિચારોનું આદાન પ્રદાન કરતા.

કોઈનીય શેહ શરમમાં દબાયા વગર નિર્ભય-પણે પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કરનાર પરમાણુદભાઈમાં કદી કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રત્યે ટેપ ડંખ જોયાં નથી. ગમે તેવી વ્યક્તિના વાણી વર્તનમાં વિસંવાદ જણાતાં, સમાજ પ્રત્યે અનુપકારકતા જણાતાં તેની વિવેચનામાં કદી તાટવ્ય ગુમાવેલું નથી જોયું કે નથી કદી સહૃદયતાની ખામી જણાઈ. દિવ અને દર્શન એમનાં એટલાં ઉદાર હતાં. માનવભાવ માથે જ એમની પ્રબુદ્ધતાનાં મંડાણ હતાં. રાજકોટથી છૂટા પડતાં મુંબઈ આવવાનું આમંત્રણ આપતા ગયા તે જિભું જ રહ્યું અને હૃદયરોગના હુમલાથી અચાનક કાગળ એમને ગ્રસ્ત કરી ગયો. એ સત્યનિષ્ઠાની, એ બહુમુખી પ્રતિભાની, એ નિરૂપ વિવેચનાની આજે તો ગુજરાતને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે.

આ બહાદુર બાબરિયાઓનું નાગેશ્રી-

દરિયા કંઠાળના નાગેશ્રીનાં ઝાડવાં કળાણાં. પણ વસંતને વધામણે વન વળી ગયેલાં. કિશોર કનૈયા તેવતેવડા ગોઠિયા સાથે જમનાને કિનારે ગેણી દડાની રમઝટ બોલાવતો હોય એમ અજાણૂડ રૂબડી માથે મહારેલાં નવજેબનવંતાં પદ્મવેા આકાશગંગાને કાંઈ દરિયાની ઠંડી મીઠી હલકને હિલોળે ચડેલાં.

બાઈ નાગેશ્રી! બાઈ નાગેશ્રી! મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના એકસો ને સારા દસને પારે થયે એવા ધોમ તદ્દમ માંથી નાગેશ્રીમાં આવનારાને તો હીલસ્તેશનના હિલોળા જ લાગે. કહે છે કે ગમે તેવી ગોસમ હોય તો પણ બપોર થાતાં નાગેશ્રીની આબોહવા ભવભવા સાથેને વ વાણીખેતરમાં એ ઝાલા ખવરાવ્યા વગર નથી રહેતી.

પછી કામકાજ વગરના દરબારૂંને આળસ જ આટો લઈ જવ ને! એટલા માટે જ મેઘાણીલાઈએ જે દી નાગેશ્રી જ્યુ'ત્યારે કાળમુખા કસુ બામાં ગુલાબી મુખમુદ્રાવાળા પડછંદ જુવાનોના જદન ઉપર બુઝાપાનાં દર્શન કર્યાં હશે? કારણ મેઘાણીબાઈએ ઘણાં ગણાંયાં છે. પણ નાગેશ્રીમાં નકરા બંધાણી જ નથી પાક્યા, બિરદધારીએ પણ પાક્યા છે. પોતાના જ સમકાલીન ભીખર અને કાળુવરૂની પ્રતિબાને તો 'સૌરાષ્ટ્રના બંડેરામાં' ઈતિહાસ અંકિત કરેલ છે.

બિરદધારી બાબરિયાવાડ

ચલાળું જેમ આપા દાનાનું તેમ બાબરિયાવાડ બિરદધારીઓનું. રાજુલાના ધાંબગઓનું, ડેડાણના ફેટીલાઓનું અને નાગેસરીના વરૂઓનું, મરદોની ભોમકા એક જમાનો હતો કે ગરાસિયો ગામ વસાવનારો ગણાતો. મેઘાણીલાઈએ જે જમાનો જ્યો એ તો ગરાસિયો જે ગામમાં હોય તે ગામના બૂકા થાય એવો જોયેલો. જમાનો પલટયો છે. બંધાણમાં બેવડ વળી ગયેલો બાહોય, કંટીલી ને બહાદુર ગરાસિયો અંજ મરોણને ઊભો થઈ રહ્યો છે, રાષ્ટ્રનો માનવંતો નાગરિક બનવાના પથે પળ્યો છે. વજગાં હશે બંધાણનાં કે દારૂનાં વેન ઈધર ઉધર. પણ યુગને પીછાને તો આવતા દિવસો ઉજળા છે. માથા વાઢનારી શુરવી-શઈ-આજ નવાનોખે રૂપે શુરવીરોને સાદ દઈ રહી છે. દાતારી સમાજ કલ્યાણના સહ થી ધી રહ્યો છે.

એને અમે લોકસાહિત્ય કહીએ છીએ

આગવેન્દ્રનો કવિ એ. ઇ. લખે છે ને મુજબ સૌદ્ય, વીગતા અને આત્મધર્મ એ કાંઈ રોજ સવારે પવટાની ફેશનો નથી એમાંથી તો એક અપરિવર્તન-શીર પ્રાણ ઝગારા કરે છે. આ સ્વપ્નો, આ પુરાતનો, આ પરંપરાઓ એકદા વાસ્તવિક હતાં, સજીવન હતાં, ઐતિહાસિક હતાં. આજે એ ઈંદ્રિયગમ્ય જગતમાંથી નીકળી રમૂતિ અને મનોભાવની સૃષ્ટિમાં સંઘરાય છે. કાળ એમની શક્તિ ખૂંચવી ઘડ્યો નથી. એ તો મમતાના પ્રદેશમાં આવી વરણ છે. કાળ જતાં વિશુદ્ધ બની ચિંતનશીલ બન્યાં છે. એ પ્રત્યેક સ્વપ્ન, પ્રત્યેક વીરાચરણ, પ્રત્યેક સૌંદર્ય તત્ત્વ પોતે જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે દિવ્ય સત્તાની વધુ નજીક જઈને ઊભેલ છે.

એને જ અમે લોકસાહિત્ય કહીએ છીએ. એટલા માટે જ લોકસાહિત્યનો આ પરિાર બંધાયો છે. અને પરિાર મિલન એટલા માટે જ યોજે છે કે સૌંદર્ય, વીરતા અને આત્મધર્મથી જ્યાં જીવન ઘોડું જુદું પડવા માડેલું, અને જીવથી સાહિત્ય જે ઘોડુંક અજગું પડી જાય છે તે બધાને એટલે કે સૌંદર્ય, વીરતા, આત્મધર્મ, જીવન અને સાહિત્યને એક કરવા. પ્રત્યેક મિલનથી સાહિત્યને જીવન મળે છે ને જીવનને સાહિત્ય મળે છે. મિલન એ કાર્યક્રમોનો જલસો માત્ર નથી. કાર્યક્રમો તો મિલનના આનદની અભિવ્યક્તિ માત્ર છે. અહીં તો જીવન અને સાહિત્યનું મિલન યોજાય છે મિલનનો ઘેતુ જે ન સમજવા હોય તે આ સમજ હો લોકસાહિત્યનો નાનકડો પરિાર મિલન દ્વારા લોકસાહિત્યના મોટા પરિારમાં એકરૂપ થઈ રહ્યો છે.

જીવનને સાહિત્ય સાદ દે છે

સૌરાષ્ટ્રની પ્રત્યેક જાતિને પોતાના વિવિધ પ્રકારના બગીચાની વિશિષ્ટતા છે લોકસાહિત્ય એમાંથી જ સર્જાયું છે. પરિવારના સભ્યો પણ એ જ ખાનદાન અને બગીચવતા લોકોના પ્રતિનિધિઓ છે, અને આકસ્મિક બન્યું છે એવું કે જેમના જીવનમાંથી આ સાહિત્ય નીપજ્યું છે એવા પ્રજાસમૂહો વચ્ચે જ પરિવારના મિલન યોજાતાં રહે છે, એથી લોક અને સાહિત્ય ફરી પાછાં એકરૂપ બનતાં થયા છે.

૭૮ વરસની ઉંમરે પણ વિચારોની તાઝી મેં એમના જેવી ભાગ્યે જ કોઈ એમના સમકાલીનોમાં જોઈ છે. વિચારોના અને સુધારોના જગતમાં અંત સુધી એમનું સ્થાન મુખ્ય હરોળોમાં જ રહ્યું છે. પોતે જૈન હોવા છતાં, એ મર્યાદામાં એમને કદી અવરોધરૂપ નહિ બનેલી.

આ. રજનીશજીને પ્રથમ જૈનોએ જ ઉત્તેજન આપ્યું છે એવી મારી 'ઊર્મિ'નવરચના'માં કરેલી ટીકા ઉપરથી એ પ્રત્ન ઊભા થયેલા ત્યારે એમણે મને કહ્યું કે 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ને ઉલ્લેખીને તમે આ લખ્યું છે?'

મેં કહ્યું કે : "મુંબઈના જૈન આગેવાનોએ જ પ્રથમ રજનીશજીને જૈનોમાં ઊગેલા નવા સિતારા તરીકે ઉમંગમાં આવીને આવકારેલા અને એનો પડઘો 'પ્રબુદ્ધ જીવન'માં પડતો જ રહેલો."

"પ્રબુદ્ધ જીવન"ને જૈન યુવક મંડળની મર્યાદા હોવાનો તેમણે સ્વીકાર કરેલો. પણ દૃષ્ટિકતમાં જૈન યુવક મંડળનું એ સાધન જૈન સમાજના પ્રખર સુધારકનું જ સાધન ન રહેલા બિન સાંપ્રદાયિક વ્યાપ ઉપર બધા જ વિચારોની નિડર સમાલોચના કરતું રહેલું.

શ્રી. પરમાણુદભાઈનો સુધારક આત્મા જેમ જૈન સમાજમાં ક્રાંતિને અંખતો તેમ દેશવ્યાપી ધોરણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના નાનામાં નાની ક્રિયામાં પણ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ જેવા અંખતો. આથી જ્ઞાનનાં તમામ ક્ષેત્રે એમનો સંવેદનશીલ આત્મા એકધારે રમમાણુ કરતો.

જૈન સમાજમાં દેવાતી બાળદિક્ષાના પ્રખર વિરોધથી તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા. એમને સંઘ બહાર મૂકવામાં આવ્યા ત્યારથી જૈન યુવકોમાં જગૃતિનાં મંડાણ થતાં કહી શકાય. ધર્મગુરુઓની જૈન સમાજ ઉપરની પકડ અને શ્રીમંતોની સદાની આગેવાની સામે એમનો સુધારક આત્મા શાંત અને સ્વસ્થ વિદ્રોહ પોકારતો જ રહેલો.

૧૯૩૯માં એમના સંચાલન નીચે "પ્રબુદ્ધ જૈન" પાક્ષિક શરૂ થયું તેને જૈનો પૂરતું સીમિત ન રહેવા દેવા જ એ પાક્ષિકને 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ સંગ્રામના આ સેનાની એવા જગૃત બુદ્ધિના હતા કે ગાંધીજીનું પણ

વિચાર દાસત્વ સ્વીકારવા તેઓ કદી તૈયાર ન હતા. માનવધર્મનો મહિમા એ એમના જગૃત વિચારોનું હાર્દ હતું.

જ્યારે મળે ત્યારે રાષ્ટ્રના આધુનિક પ્રવાહો, ઘટનાઓ અને વિચાર વળાંકો ઉપર એમનું ચિંતન સત્ત્વના સંશોધન માટે એકધારું ચાલ્યો કરતું આપણે અનુભવી શકીએ. 'પ્રબુદ્ધ જીવન' એમનું પ્રિય સર્જન જ ન હતું પણ સમાજ સાથેના એમના વૈચારિક સંબંધોની સંકલના બની રહેલું. આખરી અવસ્થાની આધારશીલા બની રહેલું.

અવસાન પહેલાં થોડા જ દિવસે રાજકોટમાં અમે છેલ્લા છૂટા પડ્યા ત્યારે એમણે હળરાશથી કહેલું કે મારી દીકરી મધુરી બહેન કહે છે કે: "પ્રબુદ્ધ જીવનનું જોટલું ધ્યાન રાખો છો તેટલું મારા બાનું ધ્યાન નથી રાખતો."

ગુજરાતના વિચાર ઘડતરમાં જેમનો અગ્રગણ્ય ફાળો છે એવો શ્રી. પરમાણુદભાઈના વિચાર અને સત્યનિષ્ઠાની ઉપાસનાને, નિડરતા અને સત્તિષ્ઠાને વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શી શકી ન હતી.

અમે વર્ષો જૂના પરિચિત પણ પાંચેક વર્ષ પહેલાં એક બીજાના વધુ પરિચયમાં આવ્યા. છેલ્લા ત્રણ વર્ષની તો તેઓ જ્યારે જ્યારે રાજકોટ આવતા ત્યારે નિરતિ વિચારોનું આદાન પ્રદાન કરતા.

કોઈનીય શેહ શરમમાં દબાયા વગર નિર્ભય-પણે પોતાના મંતવ્યો પ્રગટ કરનાર પરમાણુદભાઈમાં કદી કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રત્યે દેખ ડંખ જોયાં નથી. ગમે તેવી વ્યક્તિના વાણી વર્તનમાં વિસંવાદ જણાતાં, સમાજ પ્રત્યે અનુપકારકતા જણાતાં તેની વિવેચનામાં કદી તાટશ્ય ગુમાવેલું નથી જોયું કે નથી કદી સહૃદયતાની ખામી જણાઈ. દિવ અને દર્શન એમનાં એટલાં ઉદાર હતાં. માનવત્વાવ માથે જ એમની પ્રબુદ્ધતાનાં મંડાણ હતાં. રાજકોટથી છૂટા પડતાં મુંબઈ આવવાનું આમંત્રણ આપતા ગયા તે જીભ જ રહ્યું અને હૃદયરોગના હુમલાથી અચાનક ઠાગ એમને ગસ્ત કરી ગયો. એ સત્યનિષ્ઠાની, એ બહુમુખી પ્રતિભાની, એ નિડર વિવેચનાની આજે તો ગુજરાતને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે.

(શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમના સંસ્થાપક મુનિ શ્રી કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજ સૌરાષ્ટ્રની જૂની પેઢીના એક સંત પુરુષ હતા. મહા માનવ હતા, દુખિયાના દુઃખ-દર્દને દળનાર હતા. દાતાર હતા. આયુર્વેદના નિષ્ણાત ધન્વંતર વૈદ્ય હતા. ગરીબોના બેઠી હતા. ગઈ તા ૯-૪-૭૧ શુક્રવારે રાતે સાડાબાર કલાકે ૯૦ વર્ષની ઉંમરે પદ્મઘાતની લાંબી બીમારીથી એમનું અવસાન થતાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતીએ એક સાચો સમાજ સેવક ગુમાવ્યો છે)

આજ રત્નાશ્રમ તણા, નવ-રતન ઘડનારો ગયો,
ને સોનગઢના નામને, અમકાવનારો પણ ગયો;
વેકુંઠવાસી એ પ્રવાસી,

પરમ પ્રેમલ ધામના !

કલ્યાણમય કલ્યાણ ! તારી

અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

બટકતા ભૂલ્યા જનો નો

ધ્રુવ તારો તું હતો,

તું મુક્તિમાર્ગ બતાવનારો,

નભ - સિતારો તું હતો;

સદા સેવા ધર્મ કેરી,

હરે એક જ કામના,

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

હંડધારી વન વિહારી,

સફળ તારી સાધના,

તું મહા માનવ વર,

ભયકર દર્દની દ્રશ્યાદના,

વરસ વીત્યાં સ ત,

પદ્માઘાતના આરામનાં,

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

અમરેતા વરનાર તું,

જિન ધર્મ-ધ્વજ તૈયાર તું,

દુખિયા અને દહીં તણા,

દુઃખ-દર્દને દળનાર તું;

નિજનંદી રંગમાં રંગેલ સેવક શ્યામના,

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી, અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

અજળ તારી ધીર, ઓ નરવીર ! મસ્ત ફકીર તું !

તું પીરનો પણ પીર એવો, દાનવીર અમીર તું !

વદન કરે કંઠન કરે,

જન, વામના રહે માનના,

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી અમર નિરમલ નામનો !

જિય અમર નિરમલ નામના !

સાહિત્ય - રવ મી,

કલા-કવિતાની કકર કરનાર તું !

સંસાર સાગર ફૂંચતાની,

બાંહેડી ધરનાર તું !

તુજ ભરમ મસ્તક પર ચડાવે,

લોકે ગામે ગામના,

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

જગદૂ સમાસાકર જગ દાતાર નો અવતાર તું !

તું તરણ - તારણ હાર,

તારા નામ પર બલિહાર હું !

મૃત્યુ તને મારી શકે શું ?

ઓ અનુચર રામના !

કલ્યાણમય કલ્યાણ !

તારી અમર નિરમલ નામના !

જિય અમર નિરમલ નામના !

સાંજ ઢળે સરિતાના તટમાં

સાંજ ઢળે સરિતાના તટમાં, ધીમા પવન ઝોકોળે;
 ખેઠાં ખેઠાં ઝાડ પરે કોઈ, પંખીડાં રસ ઘોળે.
 જતાં જતાં એક નજર, મીઠી સૂરજની યાત્રી;
 પાલવને સંકેરી સરિતા, ઘૂઘટમાં શરમાતી.
 ચાંચ ભૂંડી ચકવાની ચકવી ડાળે કરિયું ચૂંબન;
 પાન ખયું જળમાં ને જળને ગાલે પડિયાં ખંજન.
 વેલ્યુંના ચંદ્રવા ઓઢી ખાંહે ખાંહે પરેવે;
 ક્યાં ગ્યાં રૂપતણું પ્રતિબિંબો ઝાડ ઝકુંખી ભેવે.
 એક ઘૂંટ ભરી એ રંગના હોઠ જરા મલકાતા;
 શ્યામ ગાલ સરિતાના ત્યાં તો રતુંખડા થઇ જતા.
 સૂતી માના અંગ પર ખાળક ભીડી ને ઘૂઘવતું;
 એમ કીનારા પર સરિતાને ઝરણે ઝરણે દડતું.
 દિવસનાં બીધેલ પશુડાં ભય વિષ પાણી પીતાં;
 ટપકતાં હોઠોથી મોતી મો કરી ભંચું ભેતાં.
 લખી લખીને તટનાં વૃક્ષો માથેથી ઓવારે;
 સાસરીએ જાતી સરિતાની ફૂલડાં માંગ સવારે.
 છાનું છપનું ભે તું લજ્જા! ચન્દ્ર ઘડી કે તું થોભે!
 રૂપ ભરીને પી લ્યો મૂંગા મૂંગાં બોબે ઘોબે.

નદીના તટ પર સાંજ ઢળી ગઇ, સૂરજ તેના પર એક મીઠી નજર નાખી આથમી ગયો. ત્યાં કિનારાનાં વૃક્ષોના પાલવને સંકેરી સરિતા ઘૂઘટમાં શરમાઇ ગઇ.

કોઇ એક શાંત સ્થિત જળની ભરેલી પાટ પર ઝકુંખી રહેલાં ઝાડ પર એક ચકવો ને ચકવી ખેઠાં છે ત્રિરૂઢેલી અધીરી ચકવી દોડીને ચકવાને ચૂંબન કરવા ગઇ, પણ એ તો ખીચારાં રેનવિયોગી શ્રાપિત બોવે; રાતે ભાળે નહિ. ચકવીની ચાંચ ચકવાની ચાંચને અડી નહીં, પણ ખરી જવા આવેલ એક પાંદડાની ડાંડલી સાથે ભટકાણી. અડી રહેલું પાંદડું જળમાં પડ્યું. જળમાં વર્તુળ દોરાયાં જળથી આ દ્રશ્ય જોઇ હસી જવાયું ને તેના ગાલે ખંજન પડ્યાં.

ફળ ફૂલથી લૂંબે જૂંબે રંગે રંગી વેલ્યુંનાં ચીર ઓઢી વૃક્ષો પોતાનાં પ્રતિબિંબ ભેવાજળમાં ડોકાયાં, પણ સાંજ પડવાથી ઓછાયા અલોપ થઇ ગયા, ખીચારાં વૃક્ષો ઝઝકી ગયાં, ઓઝપાઇ ગયાં. સરિતા એ રૂપને પી ગઇ, પ્રતિબિંબ ગળી ગઇ. તે કસુંખી રંગનાં તેને ઘેનચડાં અને સરિતાનાગાલ રતુંખડા થઇ ગયા.

અડધી રાતે ભીડીને ખાળક સૂતેલી માના અંગપર ઘૂઘવતું રમતું હોય એમ ઝરણાંઓ નદીના વિહન ભળાં લળીને કિલકીલાટ કરી રહ્યાં.

આખો દિવસ શિકારીઓના ભયથી ફફડાં હરણાં ઇત્યાદિ ભોળાં વનપશુઓ રાત્રે નિર્ભય થઇ પાણી પી રહ્યાં. પાણી પી લીધા પછી મુખ ભંચાં કરે છે. હોડો પરથી પાણી ટપકે છે. જલે સાચાં મોતી ખરે છે. લાંબા હાથ કરી કરીને તટનાં વૃક્ષો નદીનાં ઓવારણાં લ્યે છે. ફૂલડાં ખરી ખરીને

સાસરીએ જાતી સરિતાની માગને સવારે છે આવી માદક રાતે સરિતાના તટ પર રસકેલી રમાઈ રહી છે માટે હે લગ્ન ! તું ઘડીક અવળું જોઈ જા ચન્દ્ર ! તું ઘડીક આડની ઓથે છુપાઈ જાજે, અને મૂંગા મૂંગા આ રૂપને માણી લ્યો.

કુભારણુ ખૂદે છે ગારા

નેણા લાગી છે ઘડનારા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
ખોળા વાળીને એણે છેડવારે ખોરવા
અડધા પાવ છે ઉઘાડા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
પગે અટવાણી કાઈ પૂનમની રાતઠી
કાળી - કડલાના ઝખકારા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
લીલા ત્રાજવડા જાણે બેઠા ભમરલા
કેળના ચલ ઉપર કાળા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
ગોખે દીવલડા બળે, ગુથાય છે ગાલમા
પરસેવાના પરવાળા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
ધારા અમૃતની વહે ઢળેલી પાપણે
પી રહ્યા કા પૂન્યવાળા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા
આખ મિચોલી કરે તારલિયા આલમા
દિયે છે 'દાઢ' કો'ક ડારા
કુભારણુ ખૂદે છે ગારા

નાળિયેથી ચાળેલું મકાન છે, મકાનની સામે ફળિયામા નાળિયેરીના પાનથી હવરાચેલ માડવો માડવા નીચે એક ખૂણામાં થોડાક હામડાનો ઢગનો પડ્યો છે સામા ગોખમા દીવો બળે છે કુભાર મેકો મેકો માટનાં દીવો છે અને દીવણુ સુધી ખોળા વાળાને કુભારણુ ગારો ખૂદી રહી છે

કેળના ચાલલા પરથી એક છાટો ઉતારી લીધો હોય તેના ગોરા અડધા ઉઘાડા પગ પર ગોરેલાં ત્રાજવાં જાણે ચલ પર ભમરાઓની હાર હોય તેવા લાગે છે

પૂનમની આદની રાત જાણે એ ઉજળા પગમા અટવાઈ ગઈ છે ગાગમા રંગદોળાતા કાળી-ક લાં ક્યારેક ક્યારેક ઝખકારા કરતાં હસી રહ્યાં છે

સામા ગોખમા બળતા દીવાની એક મુખ પર ગુથાઈ ગઈ છે કામ કરવાથી ગાનો પર પરમે વાના દીવા બાઝી ગયા છે, અને એ દીવા દીવાના પ્રતિબિંબ ત્રીલી નીચે પડે છે જાણે સાચા મોતી ખરતાં ન હોય !

કામમાં મગ્ન એ ઢોંગી પાપણોમાંથી જાણે અમૃતની ધાર વહી રહી છે ખૂણામાં મેકલ કુભાર એ અમૃતરૂપને મનોમન પી રહ્યો છે, અને કોકથી બીતા હોય એમ તારલિયો આ દરશ જોઈ આલમા એકબીજા તરફ આખ મિચોલી કરી રહ્યા છે

દુકાળની માનવતાનાં સંભારણા-વાવડૂવા

આમ જોઈએ તો આ દેશમાં સમય સમય પર અનજળના સાંસા આદુકાળથી પડતા આવેલ હોય એવું કચ્છ - કાઠિયાવાડની ભોમકા ઉપરના પરિભ્રમણથી નક્કી થાય છે, એ જ રીતે એની જૂની વાતો અને દુકાઓ વગેરે ઉપરથી પણ સામિતી મળે છે.

એ વખતથી જ ન્યાં જોઈએ ત્યાં સંતો, સાધુઓ અને સેવકો પણ આવી જ વાતો કરી, સદાવ્રતો બાંધી, રામરોટી અને લોટ-રોટલાની કાવડો ફેરવી, અંતરિયાળ થાનક-થડા બાંધી 'હરિહર'ની હાકલ આજ પથંત કરે છે, ને ભૂખ્યાંને તથા તરસ્યાં શુવ માતર (માત્ર)ને પાણી પાછ પોતાના ભેખની પરંપરાને દીપાની રહ્યા છે. આજે ય કચ્છ - કાઠિયાવાડમાં રાખ - છાશ અને પરખ-પાણીનું માનમ કેરડેર જોવામાં આવે છે; એમાં પણ પરાપૂવ તો ઇતિહાસ સંવ્રણો છે.

આપણા દેશના રાજ મહારાજાઓ, ગામઘણી ને સુખી શેઠિયાઓ અને અન્ય વર્ગોએ પણ દુકાળ ઊતરવા વાચ્યું ને દૂવા, અવેશ અને અંતરિયાળના સીમાહાના ગૌચરના પાણીના નેરડામાં દૂંટિયા (નાના દૂવા) અવેશ - અવેશો બાંધાવી છે. માથે કોઈએ શિલાલેખ ચોડ્યા છે તો કોઈનાં નામ વગર કોતર્યો લોકહૃદયમાં કોતરાઈ રહેલાં.

આવાં સરોવરોના દાખલા ફક્ત કાઠિયાવાડના જ આપીએ તો બરડામાં ધુમવી પાસે હેલાસર તળાવ, જેતાવાવ જેમાં પાણી ભરવા જતી ને પાણી ભરીને આવતી પનિહારીઓ સામ સામી ભટકાય નહિ એવી થંલ-પગથિયાંની બાંધણી છે.

એવી જ ધુમવીથી આથમણી વીકિયાવાવ, વીકિયાવાવનાં પાણીથી પોરમંદરના રાણાનો અભિષેક થાય છે. એ વીકિયાવાવનાં ખેસણાં, ધુમટ, થંલ વીસામા-ખેડકો બધું અદ્ભુત કંડારેલ છે.

થોડે છેડે રાણીવાવ જૂનાગઢના નવઘણ દૂવાના નમૂનાની છે. આવાં તો દુકાળનાં સંભારણાં ફેર ફેર છે. બાલંભાના પાદરમાં ગામને ઘસીને આજ નદી-

મૂળભાઈ પાલિયા (માજી. ડી. વાઈ. એસ. પી.)

માંથી કાપીને કપુરચંદ શેઠ દીકરીનું સાસરવેલનું મેણું ભાંગવા કપુરીઓ વેંકળો લાવ્યા, અને આજનાં નીર આઘાં પડ્યાં હતાં તે દીકરીને ખાતર આપ્યા ગામને પાણી શેરડે' મૂકી દીધું. એવા શુવંત દુકાળનાં દાન અને દલગજરાના દાખલા છે.

વીમળશાની વાવ - માધાવાવ (વઢવાણ) એ પણ એના હૈયામાં અમર ઇતિહાસ અને દુકાળમાં ડાઘાં કેવાં કેવાં માનવીને અનજળ માટે ભરખી ગયાં એ ક્યાં નથી બતાવતી ?

એવી જ જમનગરની પંજી ભદ્રની વાવ દુકાળમાં પવિત્ર વરઘોડિયાં અને કોડલધાં વરકન્યાને ભરખી ગયાનો ઇતિહાસ આલેખે છે. આવાં જ બીજાં જગાણો આ પંથકમાં આજસુધી બંધાતાં આવ્યાં છે.

આલણસાગર જસદણ સંવત, ૧૯૫૬ના કડેડાટ કાળમાં બંધાણું. ગૌરીશંકર તળાવ-ભોડ તળાવ, જૂનાગઢ વીકીંગન ડેમ, જમનગર રણજીત સાગર વગેરે વગેરે ત્યારે મહારાણી મીનળદેવીએ પાટણથી જૂનાગઢ સુધી લવ્ય વાવો, સરોવરો ને તળાવો બંધાવેલાં. એવી ગ્રામવાવોમાં વઢવાણ મૂકતાં રામપરા ખોલડીઆદ વચ્ચે જખ્ખર વાવ, સેજકપરમાં નવલખો અને વાવ, ધાંધલપરમાં ધૂંધગીમદલની લવ્યમૂર્તિ ખેસારીને અતિ સુંદર વાવ તથા તળાવડું બંધાવ્યા છે.

ત્યારે અસંખ્ય નાના માણસોએ પણ વાવ, તળાવ અને દૂંટિયા જોદાવ્યા છે. જેમકે લખા શેઠનો દૂંટિયો; એ જ રીતે ખાગેથી (જૂનાગઢ) અને દેવડાના સીમાડે અંતરિયાળ બેડાશાખના ચારણે એક દૂતા વાવ બંધાવી છે. એકદીની છશમાં ભડા ચારણે આ દૂતાવાવ બંધાવી છે. આજે એ દૂતાવાવની જ વાત કરીએ. આજે પણ જૂનાગઢના ખાગેથી અને દેવડાના સીમાડે વીડમાં ભડાના ખેસનો ઉજલ દીગો અને મામા ભાણેજ તથા મોનીઆનો વાવ ફતરાની ડેરી પાસે છે. વાતનું મથાળું છે 'દેવાણું'દ ઇગશે નહિ.'

‘દેવાણુંદ ડગશે નહિ’

ખાલુ જાય ખપે, વાઘિયા વાય ભયું,
જહ (જશ) જમવાર લગે, દેવાણુંદ ડગશે નહિ

કનક કાઠિયાનાર ઉપર ચોત્રીસો દુકાળ બિતર્યો
અને એ વખતનાં બોગુડા માનવીઓ ઉપર કાગો કેર
કરી ગયો ખભે રાટલા બાધ્યા હોળ, પોટકીમાં
દાણા બાધ્યા હોય છતાં કાચલિયુમાં દાણા વીણતા
કમાન હંદયનું માણસ માનર બની ગયેલું રાટલા
માટે ખૂન કરી, ખૂન માથે બેસી માણસ બાહિરમાં
થઈ ગયાં પછી ફાગ્યો રોગચાળો એટલે ધાક એવી
પડી મર્ઠ કે કોષ કોષને આમડવા ન જાય અને
જર્ઠ ચડ્યા તો રમજાનેથી પાછા વળતા કે ઘરને
દારે પહોંચતા હેમત ખાધને મરી જવાના દાખલા
માડ્યા બનવા

આ વખતે તમારાં કે વાવો ખોદાતી ત્યા
માણસોના મડદાના ઢગના દારી દેવાતા આવા કાળમાં
માણસમાંથી માણસાઈ દેશવટા કરી જમેલી ગાયુ
મકોડા બળે અને માણસ માણસને ખાત એવી વાતુ
જગતે નજરોનજર જોષ એ કાળનાં સતજુગના
કહેવાન એના માણસોને માથે તો આસ ફાટ્યો

હીરાગળ ફાટયુ હોય,
એને તાણો લઈનેય તૂટીએ,
પણ કાળજ ફાટયુ કોઈ,
એને સાધો ન મળે સરના

એ કાળે ખાગિશીની વીડમાં ચારણોનો એક
નેસ એમાં સરમેડ એવો ચારણ દેવાણુંદ બડો
ભડાનું બેસતું ખા, એની ખેડ એના ઘોડા અને
ભડાની મેમાનગતી આનેય ગરના ચારણોમાં સર
મોર ગણાતાં

દેવાણુંદ ભડાને હાથ દામ ને દામ પડે
કરમી અને ધરમી પણ પેટ પૂતર નહિ એક જ
દોકરી આ દોકરી સગા ભાણેજ વરે પરણારીને
પોતાના બેગો રામેન પણ આના ધરમી ને કરમી

મળુભાઈ પાલિયા (માઝ ડી આમ એમ પી)

એવા દેવાણુંદ ભડાને ય ચોત્રીસો દુકાળ આટો લખને
ભાડ્યો ભડાને ચારેકોરથી ભરખવા

દુકાળમાં ભેડો ભગાઇ ગયો ધરમાં સાડ
કોમ, ત્રસળી કે ત્રાસળીનો કાઠો ય ન રહ્યો પોતે
અને ધર આખુ એકેક વસ્ત્રોર થઈ રહ્યા
દુકાળના કંઠણ દી કાદના અને પોતાની બેસતું
ખાડ નભાવવા ભાએ એક વાણિયાનું કરજ કરેલું

દુકાળની પૂછડ વસમી લાગતા ખાગિશીને
નેસ છોડી હાલનાનું ચતા દેવાણુંદ બડો રોકને ઠેચા
ધરણુ આપવા ગયો કે

“તમારા નાણાં વરસ વળ્યે દૂધમાં ઘાંધને
સવાયા ચૂકવડું ”

ત્યારે શેડે કાલમા દોકરાના પાડનો એકનો
એક રતરો હતો તે ગીરો મૂકી જવા કહ્યું ત્યારે
બડો અને એના આખા ઘરને આત્મા કકળી ઊઠ્યો
કહે

શેક તમે બહુ કરી અમારી ખાણ કપા-
સિયા અને ધીની ચપ્પીઉ રેદી રણવગડામાં રાત દી
સચનાતી અને અમારી આમડોને રખેવાળ તમે
ગીરની રાખરો તો એના રિના અમારા ઝવનના
સ્વા જતા રેશે ”

પણ શેક એકના એ ન થયા ત્યારે રોતાં
રોતાં ભડાએ ફૂતરો સીક્યો (બાધ્યો) અને માથે
હાથ ફેરવી અંબો અપદ થઈ સતપરથી રોતો રોતો
નેસમાં પાછો વળ્યો

દેવાણુંદ ભડાને એમના ધરથી ચારપયે
(ચારણુ સીતે ‘ચારપય કહે છે) કહ્યું “હવે ભડા !
ભનો થઈ મોઝુ (માડ) માન્ય અને તોળા (તારા)
બનેરી કને એક આટો જ ધનવાન માણસ છે
સતપર અને આનેય ફગર આધા નમે (નથી)
હીમત હાથે કાંડે અથા કટક બૂડશે ભનો થાય

હીંમત કયાં. અને સગા જેવો સગો આવા કડાકાના વખતમેં કામ નહિ આવે તો એનું સગપણનું અને સ્નેહનું પારખું પડશે. પણ આ ઘેરોએક માણસ અને આખું ખાડું દટણ પટણ થાતાં રોકાય તો આઈ પીડા (માતાએ)ની મહેરબાની.”

ભડો અટકો પુરુષ. અસલ ખમીરનો વટદાર માલધારી. એકનો બે થાય નહિ. પોતે પોતાના શાહુકાર પણ કચરાઈ ગયેલા હૃદયના કંગાળ બનેલીને જમાનાથી જાણતો હતો. કાણના કામે કયાંક ભેજો થાય કે કો'કના લગ્ન પ્રસંગે ભેજો થાય પણ કે'દી ભાવભરી મનવાર કરેલી નહિ કે 'ભડા! કો'ક દી તો ખખર કાઢવા અને મે'માન થાવા આવ્ય !'

ભડો પોતાની ચારણ્યને કહે છે:

“ચારણ્ય ! આ મારો બનેલી ખરો, પણ:

“ઉંખર લગ આવે” કરે,

કે'દી દુઃખ ન પૂછ્યાં દેઈનાં;

એવા કાઉં નગણુ સગે,

હે ત મ કે હે મી આ !

“એનો ય સારો વખત અને આપણો ય સારો વખત, એવા સમાપર-પણ કદી એણે સગપણ સાંધાને શોભે એવું હેત દેખાડ્યું નથી, એ આજ આકરા વખતમાં મને છેટેથી ભાળો જાય તોય સાચનો ભર-ખાઈ જાય અને છ મહિનાના મંદવાડની પથારી કરે. એને સુવાણ્ય પૂછ્યા જાયેં તોય અંગિળીનાં ટેરવાં ગણવા માંડે. વાત કંઈ થાય છે એનું ય એને ભાન ભૂલાઈ જાય. એવા સૂમ (કંજૂસ)ને ઘર જવું એ તો પરભવનાં પાંપ હોય તો જ ઢરડી જાય. માતાજી એને અને એના પરિવારને સુખી રાખે. માતાજી કરશે તો કાલ્ય સારા વાનાં થાશે. નકર ચારણ્ય ! :

“લજ્જ રખ્ય તો જીવ રખ્ય,

લજ વિણ જીવ ન રખ્ય;

સા યાં મા શું એ ત રું,

રખ્ય તો દોનું રખ્ય.”

ત્યારે ચારણ્ય જેને માલદોર ગણા સમા બહાલાં છે એણે ફરી ચારણ્યને વિનવ્યો કે: “હવે તો તમાણો

બનેલી ગરઢ (ઘરડો) થયા છે, એનું કેટલુંક ઉપજે ! ભાણેજ તો આપણો કાળી મેનો છે. (કાળજનો દુકડો છે) એટલે તમે હીંમત કરીને જાઓ તો પાછા નિરાશ થઈને નહિ આવો. એક ગાડી ખોળ કપા-સીએ મે ભેગાં થઈ જશું.”

દેવાણુંદને પોતાના હટાણાનું ગામ સતાપર હતું, અને સતાપર ગામની પડખે ટુંગરની ધકમાં (ધડા ઉપર) ચારણ્યનો નેસ હતો. દેવાણુંદ ભડાનો બનેલી આ નેસમાં રહે. આથમણા ખારની જાંચા પડથારે ડેલી અને ડેલીનું મોસકું (ખારણું).

ભડાનો બનેલી સદાય પોતાના રંગત દોલીઆ માથે મૂંઢા હાથનું ગાદલું અને દૂધના ફીણ જેવા ઝોછાડ માથે આજોટતો હોય. એને દિવસે તો નીંદર નહોતી, રાતમાં હતી કે કેમ એતો પ્રભુ જાણે. ધનનું જોર એવું હતું કે એનું ‘કોટડીએ દ્રવ્ય’ (ઝોરડીઓ ભરી હોય એવું) કહેવાતું.

એને આંગણે પાંચ સાત જાતવાન ભેંસું દીંગલ, નાગલ, ઘાટડ, રેશમ, રાણ્ય, ભોજ અને ખાદર નામની અધમણ અધમણ દૂધનાં અડાણવાળી દૂંકી ગૂડલિયુંની અને આગલાં પાડામાં દૂધની ઘોરી નસું છખરકો લેતી ખાંધી ખાંધી ખાતી, આગાળતી અને ઘડકાટા નાખતી.

આવા ચારણ્યે છેટેથી દેવાણુંદ ભડાને આવતાં ભાળ્યો. દેવાણુંદની ભૂતડી ઘોડી અને ઘોડીની ઝપાટા દેતી હલકતી રેવાલ ચાલ ઉપરથી આજખ્યો કે છે તો ભડો. ચારણ્યને થયું કે: ‘જીતવા ! વખત આકરો અને આ અટકો ચારણ્ય કદીએ કળાણો કે ડોકાણો નો'તો, અને આ બી'તેરું વાયરું વાય એ ટાણે આવે છે તે નકકી નડશે, એટલે ભડો ભાળે તે પહેલાં આપણા રામ આઘાપાછા થઈ જાય’ આમ વિચારી દોલીઆ માથેથી બેઠો થાય તો તો ભડો ભાળી જાય એટલે દોલીએથી રડતો આજોટતો બીજો પડખે જીતરી ઝોસરીમાં ઝોરડો જતો રહ્યો. ત્યાં જઈને કહે :

“ચારણ્ય ! ચારણ્ય ! તોજો ભા આજ ભૂલો પડ્યો, પણ એને સારાવાટ નહિ. વીરસલ ! (પોતાના

દીકરાને કહ્યું) જા, તો તારા મામાને રોક, પાણી પીવ રાવ, સરસમાચાર પૂછ અને તાણુમતાણુ ક્યાં વગર ખાવા દેજે, નહિતર સરખાઇ નહિ આવે "

દીકરો વીરસન અને ચારણ્ય ભેય આ કબૂતરી સામે જોઇ રહ્યાં ચારણ્યની આખમથી આસુની ધાર થઇ ગઈ દીકરો ઝાંખો પડી ગયો દીકરાનું દિલ ઉદાર પણ ચાની ડોસાની કંડે એમ્લે લલપ ભાંડી પડતી, ડગલું ભરી ન શકતી

આટલીવારમાં તો ભડો આની બોલો ડેનીને મોસકે માતધારી ચારણ્યનો સાદ સરવો હોય પોતાના બનેનીના નામથી હાકનો કર્યો કે "હે ઘરે ?"

તરત જ ભડાના બનેવીની ફળિયામા બાધેની નાજણુ ધોડીને જોઇને ભડની ભૂતડીએ ડચુક દીધી સામસામી ભેય ધોડીની હાનજીને નેસમા ધણુધણાટી બોની સામેના કગરામાથી પડછદા પડવા લાગ્યા ભૂતડી તો ટાંચા આંખોએ આવે અને દાગીબર ચણીએ તો ખેડકે ભાડુ પાડે એવી દુબળી પડી ગયેલી સારા માણસને લાખો હાથ કરવો-ભીખ માગવી અને જાત વાન ધોડાને પાદરમાં ભટકી ચરવું એ દુખના પાયા મથાપ

ભડાની બહેન સનમાઈ અને દીકરો વીરસદ ભડાની સામે આવીને બોલ્યા ભડો ચડયે ધોડ ડેની સામે આવીને બોલો છે ભૂતડી ફરગટિયુ ખાખ છે, ફરીને બિલતી નથી બહેન સનમાઈએ માડ માંક ભાઈના ઘંઘણાં (મીકાંગી) લીધા દસેય આગળિયુના ટચાકા ફૂટયા બહેનની આજોમાથી આસુ ખરવા માડયા

પડખે આવી ભાણેજ મામાની ઓશિયાળી સુખસુદા સામે સજળ નજરે જોઇ રહ્યો મામે દુખમા ફૂમેન છે એની કેરીની ફાડય જેની લાન શેરડા પાડતી રૂડી આંખડિયુ પાતાળે બનરી ગયેલ ફૂવાના પાણીની જેમ તનકલી લાળી ભડાની ઉપર પાત્રીસથી ઝોરી-પરી છતાં ગાલના ચાનાં મળી ગયા છે એના રૂવે રૂવેથી દુધમનીઆનો રંગ જાતો રહ્યો છે માથે મેલાં ફાળિયાના લટકતા ચીથરા ગોપનીને બાધેન છે અગર મેતુ પાસાન ધી કંડિયુ પણ ફાટેલ ફાકા

અને હાથથી ટેલા ટાકા ભરેન ભાણ્યુ ગૂઢવાળો (ડેલણુવાળો) ચોરણો એવો જ મેનડીઓ, પગમાં ફાટલાં ખાનપરી કાટારખાં (પગરખાં) આમ ધોડીના અને મામાના ધર હણાઇ ગયા છે

ધોડીના રૂઝાં વધી ગયા છે પૂછમાં માથો ગુથાઇ ગયો છે મામાની હજમતનાં બીસામા પળિયાં આવી ગયા છે માત સરવા સાદ પરથી ઓળખાય કે આ ખમીરવ તો ખાનદાન મામે ડચુક્યો

એને ભાળી ભત્રીજના સમાચાર પૂછ્ય મામે કહે "બાઈ ! આ વખત જુઓ છો ના ! પ્રભુ જેની પત્નિ રાખે એની રહેશે સુખ તો કેવુક હોય ! અદાર માથાળિયુ (ભેસુ) વિયાજમ ઉપર છે પણ ટેકે બની થાય છે વીસ તો ચદરમાથી ડાળિયુ જાતી રિયુ (મરણુ સરણુ થઇ) આઠથી દસ પૂછલ છે પાર વિનાના પાડરડા રેઠા રખડી ખાય છે જજો જરથો કરીને આખુ ઘર ફૂટિયાના બોડા જળા ઉલેચી ચેરે ચેરે જૂરવાણુ (પાણી) પાતુ અને બેહેલ ભાડાં માથે નભાવ છે

"માકા શેઠે કપારે દાણા-ખાણુની ના સભાગારી છે ઉચાગા ભરવાનો સમે એમ્લે વાણીએ લેણુમા ફૂતરો અ રો રાખ્યો છે અ જે જ સાંકળે બાધી ફૂતરો વાણિયાને વરે પૂગતો કર્યો છે નેસ ઉપાડવો છે તે વિચાર્યું કે હવે ખડ ખૂચ્યા, ધણુ વહુકિયા ને વાલાગિયા વિદેશ જેવો વખત આવ્યો તો બાઈ બનેની અને ભાણેજીઆને અને બનેવીને છેત્સા જુદાર કરતો જાડે પડી તો 'ગાજે એ મનકમા ગરામ માનડુ મારી (ગિર), ગુજરાત, માળવો વીધીને નીમાડ સુધી નજર નાખી છે, પડી જેવા અજળ દાણાપાણી

"છતે કારી ફૂજડી, છતે ધોરા કગ, ઉથી પડેરા પગ, દેવાણુ દ ડખરી કારણે

"કાને ગ્રાગડના દોરા ફૂદ્યે હલાણુ ઠવુ છે લે બાપ ! માથા રાખીઓ ! જે માતાજી ! છેલુકા રાખરામ બાઈ !

એટલામા મનનો વેગ કળનાર ભૂતડીએ ફર ગદી ખાધી, પગનાં પાછા ભર્યા મેનના હેયામાંથી

હવે તો આ લવ ભેળાં નહીં થાયેં એવી અરેરા-
ટીમાંથી ધ્રુસકો નીકળી ગયો. લાણેજ પણ પાંલડીના
છેરેથી આંસુ લૂછતો રહ્યો.

ડાહ્યો અને સમજુ લડો છટેથી ખનેવીને
લપાતો લાળી ગયેલ, એટલે મનની મનમાં રાખી,
પાછ પૈસો માગવાની ઇચ્છાને ખંખેરી નાખી અને
લાણેજને જગે. જતો પૂછવા માંડ્યો :

“મારો ખનેવી ઘરે નથી લાગતા, ન કર મળતો
જત, પણ જેવી માતાની મરજી !”

લાણેજથી ન રહેવાયું એટલે બોલ્યો કે :

“મામા ! મારા બાપુ ભલેને ઘરે નથી પણ
આજની રાત રોકાઓ તો સાઈ લાગે.”

મામો ભૂતડીની ફરંગટી રોકતો જાય છે ને
વાત કરતો જાય છે :

“બાપ ! તારા બાપ ઘરે હોત તો હું જરૂર
રોકાઈ જત, પણ હવે માલની પળોજણ મોટી છે.
અંતરિયાળોને નેસ છે.” આમ વાત કરી મામે જાડો
નિસાસો નાખ્યો :

“અરે જમાનો !”

નિસાસાના પડછંદા કંજૂસ ખનેવીની ડેલીને
ટાડે અને સતાપરના આલેય હુંગરની ભીંતે ભટ-
કાઈને બોલ્યા. જેમ હલામણ હાલી નીકળેલો એમ
મામો વળી નીકળ્યો. ભોંકપમાં અને ભૂખદુખની
વેદનામાં એના અને એની ઘોડીના ગુલા પણ ઝલાઈ
ગયા છે.

પાછળથી વીરસલ અને સતપાઈએ સોમ
(કંજૂસ)ની સામે ઝીંક બોલાવી :

“આખા લવમા મારો લા” અને વીરસલ
કહે : “મારો મામો ભૂલો પડ્યો અને ન છૂટકે
આપણે આંગણે આપ્યો. ફટ છે તને, ધિક્કાર છે
તારી વાંઝણી માયાને. આવા વખતમાં આવા સગાને
સો રૂપૈડીની સમાસ ન કરાય તો એ માયાને લાલ-
ખાઈ (અગ્નિ) મુકાય, એ કેને કામ આવે ?”

વીરસલ કહે : “બાપુ ! તમે હવે છેલ્લી

પછેડીમાં છો. તમારા દેહનો સંધ્યાકાળ છે. આજ
આવા ખાનદાન સગાને વખાના વખતે કામ ન
આવો તો તમને કોણ સંભારશે ? તમે તો ગઈ
રાતે જ કહેતા હતા કે “આજ તો સમી સાંજમાં
અપાડી પાંચમની ઇશાનમાં વા-વીજ થઈ છે, એટલે
કાં ત્રણ ઘડીમાં ને કાં ત્રણ દીમાં મે થાય અને
વરસ પણ ધૂન થાય. આ રહ્યો તમારો જ કોધેલો
દુહો !”

સતપાઈની આંખયુંમાં દીવેલ પુરાણું હોય એમ
ચમક આવી. કહે :

“કેવો દુવો બેટા ! મું તો સંભળાવ !”
એટલે વીરસલ કહે : “બાપુ ! તમે બોલ્યાંતા કે :

“જેઠ કારો જાય, એનો ખલકમે ખરખરો નહિ;
પણ અપાઈ અરૂં જાય, તો વસમો લાગે વેરડ.
પાછા તમે ઉપર બોલ્યા કે :

“અપાઈ શુદ્ધી પંચમી, જે ઝખૂકે વીજ;
હાણા વેચી ધન કરો, લીઓ બળદ ને બીજ.

“તો બાપુ કાંય ભૂલો ! અને આવ્યા વખ-
તને જોળખો. કાલે ધરમનું ધરમ થાશે, વાતું રહી
જશે અને લવલગ ભુલાશે નહિ. દીધેલ નાણું વ્યાજ
સોંતા પાછાં વાળશું.”

સોમને ઘરના માણસનો ઘેરો વસમો લાગ્યો,
થોડાક ગળ્યો અને કહે :

“જા, વીરસલ ! ઘોળ્ય તાજણ અને વાલ્ય
તોળા મામાને પાછો. ભલે ભેગા રાત રહીએ અને
સાંભળ્યું ? મૂક્ય લાપસીનું આંધણું.”

એટલીવારમાં તો વીરસલ જાંચી પડ્યારેથી
ફૂટ્યો. પગથિયાં જિતરવાનીથે તરડી ન લીધી. તાજ-
ણને કડીઆળી (ચોકડું) ચડાવતો ઉપલાણ (સામાન
નાખ્યા વગર) જાપડ્યો. જેતજોતામાં તે તાજણે
આભે ઠાળા માંડતી હોય એવો વેગ કયો. સતાપરનો
સીમાડો ય લાંબો. એક ગાઉ માથે મામાને આંખ્યો
અને માંડ્યો હરખમાં અને હરખમાં ચસકા કરવા ;

“એ મામા ! પાછા વળો પાછા વળો, મારો

બાપ આવી ગયો છે ગામતરે ગયેલ તે આવી ગયલ છે મામા મારો બારો આની પોગ્યો છે, આની પોગ્યો છે !

આ ટાણે બરેમર પવનની સૂડ (સૂસવાટી) બોલના માડી ધૂળની ડમરિયુ આલે થડવા માડી અને-‘ઉત્તર ધારાળા કઢીઆ, ફગર ડમરિયા-ઉત્તરમા ખરફના ફગરા ચડતા હોય એની ખગડિ નાદળાંની ચડવા માડી વરસાદે વરા મૂકના માંડ્યા બાર ગાઉનો મે, પાદરની પાણિયારી અને રીમાડેથી આવતો ધોડેરવાર ત્રણેય ગામને ઝપિ ભેગા થઈ જાય એમ મેની પ્રાછટ બોલતી આવે છે

એ સમે મામે ઝબકીને જૂતડી ધોડીને ફર ગદી ખવરાવી લાણેજને સામો જવાબ વાલ્યો કે

‘ બાપ ’ હવે તુ પાછો વળી જ તારો બાપ આવી પૂગ્યો છે તો મારો બાપ પણ આવનાથી આવી પૂગ્યો છે હવે તારા બાપની મારે જરૂર નથી, બાપ વીસળાં લાણેજ ’ આ મે ધરબેગો ચાના નહિ દો, માટે ઝપાટે મ’ડ્ય લાગવા તોગો બાપ આયોમે છ મેલો બાપે ય આયોમે ’

એમ કહી ભડો ચારણુ નેસ માથે વળી નીકળ્યો નિરાશ લાણેજ મેરાળ સાથે રમતમાં જતરો હોય એમ તાજણુ સાથે સતાપર ઉપર વેગેથી વળી નીકળ્યો

અપરેય મે ખાગા થયેલ કોઈ દરમા નજર ન પડે અને સૂ પડાની ધારે મેરાળની એવી મડાણી માણુસે!

“ વરસ્ય આધાર! વરસ્ય એમ પોકારે છે દુકાળનું મોટું તાગી નાજ્યુ છે ‘વરસ વળ્યા, વાદળ વળ્યા અને ધત્તી નીચાણી ’ મેઘરાળની મહેરે નીચા લહેરે કરી દીધા છે

દેરાણુદ લડાનો મોતિયો ફૂતરો વાણીઆને ત્યા ગીરા રકમ ધણી મોટી હતો અ લડા આ જીને ખાતે જેટલી રકમ હતો એટલી જ રકમનું વાણીઆના વરમા ચોરોએ ખાતર પાડુ પણ ખાતર આચળના ખાનદાન ફૂતરો મોતિયાએ સગડે

ચડી પગે ચોર માથે અને દાટેલ ધનમાલ માથે ચડાવ્યુ

ચોર-માલ પકડાણી ફૂતરાના પરાકમથી વાણીઓ રીડી ગયો ફૂતરાને ગળે એક ચીટ્ટી બાધી તેના કાંઝામા પરીવારી એ ચીટ્ટીમાં લખેલ કે

“ભાર્ગવ મહાવી બડા, તમારે ફૂતરે મારી લાજ આપડું રક્ષણુ કર્યું છે મહં મિલકત પાછી વાળી મને બાવો બનતો અને દુખીના દાણિયા થાતો મટાડ્યો છે, એના બલ્લામાં આ તમારા ફૂતરાના અને તમારા અદેશાન માની તમારું લેણુ માફ કર છુ, તમારો ફૂતરો ગીરો હતો તે છૂરો કરલ છે, તો સલાણી લેજો અને વહેલાસર મળવા આવજો ”

આ વાત બનતા મોતીઆને વાણુઓ મારો શેક કહે જા, બાપ ! તારા ધણીની સેવા કરજે, તુ ને તારો ધણી બે ય મારા કરજમાથી ધૂગ છો ’

એમ માણુસ વાનો સાલણી હાની નીકળે એમ મોતીઓ ગળામા ચીટ્ટી લઈ હાની નીકળ્યો

સધ્યાની રૂઝુ વળે છે, ચારણુનો માલ નેસમા આવે છે એ ટાણે હાલો આવતો મોતીઓ દેવણુદ લડા અને એના લાણેજની નજરે ચડ્યો લાણેજ કહે

મામા! આ તમાણો (તમારો) ખૂંધ મોતીઓ ફૂતરો ફૂતો જ નીચડ્યો !

આનું સાલણના તો મોતીઓ લગાના પગ ચા વા જાય છે ત્યા પહેલાં બડાએ અને પગી લાણેજે વારાફરતી મોતીઆના માથા માથે વારાફરતી ઢાગ ઝીકી, અને મોતીઓ ક ઉકારા કરતા મોતની છે લી ચીસકારી કરનાં પડ્યો પડ મનાં ફગરામા મોતીઆના મોતની પોકરાણુના પડઠ દા પડ્યા ને મોતીઓ પર લોકે સીધા ! મરતા મરતાન ચીટા તરફ ઝલના લગકારા કરતો મે તીઓ ખલ્લો થયો

મામા લાણેજે ચીટ્ટી લાણી બેય અલાણુ પડખે ખાજેથી ગામે ધોડ્યા ગયા બાલણુના ઘરે ચીટી વચારી ત્યાં તો એ મોતીઆની ઝણુચકા

થયાની અહેસાની ખતાવતી કુમકુમ પત્રિકા નીકળી.
એ જ કુમકુમ પત્રિકા મોતીઆના મોતની કારાખડી
(મેલો) બની ગઇ.

મામો ભાણેજ લોહીને આંસુડે રોયા, ચાર-
ણના નેસમાં તે દી કોઇએ વાળુ ન કર્યાં. બાઇયુંએ
છોકરાં સુદાં ન ધવરાવ્યાં. દૂઝણું દોહ્યાં નહિ, અને
મોતીઆના મોતનો જીવાનજેઘ દીકરાના મોત જેટલો
કદર્પાત ખાગેશીના વીડ-કુંગરા અને પાણીના ધરાને
ગોઝારા કરતો ગયો.

તે પછી આ લગ્ન ચારણે, ભાણેજે અને
આખા ધરનાં માણસોએ ઘી દૂધ હરામ કર્યાં, તે ઠેક
મોતીઆની દાટેલ કાયાની ધરતી ઉપર દેરી ચણાવી
અને મામા ભાણેજે એ રણવગડામાં મોતીઆના
નામ પર વાવ બંધાવી ત્યાં સુધી ઘી દૂધનો સ્વાદ
કોઇ ચારણાએ એ નેસમાં ચાખેલ નહિ.

આજે આ કૂતાવાવ જેને મામા ભાણેજની

વાવ પણ કહેવાય છે, અને ત્યાં કૂતાડેરી છે.

આ હકીકતની શાખ આજે ખાગેશીના કુંગ-
રામાં-નીડમાં આ વાવ તથા દેરી જીવતાં બગતાં પૂરે
છે કે ખાનદાન ચારણના ધરનાં કૂતરાય ખાનદાન
હોય છે.

કહે છે કે આટલું પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી પણ
આ લગ્ન ચારણે કોઇ દી હસતું મોડું કરેલ નહિ.
એકલો એકલો માલ ચારતો ખાખરિયુંમાં માથું ઘાલી
મોતીઆને સંભારી સંભારી ધ્રુસકે ધ્રુસકે આખું
જીવન રોયા કરતો. ઘણાં ઘણાં આશ્વાસન છતાં એ
લગ્ન ચારણના હૈયાની ધારણા ધડે આવેલ નહિ. એતું
હૃદય મોતીઆની યાદમાં રોતું જ રહ્યું.

આ દેવાણુંદ લગ્નની અમીરાતના ઘણા દુહા
અમારા રાવળદેવામાં બોલાય છે.

પાણાના પરરા, જાતે દીએ જાદરા
સવચન ને સોભાગ, દેવાણુંદ ડગશે નહિ.

✱

સોરઠિયાના દુહા

નિર્મલ ધાતુ નામ, નિરખ્યામાં ધાતુ નહિ;
કરતલ ઊંધાં કામ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

પેલાં પાયક થાય, જણજણ પ્રયે જૂજવાં;
નીશાં નાયક થાય, સાચું સોરઠિયો ભણે.

જેની જોઇએ જોડ, જોતાં જોડ જડે નહિ;
કાં'ક આંપણુ ખોડ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

આવતણાં એંધાણુ, મળ્યામાં માઠા કરે;
શું પાથરશે પ્રાણુ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

ખેઠાં એક જ વા'ણુ, તે ખેઠાં ખીજાં કરે;
ખીજક ખીજાં જાણુ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

જે તે લેળાં જાય પોતાની પ્રજા મેલી કરી;
ઇ લેસલાં લણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે.

ઓ ભવ આખ્યાં દાન, આ ભવમાં તે ભોગવે;
સમજુને છે સાન, સાચું સોરઠિયો ભણે.

સગો જ જાણ્યો શ્વાસ, શ્વાસ પણ સગો નહિ;
એનો શો વિશ્વાસ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

ખેતર ખાયે વાડ, તિયાં રખોલાં કોણુ કરે ?
વારું તેની જ ધાડ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

એકે સહુ કેઇ હોય, એક વિના એકે નહિ;
નગર નિહાળી જોય, સાચું સોરઠિયો ભણે.

ત્રણ પગાસ ટેકા દિયે, છાબન મેલ ચણે;
જીવને જાહું એકલું, સાચું સોરઠિયો ભણે.

મોમાતુંને માન, દલ ભર દલ દીધાં નહિ;
ઇ મંદિરનહિ પણ મસાણુ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

સફરાં પે'રે સૂત, ઓઢે પણ આપે નહિ;
ઇ માણસ નહિ પણ તાખૂત, સાચું સોરઠિયો ભણે.

કર પર પે'રે કડાં, કર પર કર ધરે નહિ;
ઇ માણસ નહિ પણ મડાં, સાચું સોરઠિયો ભણે.

સીતાહરણ

કંકરથ વખતુમા પરમાર

સઆકક ગોડીદાસ ભા પરમાર

લોકનારીને સાસરીનો સતાપ ન સહેવાય ત્યારે હૈયુ હળવુ કરવા તે કોઈ સમદુ ખિયારી સાથે સુખદુ ખની વાત કરી દુ ખ હળવુ કરે છે અથવા તે તેના દિલનું દુ ખ અને અતરનો કળોપાન તે લોકગીતો દ્વારાય વહેવડાવેને હૈયુ હળવુ કરી નાખે છે આમ સાસરવેનમા સતાપાતી લોકનારીને હૈયે સમદુ ખી સતી સીતાને પડેલાં દુ ખસતાપ સાંભરે છે સતી સીતાએ આયખાભર કંઠમા દુ ખના હોવાળા જ વેઠ્યા છે પણ ધરતીના જેટની ધીરજ રાખી એણે બધુ જ દુ ખ કોઈ સમાડી હસતા મોઢે સહન કર્યું છે આમ ગૃહજીવનમાં સાસરી કળો સીતાનારીએ સૌથી વધારે વેઠ્યો છે એટલે મીતા પાસે પોતાનું દુ ખ તો અદ્ય છે તેનો ધડો લપ્પ લોકનારી પોતાનું દુ ખ વિસારવા મથે છે

રામાયણમા ગૃહજીવનનું તાદર્ય દર્શન થયું છે તે ગૃહજીવનના દરેક પાસા રજૂ કરે છે તેમાં આદર્શ, ભાનના, પ્રેમ ઉપરાંત ગૃહજીવનની અટપટ પણ છે ભરથાર અને સાસુનાં સંતાપે જ મીતાને માથે ડાબડો ઊગ્યો (કેવે કુદ બાઈ ઘણી માર કહે છે 'મારે માથે તો ડાઘ ઊગવાનો માછી રહ્યો છે') લોકે શની બહી થયેલી સીતાને માથે શી શી નહિ વીતી હોય ? અને પૂરા દિ એ સગો ભરથાર જ મલમાં ત્યજ દે ચ તે ઓછી ફળેતી છે ? આમ સીતાના દુ ખ પાસે પોતાનું દુ ખ તે નહિવત ગણી કાઢે છે

અને તેથી જ લોકનારીએ પોતાના દુ ખને સીતાના ગીત દ્વારા ગાઇને ઓછું કર્યું છે આમ કંકરથ લોકગીતોમા ખાસ કરીને સતી સીતાના દુ ખના પ્રસંગોના ધોળ-રાસડા વગેરે વધારે રચાયા અને સ્ત્રીઓએ કંકરથ કર્યા છે, તેનું સાચુ કારણ તો સમસ વેદન છે

આ રાસડામાં પચનટીમાંથી સીતાહરણ થાય છે જોદો હનુમાન સીતાને શોધી, એ ધણુ આપી લકા બાળી આવે છે રામ રાવણને રાજે છે સીતાને પાછી વાગે છે લોકજીવનમા કંકરથ વાર્તામાં લોક-આખ્યાન જેનું જ આ લોકગીત છે જેમાં વર્ણન વિરતાર કરતા કથાંશ અને ઉપમા અવકાર કરતા લાવવલરી સળતાથી વધારે વર્ણિત છે

સરસત્યા સામને વિનવુ ગણપત લાગુ પાય
લાઈ જીનકુ સરી રામની, સીતા તણે ભડ્યાર
રામલખમણ વન્ધ સધારીઆ, સતી સીતાનો સાથ
મઢી બનાવી વનરાવનમા, રોખ્યા સે કાડમ-ધાખ
સીતાએ ડમરો રોપીઓ, રોખ્યા કરેણીના આડ,
રાજા તે રાવણનો અધયો, વનસપતિ સરી સરી બધ
સીતાએ રઢયુ લીધીયુ, એની મુ કાસળી શીવરાખ્ય
સાવ રે સોનાનો તારો કસવો ચામડાની શી રઢય ?
મારે ને રે સગો કે સાગવો ને મામે મોહાળ
કળમા ને મારે બાધવ્યો, ને ખતીલો ભડ્યાર.
કોણ શીવડાવે મુને કાસળી, કોણ લડાવે લાડ ?
રઢય જાણી સીતા તણી, લાલ્યા તે રાઘવરાય

વંનમાં જઈને બાણ છોડ્યાં, અઘલ્યો માર્યો પેલે તીર.
 મરતો તે અઘલ્યો બોલ્યો, ધાયે રે લખમણ વીર.
 જોગીને વેહે રાવણ આવ્યો, લિલ્લા દીયો સીતાનાર્ય.
 થાળ ભરી લિલ્લા લાવ્યા, લિલ્લાયું લ્યો મા'રાજ.
 રોતી કકળતી સીતા લઈ ગિયો, લંકા તે ગઢ મોઝાર્ય.
 કાવડ કરીને અઘલ્યો લાવ્યા, નાખ્યો મઠીની ખાર્ય.
 સુ ની મ ઠી સીતારામની, કાગ કળેજ્યા જય.
 રામ રૂવે લખમણ વિનવે, રૂવોમાં મારા રામ.
 એનાથી ભલેરી પરણાવશું, સીતા ઠેરાવશું નામ.
 જળજળ કંમળ નો નીપજે, ઘેર ઘેર ન હોય સીતા નાર્ય.
 ગઈ સીતાને આપણ વા'રસું, જળ લઈ મુખ ધોય.
 રામે સલામાં ખીડું ફેરવ્યું, કોઈ નર શૂરો હોય.
 જતિ તે હડમાન બળિયો, ખીડું લીધું તે જમણે હાથ.
 ઉઠ્યો હડમાન ઠેકઠે, ગિયો લંકા ગઢ મોઝાર્ય.
 જોયા તે ચૌટા ગઢલંકના, જોઈ જોઈ બવળી બજાર.
 જોયા મંદિર, મેડી, માળિયા, જોયો રાવણકેરો બાગ.
 એક આશોપાલવને ઝાડવે, બેઠા છે સીતાજી નાર્ય.
 આરે અંગુઠી મારા રામની પેરંતા જમણે હાથ.
 રામે માતાજી મુને મોકલ્યો, લખમણે દીધા એંધાણ.
 વાંદર મા ભૂખાળવો તો પડ્યાં વનફળ વીણી ખાવ,
 એક ખાયને બીજું આંખજો, અંઝેડીને બઉ ખાય.
 માળીડો જય માથું ફૂટતો, રાવણ પાસે ગયો રાવ.
 ન વ જો વારું મોકલી, દે જો ફડફડતો ઘાવ.
 એક પકડે ને બીજી જળવે, અંગે નો અડે એને એક.
 સાચુંતે બોલ્ય એલા વાંદર્યા, શેણે સે તારું મોત.
 સારી લંગાના ગાલા ગોદડાં, તાજાં ઘાણી કેરા તેલ.
 પૂંછડે મેરાયું પ્રગટો, ઝટપટ થાય ઉકેલ.
 જોયો તે વાંદર ઠેકઠે, ગિયો લંકાગઢ માંય.
 બાળ્યા ચોરાશી ચૌટડાં, બાળી છે બવળી બજાર.
 બાળ્યા મંદિર, મેડી, માળિયા, રાખ્યો રાવણનો બાગ.
 આ શો પાલવને છાંયડે, બેઠાં સીતાજી નાર્ય.
 રળ લઈને વાંદર ચાલીઓ, આંચો સરીરામની પાસ.
 રામે તે સેન હંકાર્યા, આંચો સે સાચર તીર.
 લંકા ઉપર જુદાં માંડિયા, રોજ્યો છે રાવણ રાય.
 રાવણ મારીને સીતા વાળિયા, વરત્યો સે જે જે કાર.

શ્રી જળરભાઈ મહેડુ અવસાન પામ્યા પછી લોહિયામાં કોઈ સારા કવિ થયા નથી. જે છે તે બધા કવિ કરતાં બાળકાર તરીકે સારીરીતે બાળીતા છે. કેટલીયે બૂની વાતો તેમને જીલને ટેરવે છે. કોઈક રસિયો જીવ આવે તો હૈયુ ખોલે.

છેવટે અમે પટારા ખોલાવીને હસ્તપ્રતો કઢાવી, જેટલાંયે વરસે પટારા ખૂંચતા હશે. તેથી ઉધધને નીરાંત મળેલી. હસ્તપ્રતોમાં અને બીજા અગ્રાપ્ય ચારણી સાહિત્યનાં વિપુલ પુસ્તકોમાં ઉધધએ નાનાં નાનાં કાણાં પાડી દીધેલાં. અંથો હસ્તપ્રતો કાઢી ખંખેરવા લાગ્યા ત્યારે ૮૫ ૮૫ કાળા અક્ષરોમાંથી ઘોળા ઉધધએ ખરવા માંડી મને લાગ્યું. “કાળમાં નહીં અમારે કાળજે કાણાં પડ્યાં છે.”

ખંખેરી ખંખેરી અમે હસ્તપ્રતો ભેગી કરી. જગદંબાની દયાથી સાવ નકામી તો નહોતી જ થઈ. વાંચી શકાતી હતી, ઉકેલીને મેળ પણ ભેસાડી શકાતો હતો. લલિયા પછીનો હાલમાં આ બીજો હસ્તપ્રતોનો મોટો સંગ્રહ હતો. શ્રી જોડલા મહેડુ, અને શ્રી દાદાભાઈ મહેડુ બન્નેના ઘરમાંથી કુલ ૭૬ અંથો નીકળ્યા.

આ અંથોમાં રજાજોડજી દીવાનકૃત ૧૧ અંથો હતા. જેનો રચનાકાળ વિ. સં ૧૬૨૭ થી ૧૬૨૮નો છે. ‘સતસઘ’ સાહિત્યમાં એક નવું નામ જ મળ્યું. ‘વિહાર સતસઘ’. ‘જૂંદ સતસઘ’ તો ઘણા બાળીતા હશે, પણ જામનગરના નાગર કવિ ત્રિમદાસે પણ ‘ત્રિમ સતસઘ’ રચીને ‘સતસઘ’ માં એકનો ઉમેરો કર્યો છે. એ તો અમે હસ્તપ્રત ભેષ ત્યારે જ મળ્યું. ‘સતસઘ’ એટલે ૭૦૦, દુહાઓનો અંથ.

હુંદોના રાવ દુર્જનસાહ ને અકબર શાહ સાથે યુધ્ધ થયેલું તેનો વીરરસ પૂર્વ ૨૦૦, બિયાખરી હુંદોનો પવાડો જાલાવાડના કવાડિયા ગામના કવિ ગેલા ખડિયાએ રચેલો. તે એક માત્ર અમૂલ્ય અને

અગ્રાપ્ય પ્રત પણ અમે આ સંગ્રહમાં ભેષ. ખૂદ કવાડિયાના ચારણો પણ નથી બાળીતા કે એમના પૂર્વજ ગેલા ખડિયાએ ‘રાવ દુર્જન સાહનો પવાડો’ રચ્યો હશે. પણ હવે ‘ભર્મિ’ દ્વારા જગત સાથે તેઓ પણ બાળીશે.

ઈસરદાસના વંશજ અને હજનાળીના સીયાજી બારહડે ‘સુરજ કુંવરીના છપ્પય’ નામે નાનો અંથ રચ્યો છે. કુલ ૧૭, છપ્પય છે. આલા અબજીની પુત્રી, ભડેજ હરભમની પત્ની ઝાલી સુરજ કુંવરી ખંભાળિયાના હરિપર ગામે વિ. સં. ૧૮૧૩ ની આજુબાજુ સતી થયેલાં, એને બિરદાવતાં સીયાજી આ અંથ રચી ગયા. રાજસ્થાનમાં ‘ભમાદે ભટ્ટીયાણી’ના કવિત્વ પ્રસિધ્ધ છે. એને આંટો એવા આ સીયાજીના છપ્પય છે. બીજો અંથ છે ‘હમીર સંગ્રામશી રાસો’ કોઈ હમીર ભડેજની વીરતા પર સીયાજી બારહડે આ અંથ રચ્યો છે. પણ અપૂર્ણ મળ્યો છે.

અમદાવાદના સુખા શેર ખુતંદખાન સાથે કચ્છના રા’ દેશળને યુધ્ધ થયેલું. એ વિષેનો ‘રા’ દેશળ વચનિકા’ અંથ તો અભ્યાસીઓને બાળીતો છે. પણ કચ્છપતિ રા’ દેશળને સિધના અમીર મહં-મદ શાહ કલોરા સાથે થયેલ યુધ્ધને વીરરસપૂર્ણ વાણીમાં વર્ણવતા કુનિ હમીરજી રતનુંનો અંથ ‘ચિત હોલોલ’ અમે અહિં જ ભેષ્યો. ચિંતુ લોળ ભતિના ગીત-છંદ પ્રકારમાં અંથ રચાયેલો હોવાથી અથનું નામ જ ‘ચિત હોલોલ’ રાખ્યું લાગે છે. અંથ અપૂર્ણ છે. આ અંથની બીજી નકલ લલિયામાં છે.

વડવાણના બચુભાઈ રોહડિયાના પૂર્વજ જીવણ રોહડિયા બહુ જ સારા કવિ. એ જીવણ રોહડિયાએ ‘ગજેન્દ્ર મોક્ષ’ નામે અંથ રચ્યો હશે, એ તો અમે એ અંથની હસ્તપ્રત અમે ભેષ્યા પછી જ મળ્યું. બાકી આ જ દિવસ લગી તો મારવાડી વિદ્વાનો એ અંથ મારવાડી કવિની જ રચના મનાવતા હતા.

સૌરાષ્ટ્ર યુગરાત ઊંઘતાં હોય તો તેના કવિઓને
પથાવી પાડવામાં બીજાઓનું નય જ શું ? ઊંઘતા-
ઓનું તો બધુંય પારકા માટે જ હોય છે ને ? એટલે
કોઇ અનુભવીએ કહેવત રચી છે,

“સોવત હૈ સો ખોવત હૈ, જગત હૈ સો પાવત હૈ”

જેમ મતવામાં મેં ખારોટલાઇઓ પાસે ચારણ
કવિઓની રચનાઓ જોઇ તેમ મારે હવે ખારોટ-
લાઇઓને પણ વધાઇ આપવી રહી કે એક લાટ
કવિ કેલ લાટે રચેલ ‘નરસિંહ પુરાણ’ ગ્રંથ પણ
અહિં ચારણોને ઘેરે સચવાઈ રહ્યો છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ
નરસિંહાવતારની અને ભક્ત પ્રહલાદના ભક્ત હૃદયની
કથા કવિશ્વર કોલ ખારોટે બહુ રોમાંચક અને વીરરસ-
પૂર્ણ ભાષામાં આ ગ્રંથમાં વર્ણવી છે.

ગ્રંથો ઉપરાંત હજારો છૂટક ગીતો પણ હસ્ત-
પ્રતોમાં અહીં તહીં વેરાયેલાં છે. ‘અસિદ્ધ ગ્રંથ’ હાલાં
હાલાં રા કુંડળિયા’ની પ્રત પણ આ લોકિયાના ગ્રંથ
સંગ્રહમાં જ કવિ વજ્રમાલજીના ખુદના હસ્તક્ષરોમાં
મળી આવેલી. કેટલાક આ ‘કુંડળિયા’ને આસાળ
રોહિયાની રચના માને છે. બાકી મારી પોતાની
અંગત માન્યતા, અને અમારા કુળનો ઇતિહાસ જોતાં
આ ‘કુંડળિયા’ ઇસરદાસજીની જ રચના છે.

આ બધું અશુભોલ છે. બધાય ૭૬, ગ્રંથોનો
પરિચય-વિવરણ આપવાનો અત્યારે મોકો પણ નથી.
એ તો લેખમાળાને અંતે ક્યાંથી ક્યાં ગ્રંથો મેળવ્યા
તેની નોંધ આપીશું ત્યારે વાત. આ તો સહેજ જરૂર
જેટલા જ ગ્રંથોની વાત કરી. પણ એથી બીજા ગ્રંથો
ઓછા મહત્વના હતા તેમ જરાય માનશોમાં. એ
બધાય હીરા છે. સહુનાં મૂલ એક એકથી ચઢિયાતાં જ
હોય. અરે ! છૂટક કવિતો પણ ઇતિહાસની અનેક
ખૂટતી કડિઓને પોતાના ઉદરમાં સમાવીને એ હસ્ત-
પ્રતોમાં સૂતાં છે. છે કોઇ જગાડનાર ? કે પછી ચવાઈ
ગયેલી વાતને ફરીવાર છાપેલા ગ્રંથોમાંથી લઈને જ
ઇતિહાસ રચાશે ? તો પછી નવીનતા શું આવશે ?
અમારો રજખપાટ એળે જ જશે ?

હળતી સાંજે ગામને પાદર આંટા માર્યા.
પાળિયા જોયા મહાકાળીનું પ્રાચીન મંદિર જોયું.

આજે તો હોંશીલા ભક્તોએ મંદિરનો છણોદ્ધાર
કરીને એવું તો આધુનિક બનાવી દીધું છે કે, ઘોળે
દિવસે દીવો લઈને મંદિરની પ્રાચીનતાને શોધવી
પડે તેમ છે.

ગામના પાદરમાં થોડા પાળિયા જોયા. પૂછતાં
જાણ પડી. એક સસલા ને માટે - બચાવવા નહીં ખાવા
માટે રજપૂતોની એક જાન અહીં ઝાટકે આવીને
કાયમને માટે રોકાઈ ગયેલી. સાથે હતો એ ટોલી
પણ સાથે ગયો. તેનો યે પાળિયો નોખો જીભો છે;

જે સસલાને ખાવા માટે રજપૂતો ઝાટકાનાં
જમણ સાથે મંગાણા, એ જ સસલાને જીવતો રાખવા
માટે સસોઇ નદીના આથમણે કાંટે ખાવીશ બાવીશ
ચારણ્યોએ ચિત્તારોહણ કરીને પ્રાણ આપેલા. હાલ
તે ખાવીશી માતા તરીકે પુજાય છે

આવી છે. લોકિયાની આ બળવાન અને
ટેકીલી ભૂમિ, લોકિયાનો અર્થ જ બળિયા થાય છે.
બળવાન મણસ માટે યે લોકલાપામાં લોકા લોકા
શબ્દ જ વપરાય છે ને ? લોકિયા પણ એ જ અર્થ
વ્યક્ત કરે છે.

[જ્યારે આ હતો લખી રહ્યો છું,
ત્યારે હું અત્યારે રોજકોટમાં સૌ. યુનિ.માં જ
ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતોને વાંચીને સુચિપત્ર
બનાવી રહ્યો છું. રણુછોડજી દીવાનકૃત ૧૧, ગ્રંથોની
પ્રત પણ હમણાં જ ખરાબર જોઇ છે. ખુદ રણુ-
છોડજી દીવાનના જ હસ્તાક્ષરોવાળી-ગ્રંથોની એ મૂળ
પ્રત જણાય છે. એ પ્રત પ્રતિલિપિ (નકલ) હોવાનું
લાગતું નથી. ગ્રંથના હાંસિયા પર મરોહાર ફારસી
અક્ષરોમાં લખાણ છે. કારણ કે રણુછોડજી પોતે
ફારસીના સારા વિદ્વાન હતા, અને એમનો ‘તવારીખે
સોરઠ’ ગ્રંથતો જાણીતો છે.]

વળી લોકિયામાં અમને એ વાત જાણવા
મળેલી કે વજ્રમાલજી મહેડુ અને રણુછોડજી દીવાન
વચ્ચે મૈત્રિ હતી.

એટલે એ સંભવ છે કે દીવાનજીએ પોતે જ
પોતાના હસ્તાક્ષરે લખેલ પોતાના ગ્રંથોની પ્રત

પોતાની ઉત્તરાવસ્થા-વૃદ્ધાવસ્થામાં ભગતા યુવાન કવિ વજ્રમાલજીને રીઝીને બેટ આપી હોય

આ વાત તો સાન સનતનો મેળ બેસે ત્યારે જ મનાય બાકી એ હકીકત છે કે વજ્રમાનજીના કાકા ભાઈજીભાઈએ જન્મ જન્મજી માથે ત્રાણ કરેલું ત્યારે વજ્રમાલજી ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરના હતા આજે વજ્રમાલજીની સાનગી પેઢી હયાત છે એટલે ઉપરની હકીકતમાં તથ્ય લાગે છે તા ૪-૧-૬૮,

આજે લોકિયાથી વિદાય લીધી આતો સામાન્ય વાક્ય પ્રયોગ છે વારનવમાં તો વિદાય ‘ઝૂટવની કે ચોરવી’ જ પડી બાકી લોકિયા પોતાની લોકડી મહેમાનગતી માટે જાણીતું છે વળી અમારે સગાનો ધીંગો નાતો અને હું જીંદગીમાં પ્રથમવાર જ લોકિયામાં પગ મૂકુ અને આમ ઉલે હાથ દબને ચાલ્યો જાઉં તે બંને જ નહીં તો પણ સહુને નારાજ કરીને પણ અમે નીકળ્યા

અમારે ઢઢા જવું હતું ઢઢામાં લોકિયાના મહેક શાખાના ચાણીની પાળી છે એથી જન્મનગર થઈને ઢઢા આવ્યા મનમાં તો અહિં જઈની લેવાના ઢોડ હતા પણ ગામમાં જઈ તપાસ કરતા અમર પડી કે જેને અમે ગોતતા-આવ્યા છીએ એ શ્રી હરિસિંહ મહેક તો વર્ગો થયા ઢઢાને રામ રામ કરીને મકવાણા રહેલ છે ગામમાં તેઓ એક જ ચારણ હતા આમ અમે ઢઢાને ડેને હાથ દબને સાહિત્યને ઢૂંઢતા મકવાણા પહોંચ્યા

મકવાણામાં રોહડિયા અને મહેક શાખાના ચારણોનાં ત્રણ ચાર ઘર ઇસરદાસજીના વશજોનું ગામ અમને શ્રી શબુદાન રોહડિયાએ આનકાર્યા અમે તેમને પૂછ્યું

જૂના ચોપડા છે ?

• “હા એક પોટલુ પડ્યું છે”

અમે ખુશ થયા સાહિત્ય મળ્યું ખરું” અમે ચોપડા જોતા માગ્યા પણ શ્રી શબુદાનજીએ જમના

પછી ખતાવવાનું કહ્યું, એટલે ચા પાણી કરીને થોડો આરામ કર્યો

ત્યાં જમનાનું તૈયાર થયું એટલે બેસી ગયા જમી રહ્યા પછી પટારો ઉઘાડીને પોટલુ કાઢ્યું છોડીને અમે જોતા માગ્યા તો છાપેલા પુસ્તકો જ હતા રામાયણ અને ભાગવત, સાથે પદ્યવશપ્રકાશ, અને ‘જન્મનગરનો ઇતિહાસ’ એ પતાની શ્રી શબુદાનજી અમને સમજાવના માગ્યા

“આ બધાય ચોપડા ૪૦ વર્ષ જૂના છે

મેં દાદુભાઈ સામે જોયું દાદુભાઈએ મારી સામે અત્યારે જેમ તમે હસો છો તેમ અમે ચે ત્યારે હસ્યા પછી ભાઈ શબુદાનને અમે સમજાવ્યા કે, અમે તો હાથે લખેલા જૂના ખકરાના ચામડાના પૂઠાવાળા, અને બોડિયા અક્ષરોના લખાણવાળા ચોપડાની વાત કરીએ છીએ

“હ તો નથી”

આમ મકવાણાની અમારી સાહિત્યશોધ એ ઘર પૂરતી પૂરી થઈ

પછી અમે શ્રી હરિસિંહ મહેકને મળ્યા, જીંદગીની અનેક તકનડકી છાપડી અગુલવેલા વૃદ્ધ માણસ હતા અવસ્થાને લીધે આ મેં ઝાંખપ આવેલી એ ખેંડૂત ચારણ ગળદો હાડીને જતા હતા ત્યાં જ અમે તેમને પકડ્યા રીતસર બિનટ તપાસ લીધી પણ તેમની પામે કાંઈ હતું નહીં

ગામમાં મારા પૂ પિતાશ્રીના માસિયાઈ ભાઈનું ઘર એટલે મારા આવ્યાની જાણ થતાં મારા એ સ્વ કાકાશ્રીને ત્યાંથી મને તેડ આવ્યું અ પારે મારા એ કાકા અને કાકી પ્રેમાથી એકેય હયાત નથી તેમના પુત્રો નોકરી ધંધા અંગે બહારગામ ચાલ્યા ગોલા ઘરે કેવળ વિધવા પુત્રી અને દૌહિત્રી હતા

આ પીતાં પીતાં અમે બહેનને પૂછ્યું ‘જૂના ચોપડા છે ?

બહેને કહ્યું ‘હતા તો ધણાય, પણ હવે તો એ સગા સાગવામાં છે ગયેલા ચોપડા પાછા આવ્યા સામજી નથી

આમ સાહિત્યશોધનો છેડા આવી ગયો. અમે ઇતિહાસ વિષે પૃચ્છા કરતાં સાથે સાથે બસ સમયની પણ પૃચ્છા કરી. તો બાણુવા મહ્યું બસતો પાંચ વાગે મળશે.

ઇસરદાસજીના વીરપુત્ર-ગોપાલદાસ થતા. તેમણે ભૂયર મોરીના યુદ્ધમાં સારો લાગ લખ્યો. છેલ્લી રવ. શ્રી ડોલરરાય માંકડ સાહેબની શોધ પ્રમાણે તો એ ગોપાલદાસ ભૂયરમોરીના એ યુદ્ધમાં વીરગતી પામેલા. એ ગોપાળદાસના વંશમાં કેટલીક પેઢીએ જેસાજી ખારહડ થયા. એ જેસાજી રોહડિયાના પુત્ર મહેશદાનજી થયા. બહુ સારા કવિ હતા તેઓ.

‘યદુવંશ પ્રકાશ’માં કવિ માવદાનજી લખે છે કે, વિ. સં. ૧૭૬૧માં અશાહ સુદી બીજીને દિવસે ખારહડ મહેશદાને કચેરીમાં કાવ્ય બોલતાં, જામ લાખાજીએ (૨, જાએ) તેમને મકવાણા ગામ શાશણ લેખે આપ્યું.

આ પ્રમાણે મહેશ ખારહડ મકવાણા કમાણા. જામલાખાની કચેરીમાં બોલેલ કાવ્યની બે પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

કરે કોઠ બીઆ, વિઆ કમ કિબિયે
પ્રઘળ ઘરે કમ શિઆં પિયે ?
જામ જામ લખધિરને જાઆં
હામ ન પોએ તાસ હિયે=૧.....?

આ કવિ મહેશદાનજી સારા કવિ હતા. પણ તેમની કાંઈપણ રચનાઓ મળતી જ નથી, જે મળે છે તે ‘યદુવંશ પ્રકાશ’નું ઉપરોક્ત કાવ્ય જ. સવાલ એ છે બીજી રચનાઓ કયાં ગઇ ? કે પછી એક જ કાવ્ય રચીને મહેશદાને કલમ મૂકી દીધી ?

૧. મારી પોતાની પાસે પ્રણુ જૂની હસ્ત-પ્રતોમાં આ કાવ્ય ઉપરાંત જામ લાખાને લગતાં ઘણાં કાવ્યો છે. પણ એમાં રચયિતાનો ઉલ્લેખ નથી. બાકી આ રીતે મહેશ બારહડ મકવાણા કમાણા એ વિષે તો મને શંકા છે. મારે મતે એ વડિલોપાજી ત ગામ હતું, જે મહેશદાનેબાઇને લાગમાં મળેલું.

ભારે સ્નેહાળ હતા મહેશ ખારહડ. સચાણુ અને હાપાના લાખાઓ સાથે તેમને ભારે હૈયામેળ જામેલો, પણ મકવાણા ગામના વહીવટમાં તેઓ એવા તો ખૂંચી ગયેલા કે મકવાણા સંભાળ્યા પછી તેમને લાખાઓની સંભાળ લેવાનો સમય જ ન રહ્યો.

એક વરસ અપાઠી ખીજ આવી. અપાઠી ખીજ એટલે એસતું હાલારી વર્ષ. એ વેળા હાપા, સચાણુના લાખાઓ સચાણુ આવ્યા. એવા એ રૂડા સમયે વરસાદ પણ મોકળે મને વરસવા માંડ્યા. સચાણુને ચોર-ઢાયરો છે. અને એ ઢાયરાને મહેશદાન રોહડિયા સાંભર્યા. પ્રીતિથી ભાંજાયેલ ચારણોએ મહેશદાનને બોલાવવા સંદેશો મોકલવા વિચાર્યું. ત્યારે ઢાયરામાં એક રાવળજી પણ બેઠેલા.

આ તો કવિ લોક. એમનો સંદેશો ગદ્યમાં ઝાઝો હોય ? ચરે ન્યાં રચનામાંયે ચારણુનો બેટો કાવ્યો રચનો હોય, દુહા શીખતો હોય ત્યાં સ્નેહીને મોકલવાનો સંદેશો લૂખ્યા ગદ્યમાં મોકલે જ કેમ ! સચાણુના ઢાયરાનો સંદેશો લઇને રાવળ મકવાણા ગયો, અને મહેશદાનને મળતાં મળતાં રાવળને મુખે લાખાઓને સ્નેહ કાવ્યરૂપે વલો :

રાયાં રિઝવણુ ઉજળરાંણુ વે સંમદ લઘવેશ
આયાં ઘણુ ગાળે ધર ઉપર મણુધર આવ મહેશર

અર્થાત, ઉજવળ રીતે રાજાઓ સામે રહીને રાજાઓને રીઝવવાવાળા યુદ્ધિના સમુદ્રરૂપ અને યુવાન મણુધરનાગ સરખા હે મહેશદાન ! પૃથ્વીપર ચડી આવીને મેઘ ગાંજી રહ્યો છે તો હવે તમે ધર-સચાણુ આવો.

ખારટ હઠ કરે જનમાતા, નદિયાં નીર નવરાં;
સેયણાં મળવા આવ સચાણુ, ખારહડ ખાહડધરાં.

અર્થાત, ઓ ખારહડ ! જુવો તો ખરા ! વર્ષાથી મદોન્મત થયેલા લોક હર્ષની કિલકારીઓ કરી રહ્યા છે. નદીઓમાં નવલાં નવલાં જળ આવીને ઉમટી રહ્યાં છે. આવે સમયે તમે સ્નેહીઓને મળવા સચાણુ આવો.

રા' રોહડિયા વશરા રૂપક, સરત દત્ત સવાયા, ઇસરહરા આવો એકાણુક, અખર વરસેણુ આયા ૩

અર્થાત, રોહડિયા વશમાં રાગ્ન જેના અને પોતાના ડુળના યશોકાવન સરખા અને વીરતા અને દાતારીમાં સવાયા એવા ઇસરદાસજીના વશજ મહેશ દાન, જુવે આકાશ વરસી રહ્યું છે તો હવે તમે એકાએક એકાંતે હૈરાની વાત સામગવા આવી જાઓ પ્રીત ઘણી ઘણુ પાત્ર પય પે, પધળ હુઆ ધર ઘાણી દેશ વળે આવો પરદેશી, જણુ વડા જેસાણી ૪

અર્થાત, વણી પ્રોતિગાજો એવો રાવળ (પાત્ર) ધણુ ઘણુ કહે છે કે, ધરતી પર રિપુલ જળ વરરયુ છે તો હે મેટા ચતુર સુગળ મહેશદાન, હે જેસા આરહકૃના પુત્ર, પરદેશી થયેલા એના તમે ફરી પાછા દેશમાં (સયાણે) આવો.

આ સદેશો મળતા મહેશદાને પાણી પીનાએ રોકાયા વગર ઘોડી પલાણી જ હશે

સાજે પાય વાગ્યે ખસ પકડવા ગગ્ગ ખસ રો-ડે ખમર પડી કે ખસ તો ચાર વાગ્યે ચારી ગઇ છે અગે કહ્યું “અરે આ તે કેની વાત કે પાયની ખસ ચાર વાગ્યે ચારીને ચાલી જાય ?”

જન્માન મલયો “તમારા ચાર તે અમારા પાય છે

આમ કાનત્રુ રચીને અમને રોડી રાખ્યા હાલ મકવાણામા મહેશદાન આરહકૃની સાતમી પેઢી છે

પાદરના પાગિયામાં ખાસ કાષ્ટ હતુ નહી

૫-૧-૬૯, આજે મકવાણા થી જામનગર આવ્યા જામનગરથી હાપા આ યા જામનગર-હાપા વચ્ચે ત્રણ માઈલનું અંતર છે

ઇસરદાસજીના પાયમા પુત્ર ગોપાળદાસના વશજનેનું ગામ એટલે આ હાપા ઇતિહાસમાં ગોપાળદાસ

૧ મારે મતે મહેશદાનજી મારવાડમ ગયેલા ત્યારે પાછગથી સચાગેથી બધા ઇસરાણી-ઇસરદાસના વશજ રોહડિયાગોએ આ સદેશો મોકલેલો

રોહડિયાનું નામ આવે છે જામસતાજી પહેલાની પડખે રહીને ઇસરદાસજીના ચોથા પુત્ર જેસાજી અને આ ગોપાળદાસ અનેક યુદ્ધો મુસલમાનો સામે લડેલા છેવટે ગોપાળદાસજી ભૂચર મોરીના યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા

ગામમા ચારણોમા એક ઘર બોક્ષા શાખાનું છે, બાકીના બધા જ રોહડિયા છે અમે આવતાં જ શ્રી માનસિંહ, શ્રી દોલુભા, શ્રી પ્રતાપસિંહ વિગેરે અમને વીટી વળ્યા બધાય ખુશ થયા

નવી પેઢી હતી એથી જાણકારી એકથી નામી જાણકાર તો એક જ હતા શ્રી કરણીદાન આરહકૃ પણુ તેઓ અમે હાપા આવીએ તે પહેલાં જ એકાદ માસે પરનોકવાસી થયેલા ઇસરદાસજીના વશજનેનો બધો ચે ઇતિહાસ તેમની જીભને ટેરવે હતો તે ઉપરાંત સ્થાનિક ઇતિહાસના પણુ તેઓ અચ્છા જાણકાર હતા પણુ અમે મોડા પડ્યા અને એ બધી કોઠા વિદ્યા સદાને માટે શુભાવી

જમીને બપોરે હસ્તપ્રતોની તપાસ આદરી શ્રી બોલુદાનજી બોક્ષાને ઘરેથી પેટી ઉઘડાવીને હસ્ત પ્રતો કઢાના ચોળાયેલ ઉઘડને અન્નરૂપ થયેલ અને છનાયે બચી ગયેલ પ્રતો જોઇ, કોષ્ટને રસ નહી, કોષ્ટ વાયનારાણુ નહી એથી સૂમના ધન માફક બધાઈને પટારે પડેની એ પ્રતો સાથે એક ખના ચેલી ઝાખા થયેલા અક્ષરોવાળી નોટણુક પણુ હાય ચારી મળુ-હાથ-આવી એને તપાસી તો જણાયું કે, એ તો શ્રી બોલુદાનના પિતા સ્વ મેઘરાજજીની આત્મકથા છે

એક ચારણની આત્મકથા ! વાયકોને લાગશે અરે એમા તે શુ હશે ? બાપુએના વખાણુ ના, ના, એવું કંઈ જ ન હતું એમા હતી શુનામીકાળમા રામશાહીદાત માનવીનો અવગણાયેલી હણાયેલી શોધક જુદીની કથા એ પણુ એક ગામડિયા ચારણની

શોય તે એ વાતનો છે કે આજે લોકશાહી માથે એ પ્રતિભાનું હાન કરરાની વૃત્તિ કયા એકી છે ?

શ્રી બોલુદાનને ત્યાં જોયેલ હસ્તપ્રતોમા નાના મોટા ૨૦, જેટલા ગ્રંથો હતા અમે ગ્રંથોના

પ્રતોનાં પાનાં ઉથલાવતા જઈ એને ચકરાવામાં પડતા જઈએ: ‘અરે આ કરમાણુંદ મિશણુ કોણુ છે?’

કારણુ હું જાણુનો હતો કે, કરમાણુંદ મિશણુ નામે કવિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં થયેલ છે. અને તેમના વંશજો થરાદ વાવ પાસેના મમાણા ગામે રહે છે. જ્યારે આ કરમાણુંદ મિશણુ તો જામ લાખાને ૧૭મી સદીના પાછલા ભાગમાં આવીને બિરદાવે છે.

ત્યારે એ સત્ય સમજાયું: કરમાણુંદ મિશણુ નામે એથી વધુ કવિઓ થાય છે. એક કરમાણુંદ મિશણુ ઉત્તર ગુજરાતમાં સોલંકી યુગમાં થયા તો બીજા કરમાણુંદ મિશણુ હાલારમાં જામ લાખાના સમયમાં પણ થયા છે. વ્યક્તિપૂર્ણતાં ઐતિહાસિક કાવ્યો હોય તો એ કયા કરમાણુંદ મિશણુનાં છે એ જાણી શકાય, પણ જો પ્રાસ્તાવિક કાવ્યો હશે તો બન્ને કરમાણુંદ મિશણુને નામે વિદ્વાનો હેરફેર કરતા અને પોતાના દાવાને સત્ય કરાવતા ભુદ્ધિની કુસ્તી કરતા રહેશે ને ?

બીજા એક કવિ વખતશી થયા. એ ગઢવો ક્યાંક આશ્રમ બાંધીને રહેતા હશે. એથી એમણે પોતાના નામ પાછળ ‘સ-ચાસી’નું પૂંછડું લગાવી દીધેલ. એ વખતશીનાં પણ વિપુલ કાવ્યો મળ્યાં, રેખતા, જૂલણા, કુંડળિયા વિ. છંદો પર તેમણે હાથ અજમાવેલા, ખરેખર ઘણાં ઉત્તમ કોટીનાં કાવ્યો હતાં. પણ એ વખતશી કઈ શાખાના ચારણુ હતા એનો તાગ દો કાવ્યોએ આપ્યો જ નહીં. એટલું જ જાણી શકાયું કે તેઓ અને કરમાણુંદ મિશણુ બન્ને ૧૭મી સદીના હતા કેમકે બન્નેનાં કાવ્યો એક જ પ્રતમાં હતાં.

ત્રંથેમાં કહીએ તો ભાલા બારહટ્ટના ત્રણ ત્રંથે હતા (૧) જામજરા (૨) વંશાવળી (૩) સદ્-પદેશ. આ ત્રંથેના રચયીતા ભાલા બારહટ્ટ હાખાના જ હતા અને જામ. શાશ બીજાના સમકાલીન હતા. પ્રથમના બે ત્રંથેમાં જામનગરના જામની વંશાવળી અને યશોગાન છે. તો ત્રીજા ત્રંથેમાં આ બગડતી દુનિયાને વધુ બગડતી અટકાવવા એમણે ઉપદેશ વહાવ્યો છે.

ગામમાં બીજા કોષ્ટ પાસે હસ્તપ્રતો નહતી. પણ વર્ષો પહેલાં મને સ્વ. શ્રી કરણુદાન બારહટ્ટે (જેઓ મને કૌટુંબિક સંબંધે કાકા થાય) જણાવેલ કે તેમની પાસે હસ્તપ્રતો ઘણી હતી પણ બિધ-ધના નુકસાનથી એ તારાજ થતાં છેવટે ઉકરણમાં પધરાવવી પડી.

આથી બીજાઓને તો વેદના કદાચ થાય કે ન થાય પણ મને તો ચોક્કસ દુઃખ થયેલું. કારણુ કે એ ઉકરડે ફેંકાયેલ પ્રતોમાંથી શું યુમાવાયું એનું ભાન-દુઃખ તો જેણે એનો સ્વાદ લીધો હોય, જાણ્યું માણ્યું હોય એને જ થાય.

કવિઓ વિષે તપાસ કરી, તો જાણાયું કે અહિંયાં ત્રણેક જોટલા કવિઓ થયેલા જેમનો પરિચય ક્રમશઃ જ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જેસા બારહટ્ટ

તેઓ કવિ તરીકે બહુ જાણીતા નથી. શ્રી ભોજુદાનને ત્યાં જોયેલ હસ્તપ્રતોમાં જેસા બારહટ્ટનાં થોડાં કાવ્યો જોયેલાં. લાગે છે કે તેમનાં બીજાં કાવ્યો ત્રંથે પણ હશે. અને એ બધું પેલી બિધધને મુખે ઓરાધને ઉકરણ ભેગી થયેલ પ્રતોમાં હશે.

જેસા બારહટ્ટની નામના કવિ કરતાં વીરપુરુષ તરીકે વધુ હતી. સ્વ. શ્રી કરણુદાન બારહટ્ટે મને જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે જામ તમાચી (૨, જ) ના વખતમાં મરજી કાંઠાના દેદાઓને જામના કહેવાથી ફટી નાખેલા. એણે જામનગરના રીમાડે તોફાન કરતા દેદાઓને દયાની દીધેલ.

કાલાવહ મહાલના સુમરી ગામે સિંહદાયચ શાખાના ચારણુ રહે, એ ચારણુની દીકરીઓ સાથે જેસા બારહટ્ટના પુત્રોની સગાઈ થયેલ.

એ વેળા નારણુકા ગામના બે મહેડુ ચારણુ જાણિયા દેવાણી રાવનના રાવન્ય કવિ હતા. તેમણે સુમરીવાળા પાસે કન્યા માગી, દયાણુ કયું. આની જાણુ જેસા બારહટ્ટને થતાં એમણે સુમરી જઈને એ બને મહેડુ શાખાના ચારણુને માર્યા. આજે ય

એ બનેના પાણિયા સુમરી ગામની ઉત્તર બાજુમાં
જાણા છે

૫(૨) ભાભાજી બારહડે

જેસાજીના પુત્ર સાંગાજી થયા, સાંગાજીના
પુત્ર ભાભાજી થયા, આ ભાભાજી સારા કવિ થયા
એમણે ત્રણેક ગ્રંથો રચેલા, જે અમે હસ્તપ્રતોમાં
જોયેલા તેઓ જામ જશાજીના સમકાલીન હતા
અને જામ રણુમલ (૨, જ) ને ગાદીએ બેસતો જોયેલ
કવિરાજ જરા કડક સ્વભાવના હતા એક વખત
તેઓ હાપાથી જામનગર ઘેડે બેસીને જતા હતા
એમાં વોડીના વેગચી ડાહસતા શરીરને લઇને તેમના
કડિયાની એક કસ તૂટી ગઇ જામનગર આવી એક
ઝાળખીતા દરજીને કસ સીવી દેવા કહ્યું એ વખતે
દરજી જામનગરના વજીર મેરૂખવાસનું અંગરખુ સીવતો
હતો, એથી એણે ગદ્યા માથે પોતાનો સીંછો પ્રજાન
મેસાડવા રોડમાં કહ્યું.

“અરે, ગદના, જોતા નથી હું મેરૂકાકાનું
અંગરખુ સીવું છું ?”

કવિએ સામે ચોડ્યું.

“કાકો હોય તો તારો મારે મન તો ઈ
મેરૂ જામ સાહેબનો મોટો ગોલો છે.”

“કવિરાજ! મારી દુકાને આમ બોલાય,
મેરૂ કાકા પાસે ને.”

“હું તો મેરૂ ને ચે મોઢામોઢ કંઈ દઈ”

આમ વાદાકોદીમાં સો કોરીની હોડ બઝીને
ગઢવો અને દરજી કચેરીમાં આન્યા દરજી મનમાં
મનકાય છે. “ગઢવો ઠીક સનવાયો છે.”

ત્યાં ભાભા બારહડે દુહો ફેંક્યો

“ગોના, ગોલા, ગોલા, ગોઠજી હેડ કંઈક નર નમાવિયા
ભૂપત છાડે ભેડ, આગળ ચારી મેરવા”

મેરૂખવાસે ગઢીને ‘દુહાનું કારણ પૂછ્યું’
ગઢવે બધી વાત કરી પરિણામે દરજીને ઠપકો મળ્યો
ગઢવાને સો કોરી આપવી પડી અને મેરૂ ખવાસે

પણ ભાભા બારહડેને સત્યવક્તા લેખે વનાજ્યા.

સ્વ શ્રી કરણીદાન બારહડે મને એમ
જણાવેલ કે મેરૂખવાસે કચેરીમાં તો કવિને ધનામ
આપ્યું, પણ ખાનગીમાં તો કવિને પોતાની હયા
તીમાં જામનગર રાજ્યની હદમાં ન આવવા રહેવાની
પ્રતિજ્ઞા લેનારાવી દેશવરો દીધો.

૫(૩) ખોડીદાન બારહડે

તાજેતરમાં જ થઇ ગયા ૧૫, ૨૦ વર્ષ
પહેલાં જ અવસાન પામ્યા તેમણે કાંઈ ગ્રંથ રચના
કર્યાનું જાણુમાં નથી તેમની પ્રતિજ્ઞા હાલારી ચારણોના
અગ્રીખમ આગેવાન તરીકે વધુ હતી એમનાં કંઈ
કહેણી અલ્બુત હતા

એમણે છુટક કાવ્યો રચ્યા હશે પણ અત્યારે એમના
વારસદારો પાસે કાંઈ છે નહીં !

આ પહેલાં કહી દીધા છે કે સ્વ શ્રી
મેરૂરાજજી મોક્ષાએ પોતાની આત્મકથા લખેલ તે
નોટલુક મને મળેન જાણુવા જેવું છે એમનું જીવન

મે ભાઈઓ હતા તેઓ એક પોતે અને
બીજા પ્રભુદાન મોક્ષા મૂળ રહેનારી તો ખાખરા
ગામના બન્ને ભાઈઓ ભારે કરાકાત્ય બદ્ધકનું નિશાન
તો એમનું પોતાનું જ

બન્ને ભાઈઓ સામ સામા એક બીજાથી
સો ડગલા હેઠા જાણા રહે પછી બન્ને માથે લીંબુ
મૂકે અને પછી અરસ પરસને માથે નિશાન લઇને
લીંબુ વીધી નાખે “બદ્ધકની ગોળી લીંબુ જીપાડી
હ્યે પણ શિર સનામત રાખે આવી હતી એ ચારણો
ની સાધના, અને મોત સામે બાથોડા ભરવાની હામ

જેવા નિશાન તાજ એના જ ખેતીના શોખીન
એમાં મોટા પ્રભુદાનને થયું દુવામાંથી કોસથી પાણી

૧ મુળીના સિંહદાયય શાખાના ચારણોનો
દાવો એવો છે કે ભાભા બારહડે નહીં પણ એમના
પૂર્વજોએ મેરૂખવાસને ગોના કહેવાનું પરાક્રમ કરેતું
આ પરાક્રમ બદલ મેરૂએ છરાગઢ ગામમાં કેળીક
જમીન એ સિંહદાયય ચારણને આપેની

જેંચવાને બદલે મશીન બનાવ્યું હોય તો કેટલી બધી સગવડતા રહે !

માનશો ! એ ગામડિયો ચારણ - પ્રભુદાન બોક્ષાએ કૂવામાંથી પાણી ખેંચીને યંત્ર બનાવ્યું ! તે પણ શિખંગવાળું, ચાવી ચઢાવે અને ચાલે.

આજથી વર્ષ ૫૦ વર્ષ પહેલાંનો જમાનો જમ રણજીતનું રાજ. પ્રભુદાનને થયું “આ મશીનને મુધારી વધારીને સારામાં સારું બનાવું.” પણ આમાં સાધન સંપત્તિ જોઈએ. એ કાળે આપણા પંથકમાં એક ખીસીપણ નહોતી બનતી, બધુંય પરદેશથી આવતું. આમાં આ ગામડિયો ગઢવી પોતાના મશીનના અંગ ઉપગિ ક્યાંથી બનાવે ? એડલે પ્રભુદાનજીએ જઈને જમ રણજીતને વાત કરી. પણ ભુદ્ધિનો ઇન્જરો તો બધો યુરોપનો જ, ‘ઇન્ડિયનો’ તો મજૂરી જ કરી જાણે એવી જમની માન્યતા. એથી એણે આ શોધકને ખાસ દાદ દીધા વગર જ, મોટર ખાતાના ઉપરી પાસે ધકેલ્યા. મોટર ખાતાના સાહેબ તો જમ સાહેબ કરતાંય સવાયા અંગ્રેજ પૂજક હતા. એણે તો કહી દીધું :

“ પહેલાં મશીન બનાવી લાવો પછી બીજી વાત. ”

આમ અવહેલના અને ઉત્તેજનને અલાવે એક શોધ આગળ ન વધી, પૂરી પણ ન થઈ. પછી પ્રભુદાન બોક્ષા એ જ વેદનામાં સર્વગવાસી થયા.^૧

આઝાદી જોઈને પ્રભુદાનજીના નાનાભાઈ મેઘરાજજી પણ સ્વર્ગે ગયા. તેઓ સાધારણ કવિ પણ હતા.

હાલું હાલું જે નર હુવો, રાખે રહે ન રંગ;
હાથ હંને, પગ પેગડે, તાણી ભીડાય તંગ.

ભાંટે આથર ભીડિયાં, સળેખાંના કાઢયા બહાર;
મૃગનેની ખોળો પાથરે, ઘેર વાલમ શિયાળો ગાળ.

સાથીઠા સાબઠા થિયા, હાલુંના હોકારા થાય;
પારકા પટા લખાવિયા, તે ઘેર રહું ન પેસાય.

પાદરના પાળિયા તપાસ્યા. ખાસ મહત્વના નહતા. હાપાના એ લાણેજો શીતળામાં પટકાઇને પરચોકમાં ગયા. તો તેમના પણ પાળિયા ઊભા કરી દીધા. સહુથી કરુણ હકીકત તો એક વાણિયાના પાળિયાની છે. દુષ્કાળના દિવસો હતા અને હાપાનો વાણિયો ધુંવાવથી હાપા આવવા નીકળેલ.

ચારે બાજુ ભૂખ હતી. માનવી અન્ન શોધતો તો. એમાં ફેઇકતી નજરે આ વાણિયો પડ્યો. વાણિયાને ખંભે ફાળિયામાં કાંઈક રોટલા જેવું બાંધ્યું છે. જોનારને લાગ્યું રોટલાની લાલચે વાણિયાની અંત-રિયાળ હત્યા થઈ. તરફડતા માનવીને ત્યાં પાણી પણ કોણ પાય ? હત્યારાએ ખૂન કરીને પોટલી લૂંટી. જોલીને ખાવા બેઠો. પણ પોટલીમાંથી રોટલાને બદલે તાવડી નીકળી. આજે એ મરાયેલ વાણિયાની ખાંભી હાપાની સીમમાં ઊભી છે. અને આપણને હેયું હોય તો એ મૂક પથર માનવજીવનમાં ભૂખની વિભિષિકા અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી કરુણ ઘટના સંભળાવે છે.

એ વણિક જેમાં રહેતો હતો એ મકાનનાં ખડેરા આજે શ્રી પ્રતાપદાનના મકાન સામે જ ઊભાં છે.

૧. આ હકિકત મેં સ્વ. શ્રી મેઘરાજજીની આત્મકથા નજરે જોઈ પાંચીને જાણી છે. હાપાના ચારણો પણ આ જ વાત કહે છે કે પ્રભુદાન બોક્ષાએ કમાન અને કળો વડે ચાલતું મશીન બનાવેલ. એ મશીનની વાત શ્રી કેસરીસિંહ ખારહટ્ટે પણ મને કરેલી છે. (કમશ :)

જાઓ કે'તાં જીવ નીકળે, કાળજ કટકા થાય;
વે'લા વળો વાલમા, મીટ મેળાવો થાય.

આંખે લૂસું આવિયું, શાખે રસ ન માય;
કે'જો ઓધા કાનને, વેશાખ વણુચો જાય.

મેહુલા વરસણ આવિયા, ધરણી સળે શણગાર;
પેરણ નીલો કંચવો, ઓઢણ મેઘ મલાર.

આઈ છવાંબાઈ

જેઠાભાઈ અવસુરા

કચ્છના વાગડ પરગણાના જરાવાડા ગામમાં ચારણ મહિયા આદિત્ય દાનજીને ત્યાં એક દીકરી જન્મી. નામ છવીબાઈ. એમને લાખિયાર વીરાના રાજ દસોદીમાં પરણાવ્યા એમના પતિનું નામ લાલોજી શામળ.

આઈ છવાંબાઈને નાનપણથી જ જગદંબાની લલિત. વીસ વર્ષની વયે એમને એક પુત્રી રત્ન પ્રાપ્ત થયું. નામ પાડ્યું દીપુબાઈ. અને પચીસમે વર્ષે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. દીકરો નાની ઉંમરમાં પાછો થયો. આઈનું મન સંસારથી સંપૂર્ણ પછે જીવી ગયું.

ધણીને સમજાવીને ખીજાં લગ્ન કરાવ્યાં એને તણુ પુત્રે થયા ગોપાળ, વીરમ અને શંકર.

આઈએ લાખિયારવીરા છોડીને પદમેના ઝીંદાય ગામે આશ્રમ બાંધી રહ્યા. દીકરી દીપુબાઈએ પણ સંસ્કાર ત્યાગ કર્યો. લાલોજી શામળ દેવલોક પામતાં આઈ છવાંબાઈ સંપૂર્ણ વિરકત બની રહ્યાં.

કચ્છમાં ત્યારે રાખેંગાર ખીજનાં રાજ. રાવના રાજ દસોદી તો લાખિયાર વીરાના ગોપાળ, વીરમ ને શંકર જ હતા પણ રાવને મારવાડાના એક શંભુદાન નામના ચારણ ઉપર બારે મીતિ.

શંભુદાનને ખટપટથી રાજ-દસોદીની છવાઈ બંધ કરાવી. આઘા પાછી વધી પડી. રાવના અંગત માણસ માનસંગ રાઉમાને કહાવ્યો. રાઉમાના માણસોએ રાવ માતાના મઠ જતા હતા ત્યારે કોટકા ગામે શંભુદાનનું ખૂત કર્યું. ખૂત કરનારાને તો તત્કાળ કાર કરવામાં આવ્યા પણ રાવને શંકા લાખિયારવીરાના દસોદીઓ ઉપર મઠ. એટલે લાખિયારવીંગ આખા ગામને તોપથી ઉડાવી દેવા જૂજીથી તોપુ મંગાળીને પોતે લાખિયારવીરા તરફ ઉપડ્યા.

ગોપાળ ને વીરમ દોડીને ઝીંદાય ગામે આઈ છવાંબાઈના પગમાં પડી ગયા. આઈએ વાત વિગત જણાવી પોતાના મનમાં લગીરે શંકા ન રહે એટલી ખાતરી કરાવી કે પોતાનાં પુત્રોએ ખૂત નથી જ કરાવ્યું.

એ પછી આઈ અને એમનાં દીકરી આઈ દીપુબાઈ નખત્રાણી રાવના હોતારે ગયાં. રાવને ઘણો

સમજાવ્યો કે આ બધું બોટું ઘણું રહ્યું છે. પણ રાવ એકનો બે ન થયો.

આઈએ બહુ સમજાવટ કરી ત્યારે રાવ ખેંગાર કહે: “આઈ! તમારે મારણને મરવાની કાંઈ નવાઈ નહિ, મરવું હોય તો અટાણે મરી જાઓ તોય મને વાધો નથી”

રાવ ખેંગારે આઈને તરછોડ્યાં. આઈ લાખિયારવીરા પહોંચ્યા. સમરત કુટુંબને એકઠું કર્યું. પોતે બલિદાન આપવાની જાહેરાત કરી. આખા ગામને કુંડી દેતાં પહેલાં પોતાના બલિદાનથી જ શરૂઆત કરવા આઈએ ગામની દખણાદી બાજુ બે ચિતા ખડકાડી.

રાખેંગારની તોપો ગામ સામે કાળમુંખા મોઢા સાથે ગોઠવાણી. રાવના ડેરા તણુ તણાઈ ગયા. સામે જ આઈ છવાંબાઈ અને આઈ દીપુબાઈની ચિતા ખડકાઈ.

આઈએ કહ્યું કે “મારી ચિતા ઉપરથી વોળા સમજી છેડે તો સમજ જો કે ગામ બચી જશે, એમ ન બને તો તમને સૌને ઠીક પડે તેમ કરજો ! પ્રભાત થતાં તો બંને ચિતા ગગનભેદી જ્યનાદો વચ્ચે પ્રગટાણી. રાવ ખેંગાર તંબુને બારણે જીભો જુએ છે ને મરક મરક હસે છે.

કહે છે કે એક ધોળી સમજી ચિતા તરફથી જીડીને રાંના તંબુ તરફ આવી. સમજીના મોઢામાંથી આગના ભડકા નીકળતા હતા. તોપુ ઠંડી રહી ને રાંના ડેરા તંબુને આગે લપેટી લીધા. “હી સે કેડો પંખી આવ ?” એમ રાખેલતો રહ્યો ને બળીને ભડકું ઘણું થયું. બંને આઈયુંની ખાતરી ત્યાં છે. આઈના બલિદાને લાખિયારવીરા-આખા ગામને બચાવી લીધું.

શામળા લાજરે. કાજ કેાખ્યાં સતી, કુળમે મૈયાણી સુજશ કીધો; ગામ ઉગારિયો, નામ રાખ્યો ઘણું લાગતી આગ, ખેંગાર લીધો.

સંતવાણી (લજન સાવાય)

અમરદાસજી ખારાવાળા

બચન કર્મ મન મોરી ગતિ,
લજન કરહિં નિકામ;
તીનકે હૃદય કમલમહ,
ક રો સ દા બિ સ રા મ.

મનકર્મ વચનથી મારા સ્વિવાય ખીજ કોઇની આશા રાખતો નથી, જેને અનન્ય ગતિ છે, એના હૃદયમાં શ્રી રામ ભગવાન કહે છે કે 'હું' વિશ્રામ કરું છું, વસુ છું, રહું છું' એમ ન કહ્યું. કારણ બધાના હૃદયમાં શ્રી રામ તો બિરાજતા હોય છે. પણ શાંતિ ક્યાં ? એને તો પટ્ટાવાળા કરતાં પણ વધારે કામો ચીંધીએ છીએ. એટલે એને તો આંટા જ મારવાના રહે છે. પણ વિશ્રામ તો ત્યારે થાય કે કાંઈ કામ જ નહિ, કેવળ શાંતિ. અને એ શાંતિ તો નિષ્કામ ભાવે લજન કરનારના હૃદયમાં જેવા મળે છે. લજન એટલે તાલ મેળવી ગાવું, એટલામાં જ અર્થ સરતો નથી. પણ 'મજ સેવાયમ્' ખીજની જ સેવા કરવી એ પણ લજનનો જ પ્રકાર છે.

વિદ્વાનોએ ટૂંકામાં બજનની ક્રિયાના એ બેઢ પાડ્યા છે. એક અનિષ્ટિતા અને ખીજ નિષ્ટિતા. એમાં પણ અનિષ્ટિતાના જે બેઢ છે તેનો સંક્ષિપ્તમાં પરિચય આ પ્રમાણે છે. આરંભમાં સાધકને નવીન ઉત્સાહ હોય છે, એટલે એનું નામ જ 'ઉત્સાદમયી.' વળી પાછો ઉત્સાહ ઓસરી જાય, શિથિલ પડી જાય, એ અવસ્થાનું નામ 'ધનતરલાવરથા.' વળી ક્યારેક ક્યારેક એમ પણ વિચાર આવે કે ગંગાના કિનારે તીર્થક્ષેત્રમાં કુટુંબ સહિત ઇશ્વર લજન કરીએ તો આનંદ આવે. એ દશાનું નામ 'વ્યુદવિકલ્પા' છે.

ક્યારેક સંગદોષે વિષય સુખમાં પ્રવર્ત રહ્યા, પરિણામે ઝલાની થઇ, એ દશાનું નામ 'વિષયસંક્રા' ક્યારેક નિયમખદ્ધ જ કામ ચાલતું હોય છે. અને એમાંય વિધન આવતાં અટકે. નિયમ પૂરા ન પડાય. એનું નામ 'નિયમહ્રાસ' છે. ગમે તેવાં વિધના

ઉપર કાણુ મેળવી લાક્ષિતના રંગમાં રંગાઇ લજનમાં મગ્ન રહેવું એ છેલ્લી અવસ્થાનું નામ છે રંગતરંગિણી. એનું નામ છે 'નિષ્ટિતા' એ નિષ્ટિતાની ક્રિયામાં કાણુ મેળવી સંત તરીકેની જેમની ખ્યાતિ આજથી 15 સતાવીશ વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ગુજરાતને ગામડે ગામડે પહોંચી ગઇ હતી એ સંતનું નામ છે મૂંડિયા સ્વામી.

સવંત 1600ના ભાદરવા સુદ 15ને સોમવારે ખગસરા પાસેના ડમરાળા ગામમાં બ્રાહ્મણ કાશીરામજીના ઘરે એ સંતે માતા પાનળાઈના ઉદરથી અવતાર લીધો. પરખની જગ્યા નજીક એટલે મોટી ઉમરે જીવાન થતાં સંસાર ઉપરથી મોહ કિતરતાં જલારામજી નામના સંત પાસે છ મહિના રોકાયા. એ પહેલાં એમને ઘણાય સાધુનો સંવાસ થયો હતો. સંત જલારામજીને અવાર નવાર કહેતા કે :

"બાપુ, દવે મને સાધુ બનાવો." ત્યારે જલારામજી જવાબ આપતા :

"કેતાવળે આંખા ન પાડે. ઝોળી ફેરવ, સેવા કર. ભેખ એતો 'કાયા પારા સમાન છે."

આથી તીવ્ર વૈરાગ્યને લઈ જલ્દી સાધુ બનવા જમનગર જઈ અલ્લાનંદજી નામના સંત પાસે જઈ સંન્યસત ઇદલ કયું. જમનગર, અંજાર તેમજ ખીજ ઘણા સ્થળે આશ્રમે આંધી એ સંતે આબ્યાનો આદર કર્યો હતો. એમનું શરીર આજે નથી છતાં પણ એમનું કાન્યમય શરીર ગુજરાતના બજનિકોને મોહનું માર્ગદર્શન આપે છે.

એમણે પહેલાં પરખની ઝોળી ફેરવેલી અને એ જગ્યામાં કોઈ સેવા કરતું હોય છે તે પરખના મૂંડિયાના નામે ઝોળખાવ છે. એટલે સંત દવાનંદજી પણ મૂંડિયા દવાગીના નામે ઝોળખાવેલા. પોતાના એક લજનમાં એમણે ઝોળીને દેહ સાથે

‘સરખાનીને ભજન બનાવ્યું’ છે. જેમ મીરાંએ ‘દેહને ચૂંદડી’ કપીરજીએ ‘ચાદર’ ધોરાએ ‘ચરખો’ વીરદાસજીએ જતરી તો કોઇએ-દોકડ, તંજુરો, અને ખવકો વિગેરે સંબોધન કયું એમ આમણે પણ ‘ઝોળી’ કહી છે.

ભજન.

મેં અલકિયા પીર પરખરા (પછમરા) સત્યની ઝોળી મારા કાંધે ધરી,
કાંધે ધરી મેં તો ખાંભે ધરી, મેં અલકિયા—ટેક.

પાંચ રંગકા લિયા કપડાં, શિલ સૂતર માંહિભરી,
પ્રેમ પડકારે ચાલી ઝોળી, સાત શહેરમાં ખબર પડી—મેં.

પાંચ ફળિયા પચીસ મેડિયું, નવે દરવાજા જોયા ફરી,
ચાર પાંચ માંહિ ફરે જૂગઠિયા, એને મેલોને પરહરિ—મેં.

ઓહંગ અંચળો સોહંગ ચીપિયો, વિચાર વિભૂતિમાં રહ્યો ઠરી,
દસમે દારે અલેક જગાવિયો ઝોળી બની હવે ખરેખરી—મેં.

એક અવાજ મને દિયો અલેકરો, લીધો અલેકિયો લગન કરી,
દાસ દયાનંદ બ્રહ્માનંદ ચરણે હવે ચોરાસીમાં નહાવું ફરી—મેં.

અર્થ

મેં અલકિયા પીર પરખરા, ઘણાય પછમરા પણ જોણે છે. એનો અર્થ તો એ ચાંચ છે કે કાંકિ-યાવાદ હિંદનો પશ્ચિમ ભાગ છે માટે પછમરા કહ્યું હોય. પરખરા તો એટલા માટે જોણાય છે કે પરએ છ મહિના ઝોળી ફરવેલી. ઝોળી કેવી? સત્યની ઝોળી કાંધે ધરી, સત્ય એટલે શું? ઋગ્વેદ કહે છે. एक सत् विष्णु बहुधा वदति । જે એક છે એને ઋષિઓ અનેક રીતે વર્ણવે છે. વર્ણવવાની રીત ઘણી તેમ જોને પામવાની રીત ઘણી છે. રોતા બાળકને જાતા રાખવા માતા બાળક આગળ અનેક સાધનો ખડાં કરે છે. તેમજ અનેક જન્મોથી કદવાણુ રાખનાર જીવોને ભગવત પ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદોએ તેમના અધિકારાનુસાર અનેક સાધનો જોડવી રાખ્યાં છે.

આમાં કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન એમ ત્રણ મુખ્ય છે. એક વાત યાદ રાખવી જે આત્રણે ગણાવ્યા તેમને અરસ પરસ વેર નથી, પણ તે ત્રણ ઉત્તતિ સાધનારને અરસપરસ મદદગાર છે. લૌકિક સુખા-લિલાથી રહેવું એ જીવનું પ્રથમ દૃશ્ય છે. પહેલાં તો

લૌકિક સુખ માટે દેવ દર્શન, કથા વાર્તા યતયાગાદિ કરે છે. આ કર્મો સકામ ગણાય છે. સકામ કર્મો પણ તેના અધિકારીને માટે નિર્ણય નથી. સકામ કર્મ કરનાર ઉપર દયા આવતી હોય તો તેમને જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડવા જોઈએ. પછી જ જ્ઞાને કરીને દેહાધ્યાસ કરી થશે ત્યારપાદ દયા, કબુલ્લા, વિવેક અને વૈરાગ્યનો જીવનમાં ઉદય થશે. સકામ કર્મ કરનાર પણ ધીરે ધીરે નિષ્કામી બનશે.

નિશાળે લખુનાર બાળકને પણ એકના એક ધોરણમાં પડયું રહેવું ગમતું નથી, આગળ વધવા મહેનત કરે છે તેમ વેદે એટલા માટે જ સકામ અને નિષ્કામ બંને માર્ગો બતાવ્યા છે. એટલે જ સકામની શાળામાં ઉત્તિર્ણ થઈ નિષ્કામની કોલેજમાં દાખલ થાય છે. એમાં પહેલાં જ સત્યની ઝોળખ થાય છે. મૂડિયા સ્વામી એટલા માટે જ પહેલી લીટીમાં લખે છે કે આ સત્યની ઝોળી પહેલા બનાવવી પડે છે. જેમાં ‘પાંચ રંગકા લિયા કપડાં શિલ સૂતર માંહી ભરી’ ઘણા એમ પણ ગાય છે શિલ સંતોષ માંહી ધાગા ભરી.

આ દેહની રચના જ પાંચ મહાભૂતોની છે. જેમાં પૃથ્વી જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ આ પાંચે તત્ત્વના રંગ જુદા જુદા છે. જેમાં શિવ એટલે સારા આચરણ એ દોરાથી સીતીને ઝોળી તૈયાર કરી, પણ માગવા જનારે શબ્દ શું બોલવો ? ‘આહલેક’ કે ‘ધનુપધારી રામ’ કે ‘સત દેવીદાસ’ કે અન્ય ખીલુ નામ લેવું એટલા માટે કહે છે કે આ ઝોળી તો પ્રેમ શબ્દના પડકારે જ ચાલી નીકળી છે. પ્રેમ શબ્દથી જ પડકાર અને એ પ્રેમ માટે તો કવિ રહીમજી લખે છે:

પ્રેમ પ્રભુ કે રૂપ હૈ, ત્યેં હરી પ્રેમ સ્વરૂપ;
એક હોઈ દ્રવ્ય થેં લસે, જ્યેં સૂરજ ઔર ધૂપ.

અને પછી તો સૌ કોઈને ખ્યાલ આવી ગયો કે ઝોળી આવી રહી છે. હવે છ ઝોળીને આગળ વધવા માર્ગ લેવો. ઝોળી કયા માર્ગે જાય છે.—પાંચ ક્રિયા પચીસ મેઢિયું, નવે દરવાજા જોયું ફરી. જેમાં અનન્ય કોપની શુધ્ધતા કરવી પડે, જેનાથી મળદોષ મટે. આ પહેલું ક્રિયાયું વટાવી પ્રાણમયી કોપમાં પ્રવેશ કરી એની શુદ્ધતાથી વિકાર નષ્ટ કરી અને એ જ રીતે આગળ વધતાં મનોમય કોપથી વિક્ષેપ અને અને વિજ્ઞાનમયી કોપથી આવરણ અને આનંદમયી કોપથી અસ્થિરતા મટે છે.

આ પાંચ ક્રીમાં ફરીને પચીસ મેઢિયો જે પૃથ્વીના પાંચ તત્ત્વો, જળના પાંચ તત્ત્વો એક જ

રીતે પાંચે મહાભૂતના પચાસ થાય. એની ઝોળખ થતાં આગળ વધતાં ચાર પાંચ માંહી ફેરે જૂગઠિયા, એને મેલોને પરહરિ.’ એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ચારને અળગા કરી અવિદ્યા, અસ્મિતા રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ આ પાંચેયને પંઠમાં ન આવવા દેવા. એમ લક્ષ્યાભુ કરે છે, અને એનાથી ખચવાનો માર્ગ પછીની કડીમાં આપ્યો.

‘ઓહંગ અંચળો સોહંગ ચીપિયો સાન વિભૂતિમાં રહ્યો ફરી.’ આ પણ હું છું અને તે પણ હું છું, એવું નામ અંચળો અને ચીપિયો. અને જ્ઞાનરૂપી વિભૂતિ અંગ ઉપર ખરાખર લગાવી લેવી. જેનાથી દસમે દ્વારે એકેક જગવ્યો. નાભીથી મૂશળાધાર ચક્ર અને ત્યાંથી સ્વાધિષ્ઠાન, મણીપુર આનહત, વિશુદ્ધ, આરાયક આદિ સ્થળેથી આત્માને આગળ લઈ જતાં સહસ્ત્ર દલ કમળ ઉપર પહોંચ્યો. અને ત્યાં જતાં ઝોળી ખતી ખરેખરી. એટલે ફેરો હવે સફળ થયો. પણ આ બધું પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય ભાગ કોણુ કર્યો ? (લજવ્યો) એનો ખુલાસો નામાચરણમાં કર્યો. ‘એક અવાજ મુને દિયો અલે-કરો, લિયો અલેકિયે લગન કરી.’ ગુરૂએ જે એક અવાજ એટલે-સત્યની ઝોળખાણનો આપ્યો તે અલેકિયો કહે છે—(અલેકિયો એટલેઝોળી ફેરવનારો) મેં પણ પ્રેમથી ઝીલ્યો. હવે તો ચોરાસીનો ફેર નાહ આવવું પડે.

ગુરૂ મહામંત્રનો મહિમા, વખાણું બ્રહ્મલેહમાં એના જાપ જપે ઋષિરાય, નો’તા ચાર વેદમાં ગુરૂ અસંગાનુગમાં નો’તા આધાર, પચાસકોડમાં પાણી રે તુરીજન હતા નિરાકાર, એમાંથી શક્તિ દરશાણી રે ગુરૂ શક્તિએ ક્રીધો સમાગમ, તુરીજને વચન દીધાં રે ઉમિયાળને વાધ્યો ઉમંગ, ત્રણ ગુણ પરગટ ક્રીધા રે ગુરૂ શંખિઋષિને ત્યાંય, શંકરે પરમોદ પાયાળ ધરણીના ખાંધેલા ધરમ, ખીજ ધરમ ચલાયા ગુરૂ નાદ—બુદ્ધનો વિસ્તાર, તેમાંથી સૃષ્ટિ રચાણી એમ ગાય છે ઋષિ રામદાસ, શંકરે લીલા ક્રીધી રે.

વલોણું કીણ્યે જ્ઞાન ગગન ગૌ દોષ,
અમીરસ પીણ્યે કાંધ-ગમકા ગોરસ વલોઈ...
સ્નેહ સૂચીયુ, ગોરી ગરીબી રમતા રામ રવાયો...હાં ..
ઊર દોરડા દીલકા કીજે, અનુભવ નેતર લાવ-ફેર કરીને
કંઈ જુગતે જતનમાં જોડ ..વલોણું કીજે.
વરતી વલોણી, સેજ સુંદરી, મથન મોહને મારે હાં ..
છાશ આસ, અંતરની મેલી, અનુભવી માખણ તાવે-વિવેક કરીને
તો કંઈ વિગતે વધારો હોય વલોણું કીજે.
નૂરત સૂરત દો તાવણે બેઠી, બ્રહ્મ અગ્નિ પ્રગટાવે રે હાં .
લોભ લાકડાં માંહી રે દીધા. વાસના પરજળે-તરવ નિપાળ્યા
કાંઈ એક ગૌ દોષ. વલોણું કીજે.
ધૃત અમીરસ નામ નીશાની, ઘોરનાદને ધુમાવે રે ..હાં .
દયાનંદ વીરલા છે લોગી, બ્રહ્મ મારને પાવે .. નિરલે થઈને
કંઈ ભે આ ભવની ખોધ વલોણું કીજે. જ્ઞાન ગગન ગૌ દોષ.

૨

અખધુ-સોઈ જોગી મન ભાવે, જેની સૂરતા અમર ઘેર આવે,
સ્થિરતા કે આસન, ધૂણી ધીરજકી, પ્રેમકી પાવડી લગાવે ..
ક્રિયા કમંડળ સતકા ચીપિયા, મનકી માળા ફીરાવે,
સેલી સીંગી શીલ રે સંતોષકી, ગગન મંડલમે ગળાવે .
આદો સૂરજ એક ઘર લાવે, ગરજે નાદ ગણીરા .
નૂરત સૂરત દોનું જુગતસે સાધે, સ્હેજ પરમ ઘેર આવે,
'દાસ દયાનંદ' બલીકારી જોગીકી, રાગ રણકારે લાવે .

૩

મનજી મુસાફર રે, ચલો નિજ દેશ લણી
મુલક ધણા જોયા રે, મુસાફરી થઈ છે ધણી ...મનજી
સ્વરૂપ જવાનો પંથ આવ્યો છે. રખે ભૂલાતા ભાધ
ફરી આ મારગ મળશે નહિ, એવી છે અવળાધ
સમજીને ચાંદા સીધા રે ના જાશે ડાળી કે જમણી ...મનજી.
વચ્ચે ફાંસિયા વારે બેઠા મારવાને આર
પ્રભુ ભજનને હારે રાખો, ત્યારે તેનો નહિ ભાર
એવો મળિયો છે એક ભેટી, કહેલી ગતી સહુ રે તણી... મનજી
માલ બોરો પ્રભુ નામનો, થાય ન કયાય અટકાવ
આપણે કરતાં જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ
આપણે આ સારૂ રે, ના થાવું વહોરતાના ધણી ...મનજી.
જો જો જગતમાંથી જવું છે, કરજો સંભાળીને કામ
દાસ દયાનંદ દાખવે, હવે જઈએ પોતાને ગામ
એવું સૂઝે મને એવું રે, અવધ થઈ હવે આપણી ...મનજી.

‘હાલો પૂતળી મહેલો જઈ’, તમે રાંધો ને અમે ખાઈ’

જયમદલ પરમાર

શિવાળકોટમાં ગુલ બાદશાહ રાજ કરે. ગુલ બાદશાહને એક જ શાહજાદો. શાહજાદાનું નામ લાલ. લાલ શાહજાદાને વઝીરના દીકરા મેંગરાજ સાથે ભારે ભાઈબંધી. બેય જણા આખો દિવસ સાથે રમે, જમે અને ભણે. ઘડીપણ પણ બેય એક બીજાથી છૂટા ન પડે, ખોળિયાં બે, પણ જીવ એક.

વરસો વીતતાં લાલ શાહજાદો અને મેંગરાજ જુવાન થયાં અને હથિયાર-પડિયાર બાંધીને બાદશાહના દરબારમાં બેસવા લાગ્યા.

એક વખત બાદશાહનો દરબાર ભરાયો છે. ખારસો સૂઆ અને ભોતેર ખાન અવળાં આસન નાખીને બેઠા છે. સોળસો સોદાગર અને અઢારસો ઉમરાવ મૂંછે વળ દઈ રહ્યા છે. બાદશાહ અને વઝીર અમનચેનની વાતો કરે છે. એવે વખતે દરબારને દર-વાજો પોકાર સંભળાયા : ‘બાદશાહ સલામત, ફરિયાદ ! ફરિયાદ ! !’

બાદશાહ કહે : ‘મારી બાદશાહીમાં ફરિયાદ શેની ? ફરિયાદીને હાજર કરો.’

તરત થરથરતે ટાટિયે અને ચકળવકળ આંખે ખેડુ આવીને ઊભા રહ્યા. સલામ કરીને બોલ્યા : ‘બાદશાહ સલામત ! નહેરને કાંઠે અમારે ખેડ કરવી. રોજ સવારને પહોર સામે કાંઠેથી સાવળ આવે. રોજ એક જીવ તાણી જાય. અઢાર અઢાર હાથની ઠેકા મારે. ખારિયાં-તરવારની કારી ન ફાવે. અમારે ખેડ કેમ કરવી ?’

બાદશાહે દરબારમાં નજર ફેંકી. દરબારમાં બીડું ફેરવ્યું : ‘કોઈ સાવળ મારવા તોયાર ?’

બાદશાહના દરબારમાંથી કોઈ હલે કે ચલે. તરવાર સામે તરવાર મરાય, તીર સામે તીર ફેંકાય, પણ સાવળના થાપા સામે કેમ થવું ? અઢાર હાથ માથેથી ઠેક મારતાં હથિયાર-પડિયાર દઈયાં રહે. જીવનો સોદો કોણ કરે ?

‘અધી’ ઘડી વીતી તોયે કોઈ ઊભું ન થયું કે બાદશાહે નિસાસો નાખ્યો : ‘યા પરવરદિગાર ! આવડો મોટો દરબાર બહાદુરીથી પરવારી બેઠો કે શું ?’

બાદશાહના મોઢામાંથી આ સખૂન હેઠાં પડ્યાં ન પડ્યાં ત્યાં તો લાલ શાહજાદો અને મેંગરાજ વજીર ઝડપ બીડાં ઉપાડીને મોમાં મૂકી સલામ કરીને બોલ્યા : ‘જહાંપનાહ, આવતી કાલે કાં તો સાવળ નહિ અને કાં તો અમે નહિ. વનના કુત્તાની તે વળી થી વિસાત !’

‘શાહબાશ ! શાહબાશ !’ એવા શાબાશીના શબ્દ પોકારી બાદશાહે બન્નેની પીઠ ધાબડી.

બીજો દિવસે વહેલી સવારમાં લાલ શાહજાદો અને મેંગરાજ વજીર તેરસો તીરના ભાથા ભરાવી, કણસતી કમાનને ખલે નાખી, કામુલી જમીયા ધરબી, સવા વાલની સમશેર અને અઢાર હાથનો ભાલો ઉપાડી, પહાડ પહાડ જેવડા ઘોડા માથે અસવાર થઈને નહેરને કાંઠે આવીને ઊભા રહ્યા. ઊભા ઊભા ચારે દિશાઓ નજર નાખતા સાવળની વાટ જોઈ રહ્યા છે.

સૂરજ મહારાજે ઉગમણી દિશાએથી સોનાનાં િરણુ ધરતી માથે નાખ્યાં, ન નાખ્યાં ત્યાં તો નહેરને સામે કાંઠે સાવળ દેખાયો. જોગંધરની જટાળો, ગોળા જેવડું માથું, ગેંડાની ઢાલ જેવડી છાતી, થાળીથાળી જેવડા પંજ, અઢાર હાથ લાંબો, દોઢ વાલના પૂછડાનો ઝંડો લઈને પગ પછાડતો સાવળ ચાલ્યો આવે છે.

સાવળને જેતાં જ હથિયાર-પડિયાર તંગ કરીને, પેગડે પગ ભરાવી લાલ શાહજાદો અને મેંગરાજ ઘોડા માથે ઊભા થઈ ગયા. ‘આ વળી વેંતિયાં કોણ ?’ એમ વિચારી ધૂણાં... ધૂણાં... ધૂણાં... એવી ગરજના કરી, જેની ઘડીએ સાવળે પગનો પંજે પછાડ્યો કે ત્રણ ગાડાં ધૂળનો ઢગ ચડ્યો અને ઘે.... ઘે.... ઘે.... કરને સાવળ ધસી આવ્યો. અઢાર અઢાર હાથ માથે ઠેક દેતા સાવળે છ છવાગો મારી, ન

મારી ત્યાં તો લાલ શાલજાદાએ કાન સુધી કમાન ખેંચીને ગમમમ.....કરતું એક તીર ફેંક્યું અને સાવજનો એક કાન ઉપાડ્યો, બીજું તીર ફેંક્યું અને બીજા કાન ઉપાડ્યો અને ત્રીજું તીર ફેંકતાં તો પૂછડાનો ઝૂંડો ડફ દેતો. આથી જઈ પડ્યો. આખે લોહી ઊતરતાં ધૂમરી ખાતો સાવજ બાંડો થઈને જંગલ તરફ વહેતો થયો.

‘બાંડો સાવજ તો સાજ સાવજ કરતાં સાત-ગણા ભૂડો.’ એમ મેંગરાજે કહેતાં લાલ શાલજાદે ધોડાને દબાવ્યો અને સાવજ પાછળ વહેતો કપ્યો. દણા....દણા....કરતાં બેષ ધોડા વન જંગલ અને પહાડની ગાળીઓમાં દડબણટી બોલાવ્યે જાય છે અને સાવજનાં પગલાં ભિડાવ્યે જાય છે એક પહોર અને બીજા પહોર થતાં તો સાવજ જંગલની વચ્ચોવચ્ચ ઉપાડી ગયો.

બરાબર બપોર ધખ્યા અને હવે તો પરસેવે નીતરી રહ્યા છે. એવે વખતે લાલ શાલજાદે ધોડો ઠેકાવી, અઠાર હાથનો ભાલો જે જી કપ્યો કે સાવજને આરપારે વીંધી નાખ્યો અને ભુફફાગ...કરતો સાવજ આઠ હાથ માથે અવળો થઈને જઈ પડ્યો.

તરત લાલ શાલજાદે અને મેંગરાજ વચ્ચે ઘોડા થંભાવ્યા તો બેષ ધોડા ફરણ....ફરણ....ફરણ બોલાવી રહ્યા છે અને શાલજાદા-વચ્ચર પરસેવે રેજ-રેજ થઈ ગયા છે. સૂરજ મહારાજે જાણે વજરનાં કિરણ વહેતાં કપ્યાં છે અને ગજે કાંચકીઓ બંધાવા લાગી છે. તરત શાલજાદે પેકાર કપ્યાં : ‘પાણી, પાણી, પાણી !’

પણ અહીં જંગલમાં પાણી ક્યાંથી લાવવું ? શાલજાદાને એક વડ હેઠ બેસાડી મેંગરાજનેવું હાથના દોરિયા કાઢતા સાગને આડવે ચડ્યો અને ચારે દિશાએ નજર ફેંકવા લાગ્યો જુએ તો અર્ધા ગાઉ માથે એક દીવાલ મધ્ય બગીચા ચાર ચાર ગટમાં ફેલાઈને ઊભી છે અને બગીચાની વચ્ચોવચ્ચ વાવને માથે પાંચ હાથ ઊંચું નવાણુ તબકે છે.

‘હાલો, શાલજાદા ! પાણી પાઉં’ કહીને મેંગરાજે શાલજાદાને કાથે લધી અને વાવની બહાર

શાલજાદાને વડલા હેઠ બેસારીને પોતે વાવમાં ઊતર્યો. એકસો ને આઠ પગથિયાં ઊતરીને જ્યાં જુએ તો નીતર્યા તેલ જેવું પાણી ચીતળ હમાળાની ઠારક ફેંકી રહ્યું છે. એક બદનો પોતે પી, બીજા બદનો ભરી બહાર નીકળવા જાય ત્યાં પચાસમે પગથિયે મેંગરાજે શરીર સમાણો ગોખવો જોયો.

ગોખલા સામે નજર કરે તો અંદર રૂપરૂપના અંબારસમી એક બાઇ ઊભી છે. કંકુ સરખી કાપડ, ચંદા સરખું કપાળ, મોતી સરખી આંખો, દાડમની કળી સરખી દતાવળીએ જાણે હસી રહી છે. કેળના થંભ જેવા પગે ઊભી ઊભી કરેલુની કાંચ જેવા એક હાથે લીજુ ઉછાળી રહી છે અને બીજા હાથે સોના સરખા દોઢ દોઢ વાંભના વાળ ઓળી રહી છે.

‘અહોહોહો....આવી બાઇ ક્યાંથી ?’ એમ વિચારી મેંગરાજ ગોખલાની પાસે જઈને ધાટીને નજર કરે તો કોઇ કામેલ સલાટે ઘડેલી પૂતળી. પૂતળી છે પણ જાણે હમણાં બોલી કે બોલશે !

એક ઘડી સુધી મેંગરાજ પૂતળી માથે થંભી રહ્યો પણ બીજી ઘડીએ એને વિચાર આવ્યો કે ક્યાંક શાલજાદો આ પૂતળી જોયે તો જીતવેંત એની વાસે ગાંડો થઈ જશે. લાલ પૂતળીને જરાય હાદી દઉં ! આમ વિચારી થોડીક માટીમાં પહોળી નાખી, ગરો કરી પૂતળીને ઉતાવળે ઉતાવળે હાંદવા ચાગ્યો.

બે ઘડી વીતી તોયે મેંગરાજ બહાર ન આપ્યો એટલે શાલજાદો વાવમાં ડોકાઈને જુએ તો મેંગરાજ ઊભો ઊભો ગોખલો છાંદે છે તરત શાલજાદો વાવમાં ઊતર્યો અને મેંગરાજની પાછળ ઊભો રહીને જુએ તો માનવી સરખી આબેહૂથ પૂતળીને મેંગરાજ છાંદા કરે છે.

‘હાં - હાં - હાં - મેંગરાજ !’ કહીને શાલજાદે એનો હાથ ગાંઘો અને બે હથો : ‘અરે આવી રૂડી પૂતળીને કા છાદી દે ?’

પીવાનું પાણી પૂતળી માથે છાંટી શાલજાદે ગારો પાઈ નાખ્યો ગારો ઊંચડતાં પૂતળીના રૂપના ચોપાસ કિરણ પડી ગયાં. ‘વાલ પૂતળી ! વાલ પૂતળી !’

એમ લવતા શહજાદાની નજર પૂતળી સામે એકતાર ખાડાઈ ગઈ. શહજાદા તો હલે કે ચલે. ધીમે ધીમે એ બોલવા લાગ્યો :

‘હાલો પરી, મહેલ જઈએ,
તમે રાંધો અને અમે ખાઈએ.’

મેંગરાજે શહજાદાને હવાવીને કહ્યું : ‘ચાલો
લાલ. પાણી પીઓ, આપણે પાછા વળીએ.’

પણ શહજાદા તો બોલ્યા કરે છે ;

‘હાલો પરી, મહેલ જઈએ,
તમે રાંધો અને અમે ખાઈએ.’

મેંગરાજ સમજાવવા લાગ્યો : ‘શહજાદા! આ
તો પત્થરથી પૂતળી. માથાં પછાડીને મરી જશે તોયે
એ જવાબ નહિ આપે. ઊભા થાઓ, ઊભા.’

શહજાદા કહે : ‘મેંગરાજ! આ પૂતળી કોઈ
પરીનું પ્રતિબિંબ. એ પરીને પરણ્યા વિના પાછો ન
ફરું. કાં તો એ પરી હોકારો દે છે અને કાં તો અહીં
મારા પ્રાણ પાથરું છું.’

મેંગરાજે શહજાદાને ઘણાંયે સમજાવ્યો પણ
શહજાદાને તો રથ લાગી ગઈ છે કે,

‘ચાલો પરી, મહેલ જઈએ,
તમે રાંધો અને અમે ખાઈએ.’

કોઈ રીતે શહજાદા એકનો બે ન થયો ત્યારે
મેંગરાજને થયું : ‘લાલ, આસપાસમાં તપાસ કરું.
ભાઈબંધ જોવો ભાઈબંધ પૂતળી પાછળ ઝૂંવા બેઠો
છે ત્યારે એને મરવા દેવાયે?’

આમ વિચારી, શહજાદાને લાવમાં મૂકી મેંગ-
રાજ થોડે ચડીને ચાલતો થયો. સાંજને વખતે ફરીદ-
કોટ પહોંચ્યો. જો કોઈ સામે મળે એને પૂછે છે :

‘બગીચામાં રૂડી લાલ. લાલમાં પરી સમી
પૂતળી.

પૂતળીના ઘડનારાને કોઈ જાણો કે બતાવો?’

પૂછતાં પૂછતાં સાંજે કોઈએ જવાબ દીધો :
‘શહેરને સામે છેડે રામધર સલાટ રહે. લાલો બાંધી

વૃદ્ધ થયો એને પૂછો તો ખબર પડે.’

મેંગરાજ રામધર સલાટને ઘેર જઈને ઊભો
રહ્યો જૂઓ તો સાઠ વરસની જૈફ ઉંમર છે. માથે
પળી આવી ગયાં છે. મોઢે કરચલી પડી ગઈ છે. ફળિ-
યામાં ખાટલે સૂતો એની વહુને કહે છે : ‘અરે,
સાંભળ્યું કે? મેડીએ ત્રણ સફરજન પડ્યાં છે એ લાલ
તો ખાઈ.’

વહુ કહે છે : ‘ઊભા રહો ઘડીક વાર. કામ-
માંથી નવરી થાઈ એટલે લાવું.’

મેંગરાજે જઈને રામધર સલાટને પૂછ્યું :
‘સલાટ બાપા! બગીચામાં રૂડી લાલ. લાલમાં પરી સમી
પૂતળી. એના ઘડનારાને જાણો?’

રામધર સલાટ કહે : ‘ભાઈ, લાલ તો મેં પોતે
જ બાંધી, પણ પૂતળીની લાલ ન જાણું. અહીંથી
પચાસ ગાઉ માથે નજરકોટમાં મારા મોટા ભાઈ
શામધર સલાટ રહે. એને પૂછો તો ખબર પડે.’

મેંગરાજે એ જ ઘડીએ નજરકોટ માથે થોડાંને
વહેતો કર્યો. સવાર પડતાં તો શામધર સલાટને ઘેર
જઈને ઊભો રહ્યો. જ્યુએ તો ફળિયામાં ખાટલો ઢાળીને
ચાલીસક વરસનો આદમી સૂતો છે. કાળા લાલમાં
કોઈ કોઈ ઘોળા લાલ તબકે છે. મેંગરાજે પૂછ્યું :
‘ભાઈ! શામધર સલાટ ઘેર છે કે?’

ખાટલો સૂતેલો આદમી કમે : ‘લાલો ભાઈ,
શામધર સલાટ હું પોતે જ?’

આ તે રામધરથી મોટો કે નાનો?—એમ મેંગ-
રાજ વિચાર કરે છે ત્યાં તો શામધરે બૂમ મારી :
‘અરે સાંભળ્યું કે? મેડી માથે ત્રણ સફરજન પડ્યાં.
લાલ તો ખાઈ.’

તરત શામધરની વહુએ બે સફરજન લાવીને
હાથમાં ધર્યાં. શામધર કહે : ‘ત્રીજી લાલ ને?’

વહુ કહે : ‘બે જ હતાં. ત્રીજું નથી. ક્યાંથી
લાવું?’ લાલ પતી કે મેંગરાજે પૂછ્યું : ‘ફરીદકોટ
પાસે બગીચામાં રૂડી લાલ. લાલમાં પરી સમી પૂતળી,
એના ઘડનારાને જાણો?’

શામધર કહે : ‘એનો ગોખલો તો મેં પોતે કંઠથી. પણ પૂતળીની વાત ન જાણું. અહીંથી પચાસ ગાઉ માથે અકલકોટમાં મારા મોટાભાઈ ગણુધર સલાટ રહે. એને પૂછો તો ખબર પડે.’

તરત મેં ગરાજ ઘોડે ચડ્યો અને ઊભી પાટીએ ઘોડાને અકલકોટ તરફ હાંકી મૂક્યો. સાંજ પડી, ન પડી ત્યાં તો ગણુધર સલાટને ઘેર જઈને ઊભો રહ્યો. જુએ તો ફળિયામાં એક જુવાન આદમી ખાટલે સૂતો છે. માથે કાળા ભમ્બર વાળ છે. લાલ ચટાક દેહ છે. હાકલા પડકારા કરે છે. મેં ગરાજ એને પૂછ્યું : ‘ગણુધર સલાટ ઘેર છે કે ?’

ખાટલામાં સૂતેલો આદમી કહે : ‘આવો ભાઈ! ગણુધર સલાટ હું પોતે જ. શું કામ પડ્યું ?’

આ શામધરથી મોટો ભાઈ કે નાનો ?—આમ વિચારી મેં ગરાજ થલી ગયો. ત્યાં તો ગણુધર સલાટે ખૂમ મારી. ‘અરે સાંભળ્યું કે ? મેંથી માથે સફરજન પકડ્યું, લાવ તો ખાઉં.’

તરત એની વડુએ એક સફરજન લાવીને હાથમાં ધ્યું. તરત ગણુધર સલાટ કહે : ‘બીજું સફરજન પણ લાવ ને ?’ દોડાદોડ વડુ ગઈ અને બીજું સફરજન હાથમાં ધ્યું. વળી ગણુધર સલાટ કહે : ‘ત્રીજું સફરજન પણ લાવ ને ?’ વળી વડુ દોડાદોડ ઉપર ગઈ. પણ ચોડીકવારે પાછી આવીને કહે : ‘ત્યાં તો બે જ સફરજન હતાં. ત્રીજું નથી.’ ગણુધર સલાટ કહે : ‘ઠીક’,

ઊભો ઊભો મેં ગરાજ આ જોયા કરે છે. ગણુધર સલાટે પૂછ્યું : ‘કેમ ભાઈ, થંભી ગયા ? શું વિચાર કરો છો ?’

મેં ગરાજ પૂછે : ‘તમે શામધરથી મોટા કે નાના ?’

ગણુધર સલાટ કહે : ‘શામધરને સિતેર વર્ષા મને એસી. દસ વર્ષે મોટો.’

મેં ગરાજનો અથલો વધી ગયો. અને થ્યું કે સાઠ વરસના શામધર માથે પળી આવી ગયાં છે એ

તો ઠીક, પણ સિતેર વરસનો શામધર તો ચાલીસ વરસનો લાગે છે અને એસી વરસનો આ ગણુધર પચીસ વરસનો લાગે છે. આ તે સાચું કે ખોટું ? તેણે ગણુધરને બંધી વાત પૂછી. ગણુધર કહે : ‘તમે બધાને ઘેર ઘડીએક ઊભા રહ્યા તોય ખબર ન પડી ?’

મેં ગરાજ કહે : ‘ના, ના.’

ગણુધર કહે : ‘જુઓ ભાઈ, આદમીની ઉંમર તો જોરતની સેવા પ્રમાણે વરતાય. તમે શામધરને ઘેર ગયા ત્યારે સફરજન માગ્યાં પણ એની વડુએ પૂરો જવાબ ન દીધો. એની કર્કશા વડુને લીધે એને માથે પળી આવી ગયાં છે અને મોઢે કચલી પડી ગઈ છે. શામધરની વડુએ કહેવા પ્રમાણે સફરજન લાવી દીધાં, પણ ત્રીજું સફરજન લાવવા કહ્યું ત્યારે જવાબ દઈ દીધો કે ત્યાં તો બે જ સફરજન છે. આટલી એની સેવામાં ખામી. તેથી એને માથે કોઈ કોઈ ઘોળા વાળ તબક્કા લાગ્યા છે. પણ મારી વડુને બે વાર ધક્કા ખવરાવ્યા પછી ત્રીજી વાર મોઢલી તોયે હસતી હસતી ગઈ અને જવાબ લાવી કે ત્યાં સફરજન નથી. આવી વડુને લીધે મારું રોજ ઘેર ઘેર લોહી વધે છે અને એસી વરસે પણ જુવાન જેવો લાગ્યું છું. આ તો થઈ અમારા કુટુંબની વાત બોલો, શા કામ આવ્યા છો ?’

મેં ગરાજ પૂછે : ‘ફરીકોટ પાસે બગીચામાં ફળી લાવ. લાવમાં પરી સમી પૂતળી. એના ધડનારાને જણો ?’

ગણુધર સલાટ કહે : ‘એના ધડનારો હું પોતે.’

મેં ગરાજ કહે : ‘એ પૂતળી જેઈ લાલ થાહ-જાદો ગાડો ઘરો છે. કઈ પરીને આકારે એ પૂતળી ઘડી તે કહો. પરીને ગોત્રા વગર આરો નથી.’

ગણુધર સલાટ કહે : ‘એ તો ભારે કઠણ વાત છે. એ પરીનું નામ લી જુપરી. હજરીકોટના ગુલાબ બાદશાહની એકની એક શાહજાદી. એને અખંડ કુવારકાનો વ્રત છે. એના મહેલ સામે નજર કરે એની આંખ કઢાજ અને આંગળી ત્રીધે એની આંગળી વઢાય, એવો બાદશાહનો હુકમ છે. એને તો તમે કેમ રળી શકો ?’

મેંગરાજ કહે : ‘ત્યારે તમે એને કેવી રીતે જોઈ અને પૂતળી ક’ડાસી ?’

ગણધર સલાટ કહે : ‘એ તો એક અકસ્માત. સિંધુને કંઈ શાહજાદીનો મહેલ છે. મહેલની નીચે જ હોડીવાળાનો દંગો છે. પણ હોડીવાળાને ઊંચી નજર નહિ કરવાનો કુકમ છે. એક વાર હોડીમાં બેસી પાણી સામે નજર રાખી હું સામે કંઈ જતો હતો. પાણીમાં જોઈ તો મહેલની ખારીએ બેઠેલી લીંબુપરીનો પડછાયો પડે. એક હાથે લીંબુ ઉછાળે અને બીજા હાથે સોનેરી વાળ ઓળે. પડછાયાનું રૂપ જોઈને પણ હું તો ચકિત થઈ ગયો. એ જ ઘડીએ રંગ કાઢ્યા અને પડછાયાના રંગ થીતરી લીધા. એના પરથી એ પૂતળી ક’ડાસી. પણ એ પૂતળીનાં રૂપ જોઈને તો સિતેર શાહજાદા વાવમાં ને વાવમાં બેસી ગયા છે અને હાડકાં ગળી ગારદ થઈ ગયા છે. કોઈને હાથ લીંબુપરી આવી નથી. તમારા શાહજાદાને પણ સમજાવીને પાછા વાળો, નહિ તો મોત વિના ખીજી રરતો નથી.’

‘અલ્લાહ કરે તે ખરી !’ એમ કહી મેંગરાજ ત્યાંથી નીકળી ગયો. ચાલતો ચાલતો તે હજારોકોટ પ્રહોરો. ત્યાં જઈને એણે સ્ત્રીના વેશ વેચતો લીધો. અઢાર હાથનો સૂથણો લીધો, બાર હાથનો ફૂડતો લીધો. દોઢ હાથનો ખેસ લીધો. સૂથણો અને ફૂડતો પહેરી, વાળ ઓળી આડો ખેસ નાખ્યો ત્યાં તો અસલ એરતનું રૂપ આવી યયું. રૂડો રૂડો મેંગરાજ એરતના વેશમાં એર રૂડો લાગ્યો. નામ રાખ્યું અમીના.

અમીનાએ બજારમાં જઈને ભાતભાતની ને જાતજાતની રૂડી બંગડીઓ વહોરી અને એક પેટીમાં ભરી વેચવા નીકળી. મહેલની આસપાસ ધૂમવા લાગી અને બોલવા લાગી : ‘કોઈ બંગડી લ્યો રે...બંગડી. એરતનાં રૂપને એર દિપાવે એવી બંગડી. ખાવિંદના ખારને એર બઢાવે એવી બંગડી. બંગડી લ્યો રે...બંગડી.’

મહેલ આસપાસ વસતી ઉમરાવજાદીઓ બહાર આવી બંગડીના ભાવ પૂછવા લાગી. પણ એક એક બંગડીના હબર રૂપિયા. ડોકાં હવાવી ઉમરાવજાદીઓ પાછી વળે. ત્રીજે દિવસે અમીના બરાબર લીંબુપરીના

મહેલની નીચે જઈને બોલવા લાગી : ‘કોઈ બંગડી લ્યો રે...બંગડી એરતનાં રૂપને એર દિપાવે એવી બંગડી. ખાવિંદના ખારને એર બઢાવે એવી બંગડી. બંગડી લ્યો રે...બંગડી.’

અમીનાનો અવાજ સાંભળી લીંબુપરીએ બહાર ડોકું કાઢ્યું અને ગરીબના વેશમાં અમીનાનું રૂડું રૂપ જોઈને થંભી ગઈ. તરત એણે અમીનાને ઉપર બોલાવી અને બંગડી વહોરવા લાગી, અમીના લીંબુપરીના માપની બંગડીઓ કાઢીને પહેરાવવા લાગી. અગિયાર બંગડી તોડી એક પહેરાવે, અગિયાર બંગડી તોડી પહેરાવે-એમ કરતાં બપોર પાડ્યા અને ચાર જોડ બંગડી પહેરાવી. ચુમાલીસ બંગડી તોડી તોયે ચાર જોડનાં જ દામ માગ્યાં.

લીંબુપરી તો અમીનાનું રૂપ નીરખવામાં જ ગરકાવ થઈ ગઈ છે. બંગડી પહેરાવી અમીના ચાલતી થઈ એટલે લીંબુપરીએ પાછી બીજા દિવસે બંગડીઓ દઈ જવા વાત કરી બીજા દિવસે અમીના ગઈ અને ત્રીજા દિવસે આવવા વાત કરી. આમ રોજ અમીના જવા લાગી. રોજ મીઠી મીઠી વાતો કરે, ચુમાલીસ બંગડીઓ તોડે અને ચાર જોડનાં જ દામ માગે.

એક દિવસ લીંબુપરી કહે : ‘અરે હે એરત ! આટલાટલી બંગડી તોડી ચારના જ દામ લે છે તો તારો ખાવિંદ નહિ ખિખાય ?’

તરત આંખમાં આંસુ લાવી અમીના કહે : ‘મારો ખાવિંદ તો જન્મતનશીન થયા. હું એકલી જ છું અને બંગડી વેચી પેટ ભરું છું.’

લીંબુપરી કહે : ‘ત્યારે મારે ત્યાં જ રહે ને ? મારી સખી કરીને રાખું. તારે બંગડી વેચી પેટ ભરવાની પંચાત જ નહિ.’

અમીના કહે : ‘ભલે.’ તરત લીંબુપરીએ બંગડીની પેટી નદીમાં ફેંકી દીધી અને અમીનાને પોતાના કિંમતી પોષાક પહેરવા દીધા. લીંબુપરીના જરિયાની અને કિનખામી પોષાક પહેરતાં તો અમીનાનાં રૂપ અધીક વધી ગયાં. પોષાક પહેરીને અરીસા સામે ઊભી રહી ત્યાં તો લીંબુપરી સામી ને સામી તાકી રહી

એને નિસાસા પર નિસાસા નાખવા લાગી

અમીના કહે 'શાહજાદી, શા દુ ખે નિસાસા મૂક્યા ?'

લીબુપરી કહે 'બહેન, કહેવાય એવી વાત નથી'

અમીના કહે 'કહેતાય તોય કહો અને ન કહેવાય તોય કહે સખી સ્થાપી અને મને હૈયાની વાત નહિ કરો તો કોને કહેશે ?'

લીબુપરી કહે 'અમીના, બાબા મને રૂપ વિનાના કોઈ શાહજાદા સાથે પરણાવી ન દે મારે મે અખડ કુવારાના વ્રત લીધાં પણ મારા કરતાં ય તારા વિશેષ રૂપ જોઈને મને વાપ છે કે ખુદાએ તને ઓરત કા સજ્જ ? તું આદમી હોત તો હું તને પરણી શકત ને ?'

અમીના કહે શાહજાદી મારાં રૂપ તો શા છે ? મારા કરતાં જે ચડિયાતા રૂપવાળા શાહજાદા જગતમાં પડ્યા છે એવા શાહજાદાને પરણવાનું વચન આપો તો વાત કડુ'

લીબુપરી કહે; 'આટલી ઉંમર સુધી શાદીની ના પાડી. હવે બાબાને હું કેમ કહું ?'

અમીના કહે 'વચન આપો તો માર્ગ હું કાઢી આપુ'

લીબુપરીએ વચન આપતાં અમીનાએ પોતાનું અસલ મેગરાજનું રૂપ ધારણ કર્યું અને બધી વાત કરી. લાલ શાહજાદાની વાત એવી રૂડી રીતે કરી કે લીબુપરી કહે 'મેગરાજ, મને કોઈ રીતે લાલ શાહજાદા પાસે લઈ જ'

મેગરાજ કહે 'શાહજાદી, અત્યારે કંઈ બોવું તો તો બાદશાહ મારું માથું ઉડાવે અમીનાને વેશે મને બહાર ચાલ્યો જવા દે આગથી એક માસે તને લાલ શાહજાદા સાથે મેળાપ કરી આપું તો મને મેગરાજ જણશે'

આમ કહી અમીના મહેલ બહાર નીકળી ગઈ. તરત ઘોડે ચડીને મેગરાજ ઘોડાને ફરીદકોટ

તરફ મારી મૂક્યો ફરીદકોટને બગીચે પહોંચી લાવમાં નજર કરી તો લાલ શાહજાદો ગળાને કાંટા સરખો થઈ ગયો છે, દી કે દિશાનું બાન નથી, આંખો ગોખવામાં બીડી બિતરી ગઈ છે અને બીડે બિડેથી જાણે અવાજ આવી રહ્યો છે

'હાલો પરી, મહેલ જઈએ,
તમે રાધો ને અમે ખાઈએ'

મેગરાજે જઈને શાહજાદાના કાનમાં બોલ નાખ્યા. 'બ્રિડ રે બ્રિડ શાહજાદા આજથી એક માસે લીબુપરી તારા હાથમાં સોંપુ'

આટલા બોલ કાને પડતાં તો 'હે હે' કહેતો શાહજાદો બિભો થઈ ગયો. મેગરાજને બાથમાં લમ્પને બેટી પડ્યો. મેગરાજે બધી વાત કરતાં શાહજાદાને બત્રીસે પોંકે દીવા થઈ ગયા વગર ખાધેથી અંગેઅંગે તેજનાં કિરણ કૂટવા લાગ્યાં અને આંખો ચમકરા લાગી મેગરાજ કહે પણ હું કહું તેમ કરવું પડશે હો, શાહજાદા !

શાહજાદો કહે 'તું કહે તેમ, પછી કાંઈ !

શાહજાદાને લઈને મેગરાજ હજીરીકોટ બાપડયો હજીરીકોટમાં જઈને બન્નેએ ફરીરના વેશ પહેરી લીધા. પગ સુધીનો પહોળો ખલતો ચડાવો કેડ સમાણી જટાઓ ચડાવી, પેટ સુધી પહોંચતા તસબીના ગઠા ગળે નાખ્યા, હાથમાં ચીપિયા ખખડાવતા ખખડાવતા—

મસ્જિદમાં પડે સુલ્લા, મદિરમાં પૂજારી દરગાહમાં સગહડ, નસીબન કે ગુજારી હરનગરીમાં દૂઢા કિયા, બનબનકે લિખાની બેગીકા ખરના હંમને લિયા, ચારકી ખાતિર

એમ બોલતા બોલતા બજાર નીકળ્યા અને ગામને છોડે એક મોટી મસ્જિદમાં પડાન નાખ્યો. શાહજાદાને મસ્જિદની અંદર બેસાડ્યો અને લોખાનનો ધૂપ કરી મેગરાજ બહાર આવીને બેઠા આવા મોટા સાંઈ જોઈને લોકો સવામે આવવા લાગ્યાં. મેગરાજ કહે 'મોગ સાંઈમોગ તો અંદર બેઠા છે જાઓ સવામ

કરી આવો. દીનદુઃખિયાનાં દુઃખ ભાગે છે અને સુખિયાનાં સુખ વધારે છે. પણ જોજો, એકી સાથે એક ઉપર બીજું કોઈ ન જાય.’

આમ એક પછી એક આદમી અંદર જાય છે. આખો ચડાવીને બેઠેલા સાંઈમોલાને સલામ કરી ચૂમી ભરે છે. સાંઈમોલા ખાખની ચપટી આપે છે.

કોઈ પાક સાંઈમોલા આવ્યા છે એવા સમાચાર ફેલાતાં આખું શહેર ઊમટ્યું, પણ મેંગરાજ અંદર એક ઉપર બીજા માણસને જવા દેતો નથી.

આ બાળુ લીંબુપરી લાલ શાહજાદાની અને મેંગરાજની વાટ જુએ છે. આટલા દિવસ થયા તો યે કથા સમાચાર આવ્યા નથી એટલે ચિંતામાં પડી છે. એને કાને આ સાંઈમોલાની વાત આવી. અને થયું કે લાવને સાંઈમોલાની સલામ જઈ આપું. કદાચ એમના આશીર્વાદથી મારી મનની ઈચ્છા પૂરી થાય.

લીંબુપરી સાંજને વખતે સોજસો રુખીઓ લઈને સાંઈમોલાની સલામ ઉપડી. તરત બાદશાહના હુકમે આખી બજાર બંધ થઈ ગઈ. માણસોને બહાર નહિ નીકળવાના હુકમો અપાયા. એકેએક માણસ ઘરમાં જઈ બેઠાં અને લીંબુપરી શહેરને છેડે મસ્જિદ આવી. જેવી સખીઓને લઈને લીંબુપરી મસ્જિદમાં જવા જાય કે મેંગરાજ કહે: ‘સાંઈમોલાની સલામ એકને જ જવાનો હુકમ છે. બીજાથી નહિ જવાય.’

લીંબુપરી સખીઓને બહાર મૂકી જેવી અંદર ગઈ કે મેંગરાજ પાછળ પહોંચ્યો. શાહજાદાને કહે :

‘ઊઠો રે સાંઈમોલા ! તમારી લીંબુપરી આવી ગઈ.’

તરત સાંઈમોલા ઊભા થયા અને મેંગરાજ લીંબુપરીને લાલ શાહજાદાની ઓળખાણ કરાવી. લીંબુપરી તો આ સાચું કે ખોટું એમ વિચારે ત્યાં તો મેંગરાજ લીંબુપરી અને શાહજાદાને પાછળના ભાગમાં લઈ ગયો. જુએ તો મસ્જિદ પાછળ ત્રણ પવનવેગી ઘોડા બાંધ્યા છે. મેંગરાજે કહેતાં ત્રણ જણાં ઘોડા પર સવાર થઈ ગયાં અને પાછળને ભાગેથી અંધારામાં શિયાળકોટ તરફ મારી મૂક્યાં.

આ બાળું સખીઓ રાહ જોઈ જઈને થાકી ગઈ તોયે લીંબુપરી બહાર ન નીકળી એટલે એમણે જઈને બાદશાહને જણ કરી. મધરાતે બાદશાહને ખબર પડી. એ વખતે તો લાલ શાહજાદો, લીંબુપરી અને મેંગરાજ તો દડબડ કરતા ઘોડા શિયાળકોટને માર્ગે દોડાવ્યે જાય છે. સવાર પડતાં તો શિયાળકોટના બાદશાહને મહેલે ઊતરી પડ્યાં.

તરત મેંગરાજ ગુલ બાદશાહ પાસે પહોંચ્યો. ગુલ બાદશાહ તો લાલ શાહજાદાની વાટ જોતો બેઠો છે. મેંગરાજે બધી વાત કરતાં ગુલ બાદશાહના હરખનો કોઈ પાર રહ્યો નહિ. એને એ વખતે તેણે સીધા બોલાવ્યા, શહેરને કાંગરે કાંગરે અતારના દીવા થયા, દરવાજો દરવાજો નીલમનાં તોરણ બંધાયાં અને ઘડિયાં લગન લઈને સીધે લાલ શાહજાદાની લીંબુપરી સાથે શાદી કરી દીધી. અને પછી લાલ શાહજાદો, લીંબુપરી અને વજીર મેંગરાજ સાથે ખાધું, પીધું અને એમનચેનમાં દિન ગુજાર્યાં.

*

શ્રાવણ વરસણ આવિયા, ધરતી રંગ સુરંગ;
ઘર બેઠાં મજલસ કરો, હરિયાં ચરે તુરંગ.
ડુંગર ચડીને જોઈ હું, તે દેવા કેરા વાસ;
ભૂતળ ભ્રમતું ભાસિયું, પિયુ ગયા પરવાસ.
આંગણે ગંગા ગોમતી, ગોરી પિયર શીદ ભય;
જેનો નાથ રામ સરીખડો, તેને ટાલી શીતળ છાંય.
કાળજ છેદું કટારિયે, શેકું અંગારે;
જે વણુ ઘડી ન ચાલતું તેણે વિસાર્યાં નમારે.

પાદર મોરી ફૂલડે, વનમાં મોર્યા કેસ;
ગોરી મોરી ભરજોળને, પણ પિયુ આલ્યા પરદેશ.
આંગણ ચમકી મોજડી, તરકસ રણક્યાં તીર;
વેલો આવે સાયબો, લાલ નણુદીનો વીર.
વંર વરસારો આવિયો, જેની જોતાં વાટ;
જે આવે પડે વધામણાં, તેના થિયા ઉચાટ.
ગુના અમારા ગોતશો, ગણુતાં ના’વે પાર;
ડગલે ડગલે દોષ છે, ધર્યો ધરણી અવતાર.

પૂર્વ બંગાળનો નિર્દય માનવવધ

આ. વિનોબાજી

એ ત્રણ દિવસથી મારું ઘણુંખરું ધ્યાન પૂર્વ બંગાળની ઘટનાઓ તરફ છે. શેખ મુજબુર રહેમાને ખડા કરેલા ઉમેદવારોમાંથી હપટકા બંગાળની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. પાકિસ્તાનની બંને પાંખની ગણતરી કરીએ તો પણ એમને બહુમતી મળી યાને પૂર્વ બંગાળના તો એ રાજ્ય ઘડી ગયા. પાકિસ્તાનની બંને પાંખની સત્તા એમના હાથમાં આવી એવો અર્થ થાય જનરલ યાહ્યાખાંએ જાહેર કર્યું હતું કે બંને તેટલું વહેતું સરકારીરાજ દૂર કરવું છે ને લોકશાહી સ્થાપવી છે. એ અનુસાર આ બધું નાટક થયું. અને છેવટે આ ઘટના ! ફરીથી માર્શલ લો જાહેર થયો ! દસ બાર દિવસ વાતાઘાટો ચલાવી અને એ દરમિયાન ફોજ લાવી દીધી. એ બધી ફોજ પંજાબની છે ધર્મના નામે પાકિસ્તાન સ્થાયું બંને પાકિસ્તાન વચ્ચે હગર માંધલનું અંતર છે-એવ બારત પોતાના પ્રદેશ પરથી બેઝવાની સમતિ આપે તો પરંતુ વચ્ચે જે બનાવ બન્યો એને કારણે એમનાં વિમાન ભારત પરથી બેઝી ચકનાં નથી એથી ત્રણ-સાત ત્રણ હગર મંધલ ફરીને જવું પડે છે. એટલે છેટે જઈને-એક તો તેઓ રાજ્ય કરશે અને એને એક રાજ્ય માનવાનું કેમ ? તો ધર્મ એક છે માટે ! જો ધર્મ એક જ છે તો પાકિસ્તાન અને અધ્યાનિસ્તાન કેમ એક દેશ બનતા નથી ? ઇરાન, અરબસ્તાન, તુર્કિસ્તાન, કેમ એક દેશ નથી બનતા ? એ બધા દેશો નજીક નજીક જ છે પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે અહીંથી તહીં જતાં પાસપોર્ટ લેવો પડે છે. વેપાર-વ્યવહાર માટે પણ રજા લેવી પડે છે

આ બધો ઢોંગ ધર્મના નામ પર ચાલે છે ! બંગલા ભાષાના એ ટુકડા કર્યા અ.જે બંગલા ભાષા એક હોત તો ૧૨ કરોડ લોકોની એ ભાષા હોત. જગતની ભાષાઓમાં એનો ચોથો પાંચમો નંબર હોત. ભારતમાં પણ હિંદી પછી બંગાળી હોત. હિંદી-ભાષી ૨૫-૩૦ કરોડ લોકો છે તો બીજા

નંબરે બંગાળી ભાષી લોકો હોત પૂર્વ બંગાળમાં બંગાળી ભાષા દબાવવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ દાખી સકાંઈ નહીં. બલદાનું લોકોએ જોર કર્યું.

ભારતના ગરીબ પ્રદેશમાં એક છે ઉત્તર બિહાર ને બીજો છે પશ્ચિમ બંગાળ કેરળનો કેટલોક ભાગ પણ સાવ દરિદ્ર ગણાય છે. પણ એના કરતાંય વધારે ગરીબી પૂર્વ બંગાળમાં છે. એની ગરીબીમાં કાંઈ ફરક ના પડ્યો, બલદાની વધી. જેટલો વિકાસ થયો, જેટલા પૈસા ખર્ચ્યા તે બધું પંજાબમાં થયું. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં ચાર ભાષાઓ ઉ-પંજાબી, સિંધી, બલુચી અને પુશ્તુ. એ ચારે-યને એકબાબુએ રાખીને ઉર્દૂ ચલાવી. કેમ ? તો, એક ઉર્દૂ વિભાગ થાય ને બીજો બંગાળી વિભાગ. યાને એમનો અને અમારો સરખો હિસ્સો થાય. નહીં તો બંગાળી ભાષાનું આખાય પાકિસ્તાન પર વર્ચસ્વ થઈ જાય.

આ વીસ વર્ષો દરમિયાન પૂર્વ બંગાળનું પૂરેપૂરું શોષણ થયું વિકાસનમે પંજાબમાં થયાં. સરકારમાં પણ તેઓ જ છે. બધી રીતે તેમણે બંગાળીઓને દબાવ્યા. પૂર્વ બંગાળમાં દુકાન મણ વધારે પડે છે. દરિયા કિનારો છે. એથી પૂર, આંધી, વાવ-ટાળ જેવી કુદરતી હોનારતો પણ વધારે આવે છે. અનેક પ્રકારની મુશીબતો આવી. પણ એની પરવા ના કમઘ. એથી શેખ મુજબુર રહેમાને વિદોહ કર્યો. ગાંધીજીએ જે અમદકાર કર્યો હતો એની સાથે પણ જેની તુલના ન થઈ શકે એવડો મોડો અસહકાર કર્યો. ગામડે ગામડે અસહકાર થયો સમસ્ત બંગલા દેશ, પોલીસ, કસ્ટિયાનાં વગેરે બધાં અંગ અસહકારમાં સામેલ થયાં હવે એને દબાવવા માટે ફરી માર્શલ લો જાહેર કર્યો કરે છે કે શેખ દેશના ટુકડા કરી રહ્યા છે. 'બંગલા દેશ' અમારો સ્વતંત્ર રહે એવું શેખે જાહેર કર્યું હતું કેમકે તેમણે જોયું કે

એક સાથે રહીનેય શો લાલ છે? પૂર્વ બંગાળને દબાવવા વાસ્તે માર્શલ લૉ લાગુ પાડ્યો. તોયે યાહ્યાખાનું ધ્રુવપદ તો કાયમ જ છે. કયું ધ્રુવપદ? પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થતાં જ યથાશીઘ્ર બધો રાજ્ય-કારભાર લોકોના હાથમાં સોંપી દેવાનો મારો ધરાદો છે, એમ યાહ્યાખાં જાહેર કર્યા કરે છે.

પૂર્વ બંગાળની આ ઘટના દુનિયાની દૃષ્ટિએ બહુ ભયંકર છે. ૭ કરોડ લોકોમાંથી કેટલા બધા લોકોને મારી નાખ્યા! આપસમાં યાદવારચળા ચાલી રહી છે. બંગાળી વિરુદ્ધ પંજાબીનો આ ઝગડો છે. નિઃશસ્ત્ર લોકો પર ગોળીઓ ચલાવે છે, ટેન્કોય લાગ્યા છે. જેને ‘રથલેસ’ કહેવાય એવી નિર્દયતા એમણે આદરી છે. માનવવધ ચાલી રહ્યો છે. યાહ્યાખાન શું જાહેર કરે છે તે તરફ ત્રણ ચાર દિવસથી મારું સતત ધ્યાન હતું. આજે એમણે જાહેર કર્યું. (માર્શલ લૉ ચાલુ રહેશે.)

આ પરથી આપણે ધણુંબધું સમજવા જેવું છે. ભારતમાં પણ અનેક ભાષાઓ છે, ધર્મો છે, નાતજાત છે. એ બધાનું આ રાષ્ટ્ર છે. એ બધાને આપણે એકત્ર રાખવાના છે. માટે આ ઘટનામાંથી આપણે શીખવાનું છે : ગરીબો તરફ ધ્યાન દેવાનું. નાતજાત અને ધર્મના ભેદ જે જોર કરી રહ્યા છે અને જે સામાજિક વિપત્તિ છે તે મિટાવવી જોઈશે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે બધા માણસો એક છીએ,

૫૪ ૧૨૫થી ચાલુ]

પાંચ સાત વૃદ્ધો વિનયથી કરગરતાં બોલ્યા :

“મહારાજ ! બીજું કંઈ નહીં, આ ડોકેથી ફલડીઓ ને પીકેથી સાવરણીઓ ઊતરાવો તો ઉપરકાર, અનદાતા !”

સિદ્ધરાજ જેસંગે તુરત હુકમ કર્યો.

એક રાતે આકાશમાં મેઘ મંડાણા. ગરજ્યા મૃશળધાર વરસાદ પડ્યા ને સહસ્રલીંગ પાણીથી ભરાણું. કિનારા છલક્યા. ધરતીએ આ વખતે પાણી શોષી નથી લીધું. ત્રિલોચન પંડિતને રાજ્યએ ઈનામ દીધાં. પ્રજાએ માન દીધાં. મૈયાના લોહીથી પવિત્ર થયેલા

એવી ભૂમિકા પેદા કરવી જોઈએ. આપણે ભારતીય છીએ, એટલું તો ઓછામાં ઓછું માનવું જોઈએ. આજના યુગમાં આપણે વિશ્વમાનવ છીએ, એમ કહેવું જોઈએ. એથી હું જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં કહેતો ગયો — જયજગત અને જય ગ્રામદાન. ગ્રામદાન આપણું તંત્ર છે, જયજગત મંત્ર છે. આખી દુનિયાને એક કરવી છે, એ આપણી પ્રતિજ્ઞા છે. દુનિયા એક થયા વિના આ ઝંઘડા ખતમ નહીં થાય માટે આપણે જાગૃતિક ભાવના જાગૃત કરવી રહી. અમે બ્રાહ્મણ, મરાઠા, એવે જાતિભેદ કાઢવો જોઈએ, અમે મરાઠી, ગુજરાતી એવા પ્રાંતભેદ પણ જવા જોઈએ. આવા ભાતભાતના ભેદને હઠાવીને આપણે બધાએ કામમાં લાગી જવું જોઈએ, ભારતની જે મુખ્ય સમસ્યાઓ છે. — સામાજિક વિપત્તિ ને આર્થિક વિપત્તિને દૂર કરવા માટે સૌનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થવું જોઈએ, તીવ્રતાથી આ કામ કરવું જોઈશે એવો બોધ આ ઘટના આપણને આપે છે.

આ ઘટનાથી મને એટલું બધું દુઃખ થઈ રહ્યું છે કે સહજતાથી હું આજે ખાઇ પણ શક્યો નહીં. બહુ કષ્ટ થયું. અનેક અપત્તિઓ આવે તોયે પ્રસન્ન રહેવાની મને આદત છે. ત્યારે ખાઇ પણ શકું છું. પણ આજે મહામુશ્કેલીમાં ખાઇ શક્યો. માનવ માનવ પર કેવા પ્રકારના આક્રમણ કરે છે, એનું ભાન આ ઘટનાથી થાય છે.

(‘ભૂમિપુત્ર’માંથી સાભાર)

*

સહસ્રલીંગનાં જળ સૌએ હર્ષથી પીધાં અને વાપર્યાં.

પણ મૈયાના માળાપને કે સ્વજનોને સમાજે તસુભર ઝોરાં આવવા ન દીધાં. અત્યાર સુધી અસ્પર્શ રાખ્યાં. પેતાના સહધર્મીને ધિક્કારનાર હિન્દુ ધર્મનો જગતમાં જોટો નથી જડેના. એ મૈયાની નાની દેરી જસમાની બેંગી દેરી સામે હજી ઊભી છે. સિદ્ધરાજ ગયો. સહસ્રલીંગ ગયું. ઉતર હજાર જેટલાં ચોમાસાં ગયાં, પણ પર કાળે રંકવું મહાન સમર્પણ હજીયે લોકહૈયાં અને નાની દેરી પોકારે છે. જગતને બલિદાનનો મહિમા સમજાવે છે.

વિક્રમ સવતતી ૧૨મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ ચાને છે ભારતના પશ્ચિમ ભાગ ગુજરાત માળના, મરાઠા વાડથી સિંધના સીમાડા સુધી મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનું સામ્રાજ્ય મહા સભાટ અશોકના જેવું બન્યું છે જેન જનિઓ સિરાય સિદ્ધરાજ જેસમ સામે એક હરફ ઉચ્ચાના કોષ સમર્થ નથી રાણક દેવી અને એના બાળકો જસમા તેમજ હીરાધર જેવાની હત્યાઓના કપાળે કાળા ઘાથ અને કાળા હાથરાળા સિદ્ધરાજનું સામ્રાજ્ય સોગે કળાએ ખીલી રત્યું છે

ઇતિહાસ કથન મુજબ જસમા મેળવવાની આશાએ બોદાવેલું સહસ્ત્રલિંગ સરોવર હાલરો શિવ દેરીઓની વચ્ચે કોરુ કાટ પડ્યું છે મહાસતી જસ માની અતરની આહથી જળ સુકાણા પછી જળા શયમાં જળ ટકતા નથી કળાકારોએ કસીને ક ઘરેલી એક હાલર દેરીમાં શિવલિંગ પધરાવતા પણ જસ માનો શાપ શાન થાય એની સિદ્ધિ સાપડી નથી

વિસ્તરેલા પટણના પૂરજનો પાણી વિના ટળવળે છે કળકળે છે રામના પાપે પ્રમ્મ પીડાય છે એમ સૌ માને છે સહસ્ત્રલિંગ મધ્યાને બાર બાર વર્ષના વાણા વાછગ્યા છે મોં માગગ અનરાધાર વરસાદ વરમે છે પણ આત્સના બનિલ આરાવાગા બારેવા વિશાગ સરોવરમાં પાણીનું ટીપુ થ ટકવું નથી તળાવના તળીએ અડના જ પાણી અદસ્ત થઈ જાય છે પાટણની પ્રમ્મ તળાવને નીરખી નિ શ્વાસ મૂકે છે, અને રામ ઉપર શાપ વરસાવે છે રામ અને પ્રમ્મ સૌ અકળાય છે આનો કંઈ ઉપાય ? પાટણપતિ અને ડાહ્યા વિદ્વાનો કંઈ ઇલાજ નહીં કાઢે

પ્રમ્મનો કુળાટ વધતા જાય છે નગર ચર્ચા વખતે રામના કાન ફાટી જાય એવું પ્રમ્મ સહજાવે છે રામ જ એ છે કંઈ ઉપાય આનો કંઈ ઉપાય ! ચિત્ત મા જલતી જસમાના શાપનો

નાબભાઈ નથુભાઈ વાળા (ચાલિયા)

કંઈ નિવારણ અર્થે ડાહ્યા પ્રધાને ઉપાય સૂચબ્યો મહારાજ ! પાટણ અને દેશના વિદ્વાનો બોલાવો જરૂર ઈલાજ મળશે શાપનું નિવારણ ન હોય એવું ન બને '

પાટણના પડિતો જોષીએ અને વિદ્વાનોમાં અપતા અનેક જણ એકઠા થયા પોથીઓ જોષ ચર્ચા કરી પણ પ્રમાણ જડ્યું નહીં પૂરેના શાપના પુરાણો અને નિવારણો તાગ્ન કરીનેયાં પણ સતોર કારક ઉત્તર જડ્યો નહીં બધું મુઝાયા ત્યાર એક દહ જોરીએ હિમન કરીને કંઈ કે

રાજન ! પ્રમ્મ મૂકો ખરા હંદયથી પ્રમ્મ મૂકો સહસ્ત્રલિંગમાં પાણી ભાવવા હોય તો શુદ્ધ અત કરણ અને શ્રદ્ધાથી પ્રમ્મ મૂકો હું કુડગી ખનાવ પ્રહો માફ જવાન જડે તો પાટણના ભાગ્ય જ્યોતિષની ઉપાસના સાક સહ વર્ષોથી કરતા આ પો છુ મારી ઉપાસના ફળશે મહારાજ ! પ્રમ્મ મૂકો

સૌ સલા ખ્યાનથી કાસગી રહી ચક્ર જેવી મોટી પાનડી ધારણ કરેલી ત્રિપુધારી હાથમાં તાક પત્રની પોથી એના ત્રિનોચન પડિતની પ્રચડ મૂર્તિને સખા જોષ રહી સિદ્ધરાજ મહારાજ કાણુલર વિચારી બોલ્યા

' જોરીરાજ ! જસમા સતીએ મને આપ્યો એવું ફળ મારી પ્રમ્મ ભોગવે છે સતીના શાપ શમે ને સહસ્ત્રલિંગના પાણી મારી પ્રમ્મ પીએ એવો ઉપાય એ સતી સ્નાતશે કે '

જોષીએ ઘડી પળ અને વિપળ મૂકી કુડગી મૂકી પ્રહ ટાકાઓ હાથના વેઠા ગણી સ્મિત સાથે સ્પષ્ટ શબ્દમાં કંઈ

' મહારાજ ! ઉપાય છે શાપનું નિવારણ સતી સૂચવે છે સહસ્ત્રલિંગના મધ્યમાં માનવ રક્ત સીચાય અને ધરા તૃપ્ત થાય તો શોભાઈ જતી

જળ તળાવમાં ટકે. સહસ્રલીંગની શ્રાપિત પૃથ્વી
ખલિદાન માગે છે, ખલિદાન દો રાજન!”

“ધન્ય ભૂદેવ ! સહસ્રલીંગની પૃથ્વી જે પાણી
આપતી હોય, સતીનો શાપ સંતોષાતો હોય તો સો
માથા આપવા સિદ્ધરાજની સમશેર સમર્થ છે.”

“મહારાજ ! એવું માનવરક્ત સતી નહીં
સ્વીકારે, પણ જે માનવી હૈયાના ઉમળકે ભોગ દેવા
આવે તેનું સ્વેચ્છાએ લીધેલું શુદ્ધિ ખલિદાન સ્પષ્ટ
સૂચવે છે.”

આ જોવીનું કથન સાંભળી રાજા અને પ્રજા
રાજ થયાં. પાટણમાં ઢંઢેરો પીટાયો કે : “સહસ્રલીંગ
માનવ રક્ત માગે છે જે સ્વેચ્છાએ આપવા તૈયાર
હોય તે આગળ આવે.”

પ્રભાત થતાંમાં તો ઢંઢેરો પાટણને ખૂણે
ખૂણે પીટાઇ ગયો. સૌ કોઇને સલાનો નિર્ણય સમ-
જાઇ ગયો. રાજગઢ અને પ્રજાજનો આતુરતાથી
જાણવા માગે છે કે કોણ તૈયાર થાય છે. પણ પોતે
તૈયાર થવાનું કોઇ વિચારતું નથી. પ્રભાતનું મધ્યાન્હ
થયું, મધ્યાન્હની સંધ્યા ઢળી. આખા પાટણમાંથી શું
કોઈ વીર નહીં નીકળે ? ધણી મળી આવશે એમ
માનનારા ડાહ્યાઓ રાજમહેલની ડેલીએ રાહ જોઇ
રહ્યા છે. કોઇ આવતું નથી. “અરે ! ફરીથી સાદ
પડાવો. શીંગડું ફૂંકાવો. કોઇ કદાચ જાણતું નહોય.

રાત્રી પડતાં પાટણમાં સાદ પાડનારનો જીલંદ
અવાજ સંભળાય છે. શીંગડું ફૂંકાય છે. આખું
પાટણ પાણીના દુઃખની વાત કરે છે. ખલિદાન દેવા
કોણ આવે છે એ જાણવા સાંભળવા પ્રભાતે વહેલાં
ઊઠે છે. આમને આમ સાત દિવસનાં વાણાં વાઇ
ગયાં છે ને દિવસ આથમે છે. સવાર સાંજ વિધ-
વિધ જાહેરાત દેવાય છે. પાટણની પ્રજાનું નાક જશે
કે શું ? અક્ષયપંડિત ટોળે મળે છે. વીર ક્ષત્રિયો
આ શું થાય છે કહી ધૂવાંફવાં થાય છે. વૈશ્યો
ચિંતામાં પડ્યા છે. ખીજને પાણી ચઢાવે છે, પણ
કોઇને પોતાનું માથું આપવા ની જરૂર જણાતી નથી.

છેલ્લું શીંગડું ખૂબ જોરથી ફૂંકાય છે. સાદ
પાડનારનો સાદ ફાટી જાય છે :

“હવે હું જ સાદ દર્શા દાદા ! મારે દેવો
જ જોઇએ. મારું દિલ સાદ દે છે.” જીવાને
ન સમજાય એવી દ્રઢતાથી કહ્યું.

સૌ કોઇ આશ્ચર્યથી તેના સામું જોઇ રહ્યાં,
“મૈયા દિકરા, તું આમ કેમ બોલે છે ? તારું મોં
અને આંખ તેજ મારે છે.”

“દાદા ! સાદ પાડી તમે ગળું એસાડી દીધું,
શીંગડું ફૂંકી આણે ગળું ફૂલાવી દીધું પણ પાટણ-
માંથી કોઇ સળવળતું નથી. કાલે મુદત પૂરી થશે.
પાટણનાં દુઃખ શું જાણાં જ રહેશે ? સતીનો શાપ
સંતોષવા કોઇ જીવ આખા પાટણમાંથી નહીં જડે
દાદા ! કાલ પ્રભાતે રાજડેલીએ ખખર દો કે હું
તૈયાર છું, મારાં લોહીથી સહસ્રલીંગની ધરતી ધરપા-
વવા હું મારા દિલથી ખુશી છું.”

સાદ પાડતાં પાડતાં ગામના સીમાડે પોતાના
રહેવાસ તરફ આવી પહોંચ્યાં હતાં. વૃદ્ધ મૈયાની
આંખ જોઈ લીધી :

“મૈયા ! તારી માને અને વહુને પૂછ્યું છે
ખેટા ?”

“આજ રાતે પૂછીશ. તમે મોટા છો. પહેલાં
રજા તમે આપો. જાણ, એમ બને એવાં આપણા
ભાગ્ય ક્યાંથી ? આપણને દેખી ગાઉ ગાઉથી માણસો
અલગાઈ જાય છે. થૂંકવા માટે કોટે કુરડીઓ બંધાવે
છે. પગલાં ભૂંસવા પીકે સાવરણા રાખવા પડે છે.”

“પણ ભાઈ મૈયા ! દેહનું લોહી વાણિયા
આદાણુને ખપશે ને ?”

“પણ ન ખપે તો કોઇ કેમ દેવા આવતું
નથી ? એ લાલ આપણને મળે એવી સતીની મરજી
જણાય છે.”

એમ મૈયાએ પ્રતિઉત્તર દીધો. એનાં લવા
છિપર નિશ્ચય જળ હતું. એની મજબૂત કાયા આવે-
શમાં કંપતી હતી. એ રાતે આખું પાટણ ચિંતામાં
પડ્યું હતું. કાલ ખલિદાનનો દિવસ હતો. જોઈએએ
નીરમ્બો હતો. પણ હજી કોઇ આગળ આવ્યું ન

હતું. પાટણની નિર્મલિકતા ઉપર સૌ ધિક્કાર વરસાવતા હતાં. પણ ‘અમુક કારણ નહત તો જરૂર હું ભોગ દેત.’ એમ સૌ કહેતા અને માનતાં હતાં. પાટણની દૂર દૂર આવેલાં એક નાના ઘરની એસ-રીમાં દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મૈયો તેની માની રમ માગતો હતો. આખો હરિજનવાસ એકઠો થયો હતો મૈયો વિનવે છે :

“ મા મને રમ લો.”

“ બેટા, એકનો એક તું.”

“ પણ મા એક જ માણસની જરૂર છે, મા.”

“ પણ આખા પાટણમાંથી કોણ નહીં ને તું ?”

“ જસમાદેવી મને જ માગે છે. મા, સાત સાત દિવસથી મને એ બોલાવી રહી છે માટે મારું દિલ દુભાવીશ નહીં મા ! મારો નિશ્ચય છે મા’ આશિષ દે, આખા પાટણનાં દુઃખ ભાંગશે એનાયાં વધારે આ હલકા અવતારમાં મારાથી શું થઈ શકે એમ છે મા ?”

“ પણ આ વહુનો કંઈ વિચાર કર્યો બેટા ?”

“ મા પહેલાં તું આશિષ દે, મારા ઉપર એની સાચી પ્રીતિ હશે તો નહીં રોકે.”

ઘરની આરસાએ લપાઈ બેઠેલી વહુ બોલી

“ મારો વધિા જેશે નહીં મા, પરહિતે એની કાયા હોમાશે અને એ જુગ જુગ જીવતા રહેશે. હું એને સંભારી સંભારીને જીવીશ અને જગતને જણાવીશ કે, મૈયાની ઘરવાળી પણ મૈયાને લાયક સતી જ મળી હતી.”

માતાના દિલના તાર કપ્યા, પોતાની કૂબે કોણ જાંચો જીવ જન્મ્યો છે, મૈયાના બલિદાનથી પોતાની ઇકોતેર પેદી તરી જશે એમ લાગ્યું.

“ મા આશીર્વાદ દે કાલ પ્રભાતે વહેલાં રાજદંડીએ હાજર થવું છે.”

“ ધન્ય મારા દીકરા ! બગવાન તને દેવ બનાવે.”

આખો હરિજનવાસ એકઠો થયો હતો, મૈયાનો નિર્ણય સૌએ ગમ્યો. રાત્રે આનંદ ઉત્સવ કરી સવારે વાજતે ગાજતે મહામંગળ પ્રસંગ હોય એમ લજનોની ધૂન ગમી. રાસડાની રમઝટ બોલાવી, સતી જસમાનો ગરબો ગ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ગવાયો. પ્રભાતે વહેલું હરીજન સ્ત્રી-પુરુષોનું એક ટોણું માતું બગવતું રાજગઢ તરફ જતું હતું. જતાં ઠરતું હતું. કોઈને સામા આવતાં દેખી પુરુષો મોટે સ્વરે કરમ-રતાં “ માથાપ આધા રંજો !”

અસ્પર્શની આવી દિ મનથી કંઈક છંછેડાઈ તોછડાઈથી પૂછતા :

“ અધ્યા ટેકાઓ આ શું માંડ્યું છે ? અત્યારમાં શું મોઢાં બતાવવા મૂક્યા છે ?”

“ હશે માથાપ ! માફ કરજો.”

એમ કહેતા સૌ રાજદંડીએ પહોંચ્યા અને દરબારમાં ખજર અપાવ્યા કે “ મૈયો મેતર સક-સર્વાંગને લોહી દેવા તૈયાર થયો છે.”

રાજગઢમાં વાત પ્રસરી, પાટણમાં ખજર ફેલાઈ મઘ. એક રાજપુરુષે મઢમાંથી આવી પૂછ્યું કે : “ કોણ તૈયાર છે ?”

મૈયો આગળ આવ્યો; “ માથાપ ! અલદાતા ! હું તૈયાર છું, મારું લોહી સ્વીકારો.”

મૈયાના વડીયોએ હાથ જોડી કરગરતા કહ્યું કે. “ અમ ગરીબ પર એટલી કૃપા કરો. અમારા મૈયાનું માથું લઈ પાટણનાં દુઃખ ટાળો. એટલી દયા કરો, અલદાતા !”

વિદ્વાનોની ફરીથી સમા લરાઈ, મૈયો અસ્પર્શ છે સહસર્વાંગની ધરા મૈયાનું બલિદાન કણલ કરશે ? સંતોષાશે ? સનાતની પંડિતોની શકા ઉપ-રથી રામએ જોધીને પૂછ્યું. ત્રિવેચન પંડિતે સ્મિત કરીને કહ્યું :

“ રાજન ! ધરતી માતાને બધાં બાળક સરખાં છે. માતા પવિત્રતાને જુએ છે, કોમને નહીં. પરદુઃખે પ્રાણ દેનાર મૈયો આલખોનો આલણ છે.”

અલિદાન માટે મૈયાનો સ્વીકાર થયો. મૂરત લેવાણું સહસ્રલીંગ ઉપર માનવ મેદની બની. આખું પાટણુ અલિદાનની ક્રિય. જોના ઉમટયું. આખું તમાવ અને આરા કિનારા પાટણુની પ્રગ્ભએ ભરી દીધા. આ મહાઅલિદાન જોવા માનવ સાગર ઊમટયો.

સહસ્રલીંગની મધ્યમાં અમુક જગ્યા રોકવામાં આવી હતી. ત્રિલોચન પંડિત મૈયાને પાટલે બેસાડી મંત્રોચાર કરતા હતા. વરૂણને આહુતિઓ અપાતી હતી. બીજા પંડિતો રાજપુરૂષો અને સિદ્ધરાજ મહારાજ બાલુના સમિયાણામાં મીરાજતા હતા. સૂર્ય મધ્યાહ્ને આવતો હતો. સહસ્રલીંગની સહસ્રદેરીઓ તરફમાં ચળકતી હતી. આ મહામાનવ મહેરામણમાં ફક્ત મૈયાની જાતિનાં માણસો દૂર દૂરથી વૃક્ષો પર ચઢી પોતાના વીર બેટાનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા વલખાં મારી રહ્યાં હતાં.

મૈયાનું માથું લેવા પાટણુની પ્રગ્ભ તૈયાર હતી, પણ તેમનાં અંગતોને ઊભા રહેવાનું સ્થાન આપવાનાં તૈયારી ન હતી, નાનો હોમ વચમાં કચેરો હતો. વિધિસર બ્રાહ્મણોના શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે તેમાં ઔપધિઓ હોમાતી હતી. જળદેવતાને આમ-ત્રણ દેવાના મંત્રોચાર થતા હતા. સતીના શાપ શમે તેવા શકિતસ્તુતિના સ્તોત્રો બોલાતાં હોમ વિધિ પૂરી થઈ.

છેલ્લો હોમ રક્તદાન દેવાનું મૂરત આપ્યું. મૈયાનું પૂજન થયું. તેનાં શિર પર પુષ્પો ચઢ્યાં, ત્રિલોચન પંડિતની આજ્ઞા અનુસાર મૈયા શિરનમાવ્યું. વધ કરનાર નાગી તલવાર લઈ તૈયાર હતો. જોનાર જનતા કંપી ઊઠી. જયસિંહ-મહારાજ બોલ્યા :

“મૈયા ! મારા પાટણુની ખાતર તું પ્રાણુ આપે છે, માટે માગી લે. તારા કુટુંબ માટે તું માગે તે આપવા હું તૈયાર છું.”

મૈયાએ જાંચું જોયું. બોલ્યો કે: “મહારાજ ! માનું અલિદાન સ્વીકારો છો એ જ ઉપકાર, મારે કંઈ જ માગવાની ઈચ્છા નથી.”

મૈયા પોતાની માતા, પત્ની, અને માતિજનોને

જોવા ચારે તરફ વૃથા નજર ફેરવી. પણ તેને તો કુર હિન્દુ સમાજે દૂર દૂર ધકેલી મેલ્યાં હતાં. તેને અહીં આવવા અધિધાર નહોતો. મૈયા સમજ્યો. ધીરગંભીર રીતે બોલ્યો:

“મહારાજ ! લગવાને અમને માણસ જ-માલ્યા છે. અમે પણ માનવ છીએ, હિન્દુ છીએ એટલું વિચારજો.”

“મૈયા ! જરૂર હું તે માટે પ્રયત્ન કરીશ.”

હવે વધ ધડી આવી પહોંચી. વધ કરનારે તાપમાં ચમકતી સમશેર ઉગામી. મૈયાએ શાંતિથી માથું નમાવ્યું. મંત્રોચાર થયા. પાટણુની સ્વાર્થી પ્રગ્ભએ જળનાદો કર્યા. વાઝંત્રો વાઝ્યાં ને વીજળી પડે તેમ ચમકતી તલવાર મૈયાની નમેલી ઠોકપર પડી. શીશ જુદું થઈ, ઊછળી હોમ વેદીમાં પડ્યું. ધડ પછાછ પૃથ્વી પર પડ્યું. રક્તની ધારાઓ છૂટી. સહસ્ર રક્ષી સવિતાનારાયણે આકાશની મધ્યમાં થંભી સહસ્રલીંગ મધ્યે હોમાયેલું આ અપૂર્વ અલિદાન વિસ્મયથી જોયું અને જરા વધારે બારીકાઈથી જોતાં આનંદાશ્ચર્ય પામ્યા.

મૈયાના રક્તની ધારામાં સંતોષાયેલી ધરાએ છૂપાયેલાં નીર પ્રગટ કર્યાં. સહસ્ર લીંગની વંચમાંથી જળરાશી ઊભરાઈ ઉપર આવ્યો. જાણે અત્યારે જ સહસ્રલીંગ ભરાઈ જશે એવો ભાસ થયો. સિદ્ધરાજ મહારાજ અને રાજપુરૂષો તથા પંડિતો સરોવરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

સત્ય હોમ કે ભ્રમ પણ લોકવાણી પ્રમાણે સહસ્રલીંગમાં જળની હેલીઓ વરતાણી. પાટણુની પ્રગ્ભ મેલી બની. પણ દૂર દૂર એક વૃક્ષની નીચે મૈયાની મા, પત્ની અને સજ્જનો શું આશ્ચર્ય છે તે જોવા મથતાં હતાં તેની સાર સંભાળ કોઈએ ન લીધી.

મહારાજની આજ્ઞાથી મૈયાનું મૈયત લેવા મૈયાના સ્વજનો તળાવમાં આવ્યાં, પણ ત્યાં મૈયાનું ધડમાંથી કંઈ જ ન હતું. ફક્ત જળ હતું. સિદ્ધરાજ મહારાજે વૃદ્ધોને બોલાવી પૂછ્યું:

“બોલો તમારે શું જોઈએ ?”

વિખાશાખાઓ અને પીએચ ડી

ગતાકાના 'મધુસંપક'માં શ્રી પુષ્કર ચંદર વાકરને પીએચ ડી ન હોવા છતાં ચાર્ટર્ડ સાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય શાખાના રીડર તરીકે સૌ યુનિએ લીધા તે અંગે પ્રશ્ન છેડાયો છે કેટલાક મિત્રોએ તે ઉપરથી પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે કે

“ પીએચ ડી ને એટલું બધું મહત્ત્વ તમે કઈ રીતે આપેલું છે ? કાંઈ એક મર્યાદિત વિષય અંગે નિબંધ તૈયાર કરવાથી નિબંધ તૈયાર કરનાર ની ગુણવત્તા કઈ રીતે વધી જાય છે ? એનાં કરતાં જે તે વિષયના સ્નાતક થયેલા કે ન થયેલા અભ્યાસી ઓ પણુ નધુ વ્યાપક અને ઊંડા જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે ત્યારે પીએચ ડી થવાથી કઈ પ્રકારની લાયકાતમાં વધારો થઈ જાય છે ? ”

પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે પુછાઈ રહ્યો છે પણ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા એ કરવાની રહે છે કે એ પ્રશ્ન મેં નથી ઉઠાવ્યો પ્રશ્ન ઉઠાવનારાઓ તરફથી મેં એ મૂક્યો છે અને હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી સૌ યુનિએ પોતાના નિયમ કે ધોરણની ઉપરનું જઈને શ્રી ચંદરવાકરને લીધા ત્યારે એ જ રીતે બીજાને લેવા વખતે પાછું પીએચ ડી નું ધોરણ આડું ધરીને શ્રી ચંદરવાકરના પ્રશ્નમાં અપવાદ કર્યા છે એ માટે પ્રશ્ન પુછાયો છે મારો ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કૉલેજના વિદ્વાન પ્રા શ્રી ઉપેન્દ્ર પડ્યાને ઉપર ન લેવામાં તેઓ પીએચ ડી ન હોવાનું જ આજ સુધી આડું આવ્યા કદ્યું છે

પીએચ ડી વિષેનો મારો પોતાનો અનુભવ અને ખ્યાલ જુદો જ છે કેટલાક પીએચ ડી થયેલાઓ વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં ઘણું સુદર કામ કરી રહ્યા છે એમાંથી કેટલાક ઘણા વિદ્વાન છે અને ઉત્તમ પ્રકારનું માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે પણ આજ સુધી જેટલા પીએચ ડી થયા છે તેમાં આવા વિદ્વાન

તફાદોની સંખ્યા નહિવત્ છે

જ્યારે મારા છેલ્લા ૩૦ વર્ષના અનુભવે મેં અનેક પીએચ ડી એને એમણે તૈયાર કરેલા નિબંધ સાથે લગીર નિરખત ન હોય એવા વ્યવસાય ધંધા કે નોકરીઓમાં જોડાયેલા જોયા છે પીએચ ડી ડીગ્રી નથી એમને કૃણા, નથી સમાજને કૃણા

છેલ્લાં પંદર વરસથી ગુજરાતની જુદી જુદી યુનિ તરફથી લોકસાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો લઈને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મને મળવા આવ્યા છે આમાંના મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓને પીએચ ડી માટે નિબંધ લીધો છે એ સિવાય એ વિષય અંગે કશું જ સ્નાનસૂતક મેં નથી જોયું સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ ભર્યો છે આ બાબત મેં આજ સુધી સંમત કર્યાંઓ સાથે ચર્ચાં પણ કરેલી કે જ્ઞાનની આવી શાખાઓના આના કાચાકુવારા એને જે તે વિષય વગગાડી દેવામાં એના ગાંધક-માર્ગદર્શકના સંખ્યા વધુ દેખાડવાના મોહ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

પ્રશ્ન આટલેથી જ નથી પતી જતો આવા ઇનોસેન્ટ (મેખનર) વિદ્યાર્થીઓ એના ગાંધકથી એવા પ્રભાવિત થઈ જાય છે કે ગાંધક જે સમજાવે તેના જ અહોભાવમાં તે રાયે છે

આના વિષયો ઉપર પશ્ચિમની ભાષાઓમાં ખૂબ લખાયું છે તે લખાઈ રહ્યું છે એમાંથી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને માપવાનાં ચોક્કા તૈયાર થઈ ગયા છે આવા ચોક્કામાં દેખણું પ્રદેશના સાહિત્યના કોઈપણ રિચના કાચા માલને ભરી દેવામાં આવે છે, પછી આ ચોક્કામાં તૈયાર થયેલ બીનાં ઢાળ માલ ઉપર પશ્ચિમની ભાષાઓએ જ આપેલી પરિભાષામાં એનું વિવેચન કરવામાં આવે છે

આ છટાચુકત વિવેચનને સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ તરીકે ચૂનવવામાં આવે છે એમાં પીએચ

ડી.ના વિદ્યાર્થી કે એના ગાઇડને એ સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિનું એથી જાણું અવગાહન નથી હોતું. તેમ જ પ્રજાનું એ સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિ હોય એનો સંરક્ષણ નથી હોતો. જે કાંઈ હોય છે તે પુસ્તકિયા વાચન અને સપાટી ઉપરનું જ્ઞાન જ, અને પશ્ચિમના સાહિત્યે આપેલાં માપ-દંડ.

ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રેના બહોળા અનુભવ ધરાવનાર, બાહોશ વહીવટકર્તા અને બહુશ્રુત વિદ્વાન એવા એક મિત્ર બીજા એક વહીવટ કુશળ વિદ્વાનનું મંતવ્ય ટાંકતાં જણાવે છે કે :

“જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સૌથી વધારે જાંટવૈઘો લોક-સંગીત અને લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં છે. સાચા વૈઘો શોધ્યા જરૂર નથી અને જાંટવૈઘો ગાદીએ બેઠા છે.”

શિક્ષણક્ષેત્રના બહોળા અનુભવના ધનિષ્ઠ સંબંધે તેઓ જણાવે છે કે :

“આપણા દેશમાં એક મોટા વહેમ ધૂસી ગયો છે કે પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રી એ કીમતી ડીગ્રી છે. ખરું જોતાં દુનિયાના ખીજા દેશોમાં તે ડીગ્રીનું મહત્ત્વ અંકાતું નથી જ. વળી એક ઘણા જ મર્યાદિત (NARROW) વિષયને લગતો નિયંધ લખવાથી વ્યક્તિની કીમત વધતી જ નથી. મારા વિવિધ અનુભવે મેં જોયું કે આવી ડીગ્રી ધરાવનાર કરતાં સાદો બી. એ. પણ મહેનતુ, સમજદાર અને વધારે યોગ્ય હોય છે. પી.એચ.ડી. માટે વિદ્યાર્થીઓને નોંધવામાં આવે તેટલા ઉપરથી પણ કાંઈ હેતુ સર નહિ. પી.એચ.ડી. માટે પસંદ કરવાના વિષયો તેના વ્યાપ અને આખરની સામાજિક ઉપયોગિતા કાળજીપૂર્વક વિચારણામાં લઈને નક્કી થવા જોઈએ.

“મારા જોવામાં આવ્યું છે કે પી. એચ. ડી. માટે જેમને માર્ગદર્શક (Guide) તરીકે યુનિવર્સિટી પસંદ કરે છે તે લોકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા ખતાવવાના લોભમાં ગમે તેને રજીસ્ટર કરે છે તે ગમે તેવા વિષયો પસંદ કરે છે ગુજરાત યુનિ.માં પણ ખ્યાતનામ વિદ્વાનો આવી ભૂલમાંથી ખચકાતા નથી તો પછી બીજાં તો શું કહેવાય ? -

“મેં એવા માણસોને યુનિવર્સિટીઓએ ડીગ્રી આપેલા જોયા છે કે જે રૂપિયા ૨૦૦ કે ૨૫૦ ની નોકરી માટે પણ અયોગ્ય ઠર્યા હોય. ”

પી.એચ.ડી. ની ડીગ્રી લીધા પછી એક ટકા કરતાં ભાગ્યે જ વધારે જુવાનો સંશોધનનું કાર્ય આગળ ચલાવે છે. તેમને સારા સ્થાનની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તો પણ પી.એચ. ડી. ડીગ્રીવાળાઓએ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં કેટલા જણાએ ડીગ્રી લીધા પછી કેટલું સંશોધનકાર્ય કર્યું છે તેની જો કાંઈ મોજણી કરશે તો તેને ઘણા વિસ્મયકારી પરિણામો જણવાનાં મળશે એ બાબતમાં મારા મનમાં જરાય શંકા નથી. આ વાત તમામ વિદ્યાશાખાઓ માટે સાચી છે.

“ડીગ્રી તો માત્ર સંશોધનકાર્ય અંગેની તાલીમ માટેનો એક વિશિષ્ટ અને નાનો એવા પ્રકાર છે, એવું જણાવીને જેમને અંગત આનંદ અને રસ માટે આ કાર્ય કરવું હોય તેને જ તેમાં લેવા, અને ડીગ્રી મળવાને પરિણામે કોઈ સીધો આર્થિક કે દરજ્જાનો લાભ મળશે નહિ એવું જાહેર કરવામાં આવે તો જ આમાં ખાસ રસીલા જુવાનો આવશે અને સંશોધનકાર્ય આગળ ચાલશે અને તેનો લાભ તેમાં જોડાનારાઓને અને સમાજને મળશે. ”

“.....સંશોધનકારોની નિમણૂક પણ યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીના આધારે નહિ પણ બીજાં રિયર મૂલ્યોના આધારે થવી જોઈએ. ”

ઉપરોક્ત મંતવ્ય સાથે હું સંપૂર્ણ સહમત છું. નવી રચાયેલી યુનિવર્સિટીઓ પણ જૂના ચીલે ચડી જાય છે ને અનેક દબાણો નીચે કામ કરતી હોય છે, તે શિક્ષણનાં આવાં મૂળભૂત મૂલ્યો અંગે વિચારે ખરી ? પણ એણે વિચારવું જ પડશે.

—જયમલ પરમાર

✓ એ સખ્યાઈ જ હતાં

‘ભિમિ’ જન-યુ. ૭૧ માં ભાષ્યી સાવલિયાએ લખેલ ‘મસરદાસજીના મૃત્યુ સંવતનો શુદ્ધ પાઠ તથા શુદ્ધનામ’ એ ગર્યાપત્ર વાંચ્યું.

શ્રી સાવલિયા મારા મિત્ર છે અને એમને વીરવદરકા તેડી જનાર પશુ હું હતો તેમજ સ્વ શ્રી ડોલરભાઈને પાગિયા વિરેની બધી માહિતી આપનાર પશુ હું હતો.

જ્યારે ચર્યાપત્રના વિધાનોનો જવાબ દેવા કોઈ હયાત ન હોય ત્યારે તેની અનેકવાર ખાત્રી કર્યા પછી જ ચર્યાપત્રો લખાવા જોઈએ, તે સ્વ ને અન્યાય ન થાય તેનો ખ્યાન રાખવો જોઈએ.

હવે આપણે હકીકત શું છે તે જોઈએ.

શ્રી સાવલિયા પોતાના વિધાનોની પુષ્ટિમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે.

(૧) મારું નામ રાજબાઈ છે (પૃષ્ઠ ૫૪)

(૨) ઇસરદાસજીનાં રાજબાઈ સાથે લગ્ન કરાવી આપ્યાં (પૃષ્ઠ ૫૫)

(૩) રાજબાઈના ઉદરથી ઇસરદાસને ત્રણ પુત્રો થયા (પૃષ્ઠ ૫૫)
હરિસ બૃમિકા-શ કરદાનજી દેયા

(૪) ઇસરદાસજીના સ્વર્ગગમન બાદ યોથે દિવસે માતાજી રાજબાઈ સતી થયા તેનો પળિયો વીરવદરકામાં છે ઇસરાણી શાખના રાવળને ચોપડેથી

(૫) જન્મશ્રી રાવળજીએ પેથાભાઈ મદવીની પુત્રી રાજબાઈ સાથે ઇસરનું લગ્ન કરાવ્યું

પદ્મવશ પ્રકાશ તૃતીયખંડ (પૃષ્ઠ ૧૨૪)

હવે આપણે આ પ્રમાણોનો વિચાર કરીએ. ક્રમાંક ૧-૨-૩-૫ ના પ્રમાણો એટલું જ કહે છે કે ઇસરદાસજીના બીજા પત્ની રાજબાઈ હતા પણ એમાં ગજબાઈ સતી થયા એવું સિદ્ધ થતું જ નથી.

કેવળ ચોથા ક્રમાંકમાં જ રાવળના ચોપડાને નામે આપેલ પ્રમાણ પ્રાથમિક નજરે ઘણું બળ ધરાવે છે, અને એ એક જ એવો આધાર છે કે જે સત્યનો આભાસ સર્જીને વાચકને જુનાવામા નાખી શકે.

પણ જે પ્રમાણ અતિ સમગ્ર લાગે છે એ તો સાતનો વેશ ધારેતું અસત્ય છે કારણ કે રાવળનો

ચોપડો મે પોતે જ મારી સગી બાળે જોયો છે, અને મોરઝરના રાવળ હમીર દેવના એ ચોપડામાંથી આ સાવલિયા માટે મે પોતે જ નકનો નોંધો કરેલ છે.

સાવલિયાને તો એ ચોપડો લેકવતો નહોતો એ ચોપડામાં કયાય રાજબાઈ સતી થયા, એવો ઉદ્દેશ્ય નથી.

વાચકો તર્ક કરશે સખમાઈ એ જ રાજબાઈ નહીં હોત ?

આનો જવાબ એ છે કે રાવળને ચોપડે ૨૫૯ ઉદ્દેશ્ય હતો કે ઇસરદાસજીએ પાંચ લગ્નો કરેલ અને સતી થનારાં ઇસરદાસજીનાં પાંચમા પત્ની હતા જ્યારે શ્રી સાવલિયાના પ્રમાણો પ્રમાણે તો રાજબાઈ ઇસરદાસના બીજા પત્ની હતા એટલે રાજબાઈ સખમાઈ એક નથી.

હું જ્યારે પ્રથમવાર સાવલિયા વગર સરો ધન અર્થે વીરવદરકા ગયેનો ત્યારે પશુ મને વીરદ રકાના વયોનૃદ્ય મારા વડિનોએ જણાવેલ કે ઇસરદાસ પાછળ સોનબાઈ (સખમાઈનું બીજું નામ) સતી થયેલા છે જેને ઉદ્દેશ્ય મે મારા અહેવાલમાં પણ કરેલ છે આ વાત કહેનારા હતા શ્રી શકરદાન બારહકું શ્રી કરણીદાન બા હક ને શ્રી મોરભાઈ નારહકું.

રાવળનો ચોપડો પ્રિશિષ્ટ લિપિ, બાપા, શેલીમાં લખાયેલ હતો શ્રી સાવલિયાની એમાં ચાચ ખૂડતી ન હતી એથી મે પોતે જ એ ચોપડો વાર વાર વાંચી ઉકેતીને તેમથી સાવનિયાને જોખતા લખાગો શોધી તેની નકન કરીને સાવલિયાને આપ્યો એટલે જો સાવલિયા રાવળના ચોપડાની વાત કરતા હોય તો તે તેમની ઝેરસમજ લાગે છે.

સાચી વાત તો એ છે કે ઇસરદાસની હયાતીમાં જ રાજબાઈ એક પુત્રને મૂકીને અવસાન પામેલાં રાવળનો ચોપડો પણ આ જ વાત કહે છે રાજમાઈના એ પુત્રનું નામ કદાનદાસ હતું તેઓ વણા સારા ઠવિ હતા આ કદાનદાસના કેટલીક રચનાઓ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અગરચંદ નાહટા પાસે છે.

એટલે રાજ્યાધના ત્રણ પુત્રોની વાત પણ દંત-
કથા જ છે.

રાજ્યાધના અવસાન પછી ઇસરદાસે સાંસા-
રિક કારણોસર ત્રણ લગ્નો કરેલાં, એમાં છેલ્લાં
પત્ની એટલે ઇસરદાસજી પાછળ સતી થનારાં સખ-
બાઈ માલાણી (માલા ગઢવીનાં પુત્રી) હતાં. આમ
રાવળના ચોપગની પાળિયો શાખ પૂરે છે, અને
પાળિયાની શાખ રાવળનો ચોપડો પૂરે છે.

અમે-હું અને સાવલિયા વીરવદરકા પાળિ-
યાનો ફોટો લેવા ગયેલા ત્યારે પાળિયાનો દેખ સિંદૂ-
રમાં ગરકાવ હતો. અક્ષરો વધુ સ્પષ્ટ થશે તેમ
માનીને અક્ષરોમાં વધુ સિંદૂર પૂર્યો. એથી અક્ષરો
વધુ અસ્પષ્ટ થયા હું સંવત સોળ બાવીશ'થી વધુ
કંઈ જ ન ઉઠેલી શક્યો. બાકીનો મેળ બેસાડી
શકાયો નહીં :

સૌ યુનિ.એ લીધેલ પાળિયાનો ફોટો પણ
મેં બરાબર જોયો છે. પાળિયો બરાબર સાફ કરી.
અક્ષરોમાં શાહી પૂરીને સાતુદૂળ પ્રકાશે લીધેલ એ

ફોટામાં બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સલ્લવાઈ વંચાય છે.
લિપિ હિન્દી છે.

એટલે રાજવાઈ અને સલ્લવાઈ વચ્ચે ક્યાંય
અક્ષર સામ્ય કે શબ્દ સામ્ય પણ નથી. એથી પ્રા.
સાવલિયાની શબ્દ-અક્ષર સામ્યભેદની કલ્પના પણ
અત્રે ચાલે તેમ નથી.

ક્રમાંક ૫, માં પ્રમાણુ દ્વારા રાજ્યાધને પેથા
ગઢવીનાં પુત્રી બતાવ્યાં છે. બ્યારે તેઓ (શ્રી સાવ-
લિયા) પોતાના આપેલ પાળિયાના પાઠમાં રાજવાઈ
મઝલાળી એવો પાઠ આપીને પોતાનાં પ્રમાણુમાં
જ વિસંગતી આણે છે. રાજ્યાઈ પેથા ગઢવીનાં
પુત્રી હોવાથી એમના નામ પાછળ 'પેથાણી' હોય,
મઝલાળી તો માલા ગઢવીનાં પુત્રીને કહેવાય.

આમ સ્વ. શ્રી ડોલરરાય માંકડે આપેલો પાઠ
જ સાચો છે. સ્વ. શ્રી માંકડ સાહેબ ઇસરદાસજી
વિશેના સારા અભ્યાસી હતા. અને બખ્ખેવાર પાળિ-
યાના ફોટા લઈને તેમણે પાઠ સિદ્ધ કરેલો છે.

—રતુલાઈ રોહડિયા

*

✓ ઇસરદામજીકૃત 'હરિરસ'માંથી

એકોહી નામ અનંતરો, પૈલે પાપ. પ્રચંડ;
જવ-તલ જેતો જવ.બનળ, બોણિ દહિ નવખંડ

*

સુધા ન લાજે પાણીએ, તૃષા ન છીપે અન્ન;
મુક્તિ નહિ હરિનામ વિણ, મનવ સાચે મન.

*

નાર યણુ ના વિસારીયે', નિત પ્રિત લીજે નામ;
જે લાલે મનુષ્યા જનમ, કીજે ઉત્તમ કામ.

*

લગત વછળ મોં દે લગતિ, લાંબ પરા સહ બ્રમ્મ;
મુજ તણા કમ મેટવા, કથું તુંહાળાં કમ્મ.

*

દેવ કિન્ની ઉપમા દઉં, તેં સરન્યાં સહ કોય;
તૂં સારીસો તુંહી જ તું, અવર ન દૂજે કોય.

લાદરવો મહિનો જાનરવા આવ્યો છે સીમમાં બાજરા અને જુવારના દૂધનાની ઢમર મેને છે કોઈ અવધૂત આકર્ષ તપ તપવા ધૂણી ધખાતીને આસને ચઢાતીને મેકો હોય તેમ લાદરવાનો આકર્ષ તાપ તપી રહ્યો છે પવન થ બીને રિથર થઈ ગયો છે વગડો સાવ નિરવ અને સુમસામ છે,

એવા વખતે તપસ્વીના તપ છોડાવવા કોઈ અધ્ધર જાનરે તેમ રણજલ્ય રણજલ્ય કાળી કડલાના રણકાર સાબળી વગડો સફાવો જાગી જાય છે મર માળી ગોરાંદેના ગોરા ગોરા રૂપનું કસુ બસ પાન કરી મોલાતું ડાની જોડે છે અને પછી ઘેનચડતાં બધાણી એને જાય તેમ દૂધકૂલા રૂઢા નમાતીને એને ચડી જાય છે વાવડો રતબ્ધ બની જાય છે ને ગોરાંદેના ચાકમચૂર જોમનને ન્યાળી છળી જીવી નાના શા વટોળિયા રૂપે ગોરાંદેના ગંગા અને નરવા દેહ કરતો ફેરફારડી કરતો ધુમરવા લાગે છે પાછી એવે ચડેલી મોલાતું ને ઢાળી ઢાળીને ગોરાંદેના રૂપલાવપનાં જાનગપતિયાં કરતો મોલાતું ને હીનોએ ચઢાતી ગોરા દેએ એટલેલી ચૂદડી સાથે નરપલાઈ કરતો જાય છે

વાવડાની નરપનાઈથી મરડી જોડેલી ગોરાંદે અજ અને એકાદથી સકારતી સકારતી મદભરી ચાલે તળાવડીના કંઠે આવી માથેનું ભાત પડખેની શીયા ઉપર મૂકી મોડું ધોરા બોમોરાગી જળ ઉપર ઝળપતા નિર્મળ નીરમા પોતાનું રૂપ નિહાળતા પોતે જ પોતાના ઉપર મોહી પડે છે તળાવડી ગોરાંદેના રૂપને પોતાના ઉરમાં સમાવવા સામુ જ જોઈ રહે છે ને તળાવડીમાં ખીનેલાં પોયણા રૂઢા કે ગોરાંદે રૂડી એની સરખામણીએ ચડી જાય છે

લીલાથી થોડે છોટ એક વડનો જામો છે તેની ઘેઘૂર ઢાગ ઉપર મેરેનો લાખો તળાવડીને કાં સામ સામા જલ કરતા સારસ જો વાને જોવામા તદ્દનીન થઈ ગયો છે ગોરાંદે આનીને લીના ઉપર જોસી

ગઈ છે તેની પલ્લુ તેને સૂર । રહી નથી આ જોડ લીને જોઈને લાખના ગળામાથી દુહો વહેતો થાય છે

સાજણ એડા કિન્નિયે, સારસ જેડા હોય, એકલડા જીવે નહિ સાથે મરતા હોય

ગોરાંદેના રૂપ ઉપર ગુમસુમ બનેનો વગડો ઘોર ગભીર આરાદીશ કડમાથી વહેતા થયેવા દુહાથી સફાવો મોઠા પડીને જાગી જાય છે પોતાના રૂપ ઉપર મુગ્ધ બનેની ગોરાંદે નરવા ગળામાથી વહેતા થયેલા ગરવા રાગ પર વારી જઈને વડલા સામે જોતા તેની નજરે લડ અને અલડુ લાખો પડતા વારી જાઉ તારા ગંગા ગળા ઉર વાનીડા । એવી ભલકારાની મૂગી મૂગી લલક છૂટે છે ત્યાં લાખે સારસ બેલડીના જવાબ જેવો બીજો દુહો ઉપાડે છે

સાજણ સાજણ શું કરો, સાજણ શુણની ખાણ, સાજણ વિણ જીવાય નહિ, જાય સૂરીને પ્રાણ

દુહો સાંભળીને ગોરાંદેનું હૈયુ થ કારા માગ્યુ લેવા કે “આ મારો બાળપણનો બેઝ મને સલામ વતો હશે કે કોઈ બીજા સાજણ એના હૈયાના કમાડ ખખડાવતી હશે ?”

ત્યાં લાખાએ ત્રીજો દુહો ઉપાડ્યો

સાજણ એડા કિન્નિયે, જેડા પડમ પ્રાણ, જીવતા લગ લેળાં રહે, મૂવા પછી મસણ

‘વાહ તારી ખટક’ વાહ તારા વેણુ ! આવા તારા વેણુ માથે તો ઓળધોગ થઈ ગઈ ’ અને હૈયુ હાય ન રહે । લાખાને સાદ કરવા જાય છે ત્યાં લાખાએ ચોથો દુહો બીડ્યો

ચાલો સાજણની શેરીએ, જઈને પાડો માદ જીવતાં હશે તે બે લશે (નકર) હાકારા દેશે હાડ

“સાચુ લાખા ! સાચુ મરીને દેદ આખ

થંઘ ગંઘ હોય અને હાડતી કોક કર્યું' બાપી રહી હોય તોય તારા જવો વેધક કાળજી વેરતા સાદે સાદ પાડતો હોય, ત્યારે હાડે પણ હોંકારો બણવો પડે, ત્યારે હું તો છવતી જગતી બેસી છું. મારાથી જવાબ આપ્યા વગર રહે રહેવાય ? ” એમ મનમાં બોલી અવાજ મેટો કરીને હૈયાનું સઘળું હેત અવાજમાં નીચેવીને સાદ પાડે છે :

“ લાખા હે એ એ... ! ”

‘મારા અવાજને પણ એકકોર બેસારે એવો આ કોણે મીટો ટહુકો કર્યો ? લાખ આ લહેકા શીખી લઉં’ એમ કરી કોયલ કુંહુ કુંહુ કરતી બેઠે છે, અને લાખો મોં ફેરવી શીલા ઉપર બેસી પાણીમાં છત્તમિયાં બોલાવતી ને પોતાને સાદ કરતી ગોરાંદેને બેઠને કહે છે :

“ અરે ગોરાંદે ! તું ક્યાંથી ? ”

“ આજ મારી માથી લાત દેવા અવાય તેમ નહોતું એટલે મારા બાપને લાત દેના આવી અને તું મળી ગયો. ઘણા દીથી તને મળવા અંખતીતી. યાદ છે લાખા ! અહિંયાં આપણે બે વાછરૂં ચરાવવા આવતા અને તું આ સંજળ તળાવડીમાં નાવા પડતો. મને તારા વાંસે બેસાડી તરતો તરતો આ કાંઠેથી એમલ્યે કાંઠે લઇ જતો. લાખા ! ઇ અધું તને સાંભરે છે ? ”

“ સાંભરવાની વાતું તું ક્યાં કરે છે ! ઇ અધું તો મારા કાળજમાં કોરાંદને અંતરમાં વણાઇ ગયું છે મારા લોહીના કણેકણમાં ભળી ગયું છે. ઇ અધું બૂલવા મથું છું, પણ બૂલાવું નથી ગોરાંદે ! તે દી તો આપણે નનાં હતાં. હવે તો તું ઘણી મોટી થઇ ગઇ. ”

“ તેં પણ કાંઈ એણું કાહું નથી કાઠ્યું ? ” લાખાને પગથી માથા સુધી નિહાળીને ગોરાંદે બોલી :

“ આવતી ધનતેરસે મારું આણું આવવાનું છે. તે પહેલાં તને મળવાનું મન હતું તે તું મળી ગયો. ”

“ ગોરાંદે ! સાસરે ગયા પછી મને સંભારીશને ! ”

“ હું તને સંભારીશ કે નહિ એ તને લાખા નહિ કહું. હું તો તને એટલું કહેવા આવી છું લાખા ! કે મને તારી બાળાપણની બેરૂઝીને બૂલી જજે. અને સારેરી આચારણી બેઠને પરણી જજે. ” ગોરાંદેએ બીની આંખે જવાબ આપ્યો.

“ મારા મનની વાત મરું તોય તને ન કહેવી તે મેં નકકી કરેલ. પણ આજ તેં વાત કાઢી એટલે પેટ છૂટી વાત કચે લઉં ગોરાંદે ! તને બૂલવા હું ઘણો મથું છું, પણ જેમ તને બૂલવા મથું છું તેમ તેમ તું મારી આંખ આગળથી ખસતી નથી. હું આંખ વીંચું છું અને તું હસતી રમતી મારી આગળ આવીને બેસી રહે છે. હું સુઉં છું ને સપનામાં તને બાળું છું. અંખડીને જાગી જઉં છું ને તું સંતાઇ જાય છે. ફરી બાંધવા આંખ મીચું છું ત્યાં “ હાલને લાખા, સંતામણી રમીએ ! ” એમ કહીને જાણે તું મારો હાથ ખેંચતી હો તેવું મને લાગે છે. ‘મને બૂલી જજે લાખા !’ કહેવું સોજીવું છે, ગોરાંદે બૂલવાં દોલજાં છે. ”

“ લાખા ! લાખા ! લાખા કાળી મેઘલી રાતે ક્યારેક હું સૂનમૂન પડી હોઉં ત્યારે તારી યાદ બહુ સળવળાટ કરે છે, પણ એ યાદને દમ્બારીને પડી રહું છું. કારણ ? લાખા તું જાણે છે કે મારાં ઘોડિયાં લગત થઇ ગયાં છે. મારે ને તારે કાંઈ કુળ મરજાદનો વિચાર કરવો જોયે, તેથી તારું દખ જાણવા છતાંય તારે પાચે પડીને તને કરગરું છું કે લાખા ! લડો થઇને ગોરાંદેને બૂલીજ. ”

‘ગોરાંદેને બૂલીજ’ એ વેણ ગોરાંદે બોલી ત્યાં તો કાળી ઝેળાણુ કટાર લાખાએ કમરથી ખેંચી. ખેંચતાં તો લાખો કટાર પેટ નાખશે એમ અંખડીને :

“ હાં હાં લાખા ! મારા સમ ! ”

એમ ગોરાંદે બોલી રહે તે પહેલાં તો લાખો ડાળ પરથી કૂદ્યો. ગોરાંદેને થયું કે મને મારવા લાખો કૂદ્યો છે, એટલે તે ઝડપથી જીભી થઇ ગઇ. પોતાના પગને કાંઈક વળગીને પાણીમાં પડ્યું એ તરફ ગોરાંદે જુએ તે પહેલાં તો લાખો પાણીમાં પડ્યો, અને ગોરાંદેએ જોયું તો મધર માંધ ધોડો પલાણીને લાખો

પાણીમાં પડ્યો છે એક હાથ મથરના ડાચા ફરતો
જેરથી વીટી દીધો છે અને મથરના પેટમાં ઘા
ઉપર ઘા લાખો ઝીકે છે મથર પાણીમાં ફૂંપ્યા
મારે છે

ગોરાદેને શ્વાસ અહર ચડી ગયો છે ત્યાં
તો થોડીવારમાં મરેલા મથરને પગમાં લગાવીને લાખો
બહાર આવે છે પાણી મથરના લોહીથી રાત્રી મોળ
બને છે ને મથરને ઢરડીને કાંઠે કાંઠે છે

લાખાને સાંજે નરવો બહાર આવતો જોઈ
ગોરાદે ખેતી બીડી.

“સારું ક્યું લાખા મેં તો ખોડિયાર માને
મેં જોડ્યું ધીના દીના માન્યાંતા, માએ તને હીમ-
ખીમ ખાંર કાઢ્યો હા આ આ શા”

“હરે હાથ કા કર! જોતી નથી તારા પગથી
આટલું બધું લોહી વહ્યું જાય છે તે તારા પગને
મરે પી પી નાખ્યો છે કે શું ?” લાખાએ નવાઈ
પામી પૂછ્યું

“પી ખ્યો હોય તો લાને પી ખ્યો વહેવા દે
લોહીને લાખા ! આજ મારા હૈયામાં તું હીમખીમ
આવ્યો એનું કેટલું સુખ અને મજ્યું છે ઇ હું તને
કેમ સમજાવું ?” ગોરાદેએ લોહી ની ગળતા પગની
સામે જોવાની પરવા કર્યા વિના કહ્યું

લાખો કૂંડે વીંટાળેની પછડી ફાડીને એકદમ
ગોરાદે પાસે ગયો ગોરાદેને પગે પાટો પાધીને ખેંચ્યો

“ગોરાદે ! જરાય બળવા નથી ?”

“તું મારા પગે અડ્યો એટલે કેટની ટાઢક
વળી છે એ તને મારે કેમ સમજાવું ?” ગોરાદેએ
જવાબ આપ્યો

“આ તારા પગમાંથી હજુ લોહી વહે છે
હાન તારા ખેતરે જઈને એને કાંઈક છલાજ કરાએ !

લાખાની વાત સાંભળી ગોરાદે ચ લવા ગઈ ત્યાં
તેનાથી ચલાયું નહિ

‘લે હું માણસુર બાપાને સાદ કરી લાવું ?’
લાખાએ ગોરાદેને પૂછ્યું

“માણસુર બાપાને શું કરવા બોલાવવા છે ?”

“તને આવીને તેડી જાય એટલા સારું”

‘મારા બાપા અને તેડી જાય એટલા સારું
તું માણસુર બાપાને બોલાવવા જાય છે એમ ?
મથર પગે કરડી છે, મારી જીભને નથી કરડી અને
ય સાદ કરતાં આવડે છે” ગોરાદેએ ગુસ્સે થઈને
કહ્યું.

“તે તને હું શું કરું ?” મુઝાઇને લાખાએ
પૂછ્યું.

“એટલી યે ખબર પડતી નોતી તો સાજ
જીના દુહા શું કામ જેરથી ગાતો હતો ? ‘બાપારો
રૂઢ અને આપર મૂઢ’ એ કાંઈ અમથુ કીધું હશે ?”
ગોરાદેએ મેલું માર્યું.

“તને અટાણે લઈ મેલ્યા મારવા સૂઝે છે”
લાખાએ ચીડાઈને કહ્યું

“સાજજીના દુહા તો ગળું ફાડીને ગાતો’તો,
અને લાયડો થઈને ‘તથે હું શું કરું ?’ કહી
ગોરાદેએ અફડિયાં પાડ્યા.

‘હવે સમજ્યો લાવ હું તને તેડીને તારા
બાપા પાસે મૂકી જાઉં,” મનની મુઝવણ દૂર થતા
લાખો ગોરાદેને તેડીને જાયકવા ગો દિ પાસે ગયો

“તારાથી મારો ભાર જીપડે તેમ હોય તો જ
હાથ અડાડજો, નકર છેડો રેજો” ગોરાદેએ
લાખાને કહ્યું

“તને ઉપાડવી એટલે ફૂલને ઉપાડવું”
લાખાએ કુલાઈને કહ્યું

“આપર ! એટલું ય સમજતો નથી ? આ
ફૂલને ઉપાડવાની વાત નથી, આ તો બાપડીનો ભાર
ઉપાડવાની વાત છે” ગોરાદે મરમના વેણે ખેતી

“મારે મન ફૂલ અને બાપડા બેય સરખાં
છે” એમ કહી ફૂલ જાયકે તેમ બેય હાથે ગોરાદેને
જાયડીને લાખો હાલતો થયો

“લાખા ! મને પાટો બાંધવા તે મારો પગ
પકડ્યો અને મરદ જેવો મરદ થઈને બાપડીને તેડીને

હાલથી. શાખાશ બાયડા ! ” ગોરાદિએ મરમું તીર માર્યું.

“ એક વેણુ વધારે થોલી છે તો જિંચી લઇને પડતી મૂકીશ ! ” લાખાએ ટાંડા જેવા લાલ-ચોળ થઇને કહ્યું.

“ તું મને પડતી મૂકવાનો ઇ તો મને ખબર છે. એટલા સાર તો મેં તને પહેલાંથી કહ્યું હતું કે મારો ભાર ઊપડે તેમ હોય તો જ મને તેડજે. અને મને પડતી મૂકવી તો આપર ! તેં મને જખ મારવા તેડી ? ” ગોરાદિએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું.

છંછિાઇને લાખાએ ગોરાદિને છાતી સરખી લીંસતાં લાળી પળભર વગડો ચ વાંસો ઢાળી મયો.

“ છેવટ જાત ઝળકાવીને ? ” ગોરાદિએ ખોટો શુસ્સો ચડાવીને કહ્યું.

“ જેવી મારી જાત છે એવી જ તારી જાત છે ! ” ગોરાદિના વેણુના બાણની વાર કરવા વેણુની હાલ ધરી લાખાએ કહ્યું.

“ મારા જેવી તારી જાત હોય તો આ તારી મૂછયું ક્યાંથી ” ગોરાદિએ લાખાની મૂછે હાથ ફેરવી આગળ ચલાવ્યું :

“ મને લાખા ખતાવજે કે તું સાચો મરદ છે કે તારી જાત મારા જેવી છે ? ” ગોરાદિએ લાખાને ચડાવ્યો.

“ તારે મારું પારખું લેવું છે ગોરાદિ ! ” ઠરઠાઇને લાખાએ પૂછ્યું.

“ તારું અને તારી મૂછનું પારખું તો ત્યારે થાશે જ્યારે તું ધનતેરસની મધરાતે મને લઈ જવા આવશે. જાણીશ તે દી હું કે લાખો સાચો મરદ છે. બાકી તો મૂછનું વળ ચડાવવો અને સાજણના દુહા ગાવા એ તો મોલ્લવા છે. દોહાલું છે વેણુ સાર મરવાનું. હું વાટ જોઇશ તારી ધનતેરસની મધરાતે. અને તું આવીશ ત્યારે કહીશ કે તું સાચો સાજણ અને સાચો મરદ.”

એમ કહેતાંકે ને ગોરાદિ લાખાની બથમાંથી છૂટી થઇને કહ્યું :

“ હાલ, મારા બાપને ખેતર મૂકી જા. હું તારે ખભે હાથ મૂકીને ચાલી શકીશ.”

ગોરાદિને ખમાનો ટેકો દેતાં લાખાએ એક હાથ મૂછે અને ખીએ કટાર પર મૂકી કહ્યું. “ જરૂર આવીશ, ગોરાદિ ! ”

લાખાને ખભે હાથ મૂકીને ગોરાદિ તેને ટેકે ટેકે ચાલતી થઇ.

+ + +

ધનતેરસની મધરાત વીતી ગઈ છે, અંધકારે સચરાચરને પોતાના ઉંડળમાં લઇને સુવરાવી દીધું છે. ગોરાદિનું આણું વાળવા આવેલાં તેનાં સાસરવાળાં સૂઇ ગયાં છે. ગોરાદિના લાઇ અને બાપ પણ જંપી ગયા છે પણ ગોરાદિને જંપ નથી. “ લાખા ! લાખા ! ” એમ ગોરાદિનું દિલ જંપ જંપે છે.

ત્યાં અજાંપે તરફડતી ગોરાદિને કાને ખૂમ જ ધીમો પગરવ સંભળાય છે. પગરવ સાંભળતાં દુવાના ચક્રારા વધી જાય છે. ત્યાં તો મોક્ષ આગળ ઢળવે પગે બિચી ચડી હોય તેમ ગોરાદિને લાગ્યું, અને થોડીવારમાં લાખાએ વગર સંચો નળિયાં ખેસવીને ખપેડો ફાડ્યો. દીવાના આંખા પ્રકાશમાં એણે ગોરાદિનું ગોરું મુખ જોયું અને ગોરાદિએ લાખાને જોયો.

‘આવ્યો બહાદર, વેણુ પાળ્યું’ એવા સંતાપનો શ્વાસ ગોરાદિ હેઠો મૂકે ત્યાં તો ઊંધે માથે થઇને મોભેથી ઘરમાં ઊતરતા લાખાની કમરેથી કટાર અચાનક વધૂટી અને ત્રાટકી ગોરાદિઉપર અને ગોરાદિના કાળજી ને વીંધી નાખ્યું.

લાખે ખપેડો ફાડિયો, ઊતર્યો ઘર મોઝાર; કાળી નાગણુ કટાર, કમરેથી ફૂટી પડી.

ખપેડો ફાડીને લાખો ઘરમાં ઊતરતો હતો ત્યાં કાળી નાગણુ જેવી કટાર અચાનક કમરમાંથી નીકળી ગઈ.

ઊંચેથી આવી પડી, કટારી વેરાનું કાંચ, દેયું ગોરાદિનું હાથ, દુલાવી હળકી ગઈ.

હાથથી આવી પડેલી એ વેરણ કટારીએ હાથ
હાથ ગોરાદેના હૈયાને વીધી નાખીને હૈયામાં ખૂચી
ગઇ.

ગોરાદેએ લોહી ન નીકળે એ માટે હાથથી
ધાને દબાવ્યો ત્યાં તો સડેગટ લાખો ગોરાદે પાસે
ફેલીને આવી ગયો ને ગોરાદે પાસે બેસી ગયો.

ગોરાદેને પોતાની છાતી સરસી લેવા જાય છે
જાય છે ત્યાં ગોરાદે આડો હાથ દબને કહે છે

“શા આશ લાખા ! લતા પુગાડ્યા”

લાખા લેને લહાણ, આકુની તુ આ ઘડી,
પરોઢિયે પરિયાણ, સરગાપર મીઠાવશુ

“હે લાખા ! તારે બે ઘડી પ્રેમની વાતું
કરીને દહાણુ લેતી હોય તે ઈર્ષ્ય લે સવાર ચતાં તો
મારે સરગાપરને મારગે સચરનાનું છે”

“ના, ના ગોરાદે ! હું તને સરગાપરને
માર્ગે નહિ સચરવા દઉં હું તો તને ઈર્ષ્ય જવા
આવ્યો છું” એમ કહી કટાર દબાવેને ગોરાદેનો
હાથ લાખાએ ખેંચવતા વામાથી લોહીના કુવારા
હૂમ્યા ને લાખો ગોરાદેના લોહીથી રંગાઇ ગયો.

લાખો આ જોઇને ધાયો થઇ ગયો અચ્ચાનક
આ શુ ? ગોરાદેના હૈયામાં ખૂતેલી કટારી જોઇને
ફાટ્યે ડોળે શ્વાસ અદ્ધર ચડી ગયો.

“ગોરાદે આ શુ ? ગોરાદે જવાબ આપે છે

લાખા જાણુ સુખજી, સાનમા ય સમજ્યો નહિ,
ફેરવી ફેટો તાણુ, લાખા લોહિયાળો થયો.

હે લાખા ! મેં તો તને પહેલેથી સાનમાં
સમજવવા કહ્યું હતું અને તું આવો સુખજી હોવા
છતાં મારી વાતમાં સમજ્યો નહિ, અને તું લોહિ
યાળો થયો હવે આ કટારી જે ચીને ધા ઉપર
તાણીને તારો ફેટો બાંધી દે

“તારે કટાર ખાવી હતી તો મને શુ કામ
બોલાવ્યો હતો ? ગોરાદેએ જાતે કટાર ખાધી છે
તેમ માતીને લાખાએ પૂછ્યું

ગોરાદે જવાબ આપે છે

કેહેથી કટારી છૂટતા, કાપી કાળજ કોર
કટારે લાખા કાપીએ, પ્રેમ પતંગનો દોર

હે લાખા ! મેં કટારી ખાધી નથી, પરંતુ
તું મોભેથી જાનરતો હતો ત્યારે તારી કટાર અચ્ચા
નક છૂટતા તેણે મારા કાળજનની કોર કાપી નાખી
અને સાથેસાથ આપણા પ્રેમરૂપી પતંગનો દોર પણ
કાપી નાખ્યો છે

લાખો ગોરાદેના હૈયામાં ખૂતેલી કટારને
ખેંચીને ધા ફરતો તાણીને ફેટો બાંધી દે છે અને
ગોરાદેના માથાને પોતાની છાતી માથે રાખીને બેસે
છે ગોરાદેના વાળમાં આગળાએ ફેરવતા આખમાથી
ટપ ટપ આંસુ ગોરાદેના ગાલ માથે ટપકે છે

“આવર થઇને આમ જોરત વાહે આંસુ
પાડીને માફ મોત કાં બગાડ ? હવે તો મારે ઘડી
મેં ઘડી છ થોડીક આનદની વાતું કરી માફ હૈયુ
કામ”

વાલા કરને વાત, દલની જે દલમાં રહી
પરણુ કરશે પરભાત, સરગાપર મીઠાવશુ

હે લાખા ! બે વાતડિયું કરી લે નકર
દલની દલમાં જ રહેશે ને પરભાત ચતા સરગાપર
જવાનું થશે

લાખો ને ગોરાદે આમ ભાન બૂતીને મોટે
અમાજે વાત કરતાં ગોરાદેનાં સગાવહાતાં જાગી ઊઠે
છે, અને ‘કોણ છે ઘરમાં ?’ એમ હાકોટા પકારા
કરી ! ગોરાદેને આરણુ બોલવા કહી આરણુ લાલ
ડાવે છે

લાખા કુ તો ઘડી મેં ઘડીની મે’માન
છું અને તું હવે ઝાઝીતાર અહીંયા થોલીય તો તને
મારા સગા વહાલાં મારી નાખશે” ગોરાદેએ કહ્યું

લાખો જવાબ દે છે

અળખૂઅળ રણુબાગ, હાથળ દળ મોતી હણે,
મરને કેસર મરજાય તણુ ન લખે કોઈ દી

ગોરાદે! હાથીના ગંડસ્થળ ચીરીને મોતી
વેરતા કેસરી તે કદી ખડ ખાતા હશે? તારી આવી
સ્થિતિમાં તને છોડી જઈ તો મારા જેવો ખીજો
નામદ કોણુ? હવે તો સામે ઝૂઝીને વહેલો તને
સરગાપરમાં આવી મળીશ.

“અરે લાખા! ગાંડો થામાં, મારો પિયુ
આમ બીંત હેડે દબાઈને મરે તો તો મારી અસર-
ગતિ થાય. તને હું કૂતરાને મોતે નહિ મરવા દઉં.
હવે મારી વાટ છોડી દે અને બહાર નીકળ.”

કર કટારાં ધૂંખળાં, આડા આતલને માર;
છંછેડયો છલાંગે ચિતરો (એમ) નીકળ લાખા બાર.

ગોરાદેએ આમ પડકારો કરતાં તો લાંઘણિયો
સાવજ કેશવાળી ઝંઝેડીને ઊભો થાય તેમ ઓડિયાં
ઝંઝેડીને કમરેથી તલવાર ખેંચી અને ખીજા હાથમાં
કટાર પકડીને બારાણુ “ખૂલ્લું” મૂકીને તલવારનો વાર
કરીને લાખો ફેંદો. માણસો ખીકના માર્યા ખરી
ગયાં અને લાખો હાથતાળી દબને ચાલ્યો ગયો.

કરી કટારાં ધૂંખળાં, વાઈ કરી તલવાર
દાંતમાં દઈ ધરાય, નલોયો લાખો ગયો.

“એલા ઘોડાં છોડો, ઘોડાં છોડો” એમ ગોરાદેના
દાદાએ હુકમ કર્યો ત્યાં તો આયરો હથિયાર પરિ-
યાર સજીને લાખાની પાછળ ચડ્યા તૈયાર થયેલા
જોધ ગોરાદે કહે છે :

દાદા કરો ન દાખડો, વીરા ચડો ન વાર;
જે ન મર્યો ઘર આંગણે, એ ન મરે ઝાંપા બાર.

“હે દાદા! તમે નકામી માથાકૂટ કરો છો-હવે
વીરા! તમે એની પાછળ નકામી વાર લઈને ચડો છો.
કારણ કે તમે આટલા બધા હતા છતાં તમારા ઘરના
આંશુલામાં જેને ન મારી શક્યા તેને હવે ઝાંપાની
બહાર માચી શકવાના નથી.”

ગોરાદેને લોહી નીચળતી જોઈને તેનાં સર્ગા-
વહાલાંએ ગામમાંથી વેઘને બોલાવ્યો. ગોરાદેને તપાસી
વેઘ ઓસડિયાં વાટે છે. ત્યારે ગોરાદે કહે છે કે:

ગૈદડા ગૈદું મ કર, મ ઝાલ મોરી ખાંચ;
લાખણુશીની કટારિયું, ખબડી પાંજર માંચ.

હે વૈઘરાજ! હવે મારી નાડી જોવી રહેવા
દો, ને મારી દવા કરવી ય છોડી દો. લાખણુશીની
કટારી કાળજ સોંસરી મઠ છે. એનું જ સુખ અત્યારે
માણી રહી છું. તમારાં ઓસડિયાં તો દુઃખદાયી થઈ
પડશે.

અને આમ લાખાના બપ જપતાં જપતાં
ગોરાદે પ્રાણુ છોડે છે.

+ + +

લાખો લોહીવાળાં લૂગડે પોતાને ગામ ઘેર
પહેંચે છે. લૂગડાં લોહીવાળાં જોઈ તેની લાભી પૂછે
છે:

લાખા લોહીભર લૂગડાં, અંગે લોહી તસ્કાર;
કયે ઘર સાજણુ માણુતાં, લાખા થઈ તકરાર.

લાખા! આ તારાં લૂગડાં લોહીવાળાં છે,
અંગે લોહીના છાંટા છે, તે તું તારી પ્રિયતમાને
મળવાં ગયેલો ત્યાં કોઈ તકરાર કરીને તો નથી
આવ્યો ને!

લાખો જવાબ આપે છે. ના, લાભી ના:

સરખે સરખા ભાઈખંધો, રાતે રગ્યા શિકાર;
વનમાં મારેલ મૂગલો, એના ઊડ્યા તસ્કાર.

અરે લાભી! રાતે સરખે સરખા ભાઈખંધો
શિકારે ચડી ગયા. વનમાં કાળિયારનો શિકાર કરતાં
તેના લોહીથી લૂગડાં લોહીવાળાં થયાં છે ને અંગે
છાંટા ઊડ્યા છે.

લાભીને આવો ઉડાઉ જવાબ આપી લાખો
લોહીવાળા લૂગડાં ઘોઈને સીમમાં ચાલ્યો ગયો. એના
અંતરમાં કયાંય જપ નથી. એ ઘડીક ગોરાદેના ગામ
સુધી જઈને કોઈ ખજર આપે તે માટે ગામના પાદર
સુધી જઈને પાછો આવે છે.

બપોર થતાં સમશાનમાં ચેહ બળતી નેઈ
ગોવાળિયાને પૂછે છે :

સોના સરખી ચે' બળે, રૂપા સરખો ધૂહ,
કહે રે રણુ ગોવાળિયા, કયે ઘર માહુ મૂવું ?

રે ભાઈ ગોવાળિયા ! આ સોનલા વરણી
મેહ બળે છે ને રૂપલા વરણી ધૂસ ભડે છે, તે કે
કે' મને કે' કે કયા ઘરના મોઢા માનનીનું મરણ
થયું છે ?

ગોવાળિયો જવાબ આપે છે

સોના સરખી ચે બળે, રૂપા સરખી ધૂહ,
જે ઘર લાખો માણતો, તે ઘર માહુ મૂવું

અરે ભાઈ લાખા ! તમે તુ જે ઘરે ગયો
હતો તે ઘરતુ મોઢેર માનની મરણ પામ્યું છે

“હે ! હે ! સાચોસાચ ગોરાદેસ ગાપર ગર્ધ ?
તથે તો મારે ને ગોરાદેને છેડું પડી ગયું ” એમ
કહેતાકને લાખો દોટ મૂકે છે જ્યાં ચેડું બળે છે ત્યાં

પણેચે છે લાખાને બાળતા શણુગો ઉશ્કેરાઈને
લાખાને મારતા દોડે છે લાખો તેને અટકાવીને કહે
છે કે

સો સો ઘાવો સાધીઆ, એકે અડયા નહિ અગ,
હે માનવીઓ ! મારગ દીઓ, મારે બલુ ગોરાદેસ ગ

‘હે માનવીઓ ! મને મારવા તમે ઘણા
ધા કર્યા પણ એકે પ વા મારે અગ અડયો ન હતો
હવે મારગ આપો આજ તો મારે ગોરાદે સાથે
જવું છે’

એમ કહીને લોકો તેને પકડે તે પહેલા ગોરા
દેની ચેલમા ફૂદી પડે છે ને ગોરાદે સાથે ચિતામા
પે દી જઈને ખાખ થઈ જાય છે

લાખો લખમૂલો ઘણો, શુભીઅલ ગોરાદે,
ચિતામા સાથે ચડી, બળી મરિયા બે

મસ્તરામ

નવધા લક્ષિત ખડગ નવધાર, કામ કોધનો કરે પરાર
ભજે રામ સહુ જાય વિકાર, મસ્તરામ ભવ ભીતરે પાર
ત્યાગી પુરૂષ નવ બાધે મઠ, શૂરા કરે જુદ્ધનો જ હઠ
મૂછો મરડી દો દો વદ, મસ્તરામ ભજ સુધર સઠ
ત્યાગી પુરૂષ નહિ કોરટ ભવે, કન્નિયો જિત અપને ઘર આવે,
તે ઉપર નહિ હોય અપીલ, મસ્તરામ તો સદા વડીલ
ત્યાગ વેરાગ ભે લાગે કડવા, તે માણસને ભણો લડવા,
લોભી જાય કોરટમા લડવા, મસ્તરામ તે નરકે પડવા
માયામા છે ઝાગુ ઝેર કરે સદાએ કાળો કેર,
જીવની સાથે જીવને વેર, કરે ધીંગાણા આઠો પેર
માયા જાણો કાગી ફૂત્તી, સસારીના ઘરમા સૂતી
નેગી જ ગમ બાધ્યા મજબૂતી, મસ્તરામ તો મારે જૂતી
તપ કરે તે કહિયે તપ્યા, લોભા હોય તે જપે અજપા,
મુમતી બાધી મારે ગપ્પા, મસ્તરામ કહે લપ લપ્પા
અચળ ચપટ જાણો મન મર્કટ, નવા નવા ઉઠાવે તર્કટ
મનને જીતવું તે અતિ દુર્ઘટ, મસ્તરામ તો દેખ્યું પરગટ
ભે મરે અતરનો દાગ, તો ધન ટોળી ને ધન લાગ
ભે ન ટલ્યો અતરનો દગ, તો ધૂળ ટોળી ને ધૂળ લાગ

નાગીશ્રીમાં મહેમાન તો બાળરિયાઓના અને તેમાં
ય પાછા વડેઓના હતા. પણ જનસમૂહ તો ચલાળા,
બગસરા, ધારી, ખાંભા, ડેંગણ, રાબુલા, ભદ્રાચાદ,
ઊના, કુંડલા અને મધ્ય કાઠિયાવાડનો હતો. આ તો
વાવડિયા સંદેશે સૌ આવી મળેલા. કશા જ આમંત્રણ
ત્રિના. આમંત્રણ તો પાંચ પંદર સગાંઓને શ્રી.
સુરગભાઈ અને દેવાયતલાઈએ મોકલ્યા હોય એટલું જ.

એમાં તો શ્રી. સુરગભાઈ જેવા ઝલુ હૃદયના
કવિ, કાર્યકર, વાતકાર અને ચિંતકના સૌજન્યમાયે
જભરાઈ પણ કરેલી કે જે જે પાછું મિલનને મોટું
બહેર સ્વરૂપ ન અપાઈ બધ, પણ એ તો સુરગભાઈ :
ખુદી રે ખમે માતા પ્રથમી, વાઢી રે ખમે વનરાઈ;
કડવાં વચન મારાં સાધુડાં ખમે, નીર તો સાયરમાં
સમાય.

પુરાણકાલીન નાગેશ્રી

પછી સંતો અને શરવીરાની ધરતી માથે
પરિવારને ય પોરહ કેમ ન થાય ! એક દિવસ સાગર
નાગેશ્રીના પાય પખાળતો હશે. હજી ત્યાંથી પ્રાચીન
ડીંકરાં, પ્રાચીન કાળની ઇંટો અને દરિયાના બાંધેલા
ધક્કાના અવશેષો મળી આવે છે પોતાના નામમાં
નાગેશ્રી કે નાગેશ્વરી કયો ઇતિહાસ સંઘરીને બેઠું
હશે તેનો હજી તાજો નથી મળ્યો, પણ અનુમાન
એમ કહે છે કે નાગ જાતિના કર્કેટક કૃત્તવું આ
નાગેશ્રી દરિયાઈ થાણું હોવું જોઈએ. બુજિયા નાગ
સાથે બુધ્ધે ચઠનાર લુણસાપરિયા નાગનું મથક
લુણસાપર ગામ પણ નાગેશ્રીની પાસે જ આવેલું છે.

બાળરીઆ નામનો ઇતિહાસ ઇકેલવામાં પણ
એવું જ અંધારું પ્રવર્તે છે. બજુગહન બર્મરક એવા
ધણી શબ્દો આગળ કરાય છે. સોરઠમાં સિદ્ધરાજ
જયસિંહને તોખાદ પોકરાવનાર બાળરિયા જ કહેવાય
છે. એટલે તો સિદ્ધરાજ બર્મરકજિજ્ઞુ કહેવાતો.
વડે બહાદુરોની પરંપરા.

બહુ આથે જતાં તો ઇતિહાસની ચર્ચામાં

ઊતરી જશું. પણ નાગેશ્રીની જ વાત કરીએ છીએ
ત્યારે વડેઓમાં પેઢીદર પેઢી પાડેલા લગ્નરીરા યાદ
આવે છે. લાવનગર મહારાજ વજ્રેસીંગજીના વખ-
તમાં જ નાગેશ્રીના સીદી વડની ફેલુ પ્રાપ્તિ પાટણ
સુધી ફડાકા બોલાવતી. અને સીદી વડના જ સાધેલ
ઘોળીઆમના રૂખડ વડે મહારાજ વજ્રેસીંગને ક્યાં
નહોતી તેખાહ પોકરાવેલી ! ભાવનગરની ફેજને કેક
રાજુલાના પાદર સુધી તગડી મેલેલી.

એ જ રૂખડ વડે જતિ જેવા પણ બળ-
વીર જોગીદાસ ખુમાણનું ઘોડું ઝોંટવી લઇને નાગેશ્રીના
પાદરમાંથી લગાડેલ. જે કે જોગીદાસ ખુમાણને
નાગેશ્રી ઉપરની ચગમમાં બે વાર વડેઓએ લગાડેલા.
એનો દુહો કહેવાય છે :

જોગીને હતું જોર, હોખીને નત્ય દબાવતો;
એનો તોડી નાખ્યો તોર, રણમાં તગડી રૂખડા.

આ તો સતી શરા ને સંતોની ભોમકા. ઘોડાં
પણ એવાં જાતવાન પાકે, સોરાઈમાં વોકર સેટલ-
મેન્ટ આગ્યું ત્યારે એવા જ લગ્નરી કાંચડ વડે નાગે-
શ્રીમાં પાડેલા. પોતે ખૂબ કેળવેલી શીલુ ઘોડી વોકર
સાફેજને ન આપતાં પાંચ ગામ બોયાં. એવો ઘોડાં
માટેનો પ્રેમ :

કહે નાર વેરાં તણી મ છેડો કાંધડો
નરાંબર કાંધડો અનડ નીડો,
હેક નામાહગ કાંધડો હઠિપલ
હોખિયે કાંધડો વડે દીડો.

આ બધી વીર જાતિઓ અંગે કોઈ એક
વિદ્વાને કહ્યું છે કે, They have outlived their
utility એટલે કે તેઓએ પોતાની ઉપયોગિતા
છૂટી નાખી છે. મતલબ કે હવે એમની ઉપયોગિતા
પૂરી થઈ ગઈ છે. માટે તેઓ ભલે નાશ પામે ?

આ વિદ્વાને ઘડીક ઘોલવું એટલું હતું. પાટી-

સ્તાન સમર્થુ ને જૂનાગઢના નવાબે પાકીસ્તાનમાં બળી જવા કહ્યું ત્યારે સોરઠની પ્રજા તરીકે એની સામે પહેલો બળવો પોકારનાર બળવીર બાબરિયાઓની ધીંગાળાની તત્પરતા સુધી. અને ભારતી ભોમ માટે હથિયાર પરિવાર બાધીને હાકલ ભેળા હાલી નીકળનાર ૪૨ ગામના બાબરિયા આગેવાનોમાંથી સુરગભાઇ વડને આંગણે જ લોકસાહિત્ય પરિવારનું અમારું મિલન મળી રહ્યું હતું.

પરિવારનો પ્રેમ

મિલન પણ પરિવારના પ્રત્યેક સભ્યની ત્યાગ-ભાવના અને સમર્થયુક્તિ જ યોગ્ય છે. માત્ર શરવીરતા અને દિલાવરી, ન્યોત્છાવરી અને ખાન-દાનીની વાતો જ નથી કરતા પણ પહેલા કાંઈ ધા નાખીને પછી જ આગળ વધે છે.

અંજરના મિલન વખતે અસ્વાભાવિક સંજોગો ઉત્પન્ન થયા અને ઘણા સભ્યોના કાર્યક્રમો રજાયા અને ભાડાં ભર્યામાં ખરપાયા અને ઠીક ઠીક દિવસો એમાં ગયેલા. પણ એથી તો અધિક ઉત્સાહ જન્મ્યો અને ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૨-૧૩ ના રોજ નાગેશીનું મિલન નક્કી થયું. અત્યંતક ચૂંટણી ત્રાટકી, દેશ બધાના કાર્યક્રમો કથળ્યા. મિલન માટેની તારીખો ત્યારપછી નક્કી કરવી મુશ્કેલ બનતી ગઈ. માધવપુરનો મેળો આવ્યો, હનુમાન જયંતી આવી, કથા પારાયણની મોસમ આવી, અને કલાકાર ભાઇ-બહેનોના કાર્યક્રમોની તારીખો પણ નક્કી થઇ ગયેલી.

પણ પરિવારની લાગણીએ એ બંધીય મુશ્કેલીઓને પાર કરીને સૌએ પોતાની સારી એવી આવકના કાર્યક્રમો જતા કર્યા. એક ચલાળા સિવાય નાગેશી પહોંચવું બધી બાબુથી કસોણું.

પાછા બધા સભ્યો મધ્યકે નથી રહેતા પણ કુચ્છ-કાઠિયાવારમાં અલગ અલગ રહે છે એમાં વળી કોઇકનો કયાંક કાર્યક્રમ હોય અને કોઇકનો કયાંક.

ધન્યવાદ કેને ન દેવા !

કુચ્છ-મુંદ્રામાં તા. ૧૦મીની આખી રાત

જેસલપીરના મેળામાં નોખત શરણાઇ વગાડીને મુંદ્રાથી બુજ અને બુજથી નાગેશી એકધારે પ્રવાસ કરતાં સુવેમાન જુમા એને સુમારભાઇ ૧૨મી તારીખના બપોરે એક વાગ્યે નાગેશી પહોંચ્યા. કુચ્છ અંજરથી શ્રી વેલજીભાઇ ગજ્જર નાગેશી પહોંચ્યા ત્યારે જ એમને ખ્યાલ આવ્યો કે નાગેશીથી અંજર મિલનમાં આવનાર ભાઇઓને કેટલી તકલીફ પડી હશે !

કોઇને ત્રણ, કોઇને પાંચ તો કોઇને તેર તેર શત્રુના ઉગમરા, છતાં મેઘાણીભાઇની 'અણુ-નમ માયા' વાળી વાતમાં વીસળ રાખાના મોતને કુંડાળે સાંજ પડ્યે સૌ, જુદાંમંથી હાડની કરચું વીણી લઇને આવી પહોંચે એમ બધા પડી આબડીને નાગેશી પહોંચ્યા. જિસકે દિલમે ખટક રહી, વોહી અટક રહા.

મિલનનું સાચું રૂપ

ધન્યવાદ તો એ સૌને ઘટે છે પણ અમારો હાથ ભાઇ નાલવાદનનું રંગીલું ધરાણુ અને ડાયરાનો વિનોદી ખેલાડી સમા સાળાને પરણાવવાની જેને માથે જવાબ-દારી હતી તે ખરાત-ગ્ન પડતી મૂકીને મિલનમાં મૂક્યો. મિલનની મન આવા મરજવાપણાને લઇને જામે છે પછી કંઈ અને હૈયાં કેમ ન દેખે? એથી જ એક દિવસ તો બે પાંચ હજાર માંજુએને આન-દનું આકંઠ પાન કરાવે છે

કાનજીભાઈ ખારોટે પોતાના યજમાનના બાળ-કેનાં નામ મંજવાની કમાઉ મોસમ જવા દીધી. દીવાળીબહેન બીલે એક સામટા ત્રણ કાર્યક્રમો જતા કર્યા અને બીજા બધાએ કા તો કાર્યક્રમો જતા કર્યા અથવા આધાપાછા કર્યા, અમારો નાનજીભાઈ મીટ્ટી આખિના પહોંચ્યે જ રહે એવો અડાબીડ આદમી છે.

આમ હેનના હૈયાં દળતાં મિલન યોગ્ય પછી તો મોજાની ફાઈ જ છૂટે ને 'કાર્યક્રમની વિધિસરની કહેવાય એવી એકક ને પહેલા દિવસની સાંજ ને બેય રાતે મળે છે. પણ મિલન તો જ્યારથી આવ્યા ત્યારથી શરૂ થઇ જાય છે. અનુભવની, રસની, સાહિત્યની અને આનંદની આપણે શરૂ જ થઇ જાય

છે, અને એ અવિધિસરની બેઠકોમાં જ મિલનનું સાચું રૂપ પ્રગટ છે. જેમાં પરિવાર સિવાયનો કાયરો રસ લેતો નય છે.

જૂનવટ સળવટ અને જમાવટ

મિલનની તારીખો અસ્વાભાવિક અને નાગેશ્રી નક્કરપાદ પાસે ઠેક દરિયાને કાંઠે, એટલે સાંજ સુધીમાં એક સાથે બધા નહિ પહોંચી શકેલા. તા. ૧૨મીની સાંજે પાંચ વાગ્યે પહેલી બેઠકની શરૂઆત ગામને પરવાડે કાંઈક મેદાન અને આબુખાબુ થોડાં ખંડિયેર એવા એક ભાગમાં શરૂ થયું.

શણ્ણગારેલા વિશાળ શમિયાણામાં બેઠક લીધી. તખ્તો જરા ઊંચો લાગ્યો. સુરગભાઈ કહે “આ તો મેઘાણીભાઈએ લખ્યું છે તેમ ‘સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરો’ માંથી મંચ ઊભો કર્યો છે,” વાને ય સાચી હતી. તે દિવસે મેઘાણીભાઈને નાગેશ્રી ખંડેર અનેક રીતે લખ્યું હશે. આજે તો નાગેશ્રીનો મોરો બદલાઈ ગયો છે. પણ તખ્તો એક ખંડેર એસરીનો આપોઆપ મળી ગયેલા. એના ઉપર મંડપ બાંધીને ચાકળા ચંદ્રવાથી અલંકૃત કરેલા. ભારી મેળ મળી ગયો એ જૂનવટનો, ચાકળા ચંદ્રવાનો અને લોકસાહિત્યનો. એમાં જયારે સુલેમાનભાઈએ કચ્છી પાઘડીની સળવટ સાથે નોખત શરણાઈની શરૂઆત કરી ત્યારે તો એ મેળ જમાવટ લઈ ગયો.

સુમારભાઈ આજે ભારે સુરીલી શરણાઈ છેડી રહ્યા હતા. નોખતની જમાવટ થતી ગઈ. ભાઈ જિતુદાને ત્યારે રળુઆત કરેલી તેમ ૭૨ વર્ષના યુઝર્ગ સુલેમાનભાઈ ૨૭ વર્ષની જુવાનીના જુસ્સાથી પોતાની તમામ તાકાત અજમાવી રહ્યા હતા. નોખત શરણાઈ એક એવી હવા જમાવી દેય છે કે ધરતી હવામાં તરતી લાગે ને ગગન ગોરંલાતું નય.

અનોખું ઢાલવાદન

લોકગીતોમાં રાસથી શરૂઆત ભાઈશ્રી જિતુદાન, કરંસન પઢિયાર, દાદુભાઈ ગઢવી અને બાપલભાઈ વગેરેથી થઈ. મિલનની ખીજ મળ છે તે સમૂહગાનની.

મર્યાદા એને નથી હોતી. એક ગાય ને ખીજ ઝીલતા અય. કંઠના સૂર-હલકના મેળવાળા જુવાનો મુક્ત કંઠે ગીતો વહેતાં મૂકે પછી એના પડછંદા પડવા માંડે છે.

રાસની જમાવટ થતી ગઈ ત્યાં તો દીવાળી-બહેન આવી પહોંચ્યાં. લાખાભાઈ ગઢવી યે પહોંચી ગયા. હાજીભાઈની ગેરહાજરીમાં સુલેમાનભાઈ એ તબલાંની સંગત આપી. પણ રાસ તો ચગતો જ ગયો. લાખાભાઈ વગેરે આવી પહોંચતાં વચમાં દુહા છંદની રમઝટ બોલી એટલે સુલેમાનભાઈ આ વખતે કચ્છથી ગિયાંના કાકાનો સુંદર ઢોલ લઈ આવેલા તે મગાવ્યો.

પણ ભાઈ ઢોલ ! હાજર રહેલા કાયરામાંથી આવું ઢોલવાદન કોઈએ કદી સાંભળ્યું નહિ. ઢોલ ગળામાં પહેરીને બે દાંડીએ ઢોલ વાગે. ઢોલના ઢંગ માથે નોખતનો બાજ વાગતો આવે. પણ તબલાંની જેમ બોલ પકડાતા આવે. ખેમરા, હીંચ, દીપચંદી ત્રિતાલ પણ અનોખા ઢંગના બાજતા આવે. અપે તો દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. વાદ ઢોલ ! વાદ ડોસા ! વાદ સુલેમાનભાઈ ! સુમારભાઈની શરણાઈની સંગત તાલ-સુરની હવામાં કાયરાને તરતો મૂકી દે.

જ્યોતું જળહળી

સાંજની બેઠકમાં તે દિવસે દાદુભાઈનાં ગીતો અને યશવંતભાઈ ભટનાં ભજનો પણ ભારી જમ્યાં. યશવંતભાઈએ સાચાં મોતીડાં વરસાવ્યાં તો એ મોતીના સાગર સમી સરિતા હિરણ્યને કાંઠે કાયરાને દાદુભાઈ લઈ ગયા. ‘સાંજ ઢળે સરિતા તટમાં’ -પણ ચકવા ચકવીના સાંજના વિયોગ પ્રણયથી સરિતાને ય હ્વાણુમાં લઈને કુંવારી કદપનાનું માધુર્ય રેલાવી દીધું. સાગરકાંઠાના આ પ્રાચીન ગામની સંધ્યાને ગિરની વનરાઈ વચ્ચે વહેતી સરિતાના રૂપથી મઢી દીધી. કાયરો મુગ્ધ બની ગયો. ને એને માથે જ પરિવારના ભાઈઓએ સંધ્યાનું સમૂહગાન ઉપાડ્યું. મેદાનમાં આવેલી એક પુરાણી દેરી માથે જાણે જ્યોતું ઝળહળી રહી. કંઠની કાલર માથે સૂરના રણઝણાટ ઊઠ્યા. સંધ્યા અરતીના ‘જે જે સીતારામ’ સાથે સાંજની બેઠક પૂરી થઈ.

સાંજના સાડા સાતે પહેલી બેઠક પૂરી થઇ.
ઘયરો વાતુંનાં દિલોગે વળ્યો.

પરિવારની કલાપ્રતિભાઓ

જમી પરવારીને દસ વાગ્યે નોખત શરણુધથી
બેઠક શરૂ થઇ. પરિવારના જુવાનોએ હરિરસની
સ્તુતિથી મંગલ પ્રારંભ કર્યો. વસંતને વધામણે ઋતુ-
ગીતોની—દુહા છંદની રમઝટ બોલી. અને આ ગીતો,
દુહા અને છંદ સાથે સુલેમાનભાઈએ ઢોલથી અજીબ
સાથ આપ્યો. આજ સુધીના મિલનોથી વિશિષ્ટ
એવા ઢોલવાદને અનોખી રંગત જમાવી.

પરિવારમાં નિરનિરાળાં વ્યક્તિત્વ વિલસે છે.
અમારા રામભાઈ રામનામવાળા. એ અબોલ બેઠા
હોય તો પણ એમની આસપાસ રામનામનો મધુર,
અપ્રગટ, અબોલ ને અખંડ ગુંજવર ચાલતો હોય.
રામભાઈ પાસે તો રામકથા જ હોય ને! તખ્તા
ઉપર બેસી એ બીજાને સંભળાવવા કરતાં પોતે
જ રામમંત્ર હોય અને એનાં પ્રતિગિંબ ઝીલાતાં
હોય તેવું લાગે. પણ જીવનને, સમાજને જેવાની
એમનામાં એક સૂક્ષ્મ નીલ્કાળુ શક્તિ છે ઉદારચિત્ત
ઝેટલા જ છતાં જીવનના-સંમાજના વિસંવાદોને
નર્મરસમાં રંગૂ કરવાની એમની આવડત ભક્તિની
ગંભીરતા સાથે જીવનની હળવાશનો સોનામાં સુગંધ
જેવો મેળ લઇ ગયેલ છે. રામભાઈએ રામપ્રત્યેના
પ્રેમને કાવ્યરસે રસી દઈને વાતાવરણને પ્રસન્ન મધુર
ભક્તિરસે બીંજી દીધું.

શ્રી બાપલભાઈ ગઢવીએ શેત્રુંજી કાંકાના
લાંપાળિયા ગામના લાખજીશી કુંચાળાની વાત ઉપાડી.
વાર્તાનાં ચોસલાં પડતાં આવતાં હતાં, ખાનદાનની
અને દિલાવરીની દોઢયું વળતી આવતી હતી. બાપલ-
ભાઈના દિલે સંકેત ચોડ્યો ને વાર્તાને ઉચિત હાકલા
પડકારાના ઝણકારે ચડાવી દીધી. પાછળ બેઠેલા
રાજુલાના ઘયરામાંથી કોઇક બોલ્યું કે “જેયું ને!
બાપલભાઈને તો આપણે પહેલાં ય સાંભળેલા. પણ
આ જુકિત તે દી નહોતી.” કોઇકે જવાબ વાળ્યો
કે “ઈ તો આપા, પરિચરનું પરિણામ છે.”

પરિવાર થોડો બાપલભાઈના કંઠમાં કે કરામે-
તમાં આવીને બેસે છે? પણ એક ચેતના જાગી ગઇ
છે એ નક્કી વાત.

ભાવપ્રધાન ભજનનો પ્રભાવ

કાર્યક્રમ ચાલુ જ હતો. અમારી સૌની ધ્રુજા
હતી દ. શ્રી પુનંવવાળા પણ વાર્તા માંડે એની પણ
સાણુચળાથી આવ્યા ત્યારની એમની તથિયત નાદુરસ્ત
હતી. એમાં શ્રી. યશવંતભાઈનાં ભજન શરૂ થયાં.
એક બે ત્રણ એમ ભજનની લગાવટ થઇ ગઇ. યશવંત
ભાઈના ગણાની ખીલવટ ઘયરાના દિલમાં ભાવના
બુદ્ધિ ઉપાડ્યે જતી હતી. એમાં યશવંતભાઈ અને
દીવાળી બહેનની જુગલબંધી તો એવી જમી કે દીવાળી-
બહેન લોકગીતોને છોડી ભજનો જ ગાય એવી લાગણી
થઇ આવી.

યશવંતભાઈએ દેહની નશ્વરતા અને આત્મ
મૃત્યુતિનું એક ભજન ગાયું ને શ્રી. પુનંવવાળાને એવા
હલાખી નાખ્યા કે એવો જ એક વાર્તાનો દૂચકો કહેવા
આપોઆપ મેદાનમાં આવી ગયા. હીપા ખુમાણની
એકની એક દીકરી પરણે અને એ જ ટાણે એકના
એક દીકરાને એરૂ આભડ્યો. પછી કાડી અને કાઠિયા-
ણીએ છાતી માથે પાણી મૂકીને હસતે મોઢે લગન
ઉજવી દીકરીને વળાવી ત્યાં સુધીમાં તો દૂચકાએ
સૌને હલજલાવી નાખ્યા કેકની આંખમાં આંસુના
દોરિયા અંધાઇ મચા.

રાત હસી પડી

આભમાંથી ગોજો ઉતરે એમ રાતના સાઠા-
બારે વેલજીભાઈ ગજગર, નાનજીભાઈ મીઝી અને
હાજીભાઈ આવી પહોંચ્યા. આવતા વેંત તખ્તા
ઉપર. નાનજીભાઈએ પાંચ સાન મિનિટ વાયોલીન
ઉપર લોકગીતોના ઢંગ જતાવીને ધૂન બાધી રાવજી-
દશ્યાનો બાજ જતાવ્યો ત્યાં જ તરવાળો જવાન ખડો
કરી દીધો. નાનજીભાઈએ કલાકારોના સૂરને પાંખો
આપી દીધી.

હાજીભાઈએ નાલ (ઢોલક) હાથમાં લીધી.
સાંજના જૂતેલા સુલેમાન ભાઈએ પોરો ખાધો. ફરી
રંગ જાગ્યો ગાનારા તો બધા નાલના અને હાજી-

લાઈના હેવાયા. વેલજલાઈ એ લગનગીતો દ્વારા વધાઈ આપી. અપરિણિતોની ભાવ સૃષ્ટિ ખડી કરી. દીવાળી-ખહેને રામના નામનાં કોકિલકંઠમાં મોહક ખાણ માર્યાં. ત્યાં ભાઈ પ્રાણે જાયા સૂરની સુરાવટ ખાંધી મધુર ભેદક કંઠની પોતાની આગવી છટાથી વાતાવરણને ભજનના રંગને ઓપ આપ્યો અને દાદુભાઈએ ‘ખાઈયું એને કોણે વારે’ એવા પોતાના દર્દાલા ગીત અને કામણુગારા કંઠથી જમનાને આરે કૃષ્ણ-વિરહથી ઝૂરતી ગોપીઓના હૃદયકંદનથી પૂનમની રાતને ય રોવરાવી ? ના, એ તો હર્પાંશુ હતો.

હથિયાર કેમ છડે ?

મધરાતનો ગજર ભાંગતાં આકાશમાંથી તારો-ડિયો આવે એમ ૩૫-૪૦ માર્દિલ દૂર ખુમાણ પંથ-કના શેલણુ ગામે છ દિવસથી રામપારાયણ કરતા શ્રી. અમરદાસજી ખારાવાળા ઊતરી આવ્યા. પછી તો પરિવારના ઉમળકાનું શું પૂછવું ? મિલનની તારીખો નક્કી થતી હતી ત્યારથી જ તેઓ પારાયણ સપ્તાહમાં રોકાયેલા. ચાલુ પારાયણ છોડીને તો કેમ આવવું ? લગાતાર પારાયણનો અખંડ થાક. સાંજે પારાયણ પતવાંને રાતે ઊપડા ને નાગેશી મિલનમાં આવ્યે જ રહ્યા. આમાં તો એક ખીજા વિના એક-ખીજાને અણોહડું જ લાગે. પણ પૂનમ પૂર્ણિમે પ્રગટી રહી પછી મિલનના સાગરમાં ભરતી કેમ ન ચડે ? આવ્યા. અત્તરનો રાખેતા મુજબ સૌને છંટકાવ કર્યો. સાહિત્ય સંગીતના રૂપમાં જાણે ભક્તિની સુગંધ લળી. તખ્તા ઉપર સ્થાન લીધું. રામાયણના એક પ્રસંગ ઉપર જમ્યા. વિનોદની વિશુદ્ધ રસિકતાનાં લહેરિયાં ઉપાડ્યાં. ડાયરને હળવે કૂલ ખનાવીને માથે રામભક્તિનાં રૂપ નિરૂપ્યાં. સાત્ત્વિક આનંદને સ્વાદ ચખાડીને જેવા આવ્યા હતા એવા જ શેલ-ણુને માર્ગે ઊપડી ગયા.

રાત જમતી જતી હતી. ડાયરા માથે વાર્તા-ગીતાંના પરમ ભાવનો જામે પડી ગયો હતો. ખરાબર ત્રણ વાગ્યે પરિવારના જીવાનોએ ઓખામંડળમાંથી બહાદુર માણેક બહારવટીઆઓને ઉતાર્યા. “ના છડિયાં હથિયાર, અલાલા બેલી ! મરણેએ હકડીવાર.” સંઘ-ગાને ગગન ગમખ્યું. વીરરસનાં મોખાં ઊછળ્યાં અને

પાછલી રાતનાં, જેમની આંખમાં ધારણું વળતો હતાં એમને ‘જગો લોકો મત સૂવો, મત કરો નિદ્રા સાથે ખ્યાર’ કહેતાં પહેલી રાતની બેઠક પૂરી થઇ.

અનોધાં આદર આતિથ્ય

તા. ૧૩ની પરભાતે નવને ટકોરે તો પરિ-વારની અંતરંગ બેઠક મળી. ખોટમાં ખોટ અમને સૌને જે કોઇ સાલી હોય તો અમારા પરિવારના પ્રમુખ શ્રી. રતુભાઈ અદાણીની અનિવાર્ય ગેરહાજરીનો. બીજા ખોટ શ્રી. ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદીનાં માતૃશ્રીના અવસાનને કારણે શ્રી. ઉપેન્દ્રભાઈ અને શ્રી. પુષ્પા-ખહેન જાયા હાજર ન રહી શક્યાં તેની હતી. ખાઈ બધી વાતે મિલન મિલનના અર્થમાં પૂર્ણ હતું. સરભરા અને આદર આતિથ્યમાં તો પૂછવાનું જ શું હોય ? શ્રી. સુરગલાઈના મહેમાન હતા. પહેલી પંગત શ્રી. દેવાયતભાઈને ત્યાં પડી. પણ શ્રી. સુગરભાઈના મહે-માન શ્રી. દેવાયતભાઈ, શ્રી. રામભાઈ, શ્રી. નનકુભાઈ અને સમસ્ત કુટુંબ અને લીમવડના પરિવારના મહેમાન બની રહ્યા, ને અછિ અછોવાનાં સૌ કરી રહેલ. નાગે-શ્રીનો વર ડાયરો અને બહારથી આવેલ બધો ડાયરો પણ થણો બેઠુ વેઠુ અને રસન હતો. જેવા તેવાના તો છોતા કાઢી નાખીને કાકડા ખોલાવી જાય એવા સાહિત્ય રસિક ડાયરો, પછી મિલનની મોજ ચંદ્રની કળાની જેમ વધતી જ જાય ને !

અમારી અંતરંગમિટીંગમાં વર્ષભરની અમારી પ્રવૃત્તિ, અમારાં મિલન, એકખીજાને સહવાસ અને પ્રગતિ વિકાસનાં વિહંગાવલોકન અને આત્મનીરિક્ષણમાં અઢી કલાક ગયા. ત્યાં સુધી બહાર ડાયરો નવરો થોડો બેસી રહે ? અદ્ભૂત મંડળનો આનંદ ડાયરે લીધો. અને શ્રી. સુરગભાઈના મિત્ર કવિ અને વાર્તાકાર શ્રી. મેકરણસાઈ લીલા સનાળાથી આવેલ એમનો વાર્તા આનંદ માણ્યો.

વાર્તા-સાહિત્યની રસ ચર્ચા

સાંજના પાંચ વાગ્યે સાહિત્યચર્ચા માટે ડાયરો મળ્યો. ચર્ચાની હજી શરૂઆત જ હતી. રસ-ભાવની વાતનો હજી પ્રારંભ જ થયો ત્યાં દ. શ્રી. પુંજવાળા આવ્યા. એમની તનિયત સારી પેટે અસ્વસ્થ હતી. પણ ગદ્ય રાતે તેમણે દૂયકાથી પતાવેલું ને ડાયરો

નીકળતા આવે તેમ પ્રાણના કંઠે ભૈવીના ઢંગે આઠાદકતાની મુક્તાયમ આદર ખીછારી દીધી.

દૂધની તર જામે એમ જામી ગયેયો. કાપરો હાથવાની તૈયારીમાં ન હોતો. લગભગ સવારના સાડા ત્રણને સુમારે ખીછ રાતની એક પૂરી થઈને વિદાયની વેળા આવી પહોંચી "મળવો લયો પણ જિંદગીન ખૂરી."

પરિવારના નિર્ણય મુજબ મિલનને જાહેરનું સ્વરૂપ ન આપવાનું વિચારાયું છે. પણ આજ સુધી ખનતું એવું આવ્યું છે કે જે ત્રણ હજાર માણસ આપમેળે એકઠું થઈ જાય છે આમ સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા પંથકમાં એક એક મિલને જુદા જુદા પ્રજા સમૂહો વચ્ચે લોકસાહિત્યની કળા પહોંચતી જાય છે. પ્રજા સમૂહો કળાકારોના પરિચયમાં આવતા જાય છે ને પડ ગાજતું જાય છે.

પરિવારનો વધતો વ્યાપ

ચલાળામા શ્રી કાનજીભાઈ બારોટને ત્યાં પહેલું મિલન મળ્યું ત્યારે સમારંભમાં ખૂબ મર્યાદિત સંખ્યાનો આગ્રહ રખાયેયો, છતાં ચલાળા, ધારી, બગસરા અને આળુખાજુના ગામના પાંચસોકે માણસોની હાજરી રહેવી ચલાળાના મિલનથી લોકસાહિત્ય પરિવાર પડખે ચલાળાનું સાહિત્ય અને કલાત્મિક એવું શક્તિશાળી મંડળ જોયું થઈ ગયું. પરિવારને એથી બળ ને ઉત્સાહ બેધ મળતાં રહ્યા છે.

ખીજું મિલન નાની સાણુચળીમાં ૬ શ્રી. પુંજતાળાને ત્યાં મળ્યું ત્યારે ફરતાં ઘણાં ગામોના પ્રતિજ્ઞિત અને સાહિત્યપ્રેમીઓની હાજરી રહી. એક હજાર માણસોએ એનો લાભ લીધો અને પરિવારનો સાહિત્યસંદેશ વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ફરી વળ્યો. પરિવારને વધુ તાકાત મળતી થઈ.

કચ્છ-અંજારમાં શ્રી વેણજીભાઈ ગજજરને ત્યાં મિલન મળ્યું અને માંડી, મુન્દ્રા, જૂજ, કડલા ગામીધામ અને અન્ય ગામો તથા અંજારમાંથી કલા-

રસિક એવા એથી અઢી હજારનો સમુદાય એકઠો થયેલો. એથી પરિવારની, એના કલાકારોની અને એની પ્રવૃત્તિની વ્યાપક અસરો થઈ અને નવા સંબંધો કેળવાયા.

જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદ અને દિલ્હીના કાર્યક્રમોથી એ વ્યાપ વધતો જ જતો હતો. કળા અને કળામંદોની પ્રતિષ્ઠા વધતાં જતાં હતાં. લોકસાહિત્યને અનેક દષ્ટિએ ઉઠાવ મળી રહ્યો હતો અને લોકસાહિત્યના કળાકારો પ્રાચીની માન્યુદ્ધિ પણ કેળવાયે જતી હતી. આમ કળા અને કળાકારો બંનેને ઉઠાવ થતો રહ્યો છે.

નાગેશી મિલનમાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ હાજર રહેલું. ધારીથી ડો. જસાણી અને મિત્રમંડળ, બગસરાથી ડો. મગનભાઈ ગોંડલિયા અને મિત્રમંડળ, ચલાળાથી શ્રી નાથાલાલ ચંદરાણા, શ્રી. નંદલાલ જોષી અને મિત્ર મંડળ, નાની સાણુચળીથી શ્રી નાનાભાઈ, બરવાળા બાવીસીથી શ્રી. દેસાભાઈ, વડિયાથી શ્રી. શેલારભાઈ વાંક, કેડાણુથી શ્રી. ટપુભાઈ, કેડીલા, રાણુલાથી શ્રી. કાચુંભાઈ ધાંખડા તથા સાદુળાભાઈ ધાંખડા, જાંબાગથી શ્રી ટપુભાઈ ખુમાણ, કુંડલાથી શ્રી એરાભાઈ ભાણુભાઈ ખુમાણ, લુણ-સા રથી શ્રી. ટપુભાઈ તથા દુર્ગાઈ કેડીલા, માણસાથી શ્રી. કાચડભાઈ વર, દેભાગથી શ્રી. રાણીંગભાઈ વર, મેવાસાથી શ્રી. નાનાભાઈ ખુમાણ વગેરે મહેમાનો હતા.

તે ઉપરાંત શ્રી. ઉકાભાઈ, ડો. શ્રી. જયંત દોષી, શ્રી ગિરધરભાઈ વાયેલા તથા મનુભાઈ જોષી હતા. જૂજમાંથી ડો. મુલાણી તથા શ્રી. દીનુભાઈ હના, વેપારીઓ મોટી સંખ્યામાં આવેલા. ખાંલા અને કુંડલાથી ઘણા વેપારીઓ આવેલા. રાણુલાથી પણ ન્યાયાધિકારી, વિકાસ અધિકારીઓ વગેરે આવેલા. અને આળુખાજુના ગામમાંથી ઘણા માણસોએ આ મિલનનો લાભ લીધો અને પરિવાર તથા એના કળાકારોનો વ્યાપક પરિચય કલા અને સાહિત્ય દ્વારા થયો.

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાયલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાવરજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશી
અને પ્રોટેક્ટ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

સુંદરબાગ, આંજારોડ, કુલો-૭૦ : બુ'બર્જ

'ભારત સિલ્ક મિલ્સ' ના. કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટલું સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી શ્રોક
નાયલોન બ્રીશે
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લા - ૭૦ : રૂબઈ.

૧૯૭૧
૧૨ ડિસેમ્બર

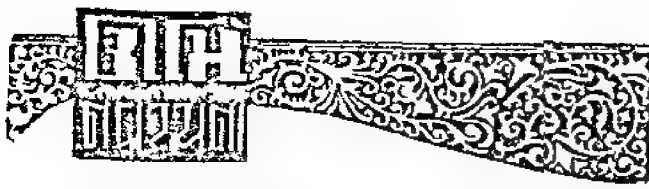
ભાઈ જાપરજા

તંત્રીઓ
ઈશ્વરલાલ મો. દવે
જયમલ્લ પરમાર

અરે રે ઓ અલ્લાની ઓલાદ

[જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮૮]

ત્રીઓ ઇશ્વરવાલ દવે જ્યમન્વ પરમાર

૧૧ ૪૨ સપ્ટેમ્બર '૭૧ અંક ૬ મળગ અંક ૪૮૮

ગિર્મિત-નવરચનાનાં સર્વ લખાણો કોપી-શાષ્ટ્રથી રક્ષિત છે

૧ પૂર્વજગ ને કરિતાના પડકારને	
અનોના આવકાર	જ્યમ ન પરમા ૬
૨ મગગ પચિયુ	મકર વે ૩૮૦
૩ ગજાનન સકાતિ મગનુ	
૧ કાનલુ	સપાદકીય ૭૧
૪ પૂજા માટે સામને માંડો	જે હનિના જોની ૩૭૭
૫ મે નકિત મોનો સવાલ	નામમાર્ગ નયુમાધ વાગા ૮૦
૬ લજ પિયુ જીવન ન રખખ	દાદુભાઈ પ્ર મકરી ૩૩૮
૭ અરે રે ઓ અગ્રાની મોનાલ	જ્યમનાઈ આચાર્ય ૩૮૮
૮ મીણા માઈ	જોગીવસ પરમાર ૪૦૬
૯ આદા-મુરજ દાડી દાડી ઉગિયા રે	પ્રીયુમાર મે ગાની ૪૦૮
૧૦ નીર વશિયાગ	ખારો દન ન નાગયણુ ૪૧૩
૧૧ પરિકરમા (૮)	રતુસાઈ રાહડિયા ૪૧૫
૧૨ ધ્વિ ખગદેનભાષના કા થો	૩૨૦
૧૩ સૌરાષ્ટ્રના ખુન્ના ચાનકો	મણિભાઈ વેરા ૪૨૧
૧૪ એકતા હારે અગરને લગાયા	દાદાભાઈ જે વાગા ૪૨૭
૧૫ મધુ સપક	સપાદક ૪૨૮

*

આહકોને—

* ૨ માસની પટેલી નાગખે અડ પ્રગટ થાય છે

* કે ન પળ મહિન થી આટક થક શકાય છે

* આહકોને અક આઠ દિવસ સુધીમ ન મગે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ નગન કાર્યાલયને જણાવવું. અક સિલિકમા હશે તો મોકલાશે

* સરનામુ બદલાયાની ખબર અકની પ્રસિદ્ધિ પહેલા પદર દિવસે આહક આહકન ખર સાથે કાર્યાલયને પહોચાડવી
‘ગિર્મિ-નવરચના’ના લવાજમ !! દર વાર્ષિક-દેશમા ૩૧ ૧૦ ૨૦ વાર્ષિક-પરદેશમા ૩૧ ૨૧ ૦૦

લેખકોને—

* લેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારાતા પરત મેળવવા ઇચ્છનારે જરૂરી ટિકિટ સાથે જ ખીડવી

આ માસિકમા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જે તે લેખકોના હોય છે ત્રીઓ તે વિચારમા સમત જ હોય તેવું માનવું નહિ

પ્રકાશકોને—

* બદલાના સાપ્તાહિક, પાસ્ટિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવા એજન્સીને—

* ‘ગિર્મિ-નવરચના’ના ચેચાણુ અને આહકો અગેનો પન-વવહાર નીચેના સરનામે કરવો

ગિર્મિ-નવરચના કાર્યાલય

૧૨, જાગનાથ રોડ

રાજકોટ (જિ રાજકોટ)

પ્રકાશક ઇશ્વરવાલ મો દવે મુદ્રક ને માલિક જ્યમન્વ પરમાર ૧૩ જાગનાથ રોડ, રાજકોટ મુદ્રણ સ્થાન સુરેષ મુદ્રિકા ડૉ વાલિક રાહ કન્યા છાત્રાલય સામે રસકોર્ન, રાજકોટ-૧

‘અરે માડી ઉજરે એટલાં ખરાં!’

‘ગામમાં નવું બાળક જન્મી કે
‘સુરત જ ઉજમ યેચી આવા શબ્દો
બોલ્યા વિના રહેતાં નહિ...આવાં
અમંગળ વચનો સાંભળવાં ગમે તો
‘નહિ, પણ તે બોલું નહોતાં કહેતાં.
વાત પણ સાચી તો હતી જ!’

કેટલાંક બાળકો શીતળાનો ભોગ
બનતાં, તો બીજાં અનેક બાળકો
મેલેરિયાથી મરણ પામતાં હતાં....
આ રોગોનાં નામ માત્રથી પણ
અમને કં પારી છૂટતી હતી...ભણે કે
એ મહા-વિનાશક આસુરો હતા.
(શીતળા એટલે શું?’ એમ ન
પૂછ્યો. તમારા પાઠ્ય-પુસ્તકમાંથી
એ વિશે માહિતી મળશે.)

હવે તો અમારે માટે ઇસ્પતિલે પલ્કું
જની છે...એને માટે માંડ એકાદ
બે માઈલ ચાલવું પડે છે. તબિયત
કેમ સાવવવી અને આરોગ્ય કેમ
ભાળવવું તેની ઉજમ મા કરતાં
અમને વધુ સારી પેઠે ખબર છે...
અરે, પેલા દાકતરે જ વહોતું કીધું કે,
માલુસની આવરદા હવે વીસ વરસ
લંબાઈ છે...? સાચાં ધી દૂધ તો રીકાં
જડતાં નથી, તો ચે, કેણું ભણે કેમ,
માલુસનું આયુષ્ય વધતું ભય છે
એમાં ના નહિ!

આપણને કેટકેટલી ચીજોની હતી
જરૂર છે, પણ એમ હાને છે કે,

● આપણે આપણે સુખી હીએ...
ઝાડી-મેહનત કરીશું તો ભવિષ્યમાં
આવી પણ વધુ લીલા લહેર કરીશું...!

● “આપણુ બાત” પુસ્તિકાની તકલ મફત મેળવવા
માટે આપણે જ લખે
ડી.એ.વી.પી. પી.ટી.આઈ. નિર્મલિકા,
જાનમિન્ડ રાઉટ, નવી-દિલ્હી-૧

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ :

ડા. ભૂપતરાય મો. દવે : ડા. શંકરલાલ મો. દવે

- ❖ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ❖ દવા પી પીને ચાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે.
દવા વગર સાબ થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- ❖ પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અનુભવી તંત્રીની કલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- ❖ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા. સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજાં ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં દર મહિને આવે છે,
- ❖ વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર માસથી આરંભ થઇ શકાય છે.
- ❖ વધારે વિગત જાણવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ સાડા છ રૂપિયા.
વિદેશમાં શિલિંગ અઠાર, (રૂપિયા ૧૬)

—: આપનું લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

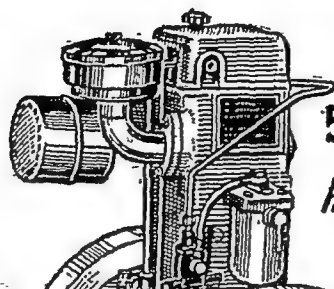
આરોગ્ય-ધામ, બાણભાઇ ટેરેસ, બીજે માળે, પ્લોટ નં. ૬, ડૉ. અગ્નિકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (જર્મા રોડ પેટ્રોલ પંપ પાસે)
માદ્રાસ (જી. આઇ. પી. રેલવે) મુંબઇ-૨૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૧૪, ફર્નાન્ડીઝ પુલ નીચે : મધી રસ્તો

અમદાવાદ-૧

5-8-9.5.

Horse Power

foremar

***foremar* OIL ENGINE**

: MANUFACTURERS:

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

‘સી’ નંબરના ગ્રાહકોને વિનંતી

સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે

તો

નવા વર્ષના આપના લવાજમના રૂપિયા ૧૦ ચાલુ માસની તા. ૧૫મી સુધીમાં અહિંયા મ ઓ. થી મોકલી આપવા વિનંતી છે. જે આપ કોઇ સંસ્થા કે એજન્સી મારફત લવાજમ મોકલવાના હો તો તે તા. ૧૫મી સુધીમાં પત્ર દ્વારા જણાવવા વિ. છે. ઓક્ટોબરનો દીપોત્સવી અંક ‘લોકસાહિત્યમાં નારી’ રૂપે પ્રગટ થશે. પત્ર દ્વારા જવાબ કે મનીઓર્ડર નહિ આવે તેમને વી. પી. દ્વારા અંક નહિ મોકલાય.

વ્યવસ્થાપક : ‘ઊર્મિ નવચરના’

ધીરાણુ-વસુલાતનુ સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ હિણુપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

ઊના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજ. નં. ૧૪૬૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઇલ મિલ

દેવવાડા રોડ, ઊના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસક સંખ્યા=૬૬ : ચેરબડોળ રૂ. ૨૩૧૯૨૬/-

ઓડીટ વર્ગ-અ

રામજીભાઈ અરજણભાઈ પટેલ
પ્રમુખ.

‘લોકસાહિત્ય પરિવાર’નું પ્રથમ પ્રકાશન

તળ ધરતીની તાકાત લઈને આવતા
કવિ ‘દાદ’— દાદુદાન પ્રતાપદાન ગઢવી રચિત

કાવ્ય સંગ્રહ

“ટેરવાં”

જેના ગીતોએ ડાયરાઓનાં દિલ ડોલાવ્યાં છે.
સમારંભોમાં રસની ધારાઓ વહાવી છે. લોક-
ગાયકોના કંઠે ચડીને મીઠાપુરથી મુંગડ સુધી
જેના કાવ્યોની કુંવારી કદપના અને પ્રમત્ત
ભિમિઓએ હૃદયો વહાવ્યાં છે. એવા ‘લોક-
સાહિત્ય પરિવાર’ના કવિ ‘દાદ’ ટેરવાં રૂપે
ભિમિસભર રસથાળ લાવે છે.

‘બંગાળ બાવની’ના

એમના પૂર્વબંગની પરિસ્થિતિ ઉપરના પ્રગટ થઈ
ચૂકેલા વીર કાવ્યના બાવન દુહા આજે સૌરાષ્ટ્ર-
થી દિલ્હી સુધી શહાદતની, શરણાર્થીના ભારત-
ના ભવ્ય સંસ્કારની અને ઘોર અત્યાચારથી
નીપજેલી કડ્ડણની છાળો છલકાવી રહેલ છે.

‘ટેરવાં’

ઝોકટોબરમાં પ્રગટ થઈ રહેલ છે.
ગ્રાહકો અગાઉથી નામ નોંધાવી શકે છે

‘ટેરવાં’

મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા
પોસ્ટેજ ભુદ્ધ

લોકસાહિત્ય પરિવાર

૨૩, બગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ

ઝોકટોબર-નવેમ્બરના સંયુક્ત અંક તરીકે

‘ઊર્મિ’નવરચના’નેા દીપોત્સવી વિશેષાંક

‘લોકસાહિત્યમાં નારી’

સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાની, નદિ નારી તુરંગમ ।

‘ચતુર્થ’ સોમનાથ પંચમમ્ હરિદર્શનમ્ ॥

૧૫ મી સદીના કવિ શ્રીકવટે સૌરાષ્ટ્રનાં પાંચ રત્નો ગણાવ્યાં છે. નદી, નારી, તુરંગ કહેતાં અથ, સોમનાથ અને ‘હરિદર્શનમાં હરિ કહેતાં સિંહ પણ થાય. એમાંથી ‘ઊર્મિ’નવરચના’એ સિંહ અને અથ અંગે અનુક્રમે ૧૯૬૯ અને ૧૯૭૦માં જે વિશેષાંકો બહાર પાડ્યા તે અતિ લોકપ્રિય નિવડ્યા છે

હવે

ત્રીજી રાત ‘લોકસાહિત્યમાં નારી’ અંગે દીપોત્સવી વિશેષાંક પ્રગટ થશે. જેમાં નારીના માતૃત્વ, પત્નીત્વ, ભ્રાતૃત્વ, ભગિનીત્વ વગેરે અનેક પાસાંઓમાંથી શક્ય તેટલી સામગ્રી દુહા, છંદ, ગીત, પ્રસંગ, વટના, વાર્તા અને પ્રસંગોની સંકલનામાં લેખોરૂપે અપાશે.

જેમાં

નારીની ભક્તિ, શક્તિ, સૌંદર્ય, ત્યાગ, સમર્પણ, સેવાભાવ, પ્રજ્ઞ, વિરહ, ખમીર, ખાનદાની વગેરે અનેક પાસાંઓને આવરી લેવાશે

ઝોકટોબરની ૧૯ મી તારીએ દીવાળી આવતી હોવાથી ઝોકટોબર-નવેમ્બરનો જોડિયા અંક દીવાળી ઉપર પ્રગટ થશે.

છૂટક નકલની કીંમત પાંચ રૂપિયા રહેશે. અને તે પાંચ રૂપિયાનું મનીઓર્ડર મોકલનારને જ મોકલાશે. એક નહિ સ્વીકારાય તેમ જી પી. પણ નહિ કરાય ચાલુ ગ્રાહકોને તેમ ઝોકટોબર, નવેમ્બરથી દસ રૂપિયા મોકલી ગ્રાહક થનારને મોકલાશે. દીવાળી અંક પછીને અંક ડિસેમ્બરની પહેલી તારીએ પ્રગટ થશે

‘ઊર્મિ’નવરચના’ : વાર્ષિક સંવાજન દેશમાં દસ રૂપિયા : પરદેશના રૂ. ૨૧

‘ઊર્મિ’નવરચના’ કાર્યાલય : ૧૩, જામનાથ મોટ રાજકોટ

‘પૂર્વબંગ ને કવિતા’ના પડકારને અનોધા આવકાર

ઓગસ્ટના ‘ભિન્નિવરચના’ના ગતાંકમાં ‘પૂર્વબંગ ને કવિતા’ને અમે જે દર્દીબધુ આહવાન કરેલું, એને નવી અને જૂની વાણીના કવિહૃદયો તરફથી જે પડકાર થઈ રહ્યો છે એને અમે અનોધા આવકાર આપીએ છીએ.

ઓગસ્ટની ૩૨મી તારીખે સ્થાનિક-રાજકોટમાં અંક પહેંચી જાય છે. એટલે ખીજે જ દિવસે શ્રી. જયંતલાલ આચાર્યનો ફોન આવ્યો કે: “પૂર્વબંગ ને કવિતાનો લેખ વાંચ્યો. પૂર્વબંગ ઉપર મેં પણ કવિતા લખી છે.”

મેં પૂછ્યું: “ક્યારે?”

કહે: “ત્રણેક મહિના થયા.”

“અરે ભોલતા શું નથી? ત્રણ મહિનાથી લખેલી પડી રહી?”

“હા, ૧૫મી એપ્રિલે શરૂ કરેલી ને મેં મહિનામાં પૂરી કરી. પણ સાડા પાંચસો લીટીએ પહેંચ્યો છું.”

“અરે લાવો લાવો. લખે સાડા પાંચસો લીટીની રહી.”

અને અમે સાથે બેસી કવિતાને માણી, કમકમા અનુભવ્યાં. એને કવિતા કહું, રૂપક કહું કે નાટ્ય કહું! તે વાચકો ઉપર છોડું છું. કવિતાની શરૂઆત ભારતના જે મુદ્દા ખતાવીને મ. જ. ઝીણાએ ભાગલા માગ્યા ત્યાંથી શરૂ થાય છે. એ જ મુદ્દા ઉપર પૂર્વબંગ જુદા થવાને હકદાર હોવાનું પુરવાર કરી પૂર્વબંગની કલ્પેઆમથી એ જ મુદ્દા પાકીસ્તાને જ ના સાબિત કર્યાનું ખતાવ્યું છે. અને પછી કવિતા એ ધોર નારકી આત્યાચારના અનેકવિધ પરિણામો તરફ વળે છે. તાત્ત્વિક અન્વેષણ આપતી જાય છે અને એના માનવીય અને માનસિક પ્રત્યાઘાતોનું દર્દનાક ખ્યાન આપે છે. અને પૂર્વબંગના આ જાતિમેધના અંતે? હવે કવિતા જ વાંચી જવા વિનંતી છે. અલખત, ખૂબ ઉદ્વેગપ્રચુર છે. એટલે ઉદ્વેગન સમજનારાને થોડી કઠીન જરૂર પડશે. એ માટે દરેક અંકારા શબ્દોના અર્થ નીચે આપ્યા જ છે. પશ્ચિમ પાકીસ્તાનને એની જ જબાનમાં જવાબ આપવા કવિતાનો નુસ્સો એ જ જબાનમાં જાતર્યો છે.

ત્યાં શ્રી. મકરન્દલાલ દવેનું એક કાવ્ય અને કાગળ આવી પડ્યો. મુખ્યધી સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડાયરેક્ટ ‘નવનીત’ (માસિક) ના સંપાદક શ્રી. કુન્દનિકાચૌધરી કાપડિયાએ ‘બી. ન.’ માથી ‘પૂર્વબંગ’ને કવિતાનું પાનું મકરન્દલાલને મોકલેલું. એના જવાબમાં આ પાના પંખીના પાને એ ‘મંગલ પરિચાલુ’ કાવ્ય આપ્યું છે. રૂઢનો પડકાર આપતાં એવાં કાવ્યો જરૂરે જ મળે છે.

‘બંગાળ બાવની’ આપનાર શ્રી. દાદુલાલ ઉપર તો પૂર્વબંગનો પ્રવાહ વહેતો થઈ ગયો છે. જે ગીત-કવિત રૂપે અવતરી રહ્યો છે.

ત્યાં જૂનાગઢથી ‘કવિશ્રી કાન’-કાનજીલાલ ખારોટના પૂર્વબંગ ઉપરના ૨૦ દુહા અને એક ગીત આવી પડ્યાં. પણ આ અંકનું બધું સાહિત્ય પૂરું થઈ ગયું ત્યારે. એ જ રોતે ધુનાના ગામથી શ્રી. લાલુલાલ રોહડિયાના પૂર્વબંગના બાવન દુહા એની સમજૂતી સાથે આવી મળ્યા. એ પણ એથી ય મોડા પડ્યા હોવાથી લઇ શકાયા નથી.

શ્રી. મકરન્દલાલ અને શ્રી. જયંતલાલ આચાર્યને હું નવી વાણીના કવિ નહિ કહું. એ બંને તો નવી અને જૂની વાણીમાં એક સરખા રમે છે. શ્રી. મકરન્દલાલની તેજસ્વી ખાનીનું સામર્થ્ય તો એ જ છે.

ત્યારે જૂની વાણીના બુવાન વારસદારો સધી પૂર્વબંગની વેદના પહેંચી તે આદારસ્પદ ઉગમ છે. જૂની ધાટીના ગતાનુગતિક કે ચલાં ભેદીને ત્રિચારોને ઝીલવાની શકિત એમાંથી જરૂર કેળવાતી થયે. કાળે તો એ કોચલાં ભેદી નાખ્યાં છે, પણ કાળની આગળ નહિ તો કાળની સાથે કદમ મીલાવવા વહી રહેલા પ્રવાહો માથે નજર નોંધાયે જ છૂટકો.

જયમંદલ પરમાર

ડાળે એસીને હવે ફજવાના દિન ગયા,
આબ્યુ છે ઊડવાનુ ટાણું,
દેખ, પૂરવ ધન વાદળે ઘેરાણું.

લેરી બજે છે ઘેર ધમસાણી વાયરાની,
ચમકી ઊઠે છે વીજ તાતી,
ઓ ડણકી ઊઠે છે ધૂમરાતી,
ફૂલોને પુજ તારી પોદનારી, ભાઈ, આજ
વજજરને ઝીલશે શું છાતી ?

લાખ લાખ કંકાલો સામેથી સાદ કરે :
ભર દોહડી બળેળ લાણું:-

દેખ, પૂરવ ધન વાદળે ઘેરાણું.
ધારણુ વળ્યાં છે એને પાટુ ઝીકીને હવે
પૂછે વેતાળ, નહીં બગે ?

ઓ બોલે વેતાળ, ઊઠ, આગે !
આઘે ભાળ્યું તે તારા અંગણમાં ભિમટીને
સાચનો જવાબ આજ માગે.

આપરખા, ભડકીને ક્યાં રે ભરાશે ?
હવે ભયને ભરખે તો ખરેભણુ,-
દેખ, પૂરવ ધન વાદળે ઘેરાણું.

આવ ! આવ ! આવ ! મારા તાંડવના દેવ !
મારા ડમરુ બાજત ત્રિપુરાસિ !
મારા મૃત્યુજય રૂપમાં મુરારિ !

તારા પ્રયંડ કુર આઘાતે આઘાતે
જડતાની જાળ દે વિદારી.

મૃત્યુને માંડવડે હરખે નિહાળું
મારું મીઠું મંગળ પરિચાણું-
દેખ, પૂરવ ધન વાદળે ઘેરાણું.

*

ગુજરાતનું સંક્રાન્તિકાળનું રાજકારણ

સંપાદકીય

કોઇપણ દેશનું કે પ્રદેશનું ભાગ્ય નિર્માણ નરદમ રાજકારણના હાથમાં નહિ હોવું જોઇએ, નહિ રહેવું જોઇએ, છતાં સ્વાધીન બન્યા પછીના ભારતનું ભાગ્ય નિર્માણ રાજકારણના પડીકે બંધાયેલું છે, એ એક દુઃખદ હકીકત છે.

કાળ કરવટ જરૂર બદલે છે. એક દિવસ દારકા-માં સ્વ. ઠક્કરબાપા અને સ્વ. રામેશ્વરી નહેરૂ સામે દારકાધિશનાં દાર બંધ કરી દેવામાં આવેલાં. કારણ કે તે દિવસે અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો પ્રશ્ન હતો. અને એ જ દારકામાં થોડા જ દિવસો પહેલાં જગદગુરુ શંકરાચાર્યની વિદ્યાસમાનું આમંત્રણ ભારતના ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. પાઠકજીએ અને ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રીમન્ન નારાયણજીએ પાછું ઠેલ્યું. કારણ કે દારકાના શંકરાચાર્યજી પાસે અસ્પૃશ્યતા અંગે માગવામાં આવેલી સ્પષ્ટતા એમને નહિ મળી.

સમાજવાદ ને સાંપ્રદાયિકતા

૨૩ વર્ષમાં આટલો ફેર જરૂર પડ્યો છે. પણ કોઇપણ સંપ્રદાયના મેળાવડાઓ કે કોઇ પણ ધાર્મિક પ્રસંગમાં રાષ્ટ્રપતિથી માંડીને રાજ્યના આગેવાનો ભાગ લેતાં, ભાગ લઇને એવા સંપ્રદાયો ને કે એના ધાર્મિક ગણાતા પ્રસંગો કે વિધિ વિધાનને પ્રતિષ્ઠા, મહત્ત્વ અને ઉત્તેજન આપતાં પહેલાં એવો વિચાર કેમ નહિ કરતા હોય કે નવોદિત રાષ્ટ્ર માટે એ ધર્મ છે કે નહિ? એ ઉચ્ચ નીત્યના ભેદને પોષે છે કે નહિ, એ ગરીબ અને તવંગરની અસમાનતાના આધાર સ્તંભો છે કે નહિ, સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક અસમાનતાઓ મીટાવવાને બદલે વહેંચ, અંધ શ્રદ્ધા, અજ્ઞાન અને જડ રૂઢિઓ દ્વારા એને વધુ દૃઢ, વધુ મજબુત બનાવે છે કે નહિ! છેવટ રાષ્ટ્રમાન્ય એવો લોકશાહી સમાજવાદ સાધ્ય બને છે કે અસાધ્ય બની રહે છે?

જ્ઞાતિવાદનો અજગર ભરડો

સામાજિક અસમાનતાઓ અને સામાજિક

ન્યાય આડે પહાડ જેવડા અવરોધો પડ્યા હોય તો તે મૂડીવાદ અને સામંતશાહી માનસ છે. આ મૂડીવાદના પેટાળમાં જ્ઞાતિવાદ અને કુળનાં અભિમાન પડેલાં છે. આ જ્ઞાતિવાદ, કુળનાં અભિમાન અને મૂડીવાદના સૌથી મોટા આધારસ્તંભો આ સંપ્રદાયો છે. અસ્પૃશ્યતા, ઉચ્ચ નીત્યના ભેદભાવો અને આર્થિક અસમાનતા પણ જ્ઞાતિવાદના ભરડાને કારણે જ જડ ધાલી બેઠેલ છે. અને સામાજિક ન્યાય વગરની આપણા દેશની લોકશાહીમાં જ્ઞાતિવાદ નીચેની ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ફાલતો ફૂલતો જાય છે.

અવિભાજિત અને વિભાજિત કોંગ્રેસોમાં આ જ્ઞાતિવાદ અને કોમવાદને દફનાવવાના ઠરાવો આદિ-કાળથી થતા આવે છે, તે ઠેડ ભારત-રશિયાના છેલ્લા મૈત્રિકરારોમાં પણ જ્ઞાતિવાદને દૂર કરવાનો શબ્દ સ્થાન પામ્યો છે એટલો તે આપણા રાષ્ટ્રીય રાજકારણને ભરડો લઈને પડ્યો છે.

સંપ્રદાયિકતાને ઉત્તેજન

એકસો વરસના ભારતના રાજકારણમાં મવાળથી માંડીને ઉદ્દામમાં ઉદ્દામ એવા એક પણ રાજકીય પરે આ જ્ઞાતિવાદ નિર્મૂળ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી હાથ નથી ધરી. સામ્યવાદી પક્ષથી માંડીને જનસંઘ સુધીના સૌએ આ જ્ઞાતિવાદનું ભરપેટું શોષણ કર્યું છે અને આજ પણ કરી રહેલ છે. આપણા રાષ્ટ્રીય ગણના આગેવાનો, પ્રધાનો અને રાષ્ટ્રપતિ સુધીના સનાધિકારીઓ સંપ્રદાયોના સમારંભોને પ્રતિષ્ઠા અને ઉત્તેજન આપી આપીને આ જ્ઞાતિવાદને વધુ ને વધુ મજબુત બનાવી રહ્યા છે.

અપનાદો બાદ કરતાં અવિભાજિત કોંગ્રેસના ધણુ-ખરા આગેવાનો પોત પોતાની જાતિનાં ભંડોળો, છાત્રાલયો અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા હતા, અથવા એક યા બીજી રીતે જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ચલાવતા હતા. અને બધા જ ગાંધીજી, જવાહર અને લોકશાહી સમાજવાદનાં ભાષણો પણ ચલાવતા હતા. એમનાં માનપત્રો

સ્વીકારતા હતા. કેમ જાણે એમની જ્ઞાતિએ જ એમને ચૂંટી કાઢ્યા હોય !

જ્ઞાતિવાદનાં રાજકીય એકમ

બ્રાહ્મણ, વાણિયા, લોહાણા, પટેલ, ક્ષત્રિય, સોની, સિંધી, અનાવલા, કોળી, બીલ, હરિજન વગેરે તમામ કોમના આગેવાનોની આ સ્થિતિ હતી. એમાંથી ચાર જ્ઞાતિઓ એક વર્ગ તરીકે, એક પક્ષ તરીકે બહાર આવી. ક્ષત્રિયો, આદિવાસીઓ, હરિજનો અને પટેલ. આદિવાસીઓ અને હરિજનો નામ તો સામાજિક પરિવર્તનનાં સૂચક હતાં. એમાંથી એના આગેવાનોએ જ્ઞાતિઓનું પરિવર્તન લઘુમતિના રાજકીય દબાણના એકમરૂપે કરી નાખ્યું.

એ ચારે ય જ્ઞાતિઓ રાજકીય એકમ બની ગઇ. નવા ઊભા થયેલા આગેવાનોને, ક્રાંતિ અને સમાજવાદને નામે એ વર્ગો, એ રાજકીય એકમો મનલાવતાં થઇ ગયાં, અને લોકશાહી, સમાજવાદને નામે, વડિલશાહીને તોડવાને નામે, લઘુમતિ ને બહુમતિ ને નામે એના કંડાધારીઓ બની ગયા. આદિવાસીઓ અને હરિજનો એ ન સમજ્યા કે આ જ્ઞાતિવાદી વર્ગોને પરિણામે જ આદિવાસી આદિવાસી મટતા નથી અને હરિજનો હરિજનો મટતા નથી. પોતાનો જ ફાંસલો પોતાના મળામાં ભેરવ્યો. કારણ કે લઘુમતિની રાજકીય સમતુલાની એમની દબાણ-યુક્તિ કેટલેક અંશે કારગત નીવડતી હતી અને રાજકારણના દાવ-પેચ ખેલનારા એમનો રાજકીય સોમડાં તરીકે ઉપયોગ કરતા હતા.

પ્રધાન મંડળ ભાંગ્યાં

ગુજરાતની કોંગ્રેસેનું પ્રધાન મંડળ ભાંગ્યું આ જ્ઞાતિવાદી ક્ષત્રિય, પટેલ, આદિવાસીઓ અને હરિજનોના રાજકારણને કારણે જ. જ્ઞાતિવાદી આગેવાનોને એમાંથી સત્તા હસ્તગત કરવાની સુખે ફારવા માંડી. ગુજરાતમાં પટેલો એક થાય અને ક્ષત્રિયો પડખે આવી ઊભા રહે તો હરિજનો અને આદિવાસી લઘુમતિઓને થોડા દુકડા ફેંકી જઈ પોતાના પડખે લઈ શકાય. આ રમત અવિભાજિત કોંગ્રેસના સત્તા-

ના રાજકારણથી જ શરૂ થઈ ગયેલી. આમ આ જ્ઞાતિવાદી મંડળો નવે નામે ઊભાં થઈ ગયાં. એના જનક હતા સ્વ. ભાષકાકા. પણ ત્યાં સુધીમાં એ ચારેય જ્ઞાતિવાદી વર્ગમાં પોતાની લઘુમતિની સત્તાની સમતુલાનું મહત્ત્વ સમજાઈ ગયેલું. એટલે આ ચીલડાંની ફાંટ ફસકાતી જ રહી. દરેક જ્ઞાતિવાદી મંડળ પોતાનો સિંહભાગ ભાગતાં થઈ ગયાં.

સૌરાષ્ટ્ર ને જ્ઞાતિવાદ

આ જ્ઞાતિવાદે જેમ ગુજરાતમાં કોંગ્રેસનું પ્રધાન મંડળ ભાંગ્યું તેમ સૌરાષ્ટ્રની આગેવાનીને વેરવિખેર કરી નાખી અને રાજકારણને ચૂંટી નાખ્યું. આમ સૌરાષ્ટ્રને જ્ઞાતિવાદને રવાડે ચડાવી દેવામાં ગુજરાતના નવયુવાન પાટીદાર આગેવાનો કાન્યા. નાની લઘુમતિઓ અથવા સત્તા અને સ્થાનના ભૂખ્યાઓ એના સકાષક બની રહ્યા.

એને પરિણામે સૌરાષ્ટ્ર કારડિયા, આયર, કોળી, લોહાણા અને કપાંક બ્રાહ્મણો પણ જોરમાં આવ્યા. સુધરાઈઓ અને પંચાયતો એનાં રથમેદાન બની ગયાં. બધાં જુઓ ત્યાં જ્ઞાતિવાદ જ વકરવા માંડ્યો. એના આગેવાનો ગમે તે પક્ષમાં હોય. પણ જ્ઞાતિઓ એમનું બહુમાન કરવા લાગી. અને કોઇપણ પક્ષના આગેવાન પણ જ્ઞાતિજન તરીકે એ માન લેલી લોકસભાની ચૂંટણી સુધી લેવા લાગ્યા. અને વાત ત્યારે ઇંદિરાજીના નવા કાર્યક્રમ અને નવી નીતિની હોય, સ્વનંત્ર પક્ષની હોય, જનસંઘની હોય કે સંરથા કોંગ્રેસની હોય.

અવિભાજિત કોંગ્રેસ તો વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા લોકો, વર્ગો અને જ્ઞાતિઓના ચંબુમેળો હતી જ. પણ અન્ય રાજકીય પક્ષો નવી જ્ઞાતિઓના બની ગયા. સામ્યવાદ અને કોંગ્રેસનો એ પક્ષોને વારસો મળ્યો કે ‘જે આપણી સાથે નથી તે આપણા વિરોધી છે.’ એટલે કે ‘જે આપણી જ્ઞાતિમાં નથી તે જ્ઞાતિ બહાર છે.’ જોછે વધતે અંશે એ જ માનસ લગભગ તમામ રાજકીય પક્ષોમાં આજે પ્રવર્તે છે. આમ જૂની જ્ઞાતિઓ સાથે નવી જ્ઞાતિઓ ભળી.

ગુજરાતમાં જ્ઞાતિવાદ

ઈદિરાજીએ કોંગ્રેસનો કગડો બોલાવ્યા ત્યારે જે ભાંગે તોડ થઈ, તેમાં આ જ્ઞાતિવાદી વર્ગોએ ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. અને પછી ઈદિરાજીના ઉદ્દામવાદમાં જૂના અને નવા જ્ઞાતિવાદનાં બંધાં કુથણોને સાથે લઈને ભળવા માંડ્યા. બધા જ ઈદિરાજીની ઉદ્દામ ભાષામાં ખાંચું દેવા લાગ્યા. પણ જ્ઞાતિવાદમાં ખૂંતાડેલા રાખ્યા અને માથું ઈદિરાજીના ઉદ્દામવાદમાં. હૃદય એમનાં સત્તાભૂષ અને માનસ્થાન માટે રક્ષણતાં રહ્યાં.

ગુજરાતમાં નવું પ્રધાનમંડળ રચવાનું જે જોર થયું તેમાં પણ નવી ઉદ્દામ આગેવાનીને નામે આ જ્ઞાતિવાદ જ જોર કરતો રહેલો. ગુજરાતમાં શાસક કોંગ્રેસની સત્તાસ્થાનની સાકમારી બોલી ત્યારે, સમગ્ર ગુજરાતના પટેલવાદ અને ક્ષત્રિયવાદની સાંકળો રણુચણી ઊડી. શાસક કોંગ્રેસમાં ભળેલાઓની અને નહિ ભળેલાઓની પણ, ત્યારે પટેલવાદના હિમાયતીઓ વાણિયાઓને ફગવી દેવાના ઉદ્દાગ પડકાર ફેંકીને કહી રહેલા કે “આવશે તો અમારો પટેલ જ આવશે. વાણિયાઓથી શેકથો પાપડ હવે ભાંગે નહિ.”

સત્તાથી-ધવાયેલા

પણ ઈદિરાજીને પટેલ અને ક્ષત્રિયવાદ મંજૂર નહિ હોય. એટલે બહુવિધ વર્ગોનાં હિત ધરાવનારાઓનું સંચાલક મંડળ રચી આપ્યું. ત્યારે કેટલાકને સારું લાગ્યું અને પટેલવાદ તથા ક્ષત્રિયવાદના હાથ હેડા પડેલાં લાગ્યા. ધડીભર ચૂપકાદી સેવાઈ ગઈ. પણ મુખ્ય પ્રધાનપદના પાગલપણે કેને છોડ્યા છે તે કોઈને છોડે? હજી હિતેન્દ્ર દેસાઈ મુખ્ય પ્રધાનના સન્નેલા વાધા ઉતારી શક્યા નથી અને જનસામાન્ય સાથે સામાન્ય બની શકતા નથી. ત્યારે સત્તાથી ધવાયેલાઓનું તો પૂછવું જ શું? સત્તા ઉપર નહિ બેઠેલાઓની અને સત્તા ઉપર બેસી ચૂકેલાઓની ભાષા મિળજ અને રૂઆબમાં આસમાન જમીનનું અંતર પડી જાય છે. જીવરાજ મહેતા જેવા વયોવૃદ્ધને પોતાને શાસક કોંગ્રેસની આગેવાની કે ઈદિરાજી નિવૃત્ત ગણેલા માને છે એવું લાગે ત્યારે જીવાન નેતાગીરીનું તો પૂછવું જ શું?

શાસક કોંગ્રેસમાં ભળેલા આ પટેલવાદે ક્ષત્રિયવાદ સાથે હાથ મિલાવેલા તે આ મુખ્યપ્રધાનપદ માટે જ આજસુધી ધુમરિયું ખાધા કરે છે ને શાસક કોંગ્રેસનાં પાણી સ્થિર થવા નથી દેતાં. મુખ્યપ્રધાનપદ, પટેલવાદને મળી જાય તો ધડીપલમાં શાસક કોંગ્રેસનો એટલા પૂરતો સંઘર્ષ વીરમી જાય. પણ ખીજી નવી નાતો ત્યાં સુધીમાં સત્તાની લાગીદારી માટે જોર કરી ગઈ છે. એટલે સોગડ. સામ સામાં ગોઠવાતાં જ રહે છે.

લોકને બદલે આગેવાનો

ગુજરાતની શાસક કોંગ્રેસની સત્તાની સાકમારી ઈદિરાજીને હાથ પડી. આમ તો આખું ભારત આજ એને હાથ પડ્યું છે. દેશ આખો રાજકીય જડતામાં જઈ પડેલો. ઈદિરાજીએ કગડો બોલાવ્યો અને તમામ રાજકીય પક્ષોમાં કગડો બોલ્યો. આખો દેશ હલબલી ઊઠ્યો. રાજકીય પક્ષોમાં કંઈક પલટા આવ્યા. ઈદિરાજી ‘લોક’ ને જગાડવા ગયાં અને જગી ગઈ દેશની આગેવાની. ઈદિરાજી ‘લોક’ શક્તિ જગાડવા ગયાં. ‘લોક’ કંઈક જાગ્યો પણ માથે બેઠેલી આગેવાની એનો લાભ લઈ બેઠી. જે કંઈ ફેરફાર તમામ સંસ્થાકીય ધોરણે થયા એમાં ઉપરથી આગેવાનો જ ઉપર તળે થયા, ને એ જ પાછા લદાઈ ગયા. સમગ્ર દેશ એક જુદી રચનામાં ગોથલાઈ ગયો. કોઈપણ પ્રદેશમાં શાસક કોંગ્રેસની બળવાન આગેવાની ન રહી. એથી બધાં સૂત્રો ઈદિરાજીને હાથ જઈ પડ્યાં. અને બધાં સુધી સંસ્થાકીય સ્થિતિ તાલુકાથી માંડીને ઉપર સુધી સ્થિર નહિ થાય ત્યાં સુધી નાના મોટા તમામ જગડાની પતાવટ ઈદિરાજીને હાથ જ રહેવાની. એમાં શાસક કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી. સંજીવેયા તો શોધ્યા હાથ પડતા નથી. પછી પ્રદેશ સમિતિઓના આગેવાનોના પણ મજબુતાઈ ક્યાંથી પડે? હર વાંત ઈદિરાજીને હાથ. પરિણામે પ્રદેશોમાં શિસ્ત જેવું કંઈ રહ્યું નથી. મન ફાવે તે બળવો પોકારે ને મનફાવે તેવાં નિવેદનો કર્યો જાય. જરાક વાંધો પડે કે તરત જ ઈદિરાજી પાસે દોડે. આમાં ન તો ઈદિરાજી દેશ સમસ્તને પહોંચી વળી શકે અને ન તો કદી આદેશિક સંસ્થાઓ મૂળ ધાવી શકે.

ગુજરાત કોંગ્રેસની સત્તાની સાઠનારીનો ઝગડો ઇતિહાસ પાસે ગયો ત્યારે એમણે તો સારામાં સારો હશે તે જ ઉકેલ કાઢ્યો હશે, પણ વિચારક વર્ગને લાગ્યું કે આ સંઘ દારકાએ કયે દિવસે પહોંચે? એમણે જે સચાલક મડળ બનાવ્યું તેમાં ઘણા દુર્ગે-ળિયા રંગો હતા, પણ ખાસ કરીને ચાર બળાને એમણે પ્રદેશસમિતિના કરંડિયામાં પૂર્યાં. મદારીના કરંડિયાને તાળા નથી મરાતાં. એથી અંદર પૂરેલા આમાં મારીને બહાર નીકળી શકે.

આ ચાર બળામાં ક્ષત્રિયવાદની સોદાયાજી સાથે મુખ્ય પ્રધાન પદ માટે ઝૂઝતો પટેલવાદ હતો, કાયબા જેવો સામ્યવાદ હતો, પ્રજાસમાજવાદ હતો અને બાકીનામાં બધું પરચુરણ હતું. ફેરફાર આગેવાનીમાં જ થયો. એમાંથી કયા જૂથને લોકોનું કેટલું પીઠમળ છે તે તો હજી હવે જ નક્કી કરવાનું રહે છે જે સામ્યવાદીઓ લોકોનું બળ મેળવીને કદી જાંચા ન આવત તેઓને એકાએક આગેવાની મગી ગઈ. સંસ્થા-કીય સત્તામાં ભાગીદારી મળી ગઈ

સામ્યવાદનો કાયબા

આ જૂના સામ્યવાદીઓ એક વૈચારિક બળ જરૂર બની શકે. પણ સત્તામાં ભાગીદારી લીધા પછી તો સત્તા દ્વારા જ સેવા અને સત્તા દ્વારા જ પરિવર્તન એ દરેક પક્ષનું નિશાન અને ઝુંબેશ બની જાય છે. એમાં જૂના સામ્યવાદીઓ તો કાયબા જેવા છે. ઘરમાં ગરીને ધીરે ધીરે પગ પહોળા કરતા-જાય અને માથે ઝપટ આવે ત્યારે ફરી પાછા સડોચાઈ જાય એટલે શાસક કોંગ્રેસને જૂના વારસા સાથે જે ઇતિ-વાદનાં દુષણો મળેલાં એમાં જૂના સામ્યવાદીઓનો વધારો થયો. પણ પ્રજાસમાજવાદીઓને તો એમની સાથે શરૂઆતથી શોક્ય-ખાર રહેતો આવ્યો છે. એટલે એ બે એક સાથે કેવી રીતે રહી શકે?

ઈતિહાસ એ, ખાત્રી, મેળવી, કે. સૌ સક્ષાત્ સંપત્તી કામકાજ કરશે. પણ જલ્લા વાંદરા પાસેથી મુશ્કેલ ન આવતી ખાતરી લેવી એ કેટલી ઘડી ચાલે

વાંદરા તો પીંજરમાં પૂરું થે અવળી સવળી મુશ્કેલ ખાધા વગર ન રહી શકે.

સાપ, શેળો, નોળિયો ને માંકડું

ત્યારે ઇતિહાસ એ પૂરો મદારીનો વેશ ભજવેલો અને એ માંકડાને માઝામાં નખવાની જવાબદારી પ્રદેશ સમિતિના પ્રમુખને શિરે નાખી એકલા માંકડું જ હોત તો ઠીક હતું કે એના જ ખેડ માત્ર પણ સાપ, શેળો, નોળિયો ને માંકડું. આમ ચાર ચાર વિરોધી બળાનો ગુજરાત કોંગ્રેસ સમિતિનો અખાડો ઊભો કરેલો.

વાંદરાં ગુલાટિ મારવાનું ન ચૂકે. એને કાણમાં રાખવા જાય ત્યાં નોળિયો ને સાપ બાકી પડે. એને નોખા કરવા જાય ત્યાં શેળો સાપને પૂછે બટકું ભરીને પોતાના કાંટાળા અંગમાં ભરાઈ જાય પછી સાપને ફેણુ જ પડાડવી રહી. આમ તાલ મારવે તારોરો કર્યો. એટલે જગત બધાને કાયમી જોણું થાય. બીજાને તમાશો દેખનારી-તમાશખીન કોંગ્રેસ પોતે જ તમાશો બની ગઈ.

- રૂપ બાલતો પટેલવાદ

પટેલવાદ અને ક્ષત્રિયવાદની ભાગીદારીએ રૂપ બદલ્યું ને 'ગ્રામ આગેવાની'-'ગ્રામ નેતાગીરી'નું નામ ધારણ કરી વિરોધના કુંડામાં શરૂ કર્યો. જૂના સામ્ય-વાદીઓને ફાળ્યું ત્યાં સુધી અંગ સંકોટીને એકેલા, હવે એણે પગ પહોળા કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાના સિવાયના તમામ જૂના કોંગ્રેસીઓ સામે ઇતિહાસ-નીતિને નામે એક એક નીમિત્ત શોધી કાઢ્યું. જૂના હતા તે પ્રધાનો ન જોઈએ, શ્રીમંત હોય તે કોંગ્રેસી ન જોઈએ, લોકશાહી સમાજવાદી ફારમના વિરોધ રૂપે પ્રજા-સમાજવાદી ન જોઈએ. રાજાશાહી રૂપે ક્ષત્રિયસમાના આગેવાનો ન જોઈએ. મૂડીવાદી એકૂતો રૂપે પટેલો ન જોઈએ. એમને પોતા સિવાય કોઈ ન જોઈએ, પણ એમને સત્તા ઉપર લાવનારા બધા જોઈએ. ઇતિહાસ સાથેના સંબંધો સિવાય એમની પાસે બીજું એકેય બળ ન હોવાથી શાસક કોંગ્રેસમાં રહેલા પટેલવાદ અને ક્ષત્રિયવાદ સાથે હાથ મિલાવવામાં એમને એકે

ધ નીતિ ઇંદિરાબાઈની આડે આવતી નથી. અને પટેલવાદને જે મુખ્યપ્રધાનપદ મળતું હોય, અથવા એની આડે આવનારાઓને ફેંકી દઈ શકાતા હોય તો પટેલવાદને સામ્યવાદની સૂઝ નથી. આમ તો સત્તા બૂખતું નાક નપુંસક હોય છે. એને ગંધ દુર્ગંધ હોય જ નહિ. અટલે જ્ઞાતિવાદ ને સામ્યવાદની એક નવી ધરી સર્જઈ રહી છે. તે પાછી ક્રાંતિને નામે.

શાસક કોંગ્રેસમાં એક નવું બળ ઊભું થઇ રહ્યું છે જૂના પ્રગ્નસમાજવાદીઓનું. શાસક કોંગ્રેસમાં નહિ લળેલા પ્રગ્નસમાજવાદીઓ પાછીના પોતાના બળથી એમાં લળવાની તૈયારીમાં છે, અને લળેલા પ્રગ્નસમાજવાદીઓ લોકશાહીને સામ્યવાદીથી બચાવવા શાસક કોંગ્રેસમાં માથું કાઢતા સામ્યવાદીઓ સામે કમ્બર કસી રહેલ છે.

સમાજવાદી ફેરમ શા માટે ?

ખૂબર નથી પડતી કે નેહરુએ આ સમાજવાદી ફેરમ શા માટે ઊભું થવા દીધું ! તે દિવસે કોંગ્રેસની પંચ કણકી માટે આવું દબાણનૂથ જરૂરી માન્યું હોય, પણ કોઈ પણ દબાણનૂથ અંતે સત્તાનૂથમાં જ પરિણમે એવો ખ્યાલ નેહરુએ કેમ નહિ કર્યો હોય ? આવાં 'સમાજવાદી ફેરમ' કે 'લોકશાહી સમાજવાદી ફેરમ' અંતે તો સત્તાનૂથો જ બની રહી સંસ્થાને સત્તાનું રણમેદાન જ બનાવે છે. નંદાલાએ આ સમાજવાદી ફેરમ ઊભું કરીને સંઘરે ઊઠે અને ભોગવે ભોરીંગ જેવી દશા સંસ્થાની કરી મેલી છે. આજે એ ફેરમ જૂના સામ્યવાદીઓને હાથ પડતાં એના પ્રતિકાર રૂપે જ બીજાં જૂથો ઊભાં થાય તે સ્વાભાવિક છે. એનો પ્રતિકાર પણ કેમ કરી શકાય ? આવાં 'ફેરમ જૂથો'નો એક અર્થ એ થાય કે એ જૂથો સિવાયનામાં કયાંય લોકશાહી પણ નથી અને સમાજવાદ પણ નથી. એમ બાકીની આખી સંસ્થાને તે અપ્રતિષ્ઠિત કરી મૂકે છે. આ લખાયા પછી અમદાવાદમાં મળી ગયેલા ડૉ. અમુલ દેસાઈ સહિતના સંમેલને આ જ વાત કરી છે. સંસ્થાને તંદુરસ્ત બનાવવા આંતરિક એવાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં એક પણ જૂથ નહિ હોવાં જોઈએ.

પ્રતિષ્ઠાની અપ્રતિષ્ઠા

જે પટેલવાદ ન જોઈએ, ક્ષત્રિયવાદ ન જોઈએ તો સંસ્થાના પાયામાં સૂરંગો ચાંપતી 'ફેરમો'ની નવી નાત શા માટે જોઈએ ? સૌનું નિશાન નવી રચાતી જિલ્લા સમિતિઓ છે અને એ જિલ્લા સમિતિઓ દ્વારા નક્કી થનારા ચૂંટણીના ઉમેદવારો ઉપર છે. એટલે ચૂંટણી પહેલાં ઘર થાળે ન પડે તો ચૂંટણી કોની અને કેવીક થશે ? ઇંદિરાબાઈ પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ આજે તો નવા સ્પર્ષનો પટેલવાદ, છૂપો ક્ષત્રિયવાદ, સામ્યવાદ અને અન્ય જૂથો એકબીજા સામે આથડીને સંસ્થાને અપ્રતિષ્ઠિત બનાવી રહેલ છે.

પટેલવાદની મુખ્યપ્રધાનપદની સત્તા લાલસાએ ગુજરાતમાં શાસક કોંગ્રેસને હોળીનું નાળિયેર બનાવ્યું છે. એ સત્તા બૂખતી લસલસતી જવાળાઓ પાછી ખેંચાઈ જાય તો અમધકી બધું થાળે પડી જાય. તો જે મુખ્ય બળો એક થતાં બાકીનાં બળો જોર કરતાં અને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ઊભું કરતાં અટકે. શાસક કોંગ્રેસના પેટાળમાં આમ નવા જૂના જ્ઞાતિવાદનો લાવા હુકળી રહ્યો છે.

સરી રહેલી સંસ્થા કોંગ્રેસ

સંસ્થા કોંગ્રેસ ગુજરાતમાં જોર કરવા જાય છે, પણ એની પાસે આજે શાસક કોંગ્રેસની સંસ્થાકીય નબળાઈ સિવાય બીજું એકેય હથિયાર એકેય આશા નથી. 'લોકશાહી ને આઝાદી બચાવો', 'ભારત રશિયા કરારનો વિરોધ' એવાં સૂત્રો હવે કદી જોર ન પકડી શકે. બાકી બચેલા સંસ્થા કોંગ્રેસના આગેવાનો શાસક કોંગ્રેસમાં નથી લાગી શક્યા, અથવા નથી લાગી શકે તે માટે સંસ્થા કોંગ્રેસને વળગી રહ્યાં છે. એમને લોકોનું પીડબળ નથી. આમજનતાની નગર એક પછી એક કોટ કિલ્લા પાડયે જતા ઇંદિરાબાઈ ઉપર લાગી છે.

ભારત-રશિયા કરાર બાબતમાં શ્રી. મોરારજી-ભાઈ અને એમના ગુજરાતના અનુયાયીઓ બહુ મોડા પડ્યા છે. એ પ્રશ્ને સંસ્થા કોંગ્રેસનું ઘર સાબુત નથી. કામરાજ ભારત-રશિયા કરારના ઉધાડા તરફદાર બન્યા

છે. સંભવ છે કે એ સંસ્થા કોંગ્રેસની વધુ નિકટ આવી રહ્યા હોય.

સંસ્થા કોંગ્રેસના સંસદપક્ષના આગેવાન ગુરુપદ સ્વામી સંસ્થા કોંગ્રેસને નવા રચાયેલા સમાજવાદી પક્ષ સાથે ભેળવી દેવાની આગમ વાણી ભાખી રહ્યા છે. એનો અર્થ એ કે સંસ્થા કોંગ્રેસને એના સ્વતંત્ર સ્વરૂપે હવે કોઇ ભાવિ નથી. આમ સંસ્થા કોંગ્રેસ વીખાવામાં છે, જોર પકડવામાં નહિ. સમાજવાદી પક્ષમાં ભંગાણુ

ત્યારે નવાં રચાયેલા સમાજવાદી પક્ષમાં ઘણા પ્રજાસમાજવાદીઓ જોડાયા નથી. અને જોડાયા છે તે હવે છૂટા થઇ રહ્યા છે. એટલે પ્રજા સમાજવાદીઓએ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ખોધું અને હવે છૂટા થનારાને શાસક કોંગ્રેસમાં ભળ્યે જ છૂટેકો. નહિ તો નકરા થઈ રહેશે.

સ્વતંત્ર પક્ષ નામરૂપ થઈ રહ્યો છે, ને ખાકીના શાસક કોંગ્રેસમાં ભળવા માંગ્યા છે.

માકર્સવાદી સામ્યવાદી પક્ષે પૂર્વજંગના પ્રશ્ને માઓવાદી ચીનનો ઉધાડો વિરોધ કર્યો છે. એથી ઇંદિરાજીના હાથ જ વધુ મજબુત બન્યા છે.

દોન ધ્રુવ

એક માત્ર જનસંઘ ગુજરાતમાં કાંઈક અરપસ્યું રહ્યો છે. પણ પૂર્વજંગના પ્રશ્ને એણે સારી છક્ક ખાધી છે. તે છતાં એનું ઘર ઠીક ઠીક સાબુત છે. અન્ય પક્ષોની નયજાઈ હજી એટલી એનામાં ધર નથી કરી ગઈ. છતાં ગુજરાતમાં એનું એવું પરિભળ નથી.

એક બાળુ કેન્દ્રમાં ઇંદિરાજીની સરકાર બંધારણ સુધારીને રોડીનો માનવ અધિકાર મિલકતના હક્ક સામે મેળવી રહ્યાં છે, સાલિયાણાં નાણુદીના પ્રશ્ને આગળ વધી રહ્યાં છે, ત્યારે ગુજરાતનું રાજકારણ આજે સંક્રાન્તિકાળને આરે જાયું છે.

અને ગુજરાતમાં શાસક કોંગ્રેસને ખરે ટાણે રણમેદાન બનાવ્યું છે. ‘સમાજવાદી ફોરમ’ શાસક

કોંગ્રેસમાં એક દબાણજૂથ જ નહિ પણ આક્રમક જૂથ બન્યું છે. આ જૂથને શાસક કોંગ્રેસની ભૂમિકા નહોતી મળી ત્યાં સુધી આમાંના એકે ય કયાંય સમાજવાદીફોરમને નામે વરતાતા ન હતા. અને ઇંદિરાજીની નીતિ અને કાર્યક્રમને નામે પદ્ધતિસર રીતે પોતાનો જ પ્રચાર માંગ્યો છે. ‘સમાજવાદી ફોરમ’ના કેન્દ્રના આગેવાનોને ઉતારીને એમને મોટે શાસક કોંગ્રેસની ગુજરાતની નેતાગીરી વિરૂદ્ધ જેઠા મંડાવવાનાં પરિણામો વધારે ખતરનાક આવશે.

પ્રમટપણે જ પટેલવાદ સાથેનું અનિવૃત્તિબાળુ એની જ આગાહીરૂપ છે કે સમાજવાદી ફોરમને નામે એમને શાસક કોંગ્રેસ હાથ કરવી છે. અને એ સિવાય ચૂંટણીમાં પોતાના ધાર્મ ઉમેદવારો મૂકવા અને પ્રધાન-મંડળની રચના કરવા સુધીની વ્યુહબાજી રૂબે તેમ નથી. આવી ઉધાડી વ્યુહબાજી ગુજરાતની જનતા ઉપર ઇંદિરાજીના મદ્દુની અસર ઉપર વિપરીત પરિણામો લાવશે. જનતા મુર્ખ નથી કે આ બધા ઉધાસા-પલટા અને રાતોરાતનાં જોડાણો ન સમજે.

જે જિલ્લાઓમાં એકવાર કોઇ એક માણસની આગેવાની સ્થપાય છે એને યાવતત્યંદ દિવાકરી માનીને પછી જે સોગઠાબાજી ખેલાય છે, એરી એક-હરથુવાદની નેતાગીરી સાથે પણ આ ‘સમાજવાદી ફોરમ’ હાથ મિલાવે, એનો અર્થ ઉધાડો છે કે ગમે તેવાં ખતરનાક સાધનો વડે પણ એમનો વ્યુહ શાસક કોંગ્રેસને સર કરવાનો છે.

શ્રી. મોરારજી દેસાઈ પછી એમ કહે કે દેશને સામ્યવાદીઓના હાથમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે એનો ઇન્કાર ‘સમાજવાદી ફોરમ’થી કેમ થઇ શકશે ? હાડોહાડ સામ્યવાદીઓ રાતોરાત શાસક કોંગ્રેસમાં ભળી જાય, એનો અર્થ જ એ થાય છે કે ‘તક બાતી છે, માટે તૂટી પડે’. આ રિયાત ગુજરાતના ભાવિને માટે હોનારત સજી રહી છે. ગુજરાત નહિ જગે તો રાતોરાત વેચાઇ જશે ગુજરાત પોતાના ભાવિ માટે અજગૃત-અસાવધ ન રહી શકે.

“પરણ્યેા મારેા સાગનેા સોટો”

ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

“આર ચણાવેા બંગલા રે—

એનેા લીલો પીળો રંગ—

કરસનજી વાંકડા રે—

તારું અમર રીહે નામ.

તારા બંગલાની શોભા બહુ બની રે, કરસનજી—

તારા બંગલાની શોભા બહુ બની રે”

“મામા ! માળી ભારે ગાવાવાળી છે.”

“હા ભાણા ! રાગ સારો છે.”

“મામા ! તમે એને ઓળખો છો ?”

“મલક આખાની ઘોડિયુંના થોડા હું નાળ વાઢવા ગ્યે છું તી નજરે પડે ઇને ઓળખું ?”

“હું એમ કહેતો નથી મામા ! ઓળખતા હો તો કહો.” ફૂકાએ વાતને વાળી લીધી.

મહુવા બંદર પાસે સમુદ્ર કિનારે આવેલ ભવાની માતાના મંદિર પાસે હરસાલ બારાપૂંજ (બંદરની પૂજા) નો મેળો ભરાય છે. ખાસ કરીને બંદરી વેપાર કરતા વેપારીઓ અને ખારવા કોમ આ મેળામાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. વૈશાખ વદ એકમથી શ્રાવણ સુદ પૂનમ સુધી દરિયો બહુ તોફાની હોય છે, એટલે એ સમય દરમ્યાન દેશી વહાણો દરિયાઇ મુસાફરી ખેડતાં નથી. આ ગાળા દરમ્યાન નવરાશને વખતે ખારવા લોકો લગ્નગાળો ઊકેલી નાખે છે. આ ગાળા દરમ્યાન કંઠાલ્ય પંથકમાં ત્રણ-ચાર મેળા ભરાય છે. એ મેળામાં ખારવા યુવક યુવતીઓ ભેગાં મળે છે. અને પોતાને મનગમના જીવનસાથીની પસંદગી કરી લે છે.

ગઢડા ગામના કાના માલમના દીકરા ફૂકાને ગામમાં ન ઓળખે છ નાત બહાર. ફૂકા હતો તો મૂઠી હાડકાનો પણ કામકાજમાં એનું ડીઝ ફરકડીની જેમ ફરે. ગામમાં ગમે એને ઘેર કામકાજ હોય તો ફૂકો દેખાયા વિના રહે નહીં. કાના માલમનું ખોરડું

પહેલેથી જ ખાધે પીધે સુખી હતું. વળી કાનો માલમ તોફાની દરિયામાં વાંચ હંકારવા ખેલે ત્યારે એનું વહાણ લખુ આપાની માણુટી ઘોડીની જેમ એક સરખું હાલ્યું જાય. આવી કાના માલમની હોશિયારી-ને લઇને એની સામા પારની ખેપો અગાડથી જ નક્કી થઈ જતી.

કાને એને વહાણ હંકારવાનો આગવો કસબ એના દીકરા ફૂકાને શીખવાડી દીધો હતો. મઠ ખેપ-માં ફૂકા એકલો વહાણનો માલમ બનીને લાખા ખેટ (લક્ષદ્વિપ) જઈ આવ્યો હતો.

બારા પૂજનના મેળામાં જ્યેષ્ઠ રૂપાળી ગાવા-વાળી ફૂકાની નજરમાં વસી ગઇ. મેળેથી પાંછા ફરતાં ફૂકાએ એના મામા મારફત ઈ રૂપાળી ગાવાવાળીનું નામકામ પૂછવી લીધું.

બારાપૂજનના મેળા પછી ફૂકો ક્યારેક ક્યારેક ઉદાસ થઇ જતો. એક દિવસ ઊંઠમુંઠની જેમ ખેલેલ ફૂકાને એના મામાને પૂછ્યું કે : “ભાણા ! તું થોડા દિવસથી અણુહરો દેખા છે.”

“ઈ તો મામા ! મને કળનર આવી જાય છે, એટલે હું તમને અણુહરો દેખાતો હઈશ.”

“ભાણા ! ખોટું બોલ્ય તો તને દરિયા દેવ પૂછે.”

“મામા, ખીલું કાંઈ નથ્ય પણ કોંક કોંક વખતે ઓલી બારાપૂજનના મેળાવાળી ઇયાદ આવી જાય સે.”

“તો પછી ભાણા, તારા બાપની રગ લઇ હું ખરેડ ગામ જઈ મેઘા ધૂંધળવાની છોડી રૂટ્ટી વેરે તારું નક્કી કરી આવું.”

“મામા, જેવી તમારી મરજી !”

ફૂકાના બાપને પૂછી ફૂકાનો મામા ખરેડ પહોંચ્યો અને મેઘા ધૂંધળવાની દીકરી રૂટ્ટી વેરે

કૂકાનું માથું નાખ્યું ઘેર બેઠાં હામ, દામ અને દામ-
વાળો મૂરનિયો મળતો હોવાથી રૂઝીના બાપાએ તુરત
જ માથું કબૂલ રાખ્યું

ગોકળ આક્રમને વળતે દી રૂઝી હાથે કૂકાનું
વેગરાગ થન ગયુ પણ થોડે સમયે કૂકો ઝુમગાર
(મંગાગા) ની બેરે વધો ગયો

બાપે જોડ મરિને રાત્ર થતા ખારવા કોમના
વગનગાળામાં કૂકાના લગન લેવાયા રોજ સવારે કૂકાને
યેન પર રનિયા ગરાવા લાગ્યા કૂકાનું ખોરડું એના
ગામમાં સોથી આગળ પડતું ગણાતુ. એટલે લગન
આત્ર ૧ પછા વિસમા આડ-ફસ વાર કૂકાને ગામમાં
વાનો (નાડકા નાકુ) ખાવા ભવુ પડતું.

માડવાની રાતે કૂકાને એની લાભીઓએ પીડી
ઓળાને પાળો ધમરક રોખો કરી દીધો

વગ-વિવાહને દિવસે કૂકાના બાપે આખું
ગઢડા ગામ ધૂવાગળધ જમાડી દીધું. વળતે દી
કૂકાની જન ખરેડ ગર્ન, વાળુ ટાણે વરઘોડિયા પરણવા
બેઠાં તલ માંડવિયાઓએ કહ્યું કે આજ તો આ
માંડને રજવાડી વરઘોડિયા પરણવા બેઠા એમ દેખાય છે.

વળતે દી કૂકાની જનને વગાવી. પછી જન
બે કલાકમાં જ ગઢડા પહોચી.

સાંજ ટાણે કૂકાને સાથે લઈ ગામના જુવાનિયા
દરિયા કિનારે ગયા પછી રીઝોલ્યમાં બે-ત્રણ કલાક
ગાળી સૌ ગામમાં પાછા ફર્યા.

કુટુંબી લાભીએ કૂકાને એનો સુવાનો ઓરડો
બતાવ્યો. ચ પાકળી જેવી રૂઝ રૂઝી કૂકાની વાટ જોઈ
ખારશાખ પાછળ લપાઈને બેઠો હતો.

ઓરડામાં જતાં ઓ-ડો સુનો લાગતા કૂકો
વિચારમાં પડી ગયો પણ બગડોત ખખગટ સાંનળી
કૂકે પાછુ વાગી જ્નેયું ત્યાં તો ચંદન ઘોની જેમ
ખાટણ પાછળ લપાયેલી રૂઝી કૂકાની નજરે ચડી
રૂઝીને લપાયેલી જોઈ કૂકાએ કહ્યું કે ‘હવે સંત-
કૂકડી રમવાના દી આ મેં પાનસો માલસ વચ્ચે
તારો હાથ ઝાલ્યો છે એટલે હવે તારાથી હાથનાળી
દઈ સતાઈ જવાય નહીં.’

પછી તો ચંપાકળી જેવી રૂઝી રૂઝી અને
કાનકુંવર સરીખડા કૂકાને આખી રાત કેમ ગાળી ઈ
બેય માણક જાણે અને વધુ પૂછો તો ઓરડો ગણે

બીજી સવારે કૂકો એક મોડો બેઠો રોજના
નિયમ પ્રમાણે હાથમાં દાતણ ઝાલી કૂકો દરિયા કિનારે
ગયો દરિયા કિનારાની રેતી ખુદતો ખુદતો કૂકો
બે એક ખેતરવા ગયો હશે ત્યાં તો એણે કોઇ સ્ત્રીની
બૂરો સામળી, એક ધ્યાનથી બૂમ સાંભળતાં કૂકાએ
સામળ્યુ કે ‘દોડો ! દોડો ! મારું રાડીનું રતન રોજાઈ
જાય છે દોડો ! કો’ક મારા રામડાને બચાવો ! ગાડી
ખાડીની વળતી વેલ્યમા મારો રામડો તણાયે જાય છે”

બુમની દિશા સાંધી કૂકાએ ગડગડતી દોટ મૂકી
અને વળતી વેલ્યના ધસમસતા પાણીમાં તણાતો
રામડો એની નજરે પડ્યો, એટલે એ દોડીને ખાડીમાં
કૂદી પડ્યો અને થોડીદારમાં જ રામગ પામે પોગી
ગયો. મોતને નજર સામું લાળી ગયેવ રામડો કૂકો
નજીક આવતાં એને આથ બીડી ગયો. રામડાની
ઝૂડિયા બાથથી છૂટવા કૂકે બહુ મહેનત કરી પણ
કૂકો રામડાની બાથમાંથી છૂટી શક્યો નહિ એના
બેય હાથ બધાઈ ગયા હોવાથી એનાથી તરી શકાય
નહિ

દરિયા કાંઠે રીડિયારમણ થઈ ગઈ. ભંગીએ
તરધાયો દોલ વગાડ્યો આખું ગામ દરિયા કિનારે
નીકળી આવ્યું.

દરિયાની ગાંડી ખાડી હજસાવ એક-બે માનવી-
ના ભોગ લેની હોવાથી કૂકા અને રામડાને બચાવના
કોઈ ખાડીમાં બેઠા નહિ સૌ મો વકામીને બોખા
રહ્યા, અને ‘એ જાય ! એ જાય !’ એમ રાડયું
પાડના સૌ દરિયા કિનારે દોડ્યા પોગ દરિયાની હાથે
લાગી જતી ખાડીના સગમે પહોચતાં રામડો અને
કૂકો દરિયાના પેગળમાં સમાઈ ગયા, એટલે સૌ
એ ચાર કલાક દરિયા કિનારે બેઠા રહી ઘેર પાછા
ફર્યા.

કૂકાના મા બાપ તથા રૂઝીએ કૂકો અને
રામડાના તણાવાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે સૌ
દોડીને દરિયા કિનારે આવ્યા. અને કૂકો દરિયામાં

સમાઈ ગયો ત્યારે ત્રણે જણ લોહીને આંસુડે રડતાં
માથાં પછાડતાં ઘેર પાછાં ફર્યાં.

આ બનાવ બંતતાં આખી કંઠાલ્યમાં કાળો
કકળાટ થઈ ગયો. દિવસ જતાં વાત વિસારે પડી.
ટૂંકા તથા રામડાના બારમાને દિવસે ગાંડી ખાડીને
કાંઠે એ નવી ખાંભીઓ ખોડાણી. એક મહિનો વીત્યા
પછી રૂડીનો બાપ રૂડીને તેડવા આવ્યો ત્યારે
રૂડીએ એને ચોખ્ખું કહી દીધું કે ‘મારે હમણાં
માવતરે આવવું નથ્ય’.

રૂડીના સાસરાએ એને ખૂબ સમજવીને કહ્યું
કે : “વહુ ! આપડી નાલ્યમાં ધરધરણીનો રિવાજ
છે. તું માવતરે જઈ કોઇ હેડીના જીવાનતું ધર
માંડીશ તો અમે ખુશી થાહું.”

ઇ ટાણે ધૂંધટામાંથી રૂડીએ કહ્યું કે : “અદા !
મારે નાતરે જવું નથ્ય. મેં તો મારા ઘણી હાર્યે
ભોગવેલ એક રાતતું સંસાર સુખ અભેમતુ
અને ઉતરાએ ભોગવેલ છ મહિનાની લાંબી રાત્ય
જેટલું જ ભોગવ્યું છે. હવે મને સંસારસુખની
અખળખા રહ નથ્ય. હું તો હવે મરનારની ખાંભીએ

નલ્ય ધૂપ દીપ કરી મારા સાસરા-સાસુની સેવામાં
જીંદગી ગાળી નાખીશ. એને જીવતાં પાળીશ અને
મૃત્યાં ખાળીશ.”

ખીજે દી’ રૂડીનો બાપ એને ઘેર ગયો. પછી
તો રૂડી રોજ સવાર-સાંજ દરિયા કિનારે જઈ ટૂંકા-
ની ખાંભીને ફૂંચ ચડાવી દરિયા સામી નજર નોંધી
દરીયાને ઠપકો આપતાં ગાતી કે :

‘પરણ્યો મારો સાગનો સોટો,
દરિયા તારે મારવો નો તો,
શંખ ઘણાં ને છીપલાં ઝાઝાં,
હાહુની નો’તી તારે તાણ,
ત્રણ અલાગીને દુઃખડાં દેવા,
કરવી નો’તી આવી હાણ્ય,’
પરણ્યો મારો સાગનો સોટો...

નોંધ :- ટૂંકાની પ્રિયતમા રૂડી હાલમાં જીવિત છે.
નામ અને ગામના થોડા ફેરફાર સાથે
મેં આ સત્યકથા રૂડીની સંમતિથી
લખી છે.

*

જેબનિયાં મારાં મલખારી પંથમાં હાલ્યાં

જેબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે’શે !

જેબનિયાં મારા નાકુંની નથડી મેલી-જેબનિયાં.
જેબનિયું મારું વેકરિયાની ખાડીમાં હાલ્યું-જેબનિયાં.
જેબનિયાં મારાં, પીછેલી સટા છોડ્યા-જેબનિયાં.
જેબનિયાંને મુ’ળીના પંથ લાગ્યા દોયલા-જેબનિયાં.
જેબનિયાં મારાં મુ’ળીની ગોદિયુંમાં મા’લે-જેબનિયાં.
જેબનિયું મારું જથ્થેલું પીઠે હાલ્યું-જેબનિયાં.
જેબનિયું મારું નાનેથી ગાંડું થૈયું-જેબનિયાં.
જેબનિયાં મારાં ઘાસલેટને દાડ નથી સારો-જેબનિયાં.
જેબનિયાં મારાં ઘાસલેટે ખોટાં પડી જાયે-જેબનિયાં.
જેબનિયાંને પેટુંમાં અગની ઊઠે-જેબનિયા.
જેબનિયાં મારાં વાંસેલાં ગોરસ પીશે

જેબનિયાં કાલ્ય આવતાં રહેશે.

બે શક્તિઓનો સંવાદ

નાનભાઈ નથુભાઈ વાળા (ચાંચિયા)

વિજ્યાદશમી : ઓ ! પ્રભુ હવે તો હઠ થઈ છે ભગવાન રામનો આદેશ લઈ ભારતના ક્ષત્રિયોને સંભળાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવા છતાં હવે તો એ સંદેશ ઝીનનાર કોઈ ક્ષત્રિયવીર દેશમાં માલુમ પડતો નથી.

વનદેવી : પ્રભુભાઈ બેન ! શું એકલા લવારો કરો છો ? તમને પણ અનુચિત કારણે 'ક્ષત્રિયો સંનેપાત' લાગ્યો જણાય છે પણ હવે બધું નકામું છે, ક્ષત્રિય નામનો અસ્ત થયો છે માટે બધું બૂલી જાઓ, અને આવો મારે આશરે આરામ લો.

વિજ્યાદશમી નહીં નહીં, બહેન ! એવું ન બોલો ક્ષત્રિય નામથી જન્મત દીપી રહ્યું છે એ કુળોની હું ઇચ્છતી છું ક્ષાત્રત્વની વીરભાતા છું. હજુ પણ દર વર્ષે મારી પૂજા કરનાર લાખો ક્ષત્રિયો જન્મતમાં જીવી રહ્યા છે શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધ, જેવા ભગવાનો, પાતાળે પેસનાર અર્જુન, યુદ્ધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, દાનેશ્વરી કરણ, શ્રીકૃષ્ણનું પણ હોડાની શસ્ત્ર ધારણ કરાવનાર ભીષ્મ, અશોક, બિભિસાર ચંદ્રચૂડ, પૌરસ, તૈનય, માલવપતી મૂળ, એ બધા શક પ્રવર્તક મહારાજાઓ ક્ષત્રિયોમાં જ પાક્યા છે એ તમે જાણો છો છતાં આટલા બધા નિરશ થવાનું કારણ શું છે ?

વનદેવી અરે બહેન ! હવે એ તમારા બાળકોની મિત્રદાનલી ઢાંઢી દે તો સાડુ અત્યારે ચાનતી વીરપૂજા તો, આપને નામે ભજવાનું નાટક છે મારી ઉત્તર પણ આપનાથી કંઈ ઓછી નથી આ બધાં તમારા બાળકો, મારા હાથમાં મોટા થયેલા છે એ તો ક્ષત્રિયકાળના મધ્યાહ્નના ધન્ય દિનસો હતા એ વખતે મારી છાતી ગજ ગજ જીજ્ઞાસી, પણ એ બધા પધારી ગયા પછીનું રહ્યું છું

વિજ્યાદશમી અરે બહેન ! આપ કેમ બૂનો છો ! વીર વનરજ ચાવડા, મહારાજા બાપા

રાવળ, મહારાણા સંગ, મળરાજ, ભીમદેવ, વીર અનગપાળ, વીર જયમલ અને શુભરૂપતિ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ધોરીશાહને સોળ સોળ વાર નસાવનાર બદી બનાવી ક્ષમા આપનાર વીર પૃથ્વીરાજ એ બધા આપ કહો છો ત્યાર પછી પાકેના નરકેસરીઓને કે વીસરી જવ છો ? અરે, અણાતું સ્વહસ્તે શી ઉતારી આપનાર આપણો અણો અને એલક તથા શરૂ આપરાજવાળાને કેમ વીસરી જવ ઠો ? સૌરાષ્ટ્રના સપૂતો વીર વેગડો, વીર હમીરજી ગોહેલ, રા'નવધુ, રા'ખેંગાર, ભૂચરખોરીના ભગવીર નાયડો વજીર જામઅળે, વીરસેજક, અને કુડાળે મરણનો કોડ પાળનાર વીસગરાઓ અને ૧૧ લાઈબધો આપણું નામ ઉજાવવા કરે એવા આપને નથી લાગતા ?

વનદેવી વાહ બહેન, આપની વાત ઘણી જ સારી છે પણ અહીંથી આપણા ઇતિહાસ જરા ઝાંખો તો જરૂર પડે છે. મરણ કે, પરદેશીઓને દીક્ષિત બોક્સનું તાણુ ખોલી આપનાર, જયચંદ્ર અને હા હોલીરાય, આ કાગમ જન્મી ચૂક્યા છે. બેન, હવે આપણે બને આખે જોના શીખવું પડશે એવા સમય માં આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ કે, ક્ષત્રિયોની આવી એકધારી પ્રસશા આપણા દેવકોટીનાંએ કરવી નહીં શોભે

વિજ્યાદશમી માનો કે ના માનો પણ બહેન ! તમને મારા બાળકો સામે ખોટી નફત ભીમી થઈ છે ભુએને થોડા જ સૈફા પહેરાવું તો સભારો, પ્રતાપી મહાત્મા પ્રતાપ, મહારાણા રાજસિંહ, ઝાના પતિમાનસિંહ હલદીનારને ચર્મોપોનીથી ચડીતાળ બનાવનાર શરા બારીશ હજાર ને વીર દુર્ગેશ, અને રાણા સચ્ચાં શુ વીસરી ચકાવ તેમ છે ! જનપતિ શીવાજી, વાર ભોસલે, મહારાષ્ટ્રનો સિંહ તાનાજી કે જે મરાઠા શિવાજી મહારાજને કહેવું પડ્યું કે અફસોસ ! “ગદ આલા પણ સિંહ ગેના” તેમજ પંજાબમાં પાકેલા શૂર ગોવિંદસિંહ અને શૂર તેગબહાદુર

સિંહ એ સૌએ આપણાં મુખ ઉજળાં રહે એવાં
પરાક્રમે નથી કર્યાં ?

વનદેવી : અહા બહેન, તમારાં આ બાળકો
તો દેવાને પણ દુંદુભી વગડાવે તેવા હતા. પણ હવે
આગળ ન વધશે. આપના સુપુત્રોનું ઉદ્ધાર પાસું હવે
તો બધાને હાંકી દે તેવું થવા આન્યું છે, જુઓને,
અંબરપતિ માનસિંહ અને ભગવાનસિંહ, કે જેણે
પોતાની મહાનશક્તિ પોતાની માતાને પરદેશીઓને
ચરણે ધરવામાં ખરચી, પોતાની સમશેર સગોત્રી રકતે
રંગી પોતાના જ પગ કાપ્યા છે. તમારા જસમતસિંહ
કે જેણે પોતાની તાકાતથી માતૃભૂમિના ચારે છેડા
ભેગા કરી યવન પાદશાહને અર્પણ કરી જીવતાં સુધી
ઔરંગઝેબના ચરણ ચાટવામાં જીવનનું સાક્ષ્ય માન્યું
એ આપના સુપુત્રને તો સંભારો !

વિજયાદશમી : બહેન, તમે તો ખૂબ કરી,
આજ તો મારી સામે લડી નાખવાનું જ બાધું લાગે
છે. પણ હજી એ સૌકા પહેલાનાં બાજીરાવ પેશ્વા કે
જેમણે ધર્મને નામે સારી ક્ષત્રિય આલમને હોડમાં
હોંમી, તેમજ પંજબ કેસરી રણજીતસિંહ કે જેણે
જીવંતાં સુધી અંગ્રેજોને પંજબમાં પગ મૂકવા ન દીધો.
અરે મારા પુત્રો જ નહીં પણ પુત્રીઓ શ્રીક્ષત્રિયા-
ણીઓ પદમીણી, અહલ્યા, લક્ષ્મીબાઇ, અને એમની
'દારી કે જેમણે માતૃભૂમિને ખાતર પોતાનાં બલિદાન
આપી અનેક વિદેશીઓનાં માથાં વધેયાં'.

વનદેવી : અહા ! આપે તો આત્મસ્થાવાની
તો અવધી કરી પણ હવે તો આપની તીજેરી તળિયા
ઝાટક થઇ ગઈ છે. ભારતનું રહુંસલું ક્ષાત્રતેજ
અઢારસો સતાવનમાં તાત્યાટોપે, નાનાસાહેબ અને દેવી
લક્ષ્મીબાઇ સાથે સીધાની ગયું છે. બાકી રહ્યા છે
માતાની તૂટતી ખેડિઓ જડખેસલાક 'બનાવનાર અને
અંગ્રેજોને આશરે જીવનાર ગાયકવાડ, હોલકર, સિંધિયા,
બામે, રાણાઓ અને મહારાણાઓ. પણ આજે તો
આપણે પેટ છૂટતી વાત કરી નાખતી છે; માટે તમારાં
બાળકોનાં બિરુદ જોડાં ગાવાં હોય તેટલાં ગાઈ નાખશો.

વિજયાદશમી : હવે તો મારા જાણવા પ્રમાણે
મારાં બાળકોએ તલવારની સાથે કલમ પણ કેળવીને

ક્ષાત્રવટની સાથે મુત્સદી પણ બન્યા છે. અને હવે તો
ગાંધીજી જેવા સત્યના આગ્રહની સામે સવાઈ સત્યાગ્રહી
થઇને મુત્સદીગીરીનો પરચો ખનાવ્યો છે.

વનદેવી વાહ બહેન ! તમે દીકરાદી કયું.
હવે આ એક જ પ્રશ્નમાં તમારા મોભીઓના કામનો
રદિયો આપી દેવા ઇચ્છુ છું. ખરેખર તમારા પુત્રોએ
ક્ષાત્રવટ ને માણસાઇનું દેવાળું કાઢ્યું. કહેવાતી પરીક્ષામાં
તમારા પુત્રોએ ક્ષત્રિય નામને શરમાવે તેવાં કામ
કર્તાં છે. જે ક્ષત્રિય ગાર્ફલ શત્રુ પર ઘા કરવામાં
નાનપ સમજતો, નાસતા લાગતા વેરીની પીઠ પાછળ
ઘા કરવો અધર્મ માનતો, ક્ષત્રિય શિરોમણી બીબે
નયુંસક શીખંડીની સામે હથિયાર બચકવા કરતાં મોતને
વધારે મીઠું માન્યું, ત્યારે અહીં તો પોતાની પ્રજાનાં
બાળ, વૃદ્ધ અને અબળાઓ ઉપર ઘોડાં દોડાવી, લાકીએ
ચલાવી બાળકોનાં રૂધિરમાં તરબોળ બની તમારા વીર
ખેડાઓ કૃતકૃત્ય થયા. બીજી ક્ષત્રિયવટ કેમ બતાવી
ખતર છે ? જગતમાં અહિંસાના પેગંબર મહાત્મા
ગાંધી સામે રાજકોટમાં હજારો શરવીરોએ ખુદશી સમશેર
અને કેસરી સાફના સરઘસ કાઢી ફરનાર ક્ષત્રિયો
કેવા રૂડા લાગ્યા હશે ? એનો વિચાર તો કરો !
સારું થયું બહેન કે તમે એ વખતે હાજર ન હતાં,
નહીં તર શરમના માર્યા દૂવો પૂરી ખેસત અને મુસદી-
ગીરી કોને માની જાણો છો ? પરદેશીના પોપટ બને,
દિવસમાં દસ દસ વખત વચનભંગ કરી છેલ્લે નનૈયા-
ના સિદ્ધાનતો ઓથ લઈ નરી નાગડદાઇ આચરે આને
જો મુત્સદીગીરી કહીએ તો નફ્ટાઇ કોને કહીએ ?
પણ અફસોસ ન કરો, એ બધાં કૃત્યનો જખી ફેંસલો
કુદરતી કોર્ટે સંભળાવી દીધો છે. રાષ્ટ્રપિતાએ અંગ્રેજો-
ને હિંદુ છોડોનાં અફર એલાન આપી દીધાં. ખંધા
અંગ્રેજો સમય ઓળખી ગયા. ખ્રીસ્તા બાંધવા માંડ્યા.
યુનિયન જેક ઊતરવાની ધડીઓ ગણાય. અંગ્રેજોનાં
વહાણુ ઇંદનના પંથે પડતાં જ અંગ્રેજોના ઓથે
પોતાની પ્રજા અને દેશના દુઃસ્મનો થઇ ખેઠેલા તમારા
મોભીઓ કાંગડાની જેમ અનાથ બન્યા. ત્રિરંગાને
શરણે આવવાની પણ હજી એનામાં છુદ્ધિ બળી ન
હોતી. એટલે 'જમ જૂથ યોગના' જેવા યુગમાં કે
રાજપાટ સલામત રહેતાં હોય તો પાકિસ્તાનને શરણે

જ્યાં વનખાં માર્યાં પણ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ, શામળદાસ ગાંધી, અને સરસેનાપતિ રતુભાઈ અદાણી ની આરતીનો તાપ નહીં છત્વાતા નવાન છોકરા છોડી બીની પૂઠીએ પાકિસ્તાન પોઆરી ગયો તો પણ સમજતા નથી કે કરાળ કાળ બન્યો છે । વિરાટની બધી બીડી છે એટલે આ બોમનુ શરણુ સ્વીકારશુ તો જ પ્રાપ્તો રોષ સમરો અને રૂમાળની જેમ અમુક અરગેયો થોડા કાળને માટે બચરો, નહીં તર “એક દિન હોએ, સમે આખ દેરી”

વિજયાદશમી (સરોશ) અરે બહેન, હવે બમ કરો અને સાલગો મારા પૂજકોએ તો હદ કરી, તમારા અત્યાર સુધીના બધા બોનેના શબ્દો તમારા જ મોહામા પાછા પેસી જાય, એવું અનુભવ ઉદાર કાર્ય કરી એક જ દિવસમા બાળગો ઇતિહાસ રચી બતાવો છે દુનિયામા જેનો જોટો નહીં જડે એવો ત્યાગ અને માતૃપ્રેમનો દાખનો બેસાડ્યો છે મારા બહાદુર પાયસો અને બાસડ પૂજકોએ પોતાના રાજ પાટ એક જ દિવસમા માના ભારતીના શરણુમા સમર્પણ કરી, દેશપ્રેમ અને ત્યાગનો અનુભવ ઇતિહાસ રચી, દુનિયાને અજાયબીમા ગરકાવ કરી દીવી છે માટે હવે એ હરિશ્ચંદ્રના હરીફ મારા મોહીઓની સામે એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો છે તો તમારી ખેર નથી, સમજ્યા ?

વનદેવી (હસતા હસતા) વાક, બહેન વાહ ! તમે આટલા બધા અધારામા અને અણસમજમા છો તે તો આજે અમર પડી એ તમારા પાયસો બેગડો જોટલું મનમા સમજે તેટલું ય તમે સમજતા નથી કે સ્વેચ્છાએ ત્યાગ ન કર્યો હોત તો જૂનાગઢના નવાબ ને હૈદરાબાદના નિઝામ જેવી દશા થાત તો માનાના મૂળમા ય જાત અને જાણે છો એ પાયસો બાસડ રાજવીઓને તોપ તનવારે નહિ પણ કલમના એક જ લસરકે એક કણુખીના દીકરાએ રાજપાટ મેલાવ્યા !

વિજયાદશમી પણ એ કણુખીના દીકરા પાછળ તો દેશના લશ્કરનું બળ હતું ને !

વનદેવી હું એ જ કહું છું જેમણે જિંદગી આપી મોજ વિનાસ અને એશઆરામમા કાઢી હોય એ ધડીકમા થોડા એકઠાં પાંચ જેસવપીર થઈ

જાય ? હહ તમારા દિલમા કુળના અભિમાન ઉંકરાગ નાખે છે તમને મહાભારતના કર્ણના વેણ યાદ આવવા નથી લાગતા કે દેવાયતે કુને જન્મ, મમાયત પૌરુષ,

વિજયાદશમી તે શુ બીજા કુળોમા ક્ષત્રિયો પાકે ?

વનદેવી તમે ભૂતી ગયા બહેન ! કે કુપાણો માંથી, ક્ષત્રપોમાંથી, ગુજરામાંથી, અરે હજોમાંથી પણ તમે લાખો લોકોને ક્ષત્રિયો તરીકે અપનાવી નીધા છે તે ! આ તો વિજેતા મુસનમાનો અને અગ્રેજો તમારામા ન લખ્યા, નહિ તો એને ય ક્ષત્રિયો તરીકે તમે અપનાવી લેત કેમ એ બધામા કોઈ બહાદુર ને દિનાવર નહોતા પાક્યા ? વગર શરનીરાઈએ અને વગર મુત્સદ્દીગીરીએ એમણે અરધી દુનિયામા રાજ ભોગવ્યા હશે ?

વિજયાદશમી ત્યારે અમારા મેગડાની ખિરદા વડીઓ બધી ગવાઈ છે કે રાજપુતાણીને પેટ જ સાચા ક્ષત્રિયો પાકે એ બધું ખોટું ?

વનદેવી બહેનબા ! ઝાસીતી રાણી લક્ષ્મી ઠાઈ કયા રાજપુતાણી હતા ? એ તો બ્રાહ્મણ હતા પેશ્વાઓમા જે શરવીરો દાનનીરો ને નાના ફકનીસ જેવા મુત્સદ્દીઓ પાક્યા એ બધા જ બ્રાહ્મણ હતા અરે આયે કયા જવું, ૧૮૫૭ના બળવાથી જ જુઓને ! અગ્રેજો સામે હથિયાર ઉઠાવનાર કુવરસિંહ જેવા થોડાને બાદ કરતા બધા ઈતર કુળના અને ઈતર કોમના જ હતાને !

વિજયાદશમી ત્યારે શુ ક્ષત્રિયકુળના ઇતિહાસ બધા ખોટા ?

વનદેવી જ્યાં સુધી એ કુળમા ક્ષાત્રવના તેજ રહ્યા ત્યાં સુધી જ સાચા ૧૮૫૭ પછી આ દેશની સ્વાધીનતા માટે જૂજાતર બગાળના બદાદરો, પબ્લમના નરવીરો ને મક રાષ્ટ્રના મરદોમાંથી કેમવા એ કુળમા જન્મેલા ?

વિજયાદશમી કેમ ! ભગતસિંહ ખરા કે નહિ ?

વનદેવી એવા એકલ દોકલ કોઈ કોઈક જ બાકી ભગતસિંહ સાથે ફાંસીએ ચડી જનાર સુખેવ ને રાજગુરુ કના ક્ષત્રિયકુળોમા જન્મ્યા હતા ? જનિયા વાના બગમા સામી છાતીએ ગોળીઓ ત્રીતનાર લખરો નરનારીઓને યાદ કરો એમજ વીર ધી ગરા, ચંદ્રશેખર

આઝાદ, વીર સુભાષ, મગરાબૂના વીર ચાપેકરો અને સાવરકરો જેવા હજારો વીરોએ દેશ માટે જે રીતે બલિદાન આપ્યાં એ બધા કયા ક્ષત્રિયકુળોમાં જન્મ્યા હતા ! વીર જતીન અને ખુદીરામ બોઝને ભૂલી ગયાં ?

વિજયાદશમી : એટલે ક્ષત્રિયકુળોમાં જન્મેલાઓનાં વળનાં પાણી થયાં છે, ને ક્ષાત્રત્વ બીજે પ્રગટ થઈ રહ્યું છે એમ તમારું કહેવું છે ?

વનદેવી : ના, એમ નથી કહેવું. મારું કહેવું તો એમ છે કે જે ક્ષાત્રત્વ બતાવે તે જ સાચો ક્ષત્રિય, પછી એ ગમે તે કુળમાં જન્મ્યો હોય. અમુક કુળમાં જ ક્ષત્રિયો જન્મે એ જમાનો ઘણા વરસથી આથમવા માંડ્યો છે. સાત સાગતની સલ્તનત સામે વણ હથિયારે ઝૂઝીને ભારતનું નજ અપાવનાર ગાંધી વણિયા હતા, જવાહર બ્રાહ્મણ હતા, સરદાર વલ્લભભાઈ કણ્વળી હતા. નરવીર લાક્ષ્મણ, સ્વામી દયાનંદ, દેશબંધુદાસ, કવિવર ટાગોર, અરવિંદ ઘોષ, પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય, રાજેન્દ્રપ્રાસુ, ગોખલેજી, તિલક મહારાજ વગેરેમાંથી કોણ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલું ?

વિજયાદશમી : કેમ ! સરદાર પૃથ્વીસિંહ અને શીખ બેટા ભરેલી કામાટાગામારૂ સ્ટીમર આપી અંગ્રેજોએ પકડી તેમાં ક્ષત્રિયો ન હતા ?

વનદેવી : હવે તમે ઠેકાણે આ-ત્યાં. એવા કેટલાક ક્ષત્રિયો બળવામાં જરૂર હતા, પણ ધીરે ધીરે ભારતની જનતામાં જ ક્ષાત્રત્વ પ્રગટવા માંડેલું. ૧૯૪૨માં અનેક સવરમૂઠા ગોળીએ દેવાઈ ગયા, કૈંકે સરકાર સામે બહારવટાં ખેડેલાં, એ તો હજી હમણાંની જ વાત છે. ક્ષાત્રત્વ સિવાય એ મરદાનગી, એ બહાદરી થોડી બતાવય છે ? ટૂંકા ગરાસો, નાની ઠકરાતો ને નાનાં મોટાં રજવાડાંને કુળના અભિમાનમાં કે સીમ શેઠાની તકરાઈમાં એક બીજાને વાઢી નાખવાનું ક્ષાત્રત્વ હવે પૂરું થયું હવે તો રાષ્ટ્રના સીમાડા રક્ષવામાં ક્ષાત્રત્વ બતાવવું રહ્યું એટલે જૂની પ્રશસ્તિઓ ને બિરદાવણીઓ છોડો હવે. હવે તો રાષ્ટ્રરક્ષા માટે અને સમાજના કલ્યાણ માટે ત્યાગ કરનારાઓના ઉત્સવ બાજવો. પછી એ ગમે તે જાત પાંતના હોય, પણ એના ક્ષાત્રત્વને બિરદાવો.

વિજયાદશમી : તે શું ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલાને ક્ષત્રિય ન કહેવા ? એમની દિલાવરીને ન બિરદાવવી ?

વનદેવી : ક્ષત્રિય કહ્યો ક્ષાત્રત્વ આવી જતું હોય તો જરૂર કહો. પણ યુગ પલટાતાં જેમ કુળોએ પોતાનું મહત્ત્વ બોયું છે તેમ શબ્દોએ પણ બોયું છે. એ શબ્દોમાં નવો પ્રાણવાયુ નહિ પ્રગટે તો તે અર્થવગરના થઈ રહેશે ને નવા શબ્દો એનું સ્થાન લેશે. ક્ષત્રિયકુળોમાં ઘણાએ સાચી દિલાવરી બતાવેલી ને કેટલીક પ્રતિષ્ઠાની દિલાવરી કમાયેલા. પણ તમારા પાંચસો બેટાને તો રાજ છોડતાં ય ન આવડ્યું ને દિલાવર બતાવતાં ય ન આવડ્યું.

વિજયાદશમી : કેમ દિલાવર બતાવતાં ન આવડ્યું ?

વનદેવી : રાજ ગયાં તોય રાજ મટીને પ્રજામાં ભળી ન શક્યા. રાજ વગરના થયા છતાં રાજ ન મટી શક્યા. લાખો ને કરોડોની જેની જયદાદ રહી ને લાખોનાં સાલિયાણાં ખેળવ્યા છતાં એકાદ સાઈં છાત્રાલય પણ ન બાંધી શક્યા, ન ધરમશાળાએ બંધાવી. ત્યારે ધન્ય છે ને સઘ, મોચી, સુધાર, વાંઝા, સોની, બ્રાહ્મણ, વણિયા અને લુહાણાને ! કે જેણે આલીશાન દવાખાનાં, પ્રસુતિગૃહો, શાળાઓ, ફેલેજો ને છાત્રાલયો બંધાવ્યાં ! અને પાછાં સામાજિક કલ્યાણને માટે. આમ દિલાવરી પણ તમારા પાંચસો બેટાથી મોટું મરડી ગઈ છે.

વિજયાદશમી : એમ દિલાવરી સાવ મોટું નથી મરડી ગઈ. કેટલાંક રજવાડાંએ ટૂંટો કર્યાં છે ને !

વનદેવી : ટૂંટો કર્યાં છે ભાણસોને મૂરખ બતાવવા માટે. બાકી તો પરદેશમાં પૈસા ખડક્યા છે ને બાકી સીનેમાના થીએટરોમાં. રંગરાગ છોડે તો નાણાં બચે ને !

વિજયાદશમી : સાલિયાણાં રહેવા દે તો દિલાવર થાય ને !

વનદેવી : આ ગરીબ દેશના લાખો ગરીબોના રોજ રે ટીના અધિકારને ભોગે ૨૫ વરસ સુધી તો સાલિયાણાં ભોગવ્યાં ત્યાં સુધી કેમ કોડીના ય દાન માટે હાથ છૂટો ન મુકાણો ? તૂટી જાય ત્યાં સુધી સાલિયાણાંને તાણ્યાં, લૂણીધરાનું લેતું જાય તે પહેલાં સમજાવો તમારા દનવીરોને કે મળે એટલું મેળવીને સારા કામમા સદુપયોગ કરે. નહિ તો શાહઆલમના સગાં જેવા હાલ થશે. દ્યૌ જય ભગવતી, બોલ્યું આવ્યું માફ કરજો.

રાણા હમીરનો કોઠ મટાડનાર અને ગ'નવધણને નવલાખ ઘોડે નોતરનાર આઈ વડ્ડીનું જ્યાં થ નક છે, અને આજણુશી કાંટાની જે જન્મશ્રુતિ તે ખોડ ગામે એક દી હુ અને રતુભાઈ રોહડિયા ગયેના આજે તો ત્યાં બે પાંચ ચારજોનાં ઘર છે પરંતુ ત્યાંના વયોદૃઢ ચાણુ બુરાલાનું કહેતું એમ છે કે એક દી આ ગામમાં આઠ આઠ રાખના ચારણો રહેતા નવસે નવસે કોસનાં પછડાં માજતાં રહેતા તે દી આ ખોડ ગામ નવલખી કહેવાનું ત્રણ ત્રણ વાગ ઉજ્જડ થઈને આ ગામ ફરી વરયુ ઉજ્જડ થયા પછી ફેટલોક કાળ આ ગામનો ભોગવટો ઝાલાઓ કરતા પરંતુ ભોગવટાનું અનાજ બધું સળી જતું, દાણે દાણે જીવાંત પડતી ગામના ધી માસર તળાવનું પાણી રાજના ઘોડાં પી શકતા નહિ તેથી તે વખતના રાજવીએ ખોડા માફ નામના ચારણને આ ગામ બાંધી આપ્યું અને બક્ષીસ કપડું ત્યારથી નવલખી મદીને ખોડા માડના નામ ઉપરથી ખોડ કહેવાય છે

સાજે અમે જૂ. ગામનો દી મે જોતા ગયા મોગ માણસ માણસ જે રડા સે કડો પાળિયા ત્યાં ઊભા છે આજુ માણુમા કેટલીક પુરાતની સમ પ્રચો પચ છે ગામમાં જમીનમાં મધાવેલી ઘેડાર પચુ જોઈ વડ્ડીનું જૂનું મંદિર જોયુ એક દરવાજાનું પથ્થરનું તોરણિયુ માણુમાં પડયુ છે નહી નડી તો ય ચિયેક ખાડીનું હશે

નવલખીના પરમ પુરુષ ધીગા માડના નામના ટેટાક દુહા રાવજો મેવતા તેમ બૂગમાનું કહેતુ થયુ પચુ મને તો ફક્ત અરધો દુહો જ આ ધ્રાના મેચરમાઇ પામેરી મળ્યો 'અકમર ધી ગા અફો જગત માધી જોય' અકમર ખાદશાહ અને ધીગો માફ સામ સામે એવા જુદા થયા છે કે આખુ જગત જોઈ રહ્યું છે

ઈતિહાસ એમ કહે છે કે અકમર કદી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો નથી વળી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ચારણની દીકરીએ ઉપર નિયત બગાડે એવો ટૂંક બુહિનો ન હતો એટલે ગુજરાતના સુનાનો કોઇ મ સપદાર કે કોઇ અધિકારી સૌરાષ્ટ્રમાં લગર મારવા કે ખડણી ઊઘરાવવા નીકળ્યો હોય તવો સભન છે એનું નામ અકમરખાન હોય અથવા બુદ્ધને મહારા આપવા અકમર નામ વપરાયુ હોય કારણ કે અકમરનો અર્થ પચુ મહાન થાય છે લોકકથાઓમાં આવા નામનો ઉપયોગ ઘણીવાર થાય છે એટલે આ કથામાં આવતા અકમર નામને એ રીતે જોવા વિવહી છે ખોડ ગામ વિશે વધુ માહિતી તો થી રતુભાઈ રોહડિયા 'પરકમમાં'ની પોતાની લેખમાળામાં પ્રસંગ આવતા આપવાના છે

જે વખતમાં મુસનખાનોનું રાજ હતુ એ વખતની આ વાત છે સેનાપતિ અકમરખાન પોતાના કેટલાક રસાના સાથે સૌરાષ્ટ્રની સફરે નીકળ્યો છે ભમતો ભમતો આ અકમરખાં ઝાન વાડની ભોમકા ઉપર અવે છે

આજે જ્યાં ખોડ ગામ છે તે જૂના વખતમાં નવલખીના નામે ઝોળખાતું આ નવલખી ગામ

ચારણોનું હતુ એક રખેહર સિરાય મધાય ખોરડાં ચારણોના હતા ધીગો માફ કરીને એક ગવડેરો ચારણ એટલા પચકમાં મોલાદાર ગણાતો ધીગા માફએ ગામને પાવર મોડુ તળાવ બધાવેતુ તે દીથી એ તળાવ ધી માસર નામે ઝોળખાતુ આ ધી માસર તળાવનો પાજે અકમરખાએ મધોરનો નિશામ માળવા પરાવ નાખ્યો

હરણાંનાં માર્યા ફાટે એવા ધોમ તાપે
ઝાલાવાડની ધરતી તપી રહી છે. અકબરખાંના
મુલતાની, મકરાણી, ખોરાસાની અને પઠાણી વગેરે
અવળકંધા સિપાહીઓ ઉનાળાના અસહ્ય તાપથી
તલવલી રહ્યા છે. લાલ ચણેડી જેવાં અને ચૂરકી
મરી હોય તો લોહી નીકળે તેવાં ભરાવદાર મુખ
નૂના વાપરાથી કાળાં કણક પડી ગયાં છે.

એમાંથી કેટલાક તળાવની પાળે થોડી શીત-
ળતામાં પોતાનાં ઘોડાં ધગારી રહ્યા છે. કેટલાક ન્કાય
છે. ઊવણીમાં તકિયાને અટ્ટેલીને સેનાપતિ અકબર
મેઠો છે. ચાળીસ પોસતાળીસ વરસની ઉંમર છે
છતાં જુવાન જેવો દેખાય છે. લાલ ધમેલ ત્રાંબા
જેવી આંખોની માથે પાછળથી સહેજ નીચી નમેલી
પાતળી મૂંછો દીવાની વાટય જેમ વણી લાંબી છે.
ઉનાળાના ઉકળાટે પરસેવે રેખજેખ થઈ ગયો છે.
પરખે જીભ કેટલાય અંગરક્ષકો ચમર ઢોળી
રહ્યા છે. નાના મોટા અધિકારીઓ દીચણુભેર
માયાં ઝુકાવી બેઠા છે.

ગામમાં ખબર પડતાં ધીંગો માફ સેનાપતિની
સલામીએ આવ્યા. પાસાખંધી કેડિયું, છાતી સુધી
રાળેલી ભેટ, ભેટમાં ભરાવેલી પાણીદાર તલવાર, માથે
સફેદ આંટિયાળી પાઘડી, બન્ને હાથમાં રૂપાનાં કડાં,
ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા, એક હાથમાં રૂપે મહેલો
હોકો અને બીજા હાથમાં ખેરખો. મુખેથી હે જુગદંબા !
હે જોગમાયા એમ લાંબે લાંબે સાદે રટણ રટતા
ધીંગા માફ અકબરખાંની ઊવણીમાં આવ્યા.

બાદશાહના સેનાપતિને રામ રામ કર્યા.
“આવો આવો કવિરાજ !” એમ સેનાપતિએ ધીંગા
મારૂંને આવકાર આપ્યા. ધીંગા મારૂંને પરખે આસન
આપ્યાં. ત્યાં તો કાળખીંટ પત્થરમાંથી કોરેલી ખરલું-
માં કસુઓ છુંટાવા લાગ્યો. ધીંગા મારૂંએ અક-
બરખાંને કસુઓ વનાવ્યો. પોતે હાથથી લીધો.

સાંજના પાંચ વાગી ગયા છતાં ભૂખી નાગ-
ણિયું ના લખકારા જેવા વાપરા શીતળ નથી થયા.
એવે વખતે ગામમાંથી કેટલીક ચારણુખાળાઓ

ધીંગાસર તળાવ પાણી ભરવા આવી. ધાટીલા ફેંક,
મરોડદાર ચાલ, આછા મલીરનાં છૂટાં ઓઢણાં, પંદર
પંદર સોળ સોળ વરસની કુખળી વય છે. કેસરવરણી
કાયા માથે તપતા સૂરખનાં ફિરજીએ ગુલાબી ભાત્યો
પાડી દીધી છે. શરીરને અવળાં સવળાં ફંગોળાતી
વાતુંના હીચોળામાં તાંબા પિતળનાં ઘડાને દડાની
માફક રમાડતી કિંગોળ કરતી જમ્મ રહિયું છે. ધંધરે
પણ ઉદારતા વાપરી છૂટે હાથે રૂપ વેરી દીધાં છે.
ફૂટું ફૂટું થાતાં જોખન ફાગણ મહિનાના ખાખરાની
જેમ લચી રહ્યાં છે.

લંબ વેણી, લજ્જા ઘણી, પોંચે પાતળિયાં,
આછે છાંચે નિપાવિયાં, કો કો કામણિયાં.

શશીવદની મૃગલોચની, દાડમ કળિયાં દંત;
ધન અષાઢ રે ઘૂંઘટે, વીજળિયાં વળકંત.

કવિની કદપનાં મૂર્તિયું હોય એવી ચૌવનને
ઉંખરે પગ માંડતી ચારણુખાળાઓને જોઈને ઘોડાંને
ધમારવા આવેલા સિપાહીઓના દિલમાં વાસનાના
જાભરા ચડ્યા. તરત જ એમાંથી કેટલાક ઘોડા પર
ચડી બખડાક બખડાક થાતા ચારણુખાળાઓ પાસેથી
આખુંનું નેણુને જાંચા નીચા કરતા કરતા નીકળી
ગયા.

મોટાં જાંટ જાંટ જેવડાં ઘોડાં માથે કદી નહિ
લાળેલા કાળદૂત જેવા અસવારોની આળવીતરાઇ
જોઈને ચારણુખાળાઓ ફક્કી મઘ. હજી તો અંગ,
વિચારો અને વિચારોમાં ભારોભાર કામળતા ભરી
હતી. ભીષણ કઠોરતાને પ્રવેશવાને હજી વાર હતી,
નહિતર અઠપલાં કરનારની ત્યાં ને ત્યાં ખબર લઇ
નાખત. એટલે શિકારીઓને ભાળીને જેમ હરણીઓ
ભાગે તેમ ઘડા ફેંકતીક ને ગામ તરફ ભાગી નીકળી.

ઊવણીમાં આવીને અસવારોએ સેનાપતિના
કાન ભંભેર્યા. ચારણુ કન્યાઓના રૂપનાં મેફાઈ વખાણુ
કર્યા. અકબરખાંએ તે જ વખતે એ બાળાઓને
પરણવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ચલ્યો ગવન પંથ, મલ્યો મહીર લોક,
દલ્યો રિપૂકો દલ, સસન બિહીન હૈ;

ધરખો ધરાકો ભાર, તરખો નિધિકો તાર,
હરખો હરાકો હરિ, કરખો અધીન હૈ,
પિયખો હલાહલ કુ, વ્યાયખો ફનીશ મની,
ધ્યાયખો ખગેશ સગ, ખને કોઇ દિન હૈ,
રહખો આહાર બિન, કહખો ભવિષ્ય હોન,
સખાહી સહદલ, કામ જીતખો કઢીન હૈ,

ગગનને પથે ચાલવું, પાતાળમાં પ્રવેશવું,
શસ્ત્રો વિના દુશ્મનને હરાવવો સમસ્ત પૃથ્વીનો ભાર
માથે લેવો, સમુદ્રને તરી જવો પ્રયત્ન ચક્રિતનાળા
સિંહને હરી જવો, હજારો ઝેર પચાવી જવું,
અન્ન વિના જીવવું કોઇનું ભવિષ્ય કહી દેવું, ગરુડ
સાથે આકાશમાં ઊડવું સહેલું છે, પણ ફક્ત એક
કામને જીતવો કઢીન છે

સેનાપતિ અકબરે ધીંગા માફ પાસે બાળા
ઓને પરજીવાની માગણી મોકલી

આત્રી આકરી અને કહી ન સાંભળેની વજીર
જેવી માગણીને સાંભળતાં તો ધીંગા માફના કાળખ
મા કંકડાતાં તેવ રેડાયા રવાઝા અવળાં ચમક્યાં
મુગનોના આપ્પા સૈન્યને મસખી નાખતા હોય એમ
ખન્ને હાથની હથેળિયું મસખી રહ્યા સફેદ દાદી
મૂઝના કાતરા માડ્યા ફરક ફરક થતાં પણ આવો
ઝેરનો છૂટકો ગમે ઉતારી જઇ ધીંગા માફએ ચતુરાઈ
વાપરી

ધીંગા માફએ કહેવાળું કે “ભને, બાપા !
તમારી માગણીને થેડી જ ઉવેખાશે ? પણ વિવાદ
અમારા રીન રિવાજ મુજબ થવા જોઈએ, એટલી
અમારી માગણી સ્વીકારશે.”

અકબરે કહ્યું “ભને ભને કવિરાજ ! તમે
કહેશો તેમ કરશું આટલી બધી તમારી દીનેરીની
વટક વાળવી જ જોઈએને”

ધીંગા માફએ ઊભડક ઘઈ ગયેલા ચારણોને
કહ્યું “આજ બાત્શાહને સુખો આપણે ત્યાં નવશા
(વગ્દારો) બનીને આવે છે એના બાવબીના સામેયા
કરો એના સિપાયને રજો ને ચુવાને રમોડો એને
આપણી મહેમાનગતી ચખાડો જે જે પડોણાગમ

કયાય ઉણપ ન આવે નહિ તો આપણુ પાણી
લાજશે જે જે કાળો કાર ન પડે આપસિવાં”

ધીંગો માફ એક શ્વાસે બોલી ગયા ચારણો
એની મરમવાણી સમજી ગયા જીવાનોએ ગરદન આડી
તલવાઈ રાખી ધીંગા માફના પડકારને ઝીલી લીધા

“જે જો મરદાનગી હારે ચતુરાઈ પણ
વાપરવાની છે અથરા થાતા નહિ” કહીને ધીંગા
માફ ઊઠ્યા

એક ચારણે ઝપે આવીને ખાટલામા પડ્યા
પડ્યા હોડો પીતા કાનિયા દોલીને હાકલ કરી કે
“એલા કાનિયા ! આજ તો મારો આપલિયો કા
એવો દોલ વગાડજે કે કાપરની પશુ કસુ તપ્પા મો
સહુની હારે તાર પશુ ચાર જીવનામ રહી બશે !

“પણ બાપુ છે શું ?” હોડાની નાજ્ય ફેંકી
દબને બોલો થતા કાનિયાએ કહ્યું

“ઈ કહેવાનો અટાણે મોઢો નથી કાનિયા !

પણ જમાનાનો આવેન કાનિયો બધું સમજ
ગયો

સાંજ પડી મઈ રાતે આસુડે રડતો સરજ
આથમી ગયો કોણ મણે કેમ પણ આજ સખા
ખીની નહિ કોઇ કુરૂપ સ્ત્રી રૂપાળી થતા ટાપટીપ
કરી કેટલીક મથામણને અતે થોડા કૃત્રિમ સૌંદર્ય
ખતાવે તેવું છુઝાતા દીપકની શીખા જેવું રૂપ ખતાવીને
સખા અલોપ ઘઈ મઈ

એવે વખતે ચારણના કેસરિયા જીવાનોએ
કેસરિયાં કર્યા લાંબા લાંબા વાળના ચોટલા તેલના
ઝમોલ્યા મોટાં સાળી જેવડા કપાળ પર કેસરનાં
આડા તિલક કર્યા મુખમા તુળસીના પાદડા મૂકી
દીધા જેના મૂઝના દોરા હજી ફૂટના આવે છે, સસા
રની મીડપ પૂરી માણી નથી એના કેટલાય કોડઓ
ચારણ મેટડાઓએ દિશાઓને ત્રદના કરી નવેલાખ
લોખડિયુવાળી (મતાજી)નું સમરણ કરીને મારવા
મરવા થનગતી રહ્યા

ખીજ બાળુ ચારણ બાપુએ ધરોધર માતાજીના
દીવડા પ્રગળાવ્યા બોળા પાથરી પાથરીને હજાર

હાથવાળીને વીનવી કે : “હે મા ! તારાં અમે બાળુડાં; તારા બોલે ખૂંદનારાંઓની ઇચ્છાત આપરુ આજ તારે હાય છે. અમારા કુંઝરકોટિના સાયબા, ભૂલળિયા નેણાળા, વાંકલડિયું મૂછુંવાળા આજ લહે ખપી જતા. પણ અમારી ઇચ્છાતની તું રખેવાળી કરજે.”

લજ્જ રખખ તો જીવ રખખ,
લજ વિણ જીવ ન રખખ;
સાંચા મા શું એ ત રો,
રખ તો દોનું રખખ.

આમ આંખ્યુંમથી બોર બોર જેવડાં આંસુડા પાડીને જીવતી-જોગમાયાઊંએ માના જોખે ત્રણ ત્રણ વાર માયાં નમાયાં. આંસુભીના ગાલો ઉપર માતાજીના દીવડાનાં પ્રતિબિંબ પડી રહ્યાં. યૌવનના જીલરા, મનના ઉછાળા-કેટલાય કોઠને પતિની સળગતી ચિતામાં હોમીને રૂપને શેકાઈ ગયેલાં ભડ્યાં જેવાં કરીને જીવન જીવનારી ચારણ બાધુંએ આજ માથાના અંખોડા છોડી નાખ્યા. ધાખળિયુંને કેડે બાંધી, હાથ-માં ખુદલી તલવારૂં લઇ ધરોધર જમી રહી ગયું. નમણી નારી મટીને જાણે મહાકાળી બની ગયું.

ગામમાં સંપૂર્ણ તૈયારી થઇ ગઈ, એટલે વાજતે ગાજતે સામૈયું નીકળ્યું. અકબરખાં વરલાડના શણગાર સજીને તૈયાર થયો. સિપાહીઓએ હથિયાર પડિયાર બાંધ્યા. સૈન્યને સુસજ્જ થયેલું જોઇને ધીંગા માડુંએ કહ્યું કે : “આ તમારાં હથિયાર ભાળીને અમારી દીકરિયું બી મરે, માટે આ બધાં હથિયાર અહીં મૂકીને જ પધારો.”

પરણવાના ઘેનમાં લેટુ બનેલો અકબરખાં કહે : “બહોત અમ્મ, બહોત અમ્મ, તુમ જો ચાહો ચહી હોગા.”

હથિયાર વગરના દળકટકનાં પાધરમાં સામૈયાં થયાં અને વાજતે ગાજતે સૌ ચાલ્યા માંડવે. આવડા મોટા દળકટકને કેમ જમાડવા ? એટલે કોઇના ઘરે દસ પંદર ને પચ્ચીસ એમ સૌ ચારણોએ સુખાતી જાનને સરખા ભાગે વહેંચી લીધી.

જનૈયા સિપાહીઓને રૂડા આદર દઇને જનજમ પાથરણું ઉપર બેસાડ્યા. ત્યાં તો કાનિયા દોઢાંએ સંતલસ મુજબ માંડ્યો તરધાયો ઝીંકવા.

રડીખમ....રડીખમ....ક્રીજખાંગ....રડીખમ....
રડીખમ....ક્રીજખાંગ. અને અહીં ચારણ જીવનો સિપાહીઓ ઉપર ત્રૂટી પડ્યા. એક એક તલવારના ઝાટકે ત્રાગડો ય રહેવા ન પામે એમ સૈનિકોનાં ભોડાં ધબોધખ માંડ્યાં પડવા. મોટી હાલ હાલ જેવડી સૈનિકોની છાતિયુંમાં કાળા ઘેઘૂર વાદળમાં વીજળી સોંસરી નીકળી જાય એમ ચારણ જીવનોનાં ભાલાં ચારપાર થાવા લાગ્યાં.

કોઇ કોઇ છટકીને ભાગ્યા, પણ મોટા ભાગના સૈનિકોનો ચારણ જીવનોએ સોથ વાળી દીધો. અંધારામાં કોણ કેને મારે છે ને કોણ મરે છે એની કાંઈ ગમ ન પડી. એમ અમણતાં લાગેલા ઘાથી કેટલાક ચારણ જીવનો પણ તકામ આપ્યા. એમાં અકબરખાં પણ લાગ જોઈને ભાગી છૂટ્યો, અને બચેલા સિપાહીઓ સાથે વહેંચી અમદાવાદની વાટ પકડી.

અમદાવાદ આવીને લસકરને હુકમ કર્યો કે : “જાઓ નવલખી ગામને તોપને લાકડે દઇ દયો. એકે ય ચારણ બચ્યું જીવવા ન પામે.”

હુકમ થતાંની સાથે લાવ લસકર નવલખી ભણી રવાના થયું. કાળમુખી તોપું નવલખી ઉપર મંડાણી. એક પણ ચારણ ત્યાંથી ભાગ્યો નહિ. આંખના પલકારામાં તો નવલખીને ભરમીભૂત કરી નાખ્યું.

એક દિવસ સંધ્યા ટાણે કોટીલકડંડી ચારણ બાધું લાંબે સાદે માતાજીની ચરન્નું ગાતી, જતરના સૂર માથે જીવનો જાણે ગોરલા ગહેકતા હોય એમ માના છંદ દુહા લલકારતા, આંગણમાં ગાયું વાછરતા હીંહોરા થતા, દોણામાં બોલતી દૂધની શેણોના ધમધમાટથી રાત દિવસ ગામ શુંજ રહ્યું હતું તે ગામ માથે ઝાકણું રસડા લેતી યઇ ગઇ. કાળોતરે ત્યાં આજનું ખોડ ગામ વર્યું.

હાથવાળીને લીનવી કે : “હે મા ! તારાં અમે બાળુડાં; તારા બોલે ખૂંદનારાંએની ઇજ્જત આપડ આજ તારે હાથ છે. અમારા કુંઝરકેટિના સાયબા, ભૂંલગિયા નેણાળા, વાંકલડિયું મૂછુંવાળા આજ ભલે ખપી જતા. પણ અમારી ઇજ્જતની તું રખેવાળી કરજે.”

લજ્જ રખખ તો જીવ રખખ,
લજ વિણ જીવ ન રખખ;
સાંચા મા શું એ ત રો,
રખ તો દોનું રખખ.

આમ આંખુંમાંથી બેર બેર જેવડાં આંસુડા પાડીને જીવતી-જોગમાયાણીએ માના ગોખે ત્રણ ત્રણ વાર માથાં નમાવ્યાં. આંસુભીના ગાલો ઉપર માતાજીના દીવડાનાં પ્રતિબિંબ પડી રહ્યાં. યોવનના જીભરા, મનના ઉછાળા-કેટલાય કોઠને પતિની સળગતી ચિતામાં હોમીને રૂપને શેકાઈ ગયેલાં ભડ્યાં જેવાં કરીને જીવન જીવનારી ચારણ બાઈએ આજ માથાના અંબોડા છોડી નાખ્યા. ધાબળિયુંને કહે બાંધી, હાથમાં ખુલ્લી તલવારૂં લઈ ઘરોઘર જાત્રી રહી ગયું. નમણી નારી મટીને જાણે મહાકાળી બની ગયું.

ગામમાં સંપૂર્ણ તૈયારી થઈ ગઈ, એટલે વાજતે ગાજતે સાંમૈયું નીકળ્યું. અકબરખાં વરલાડના શણગાર સજીને તૈયાર થયો. સિપાહીઓએ હથિયાર પહિયાર બાંધ્યા. સૈન્યને સુસજ્જ થયેલું જોઈને ધીંગા માડ્યે કહ્યું કે : “આ તમારાં હથિયાર ભાળીને અમારી દીકરિયું બી મરે, માટે આ બધાં હથિયાર અહીં મૂકીને જ પધારો.”

પરણુવાના ઘેનમાં લેકું બનેલો અકબરખાં કહે : “બહોત અચ્છા, બહોત અચ્છા, તુમ જો ચાહો વહી હોગા.”

હથિયાર વગરના દળકટકનાં પ્રાધરમાં સાંમૈયાં થયાં અને વાજતે ગાજતે સૌ ચાલ્યા માંડવે. આવડા મોટા દળકટકને કેમ જમાડવા ? એટલે કોઈના ઘરે દસ પંદર ને પચ્ચીસ એમ સૌ ચારણોએ સુઆની બનને સરખા ભોગે વહેંચી લીધી.

જનૈયા સિપાહીઓને રૂડા આદર દઇને જાજમ પાથરણાં ઉપર બેસાડ્યા. ત્યાં તો કાનિયા દોલીએ સંતલસ મુજબ માંડયો તરધાયો ઝીંકવા.

રડીખમ....રડીખમ....ક્રીજખાંગ...રડીખમ...
રડીખમ...ક્રીજખાંગ. અને અહીં ચારણ જીવનારો સિપાહીઓ ઉપર ગૂટી પડ્યા. એક એક તલવારના ઝાટકે ત્રાગડો ય રહેવા ન પામે એમ સૈનિકોનાં ભોડાં ધબોધખ માંડ્યાં પડ્યા. મોટી ઢાલ ઢાલ જેવડી સૈનિકોની છાતિયુંમાં કાળા ઘેઘૂર વાદળમાં લીજળી સોંસરી નીકળી જાય એમ ચારણ જીવનારોનાં ભાલાં ચારપાર થાવા લાગ્યાં.

કોષ કોષ છટકીને ભાગ્યા, પણ મોટા ભાગના સૈનિકોનો ચારણ જીવનારોએ સોથ વાળી દીધો. અંધારામાં કોણ કોને મારે છે ને કોણ મરે છે એની કાંઈ ગમ ન પડી. એમ અજાણતાં લાગેલા ધાયી કેટલાક ચારણ જીવનારો પણ કામ આવ્યા. એમાં અકબરખાં પણ લાગ જોઈને ભાગી છૂટ્યો, અને બચેલા સિપાહીઓ સાથે વહેંચી અમદાવાદની વાટ પકડી.

અમદાવાદ આવીને લશ્કરને હુકમ કર્યો કે : “જાઓ નવલખી ગામને તોપને લઠાકે દઇ દેયો. એકે ય ચારણ બચ્યું જીવવા ન પામે.”

હુકમ થતાંની સાથે લાવ લશ્કર નવલખી ભણી રવાના થયું. કાળમુખી તોપું નવલખી ઉપર મંડાણી. એક પણ ચારણ ત્યાંથી ભાગ્યો નહિ. આંખના પલકારામાં તો નવલખીને લસ્મીભૂત કરી નાખ્યું.

એક દિવસ સંધ્યા ટાણે કોટીલકંડી ચારણ બાઈ લાંબે સાદે માતાજીની ચરનું ગાતી, જંતરના સર માથે જીવનારો જાણે મોરલા ગહેકતા હોય એમ માના છંદ દુહા લલકારતા, આંગણમાં ગાયું વાછરના હીંદોરા થતા, દોણામાં બોલતી દૂધની શેડયોના ધમધમાટથી રાત દિવસ ગામ શુંજી રહ્યું હતું તે ગામ માથે ડાકણ રાસડા લેતી થઈ ગઈ. કાળાંતરે ત્યાં આજનું ખોડ ગામ વચ્યું.

અરે રે ઓ અલ્લાની ઓલાદ

જયંતભાઈ આચાર્ય

“અરે રે ઓ અલ્લાની ઓલાદ” શરુ કયું” ૧૫મી એપ્રિલ ૭૧ ને રાજ પાર્લામી દાદરી લોકલમાં. કાવ્ય લેખન પ્રવૃત્તિ પરત્વે મારી તંદ્રા પ્રત્યે લાલચી કરસનદાસ માણેકતા પુણ્યપ્રકોપનું જ કદાચ એ સીધું પરિણામ. આ કાવ્યનું કોય પણ ભાઈ માણેકને જ.

૨૫ મી માર્ચ ૭૧ ને રાજ બાંગ્લા દેશનો જન્મસંહાર કે અનિસંહાર શરુ થયો. એ સમાચાર બેચે રી પેદા કરતા જ રહ્યા. એમાં માણેકે ચિનચારી મૂકી અને પાકિસ્તાનની યુનિયાદના વિચાર આવ્યા: યાદ આવી, મલબારહિલ ઉપર ગંધીજીની ઝીણા સાહેબ સાથેની ૯ સપ્ટે. ૧૯૪૪ની ઐતિહાસિક મુલાકાત ત્યારે કાયદે આઝમના ગંધીજીને કહેલા શબ્દો આ રહ્યા :

“We are a nation of a hundred million” Jinnah declared, “and what is more, we are a nation with, our own distinctive culture and civilization, language and literature, art and architecture, names and nomenclature, Sense of value and proportion, legal laws and moral codes, customs and calendar, history and tradition, aptitudes and ambitions.”

અમે દશ કરોડની એક પ્રજા છીએ. વિશેષમાં એક નિશિષ્ટ પ્રજા તરીકે-સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની, ભાષા અને સાહિત્યની, કળા અને સ્થાપત્યની, નામ અને પરિભાષાની, મૂલ્ય અને મહત્ત્વો વિશેના દૃષ્ટિબિન્દુઓની કાયદા અને નીતિના ધોરણોની, રિવાજો અને પરંપરાગતતાની, ઇતિહાસ અને પ્રશાસિકાઓની તથા કાબેલિયત ને આરજૂઓની-અમારી ન્યારી લાલચિકતા છે.”

દૂંકામાં એ હતી એમની Two nation ની theory. એના જ મહાર ઉપર એમણે બંગાલ-ખિસ્તારને, ખલોચ-પંખૂતને, પડાણુ-પિશોરીને-હિન્દુઓથી સર્વથા ભિન્ન ગણીને પાકિસ્તાનનો દાવો કર્યો.

પણ આજે જ્યાર બાંગ્લાદેશનો જાતિમેધ મડાણો છે ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઝીણા સાહેબની જ દલીલના મહાર પર બાંગ્લા દેશ પાકિસ્તાનની અલગ થવાનો દાવો કરી શકે છે.

બાંગ્લા દેશમાં ૨૫મી માર્ચથી ચાલી રહેલ કલ્લખોરી યુગાગીરી, શયતાનિયન વગેરેનો ઇતિહાસમાં જોડો નથી. આવા અત્યાચારો, કદી નથી થયા જાતિભક્ષણો ઉપર. સમાનચર્મીઓ કે સ્વદેશવાસીઓ પર પણ આવા સિનમ ગુજર્વા નથી. અરે કોમ કાગજાગ દુશ્મનો દારા પણ આવા બુદ્ધિ તો શું-એના સોમા ભાગના પણ-ઇતિહાસ પુરાણે જાણ્યા નથી.

પાકિસ્તાનની આ નીતિમાં એના પોતાનાં યોગદોષોનો પણ જાણે આંધળો ભોગ અપાઈ રહેલ છે. આ બાંગ્લા દેશની કલલ એ પાકિસ્તાનની ખુદકશી નથી ? એ એની દયનીય ગુલામી નથી ? જેણે પાકિસ્તાનને પોષ્યું છે, એ જ કામધેનુની આ કલલ નથી ? કુરાનની આ મુકમ્મિલ નાફરમાની નથી ? કયું પાપ પાકિસ્તાને નથી કયું ? ના, ના, પિશાચી કૃત્યોની વિશ્વે જાહેરી સંખ્યામાં, યાલાખાનનાં ખૂનખાસાં ધાર્મોએ, કેવો અજબમજનનો ઉમેરો કર્યો છે !

હમદીનો માટેની મતલબી ઇન્તેજારી દાખવતાં મહંમ કાયદે આઝમે જે દલીલો કરી તે છે

નરાતાળ બિનપાયાહાર સાબિત થઈ છે : પૂર્વ અંગાલ અને પશ્ચિમ અંગાલ વચ્ચે ભૌતિક ફાસનો ૧૦૦૦ માઇલનો-જેટલો લંબન અને મોસ્કો વચ્ચે. લોકો, જાતિગોત્રે જુદા અને સંસ્કૃતિએ જુદા, ભાષા જુદી અને લિપિઓ જુદી. આબોહવામાં, પાર વગરનું અંતર. આર્થિક પરિસ્થિતિઓ, બેહદ ભિન્ન. પૂર્વ પાકિસ્તાનનો ઉપલો વર્ગ જાઓ થયો છે, મનુદી કિસાનોના કુટુંબોમાંથી. ત્યારે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનનો ઉપલો વર્ગ જાઓ થયો છે માતમર કિસાનોમાંથી, જમીનદારોમાંથી, જૂની સામંતશાહીમાંથી.

એટલે પાકિસ્તાને ચણેલો તાજનો મહેલ, એણે પોતે જ ઉડાડી મૂક્યો છે. જતાં એની ખંધી નેતાગીરી અને ખાઇખદેલી શોષણખોરીએ આજે જે હૈવા નેપત આદરી છે તે યાદ આપે છે, હમરો ગામેને વેરાન બનાવી રહેલા સુલ્તાન મહમ્મદનાં અને તેના શાણા વઝીરની :

સુલ્તાન અને વઝીર વેરાન મુલકમાંથી જન્મ રહ્યા હતા. ત્યાં જોયું એમણે, એક સુક્કા ઝાડનું ઠુંઠું. ઉપર બેઠેલાં, બે ધૂડ બંને વચ્ચે કાંઈક ધૂ-ધૂ ચાલતું હતું. એ સાંભળીને વઝીર હસી પડ્યો. સુલ્તાને કારણ પૂછ્યું. વઝીરે કહ્યું આ કમબખ્ત ધૂડો આપની મજાક કરે છે. બાદશાહેને કૌતુક થયું. વઝીરે ફાડ પાડ્યો : જહાંપનાહ, આ બે ધૂડમાંથી એકને દીકરો છે. બીજાને છે દીકરી, દીકરીનો આપ પેલાના દીકરા સાથે દીકરી પરણાવવા ચાહે છે. દીકરાનો આપ દહેજમાં સો વેરાન ગામ માગે છે. દીકરીનો આપ કહે છે : સોને બદલે હજાર વેરાન ગામ આપવા તૈયાર છું. સુલ્તાન મહમ્મદ જેવો, ગામેને નેશ્તોનાબુદ કરનારો, જીવતો જાગતો છે ત્યારે વેરાન ગામેની મારે કશી ખોટ નથી. વાત સાંભળીને સુલ્તાન ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. પોતાના લશ્કરથી થતી બરબાદીની બેશુમારીનો એને ખ્યાલ આવી ગયો. એણે લશ્કરને વાળી લીધું. જનરલ યાહ્યાખાનના નસીખમાં એવો બાહેશ વઝીર નથી ! કેટલું દુર્ભાગ્ય છે બાંગ્લા દેશનું ! એથી ય કેટલું વધુ દુર્ભાગ્ય છે, પશ્ચિમ પાકિસ્તાનનું !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ^૧

મઝિયારો વહેંચવા તકાદો

અરેરે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !
હજી તો ગઈ કાલ, એ ગોઝારી ગઈ કાલ,
મઝિયારો વહેંચવા કયો' તો તકાદો !
કીધી ફરિયાદ કંઈક માગી'તી દાદ કંઈક !
તેથી ય વધુ ભૂંડા ! કરી'તી ફસાદો !

પૂતનાતું ધાત્રી-કર્મ

તે' તારી રાવની કૂંડી'તી શુલબાંગો :
“હિન્દુમાત્ર શોષકો, મુસલમાં તે શોષિત !
ઈસ્લામયો-એ અમારાં ભાંડુઓ !
એ અમારાં માનાં જણ્યાં !

એ અમારાં ચરમે-જિગર !^૨
એ અમારાં રુહે-દીગર !^૩
એને જીવ્યે જીવીએ !
એને મર્યે ખતમ અમે !

અમારાં એ ભાંડુઓ,

હુલાયલાં લૂંટાયલાં ને બાપડાં !

ને તમારાં એ પાપ !

ભારતના મુસલમાન,
જે કોઈ માને કુરાન,

૨. ચરમે જિગર, આંખ અને ઉરસમાન;

૩. રુહે-દિગર, બાંજે આત્મા;

મસજિદમાં જે ઠરે સિજદા^૪
એના હક-હુદુદના,^૫
એની ખૈરિયત તણા,
અમે ખૈરખવાહ^૬ !
અમે જ એમના કાબિલે-હિક્કાજત^૭ !

તમે તો હિન્દવી !
ને અમે તો ઇસ્લામ-ફિદા^૮
અમે સૌ નૂરે-ખુદા !^૯
ને તમે સૌ પરાયાં !
નહીં અમારી હારમાં ! તમે તો હરાયાં !
તમે ખુત-પરસ્ત^{૧૦} અમે ખુત-શિકત^{૧૧}
તમે ગૈર^{૧૨} મજહબથી^{૧૩}
તમે ગૈર તહજબથી^{૧૪}

તાસીરથી^{૧૫}, ખવાસથી^{૧૬}, તરકીમથી^{૧૭}
અદબો-તાલીમથી^{૧૮}
ક્યાં અમારી ઇબાદત^૧ પયગબરી^૨
ક્યાં તમારી પૂજા
દિગંબરી^૩ અગર તો પિતાંબરી^૪
તમે ? ખવાર-નૂમા^૫ થઇને ખુરશિદને
કરો ખમા ! ખમા ! અમે ? મગરીમ-નૂમા^૬

૪. સિજદા, નમાજ પ. હક-હુદુદ, હકકો, ૬. ખૈરખવાહ હિતેમજ્જુ; ૭. કાબિલે-હિક્કાજત, સેવા કરવાને વાણક, ૮. ઇસ્લામ-ફિદા, ઇસ્માયિલ પર્મ માટે મારનાર; ૯. નૂરે-ખુદા, ખુદાનું તેજ; ૧૦. ખુત-પરસ્ત, મૂર્તિ-પૂજક; ૧૧. ખુત-શિકત, મૂર્તિ ભાજનાર; ૧૨. ગૈર, જુદા; ૧૩. મજહબ, ધર્મ; ૧૪. તહજબ, સંસ્કાર, ૧૫. તાસીર, સ્વભાવ; ૧૬. ખવાસ, પ્રકૃતિ; ૧૭. તરકીમ, કળત્રણ; ૧૮. અદબો-તાલીમ, ચિત્રગ્રાત, વિનયવિવેક,

૧. ઇબાદત, પૂજા પૂજન વિધિ; ૨. પયગંબરી હજરત મહમ્મદનાં હરમાન મુજબની; ૩. દિગંબરી, દિગંબરની, ચંકર કે મહાવીરની; ૪. પિતાંબરી, પિતાંબર ધારનાર વિષ્ણુની, ૫. ખવારનૂમા, પૂર્વાભિમુખ; ૬. મગરીનૂમા, પશ્ચિમાભિમુખ;

થઇને અધારે હેરિયે હિલાલ ।
તમે ક્યાં ને અમે ક્યાં !

અલાહો અકબરના અમે અજજ !

અમે તો એક-ટોક ! અમે તો એકનેક !
અમે તો એક છેક !
અમારાં જન્નતમાં^૭ તમને ન આવકાર !
તમારાં સ્વર્ગનો અમારે ઇન્કાર !
અમારા બિરાદરો છે.
બગી-બહારી
બકીલી ને પખતન, પહાલો-પિશોરી !
એમને કરાર વળે અમારી જ સાથે !
એમનાં અમન ને ચૈન અમારી સગાથે !

ઓરંગજેબનો દોરુખો આધવાડો
આમ જ ભાખ્યું 'તું', એક બાદશાહ બેટે,
તવારીખના^૮ એ ખોફનાક^૯ તરબેટે,

ચારસો વરસને સીમાડે:

બાલ્યો ઓરંગજેબ:
કગાળાજ દિલ-ફરેબ^{૧૦}
અય જાને-મન !^{૧૧}
ધ્યારે જાને-જા !^{૧૨}
હૈરાન-પરેશાન છું, તમારી ફિકમાં !
દેહલીનાં તખ્તો-તાજ ડગમગી રહ્યાં !
આપણાં દીનો-ઈમાન^{૧૩} ડગમગી રહ્યાં !
તમારી બખ્તે-ખુલ્લીનાં^{૧૪} એ અનોખાં નૂર,
યા ખુદા ! ડગમગી રહ્યાં !
અફસતની નીદમાં સૂતેલ અરે એમ માસૂમ !^{૧૫}
પૌરની નીચેથી આ જમી સરી રહી !
દૌલત તમારી એકદમ પગ કરી રહી !

૭. જન્નત, સ્વર્ગ; ૮. તવારીખ, ઇતિહાસ; ૯. ખોફનાક, ભયંકર; ૧૦. દિલ-ફરેબ, પ્રપંચી દિલવાળો; ૧૧. જાને-મન મારા પ્રાણપ્રિય; ૧૨. જાને-જા, પ્રાણના વ પ્રાણ; ૧૩. દીનો-ઈમાન, ધર્મ અને ધર્મમાં શ્રદ્ધા; ૧૪. બખ્ત-ખુલ્લી, જીવું ભાગ્ય; ૧૫. માસૂમ, બેબો;

કારા છે મનને! મરીજ^૧ ! દુશ્મને-

ઇમાનને કાઢિર-પનાહ^૨ !

બુત^૩ને તાબુતમાં^૪ મશગુલ છે જહાંપનાહ !

કાનૂને-કુરાનની ક્યામત^૫ દેખાય છે !

કાફિરોની આજ બોલબાલા બોલાય છે !

ખાનદાને-બાબરુ તકદીર તોલાય છે !

લાહોલ-વલા-ફૂવત^૬ લાહોલ-વલા-ફૂવત !

ના, ના, કબૂલ નથી ખુદાને, એવી બદતમીજી^૭ !

ખુદા મહેરમાંએ ખુદ જવાબથી^૮ નવાજ્યો મને !

જવાબે-ઇન્કિલાબથી^૯ જવાહિશ-મન્દ^{૧૦}

હું બન્યો !

ખુદાનાં એ ફરમાનથી ફજ્-મન્દ^{૧૧} હું બન્યો !

કરીશ તાજપોશી,

-મુરાદને કહું : - ભાઈ તારી !

શુભને કહું : - ભાઈ તારી !

અને પછી ?

દીનો-ઇમાનની દુસ્તી^{૧૨} દેખીને,

મકકા શરીફનો પાક રાહ પેખીને.

ફજ્લે-ખુદાને^{૧૩} કાજ ઐશ હું ફકીર !

તારી ખુશ બખતીનો^{૧૪} ઐશ દુઆ-ગીર !^{૧૫}

આલમના આલિયા ને પીર મુરશિદોની

કરીશ કદમ-બોસી !^{૧૬}

નૂરે-ઇમાનની ને સખકે-કુરાનની^{૧૭}

હરદમ કરીશ હું ફિરદોસ-ફરોશી !^{૧૮}

૧. મરીજ, રોગી, ૨. દુશ્મને-ઇમાન, ધમ-શત્રુ; ૪ બુત, મૂર્તિ; ૫. તાબુત, મૃતપ્રાણનું સમારક, બેગમ મુમતાઝના સમારકરૂપ તાજમહાલ; ૬. ક્યામત, પ્રલય; ખાનદાને-બાબર, બાબરનો વંશ; ૭ લાહોલ-વલા-ફૂવત, ખુદા જવાબે; ૮. જવાબ, સ્વપ્ન; ૯ જવાબે-ઇન્કિલાબ. ક્રાન્તિનું સ્વપ્ન, ૧૦. જવાહિશ-મન્દ, ઈચ્છા કરનાર, ૧૧ ફજ્-મન્દ, કર્તવ્ય કરનાર; ૧૨ દુસ્તી, સહીસલામતી; ૧૩ ફજ્લે-ખુદા, ખુદાની કૃપા; ૧૪. ખુશ-બખતી: સદ્ભાગ્ય; ૧૫ દુઆગીર, ખુદાની કૃપા માટે પ્રાર્થના કરનાર; ૧૭ સખકે-કુરાનનું વાક્ય, ૧૬ કદમ-બોસી, ચરણ ચુમવાની ક્રિયા; ૧૮ ફિરદોસ-ફરોશી, સ્વર્ગીય વિચારોનો દેવાવો.

એવા એવા ફરેબોના ફાંટાખાજ ફન્દમાં
ફર્યો હતો મુરાદ ને શુભ લડી હસ્યો^૧ તો !
એમ જ ચલાવી તે પાક ને તાપાકની

ચંદરોજ કંઈ ગલત-ફેમી !

ગાફિલ બિરાદરોને, બંગીય બહાદરોને !

પહેલાં બથમાં લીધા ! હિન્દથી અલગ કીધા !

પછી લીધા લૂંટ કેરા લાગમાં !

ફૂંકી ફૂંકીને, આયાં પછી શોષણની

આગમાં !

“મારું તે મારું ને તારું મળિયારું”

-એમ કયું હોત, તોય હતું સારું !

તે તો તારાંને ગણ્યું તારું હલાલ^૨

અને બિસ્મિલ^૩ ખીજનું ગણી લીધું !

જેને લાંડુ ગણીને પાંખમાં લીધાં હતાં.

જેને હમ-દીન^૪ કહી અભયપદ દીધાં હતાં,

-એ જ નીણું ફૂણું અને લોણુડાં બંગીઓને

લોણવી નેં શોષ્યાં ! છળીને લૂંટ્યાં !

ને છેવટે મજલૂમ^૫ ઊઠ્યાં રોષથી !

આખરે સખૂરી તૂટી, ખોટી ખામોશી ખૂટી,

શહીદીની લાધી જડી ખુટી !

શહીદી? કાતિલને^૬ જાલિમને, ખૂની

સિતમગરને, કદીયે સહી ના! કદીયે જચી ના!

“કાતિલની છૂરીને, તેગને કે લાલાને

ચૂમવાની ફરજ છે મકતૂલની !^૭

હલાલ થવું હસતાં હસતાં

અશકના^૮ ઇશારા વિના

-એમાં શુકગુજારી^૯ શિકારની

કુર્બાન થવાનો ઇન્કાર જો શિકાર કરે

૧. હલાલ, ખુદાની આજ્ઞા પ્રમાણે ભોગવવા લાયક; ૨. બિસ્મિલ, હલાલ; ૩. હમ-દીન, સમાન-ધર્મી; ૪. નજલૂમ, જેના પર જીવમ થયો છે; ૫. કાતિલ, ખૂની; ૬. મકતૂલ, જેનું ખૂન થયું હોય; ૭. અશક. આંસુ; ૮. શુકગુજારી, આત્મારપણતા, અલેથાનમન્દી;

એ છે ખૈમાની ને બગાવત ૧

બદ્દેલી^{૧૦} ને અદાવત !

આ છે તારો અવલ-અસૂલ^{૧૧}

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

ખિરાદરાને-વતનના^{૧૨} ઓ જલીલ^{૧૩} જલાદા

આવી કતલને શરીઅત^{૧૪} તું માને !

આ ખૂન-રેણને શાયદ શરાફત તું માને !

મજહબને નામે, એને જિહાદ-વહદત^{૧૫} તું-

માને ! નાં નાં સખૂનોની^{૧૬} એ શોહદા-

ખાજી^{૧૭} ખરગોશના^{૧૮} શી ગ જેવી ન દારદ^{૧૯}

એમા તો હુનિયાને પરચો મળે છે

શયતાનિયતનો !

ખુદાની મુકમ્મિલ^{૨૦} ઇન્કારિયતનો !^{૨૧}

ભૂલો પડ્યો છે !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

હૈયામાં તારા પથર અગર તો છે પોલાદ ?

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ

અધ્ધાની છા તો ખરી નાં

અરે તોખા તોખા^૧ ખરે લાખ તોખાં !

નથી છાજતી આ ગલત-બયાની !^૨

બુનિયાદમા^૩ તાગી અદેશો લાવી,

નથી ગાળ દેવી ખુદાને !

નથી ગાળ ખાવી ખુદાની !

૮ બગાવત, દ્રોહ; ૧૦ ખલ-ફેરી, ગેરવર્તન,

૧૧ અવલ અસલ, શ્રીમંતિધાન,

૧૨. ખિરાદરાને વતન, સ્વદેશવાસી ભાઈઓ,

૧૩ જલીલ અધમ, ૧૪ શરીઅત, ધર્મની આજ્ઞા,

૧૫ જિહાદ-વહદત, એકતા માટેનું યુદ્ધ, ૧૬ સખૂન,

ખાત, ૧૭ શોહદાખાજી, ગુડાગીરી, ૧૮ ખરગોજ

સસલુ, ૧૯ ન-દારદ, જેની હરતી નથી, ૨૦ મુક

મ્મિલ, સપૂર્ણ ૨૧. ઇન્કારિયત, અસ્વીકાર

૧, તોખા, હુ પસ્તાવો કડુ છું ૨ ગલત-

બયાની, ખેટું વર્ણન, ૩ બુનિયાદ, ઉત્પત્તિ, પેદાશ

એવા ગલત-ઉલ-આમનો,^૪

અગર તો ગલત-ઉલ-અવામનો,^૫

ચાહુ થવા ના ગુનેગાર !

અરે ઓ ફજ્-દે-ઇલાહી !^૬

વતનમા જ આજે બન્યો ગુમ-રાહી !^૭

ભૂલો પડ્યો છો ભૂલો પડ્યો છો

છતા માનતો કે મજિલે-મકસદનો^૮

મારગ જડ્યો છે !

જનતની ખાનાખરાબીના કસબી !

ભૂલ્યો તું નમાજો ! ભૂલ્યો છું તું તસબી !^૯

પહેલા રવૈયો હતો તારો, ઓરે અનૂની !

બુત^{૧૦} તોડવાનો અને દેવળોના

ફિજલ^{૧૧} દટ્ટણોનો !^{૧૨} પરતુ-

હવે તે તો તારી ફતેહોની સજદ વળોટી !

મિઠાવી મસ્જીદ ! ખાજ્યાં કુરાન !

ખાતેથી ખૂરદો^{૧૩} કુર્ચો ઇસ્નામીઆના

ઊભા પટ્ટણોના^{૧૪} !

ખુદાની ખલકને કરે છે તું ખરખાદ,

અરે રે ઓ નાશાદ !

ખુદાની મુરાદોના બલીમ જલાદ !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

હૈયામા તારા પથર ભર્યા છે કે પોલાદ !

બન્યો કામધેનુનો કાતિલ

અરેરે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

ખુદાને જ નામે તે કરી બેખુદાઈ^૧ !

ખુદીની બદીને ગણી તે ખુદાઈ !

ગણી પાખ જેને રચી^૨તી જુદાઈ,

૪ ગલત-ઉલ-આમ, વિદ્વાનોએ ફેરાવેલ ભ્રમ, ૫

ગલત-ઉલ-અવામ, અબસ લોકોએ ફેરાવેલ ભ્રમ, ૬

ફજ્-દે-ઇલાહી, ઈશ્વરનું સત્તાન, ૭ ગુમ-રાહી

ભૂલો પડેલો, ૮ મજિલ મકસદ, નર્મી ઈચ્છેલુ

આખ વાત તે સ્થાન, ૯ તસબી માજા ૧૦ બુત

મૂર્તિ, ૧૧ ફજલ, વધ, ૧૨ દટ્ટણ, દાટવાની

ક્રિયા, ૧૩ ખૂરદા ભુટકો, ૧૪ પટ્ટણ, ઇચ્છેરોને ગમે,

૧ બેખુ ઈ-ખુ ની આગાથી વિપરીત,

ખિરાદરની સાથે કરી બેહુદાઈ!
હમ-દમ^૨ હતા, હમ-વતન^૪ પણ હતા જે,
હમ-દીન^૫ ને હમ-સફર^૬ પણ હતા જે,
તેના ઉપર આજ તૂટી પડ્યો તું !
હોલા ઉપર આજ થઇને પડ્યો તું !

કહું 'તું': "અમારી અલગ સાવ બુનિયાદ!"
નાબૂદ થઈ એ સખૂનોની યાદ?

ભવોભવનો તું જલ્લે ભૂખ્યો ને ખ્યાલો !
ખૂનો પીધાં ને ખૂનો કીધાં !
છવનદાન બદલે હરી પ્રાણ લીધા,
લાખો ખુદા-દોસ્ત^૭ એ જાત કીધા !
બની 'ફાકયુલા'^૮ તેં આબાલવદોને

સોંધાં બનાવ્યાં સખીલ !^૯
ખૂનો ખોરિયતાનાં,^{૧૦} બધી બરકતોનાં^{૧૧}
પીધાં તે ખોખે ને ખોખે !
છતાં તું તો ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો !
એવો ભદરમાં શે આતશ^{૧૨} લમક્યો ?

બધા ભાષયારા ને સંધાયે સગપણ
ભૂંડા, જે તેં ભાખ્યાં,
છતાં માત્ર ભરખીને ખાવા !

પરાયે પસીને ફોલ્લી ફસલના^{૧૩}
અરે હાડહરામી તને કેવા લાવા !

પીધાં પા સહી એમ ખૂનો,

છતાં ચે હતા જન્મ આંખોથી ઓઝલ !^{૧૪}

અરે ખાઉઘન, શું ધરવ ના થયો ?
તારે દની કામઘેનું !
વરછોને ભોગે પીતો દૂધ એતું !
છતાં એનો કાતિલ^{૧૫} બન્યો !
અરે, કેનો કાનિલ બન્યો !

પાક હોવાનો નાપાક ખ્યાલ

અરેરે ઓ અફ્ઝાની ઔસાદ !

તને પાક હોવાની

નાપાક ક્યાંથી સૂઝી બદખયાલી ?^{૧૬}

નિયત-હરામીને^૨ એના નશામાં,

ઘોરે હતભાગી ! માની તેં નિયત-હલાલી ?^૩

રહેમત ખુદાની તું હારીને બેઠો !

મહોબ્બતની ન્યામત^૪ તું ટાળીને બેઠો !

હવસનો^૫ તું ખાદિમ,^૬ ખુદા થઈને બેઠો !

શયતાને પણ આવી કીધી નથી બેવફાઈ !

બરે આજ શયતાનને તેં તો દીધી શિકસ્તો !^૭

તારે મુકાબિલ^૮ શયતાન લાગે ફિરસ્તો !

આ ખૂનખોરી ! ને આ નહોરી !

રે ઓ અઘોરી !

તવારીખમાં, ના, નથી એની ભેડી !

ફલકથી^૯ દુવારા બિડે ને

બલક^{૧૦} ધાય પાણીથી છલછલ !

એમ જ તેં લોડી વહાવ્યાં

ને આલમની આંખોં અશુથી છલછલ !

૧૫. કાતિલ, ખૂની;

૧. બદખયાલી, ખોટા વિચાર; ૨. નિયત-હરામી, હરામ દાનત; ૩. નિયત-હલાલી, નેક દાનત; ૪. ન્યામત, ઈશ્વરકૃપાથી મળેલ સંપત્તિ; ૫. હવસ, લોભ ને લાલચ; ૬. ખાદિમ, ગુલામ; ૭. શિકસ્ત, પરાજય; ૮. મુકાબિલ, સરખામણીમાં; ૯. ફલક, આકાશ; ૧૦. બલક, ટુનિયા;

૧. બે-ખુદાઈ, ખુદાની આજ્ઞાથી વિપરીત;
૨. બે હુદાઈ, અવિવેક; ૩. હમ-દમ, એક જ હવાનો
આગ લેનાર; ૪. હમ-વતન; ૫. સ્વેદ્યવાલી; ૬.
હમ-સફર, એક જ ધ્યેયનાં પ્રવાસી; ૭. ખુદા-દોસ્ત,
ખુદાનો ભક્ત ૮. ફાકયુલા, લોહી પિનાર એક કલ્પિત
રાક્ષસ કે ભૂત-જે લોહી પીને પ્રાણ લે છે અને તે
રીતે મરનાર ફાકયુલા બને છે; ૯. સખીલ, પરમ
(જર્મ લોહી પિવાય છે); ૧૦. ખોરિયત, કલ્યાણ;
૧૧. બરકત, ઈશ્વાર-કૃપાનો દેશવ; ૧૨. આતશ,
અગ્નિ; ૧૩. ફસલ, પાક; ૧૪. ઓઝલ, અદીક;

જાગતી જિન્દાદિલી

તારી કતલખોરી કેરી કેવી કરામત !

તુ એક ખાણુ જખહ^{૧૧} કરતો-

જાતો જિસ્મે^{૧૨} હજારે !

ને ત્યા જાગતી જો ભૂતાવળ !

હૌરવની જગી જમાતો !

તું ખડકયે જાતો, મુદાની જે-મિસાલ^{૧૩}
હરકત !

ખીજ ખાણુ જિન્દાદિલી^{૧૪} કેરી-

જાગે છે ખરકત !

શહાદત^{૧૫} પિવાતી, શકે^{૧૬} હોય શરખત !

ખધાં નાનાં મોટાં ખુમારી ધરે છે !

ખધાં ઇદે-કુખાં^{૧૭} ખુદની કરે છે !

આઝાદી કેરી ખિદમત કરે છે !

મૃત્યુની જાલિમ આંગળીઓ ઝાલીને

ન્યોઆવારીની જયાફત^{૧૮} રચે છે !

ખૂ-ખવાર^{૧૯} કેરાં ખપ્પર ભરે છે !

ખહેરા નથી કાન તારા !

અ રે રે ઓ અ લાની ઓલાહ !

ખહેરા નથી કાન તારા !

ગરવા છે મરવા છે પૂરા કારગત છે.

ફકત એને ફાગટ પૂચો પૂમડેથી !

ખની જા તુ ખાહોશ !^{૨૦} હાવી લે હરકત^{૨૧} !

અને સાંભળી લે સદાકતનો^{૨૨} સાહ !

ગરીબી, ગુલામી ને જડતાના જહાન્નમમાં

ફળી રહ્યો છું ! નથી આ જોહાદ^{૨૩} !

ગરીબી ? નથી જરની^{૨૪} ગર તો ઐશો-

ઇશરતની^{૨૫}

ગુલામી ? નથી મું-ફી^{૨૬} ગર તો મલિકની^{૨૭}

કે માલિકની^{૨૮}

જડતા ? નથી એ હિસ્સે-ખદનની^{૨૯} કે

જિસ્મે-ફાનીની^{૩૦}

ગરીબી, ગુલામી ને જડતા છે દિલ ને

દિમાકની !

યકીનની,^{૩૧} લિહાજની,^{૩૨} ઇતખારની,^{૩૩}

ખયાલે-દીનો-ઇમાનની^{૩૪}

અરે કાટાખાજ !

ખુદની ખાન્દાનીના ગાફિલ !

કઈ તો કરી લે અસલિયતની યાદ !

અરે રે, મુકમિલ^{૩૫} ખાન્દાને-આદમની^{૩૬}

જેમ

તુ ચે છે ખાલિકનો બન્દો^{૩૭} !

તું ચે છે ખાલિક-જાદ,^{૩૮} ખરેખર !

તુ ચે છે અદલાની ઓલાહ !

ભલે માની બેઠો, ઓ ગાફિલ ગુમાની !

કે તુ તુખમ^{૩૯} તૈમૂર કેડું !

અગર ઘોરી કે નાહિદોનું વહે ખૂન

તારી નસોમાં !

૩. જોહાદ, ધર્મ યુદ્ધ, ૪. જર, ધન, ૫.

ઐશો-ઇશરત, ભોગવિલાસ, આનંદવૈભવ, ૬ મુક્તી,

દેશની, ૭. મલિક, બાદશાહ, ૮ માલિક, શેક ધણી,

૯ હિસ્સે-ખદન, શરીરના અગ-ઉપાંગની, ૧૦

જિસ્મે-ફાની, નશ્વર શરીર, ૧૧. યકીન, શ્રદ્ધા, ૧૨.

લિહાજ, વિવેક, ઔચિત્યનું ભાન, આદર, ૧૩ ઇતખાર,

વિશ્વાસ, ૧૪ ખયાલે-દીનો-ઇમાન, ધર્મ અને

શ્રદ્ધાનો વિચાર, ૧૫ મુકમિલ, સંપૂર્ણ, ૧૬

ખાન્દાને-આદમ, માનવીનો વચન, ૧૭ ખાલિકનો

બન્દો, ઇશ્વરનો સેવક, ૧૮. ખાલિ-જાદ, ઇશ્વરનો

ખપો, ૧૯. તુખમ, મીઠા,

૧૧ જખહ કરતો, મારી નાંખતો, ૧૨ જિસ્મ, શરીર, ૧૩. જે-મિસલ, અનન્વ, ૧૪ જિન્દાદિલી, વિપત્તિમાં પણ દિલ જેવું ખુશ ખુશાલ હોય તેવી સ્થિતિ, ૧૫ શહાદત, કુખાની, ૧૬ શકે, અણે કે ૧૭ ઇદે-કુખાં, કુખાનીનો અહોતસવ, ૧૮. જયાફત, ઉજાણી, મહાભોગ, ૧૯ ખૂ-ખવાર, લોહીનો ભૂખો

હા ખાહોશ, સાવધાન, ૧ હરકત, અવરોધ, આડખીલી; ૨ સદાકત, સમ્માર્થ,

નથી ખાન જંગીજ જેવા ખલીસોની^{૨૦}

ખાન્દાની^{૨૧} તારી !

હાલે કોઈ ઉત્તરથી ઊતર્યા ભૂખ્યા-
વાધ જેવા !

હાલે ને હણ્યાં લાખ

ગર તો વટાળ્યાં કંઈ નર ને નારી !

ગયા રાતવાસો કરીને !

ભૂતાવળના ત્રાસો ભરીને !

પરંતુ હતી એ બધી જખ્ખ-દસ્તી !^{૨૨}

ગંગામાં એ થોડી ગટરો શામિલ થઈ-

હતી હસ્તી !^{૨૩}

તેથી શું ગંગા ગટર થઈને બેઠી !

ના. ના. ગટરની નથી એ શું બઈશ !^{૨૪}

ગંગા કરે પાકદામની^{૨૫} નવાજિશ !^{૨૬}

શલ્યાને કરતી અહલ્યા !

જખાલાની^{૨૭} મજબૂર^{૨૮} મોહતાલમાંથી^{૨૯}

ગંગા પ્રભાવે ઊગે સત્યકામ !^{૩૦}

સત કેરી ગંગા મજબૂરિયતની^{૩૧}

મિટાવે ખતાલ !

માતાની મહોખત અને પાક અસ્મત^{૩૨}

ખારની^{૩૩} એ ખેતીને કરી દે શુલાળી !

ગંગાની એવી છે રહેમત !

એવી છે એની ઇન્કિલાબી^{૩૪} !

સમજ, બેસમજઓ !

જમાનાના જાહિલ !^{૩૫} દે પટો હટાવી !

૨૦. ખલીસ, શક્તિ, ભૂત; ૨૧. ખાન્દાની, કુંવીનતા;

૨૨. જખ્ખ-દસ્તી, જોરજુલમ, અત્યાચાર; ૨૩. હસ્તી,

હૈયાતી; ૨૪. શું બઈશ, શકિત

૧. પાકદામની, સદાચાર; ૨. નવાજિશ, ધન;

જખાલા, ઉપનિવદ્ કાળની એક સત્યપ્રિય કુંવારી

માતા; ૪. મજબૂર, લાચાર; ૫. મોહતાલ, પરવશતા;

૬. સત્યકામ, જખાલાનો સત્યપ્રિય પુત્ર; ૭. મજબૂરિ-

યત, લાચારી; ૮. ખતા, ભૂલ, સ્ખલન; ૯. પાક

અસ્મત પવિત્રતા નિષ્પાપપણ; ૧૦. ખાર, કાંટો;

૧૧. ઇન્કિલાબી, ક્રાન્તિ, પરિવર્તન; ૧૨. જાહિલ,

મૂર્ખ, અજ્ઞાન;

ખોલી દે તોળાંનાં^{૩૬} તાળા !

ગલતફેમીની^{૩૭} ગરદિશો^{૩૮} દે મિટાવી !

સમજ: માત ભારતની માટી છે તારા-

જિસમમાં !

અને ગંગાજમનાની ધડકન છે તારી નસોમાં !

ગીતામાં કુરાનો, કુરાનોમાં ગીતા,

લાણી લે ! લાણી લે ! જીગરમાં વહી લે !

ફસલ^{૩૯} આદમીયત^{૪૦} કેરી લાણી લે !

મશીનગન લીધી ને મટયો મોમિન

અરે રે અલ્લાની ઔલાદ !

કતલના ય કંઈ કાનૂનો તો હશે ને ?

શરીઅતમાં^{૪૧} કંઈ તો હશે એની હા-તા ?

પરંતુ ભૂલ્યો તું કુરાનો-શરીફ !

ફતવા ઇલાહી^{૪૨} ફગાવી તે દીધો !

અસૂલો^{૪૩} અઘોરી અપનાવી લીધાં !

બધી થે બદીનો બન્યો સર-નશીબ !^{૪૪}

મશીનગન લીધી ને મટયો તું મોમિન^{૪૫}

ખ્વાહિશ^{૪૬} બગી, બનવાને બાગી^{૪૭}

પરવર દિગારનો !

ને શેતાન કેરો બનવા હરીફ !

‘તે’ માર્યાં થોડાં જે

સામે ઊભાં હીન હથિયાર લધને !

ને આપી પડકાર ઊભાં

એક એક ફૌજ સમી, એકે હજાર સમી,

બૂજવી મશીનગનને ! અબલજખાર^{૪૮} અલાગનને !

૧૩. તોળાં, પસ્તાવો; ૧૪. ગલતફેમી,

ભ્રમ; ૧૫. ગરદિશ, ચક્રકર; ૧૬. ફસલ, પાક; ૧૭.

આદમીયત, માનવતા; ૧૮. શરીઅત, ધર્મનીઆજ્ઞા;

૧૯. ફતવા-ઈલાહી, ઈશ્વાની આજ્ઞા; ૨૦. અસૂલ,

સિદ્ધાન્ત; ૨૧. સર-નશીબ. સરદાર; ૨૨. મોમિન,

ધર્મપરાયણ મુસલમાન; ૨૩. ખ્વાહિશ, ઈચ્છા; ૨૪

બાગી, શ્રેણી; ૨૫. અબલ-જખા, મોત જેની છલે

છે તે (મશીનગન);

હસ્તીની એ બેહયા સૌતનને^{૨૬} .
એવાં હથિયાર તો કાયર નાદાનને
કરી દે બદ-તમીજ^{૨૭} બદ-મિજાજ, બે-ખુદા!^{૨૮}

એ બદ-ખવાસના^{૨૯} બે-હયા^{૩૦} જોશમાં
ભલે તેં નિહચ્ચાને^{૩૧} ખંધૂક કેરાં
બનાવ્યાં નિશાન!

ભલે તેગ તલવારધારીના લીધા
મશિનગનથી પ્રાણ!
એ બહાદુરો કેરી મૈયતનુ^{૩૨} માતમ^{૩૩}
કરવું નથી!

પણ તેં જબે^{૩૪} કર્યાં :
ઘરમાં બેઠેલને ! પારણે સૂતેલને !

ને મરીજ-ખાનામાં^{૩૫} જે હતાં ખાટલે !
ભગતાંને, ઊંઘતાંને, ભાગતાંને માર્યાં
સેંકડો-હમરોને કણમૂઠા સંહાર્યાં !

અજવાળે, અંધારે, ઊંચે ને નીચે,
અડખે ને પડખે માત વરસાવ્યાં !
ખીનું તો ઠીક પણ આવો કર્યો તેં કેર
પહેલાં આપી પનાહ^{૩૬} ! ! !
પછી ભૂંડા, માર્યાં ! ! ! !

આંતરીને અજલ બ-યો, છેતરીને વેતર્યાં !
હથવાનાં કવો આ હડકવા લાગ્યો !

આરોધડ અજલ-ફરોશી^{૩૭}

અ રે રે ઓ અદલાની ઓલાહ !

૨૬. બેહયા સૌતન, નિર્વજજ શોક્ય,
હસ્તીની બેહયા સૌતન, જીવનની નિર્વજજ શોક્ય
જેવી મૃત્યુ દેનારી મશીનગન.

૧. બદ-તમીજ, અવિવેકી, દુર્વિવેકી. ૨.
બે-ખુદા, નારિતક, ઈશ્વરને ભૂલેલો; ૩ ખાસ-ખવાસ.
ખરામ સ્વભાવ; ૪. બે-હયા, નિર્વજજ; ૫. નિહચ્ચા,
હથિયાર વગરના; ૬. મૈયત. મરણ; ૭ માતમ, શોક;
૮. જબે કર્યા, કતલ કર્યા; ૯. મરીજ-ખાનું, ઈસ્પતાલ;
૧૦. પનાહ, શરણ, ૧૧. અજલ-ફરોશી, મોતનું
વેશણ; માતનો વેપાર;

ખૂંખોરીનો^{૧૨} સાપ તને શું ડર્યો છે ?
અગર તો શું ખાનાખરાબીનો બિંબી
ખવીસ,

તારા હુર દિલમાં વસ્થો છે ?
મકાને મકાને કીધા તેં મકબરા^{૧૩} !
ખૂંચાં થે નહીં !
તો પૂછું કયાંથી જલિમો ઢાંક્યા ઢખૂંચાંની
વાંતો !

કે સંગે - મજરોની^{૧૪} દાસ્તાં,^{૧૫}
ઓ સંગ-દિલ^{૧૬} બેરહમ !

અજલ^{૧૭} તેં અજલની^{૧૮} નથી કંઈ ખતાવી !
મહૂંમને^{૧૯} યાસીન^{૨૦} નથી સંભળાવી !
મકતૂલના^{૨૧} કાતિલ ! તું મદ-હોશ^{૨૨}
થા મા !

અજલ એ છે કાતિલ કેરો ય કાતિલ !

ભર્યે પેટ ભક્ષક ગયાં કાળ મોઢે

અરે, તું તો ઊંધું ઘાલી કરે કાલખાજી !
હત્યા કટોરેથી, ફૂંડેથી પીને,
ઘડાઓ છલકતા ને હાંડા પીએ છે !

ગતીએ ગલીએ ને ચોરંધીઓમાં^{૨૩}
જખરન^{૨૪} બનાવ્યાં ફૂડાં કપ્રાસ્તાનો !
સરિયામ રાહો પે, ઊભી જાનરે,
ચોગાને ચોગાને કતલ ઘેર માંડી !

સુદાંના ગંજેથી, તેં ઓ નઠોર !
શહેરોની, કસ્ટાની ને પટલીઓની *

૧૨. ખૂંખોરી, લોહી પીવાની આદત
અત્યાચારીપણ : ૧૩. મકબરા, મોટી કબર, રોમે
૧૪. સંગે-મજર, કબરનો પાથર; ૧૫. દાસ્તાં, વાત
૧૬. સંગ-દિલ, પંથર જેવાં દિલવાળે
૧૮ અજલ. મૃત્યુ; અદમ, આમન્યા; ૧૯ મહૂંમ
મરનાર; ૨૦ યાસીન, મરનાર માટેની પ્રાર્થના; ૨૧
મકતૂલ. જેને કતલ કરેલ છે; ૨૨. મદહોશ, ચક્રવૃત્ત
૧. ચોરંધી, ચોક; ૨. જખરન, પરાણે
જખરાઈથી; ૩. પટલી, ગામડું;

હરિયાળી સીમોમાં

મોઝે-ઝે-ડેરોની ૪ માંડી છે હોડ !

કોહાતી લાશેને બ્રખતાં અખે ભૂખ ૫

મુર્ગીન ૬ ને ઝોલ્યા શ્વાન !

ખાતાં જ જાય ! ઉઠરના પતાળોમાં

ઠાંસ્યે જ જાય !

હવે એ ચીખે છે ! કપટાતાં એ તરફડે છે !

હણ્યાં લાખમોઢે ! ગયાં ગીધ ગરજન મોઢે !

ભયે પેટ ભક્ષક બધાં જાય પોઢી,

આખરની નીંદમાં !

હણ્યાં એમને તે !

ગવાયા ન કોઇના મરશિયા !

ન લોખાન ધૂપો જલાવ્યા !

નહીં મહૂંમીના ૭ સળક ૮ કોતરાવ્યા !

અફસોસ, તેં અહીં દોજખ ૯ બનાવ્યાં !

દોજખ ખુદાનાં ય આવાં હશે વિસ્તર્યાં ના !

સળખ ત્યાં તો વસ્તી રૂહાની ૧૦ વસે છે !

-રૂહો ૧૧ તો ન લાંબાઈ ચૌધ માગે !

-લાખો વસે એક ખારની નોકે ૧૨

તેં તો આ ખડકયાં બેશુમાર દોજખ,

શખાના શખાના ૧૩ ! રોજનાં રોજનાં ૧૪ !

અરે એટલેથી ન અટકી, મનહૂસી ૧૫

કેરી તારી હિફાજત ૧૬ !

સલામ અલૌકુમ ૧૭ સુણીને, અલૌકુમ-

૪. મોઝે-ઝે-ડેરો, મુદાનો ગંજ, સિન્ધમાં મળેલા એક દટાયેલ શહેરના અવશેષ; ૫. અખે-ભૂખ, જેની ભૂખ મટી નથી તે; ૬. મુર્ગીન, પક્ષીઓ (અખે ભૂખ પક્ષી એટલે ગીધ-ગરજ); ૭. મહૂંમી, મૃત્યુ; ૮. સળક, લેખ, પાક; ૯. દોજખ, નરક; ૧૦. રૂહાની આત્માઓની; ૧૧. રૂહ, આત્મા; ૧૨. ખારની નોક, કાંટાની અણી; ૧૩. શખાના, રાત્રે; ૧૪. રોજના, દિવસે; ૧૫. મનહૂસી, અશુભપાણું; ૧૬. હિફાજત, રક્ષા, પાલન; ૧૭. સલામે અલૌકુમ, 'તમારી સલામતી હો' (મુસલમાનો મળતી વખતે બોલે છે);

સલામીને ૧૮ બદલે

તું બોલ્યો તડોતડ મશિનગનની

ઝેરીલી વાણી !

જમીંદોસ્ત ૧૯ કીધાં જૈફો ૨૦ ને માસૂમ ! ૨૧

હણ્યા તેં જવાનોને, લાવી અરમાનોને !

હણી કે' હલીમા, હમીદા ને ખાતૂન ! ૨૨

હણી ખૂબ-રૂ ૨૩ ને હણી નૂરે-આલેમ ! ૨૪

એવી ચે હતી કંઈક જેખ-ઉન્નિસા ! ૨

કંઈ હૂરે આલમ ૨, કંઈ હુસ્ને મુજસ્સમ ! ૩

બચવાને તારી બદમાશ બદ નજરથી,

મટી ગઈ સિતારા ૪, મટી માહતાબ ! ૫

જળહળ જળી ગઈ, બની આફતાબ !

હતો એમની પાસ અસ્મતનો ૭

મોઢો અસબાખ ! ૮

ગણ્યો એને ગંવાર ૧૯ તેં ખાલી કબાખ ! ૧૦

હણ્યા કેટલાં તે ? ગણ્યાં ના કદી ચે !

ગણ્યાં હોત, શાયદ કંપી ઊઠત તું !

૧૮. અલૌકુમ - સલામી, સામી સલામી આપવાના બોલ; ૧૯. જમીંદોસ્ત, (મૂળ શબ્દ 'જમીંદોજ') જમીન પર પડેલ; ૨૦. જૈફો, વુદ્ધ; ૨૧. માસૂમ, નિર્દોષ બાળકો; ૨૨. હલીમા-હમીદા-ખાતૂન, શીશવન્તી સ્ત્રીઓનાં નામ; ૨૩. ખૂબ-રૂ, સુંદર મુખી; ૨૪. નૂરે-આલમ, વિશ્વવિખ્યાત સૌંદર્ય-વતી, વિશ્વને અજવાળનાર.

૧. જેખે-ઉન્નિસા, નારીજગતની શોભા; ૨. હૂરે-આલમ, વિશ્વની પરમ સુંદરી; ૩. હુસ્ને-મુજસ્સમ, સૌંદર્યની પ્રતિમા; ૪. સિતારા, તારા જેવી; ૫. માહતાબ, ચંદ્ર જેવી; ૬. બની આફતાબ, સૂર્ય જેવી, બની ગઈ, સળગીને ન્યોતિમતી બની ગઈ (એવી વાત આવી હતી કે કેટલીક સ્ત્રીઓ શિયળ બચાવવા બળી મરેલી-તેનું સૂચન છે); ૭. અસ્મત, નિષ્પાપબાવ, શિયળ; ૮. અસબાખ, સંપત્તિ, મિલકત; ૯. ગંવાર, મૂખ; ૧૦. કબાખ, શેકેલું માંસ ખાદ્ય વસ્તુ (પાકિસ્તાની રીનિકોએ બાંગ્લા દેશની સ્ત્રીઓને કેવળ ભોજ્ય વસ્તુ માનેલી-તેનું સૂચન છે);

આદમ-શુમારીની^{૧૧}

અલખત નીકળે કરીખી^{૧૨}

લેકિન કરેલી તે આદમ-ખુવારીની-^{૧૩}

નાહકની બેદમ-શુમારીની-^{૧૪}

ન મળે કરીખી !

પાપની કેવી લા-હોશી^{૧૫}

કેવી બે-તમાજી^{૧૬} કેવી ગરીખી !

તું તારા ખુદનો જનાજ-બદોશ^{૧૭}

ક'યો તો ઓલ્યો સમ્રાટ અશોક,
બલયુ' તું જ્યારે, લાખ લાખ કેરી ઢળી
ગઈ'તી લોથ !

પણ તું તો કાતિલ ! બદનસીબ કે !
અફસોસ યા ઓરતો તારે કેવો !
ઘડો પાપનો કેટલો છે ભરાયો !
ઈન્તકામનો કેટલે દૂર સાયો^{૧૮} !

અંદાજ તારા શુનાહોનો ન મળે !
હૂખી રહ્યો છું બહોશીને વમળે !

તને-તું ન રોકી શકે !

તને તું ન રોકી શકે !

તું તો કેહે-આતિશ, ^{૧૯}

ક'પીને ક'પારે દુનિયા !

તું તો ફના ફરોશ^{૨૦} લાવા,

ન જ'પે અગર જ'પવા દે !

અથ રૈનો અમનનાર^{૨૧} જનાજ રર

તું તારા ખુદનો જનાજ-બદોશ^{૨૨}

તે ગંજ કીધેલ મુઠો બધાં બે-કફન^{૨૩} !

બધાં બે-કફન^{૨૪} !

એ મુઠો જ તારી થશે ઘોર તુર્ખત !^{૨૫}

એ મુઠોની ઉપર, મુઠોની નીચે
દાયે^{૨૬} ને ગાયે^{૨૭} મુઠોની લીસે,

તારી થશે કફનગી !^{૨૮}

અને રોજે-કયામત^{૨૯} થશે ! કંઈ જમાના જશે !

ત્યાં લગી તારા મકતુલ^{૩૦}

તને આપશે હૂંફ ધગધગતી ભઠ્ઠીની !

બદખૂ અને ગન્દગીમાં કફનમાં વિંટાઈ,
પીતો જન્ને અરક ^{૩૧} કેરા કટારા !

ખાતો જન્ને ખુશક ^{૩૨} આહોનાં ખાણું !

અને નીદ લેજે, બદ-દુઆ^{૩૩} કેરી
ખરકતને^{૩૪} જોળે !

નથી આ લવારો કાઈ તારી દુશ્મન જખાંને !

એમાં ભર્યા છે કલામો, કુરાને શરીફ
અકસર-^{૩૫} !

એમાં છે હજરતના બોલની છલોછલ અસર !

તવારીખના એ સૌયાદની યાદ

વળી યાદ આપું એ સૌયાદ^{૩૬} !

તવારીખના^{૩૭} એ બદ-ખખખ^{૩૮}

સૌયાદ કેરી !

એણે હણયું^{૩૯} તું, બે માંથી એક જ પરિન્દુ^{૪૦} !

ઉદ્દત^{૪૧} તરો આશિયાનો^{૪૨} પાંખ્યો^{૪૩} તો !

૧૧. આદમ-શુમારી મનુખની વસ્ત્રીની અમુતરી;
૧૨. કરીખી, અડસટ્ટો; ૧૩. આદમ-ખુવારી, માનવ
સંહાર; ૧૪. બેદમશુમારી, મરનારની સંખ્યા; ૧૫.
લાહોશી, બેભાનપણ; ૧૬. બે-તમીજી, અવિવેક;
૧૭. જનાજ-બદોશ, જેણે પોતાને ખભે ઠાઠી
ઉપાડેલ ૧૮. સાયો, છાયો; ૧૯. કેહે-આતિશ.
જવાબામુખી; ૨૦. ફના-ફરોશ, વિનાશ વેરનાર;
૨૧. રૈનો-અમન, સુખવેન; ૨૨. જનાજ, ઠાઠી;
૨૩. જનાજ-બદોશ: જખાંને ઉપાડનાર, કાપિષો.

- ૧ બેકફન, કફન વગરના; ૨. બે-કફન.
દફનાવ્યા વગરના; ૩ તુર્ખત, કબર; ૪ દાયે, જમણી-
કેર; ૫. ભાયે. ઝખીકાર; ૬ દફનગી, દફન, ૭
રોજે-કયામત, પ્રવચ પછે સમ્ર કોઈના ઈન્સાફનો
દિવસ; ૮ મકતુલ, કતલ થયેલ; ૯ બદખૂ. બદખો,
દુર્જન; ૧૦ અરક, અસુ; ૧૧ ખુશક, સુકકી; ૧૨
આહ, નિસાસા; ૧૩ બદ-દુઆ, શાપ; ૧૪ ખરકત,
છત, સમૃદ્ધિ; ૧૫ અકસર, ખરેખર; ૧૬ સૌયાદ, ચિકાર;
૧૭ તવારીખ, ઈતિહાસ; ૧૮ બદ-ખખખ, કમભાગી; ૧૯
પરિન્દુ, પત્ની; ૨૦ ઉદ્દત, પ્રેમ; ૨૧. આશિયાનો, માળો;

મહાબ્રુખિયતને^{૨૨} મેળો વી'ખ્યો' તો !
 ને ત્યારે એ આલિંગનો આતમ
 ચી'ખ્યો' તો !
 સૌચાદ બહેયો' તો વાલ્મીકિ ઋષિને
 લડલડતો શાપ !

તે' તો ગોઝારા ! સૌથ વાદ્યે: શાતા તણો !
 ભૂખ્યો નહો'તો છતાં ય ભરખ્યાં !
 બેઠાને, ખાપને ; ખીખી ને શૌહરને;^{૨૩}
 લાઇઓ ને બહેનેને બન્નપૂકે દીધાં !
 ધાવતાંને ધાત્રીનાં હૈય જ વી'ધ્યાં !

ઘોડિયે, હિંચકતાંને બલણા ઝુલાવ્યાં નહીં !
 હસતાં'તાં મંદ મંદ હૈયે હુલાવ્યાં નહીં !
 પ્રેયાં સંગીને^{૨૪} અને રહેસ્યાં. બેદદ !
 તારાં ઘરઘોડિયે, તારી ખીખીને અંક,
 ચીખી ભાંચ્યાં હશે તારાં ફજ્દ !

ત્રાસી હશે તારી એ ખીખી અર્જમન્દ^{૨૫} !
 અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !
 એવાં કેન્દન મહી' ને એવી ટિકિયારીમાં,
 લાલ લાલ નિગાહો^{૨૬} ન દીઠી માલિકની^{૨૭} !
 એની બેફર્માનીથી,^{૨૮} એના ઇન્તકામથી^{૨૯}
 છૂટીશ શે ઓ છકેલા !

કેવી કારમી હશે' એ ખૌફગી^{૩૦} ખાલિક^{૩૧}
 તણી ?

આવી ગરીબી ! આવી ગુલામી !

આવી ખુદ-કશી !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

ક્યાં એવા અંજમ^૧ માટે

તે' આ ખોપ ખોલો ?

કઈ મતલબોની તલબને^૨ મિટાવા

ખુદાનો તે' આ ખોફ^૩ બહેયો ?

અરે ડાળ જેની ઉપર તારો દારો-મદાર^૪

એની જ ઉપર કુહાડા ઠઠાડ્યા ?

એવી ગરીબી ? મજબૂરી^૫ આવી ?

ચીરી ખાય જે ગોસ્ત^૬ નિઝના નિસમતુ^૭

એ પણ નથી હાય તું જેવો મિરિકન^૮

આવી ગુલામી ?

શયતાનની એ હરામી હકૂમતને આવી

સલામી ?

અરે રે ગુલામો ચક્રીયે સવાયો તું લાગ્યાર ?

'ગુલામો, ગુલામીની જ'જીર તોડી

ખની બશે આઝાદ જો... ?

ખાશુ, પીશુ શું ?

અને શોપશું કેને આસાનીયતથી^૯

-એવી ફિકરમાં ! એવી ના-મુરિકન^{૧૦}

ખયાલે-ખતામાં !^{૧૧}

ગુલામોના જીવનની જ'જીર તોડી,

કરી દીધાં તે' એને આઝાદ !

પોતે જ થઈ બેઠો ખરબાદ !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ

અરે ઓ સિયાહ-ખખત^{૧૨} !

કેવી અઘોરી કરી ખુદ-કશી^{૧૩} તે' !

કંઈ ખુદ-કશી^{૧૪} જે'થી કાઢે છે પોતાનાં આંતર !

૨૨ મહાબ્રુખિયત, પ્રેમ; ૨૩ શૌહર, પતિ;
 ૨૪ સંગીન. બેચોનેટ (જે બન્નૂક ઉપર
 ચણવેલ હોય છે અને ભાલાનું કામ કરે છે.) ૨૫.
 અર્જમન્દ, શ્રેષ્ઠ, વિનયવતી, ૨૬ નિગાહ, તજર;
 ૨૭ માલિક, ઈસ્તર; ૨૮ બે-ફર્માની, બેવફાઈ; ૨૯
 ઇન્તકામ, પાપનું ફળ આપવાની ખુદાની નીતિ;
 ૩૦ ખૌફગી, કોપ; ૩૧ ખાલિક, ખલકનો બતાવનાર,
 જગતકર્તા.

૧. અંજમ, પરિણામ; ૨. તલબ, લાલસા,
 કામના; ૩. ખોફ, કોપ; ૪. દારો-મદાર, આધાર;
 ૫. મજબૂરી, લાચારી; ૬. ગોસ્ત. માંસ; ૭. નિસમ,
 શરીર; ૮. મિરિકન, ગરીબ; ૯. આસાનીયતથી,
 સહેલાઈથી; ૧૦. ના-મુરિકન, અસંભવિત; ૧૧.
 ખયાલે-ખતા, ભૂલ ભરેલા ખ્યાલ; ૧૨. સિયાહ-ખખત,
 જોનું ભાગ્ય કાળું છે, દુર્ભાગી; ૧૩. ખુદકશી,
 આપઘાત; ૧૪. ખુદકશ, આપઘાતી;

કઈ ખુદકશો પાચ પોતાનાં
 કે પારકાના જીવનના
 તોડી દે, ફોડી દે, જામેલ જ તરે !
 મગર તે તો તોળા '
 કરી ખુદ કરી ખોડનાકી^{૧૫} ભરેલી ।
 અને ગૈર કરી^{૧૬} પણ ગુમરી^{૧૭} ગજબની ।
 લાખોને ગવેલીઓની ઝડીઓથી ફૂંક્યા ।

ઓ રે ઓ શર્દ-ખૂન કાતિલ

શિગૂફા^૨ સમા એ શિશુને ન મૂક્યા ।
 ઔરતમા મા બહેન બેટી ન દેખી ।
 જૈફામા^૩ ખિદમત ખલકની^૪ ન દેખી ।
 કૌયાકુંવરમા તે બેટા ન દીઠા ।
 અરે હમ સીનોમા^૫ તે બન્ધુ ન દીઠા ।
 અને આરે શર્દ ખૂન કાતિલ ।

તે ઠડે કયેજે,

ગુલ બદન,^૬ ગુલ શકલ^૭, ગુલ હસીન^૮
 પરિ દાને^૯
 હાથ બેરહમયા નીચોવ્યા । ।
 એમ । ધગધગતા, ધબકતા ને હીખકતા
 ખૂનને ઉકર્યા ।

ઉલેચ્યા એ આબે હયાત^{૧૦}

તારા એ જગીએ જીવાડવા ।
 હડકાયા ડાઘિયા જીવાડવા

૧૧ ખોડનાકી, ભયમરતા ૧૧૬ ગૈર કરી, બીજની
 હાથ ૧૭ ગુમરી, કરી

૧ શર્દ-ખૂન, ટાકાં લોહીવાળો (સર્પના ૧૫
 ભાવનો) ૨ શિગૂફા, કળી, ૩ જૈફા, ઘરડા ૪
 ખિદમત ખલકની, એમણે જીવનભર કરેલી દુનિયાની
 સેવા, ૫ હમ-સીન, સમવયસ્ક, ૬ ગુલબદન ફૂલ
 જેવા શરીર હતાં ૭ ગુલ-શકલ ફૂલ જેવા પ્રસન્ન
 ૮ ગુલ-હસીન, ફૂલની જેમ હસતાં કે ખીલતાં ૯
 પરિ-દાં દેવપાળ (મૂળ અર્થ 'પક્ષી') ૧૦ આબે-
 હયાત, હેરાતીનું પાણી, અમૃત

તિક્કે શીર-ખવારનાં^{૧૧} અશકને ૧૨ ન દીઠા
 હાથ રે ઓ બે હયા ।

લોહીના લઈને દાન,
 થયા ના એહસાનમન્દ^{૧૩} !
 બન્ધો ના શુકર ગુજર ।^{૧૪}

ખાલી દવા-દાન^{૧૫} જેમ
 જીવતા એ જિસ્મોને
 ફોરન ફેડી દીધા,
 ફૂંચે,^{૧૬} કચરો ગણીને ।

કે ઓઢ્યા ગીધોને, લોહીના સગા ગણીને!
 ગોઝારા તે તો આવમ અમકાવી ।

મજહબ-પરસ્તોની^{૧૭} મહોખખત રડાવી ।
 અરે હમવતન^{૧૮} ઠેરા હણુતલ ।
 અરે અદમીયતની પામાતીના ૧૯

ફૂર કરતવ ।

કેવી જનૂની કરી ખુદ કરી તે ।
 હણી નાખી દોલત । મઝિયારી,
 જમાના અનેકોની પૂજા ।
 મિટાવી તે તહ જીબ^{૨૦}, હતી જે કમાણી
 જુગોની ।

સસ્કૃતિનો સંહાર

ભૂમી નાખી શાનો । ભૂમી નાખી શોકત ।^{૨૧}
 અને કામધેનુઓ કંઈ ભાવનાની
 અને ભાવી કેરી કરી વાઝણી તે ।
 હણ્યા તે હકીમો, હણી તે હકીમી ।

૧૧ તિક્કે શિરખવાર, દૂધ પીતાં બરથા, ૧૨
 અશક, આર્થુ ૧૩ એહસાનમન્દ ઉપકારવશ આભારી
 ૧૪ શુક્ર ગુજર આભાર માનનાર, ૧૫ દવા દાન,
 દવાની શીથી કે દવાનું ખોખું, ૧૬ ફૂંચે ઘેરીમાં, ૧૭
 મજહબ પરસ્ત સમાન ધર્મા, ૧૮ હમવતન. સ્વદેશ
 વાસી ૧૯ પામાતી, પામણી નાથ, ૨૦ તહ જીબ
 સસ્કાર, સંજ્ઞા

૧ શોકત, થોથા, ભવતા,

(અને તું ને તારાં, મરીજ; ૨ તન ને મનનાં)

ઇલેમના દરિયા સમા ઓલિયા કંઈક

જંજળું કી કેરી હજારે જીલોના

ઝેરી અને લા-લિહાજ ૩ લખરકે

લીધા તેં તો ચાટી !

ઇન્સાનિયતની ઓ લાહૌલ ૪ ધ્યાનત ૫ !

હજારે જનમની, કોટાનકોટિ જને, તપતપીને,

કીધેલ જેની જમાવટ !

અધી ખાનદાનીનો કરી ખાતમો, ૬

અધી રહેમતોને, ૭

અધી ન્યામતોને, ૮ અધી એ હુઆઓનો,

તું હારીને બેઠો, ઓ ખુદન જ જલાદ !

ફંદો ને ફાંસો જે નાંખ્યા તે અન્ય કાજ

તેમાં ફસાયો ! તું જ તારો સૌયાદ ! ૯

મફતમાં મળેલું શક્યો ના પચાવી !

અરેરે ઓ અદલાની ઓલદ !

તને ખુશ-નસીબી મળી'તી ખુદા-દાદ ! ૧૦

તો થે કદર ના કરી ન્યામતોની !

ઈશ્વરે આપેલ ઇસ્કામતોની ! ૧૧

ઓ હુશમન વફાના ૧૨ ઓ બની ૧૩ જફાના ! ૧૪

નહોતી કશી તારે નેંદ્રીથી નિસ્ખત !

તો થે અકમી'નાં ઊઘડ્યાં'તાં કિસ્મત !

અદ-દાનતોથી મળી'તી એ જયાફત ! ૧૫

હતી શોહદા-ખાજી ૧૬ હતી ના શહાદત ! ૧૭

અને એટલે આ તાશ ૧૮ કેરો તાબૂત ! ૧૯

તૂટી પડ્યો ! તેં માન્યો'તો સાબૂત ! ૨૦

નથી શેરમાં ૨૧ સાંભળી શેરખોગી ! ૨૨

નથી બાજમાં સાંભળી બાજખોરી ! ૨૩

ભોરિંગ કેરી ભોરિંગખોરી

છતાં સાંભળી છે,

ભોરિંગમાં મેં ભોરિંગખોરી ! ૨૪

અને એ તો ભરખે ફકત ખાંખ્યાંને !

લેકેન તેં તો

અરમાન ૨૫ લાખો ને ઝાટી તમન્ના ૨૬,

પાક આરજુ ૨૭ ને મુજહિદ ૨૮ મુરાદો- ૨૯

અધાં ભરખી ખાધાં અરે ઓ જલ્લીલ ૩૦

હાથ, હથિયાર ને હૈયું હરામી !

જે હાથ ને એક હથિયાર સાથે

હૈયું હરામી આની મજબુ'ત્યાં,

ચંડાળ કેરી બની ચાકડી !

શયતાનિયત ત્યાં હાજિર ખડી !

હેવાનિયતની આંધી ચડી !

ખડકાઈ ત્યાં તો હજારોની લાશો !

શહીદી જમા થઈ ! તું માને તમાશો !

અને આ શહીદી ! નથી એનો ભેટો !

૨. મરીજ; બીમાર; જંજળું, તોપું, મશીનગન;
૩. લા-લિહાજ, બેરશમ; ૪. લાહૌલ, ધૂણાપાત્ર; ૫.
ધ્યાનત, (લાનત), ધિસ્કાર, ધિસ્કારપાત્ર વ્યક્તિ; ૬.
ખાતમો, રિતાશ; ૭. કી, રહેમત, કૃપા; ૮. ન્યામત,
ઈશ્વરકૃપાથી મળેલી વસ્તુ; ૯. સૌયાદ, શિકારી; ૧૦.
ખુદાદાદ, ઈશ્વરે આપેલ; ૧૧. ઈસ્કામતો, માલમિલકત,
સંપત્તિઓ; ૧૨. વફા, વેફી, ઈશ્વરપ્રેમ, વફાદારી; ૧૩.
બની, પ્રેમી; ૧૪. જફા, દ્રોહ, બેવફાઈ, અત્યાચાર;
૧૫. જયાફત, દાવત, મહાભોજ, ઉજણી;

૧૬. શોહદાખાજી, ગુંડાગીરી; ૧૭. શયાદત,
શહીદી; ૧૮. તાશ, ગંજફે; ૧૯. તાબૂત, ઊભી
કરેલો માંચડો (મૂળ અર્થ 'તાબિયો') ૨૦. સાબૂત, ન
તૂટે તેવો; ૨૧. શેરખોરી, શેરને ખાવાની દેવ. (સિંહ
કે વાઘ, પોતાની જાતનાં ખાતાં નથી-જો સૂચન છે)
૨૨. બાજખોરી, બાજને ખાઈ જવાની દેવ.

૧. ભોરિંગખોરી, સાપ સાપને ખાઈ જાવ-
એવો સર્પસૃષ્ટિનો નિયમ; ૨. અરમાન, આકાંક્ષા;
૩. તમન્ના, તીવ્ર ઈચ્છા; ૪. આરજુ, કેડ, વાંછના;
૫. મુજહિદ, પવિત્ર; ૬. મુરાદ, આશા; જલ્લીલ; બેકદર

આ જાં-ફિશાની^૯ આ જાં-નિસારી^{૧૦}
લાખખો થયાં કતલ ! કોડો જલાવતન^{૧૦}
ફતા ફાતિહાની^{૧૧} મહફિલ^{૧૨} મચી !
તું મારતો ના, એ મરતાં જશે !
સરન્તમ ખૂં-ખવારનો^{૧૩} ખૂટશે !

છતાં મકતૂબોનો^{૧૪} નામુસ્કિન^{૧૫} તોટો !
આવી શહીદી ! ન જાશે અલ્લેખે !
લલ્લે ને તું હોનહાર^{૧૬} પેખે ન પેખે !

ખૂનના ખુંદમાં કોડ કોડ ફિન્નાના કીડા !

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ
કરી કતલે-આમો^{૧૭}
હવે મૂંઝવે છે, તને ગીચ ગંધાતી લાશે !
તને બીક લાગી કે જિન્દાની લાશે !
હવે લેશે ફિન્નો^{૧૮}
સુદ્દાનાં માંસની એક એક કતરામાં,
કોડ કોડ અદખલે ફિન્નાના કીડા !
એક જ કીડાતું જોર
બેનગન, સ્ટેનગન, મશીનગનથી ઝાઝું !
સિકન્દર જેવા શહેનશાહને પણ
સગો ના થયો^{૧૯} તો એ બુખારે-મોહરક^{૨૦} !
આલમ-પનાહને^{૨૧} એકાદ કીડાને સખળ
પનાહ ના મળી શકી ના. ના. મળી

અજલને^૩ દાર !

દાઝના મિજાજમાં વાળ્યો તેં દાટ બેરકમ !
એના અંજમ^૪થી તું ઘોશ ત્રાહિ ત્રાહિ !
તું ચે પુકારી બીટીશ 'યા ઇલાહી !'
હવે આ શહીદાની મૈયત^૫ તણી શું તૈયારો
ચાલે ?

અગર તો શું કાતિલની પોતાની તુરખતની
ખુદવાઈ^૭ ચાલે ?

કોનાં કફન ! કોનાં દફન ?

કોનાં કફન ?
કોનાં દફન ?
કબ્રો તો ખોદી !
મગર કોને પોદાડશું ત્યાં ?

અરે મારા દિલમાં રવાં તબ્દીલી^૮ શી !
તહીં જગી બોડે જખાં^૯ દહીંલી શી !

જિન્દા^{૧૦} ન લાગે હયાત !

અને જાશે મહૂમ^{૧૧} જમાતે
પીધાં છે આગે-હયાત^{૧૨}

અરે રે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !
એ તો ખૂબી છે,

જુગની અને જુગાન્તરોની !

એ તો રામાયણ છે.

ઉદ્યાસ્તની ભેગવણી

રાવણુ ને રામની !

ઉદ્યાસ્ત-ધામની !

કોઇ આયમીને જોગે !

કોઇ જોગી આયમે !

૮. જાં-ફિશાની, જીવનની કુખાની; ૯. જાંનિસાર,
જીવનની ન્યોચ્છાવરી; ૧૦. જલાવતન, દેશનિકાલ,
નિર્વાસિત; ૧૧. ફનાફતિહા, ફના મુગમ થઈ જવું,
તારાજ થઈ જવું, સર્વથા નષ્ટ થઈ જવું;
૧૨. મહફિલ, ઉજા, મિજલસ; ૧૩. ખૂં-ખવાર,
લોહી પિનારો; ૧૪. મકતૂબ, કતલ થયેલ;
૧૫. ના-મુસ્કિન, અસંભવિત; ૧૬. હોનહાર, ભવિષ્ય;
૧૭. કતલે-આમ, મોટી કતલ, સાર્વજનિક સંહાર;
૧૮. ફિન્નો, વૈર.

૧. બુખારે-મોહરક- મુઃતિયો તાવ, ટાઈફોઈડ
(ઈતિહાસ કહે છે કે સિકન્દર ટાઈફોઈડથી મર્યો હતો);
૨. આલમ-પનાહ, જાહીશ્વર, ચક્રવર્તી;

૩. અજલ, મોત; ૪. અંજમ, પરિણામ;
૫. મૈયત, મરણોપરાંત કિયા; ૬. તુરખત, કબર; ૭.
ખુદવાઈ, ખોદાણુ; ૮. તબ્દીલી, પરિવર્તન, ફેરવાઈ;
૯. જખાં, વાણી; ૧૦. જિન્દા, જીવતાં છે તે; ૧૧.
મહૂમ, મરેલાં; ૧૨. આગે-હયાત, અમૃત;

હિંચાં ને આથમ્યાનાં કોઈક જ હોય કસળી !
હૃદયને આખલે આરૂઢ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર
ચીસેથી ચાતરી, ચકાવે ચડ્યો તો ?
સતનાં બળોની સામે એકારે આથડ્યો' તો !
ઠઠ સુધી પહોંચાડી, કેણે પછાડ્યો હતો !
ને પેલા પાંડવો, આથમ્યા અનેકવાર !
આથમ્યા છતાં કદી ય લથડ્યા ન સતથી !
પડતીતી ઠોકરો ઠારઠાર ખાધી, છતાં ચળ્યા-
નહીં ધર્મના મમતથી

જ્યારે અંદરથી લાગે છે ઠેશ....!

અરેરે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

ખીજી કોઈ પછાડે તો સાવધ રહેવાય છે !
પણ જ્યારે અંદરથી લાગે છે ઠેશ :
રાખી શકાતી નથી ખળરદારી લેશ !
સાચવી શકાતા નથી ગુમશુદા^૧ હોશ !
વિજયના જ છાકમાં,
તુમાખીના દિમાકમાં,^૨
લથડી પડાય છે, ચડવાની બ્રાંતમાં !
ખોવાઈ જવાય છે, ખુરેલ ખોટી ખાંતમાં !

આજ તું હસે છે !

આજ તું હસે છે !
તું જોઇ રહ્યો છે :
આઝાદીના આશકો કેવા હાથ ધસે છે !
આમ જ હસતા રહ્યા છે, જગના
જંગીજખાન !

આમ જ હુયોધન હસ્યો'તો
આમ જ હુઃશાસન ને આમ જ શકુનિ-
યે હસ્યો'તો

હજી હમણાંની વાત છે:
હિટલરની મુઠ્ઠીમાં મત્સર માતો ન હતો !
મુસોલિનીનો મુઠ્ઠોનો રોફ રંગ-રાતો હતો !
નહોતી ખળર એમને

કે એમનો એ અંધ સંઘ કંઈ દિશ જતો હતો !
મગરીબ^૩ કેરી આથમતી રાશનીને
ખાવરમાં^૪ ભિગતો માનતા સિરાજ!^૫
આખે-રેગિસ્તાનના^૬ કુબૂલનૂમા^૭ નજરને^૮
ખૌરિયત-ખુશાલી^૯ નો માન્યો તે સાજ !^{૧૦}

જ્યારે ફૌજ મટીશ તું....

અરેરે ઓ અલ્લાની ઔલાદ !

આખર તો એક દી' ઓ રે ઓ કાલખાજ !
ફૌજ મટીને તું થઈશ ફાર્જ^{૧૧} !
મદહોશી^{૧૨} કોઈની કાયમ રહેતી નથી !
લાંગ્યા વગર કોઈની રહેતી નથી ભૂખ !
આખર તો તું ચે છો :
કોઈ અમ્મા તણો ખેટડો !

જેદી તને સાંભરશે....

કોણ અલ્લાહ તણી બેટીનો ખેટડો !
આખર તો કોઈ દી',
સાંભરશે તને તારી ખીજી ને બચ્યાં !
ઘર તને સાંભરશે,
ઘરના દુલાર તને સાંભરશે !
હસરતો વસ્લની^૧ ચૈનો અમનની^૨, દીદારોની,^૩
હૈયાના ગુંબજોમાં જાગશે !
પણ એ ખૂન-રેજ^૪ તારા હાથોને શું કરીશ !

૩. મગરીબ, પશ્ચિમ; ૪. ખાવર, પૂર્વદિશા; ૫. સિરાજ, ચૂર્ગ; ૬. આખે-રેગિસ્તાન, રણનું પાણી, મુગજળ, ઝાંઝવાં; ૭. કુબૂલનૂમા, મિથ્યા છે દરજે જનું, માયાવી; ૮. નજરો, દરજે, દેખાવ; ૯. ખૌરિયત ખુશાલી, સેમકુશળતા; ૧૦. સાજ, સામાન; ૧૧. ફાર્જ, વિવેકબુદ્ધિવાળો, સત્યાસત્યનું જ્ઞેને જ્ઞાન થયેલ છે. ૧૨. મદહોશી, નથો.

૧ હસરતો વસ્લની, પ્રેમની આપ્તકામી;
૨. ચૈનો અમન, સુખભોગ; ૩ દીદાર, દર્શન; ૪ ખૂનરેજ, લોહીથી ખરડાયેલ,

૧. ગુમ-શુદા, ગુમ થયેલ; ૨. દિમાક, મગજ;

ખૂને-નાહકથી^૫ ખિન્ન હૈયાનું શું કરીશ !
ભરખી ખાતી એ તારી આંખોનું શું કરીશ !
એ તારા હાવલાવ ખવીસી^૬ ખવામના^૭
-એનું તું શું કરીશ !

એ તારી ખૂં-ખવાર^૮ હસ્તી, એ ચહેરો મ્હોરો,
કયાં જઈ છુપાવીશ ? કઈ તરફ મિટાવીશ ?

જમજમનાં^૯ જળની પખાલો હજારથી
એ ખૂન ધોવાશે નહીં !

તને કેાણ પહેચાનશે ?

બે-શુનાહ બે-પનાહ^{૧૦} ખૂનેની ખતરનાક-
સખી,^{૧૧}

તુથી ને તારાથી કેમેં ય સહાશે નહીં !

તારી એ ઇન્તજર-આલુદ^{૧૨} વાપસી !^{૧૩}

તારી એ ઘોર ખૂને-આલુ^{૧૪} વાપસી !

કેાણ પહેચાન ? કેાણ મન્માનશે ?

તારો એ તબ્દીલ^{૧૫} તહેનાતને

ગણશે તહેનાત^{૧૬} કેાઈ ગેરની !^{૧૭}

હાય રે ! તને જોઈ તારાં

એ બીબી બાળ ગભરાશે !

પાપ-છાપ છપાયેલી સૂરતથી બી જશે !

અલ્-વિદા^{૧૮} કરેલ જેને અરકક્ષિયાં^{૧૯}
આંખથી

એ તારી સાંવરી સૂરતની યાદમાં,

એ હેખતાઈ જશે !

આવો ! બચાવો ! મહેબૂબ !^{૨૦}

પુકારો પુકારો એ યાશે તાજગુબ !

હાજર ખાવિન્દ^{૨૧}ને ઓઝલ^{૨૨} માનીને,

પરેશાનીમાં થશે ફૂખાફૂખ !

તને દેખાશે તારી બીબી ને બાળમાં ...

ન તને ય છેતરશે ચરમે-ખૂંઆલુદ^{૨૩} તારાં !
તારી બીબીની મહીં, તારાં એ બાળ મહી,

દેખાશે ફિલગીર દીદાર^{૨૪} !

બીબીઓ કંઈક તેં વીંધેલી !

અને ખૂરાં ચરમો^{૨૫}થી કંઈકને ચીંધેલી !

અને એનાં હૈથેથી તેં જે વછોડયાં હતાં,

બેશુમાર બાળકોની ફાટેલી આંખ,

તારાં જ બાળ મહીં દેખાશે !

ત્યારે તું કેવો બની જઈશ રાંક !

કદપી કદપીને એ ભાવી ચિતાર,

હું ચે, હાય ! બની જાઉં રાંક !

અને ખોઈ બેસું નિરાંત !

વસમી કરી છે તેં વાવણી

અર રે ઓ અલ્લાની ઓલાદ !

તારે જ હાથે તેં

માંડી છે ખેતી ખતરનાક !^{૨૬}

ખેડી છે અજનવી^{૨૭} હજથી હવસનાક !^{૨૮}

મજહબી^{૨૯} બિરાદરોનાં

સર અને સીતામાં,^{૩૦}

જુગર આશલીનામાં,

૨૦ મહેબૂબ, પ્રિયતમ.

૧. ખાવિન્દ, પતિ, સ્વામી; ૨. ઓઝલ, અદી; ૩ ચરમ.ખૂ-આલુદ, ખૂનથી ભીની આંખ; (ખૂં-આલુદ. લે લીંબીની); ૪ દીદાર, મુખ; ૫ ચરમ, આંખ; ૬ ખતરનાક, ભયંકર; ૭ અજનવી, વિચિત્ર; ૮ હવસનાક. લ પટ; ૯ મજહબી, સમાનધર્મી; ૧૦ સીતા, છતી;

૫. ખૂને-નાહક, નકામી ધન્યા; ૬. ખવીશી, રાક્ષસી; ૭. ખવાસ, સ્વભાવ; ૮ ખૂ-ખવાર, લોપી બીના; ૯ જમજમ, મડકાનો પવિત્ર ફૂલો (આપણી ભંગા જેવો પવિત્ર મનાય છે); ૧૦ બે-પનાહ, અચરણ; ૧૧ સખી, લાલાય; ૧૨ ઇન્તજર-આલદ, આતુરતા ભરેલી; ૧૪ ખૂને-આલુ, લોપીબીની; ૧૩ વાપસી, પુનરાગમન; ૧૫ તબ્દીલ, ફેરાર; ૧૬ તહેનાત, લાજરી; ૧૭ ગેર. ધન્યો, પારકા ૧૮ અલ-વિદા, અલ્લાની ઓલાદ; ૧૯ અરક-ક્ષિયાં, અશુ ચરતી;

૧૫: ૧૯ અરક-ક્ષિયાં, અશુ ચરતી;

ખૂંપાડી અગનજીભ, ઉખાડયા છે પ્રાણ
ખાતર પૂરેલ છે : હાડનાં ને ચામનાં
ઝોર્યાં છે લાખ લાખ જિસમ, ૧૧

હગલાને મોઢે
પરવા કરી નથી તે
જિન્દાને મરવા દેવાની !
મરતાને ખમ્મા કે'વાની !

અને...વસમી કરી તેં વાવણી :
રે રે દાનત હરામ ! વાળ્યાં તેં દ્રેષખીજ !
વાળી નફ્સાનિચત ૧૨
મતલબ-પરસ્તીને ૧૩ હજાર હાથે વાળી !
સીંચ્યાં તે ખેતરોમાં વસમાં વાવતરો,

ખેશુમાર મકતૂલનાં ૧ ખૂનથી,
હજીયેલ હસરતનાં ૨ ધોધથી,
થનગનતી આરજૂના અચૂળી ૩ અવરોધથી
અને...પરવરદિગારે જેને નિમ્યાં'તાં નેહથી,
ઉમ્મે-તખઈની ૪ દુઆઈ દઈ,
-એમની આયુ અચુ લોગવી, ઝૂટવી ઝનૂની
તેં છેહ

એ બધી ઉમ્મની, એ ખુશાલ સાલની
કેટલી તાદાદ હશે !

ફલકના ૫ સિતારા ૬ થી જ્યાદહ તાદાદ હશે

૧૧ જિસમ, શરીર; ૧૨ નફ્સાનિચત, સ્વાર્થ
અને અભિમાન; ૧૩ મતલબ-પરસ્તી, સ્વર્થભક્તિ.

૧. મકતૂલ, કતલ થયેલ; ૨. હસરત, અરમાનો,
કોડ; ૩. અચૂળી. દોષિત; (પણ 'અખૂખ' એટલે 'એક
પથગંબર'); ૪. ઉમ્મે-તખઈ, ૧૨૦ વર્ષનું ખુદાએ
બક્ષેલ આયુષ્ય; (આપણે જેમ ૧૦૦ વર્ષનું ગણાય
છે તેમ); ૫. ફલક, આકાશ; ૬. સિતારાઓ, તારાઓ;

*

તાક્યાં હથિયાર તારાં, હેઠાં રે મૂકી દે તો,
ઢેયાની વરાળું તુ'ને સંભળાવું એ....શિકારી.
મોઢાં નવ ખુલ્યાં જેની પાખું નવ ફૂટી જો,
એવા પોટા રે પ્રજાળી થિયો કાઉં રાજી....એ શિકારી. -કવિ 'દાદ'

આદમીયત^૭ ખોવામાં
પામાલી^૮ ખોવામાં,^૯

બે-જવાબ^{૧૦} રસ્મો^{૧૧} તેં કીધી ઇસ્તેમાલ !^{૧૨}
લા-જવાબ^{૧૩} અંજમો^{૧૪} લાવશે કમાલ !
ખેડ્યુ છે આટલું ! ખાતરું છે આટલું !
વાળ્યું છે, પાચું છે, ટોચું છે આટલું !
ફસલ^{૧૫} કેરી ખ્વાહિશ^{૧૬} થશે પૂર્ણ તારી !

ખીજ તો ખળી જશે ને
ખાતરના કણ કલ્લોલશે

પણ એક જ અચરત થશે !
પીધેલાં ઝરનાં અદ્ભુત અમૃત થશે !
ઊગશે ન દેષો ને ઊગશે ન મતલબો !
ઊગશે શહીદીનાં અરમાનો !

ખેચેલ ખીજ તો ખળી જશે, ટળી જશે
ખાતરના એક એક કણ કલ્લોલશે !
શોષિતનાં પાણીનાં^{૧૭} એક એક ધુન્દ
ફૂંડલિયે ડાલશે !
સૂંડલિયે ખોલશે !

કન્દનની આગથી, નિકન્દનની ખાખથી,
સ્મિત કરન્ત ઊગશે નન્દન શા ખાગ !

અન્દન-સુહાગ !

આઝાદ ક ઠોથી હરદમ ગવાશે વાસન્તી રાગ !
સતની ફેટેહના ફોરશે પરાગ !

૭. આદમીયત, માનવતા; ૮. પામાલી, પાવમાલી; ૯.
બોલું. વાવવું, ૧૦. બે-જવાબ, બેજવાબદાર; ૧૧.
રસ્મ, રિવાજ, રીત; ૧૨. ઇસ્તેમાલ કીધી, વાપરી;
૧૩. લા-જવાબ, અજોડ; ૧૪. અંજમ, પરિણામ;
૧૫. ફસલ, પાક; ૧૬. ખ્વાહિશ, ઇચ્છા; ૧૭. પાણી,
પાણી પાવું તે, સિંચાઈ.

મીણાંબાદ

કંઠસ્થ : ધોળીલાક લાખા ડોળી

સંપાદક : ખોડીદાસ પરમાર

દેશજ કંઠસ્થ સાહિત્યમાં ગ્રામયોગોની દરેક પ્રકારની વૃત્તિ સંતોષાય તેવા વિધવિધ જનના અને વિષયરૂપના કંઠસ્થ લોકગીતો હજી આજે પણ અનેક નરનારના હોઠોહૈયે ટંકાએલ પડ્યાં છે. આ કંઠસ્થ દેશજ ગીતોની ફૂલગૂંચણી કરનાર મોટાભાગે લોકનારી જ છે, જેણે સંસાર-જીવનના દરેક પડ પાસા નિહાળી, અનુભવિત જીવનની સંવેદના આસ્વાદી, તેમાંથી ઊર્મિ, આનંદ, શોક, દુઃખ, સંવેદના વિરહ, યાતના વગેરેની અનુભૂતિના પાસામાં આળોદીને તે અનુભવના દર્શનમાંથી જ લોકગીતો તેણે રચ્યાં છે. જે પછી તેા મોકળા મને અને છૂટા દિલ ઉભરાએ ગાઇ નાખ્યાં છે. આ આરૂઢ જીવનમાંથી છૂટકારાની પળે તેણે આ ગીતો ગાતાં મેળવી છે, અને ગીતોદારા મનનો ઉભરો ઠાણવી તેણે મોકળાથ મેળવી લીધી છે. આમ લોકગીત જીવનમાં પોરા રૂપ છે.

પણ આ સંસારમાં માત્ર સુખદુઃખની સ્થુળ સંવેદનાઓ જ કંઈ સુખ્ય નથી, એ ઉપરાંત બીજું ધણુંય અનુસરણુરૂપ હોય છે. તેનું પણ લોકજીવનમાં જાંચેરું સ્થાન અને માન છે, એટલે જ લોકનારી-ઓએ એવા સંત, સમ-વયદર્શી-સાધુ, આ ભવસાગરને તરવા ભક્તિ કરનાર, ભક્તિવત્સલ સાધુ, વગેરે જે માનનીય આદર્શરૂપ નરનારી છે, તેના જીવનમંડળની પણ દેશજ સાહિત્યમાં રચના કરીને, કંઠસ્થ કરી લીધી છે. લોકનારીને મન સીતાજી નારી સમદુઃખીઆરી દેખાય છે, તેા મીરાંબાઈને સંસારનાં વિષ ધીને મસ્તરીતે હરિને ભજતી, કોઈની પરવા ન કરનારી સ્વમાતી ભક્તણી રૂપે દેખાય છે. આમ મીરાંબાઈના જીવનમંડળના માત્ર થોડાક ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ સત્યવાળા રાસડા, ધોળ, ભજન વગેરે કંઠસ્થ દેશજ સાહિત્યમાં રચેલા મળી રહે છે. શામળિયાની સ્નેહી મીરાંબાઈ લોકજીવન અને લોકનારીના હાલ સુધી સ્થાન પામી ચૂકી છે, તેનું કારણ મીરાંબાઈની ખરી ભક્તિની લગન જ છે.

આ ધોળમાં મીરાંના બાપનું, તેમજ શુરુનું નામ, ઉપરાંત મીરાં બાળપણથી જ કૃષ્ણ ભક્તિમાં રત છે, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે. તેા રાણાજી અને મીરાંબાઈના સંવાદમાં બેઠકપણે મીરાં જવાબ આપે છે, તેમાં તેની સાચી ભક્તિની છાપ દેખાય છે, ઉપરાંત ‘બાળ’ ‘ફાલ’ શબ્દમાં મીરાંબાઈનું મૂળ બેરા-પણું દેખાય છે. મીરાં પોતે જ સામે ચાલીને દારકાની જત્રા મારેનું રાણાજીને આમંત્રણ આપે છે, તેા રાણો કાખાની બીક દેખાડે છે, ત્યારે મીરાં કાખાને ભાષ જેવો ગણે છે, અહીં ભક્તહૃદયને સર્વ કુદૃબ જેવું જ છે, તે દેખાય છે.

આ ધોળના ઘડમાં મીરાંનો ટૂંક પરિચય, વચમાં મીરાં-રાણાજીનો સંઘર્ષ અને સંવાદ, પીચછે-અંતમાં દારિકા યાત્રાથી આ ધોળ પૂરો થાય છે. આમ ટૂંકમાં મીરાં અંગલને વર્ણવનાર આ લોકગીતને શું લોકવાણીનું કંઠસ્થ લઘુ આખ્યાન ન લઈ શકાય ?

“મીરાં” એ નામ સાચું છે કે ઉપનામ ? એ પ્રશ્ન શિષ્ટ સાહિત્યમાં ચર્ચાયો છે જ. આ લોક-ગીતમાં “મીણાં” નામ વાંચતા એ પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિથત થાય છે. ગ્રામીન સાહિત્યમાં “મીરાં” એવું નામ ક્યાંય જોવા મળ્યું નથી. પણ “મીણાં” નામ ઘણીક લોકરચનામાં સાંભળવા મળે છે. બાળા રામ ગોપી-દત્તની માનાનું નામ “મીણાંવતી” જ બોલાય છે વળી રાં નવધણી માનાનું નામ પણ ગ્રામયોગી શાંવતી” જ કહે છે. મીનગદેવીને પણ ગ્રામયોગી “મીણુલદેવી” કહે છે. આમ મૂળે “મીનાવતી” ને

ગ્રામલોકો આ રીતે ઉચ્ચારે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આપર, ભરવાડમાં આળે પણ “મીણું” નામ જોવા મળે છે. તો આ લોકગીતમાં મીરાંબાઈ નામને બદલે “મીણુંબાઈ” નામ પ્રયોજ્યું છે તે નામ મીરાંનું સાચું ન હોઈ શકે ? (જો કે બીજા લોકગીતોમાં મીરાંબાઈ પણ છે.) આ નામની જેમજ તેનાથી ભ્રટ્ટી રીતે જોતાં જૂનાગઢને કુંગર ખેઠેલા પીર “મીર દાતાર” ને ગ્રામ લોકો આળે પણ “મીણું દાતાર” જવું છે કે મીણું દાતારની માનતા કરી તેમ કહે છે. લોકખેલીના વળાટમાં મીર, મીરાં, કે મીણુંમાં લોકો બહુ ફેર જ જોતાં નથી. જો આમ તર્ક કરવો હોય તો કરી શકાય કે, મીર (માગણ) તેના અન્યન્દાતાના ગુણ ગાય છે તેથી આજીવિકા મેળવે છે, અને બાઈ મીરાં પ્રભુના ગુણ ગાનારી ગુણ ગાઈને વૈકુંઠ પદ વાંચે છે, એટલે પ્રભુના ગુણ ગાનારી “મીરાં” (જોકે મીરાંણી જોઈએ). એમ તો નહિ હોય ને ?

રાયમલ રાઠોડની દીકરી મીણુંબાઈ, મીણુંબાઈને લક્ષિત ઉપર લાવ ઘણો રે.
બાળાવેહે ગિરધર વરિયા મીણુંબાઈ, મેવાડો રાણો આંચો પ્રણવા રે.
સાચો મારે શામળિયો લડથાર રે રાણાજી, હીરલો લાધ્યો હર્યના નામનો રે.
રાણાજી તે લખી કાગળ મોકલે મીણુંબાઈ, દેજો મીણુંબાઈના હાથમાં રે.
થોડી થોડી ભગતાયું કરો રે મીણુંબાઈ, લોક તમારી નંદા કરે રે.
નંદા કરે એને કરવા દેજો રાણાજી, લોકડાં સંસારિયાના કૂતર્યા રે.
લ્યો, લ્યો મીણુંબાઈ તમે નવલંબો હાર, તળશીની માળા મીણુંબાઈ દૂર કરો રે.
તોડું તારો નવલંબો હાર રે રાણાજી, તળશીની માળા હર્યના નામની રે.
પેરો રે મીણુંબાઈ તમે હીરના સીર, ભગવા લુગડાં મીણુંબાઈ દૂર કરો રે.
કાડું તારા હીરના સીર રે રાણાજી, ભગવા લુગડાં હર્યના નામના રે.
જમો જમો સાકરિયો કંહાર રે મીણુંબાઈ, ટાઢા ટૂકડાં મીણુંબાઈ દૂર કરો રે.
બાળું તારો સાકરિયો કંહાર રે રાણાજી, ટાઢા ટૂકડાં હર્યના નામના રે.
લ્યો લ્યો મીણુંબાઈ તમે તળશીસરણામ્રત, ઝેરના ખ્યાલા રાણો મોકલે રે.
શામળિયાને સરણ રાણા તળશીસરણામ્રત, ઝેરના ખ્યાલા મીણુંબાઈ પી ગિયા રે.
સાધુડાંનો સંગ તમે સોડો રે મીણુંબાઈ, હાલોને રાણાજી જાઈ દુવારકયા રે.
કાશી તે નગરીના સોઠમાં રાણાજી, ગરવા-રૈદાસ ગરુ મીણુંબાઈ પામિયા રે.
દોયલી સે દુવારકયાની વાટું રે મીણુંબાઈ, દુવારકયાની વાટે કાળા લૂંટશે રે.
કાળો મારો માડી જીયો વીર રે રાણાજી, જ્યેન્યને લૂંટીને કાળો શું કરે રે ?

ધીંગા વાગે ઢાલ, આવી મળે અનેક જણ;
ધીંગા મચે ધમદોળ, કોઇ ન આવે આંગણ.

*

હુજે તેને દાઝ, હુખ્યા વીણ દાઝે નહિ;
કવણ કિયાને કાજ, મરવા આવે મયાઉતન.

ચાંદો-સૂરજ દાડી દાડી ઉઝિયા રે !

લોકગીત-આરંભ

પ્રવીણકુમાર એ ગઢવી

“ ચાંદો-સૂરજ દાડી દાડી ઉઝિયા રે ! ”

—સૂર્ય અને ચંદ્ર રોજ રોજ જો છે અને
આયમે છે કુદરતનો એ અક્ષર નિયમ છે સમય વલો
જાય છે, કાળનું ચક્ર એકધારી ગતિએ ચાલ્યા કરે
છે એક બગાળીએ ગાયું છે

સમય બહિયા જાય નહીર ઓતેર પ્રાય,
જે જન ના જોડે તાકે ધિક્ક શતધિક્ક

સમય નદીની જેમ વલો જાય છે જે એને
ઝોળખતો, નથી જાણતો નથી, તેને શત શત
ધિક્કાર છે

એ બગાળી તો વઘા જતા સમયને ન પાર
ખનારાઓને સો સો ધિક્કાર આપે છે પણ રૂણ
તીરની નારી તો જાણે સમયની નદીનટે જામી જામી
અડખે પડખેની હરિયાળી નીરખી રહી છે એને
વઘા જતા સમયતીરનો અકસોસ નથી એની આખો
તો વઘા જતા સમયમાથી બીસાના કાળચક્રમાથી
કેમ સૌંદર્ય શોધવા મથી રહી છે

ચાંદો સૂરજ દાડી દાડી ઉઝિયા રે !

‘ દાડી દાડી ’ શબ્દ એનો પોતાનો છે કેમકે
શાવકાર લોક એના ભાષ-ભાકુડને તો દાડિયા
(=ખેતમજૂરો) કહે છે અને નિજનદમા મસ્ત
ખનવુ હોન પછી પરાયા શબ્દો શાને શોધવા ? કોઈ
કદિ શબ્દ જોખી જોખી કાન્ય રચે એમ એ પણ
ચચા બેળી છે

એ દાડિયાના જીવનમા ચાંદો-સૂરજ જોડે કે
આયમે, એમા શું થવાનું હતું ? સૂરજ જાગ્યે મજૂ
રીએ જવાનું અને ચાંદો જોગેના જોગે ત્યા ખાટનીમા
દૂટિયુ વાગી સપ્ત જવાનું એક નિશ્ચિત જીવનક્રમમા
જો શ્વાસ લેવાના છે, એમા ચાંદો સૂરજ કયા નવા

1૧ જગતી જતા હશે ?

સુહાગ રાત ટાણે એણે ચાંદો સૂરજને યાદ
કર્ચો હશે કે ?

—આજુ સોહાગ કૈ રાત
ચંદા તુમ ઉઘડા,
ચંદા તુમ ઉઘડો,
સૂરજ મત ઉઘડો

હે ચાંદા, તું જાગજો, આજે મારી સુહાગ
રાત છે અને ઓ સૂરજ, તું જાગતો નહી

પણ એતો અવધી નારીની કરિતા છે
સૂરજને ન જાગવા દધને કાળના પ્રવાહને થભાવી
દધને મધુ રજની જાળવવાની એની કામના છે

રૂપેણતીરની નારી તો એટલું કહી થભી ગઈ છે કે

‘ ચાંદો સૂરજ દાડી દાડી ઉઝિયા રે ! ’

જાને જાગના અને આયમતા એતો જીવનનો
ક્રમ છે, પણ ન જાણે એ કયાથી મોરખી છ શી
હૃદયના ઉપાડી લાગે છે એની આપમા હરિયાળુ
સૌંદર્ય અગર્ભ જાય છે મોર લીની વરિયાળીનો
રગીનો રસિયો છે અને ચાંદો-સૂરજ રોજ રોજ
જોડે છે

‘ ચાંદો સૂરજ દાડી દાડી ઉઝિયા રે,
મારે લીલી વરિયાળીનો રગ-રસિયો રે .

મોર માટે વરિયાળીનો રગ ગીનની ગાનારી
પહેલીવાર જ શોધી લારી લાગે છે અને એનો
મોર તે પેનો ચોમાસે ટવકારા કરતો લાખી ડોકવાનો,
પીછીઝાવાનો નહિ એનો મોર તો એનો પિયુ છે-
પ્રેમી છે ઘણેરા લોકગીતોમા મોર સ્ત્રી હૃદયના પુરુષ
પ્રત્યેના પ્રેમનું પ્રતીક બન્યો છે ‘ જાપેના મોરતા તે
કેમ કરી જોનશે રાજ ! ’ એ લોકગીતમાનો મોર તો
ક્યારેય ન જૂનાય તેવો છે

1- માગત આવે દેલ ૫-૧૮

માર લીલી વરિયાળીનો રંગ-રસિયો છે.
લીલી વરિયાળી જેવી મીઠાશ એના હૈયાની છે. હૈયા
માટે આવી જીવંત ઉપમા ખોળવા શિષ્ટ સાહિત્યના
ગ્રંથાગારમાં જઈએ તો નાકે દંભ આવે. ખેડુ કન્યાનું
ગીત છે-વરિયાળીના લીલા જમ ખેતરમાં કામ કરતાં
કરતાં ગાયું લાગે છે.

એવા કામજુગારા પાછળ કઈ ખેડુકન્યા
ગાંડી ન બને ?

ચાંદો સૂરજ દાડી દાડી ઉજિયા રે,
માર લીલી વરિયાળીનો રંગ-રસિયોરે...
મારી મોજડીમાં તે રંગ લાગિયો રે,
માર લીલી વરિયાળીનો રંગ રસિયો રે...

લીલીજમ વરિયાળીનો રસિયો હવે એની
મોજડીને ભીંજવી રહ્યો છે. એની આંખો જાણે
ગાનારીના આંધે અંગે ફરી રહી છે. અને ગાનારી
તો જાણે પિયુ મિલનમાં મત્ત બની લાન ભૂલી ખેડી છે :

મારાં કડલાંમાં તે રંગ લાગિયો રે,
માર લીલી વરિયાળીનો રંગ રસિયો રે !
ચાંદો-સૂરજ દાડી દાડી ઉજિયા રે...
મારી હાંહડીમાં તે રંગ લાગિયો રે,
માર લીલી વરિયાળીનો રંગ રસિયો રે !
ચાંદો-સૂરજ દાડી દાડી ઉજિયા રે...

કડલાં અને કાંબિયું આવી ગઈ. સૂગ સેવતાં
પહેલાં એ ન ભૂલતા કે કડલાં-કાંબિયું માત્ર ઘરેણું
નથી, એના પ્રેમનાં પ્રતિક પણ છે. આપણાં પ્રણય
ગીતોમાં એ પ્રતિકો અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલાં છે :

સોરઠના સાગરતીરે આવા શબ્દો મળે છે :

૧.એક ચાંદો-સૂરજ ફેરી ફેરી ઊગશે,
એક તારી કાંબિયો ઉપર ઝોલો લાગિયો.
ઓ કાંબિયોના ઘડનારા સોનીડા,
એક ચાંદો-સૂરજ ફેરી ફેરી ઊગિયા...

હાંસડી, કાંબિયો, ચૂલા, ઝોલિયા અને

પોલકાંમાં એવાં રૂપ છે કે ચાંદા સૂરજને ફરી ફરી
ઊગવું પડે છે.

પણ એમાં વરિયાળીનો રંગરસિયો નથી એટલે
કાંઠા ભીંજવી દે એવો જામિનો હિલોળો નથી. મારા
ગીતમાં તો નરી પાગલ મસ્તી નીતરતી લાગે છે :

‘ લીલી-પીળી છોગાળી છેલ માછલડી ! ’

એ સુંદર ગીત મારી પાસે છે. છેલ જખીલી
માછલી એ દરિયાની માછલી નહીં. આ માછલી તો
લીલાં-પીળાં છોગાંવાળી છે એણે લીલાં પીળાં ચીર
આટ્યાં છે. અને આવી તો મસ્તીખોર છે :

૨ હમ તો રાજ, પિયા ! જલ કી મછરિયાં,
તુમ ધીમર કે લરકા.

ઝમકે જલ ડાલત કાય નૈયાં ?

નજર ભર હેરત કાયનૈયા ?

હમ તો રાજ, પિયા ! જલકી મછરિયાં !

ઝોરે રાજવી ! હું પાણીની માછલી અને તું
માછીમારનો છોકરો, ઝટ લઇને જાળ નાંખતો કેમ
નથી ? નજર ભરીને જોતો કેમ નથી ?

ફૂલથી થે વિશેષ લયની ક્રમખતા છે એમાં.
શુદ્ધેલખાંડની ગાનારીએ પણ ગાઈ જણ્યું છે.

પાતાળલોકમાંથી એવી માછલી ચાલી આવી
છે એના અંગે અંગે અલંકાર ઝૂટે છે :

લીલી પીળી છોગાળી છેલ માછલડી,
મારી માછલીને ઝૂમણાંની જોડ્યો,
લીલી પીળી છોગાળી છેલ માછલડી !
તારી માછલીના શા ઘાટ ઘડિયા,
છોગાળી છેલ માછલડી.

મારી માછલીને કડલાંની જોડ્યો,
લીલી પીળી છોગાળી છેલ માછલડી !
તારી માછલીના શા ઘાટ ઘડિયા,
છોગાળી છેલ માછલડી !

-શુદ્ધેલખાંડ જેવી લાવની ભરતી અને મરતી

ગીતમાં નથી એ સાચું. પણ એકુલ્યાના માછલીશી ચિતરનારની સૌંદર્યભાવના ઉત્કૃષ્ટ નથી શું ?

અલંકારોના સહારે દેવાના પ્રણયભાવને વ્યક્ત કરવાની આપણાં લોકગીતોમાં એક પ્રણાલી છે. પરિણામે પ્રણયભાવને વ્યક્ત કરતાં આવાં મધુર ગીતો ગરબાં ગાંઠ્યાં જ છે :

નજરબર હેરત કાય નૈયાં ?
હમ તો રાજ, પિયા ! બનકી હિરનીયાં.

તુમ ઠાકુર કે લરકે.
તુપક તીર મારત કાય નૈયાં ?
હમતો રાજ, પિયા ! બનકી હિરનીયાં !
નજર હાર હેરત કાય નૈયાં ?

—એ રે રાજા, હું તો વનવગાની હરિણી
અને તું ઠાકોરનો કુંવર. જટ દઈને તીર મારતો કેમ
નથી ? નજર ભરીને જોતો કેમ નથી ?

કડલાં—કાંબિયુંવાળું પ્રણાલીગત ગીત જોઈએ :

જલું એકાવન હારમાં, હેંડવું લારોલાર,
અવળાં ઓઢયાં લેરિયાં, સવળાં ઓઢયાં ચીર.

પગ પરમાણે મોજડી, કૂમતાંની જે જોડ.
જલું એકાવન હારમાં, હેંડવું લારોલાર,
અવળાં ઓઢયાં લેરિયાં, સવળાં ઓઢયાં ચીર.

—એમાં રાધિકાભાવ છે. ગામના માઢમાં
આડયમનાં ગાણાં હિલોળે ચડ્યાં છે. એમ કહે સોહતો
એકાવન હાર—એકાવળ હાર હિલોળે છે. મેળામાં
જવાની ઉતાવળ છે—સાથોસાથ ચાલવાની તમન્ના છે.
એટલે અવળું—સવળું પેરી લેવાય છે. કોઈ કનૈયા
મનમાં વસી ગયો છે.

સાચળા સાથે બજારમાં જઈ ઘરેણાં વેરવાની
કલ્પના કોઈ પણ નવોદા માટે મધુરા સ્વપ્ન સમી છે.

સાચળા, ઈંટ પડી મારગડે,
કે મોલ ચણાવજો રે લોલ !
સાચળા, એક વાર કડી શેર જાજો,
કે કડલાં લાવજો રે લોલ !

સાચળા, લાવો તો એ જોડ લાવજો,
કે ઝગડો લાગશે રે લોલ !

—એવાં ઘણાં ગીતો આપણી પાસે છે. નીચેના
ગીતમાં પણ કાવ્યવસ્તુ એ જ છે. અલખત, એનું
નિરૂપણ એવું અદ્ભુત છે કે એને અતિ સુંદર લોક-
ગીત કહેવાનું મન થઈ આવે :

‘તમે ચાલો બજારું, મૈં સંગ ચલૂંગી
ડાલરિયા સિપાયા, મૈં સંગ ચલૂંગી !’

એમાં અનેરું ડાલન છે ‘બજાર’ માટે ‘બજારું’
શબ્દ છે. પણ કેટલો મધુર ! લાખા વ્યાકરણનાં પૃષ્ઠોમાં
ક્યારેય મધુર બનતી નથી, એ બને છે કેવળ આન-
વીના કહે ‘ડાલરિયા સિપાયા !’ નમણું સંબોધન છે
એક દૂરો યાદ કરવા જેવો છે :

ભલ ઘોડા કાઠી ભલા; પેની ટેક પેરવેશ,
રાજા જદુવંશરા, ડાલરિયા કચ્છ દેશ.

એમાંનો ‘ડાલરિયા’ શબ્દ કચ્છદેશથી આવેલો
રૂપેણતીરે ફરી મધુરો બની બેઠો છે. એ શબ્દમાં
મોહક લય છે. આખા ગીતમાં સુરોમ્મલ લય વહાવવા
ખાતર એ અત્રે પ્રયોગયો હોય એમ લાગે.
તમે હોરો કડીલાં, મૈં સાથ ચલૂંગી,

ડાલરિયા સિપાયા, મૈં સંગ ચલૂંગી.
તમે ચાલો બજારું, મૈં સંગ ચલૂંગી,
ડાલરિયા સિપાયા, મૈં સંગ ચલૂંગી.
તમે હોરો હાંસલિયાં, મૈં સાથ ચલૂંગી,
ડાલરિયા સિપાયા, મૈં સંગ ચલૂંગી.
તમે ચાલો બજારું, મૈં સંગ ચલૂંગી,
ડાલરિયા સિપાયા, મૈં સંગ ચલૂંગી.

તમે હોરો ચૂંદડીયાં, મૈં સાથ ચલૂંગી.
ડાલરિયા સિપાયા મૈં સંગ ચલૂંગી.

એકે એક શબ્દે મળીને ગામગાના હળીમળી
ગયેલા મુસલમાન સંસ્કારની આબોધવા ખડી કરી છે,
એ પણ ગીતની એક મોંઘવા લાવક સિદ્ધિ છે.
મુસલમાન સંસ્કારની અસરવાળાં ‘દાદી બોગઈ’ તેરી
પુણિયાં વણાઈ...’ જેવાં અનેક ગીત લોકસાદિત્યમાં

વિશિષ્ટ પદાર્થો કરે છે. આ ગીત ગાયું છે ભવાયા
કેમનાં કમુખેને. ભવાયા એટલે ભવાઈ કરનારા. તેઓ
હિન્દુ પણ છે અને મુસલમાન પણ છે. ઇશ્વરભાઈ,
ઈસ્માઈલભાઈનું નામ રાખી ટહેલતા હોય છે ! વરસના
અરધા પરધા મહિના તો બહાર રખડવામાં જ કાઢે
છે, અને ઘેર ખડેનો સોરઠની ખારવણો જેવું એકલવાયું
જીવન વીતાવે છે. ત્યારે આ ગાણું એમને હાંફ આપે
છે. ઘણાય જન્મગત નટ એ કેમમાં છે. રંગમંચમાં
નવીનતા ઝંખનારાઓ છાપામાં કટાર લખ્યા કરતાં
એમની પાસે જતા હોય તો કેવું સારું !

અત્રે ભવાઈનું એક ગીત યાદ આવે છે.
ટાંકવા જેવું છે.

“શ્યામ રે ! દાદુ બિજલી ચમકે બોલે પપૈયા મોર,
આવતાં લીંજે મારી નવરંગ ચૂંદડી
લીંજે મારા સાળુડાની કોર,
મોરા મીયાં ઝરમર !

રાત અંધારી બિજલી ચમકે,
પવન ચલાવે ધમધોર,
મોરા મીયાં ઝરમર !

‘મોરા મીયાં ઝરમર’ વાંચતાં જ વરસાદની
ઝરમરનો ભાવ થાય છે. ગીત એ ઝરમરને જ સખ્દ
સ્વરૂપ આપવા મથ્યું છે.

સાચબા પાસે ઘરેણું માગવાની ભાવના વાધરી-
રાવળ કેમમાં ગવાતા આ ગીતમાં પણ છે. તેમ
જતાં તેની આબોહવા જુદી છે.

‘ગોરાંદે, એક વાર હોકો ભરી આલો....’

—એ લીટી પૂરી થાય કે સંઘગાન બપડે.
ફાટલી કોરવાળા ધાધરા દેહરાઈ બેઠે :

‘મારૂં, ફૂટયો તમારો હોકો,
મારૂં, સૌયર મેણું બોલે સે !

સખી મેણું મારે છે કે લે, તારે તો ઘરેણું થ
નથી ! બહુ તમારો હોકો, હાલને હાલ સોનીડાને
હાટ આલો અને કડલાં દો આપો :

મારૂં, સોનીડાને હાટ તમે ઉભા રે’ને;
મારૂં, કડીલાં દો આલો, સૌયર મેણું બોલે સે !
ગોરાંદે, એક વાર હોકો ભરી આલો...
મારૂં, ફૂટયો તમારો હોકો, સૌયર મેણું બોલે સે !
મારૂં, દોશીડાને હાટ તમે ઉભા રે’ને,
મારૂં, ચૂંદડીયું દો આલો, સૌયર મેણું બોલે સે !

લોકગીતોમાં ‘હુઝા’નું પણ સ્થાન છે. એક
ગીત જોવા જેવું છે.

‘હોકો મારો દલનો લોગી, હોકો કરેલ છે જોગી
બજરતો મને ગમતી નથી, ને હોકો સૂરતા લાવી દે.
ચૂલે બેઠો ટગમચું ત્યારે જોડું ચપટી દાણા દે,
આ હોકો મારો દલનો લોગી, હોકો કરેલ છે જોગી.

—હવે એવા જગીને ગોરાંદે કહે કે તમારો.
હોકો તો ફૂટી ગયો ! ત્યારે એને કેવો ધ્રાસકો પડે !

છેલ્લું ગીત રેલાઈ જવા મથી રહ્યું છે :

‘ફૂલભરી છાબડી ને હાથે શું લીધી.’

—ફૂલની છાબડી હાથમાં રાખી નર્તન કરતી
સુકન્યાનું મનોહર ચિત્ર બપસતું લાગે છે.

‘ફૂલભરી છાબડી ને હાથે શું લીધી,’

હાથના હિલોળે લીધી, કાલ કુણે ભાળીસે ?

કાલ કોણે જોયું છે ? આજે જ ફૂલો સાથે
મરતી કરી લો, કાલની વાત કાલે. કલાપીની કવિતા
‘ફૂલ વીણુ સખે’માં પણ આ ભાવ છે. આજે જીવનને
માણુ—એ કહેવું છે :

ફોરાં સે કડીલાં ને પેરે શું થાશે,
ભારે મૂલનાં લેજે રે, કાલ કુણે ભાળીં સે ?

ફોરી સે હાંહડી ને પેરે શું થાશે,
ભારે મૂલની લેજે રે, કાલ કુણે ભાળીં સે ?

આવતી કાલની સલામતી નથી તો શા માટે
આજે લીલા દેહથી ન જીવવું ? કેવું મજાનું ચિંતન !

૧. — નવો હલકે ૫. ૩૨

૨. — હલકાં ફોરાંફંદ

અને એટલે તો ગરીબીના હાથમાં ચાર પૈસા આવે કે તરત એ કડલાં ને કાંચિયુંમાં ઉડાડી દે છે. (હવે રેડિયો લાવવાના શોખીનો વધી પડ્યા છે !) શાવકાર લોક મોં મચકોડીને કહે છે, ‘જોયું’ ને, સાલાં જૂએ મરવાના લાગનાં છે ને ! (કેમ કે અમારી જેમ પાઈ પાઈનો હિસાબ રાખી તિએરી ભરતાં નથી !) પણ એમના જીવનનું મોજું ચિંતન જાણવાની કોઈ ખેવના કરે છે ખરા ?

આ ચિંતનના કારણે એણે જગલ્લખંધ પ્રણય શુંગાર મસ્તીનાં ગીત ગાયાં છે. અને જીવાતા જીવનનાં થોડાં. ‘કલા ખાતર કલા’ કહેનારાએને ‘જોઈતું’ નું ને વેલો કીધું એમ ફાવતું જાયું. એટલે આપણે એનાં ગીતોમાંથી “ધરતીની સુગંધ” તરત પારખી લઈએ છીએ, પણ જીવનની સુગંધ પારખતાં લાખ વાર ખચકાઈએ છીએ. એના જીવનને અને કલાને જુદાં જુદાં ખાનામાં મૂકી આપણે જાણ્યે-અજાણ્યે એનું અપમાન કરીએ છીએ.

‘આંદો-સરજ દાડી દાડી ઉજિયા’ના કવિની મનોદશા આ તિએટના અજાણ્યા માનવી જેની છે :

સો ડોન પો દખલે થોડુલા દુઈ,
વિય પો ચે પાડન્ લાઆ જુક.

૧. - લોકકલા કી પ્રારંભ ધરતીસે જુડી હુઝી હૈ। यह लोकगीत हो अथवा लोकनृत्य इनकी रूपरेखा से धरती की सुगंध आयगी। देवेन्द्रसत्यापी (ધીરે વહો ગંગા, પૃ. ૩૭)

૨. - ધીરે બહો મંજા, પૃ. ૭૬

૫૪ ૪૧૪ થી ચાલુ]

પેતાના શરીરને વસિયાંગના શરીરમાં ખૂંચેલા ભાલા પર પડતું મેલ્યું. ભાણું વીરમદેના પેટ સોસડું નીકળી ગયું. લોહીનો ફવારો છૂટ્યો. વીરમદેના કંપાતથી સીમ કકળી જાડી. તેનો દેહ તેના વાચિયાત્રિના દેહ સાથે જડાઈ ગયો. જન્મે એક હથિયારે વીંધાઈને મર્યાં.

નમ પો છેર માશુલાઆ દુઈ,
સેમ પાયો લે મિ આ દુ.

અર્થાત્-લીલું ધાસ જોતી વખતે સુખી હોવાનું સાંભરે છે, કાળા કાંટા જોતી વખતે મનમાં વેદના શેષ રહે છે.

—એની કલામાં સુંદરતા છે. અને સુંદર તે એ વસ્તુ છે જે માનવીને જીવનની યાદ આપે.

એટલે પ્રણય-શુંગારના સૂર એ કેવળ સંપ્રદ-સ્થાનમાં મૂકી રાખવાના કલાના નમૂના નથી. એ સૂર તો આપણને એના જીવનની યાદ આપે છે. તેમ છતાં એના ગીતોમાંથી આવતી જીવનની સુગંધને ક્યારેક ઇન્કાર કરી ‘કલા ખાતર કલા’નો જાપ જાવામાં આવે છે તે અસહનિય નથી શું ? ઘણીવાર આપણે એની કલામાં જેટલો રસ લઈએ છીએ એટલે એના જીવનમાં નથી લેતા ત્યારે રશિયન દાર્શનિક એન. ચર્નીશેવ્સ્કીના શબ્દો યાદ આવે છે. “જો છેલ્લો આપણા જમાનામાં જન્મે. હોત તો કદાચ એર કહેત કે ધરના આંગણમાં બેસી ખેડૂતો સાથે કે આ પીતાં પીતાં મજૂરો સાથે વાતો કરવાથી જેટલી સહૃદયતાની લાવના જન્મે છે એટલી તો કદાચ દુનિયા ભરના તમામ ચિત્ર-રદી ચિત્રોથી માંડીને તે વ્યાપેઈય આખરી દિવસ” જેવાં કેષ્ઠ ચિત્રો પણ જન્માવી શકતાં નથીડ !”

૩. - દર્શન, સાહિત્ય ઔર આલોચના, ૫ ૧૮૫

મુખીનુ મોડું કાળું મેથ થઇ ગયું. માણસો એ તેના પર ફીટકાર વરસાવ્યો. માણસો વીર-વસિયાત્ર અને સતી વીરમદેને વંદી રહ્યાં. આજ પણ વાંટાવર ગામને પાદર, નદીને કઠિ જન્મે વીર-વીરંગનાની અમરગાયત્રી યાદ આપના પાળિયા ભ્રમા છે.

વીર વશિયાંગ

વાંઘાવદરના પાણિયા બોલે છે :

મેઘાડખર મંડાણો'તો. વાદળાં ઘટાટોપ જામ્યાં 'તાં, ઘોળા દિવસે પણ અંધારું છવાયું'તુ. વીંજળીના કડાકા બોલતાં. કાચાપોચાના દિલ ધ્રુજી જઈતાં. ઉપર અપાઠી મેહલો ગાજતો' તો.

આવા સમે વારંવાર ગામની નદીમાં એક મદમરત યુવાન આહિરાણી પોતાના યૌવનને દેલે ચડાવતી, ને કમનીય કાયાને ડોલાવતી માથે એ મથુનો ખડનો ભારો લઈને હાલી આવતી'તી. વરસતા વરસાદથી નદીમાં થોડું થોડું પાણી હાદ્યું જતું'તુ.

અચાનક ઉપરવાસથી રીડિયા ઊઠ્યા “ભાગજે એલા ભાગજે ! પૂર આવ્યું પૂર” નદીના મધવેનમાં હાલી જતી યુવતી રાઠ સાંઝળીને ચમકી, ભારો ફગાવીને ભાગી. પણ આ તો પાણીનાં પૂર એને કોણ પોચો ધૂંધવતા પૂરના પાણી ઊછળતા લોઢ સાથે ધસી આવ્યાં. યુવતી ગડથોલું ખાધ ગધ. તેના મોઢામાંથી ભયભરી ચીસ નીકળી ગઈ. માંડી પાણીમાં તણાવા. તરવા ઘણી મથામણ કરી પણ ચડતા પૂરમાં તેની કારી ફાવી નહિ. મોત માથે ભમતું દેખાણું ને ગળામાંથી ઉપરા ઉપરી ચીસો નીકળી પડી. નદીને કાંઠે પાધરમાં ઊભેલાં બધાંય હાહાકાર કરી ઊઠ્યા “એલા આ તો વીરમદે ! મુખીની છોડી. એલા ધોડજે કોઈ બચાવો એલા દૂદી પડો.” બેચાર જણા કાંઠે કાંઠે ધોડવા માંડ્યાં પણ નદીના પૂરમાં પડવાની કોઈની હિંમત હાલી નહિ.

નદીને કાંઠે બળદ ચારતા વશિયાંગ આપરે રીડિયા સાંઝ્યાં. માણસોને ધોડતા જોયાં. તે ધોડીને નદીના કાંઠાની બેખડે આવ્યો ને નદીમાં તણાતી સ્ત્રીને જોઈ. ઊછળતાં પાણી જોયાં, બેખડ ઉપરથી નીચે નદીમાં નજર કરી બેખડ વીસ હાથ જાંચી હતી પણ હવે વિચાર કરવાનો વખત નો'તો, જીવન મરણનો પ્રસંગ હતો.

તેણે “જે મુરલીધર” કહીને પાણીમાં છલાંગ

આરોટ દેવદાન નારાયણ

મારી પાણી માથોડા મથોડાના જાંચાં ઊછળ્યાં ને એ પગમાં વશિયાંગ પાણી ઉપર દેખાણો. આગળ સ્ત્રીને તણાતી જોઈને પોતાનાં કસાયેલાં બાવડાના અસીમ બળથી તરવા માંડ્યું. ઊછળતાં પાણીએ તેને મારગ આપ્યો.

અથાગ જોર વાપરી તે સ્ત્રી પાસે પહોંચ્યો ને અર્ધબેલાન દેહને એક હાથ પર ડેરવ્યો, ને બરાબર ઓળખ્યો પણ ખરો કે આ તો વીરમદે. તેણે હવે એક હાથે પાણીને ત્રાંસવા કાપવા માંડ્યું. હળવે કિનારા કોર પહોંચી કાંઠાના વડની સરકતી વઢવાઈ પકડી તે કાંઠે આવ્યો, ને વીરમદેના બેલાન દેહને કાંઠા ઉપર સલાડ્યો. પછી જાંધો ફેરવી પાણી ઓઢાવી નાખ્યું ને વીરમદેને ભાનમાં આવવાની રાહ જો તો બેઠો. થોડીવારે વીરમદેએ આંખ્યું ઉઘાડીને સામે વશિયાંગને ઊભેલો જોયો. કેવો ‘હતો વશિયાંગ ?

પાંચ હાથ પૂરો જાંચો પડછંદ દેહ. હાથીની સૂંઢ સમા સ્નાયુબદ્ધ ભીમ ભૂજદંડ, કપાટ જેવી પહોળી છાતી, અણિયાણું નાક ને લીંબુની ફાડચ જેવી આંખ્યું. બખ્તે વળ ખાધ ગયેલી મૂછો. આ વીર મૂર્તિને જોતાં જ વીરમદે બોલી ઊઠી :

“કેણુ, વશિયાંગ ?”

“હા વીરમદે ?”

“તેં મારો જીવ બચાવ્યો, વશિયાંગ !”

“બચાવનાર તો મુરલીધર છે, વીરમદે !” વશિયાંગે જવાબ દીધો.

વીરમદેની આંખ્યુંમાંથી અમી ઝરવા માંડ્યાં ગામડાની નિર્દોષ કુમારીઓને લાંબી પ્રસ્તાવના આવડતી નથી. તે બોલી ઉઠી “વીરમદે ! આજથી વશિયાંગને વરી ચૂકી.”

વશિયાંગનું મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. ગ ટાચ રૂપનો અવતાર વીરમદે તેને મળી, પણ

કોઈ સ્વભાવ અને વીરમહેનું સગપણ ને લગ્ન તેને
પાદ આવ્યા

તે બોલ્યો “પણ વીરમહે’ તારું સગપણ
તારું લગ્ન ... વીરમહે બે ડગલા આગળ આવીને
મક્કમ અવાજે બોલી ‘વશિયાગ! આહિરાણી એક
જ વાર બોલે છે આજથી બીજા પુરૂં મારે ભાઈ
બાપ છે પણ તું ખાતો તો નથી?’

‘મીક’ બોલનાં તો વાશિયાગનો સતિ કરી
ગયો

“મત તમ આજથી મને તારી માનજો
આ નંદી ખાતાની સામે” બોલી વીરમહે હાથી નીકળી

પડી તો એક બીજાને મનથી વરી ચૂકેનાંની
મુનાકાતો વધતી ગઈ ને પ્રેમની ગાડ વધુ મળ્યૂન
અનની ગઈ મુખીને કાને વાત ગઈ તેણે દીકરીને
મોહારી ઠપકો આપ્યો ને વાશિયાગને ધમકી આપી
પણ પ્રેમીઓએ ક્યારે ધમકી કે ઠપકાઓ ગણકાર્યા
છે । વીરમહેનો તો એક જવાન હતો ‘આ ભવે
કે આવતે ભવે એક વાશિયાગ જ તેનો સ્વામી હતો

મુખી કેધે ભરાણો ને વીરમહેને સાસરે માણસ
મોકલ્યું કે તમારા માણસને સલામી દ્યો જણીને
વીરમહે પાણી ભરવા ગઈ ને ભરેલી હેલ્ય સંધી
વશિયાગને ઘેર ઉતારી વાત જણી મુખીની અંખિ
માથી અગાર વરસવા માંડ્યા તેણે ખાર આહિરાને
તોવાર કર્યા

વશિયાગ બીજે દિવસે મજાદ ચારવા ગયો
હતો વીરમહે ભવે તેની હતી તે જવામદને કોઈના
બાપની ખીક ન હતી તેણે સામેથી દશબાર આપ
રોને ધારિયા અને લાકડીઓ લઈને પોતાની કોર
આવતા જોયા, ને પોતાની કડિયાળી કામને મજબૂ
તીથી પકડી

“ભાપડો થાજે ?” સામેથી પકકાર આવ્યો
‘મુરલીધર’ બોલી તે એક છડાને સામેના
માં જઈ પડ્યો ને સાથે સાથે કહિયાળી પણ
જ એક ફાકો ને એકની ખોપરી ફાટી ગઈ

લોહીની છીદરીઓ જોડી ફરી ઠાંગ જોડી, બીજા
એકનો હાથ ખમ્મામાંથી છૂટો પડી ગયો વશિયાગના
પગ તોડવ ખેતી રહ્યા ને ડાંગ સુદર્શન ચક્રની તરાથી
ફરવા માંડી

તેની લાકડી નવા પડતી ત્યાં હાથ હાથના
આ । પડી જતા હતા આઠ જણીની લોથુ હા
પડી ચાર જણા ભાગ્યા વશિયાગને પણ બે ત્રણ
ધા વાગ્યા હતા તે લોહી નીતરતો ગામ સોસરવો
પોતાને ઘરે આ યો વીરમહે દોડીને વશિયાગને
ખાતી પડી

“વશિયાગ, આ શું ?”

‘વીરમહે, ઇતો થોડું ધી ગણુ થઈ ગિયું’

વશિયાગ બીજે દિવસે કુદરતી હાજરે જતો
હતો તે પાધરમાં નદીની લેખડે પહોંચ્યો ને કોતરમાંથી
પચીસ પચીસ આપરો નીકળી વશિયાગને મારવા
ઝૂંબી રહ્યા વશિયાગ વીર હતો તેણે સામે ધસી
આવતા આપરો સામે હાથમાંના કળશિયાનો છૂટો
ધા કર્યો અને એકનું માથું ફેંડી નાખ્યું ફાળ ભરી
બે જણને ગળામાંથી પકડ્યા ને આવતા અતુલિત
બળથી સામસામા ભટકાડી બેથા કાઢ્યા પણ સામે
પચીસ જણા સેહધિયારા હતા એક જણે આગળ
ધસી આવીને ભાતું વશિયાગના પેગ્મા પરોરી દીધું
પેટમાં ભાલા સોતો ઝનુનમાં તે આગળ ધરો ને
ભાતું માતનારને ઉપાડીને નીચે પછાડી તેના પ્રાણ
લીધા અચાનક તેના ખખા પર ધારિયાનો જખર
દસ્ત ધા પડ્યો ને હાથ કપાઈને લગડી પડ્યો
વેદનાનો જરાડો પાડી તેણે ધારિયું મારનારની ગરદન
પકડી દનડા પોતાની અંખોના ડોળા બહાર લખડી
પડ્યા વશિયાગ પર ધારિયાને લાકડીઓનો વરસાદ
વરસ્યો તેની અંખે અધારા આવ્યા ઊંધે મોટે
વશિયાગ જમીન પર પડ્યો ચરીરના ભારથી ભાલુ
તેની પીઠમાંથી એક હાથ બહાર નીકળી ગયું ભાલા
નો ચરીર નીચેનો હાથ ભાંગી ગયો આમ વશિયાગ
વીરને મોતે મર્યો

ખજર પડતાં વીરમહે કાળી ચીસ નાખતી
આવી કોઈ તેને રોકે કે બચાવે તે પહેલાં તેણે

અનુ. ૫૪ ૪૧૨

તા. ૧-૨-૧૯૮૧ના રોજ ભાવનગર આવ્યા. સ્વ. પિંગળશીભાઈની ડેલીએ ઉતારો કર્યો. ચારણ બોર્ડિંગમાં હસ્તપ્રતો જોવા ગયા. પણ શ્રી. પિંગળશીભાઈ પાચક બહારગામ હોવાથી એ પ્રતો જોવા ન મળી.

બપોરે સ્વ. પિંગળશી આપુના પૌત્ર શ્રી. બળદેવભાઈ નરેલા પાસેથી નરેલા કુળની વાતો નોંધી.

નરેલા કુળ મૂળ ઉત્તર ગુજરાતના રોઝીવાડા ગામેથી સૌરાષ્ટ્રમાં જાતલું. નરેલા કુળને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યે ૪૫૦ થી ૫૦૦ વરસ થયાં હશે. જૂનામાં જૂના કવિ માલા નરેલા જેતપુરના ચાંપરાજ વાળાના સમકાલીન હતા. તેમણે ચાંપરાજ વાળાની વીંશી રચેલી.

ભાવનગરની વંશાવળી તો લાખણુશી નરેલાથી શરૂ થાય છે. એ લાખણુશી નરેલા વિષે સ્વ. શ્રી. મેઘાણીજીએ થોડું લખેલું, અને હમણાં જ મુ. શ્રી. જયમદનભાઈ પરમારના પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથ ‘ધરતીની અમીરાત’માં દિલાવરીનાં દૈવત વાર્તામાં વધુ માહિતી સાથે નરેલા કુળની કથા સ્વ. શ્રી. પિંગળશીભાઈ નરેલા સુધીની આપી છે.

લાખણુશીભાઈ નરેલા મૂળ પોરબંદર જેઠવાના દસોંદી. અંજુબનાવ થતાં ગારિયાધાર સસરાને ત્યાં આવી રહેલા. એમાં કાંઈક ઝગડો થતાં બહારવટે ચડેલા. સણોસરા પાસે સાંઢીડા મહાદેવ પાસે ધીંગાણામાં વીરગતીને પામ્યા.

લાખણુશીભાઈના થયા વજોભાઈ. એ પણ પરાક્રમી પુરૂષ હતા. તેઓ ઉમરાળા ઠાકોર વિસાણ ગોહિલ પાસે હતા. ત્યાંથી એ વેલો આગળ ચાલ્યો. આજે એ કુળમાં ભાવનગર રાજકવિ તરીકે શ્રી. બળદેવ નરેલા છે.

પણ નરેલાઓમાં મૂળ નામ મળે છે માલા નરેલાનું. તેઓશ્રી બળદેવભાઈના પૂર્વ જ માંહેના

હોવાનો ખ્યાલ નથી. બળદેવભાઈ પાસેથી પણ એ અંગે કશી માહિતી નથી મળી.

માલા નરેલા

તેઓ જેતપુરના ચાંપરાજ વાળાના આશ્રિત હોવાનો સંભવ છે. નરેલા કુળના કવિ તરીકે જ અહીં એમનો પરિચય આપેલ છે. જૂની હસ્તપ્રતોમાંથી ચાંપરાજ વાળા અંગે તેમણે રચેલા ૨૧ દુહા મળે છે. એમાંથી ચારેક દુહા અત્રે આપું છું :

ચાંપો ચિતવિયા, દેય ધીકારો એલઉત
વાળો વેહ લણ્યાં, તોછ ત્રેવડે સે નહીં...૧
વાળો વાત સણે, ઈતા દળ અસપતિ તણા
કર નાચેઉ કરે, જાલા એલલ રાઉત...૨
ગિહું અઘોર તણા, વાળા ચે' કંઝા વરન
અરીદળ ઉમટિયા, આજો એલલ રાઉત...૩
તાંઈ તળ ધ તે, રેહશું રાડે કરેયવા
ભોમ ન ગો લાગે, જા'ચી એલલ રાઉત...૪

સમયની રીતે વિચારીએ માલો નરેલો કવિ-શ્વર ઈસરદાસજીના સમકાલીન ગણાય. દુહાની ભાષા સારી પેઠે કહીન છે. મને તો એ ‘પવાડ’ના જ અવશેષો લાગે છે.

ધુધલ નરેલા

મહારાજ વખતસિંહ આતાલાઈના કવિ હતા-બ્યારે વખતસિંહે ચિતળ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ધુધલ નરેલા સાથે હતા. આ ચડાઈ ખાતર મહારાજ ભાવસિંહે એક ગંજફા (ચિત્રપટ) ચિતરાવેલ. તેમાં ધુધલભાઈનું ચિત્ર છે. નીચે ‘ધુધલ નરેલા’ એમ લખેલ છે.

આ ધુધલ નરેલાનાં રચેલાં કાવ્યો જૂની હસ્તપ્રતોમાં મળે છે.

મૂળુભાઈ નરેવા

તેઓ પણ સારા કવિ હતા. પાઠની જિંદગીમાં તેમણે કાશીવાસ કરેલો, અને પુર તામી જીવન જીવેના મનને સનન ધર્મ, ધ્યાન દાન પૂન્યમાં જ પરોવેલું રાખતા ૧૮૪૦ સુધી હયાત હતા અને અ તે કાશીમાં જ સ્વર્ગવાસી થયેના

મૂળુભાઈ નરેવાના કા પો પણ હસ્તપ્રતોમાં જેવા મળે છે

પાતાભાઈ નરેવા

પાટણના પરમ વિદ્વાન કવિશ્રી ગેણુભાઈ મહેડ (ગેદ મહેડ) પાતાભાઈ નરેવાના વિદ્યાગુરુ થાય ગેણુભાઈ બહુ કડક સ્વભાવના હતા એમની પ્રીતિ સહેલાઈથી મેળવવી દુશ્કર હતી બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પાતાભાઈ પણ ભણતા એકવાર ગુરુએ વિદ્યાર્થીઓને એક ગીત મોપાડ અર્થે આપ્યું

ધૂમે હાથલા સંજાવ નખખા,
જિજ્ઞ નથ ખૂડતી ધગાય

બીજે દિવસે પાતાભાઈ એક પણ જૂનનગર ગીતનો મો પાડ બોલી ગયા આ તેજસ્વીતાએ ગુરુની પ્રીતિ અને કૃપા મેળવી આપ્યા

પરમ દેવી ભકત હતા પાતાભાઈ, તેથી કાન્યાભ્યાસ પૂરો કરીને પાતાભાઈએ સર્વ પ્રથમ જગત્યા ખોડિયારને જ સ્તવ્યા અને આ રીતે પોતાના કવિ જીવનનું મગ્ગાચરણ કર્યું

ઓપે હુ ગરા ઝ ગરામાય
દાનાળી હાદાળી ચ દી
કહા પરચાળી દેવ
પટકક કાળ કોધ

૧

શીલોરમાં રહેતા હતા ત્યારે પાતાભાઈ સવારે વહેના જીને તેઓ રાજપરામાં માતાજીને દર્શન તે વેળા ત્યા ગાદ ઝાડી હતી અને ત્યા સિદ્ધ નામ ૧૧ પણ રહેતા જતાય ત્યા જતા કવિને આવકો નહોતો આવતો

એક વેળા એ પ્રભાણે પાતાભાઈ દર્શન ગયેલા ત્યારે આઈ ખોડિયારના માદિરમાં કો' અખડી લોનઠિયાળી વૃદ્ધ ચારણ આઈ મળ્યા અને આઈએ પાતાભાઈને કાસાની તાસળી લાપરી ભરેલી આપી જમવા બેસાડી દીધા જમીને પાતાભાઈએ ઊંચુ જોયુ આઈ મા દેખાણુ નહી શ્રદ્ધાગુ ભકત હૃદયે માની લીધુ “ઇ તો મા ખોડિયાર જ હતાં મને દર્શન અને પ્રસાદ આપવા આન્યા હતા

એ પ્રસાદીની કાસાની તાસળી હાથ પણ બળદેવભાઈ પાસે છે

પાતાભાઈ ભારે ઇતિહાસવિદ હતા જ્યારે ફાર્મસ સાહેબે રાસમાળા લખવી શરૂ કરી ત્યારે ભાવનગરનો ઇતિહાસ લખાવવા મહારાજાએ પાતાભાઈ ને ફાર્મસ સાહેબ પાસે મોકલેલ

ચમારડીના ફગર પર ફાર્મસ સાહેબ કવિ દલપતરામ અને પાતાભાઈ નરેવાનો પ્રથમ મેળાપ થયેલો પાતાભાઈએ ફાર્મસ સાહેબને ઘણી મદદ કરેલી ગોહેનોનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખાવેલો તે ઉપરાંત બીજી ઘણી વાનોનો મેળ-અર્થ કરી આપેલો

પાતાભાઈજેવા વિદ્વાન એવા જ સત્યવક્તા હતા

શિવ મદિરમાં પોઠિયો હતો ફાર્મસ સાહેબના પત્ની પોતાના નાના બામાને તેડીને રમાડતા હતા અને પોઠિયા પર બેસાડતા હતા બધાય જુએ પણ મિટીશરોની બેસતી બાદશાહીના એ કાગમાસાહેબ જેવા મોગ માણસને કોણ ટપારે ? હિંમત જોઈએ

પણ પાતાભાઈએ સાહેબને કહી દીધું “જુઓ સાહેબ ! આ પોઠિયો તો અમારા હિન્દુઓના ભગવાનનું વાહન છે, એટલે બહુ પવિત્ર ગણાય એના પર કોઈનાથી મેસાય જ નહી

સાહેબ અને મેમ સાહેબને જૂન સમજણી ટુરન જ બામાને પોઠિયા પરથી ઉતારી લેલો

એવા જ ઉદાર પણ હતા તેમના પિતા મૂળભાઈએ કાતીયા નિર્ધાર પામેથી ઝ ૫૦ ઉછીના-આલજીને કયા ન માગે આપવા લીધેલા, એ

નાજીનિ બદલે પાતાલાઈએ તિથંગારને શ. ૫૦૦
આપેલ.

‘જશુ વિલાસ’ અને ‘તખ્ત પ્રકાશ’ નામે
બે ગ્રંથો અને વિપૂલ છૂટક કાવ્યો પાતાલાઈએ
રચેલાં. જે જૂની હસ્તપ્રાતોમાં મળે છે. ગ્રંથ છપા-
યેલ પણ ખરા. ૧૯૪૮માં પાતાલાઈ દેવ થયા.

પિંગળશીલાઈ નરેલા

જન્મ: વિ. સં. ૧૯૧૨, આસો સુદ ૬,
ગામ શિહોર

અવસાન: વિ.સં. ૧૯૯૫, ફાગણ સુદ ૧૨,
ભાવનગર.

ચારણોના આ યુગના પ્રાચીન પરિપાટીના
છેલ્લા મહા કવિ એટલે શ્રી પિંગળશીલાઈ નરેલા.
એક તો પેઢી દર પેઢી પાકતા આવેલા કવિઓની
ગૌરવપ્રદ પરિપાટી, અને પાતાલાઈ જેવા વિદ્વાન
પિતા. પછી પિંગળશીલાઈ જેવા કવિ નીવડે એની
નવાઈ ન હોય.

પિંગળશીલાઈએ પિતાને જ ગુરુ બનાવી
કાવ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો.

વિ. સં. ૧૯૪૮માં રાજકવિ પાતાલાઈ નરેલા
દેવ થતાં ભાવનગર રાજ્યે, ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ
પુસ્તક નં. ૨૬ સં. ૧૯૪૮ માગસર સુદ ૧ બુધવારના
રાજ હજુર હુકમ નં. ૩થી પિંગળશીલાઈને રાજ્ય
કવિની પદવી પર નિયુક્ત કરેલા.

રાજ્ય કવિ થવા છતાંય પિંગળશીલાઈ
વ્યક્તિ પૂજામાં બહુ રાચેલા નહીં. તેમનાં કાવ્યોનો
પ્રધાન વિષય તો જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને ભક્તિ જ રહેલી.

ઘણા ગ્રંથો ને કાવ્યો રચ્યાં હતા પિંગળશીલાઈ
નરેલાએ. જેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ભાવ ભૂપણ (૨) કૃષ્ણકુમાર કાવ્ય.
(૩) પિંગળ કાવ્ય ભાગ ૧-૨ (૪) ચિત ચેતાવણી
(૫) સુખોદ માળા (૬) કૃષ્ણ આળ લીલા (૭)
(૮) સત્યનારાયણ કથા (૯) હરિરસ (સંપાદન) (૯)
પિંગળ વીર પૂજા (૧૦) સુખતા ચરિત્ર-સતીમણી

તે ઉપરાંત છૂટક વિપૂલ કાવ્યો પણ રચેલાં.
છે, જે ચારણો અને ચારણેતરોમાં પ્રચલિત છે.
સંતવાણી લેખે જ મૂલવાયાં છે તે.

અંબડી (તા. લીંબડી)ના મસ્તકવિ જીવાલાઈ
શામળે પિંગળશીલાઈનાં કાવ્યોથી પ્રભાવિત થઈને
તેમની ‘વાણી’ની આ રીતે પ્રશસ્તિ રચેલી:

સોહત સુવર્ણ વારી, મનોહર ચણું વારી
છંદ ગતી ચણું વારી, ચિતક રસિદ્વી હે
ભાવ હીતે ભરન વારી, લીલા હાવ કરન વારી,
ધ્વની અંગ ધરન વારી, સુધા ભરસિદ્વી હે
વૃજોદાર કરન વારી, શામ મન હરન વારી
અલંકાર ધરન વારી, શોભા સરસિદ્વી હે
કહે કવિ ‘મસ્ત’ પિંગળ તિહારી કાવ્ય
કૃષ્ણજીવી પ્રાન પ્યારી રાધિકા રસિદ્વી હે.....

પિંગળશીલાઈ અવસાન પામતાં સ્વ. શ્રી
મેઘાણીજીએ ‘કુલછાપ’ ૧૯૩૯ના માર્ચના અંકમાં
ભવ્ય અંગલિ અર્પેલ અને તે ઉપરાંત, ‘ટૂટ્યું
ગરનું ટૂકું’ એ કાવ્ય વડે ગુજરાત સમાચારમાં કાવ્યાં-
જલિ આપેલ. સ્વ. શ્રી રાયચુરાજીએ પણ ‘શારદા’
માસિકમાં પિંગળશીલાઈની અવસાન નોંધ લખીને
અંગલિ અર્પેલ. ભાવનગરમાં શોક સભા થયેલ.
સ્વ. કવિશ્રી નહાનાલાલે પણ શોક સંદેશો પાઠવેલો.
અને બાણીતા ચારણ કવિઓએ પણ શ્રદ્ધાંજલિ
અર્પેલ.

હરદાનલાઈ નરેલા

તેમણે પણ પોતાના પિતા પિંગળશીલાઈ
પાસે કાવ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલ. ગુજરાતી, ચારણી
ડિંગળી, અને વૃજ ભાષામાં તેમણે કવિતા રચેલી.
હરદાનલાઈએ નીચે પ્રમાણે છ ગ્રંથો રચ્યા છે. જે
પ્રસિદ્ધ પણ થયેલાં છે.

- (૧) ક્રેયશ (૨) કાવ્ય ગૂંજન (૩) શક્તિ
દોહાસતક (૪) વિરેયકાંત વલ્લરી (નાટક) (૫)
ગોહલ રાજમુગ્ધ (૬) વીરભદ્ર વિદ્યાવિલાસ.

હરદાનભાઈએ છૂંક કા યો પશુ મોગ જથ્થા માં રચેના છે પ્રતિષ્ઠાવાન ચારણ લેખે તેઓ આજનન 'ચારણહિન વર્ધક સમા પ્રમુખ (માનદ) રહેના અને રાજપરા (શિહોર) ખોડિયાર મલ્લિના દૂરદી તરીકે પશુ તેમણે સેવા આપેલી

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહે બ્યારે ભાવનગર રાજ્ય પ્રાપ્તને ચરણે ધ્યુ ત્યારે એક જાહેર સભા યોજાયેન એ સભાની શરૂઆત કવિશ્રી હરદાનભાઈએ લોચાણીની મહત્તાને કાન્યભારૂડી રીતે વર્ણવીને કરેલી પોતાના પિતા પિંગળશીભાઈ પ્રમાણે જ હરદાનભાઈ પશુ ભક્તિમય જીવન જીવી ગયેના

ભેગીદાનભાઈ નરેના

શ્રી પિંગળશીભાઈના નાના પુત્ર થાય વય પર પરાગત ખાનદાની ભરેતુ સાદુ સૌજન્યપૂર્ણ જીવન જીવે છે ઘણા છૂંક કા યો ગયા છે

બળદેવભાઈ નરેના

શ્રી હરદાનભાઈના પુત્ર અને હાત ભાવનગર મહારાજાના રાજકવિ છે ઇતિહાસ અને જૂની વાતોના નામી જાણકાર છે 'જિર્નિ'ના વાચકો તેમનાથી સારી રીતે પરિચિત છે આજના દાદુભાઈએ બળદેવભાઈને આ રીતે એક દુકામા નિરદાવેન છે

નરેલા નખ શિખ લગ, નરિયો ગુણ ભડાર,
તોળ્યો પરિયા તાજવે, ઓછો નઈ તલ્લાર

હીંગોળદાન નરેલા

નરેના કુળ ગોહિનવાડામાં નામ-કામ કમાતા નરેના કુળ લગાગા શિહોર ધારકા, દેવગણ અને કાળનર વગેરે ગામોમા વહેંચાતું ગયું એ કાળવર લગામાં ભગવાનભાઈ નરેલા અને મેરુભાઈ નરેલા કામા દાતા ભાઈયુ થાય એ બેય ભાઈ ભવનગર સ્વ શ્રી પિંગળશીભાઈ પામે જ રહેના

આ ભગવાનભાઈ નરેલાના થય શ્રી હીંગોળ નરેના 'જિર્નિ'નવ ચનાના વાચકો શ્રી હીંગોળ દાન નરેનાથી અભણ નથી સાહિત્ય સરકાર ગમ્યુથીમાં

જ તેમને મળેલા, ને નાનપણથી જ કાબો રચના થયેના કેળોક વખત અમરનગર દ અમરાવાળા પામે રાજકવિ તરીકે પશુ રહેના એમજે ઘણા કા યો રચેલ છે એમાથી 'કલાપીન' કાન્ય અને 'યા ચારણ આવતી એ બે વધુ લોકપ્રિય બનેના છે

સૌરાષ્ટ્રમાં પેઢી દર પેઢી આજ સુધી કવિઓ પાકતા આવે, અને જન્મને રાજકવિ તરીકે જાણવા આવે એવું નરેના કવિકુળ અને ભાવનગર રાજ્યની વિશિષ્ટ પરપરા રહી છે આજે પશુ એ પરપરા જળવાઈ રહી છે આઠ દસ પેઢી સુધી તો સહેવાઈથી ગણતરી શકાય

હવે હસ્તપ્રતોની વાત

શ્રી બળદેવભાઈએ ૭-૮ હસ્તપ્રતો બનાવી, બધામા ઘણું કરીને છૂંક કાબો રૂપકો જ હતો 'બાપુજી રી વાન નામે એક અત્યુર્ણ ગ્રંથ પણ હતો ગદ્યમા વચ્ચિકા રૂપે બે હસ્તપ્રતો તો બહુ તોલિત કની હતી આવા જગ્ગર ચોપડા મે હજી લગી બીજા જોના જ નથી આ બધામા હામરોની સખ્યા મા સાહિત્ય અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણા મૂલ્યવાન એવા કા યો પડ્યા છે ! અનેક ઐતિહાસિક ખુગતી કડીઓ આ ચોપડાઓમાં અડી તહી પડી છે અને સેકડો અભણ કવિઓ હસ્તપ્રતોને પાનેથી ચૂક વાણીમા કથે છે 'અમને હવે અજવાગે તો મૂકો !

બપોરે જમીને શ્રી નરુભાઈ મીથણને ત્યાં ચાઈ લઈ ગયા ઘણી જૂની વાતો દયામા સંઘરીને બેઠેના

નરુભાના મૂળ વડવા ધધુકાના ખરેડ ગામના એમનું કહેવું એમ થયું કે ૧૮૫૭ના સ્વતંત્ર સંગ્રામ પહેલાં ખરેડમા ચારણોના બોલા મીથણ અને ત્રીજા એક શાખા મળીને ૬૦, ઘર હતા પશુ ૧૮૫૭ના બળવામા ભાગ નેવા પ્રસાસ કરવા માટે ખરેડના ત્રણ શાખાના ચારણોના ઘણા પુરોને ભાવનગર પામેલી વાડીએ મેરાઓએ રામીએ લગાવી દીધેના દાનએ વાડી ફાંસી વાડી નામે ઓળખાતું છે એમામીથણને તો સાવ ખનાસ કરેલા એ વશનો હેંફો વર્તમાન સમયનો દીવો એટલે શ્રી નરુભા મીથણ

નટુલા મીશણના દાદા શ્રી ગીગાભાઈ મીશણ સારા કવિ હતા અને ધ્રાંગધ્રા રાજસાહેબના સલાહકાર અને મિત્ર તરીકે રહેલા.

ગીગાભાઈના પુત્ર તોગુલા થયા. તેઓ ચારણ સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ જ એલ્યુમેન્ટ થયેલા. અને ચારણી સાહિત્યમાં ધણે રસ લેતા હતા. એ રસને લઈને જ એમણે ઘણી સારી સંખ્યામાં ચારણી અને વૃજ્જલાપાના ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ભેગી કરેલી. અને એ હસ્તપ્રતોની વિવરણાત્મક સૂચિ પણ બનાવેલી.

આ હસ્ત પ્રતો અંગે આઝાદી પહેલાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી એ પુછાવેલ. મહારાજ સયાજી રાવ યુનિ. વડોદરાએ પણ આ હસ્ત પ્રતો જોવા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલેલ. અને કાશી નાગરી પ્રચારણી સભાએ પણ હસ્ત પ્રતો મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ આ વિદ્યા મૂડી નટુલા મીશણે હજી લગી કોઈને સોંપેલ નથી.

વાત કરતાં કરતાં નટુલાએ અમોને વડોદરા યુનિ. ના પ્રતિનિધિઓએ હસ્તપ્રતો જોઈને બનાવેલ સૂચિ આપી, અને સ્વ. શ્રી તોગુલા મીશણે લખેલ હસ્તપ્રતોની વિવરણાત્મક સૂચિ પણ બતાવી. એ સૂચિએ શ્રી તોગુલા ચારણી અને વૃજ્જલાપાના સાહિત્યના પ્રકાંડ જાણકાર હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું. પણ વડોદરા યુનિ. ના પ્રતિનિધિઓએ બનાવેલ સૂચિપત્રમાં ઘણું ઘણું કહેવા જેવું લાગ્યું. એક કવિનો રચેલો ગ્રંથ બીજા કવિને નામે ચડી ગયેલો અમે એ સૂચિમાં જોયો. જાણે મગ ચોખા ભળી ગયા છે.

ગ્રંથ સંખ્યા તો વધુ છે પણ વડોદરા યુનિ. ના વિદ્વાન પ્રતિનિધિઓએ ગોથાં ખાધાં છે. દા. ત. તોગાજી મીશણ કૃત સૂચિમાં કચ્છ પતિ રાજેગારજીએ બાંભણીયા સિંધના બાદશાહ સાથે કરેલ યુદ્ધને કોઈ ચારણ કવિએ વીરરસ પૂર્ણભાષામાં વર્ણવ્યું છે, તે ગ્રંથનો ઉલ્લેખ વડોદરાવાળાએ પોતાની સૂચિ-

માં કર્યો નથી, તો પણ અપૂર્ણ એવી ૧૦૮, હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નામાવળી બનાવી છે.

આમાં ઉલ્લેખનિય ગ્રંથો છે (૧) જીવણ બાવની 'પ્રવિણ સાગર' ગ્રંથના એક કર્તા મુની જીવણ-વિલ્લજી [પૂર્વાશ્રમના ચારણ] ની આ પ્રથમ જ મળતી રચના છે. (૨) નાગ પિંગળ વદવાણના કવિ પિંગળશી મીશણે આ ગ્રંથ રચેલો ઉપનામ 'નાગેન્દ્ર પિંગળ રાખેલું'. આની અત્રે જાણવા મળેલી આ એક જ દુર્લભ હસ્તપ્રત છે. (૩) 'લખપત યશ સિંધુ' ભૂજ વૃજ્જલાપા પાઠશાળાના આદી આચાર્ય મુની કુંવર કુશળજીએ રચેલો આ ગ્રંથ છે. એ પણ પ્રથમ જ મળે છે.

(૪) 'રૂપદીપ' પિંગળ' જે કે આ ગ્રંથ જાણીતો છે. પણ તેના કર્તાનો નિર્ણય હજી થઈ શકતો ન હતો. પ્રવાસના આરંભમાં અમે કાલાવાડ ગયેલા ત્યારે કવિ શ્રી માવદાનજી પર કોઈ વિદ્વાને એવી પૃચ્છા કરતો પત્ર લખેલ કે "રૂપદીપ પિંગળના કર્તા કોણ?"

કારણ એ હતું 'રૂપ દીપ પિંગળ'ની પ્રતોમાં અન્યત્ર કર્તાનું નામ મળતું નથી, પણ શ્રી નટુલા મીશણ પાસેની પ્રતમાં કર્તા તરીકે જ્યદ્દજી નામે કવિનું નામ ઉલ્લેખાયેલ છે. એટલે હવે 'રૂપદીપ પિંગળ'ના કર્તાનો સવાલ જે આજ મુઠી અનુત્તર હતો તેનો જવાબ મળી રહે છે. આજ વિશેષતા છે.

હસ્તપ્રતો નગરે જોવાનો મારો આગ્રહ હતો. શ્રી નટુલાએ એપ્રીલમાં હસ્તપ્રતો બરાબર જોઈ તપાસી જવાની વ્યવસ્થા કરી આપશે તેમ જણાવેલ. ત્યાંથી અમે મહુવા થઈ કવિશ્રી દુલાભાઈ કાગના મજદર ગામે શિયાળા.

૧. એ પછી અમને ફરીવાર ભાગનગર જવાની તક મળી નથી. નહીં તો શ્રી નટુલાની હસ્તપ્રતોને જોઈ એક તમાસી લેત.

૧. હરદાનભાઈએ છૂટક કા-યો પણ મોગ જાળ્યા-
માં રચેનાં છે પ્રતિષ્ઠાવાન ચારણ લેખે તેઓ
આજીવન 'ચારણદિન વર્ધક સભા' પ્રમુખ (માનદ)
રહેના અને રાજપરા (શિયોર) ખોડિયાર મંદિરના
ટ્રસ્ટી તરીકે પણ તેમણે સેવા આપેલી

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહે બ્યારે ભાવનગર
રાજ્ય પ્રમુખે ચરણે ધણું ત્યારે એક જાહેર સભા
યોજાયેન એ સભાની શરૂઆત કવિશ્રી હરદાનભાઈએ
લોકશાહીની મહત્તાને કાવ્યભાષી રીતે વર્ણવીને કરેલી
પોતાના પિતા પિંગળશીભાઈ પ્રમાણે જ હરદાનભાઈ
પણ લકિનમય જીવન જીવી ગયેના

જોગીદાનભાઈ નરેલા

શ્રી પિંગળશીભાઈના નાના પુત્ર થાય વંશ
પર પરાંગન ખાનદાની ભરેલુ સાદુ સૌજન્યપૂર્ણ જીવન
જીવે છે ઘણા છૂટક કાવ્યો રચ્યા છે.

બળદેવભાઈ નરેલા

શ્રી હરદાનભાઈના પુત્ર અને હાલ ભાવનગર
મહારાજાના રાજકવિ છે ઇતિહાસ અને જૂની વાતોના
નામી જાણકાર છે 'જીર્મિ'ના વાચકો તેમનાથી સારી
રીતે પરિચિત છે આપણા દાદુભાઈએ બળદેવભાઈને
આ રીતે એક દુકામાં મિલદાવેન છે.

નરેલા નખ શિખ લગ, ભરિયો શુભ ભંડાર,
તોલ્યો પરિવાં ત્રાજવે, ઓઠો નંદ તલનાર

હીંગોળદાન નરેલા

નરેલા કુળ ગોહિનવાડમાં નામ-કામ કમાતા
નરેના કુળ લગાળા, શિહોર, ધારૂકા, દેવગાણા અને
કાળવદર વગેરે ગામોમાં વહેંચાતુ મથુ એ કાળવર ર
લગમાં લગનાનભાઈ નરેના અને મેરૂઆન નરેલા
કામ દાદાના ભાઈયુ થાય એ બેય ભાઈ ભાવનગર
૨૪ શ્રી પિંગળશીભાઈ પામે જ રહેના

આ લગનાનના નરેનાના થયા શ્રી હીંગોળ
દાન નરેલા 'જીર્મિનવરચના'ના વાચકો શ્રી હીંગોળ
દાન નરેલાથી અજાણ નથી સાહિત્ય સંસ્કાર ગ્રામ્યથી

જ તેમને મળેલા, ને નાનપણથી જ કાવ્યો રચના
થયેના કેવોક વખત અમરનગર ૬ અમરાવાળા પામે
રાજકવિ તરીકે પણ રહેના એમજે ઘણા કા યો રચેલ
છે એમાંથી 'કલાપીનું કા-ય' અને 'યા ચારણઆવતી
એ બે વધુ લોકપ્રિય બનેના છે

સૌરાષ્ટ્રમાં પેઢી દર પેઢી આજ સુધી કવિઓ
પાકતા આવે, અને જેમને રાજકવિ તરીકે જાણવા
આવે એવું નરેના કવિજન અને ભાવનગર રાજ્યની
વિશિષ્ટ પરપરા રહી છે આજે પણ એ પરપરા
જળવાઈ રહી છે આઠ દસ પેઢી સુધી તેા સહેનાઈથી
મણાવી શકાય

હવે હસ્તપ્રતોની વાત

શ્રી બળદેવભાઈએ ૭-૮ હસ્તપ્રતો બનાવી,
બધામાં ઘણું કરીને છૂટક કાવ્યો 'રૂપકો' જ હતાં,
'બાપુજી ગી વાન' નામે એક અપૂર્ણ ગ્રંથ પણ હતો
ગદ્યમાં વચનિકા રૂપે બે હસ્તપ્રતો તેા બહુ તોતિમ
ક ની હતી આવા જગ્યર ચોપડા મે હજી લગી
ખીજ નેના જ નથી આ બધામાં હજારોની સખ્યા
મા સાહિત્ય અને ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઘણા મૂલ્યવાન
એના કાવ્યો પડ્યા છે અનેક ઐતિહાસિક ખૂબી
કડીઓ આ ચોપડાઓમાં અગી તહી પડી છે, અને
સેંકડો અજાણ કવિઓ હસ્તપ્રતોને પાનેથી મૂક
વાણીમાં કહે છે "અમને હવે અજવાળે તેા મૂકો!"

ખપોરે જમીને શ્રી નરુભાઈ મીશણને ત્યા
ચાઈ લઈ ગયા ઘણી જૂની વાતો દેવામાં સઘરીને
બેઠેના

નરુભાના મૂળ વડવા ધધુકાના ખરેડ ગામના
એમનું કહેવું એમ થયુ કે ૧૮૫૭ના સ્વતંત્ર સંગ્રામ
પહેલાં ખરેડમાં ચારજોના બોધા, મીશણ અને ત્રીજી
એક શાખા મળીને ૬૦, વરે હતા પણ ૧૮૫૭ના
જંગલમાં લાગેના પ્રસાસ કરના માટે ખરેડના ત્રણે
શાખાના ચારજોના નણા પુરોને ભાવનગર પામેની
વાડીએ ગોળાઓએ ફાગીએ લગાવી દીધેના દાનએ
વાડી 'ફાસી વાડી' નામે ઓળખાઈ છે એમાં મીશણને
તેા સાત ખનાસ કરેલા એ વશનો હેડનો વર્તમાન
સમયનો દીવો એટલે શ્રી નરુભા મીશણ

નટુલા મીશણના દાદા શ્રી ગીગાભાઈ મીશણ સારા કવિ હતા અને ધ્રાંગધ્રા રાજસાહેબના સલાહકાર અને મિત્ર તરીકે રહેલા.

ગીગાભાઈના પુત્ર તોયુલા થયા. તેઓ ચારણ જ્ઞાતિમાં સૌ પ્રથમ જ ગ્રેન્થુએટ થયેલા. અને ચારણી સાહિત્યમાં ઘણો રસ લેતા હતા. એ રસને લઈને જ એમણે ઘણી સારી સંખ્યામાં ચારણી અને વૃજભાષાના ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ભેગી કરેલી. અને એ હસ્તપ્રતોની વિવરણાત્મક સૂચિ પણ બનાવેલી.

આ હસ્ત પ્રતો અંગે આઝાદી પહેલાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી એ પુછાવેલ. મહારાજ સયાજી રાવ યુનિ. વડોદરાએ પણ આ હસ્ત પ્રતો જોવા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલેલ. અને કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પણ હસ્ત પ્રતો મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ આ વિદ્યા મૂડી નટુલા મિશણે હજી લગી કોઈને સોંપેલ નથી.

વાત કરતાં કરતાં નટુલાએ અમોને વડોદરા યુનિ. ના પ્રતિનિધિઓએ હસ્તપ્રતો જોઈને બનાવેલ સૂચિ આપી, અને સ્વ. શ્રી તોયુલા મીશણે લખેલ હસ્તપ્રતોની વિવરણાત્મક સૂચિ પણ બનાવી. એ સૂચિએ શ્રી તોયુલા ચારણી અને વૃજભાષાના સાહિત્યના પ્રકાંડ જાણકાર હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું. પણ વડોદરા યુનિ. ના પ્રતિનિધિઓએ બનાવેલ સૂચિપત્રમાં ઘણું ઘણું કહેવા જેવું લાગ્યું. એક કવિનો રચેલો ગ્રંથ બીજા કવિને નામે ચડી ગયેલો અમે એ સૂચિમાં જોયો. જાણે મગ ચોખા લગી ગયા છે.

ગ્રંથ સંખ્યા તો વધુ છે પણ વડોદરા યુનિ. ના વિદ્વાન પ્રતિનિધિઓએ ગોથાં ખાધાં છે. દા. ત. તોગાજી મીશણ કૃત સૂચિમાં કચ્છ પતિ રા'ખેગારજી એ બાંલણીયા સિંધના બાદશાહ સાથે કરેલ યુદ્ધને કોઈ ચારણ કવિએ વીરરસ પૂર્ણભાષામાં વર્ણવ્યું છે, તે ગ્રંથનો ઉલ્લેખ વડોદરાવાળાએ પોતાની સૂચિ-

માં કર્યો નથી, તો પણ અપૂર્ણ એવી ૧૦૮, હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નામાવળી બનાવી છે.

આમાં ઉલ્લેખનિય ગ્રંથો છે (૧) જીવણ બાવની 'પ્રવિણ સાગર' ગ્રંથના એક કર્તા મુની જીવણ-વિજયજી [પૂર્વાશ્રમના ચારણ] ની આ પ્રથમ જ મળતી રચના છે. (૨) નાગ પિંગળ વક્ત્રાણના કવિ પિંગળશી મીશણે આ ગ્રંથ રચેલો ઉપનામ 'નાગેન્દ્ર પિંગળ રાખેલું', આની અત્રે જાણવા મળેલી આ એક જ દુર્લભ હસ્તપ્રત છે. (૩) 'લખપત યશ સિંધુ' ભૂજ વૃજભાષા પાઠશાળાના આદી આચાર્ય મુની કુંવર કુશળજી એ રચેલો આ ગ્રંથ છે. એ પણ પ્રથમ જ મળે છે.

(૪) 'રૂપદીપ' પિંગળ'ને કે આ ગ્રંથ જાણીતો છે. પણ તેના કર્તાનો નિર્ણય હજી થઈ શકતો ન હોતો. પ્રવાસના આરંભમાં અમે કાલાવાડ ગયેલા ત્યારે કવિ શ્રી માવદાનજી પર કોઈ વિદ્વાને એવી પૃચ્છા કરતો પત્ર લખેલ કે "રૂપદીપ પિંગળના કર્તા કોણ?"

કારણ એ હતું 'રૂપ દીપ પિંગળ'ની પ્રતોમાં અન્યત્ર કર્તાનું નામ મળતું નથી, પણ શ્રી નટુલા મીશણ પાસેની પ્રતમાં કર્તા તરીકે જયકૃષ્ણ નામે કવિનું નામ ઉલ્લેખાયેલ છે. એટલે હવે 'રૂપદીપ પિંગળ'ના કર્તાનો સવાલ જે આજ સુધી અનુસાર હતો તેનો જવાબ મળી રહે છે. આજ વિશેષતા છે.

હસ્તપ્રતો નજરે જોવાનો મારો આગ્રહ હતો. શ્રી નટુલાએ એપ્રીલમાં હસ્તપ્રતો બરાબર જોઈ તપાસી જવાની વ્યવસ્થા કરી આપશે તેમ જણાવેલ. ત્યાંથી અમે મહુવા થઈ કવિશ્રી દુલાભાઈ ડાગના મજદર ગામે બિપડ્યા.

૧. એ પછી અમને ફરીવાર ભાગનગર જવાની તક મળી નથી. નહીં તો શ્રી નટુલાની હસ્તપ્રતોને બરાબર જોઈ તપાસી લેત.

કવિ બળદેવભાઈનાં કાવ્યો

[ભિંના વાયકો એમનાથી અમલ નથી. આ અંકમાં 'પરિક્રમા'માં એમના નરેલા કુળનો પરિચય અપાયો છે.]

- ૧ કૃષ્ણ દેવી રંગમાં કાળી મોહ્યા શું વનમાળી રે-
નહિ ચૂડો કે નહિ ચોટલો, નાકમાં ન મળે વાળી રે;
ગરદન અંગને નહિ ગાળો, નહિ નેણાં નમણાળી રે - કૃષ્ણ.
વૃજવાસી સહુ જોઈ હસે છે, ભૂધર શું ગ્યા ભાળી રે;
કરકથામાં કાગડ કાળી, તેની હ્યો છો તાળી રે - કૃષ્ણ.
નહિ આભુષણ એકે અંગે, વસો ફરે છે વીંટાળી રે;
નહિ હિંડોળાખાટ નવેલી, ખૂંપડીએ નહિ જાળી રે - કૃષ્ણ.
લાલ હશે તમને એ લાગી, રાધાથી રૂપાળી રે;
કહ બળદેવ-હશે હેતાળી, ગોવિંદ નાખ્યા ગાળી રે - કૃષ્ણ.

અંગદંગ એકે નહીં, રૂપે નહિ લગાર;
ભકિતથી એક ભેટીઓ, કુળડીને કીરતાર. - ૧
અંગ કાળી દિલ જાળી, સમજાયેલી સાર;
મળિયલ એથી માધવો, કુળડીને કીરતાર. - ૨

- ૨ ખંસી બળવી ણિન્દ્રાણનમાં, રાસ રમે જનમાલી રે - ખંસી ..૨૬.
મોર મુગુટ વૈજંતિમાલા, કામળી ઓઢી કાળી રે;
ગોપ ગોપીનાં ચિતડાં ચોરે, મૂર્તિ એ મરમાળી રે - ખંસી. ૧
કંસ તણા વિધવંસ કર્યો તે, કોધી નાથ્યો કાળી રે;
નંદતણા આનંદ કનેયો, ભૂખ જાય છે ભાળી રે - ખંસી. ૨
તેં લીધા ગોવર્ધન તોળી, તિમિર ભયંકર ટાળી રે;
બાર બાર માતા હ્યે બલીયાં, નંદ કુવરને નિહાળી રે - ખંસી. ૩
ભારથમાં પારથ રહી જોળો, સંશય સઘળો ટાળી રે;
કહે બળદેવ કરો હરે કરૂણા, સેવા નાથ સંભાળી રે - ખંસી. ૪

- ૩ કાન તમારાં નેણલાં કેવાં, જાય છે અમને છતી રે - કાન...૨૬.
જળ જમુનાના ભરવાં જતાં, પ્રાણ કરો છો પ્રીતિ રે;
વાટ તમરી જોતાં વિઠલ, વળત જાય છે વીતી રે - કાન. ૧
મારગમાં રોકો છો મોહન, નાથ એ રેવી નીતી રે;
દાણુ તણી અમને દામોદર, ભાળી લાગે ભીતી રે - કાન. ૨
અંગ મરોડો, મહીડાં ફોડો, રોજ તમારી રીતી રે;
છતાં અમારી કદીએ ન છૂટે, પૂરવ જનમની પ્રીતિ રે - કાન. ૩
કહે બળદેવ તમારાં કામણુ, કહેવાં શું અથ ધતિ રે;
જળખિન મછલી જેમ અમારી, થાય છે તમ વિષ્ણુ સ્થિતિ રે - કાન. ૪

સૌરાષ્ટ્રનાં ખુલ્લાં થાનકો

મણિભાઈ વેરા

માણસને જ્યાં અને જ્યારે અલૌકિક અદ્-
ભુત શક્તિની પ્રતીતિ થઈ, રહસ્યમય બાબતોનો ભેદ
જ્યારે તે ઉઠેલી ન શક્યો, ત્યાં અને ત્યારે એ બાબ-
તમાં દૈવત્વની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરી અને એ દૈવી-
શક્તિને સ્થળ કાળાનુસાર પોતાને સમગ્રયુગ તે રીતે
માનવા લાગ્યાં. મનમાં ધારેલા ભયથી જ્યારે માણસ
મુક્ત થતો ત્યારે આકૃત દૂર કરનાર પેલી ગહન
શક્તિ જ હતી, અથવા કોઈ મહાન કાર્યમાં પશુ
એ શક્તિ જ સકાયરૂપ હોય છે એવી શ્રદ્ધામાં તે
આસ્તિક બન્યો-દેવ તરફ ઢળ્યો. માણસ જાતની
સમજણના વિકાસ સાથે તેના દેવ દેવીઓમાં અને
પૂજાવિધિમાં પશુ વિકાસ થતો રહ્યો છે. એટલું તો
સમગ્રયુગ છે કે માણસે કરેલી ધર્મની પૂજાએ તેને
ઊર્ધ્વ દ્રષ્ટિ રાખ્યો; જો દેવ તરફ માનવીની નજર
ન રહેત તો ખીજો માર્ગ અધઃપતનનો પશુ-રહે-
વાનો જ હતો.

જગતની સપાટી ઉપર સર્વકાળે સર્વસ્થળે
માણસે પોતાનાથી મહત્તર શક્તિની યથામતિ પૂજા
અર્ચના કરેલ છે. આ શક્તિ ભયાનક, મહાન-
માનવેતર રૂપશ્રુત્ય ધરાવતી તેણે કદપી આકૃતિક તરવોને
આશ્રયસ્થાપિત ભાવથી તેણે પૂજ્યાં. સૂક્ષ્મ અને
વ્યાપકભાવે દેવપૂજા સમગ્ર સમાજને માટે કાર્યગત
ન રહેવાથી દૈવીશક્તિને સ્થૂળભાવે-મૂર્તિમંત કરી
પૂજની સૌને સહેલી લાગી હશે, અને જગતના સર્વ-
ખંડોમાં દેવોનાં સ્થાપન થયાં.

શરૂઆતની પ્રજા ખુલ્લામાં રહેતી, તેનાં દેવ
પશુ ખુલ્લામાં નદી કાંઠે કે સાગરતટે, ટેકરીની ટોચે
કે પહાડના ખડકાળ પડખે, વગડાની ખુલ્લી જગ્યામાં
કે ઝાડનાં ઝુંડ મધ્યે, કોઈ વંકા વૃક્ષ નીચે કે કુદરતે
બનાવેલી કોઈ બેઠામાં આકાર લેવા લાગ્યાં.

મનશુદ્ધિ જેનાં વિકસિત નથી એવાં ભોળાં
દિલનાં માણસોમાં હૃદયનું પ્રેરણા બળ વિશેષ હોય

છે. આવા કોઈ માણસમાં કાંઈક પ્રેરણા અને કાંઈક
અદ્ભુત કંપ સંચારિત થતાં તે કાંઈ કરી બોલી
નાંખે, અને તેનાં કર્યાં બોલ્યાં અનુસાર બનાવ બને
તો એવા માણસમાં ખીજાઓની આસ્થા બંધાય.
આવા નિર્મળ દિલના ઠાણા માણસો દેવોના દૂત-
પ્રતિનિધિ-ભૂવા લેખાવા માંડ્યા આવા માણસો
આદિ માનવ સમાજના મોવડી હતા. આવા મોવ-
ડીઓએ પેલાં ખુલ્લાં સ્થાનકોની આબુખાબુ મંત્ર
તંત્ર રચ્યા. અકસ્માત સાચી પડી જતી માન્યતા-
ઓમાં અધિગી આસ્થા સ્થપાણી. અને વહેમોની
વશુબર પશુ પ્રગટી. જે તે દેવોને નામે ભૂલે પોતાનાં
જૂથને દોરતો, અને આમ એકનાની સારી ભાવના
ખીલી, સમુહો બંધાયા, આજના સુસંસ્કૃત સમાજની
પૂર્વ ભૂમિકા તૈયાર થઈ.

સૌરાષ્ટ્ર તો સાવ ગામડાનો અને કરચાનો
પ્રદેશ. ભાત ભાતના લોકોએ અહીં પોતાનાં આગવાં
દેવ દેવતાંની સ્થાપના કરી છે. ખુલ્લામાં આવેલાં
આવા થાનકો આપણાં આદિ દેવસ્થાનો છે. આજના
પૂર્ણ વિકસિત મંદિર મહાલયનું, આધ્યાત્મની ઉચ્ચ
પ્રતિષ્ઠા પાનેલ કલામય મૂર્તિઓનું પગેરું વન વગડે
પડેલાં ખુલ્લાં થાનકોમાં રહેલું છે.

આપણાં આવાં ખુલ્લાં સ્થાનકોમાં સપ્તમાતૃકા
સ્થાનો શંકરના ઓટા, આઈઓના પેઢા, સતી-
સૂરાપૂરાનાં ખાંભી ફળાં, ગણેશ, હનુમાન, નાગદેવ,
વાહરાનાં થાનકો, પીરની દરગાહો અને દર્દનાં દેવતાં-
ની જગ્યાઓ મુખ્ય છે.

૧. માતૃકાસ્થાનો : પ્રાચીન વસતિયાલુ
સ્થાનોએ માત, આઠ કે નવ દિલુજ બેઠેલી સિંદૂર
અર્ચિત માતૃકામૂર્તિઓની પીઠ જોવામાં આવે છે.
મુખ્યત્વે ઉત્તરાલિમુખ આવાં માતૃકાસ્થાનો ખુલ્લાં
સૌરાષ્ટ્ર ને પશ્ચિમ કાંઠે અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે.
પાસ્તર, ખેરીયા, શ્રીનગર, બિલેશ્વર, કુહડી, પોરબંદર,

કવિ બળદેવભાઈનાં કાવ્યો

[ભિંના વાયકો એમનાથી અજણ નથી, આ અંકમાં 'પરિક્રમા'માં એમના નરેલા કુળનો પરિચય અપાયો છે]

- ૧ કૃષ્ણ કેવી રંગમા કાળી મોહ્યા શું વનમાળી રે-
 નહિ ચૂડો કે નહિ ચોટલો, નાકમાં ન મળે વાળી રે;
 ગરદન અંગને નહિ ગાળો, નહિ નેણાં નમણાળી રે - કૃષ્ણ.
 વૃજવાસી સહુ જોઈ હસે છે, ભૂધર શું ગ્યા લાળી રે;
 કરકશતામાં કાગડ કાળી, તેની દ્યો છો તાળી રે - કૃષ્ણ.
 નહિ આભુષણ એકે અંગે, વસો ફરે છે વીંટાળી રે;
 નહિ હિંડાળાખાટ નવેલી, અંપડીએ નહિ જાળી રે - કૃષ્ણ.
 લાલ હશે તમને એ લાગી, રાધાથી રૂપાળી રે;
 કહે બળદેવ-હશે હેતાળી, ગોવિંદ નાખ્યા ગાળી રે - કૃષ્ણ.

*

અંગદંગ એકે નહીં, રૂપે નહિ લગાર,
 ભકિતથી એક ભેટીઓ, કુળડીને કીરતાર. - ૧
 અંગ કાળી દિલ જાળી, સમજાયેલી સાર;
 મળિયલ એથી માધવો, કુળડીને કીરતાર. - ૨

*

- ૨ ખંસી બજવી ણિન્દ્રાબનમા, રાસ રમે બનમાલી રે - ખંસી. ૧.
 માર મુશુટ વૈજંતિમાલા, કામળી ઓઢી કાળી રે;
 ગોપ ગોપીનાં ચિતડાં ચોરે, મૂર્તિ એ મરમાળી રે - ખંસી. ૧
 કંસ તણા વિધવસ કર્યો તે, કોધી નાથો કાળી રે;
 નંદતણા આનંદ કનૈયો, બૂખ જાય છે લાળી રે - ખંસી. ૨
 તે દીધો ગોવર્ધન તોળી, તિમિર ભયકર ટાળી રે;
 બાર બાર માતા દ્યે બદૌયાં, નંદ કુવરને નિહાળી રે - ખંસી. ૩
 ભારથમાં પારથ રહી લેળો, સંશય સઘળો ટાળી રે;
 કહે બળદેવ કરો હવે કરૂણા, સેવા નાથ સંભાળી રે - ખંસી. ૪

*

- ૩ કાન તમારાં નેણલાં કેવાં, જાય છે અમને જીતી રે - કાન...ટેક
 જળ જમુનાના ભરવા જતાં, પ્રાણ કરો છો પ્રીતિ રે;
 વાટ તમારી જોતાં વિઠલ, વખત જાય છે વીતી રે - કાન. ૧
 મારગમાં રોકો છો મોહન, નાથ એ રૂવી નીતી રે;
 દાણ તણી અમને હામોદર, લાળી લાગે ભીતી રે - કાન. ૨
 અંગ મરોડો, મહીડાં ફોડો, રોજ તમારી રીતી રે;
 છતાં અમારી કદીએ ન છૂટે, પૂરવ જનમની પ્રીતિ રે - કાન. ૩
 કહે બળદેવ તમારાં કામણ, કહેવાં શું અથ ધતિ રે;
 જળખિન મછલી જેમ અમારી, થાય છે તમ વિશ્વ સ્થિતિ રે - કાન. ૪

સૌરાષ્ટ્રનાં ખુલ્લાં થાનકો

મણિભાઈ વોરા

માણસને જ્યાં અને જ્યારે અલૌકિક અદ્-
ભુત શક્તિની પ્રતીતિ થઈ, રહસ્યમય બાબતોનો ભેદ
જ્યારે તે ઉઠેલી ન શક્યો, ત્યાં અને ત્યારે એ બાબ-
તમાં દૈવત્વની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરી અને એ દૈવી-
શક્તિને સ્થળ કાળાનુસાર પોતાને સમગ્રયુગે તે રીતે
માનવા લાગ્યો. મનમાં ધારેલા ભયથી જ્યારે માણસ
મુક્ત થતો ત્યારે આકૃત દૂર કરનાર પેલી ગહન
શક્તિ જ હતી, અથવા કોઈ મહાન કાર્યમાં પણ
એ શક્તિ જ સકાયરૂપ હોય છે એવી શ્રદ્ધામાં તે
આસ્તિક બન્યો-દેવ તરફ હજી. માણસ જાતની
સમજણના વિકાસ સાથે તેના દેવ દેવીઓમાં અને
પૂજાવિધિમાં પણ વિકાસ થતો રહ્યો છે. એટલું તો
સમગ્રયુગ છે કે માણસે કરેલી ઇશ્વરની પૂજાએ તેને
ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યો; જો દેવ તરફ માનનીની નજર
ન રહેત તો ખીજો માર્ગ અધઃપતનનો પથ-રહે-
વાનો જ હતો.

જગતની સપાટી ઉપર સર્વકાળે સર્વસ્થળે
માણસે પોતાનાથી મહત્તર શક્તિની યથામતિ પૂજા
અર્ચના કરેલ છે. આ શક્તિ ભયાનક, મહાન-
માનવેતર રૂપયુગ્મ ધરાવતી તેણે કદપી પ્રાકૃતિક તરવોને
આશ્ચર્યચક્રિત ભાવથી તેણે પૂજ્યાં. સૂક્ષ્મ અને
વ્યાપકભાવે દેવપૂજા સમગ્ર સમાજને માટે કાર્યગત
ન રહેવાથી દૈવીશક્તિને સ્થૂળભાવે-મૂર્તિમંત કરી
પૂજની સૌને સહેલી લાગી હશે, અને જગતના સર્વ-
ખંડોમાં દેવોનાં સ્થાપન થયાં.

શરૂઆતની પ્રજા ખુલ્લામાં રહેતી, તેનાં દેવ
પથુ ખુલ્લામાં નદી કાંઠે કે સાગરતટે, ટેકરીની ઢોચે
કે પહાડના ખડકાળ પડખે, વગડાની ખુલ્લી જગ્યામાં
કે ઝાડનાં ઝુંડ મધ્યે, કોઈ વંકા વૃક્ષ નીચે કે કુદરતે
બનાવેલી કોઈ બખોલમાં આકાર લેવા લાગ્યાં.

મનબુદ્ધિ જેનાં વિકસિત નથી એવાં બોળાં
દિલ્લાં માણસોમાં હૃદયનું પ્રેરણા બળ વિશેષ હોય

છે. આવા કોઈ માણસમાં કાંઈક પ્રેરણા અને કાંઈક
અદ્ભુત કંપ સંચારિત થતાં તે કાંઈ કરી બોલી
નાંખે, અને તેનાં કર્યાં બોલ્યાં અનુસાર બનાવ બને
તો એવા માણસમાં બીજાઓની આસ્થા બંધાય.
આવા નિર્મળ દિલ્લાં ઠાણા માણસો દેવોના દૂત-
પ્રતિનિધિ-ભૂવા લેખાવા માંડ્યા. આવા માણસો
આદિ માનવ સમાજના મેવડી હતા. આવા મેવ-
ડીઓએ પેલાં ખુલ્લાં સ્થાનકોની આબુખાબુ મંત્ર
તંત્ર રચ્યા. અકસ્માત સાચી પડી જતી માન્યતા-
ઓમાં અધિગી આસ્થા સ્થપાણી. અને વહેમોની
વલુખર પણ પ્રગટી. જો તે દેવોને નામે ભૂવા પોતાનાં
જુથને દોરતો, અને આમ એકનાની સારી ભાવના
ખીલી, સમુહો બંધાયા, આજના સુસંસ્કૃત સમાજની
પૂર્વ ભૂમિકા તૈયાર થઈ.

સૌરાષ્ટ્ર તો સાવ ગામડાંનો અને કસબાનો
પ્રદેશ. ભાત ભાતના લોકોએ અહીં પોતાનાં આગવાં
દેવ દેવતાંની સ્થાપના કરી છે. ખુલ્લામાં આવેલાં
આવા થાનકો આપણાં આદિ દેવસ્થાનો છે. આજના
પૂર્ણ વિકસિત મંદિર મહાલયનું, આધ્યાત્મની ઉચ્ચ
પ્રતિષ્ઠા પાનેલ કલામય મૂર્તિઓનું પગેરું વન વગેરે
પડેલાં ખુલ્લાં થાનકોમાં રહેલું છે.

આપણાં આવાં ખુલ્લાં સ્થાનકોમાં સંપત્તિમાતૃકા
સ્થાનો શંકરના ઓટા, આઈઓના પેદા, સતી-
સૂરાપૂરાનાં ખાંભી ફળાં, ગણેશ, હનુમાન, નાગદેવ,
વાહરાનાં થાનકો, પીરની દરગાહો અને દર્દનાં દેવતાં-
ની જગ્યાઓ મુખ્ય છે.

૧. માતૃકાસ્થાનો : પ્રાચીન વસતિયાણુ
સ્થાનોએ માત, આઠ કે નવ દિલ્લુજ બેઠેલી સિંદૂર
અર્ચિત માતૃકામૂર્તિઓની પીઠ જોવામાં આવે છે.
મુખ્યત્વે ઉત્તરાલિમુખ આવાં માતૃકાસ્થાનો ખુલ્લાં
સૌરાષ્ટ્ર ને પશ્ચિમ કાંઠે અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે.
પાસ્તર, બેરીયા, શ્રીનગર, બિલેશ્વર, કુહડી, પોરબંદર;

ઓહદર, પાતા વગેરે સ્થળોએ શુભમૈત્રિક સમયનાં માતાશ્રીનાં ચાનકો છે,

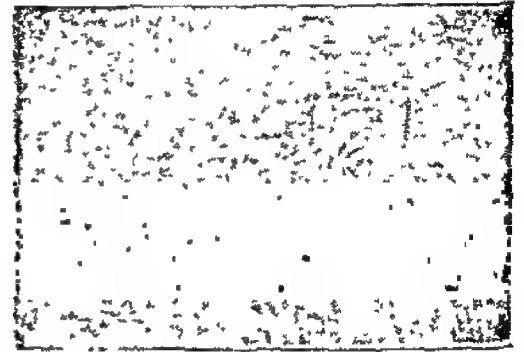

ગિરનારની દેહલી દૂક પર કાળકાનુ ખુલ્લુ ચાનક
ફોટો : નરોત્તમ પલાણુ

૨. આલશકિન સ્થાનો : આદિ સ્થાનો મોટે ભાગે પહાડના કોઇ ખડકને સિદ્ધ સ્થાને તેને માતા શકિન જોગણી તરીકે પૂજાની દેવીઓનાં ૧. ગિરનાર પર્વતની દેહલી દૂક પર આવેલી કાળકા પ્રાકૃતિક લગ્નના અને લગ્નકલાને કારણે જનહૃદયમાં ભય અને પ્રેમ પ્રસારતી મેંકડો વર્ષ થયા પૂજા અર્ચના પામી રહેલી છે. આવા જગ્યાના સ્થાનોમાં જૂનાગઢથી હામેદર કુંડ તરફ જતા જમણા હાથ પરની લક્ષ્મણ ટેકરીના પશ્ચિમ પગથારે શક્તિ વાધેશ્વરીના સ્થાન, અને ડાબા હાથ પર “જોગણિયા” પર જોગણીનું સ્થાન છે, બરડા કુંગરમાં વાંકાપાણીએ વક્રિત આકૃતિ ચાનક, સાણા પામ જમકાના ટેકરા ઉપર ખોડિયાર, આવેશના કુંગરમાં નાગપાઇ, આરાડી માં પિઠારા પાસે આલપાઇ, ઓસમ પર માત્રી, શિહોરના ટેકરા ઉપર અને ધારી પાસે ખોડિયાર, ચોટીલા પર ચામુડા અને કોપલા પર હર્ષદના સ્થાન મુખ્ય છે. ઝાલાવાડમાં શક્તિ જોગણીના સ્થાનો છે આ બધાં મૂળ સ્થાનો ખુલ્લા ચાનકો છે. કાટિયાવણું તેમજ તેરતાંસળીનો લોક સમૃદ્ધાય આવાં સ્થાનકો નેવેલાં પશુપક્ષિ પશુ ધરતો; હવે તેનું સ્થાન લીધું છે

સમુદ્રકિનારે સાઠાંની કોઇ કરાળમાં સિકોતેર માતાનાં સ્થાન સૌરાષ્ટ્રની વિશેષતા હાજે છે. આ

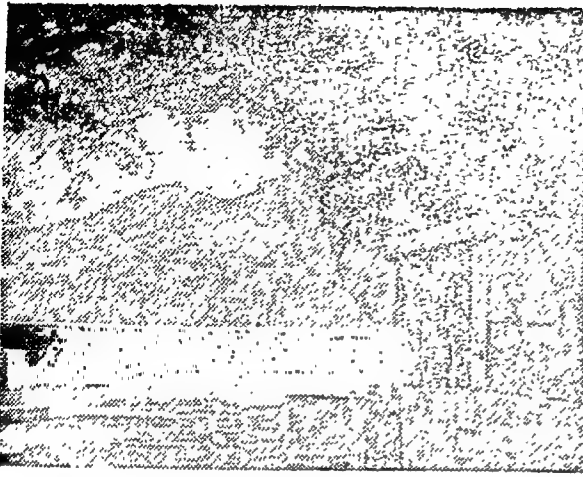
સિકોતેર આજ દરિયાકાંઠાની ખારવા, કોળી અને કાંઠા ઉપરના પશુપાલક રખારી ભરસામાં વધારે પૂજ્ય છે. પશ્ચિમ સાગર કડિ તેમજ દેશી અખાતની કાંઠા ઉપર સિકોતેરના ચાનકો છે પશ્ચિમ અરબી સમુદ્રમાં ‘સિકોટ્રા’ મોટા ટાપુ છે, સિકોત્રે દરિયા તોફાની લેખાય છે પશ્ચિમ તોફાની પાનને ખારવા લોકો ‘સિકોત્રે વાવડા’ કહે છે, આવી ગતિ આ પ્રદેશની દેરીને સમુદ્ર સાથે ભૌગોલિક સંબંધ છે. મોઝામી સદીથી સિકોતેર માતાના ઉદ્દેશો આપણે ત્યાં મળે છે. મિયાણીની ખાડીનાં એક ભાડોડમાં સિકોતેર આકૃતિનું ગિદામણ ચાનક છે. બેખડને સિદ્ધનાં તલકાં કરી માતાજી પૂજાય છે. એક જાનની ભાનક માછલીનાં કાંટા-કરવત વગેરે પશુ માતાને ધરેલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મિયાણી ખાડીના ભાડોડમાં સિકોતેરનું
ખુલ્લું ચાનક : ફોટો નરોત્તમ પલાણુ

પહાડ અને સમુદ્ર પછી નદીકાંઠો આમના ચાનક તરીકે યોગ્ય સ્થળ મનાયું છે. પ્રભાસતીર્થે સત્તી-મંડોર પાસે હિરણ્ય નદીની કાંઠામાં ખોડિયારનું વખલર સ્થાન, વેલુકાંડે કોટડા પાસે ખાતીસી આલખો, ખડબલી નદી ઉપર હોયીજના ખડબા પાસે આવડ આઇ, સડોદર-કુલજર પાસે પીઠક, પોરમંદર અરમાવતી કાંઠે અને આપડા પાસે ગાનાળ, નવીમંદર લાહર કાંઠે નરવાઇ અને ભાદરાઈ, વરતુ કાંઠે ચારણી આલખો, આ બધાં ખુલ્લાં સ્થાનો, આલખોના ઘડા છે

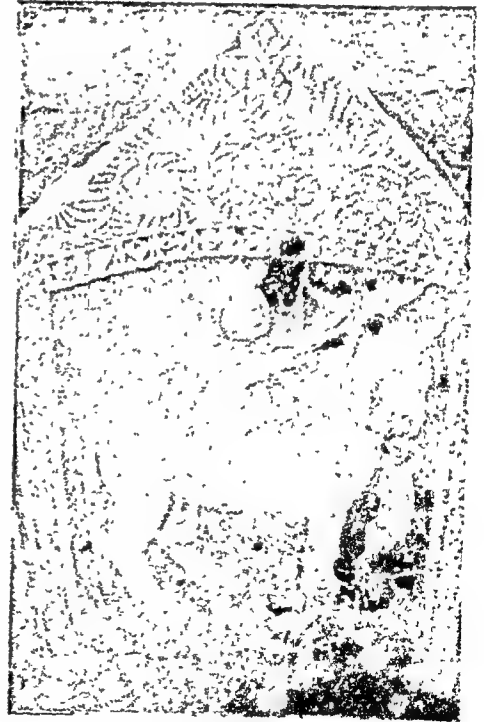
૩. પાદરનાં દેવ : સમગ્ર દરેક ગામના પાદરમાં કે ગોંદરે સતી-શરના પાળિયા સ્થાપી પૂર્વજોનાં,

જામ જોધપુરથી ચારેક માઈલ પાટણ પાસે હરસાજર
ચોવા ચારણની ઝોક પાસે આઈ નાગળાઈને થરો
ફોટો : નરોત્તમ પલાણ

સતની પૂજા થાય છે. સતીનાં ખુદ્દાં થાનકોમાં સતી
થયેલ સ્ત્રીના હાથવાળા પાળિયા હોય છે. કોઈ સપીતા
વંશજ કૂળદેવતાની ખાંભી ઉપર ચાર બાબુથી
ખુદ્દાં એવી છત્રી બંધાવે છે. આવી છત્રીઓ જામ-
નગર નાગનાથ, બરડામાં હાંયા, ગાલાવાડમાં હળવદ,
ગોહિંદવાડે શિહોરમાં તેમજ રાજકુટુંબોની છત્રીઓ ડેર
ડેર જોવા મળે છે. ધ્રાણ કરતાં સતને વદાણું ગણી
વીરગતિ પામેલ સૂરોપૂરો-શૂરધન પણ વરપૂર્વજ
કૂળદેવ તરીકે પૂજાય છે. લગામમાં મગયો હોય તો
વનવગડે, ગામની ગાયોની વહાટે ધાતાં કામ આવ્યો
હોય તો ગોદરે અને મોતે કમોતે મર્યો હોય તો
વાડા વાડીમાં કે મંદિરનો પટાંગણમાં કૂળદેવ થઈ
મેસે છે, ખાંભી જોડવામાં આવે છે. પ્રેમ-શૌર્ય-
ભક્તિની સ્મૃતિ જળવાય છે, પ્રદમમાં ભૂતકાળને
યાદ કરી ન્યોછાવરી ખાનદાની આદિ સંસ્કારોનું
ઉપદા યુગોનું તિચ્ચન થાય છે. પાળિયાના અનેક
પ્રકારો જે તે પ્રજાની વિશિષ્ટતાને ધ્યાનમાં લઈને
ઊભા થયેલા છે. સંતાનાં પગલાંની ખુદ્દી દેવડીઓ
કે પેઢા પણ પૂજા સ્થાનો છે. સૌરાષ્ટ્રે આનંદ્યક
અને જનપદવાસી પ્રજાએ પેનાં કુદ્દેવ તેમજ
કૂળદેવોનાં થાનકો ખુદ્દાંમાં જ અદ્યાપિયર્વત રાખેલ છે.

ધૂપદીપનો સાડો પૂજા વિધિ, કુશેર તલવટ,
ધાન, ગોળ, ઘી, પાંચધાનના ઠેકવા, કાંગ કે
ચીણાન કાંગવાને ગોળ સાથે ફટરડીને બનાવેલાં
દોલો, સાત ધાનનો અથવા જુવારનો ખીચડો,
અને ચોખા નીવેલ તરીકે ધરાવવામાં આવે
છે. કુટુંબ કે આખો વંશવેલો આવા થાનકે
જુવારણાં ટાણે બંજો થાય છે અને એક મેળા
જેવો ઉત્સવ ઉજવાય છે. કોઈ ભૂવાના સરમાં
દેવ આવે તો તે ધૂણે છે, અને 'નિવેલ
પોગ્યાં' કરી પીઠ થાગડી આશીર્વાદ આપે
છે. જન્મેલાંની માનતા અને મરેલાંની મુકરર
તિથિએ દોડા 'દેવતાં' કરવામાં આવે છે.
ભોળાં મનખની કેટલીય કથાઓએની પૂર્વજોની
પૂજામાં સચવાયેલી છે. પાળિયાવિનાનું પાદર
ભૂતકાળ વિનાના બાંજ ગામગાનું મૂચન છે.

સૂરપુરાનો પાળયો (છાયા : ચોરણદર)
ફોટો : નરોત્તમ પલાણ

૪. પાણીઆરીવાવ કે નદીતળાવને આરે જળ દેવ-જળઆધનું સ્થાન સિંદૂરના અનેક તલકાં કરી સ્થાપિત થયેલું હોય છે. સુવાસણ સ્ત્રી પહેલી વહેલી પાણી ભરવા આવે ત્યારે અહીં જળઆધનું પૂજન કરી શ્રીફળ વધેરે છે તેમજ સુવાસણ બાદ નાહી ઘોષ પાણી ભરવાનું ચરૂ કરે ત્યારે પણ તરતનાં જન્મેલ બાળક-ની માતા બેડું લઈ સ્ત્રીઓના ૧૬ સાથે ગીત ગાતાં જળ જીવારવા આવે છે ધૂપદીપ કરી નાળિયેર વધેરી ટોપરૂં ગોળ બાળકોમા વહેચે છે અને વાવને કાંઠે સિંદૂરના તલકાં ઉપર તાળે સિંદૂર લગાવે છે. પત્રી બેડું ભરી નાના બાળકનું ઝમલું પાણીમા ભેળી ગીત ગાતાં ઘેર નાચે છે રસ્તામાં કપાસિયા વેરે છે જે ગાવ વાછડા ખાય છે દરેક ગામના પાણીઆરે જળદેવ દેખાય છે

૫ હનુમાન . હનુ એટલે જડણ. જડમાં વાળો માન્યુસ આદિ માનવ ગણાયો છે હનુમાનની પૂજા પણ ધણા જૂના સમયથી થતી હોવાના પુરાવાઓ મળે છે. ગામના પાદરમા ખુદનામા દક્ષિણામિત્રુખ ઊભેલા વીર હનુમાનને દર શિવારે તેલ, અડદ, ગોળ, શ્રીફળ, સિંદૂર, આકાશના રવેશની માળાથી પૂજા ચડે છે સારંગપુરના હનુમાન, ગિરનાર તળેટિમા લાગે હનુમાન, મરમક પાસે ભરતના બાણથી (૧) સુનેલા હનુમાન, બરડામાં હાથલાના ચનિશ્વર-હનુમાન, ધ્રાગધાના બીડમજક વીર હનુમાન વગેરે મૂળ ખુદના થાનકો છે. પાછળથી હનુમાન મૂર્તિ ઉપર સુદર મદિરો બધામાં છે પોરબદરનું રોકડિયા હનુમાનનું ભવ્ય મદિર, સિકકાનું આધુનિક મારુતિ મદિર સૌરાષ્ટ્રે સુદર હનુમાન મદિરો છે ચરઆનમા તો કોઈ પણ પથરને આખ તરીકે કોડી લગાડી સિંદૂર અચાં તેને હનુમાન તરીકે સ્થપાતો, પછા વીર અદાથી પનોતીને ૪ મા પગ તળે દાખી જમણા હાથે જમણા ખમા પર ગાધારી મરમક ને ફરને પરિકર જેમ પૂછકુ ચડતી ઊપેલા હનુમાનની મૂર્તિ સર્વને પરિચિત છે મારુતિની દશમી સદી ૧૧ મૂર્તિ તો કોઈ કોઈ રચણે ભેષ શમાર છે ખુદના સ્થાનકો પછી ઊમા કરાયેલા પ્રયેક હિંદુ દેવસ્થાનમા હનુમાન આનરજક મનાયા છે આપણી ઊકિત અને વીરતાને

પોષતો એ વનનર મહાવીર સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનો આગવો દેવ છે.

૬. ગણેશ : સૌરાષ્ટ્રવાસીઓનો આ કુંડાળો દેવ મૂળ ખુદના થાનકોમાંનો એક છે. સપ્ત માનુકા સાથે ગણેશ હોય છે જ. ગણેશની વિશાળકાય પ્રતિમા કોઈ નાનકડી ટેકરીના મથાળે કે રાજધાનીના મુખ્યદાર આગળ અથવા અન્ય દેવસ્થાનમાં નજરે પડે છે હાંકના પશ્ચિમ પાદરમાં તથા નાગવદરને રસ્તે સીમાડા ઉપર ગણેશની વિરાટ પ્રતિમા તથા મરતકનાં ખુદનાં થાનકો છે જૂનાગઢ ઉપરકોટના દ્વાર પાસે, પ્રભાસ પાટણમાં બીડિયામા તથા ભાલકાતીધર્મા, ધુમથી કિલ્લાની રાગમાં, તેમજ ગામ વચ્ચે, બેડિયા બ્રેલને રસ્તે ટેકરી ઉપર, તથા ઘેડ પથરમાં ગણપતિના ખુદનાં સ્થાનો આવેલાં છે. ગણપતિને દરેક માસની ૧૬ ચોથે લાડુનો ભોગ ધરાય છે દરેક શુભ પ્રવૃત્તિના રક્ષક વિઘ્નહર દેવતાના ખુદનાં થાનકો સૌરાષ્ટ્ર મધ્યે ગણેશ પૂજાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે.

૭ નાગદેવતા પુરાણ કાળના પાતાળ પ્રદેશનો એક ભાગ તે સૌરાષ્ટ્ર એવા અભિપ્રાયો ઉચ્ચારાયા છે અહીં નાગ પ્રજાનું રાજ્ય હતું આર્યોની સાથે તે એકત્વ પામ્યું કૃષ્ણની એક પટરાણી નાગકન્યા હતી ગમે તેમ પણ નાગ, આપણા ઘોષા નાયા સૌરાષ્ટ્રનાં વહાલા દેવલાઓમાંના એક છે નાગ પાંચમે અને કોઈ કોઈ પોતાના પૂર્વજની તિથિએ નાગના થાનકે ઘીનો દીવો, ચોખાના લોટની કુનેર, તલવટ તથા શ્રીફળ વગેરી ધરે છે પગથિયાંભાળી વાવમા, કે નદી કાંઠે, ખોખડમજ વડલાની નીચે કે ખેનરની વડીમાં નાગદેવનાં સ્થાપન થયેલાં હોય છે રાણાવાવમાં ખાખ રિયા ઝાલાગામા ચોડડીમા સરમાનીઆ, કેશોદ-માણેકવાડી પાસે શ્રીમાલ કે સેમાળ પાપા, ભાવનગર પાસે નાગધણીમા, પોરબદર અને ઝોખામંડળમાં નાગનાપા કે ઘોડાનાપાના ખુદના થાનકો છે નાગને ક્ષેત્રપાળ કે ખેન લયો પણ કહે છે અર્વાચીન કાળમા કયાક કયાક નાગડેરી પણ મધાયેતી છે હાકના નાગ જીનને નાગ પ્રજા સાથે સખધ દતો એવી ઐતિહાસિક વાર્તા છે

૮. શંકરનાં ઝોટા : સૌરાષ્ટ્રની ગામડી પ્રજા શંકરને દાદા તરીકે પૂજે છે. જે ગામમાં બ્રાહ્મણ હોય તે ગામને પાદર વડ કે પીપળા નીચે ઝોટો કરી તેના પર શિવલિંગ સ્થાપી તેની પૂજા અર્ચના કરાય છે. સાગર કિનારે તો ખુલ્લાં લિંગ પૂજવાનો આ રિવાજ સેંકડો વર્ષથી ચાલ્યો આવે છે. જ્યાં ખુલ્લાંમાં સ્વયંભૂ લિંગ દેખાય ત્યાં પૂજા શરૂ થાય. પ્રથમ ખુલ્લાંમાં પછી સમયાનુસાર ઉપર મંદિર રચના પામે. ખરસાના બિલનાથ પ્રથમ સ્વયંભૂલિંગ, ખોરડી પામે કોકશિયા પણ મૂળ સ્વયંભૂલિંગ ખુલ્લાંમાં શિવસ્થાન છે. ઝોખામડળ દારકાના સમુદ્રકિનારે રૂપેણ બંદર ઉપર એક લાકના ખડકમાં એકાદશરૂદ્ર, એક જલાધારીમાં અગિયાર શિવલિંગ કોતરેલાં છે. જે તદ્દન ખુલ્લાંમાં છે. ખારાડી ધતુરિયા ગામે અને સોગઠમાં ગૌરાગામે ઝોટા ઉપર શંકરનાં સુંદર ખુલ્લાં સ્થાનો વર્ષો જૂનાં છે.

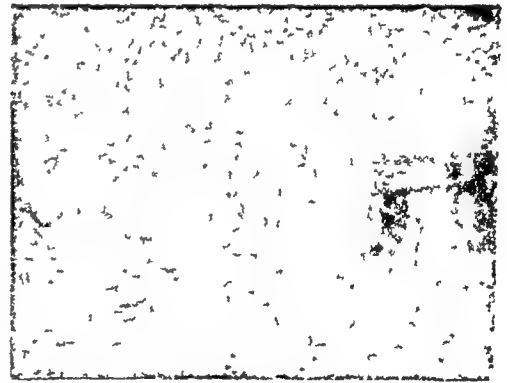
૯. વાછરાં ડાડો : ગામમાં, પાદર કે સીમમાં નાના ઝોટના ઉપર ત્રણ બાબુ નાની દીવાલો બાંધી દુર્ગ તરફ ખુલ્લું એવું વાછરાનું સ્થાનક હોય છે. આ વાછરાનો થડો છાપરાં વગરનો હોય છે. વાછરાના પ્રતીક તરીકે વીરવત્સરાજના અશ્વો મૂકાય છે. માનનામાં પણ વાછરાને ઘોડા અર્પણ થાય છે. જ્યાં પથર હોય ત્યાં પથરના, નહિતર પાકાં ઠીક-તાના અથવા લાકડાના અશ્વો મૂકાય છે. વાછરાના નેરેદા લાપસીનાં હોય છે. આ દેવ હઠકવાને કાણુમાં રાખે છે. અને સર્પદંશવાળાને જીવતદાન આપે છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર મહેરના ગામેના તો લગભગ અર્ધાં પામે વાછરાડાડાનું ચાનક હોય છે. ખારાડી ઝોખામાં પણ ચાનકો છે. ઝોખામડળમાં આઈઝોના યડા જેવો જ સીમમાં બાવળનાં નાનાં ઝાડ પાસે વાછરાનો થડો છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રે વાછરાનો પ્રચલિત હો છે :

પડાણે પરચો દીધો રાણાવાવ રિયો રાત
છત્રાવે હતો થયો ડાડો રેવદ્રે રૂડી લાત

વાછરાના જીવન વિશેની એક કથા આ દુહામાં સંકળાયેલ દેખાય છે. હાલ પડાણા, રાણાવાવ, છત્રવા, રેવદરા ગામે વાછરાનાં મુખ્ય ચાનકો

છે. જ્યાં તેના ભુવા રહે છે. પાછળથી વિકસેલાં આપણા ખુલ્લાં દેવસ્થાનોમાંનું આ એક અનોખું ચાનક છે.

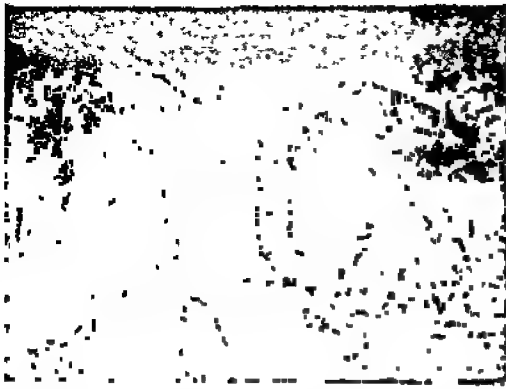
૧૦. આબું જ પાછળથી વિકસેલું : મધ્ય કાળમાં જાણું થયેલું મુસલમાનોના પીરનું પણ સૌરાષ્ટ્રે ખુલ્લું સ્થાન થયેલ છે. ચાંદ સિતાગ લખ્યાં ગગન નીચે જ જમીન ઉપર પીરની દરગાહો આવેલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીના પતન પછી રિથર થતા ગયેલા મુસ્લિમોએ હિન્દુ દેવસ્થાનોને અનુસરી પોતાનાં ધર્મસ્થાનો જાણાં કર્યાં. દૈવી સહારા પર અવલંબન ગમે તે મઝહબમાં માણસે રાખવું જ પડે છે. ઓલિયા-પવિત્ર પુરૂષની પાક યાદમાં ગામ બહાર ખુલ્લામાં એ પીર-ઓલિયાની દરગાહો જામી કરી. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર પીરની દરગાહો, તકિયા ખુલ્લાંમાં જોઈ શકાય છે. ગિરનાર પર દાતાર, જોડિયા, નવલખી, તરફ ગુલામ શાહ, ઝોખામાં પંજીર. મધ્ય સૌરાષ્ટ્રે આશાળા અને ગેખનશાહ, પ્રજાસમાં માંગરોળી શા. તલાળમાં હસનપીર. વગેરે મૂળ ખુલ્લામાં કબર અને પછી થયેલી ઉપર છત્રીઓ છે.

આવડ આછનો પેટો (ખડખા-હોથીજના) :
ફોટો : મણિભાઈ વોરા

૧૧. દર્દનાં દેવ : શીતળા, બળિયાદેવ, બીટાડિયો, ધાંસીમાતા, રતવેલિયો, ગડિયો વગેરે દરદના દેવ છે.

(અ) શીતળા-શીળી, ઝોળી અજગરા ઉપર અધિકાર ધરાવતાં શીતળા માતાનું સ્થાન લગભગ દરેક ગામે ખુલ્લાંમાં હોય છે. જ્યાં જન સમુદાય

શ્રીફળ વધેરી ધુધરી અને 'ગોળ ધરીને' બેમાં મળી
ત્યાં જ પ્રસાદ લે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને
બાળકો જ ઊઠાટિયાની ધુધરી ખાવા જાય છે. આ
દેવનો પૂજારી ધોખી હોય છે. ઊઠાટિયાના થાનકે
ધોખી હાજર હોય છે. પોરબંદરમાં આ સ્થિતિ છે.

(ઢ) ગડિયો દેવ ગડગુમડનો દેવ છે તેનો
પ્રસાદ ગોળ ઊઠાટિયામાં વહેંચાય છે. કોઇ કોઇ
સ્થાને આવાં ફટકિયાં ફાડલાનાં દેવને રોયર રોયર પજુ
કહે છે શીતલાની માની લીધેલ મૂર્તિ પાસે જ કોઇ
કરકરિયો પથ્થર સ્થાપિત કરી તેને આ દેવ માને છે.

(દ) રતવેલિયો દેવ પજુ લાલ પાકા પથ્થર
ને મૂકી શીતળા સાથે પૂજાય છે. બાળકોને કે ઠેર
ઠાંખરને રતલા કે કોઇ પ્રકારનો વા થાય, લાગ પડે,
ગરમીનાં દર્દ થાય, કાથ પગમાં પીડા હોય તો આ
દેવની માનતા થાય છે.

આવાં સ્થાનકે દર્દ મટ્યે નૈવેદ્ય ધરી અને
ખાટશે મટ્યો હોય તો નાની ખાટલી, પારણું
આખાદ રહું હોય તો નાનું ધોડિયું, કાથ પગ મટી
ગયા હોય તો લાકડાના કાથ કે પગ ઘડાવી દેવને
ચઢાવવામાં આવે છે. આવી ચઢાવેલી નાની લાક-
ડાંની ચીન્નેના અને નાળિયેરના કાચલાના દમકા
આવાં સ્થાને દેખાય છે.

આ સર્વ દર્દના દેવો પ્રજામાં રહેલા વહેમ
અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન હોય છે. તેથી પાછળ કોઇ
તાત્ત્વિક શુદ્ધ દષ્ટિ રહેલી નથી. પ્રજા માનસના
વિકાસની સાથે આવા દેવો અદસ્ત થતા જાય છે.

આમ આખું સૌરાષ્ટ્ર ખુદા દેવ યાનકોથી
રંગાયેલું-પૂરાયેલું લાગે છે. તેની આસપાસ ધર્મ-
શાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વણાયેલાં ફળાં
અને ઉત્તુચ અમુક અંશે છે. ગામડાંનાં માનસોએ
ઊંડાં કરેલાં છે એમ કહી એને અજ્ઞાન અને વહેમ
સમજી જતાં કરી ચકાવ તેમ નથી. એ યાનકોની
પાછળ ઇતિહાસ તથા જનજીવન પડેલાં છે. એનાથી
વિરુદ્ધતા દેખાતો આજનો વિકાસ એને જ આત્મરી
છે એમ કહેવું ભલે સધુકન ન લાગે પણ મહદ
અંશે 'સમાજ' એણે જ ઊભો કર્યો છે તેની ગવાહી
ઇતિહાસ પુરશે.

નેતું વરસનો ચારણ ભૂવેઃ ભૂરોઃ (હોથીજીના
ખડખા) : ફાટોઃ મણિબાઇ વોરા

સારી પેઠે ભેગો મળી શકે તેવાં સ્થાને ગામ બહાર
અથવા કોઇ મંદિરના વિશાળ પટાંગણમાં શીતળાને
પધરાવ્યાં હોય છે. ચાર પાણી પૂરી બનાવેલ ગોખ
અથવા ખુદ્દામાં મૂકેલો કોઇ પજુ પથ્થર શીતળા-
માતા તરીકે પૂજાય છે. આવજુ વદસાતમે શીતળાના
સ્થાનકે મેળો ભરાય છે. વરસાદ ભલેરા થયા હોય તો
ગંભિર લોકો ઉમંગમાં રહે છે. તેથી મેળાનો રંગ સારો
જામે છે. માનાજીને બાપજો બાજરાના લોટની કુવેર,
નાળિયેર ધરે છે. બાળકની માતા સાનમનું વૃત કરે
છે, ટાડું ખાય છે. અને માનાજી 'અમીના છાંટા'
નાખે છે. 'સાતમનાં થેડલાં' તો ગામડાંમાં જાણીતી
બાજન છે. બરડામાં વીસાવાડા અને વઢાળા વચ્ચે
ધણાગ્રિયા ટેકરાના ઘડમાં શીતલાનું વિખ્યાત ખુદ્દું
માનક છે. અહીં પાંચ સાત ગામનાં લોક સાનમને
દિવસે દર્શન મેળામાં આવે છે પૂજારી બાવાજોને
પુષ્કળ કુવેર કેપડું મળે છે. પોરબંદરની શીતળાનાં
પૂજારી ખારવા કોમની સ્ત્રીઓ છે.

(વ) બળિવાદેવ પજુ શીતળાને મળતા દેવ છે.
ગામ બહાર ખીજડા નીચે તેનું ખુદ્દું યાનક હોય
છે. પ્રાંગણમાં ગઢની રાંગમાં બળિયાનાં માર્યા પૂજાય છે.

(ક) ઊઠાટિયો અને ઘાંસી બાળકોને થતી
ની ઉધરસનાં દેવ છે. તે પજુ ગામ બહાર કોઇ
પથ્થરમાં સ્થાપિત હોય છે. દરિયા કિનારે લાઠોડાં
ઉપર તલકાં કરી આવાં દેવને અગરબત્તીનો ધૂપ કરી

એકલા હાથે અઢારને ભગાડયા

- દાદાભાઈ જે. વાળા

ઠાકર મંદિરની ઝાલર જોરદાર જુવાનડાના હાથે ઝણઝણી જાડી. રાત પડી ગઈ છે એવી ગામ આખમાં જાણ થઈ ગઈ. એ ઘડી સૌએ કામ બંધ કરી દીધાં. સીમમાંથી થાક્યા પાક્યા આવતા શ્રદ્ધાળુ માણસોએ ચોરાના પગથિયાં ચડતાં ચડતાં માથેથી ફાળિયું બનારી ઠાકોરજીને માથું નમાવી પૂજારી પાસેથી ચરણામૃત લીધું. થોડોક થાક ઠાકરમંદિરે મૂકી સૌ ઘર તરફ ગયડયા.

પૂજારીએ માણસો ઓછા થતાં ટાકરી વગાડી ભગવાનને પોઢાડી દીધા. મંદિર બંધ કરી તાળુ માથું. પછી તો છૂટા છવાયા બેઠેલાઓ પણ “વાળુ” માથે ગયડયાં.

દરબાર ગીગાવાળા પણ બેઠયા. પગથિયાં બિતરતાં બિતરતાં વિચાર આણ્યો. ‘ખેતરે આંટો દેતો આણું’.

ટીંબલા ગામની બિગમણી દિશામાં ગામથી થોડુંક જ છેટે દરબારનું ખેતર હતું. હમણાં હરણાં હલ્યાં હતાં એટલે તપાસ કરવાનો વિચાર થયો. વળી એ દિવસથી વાંઢિયાર (માલધારી) પોતાના ઘેટાં-બકરાં લઈ સીમમાં પડ્યા હતા. કદાચ તેઓ ત્યાંથી નીકળે અને રંજડ કરે.

હવે બન્યું એવું કે આ વાંઢિયારની પાછળ એક ટોળા પડી ગયેલી. રાત્રે વાંઢિયાર જ્યાં માલ બેસાડે ત્યાં લપાતા છૂપાતા આવી ઘેટાં બકરાં ઉપાડી જાય. અઢાર માણસોની ટોળાને નાયક એક મકરાણી હતો. જે મસ્તાનના નામથી ઓળખાતો. જેવું નામ તેવું જ તેનું શરીર પણ મસ્તાન હતું. અસલ ગર્વના સીસમમાંથી કંઠડો હોય તેવો પડખદ દેહ. એક એક બગલમાં એક એક ઘેટું નાખી ચાર ગાઉ એક શ્વાસે દોડ્યો જાય તેટલી તાકાત.

દિવસે આ ટોળાને એક ચાઢિકો માલના ટોળાને નજરવેગે રાખે ટોળું ક્યાં રાતે પડાવ નાખવાનું છે તેની માહિતી મેળવી દ્યે. ટીંબલાની સીમમાં

આવેલા આ માલધારીઓના એક ગોવાળના ધ્યાનમાં આ ચાઢિકો આવી ગયો. તેણે સોને વાત કરી કે એક આદમી આપણાં ટોળાની પાછળ પાછળ ફરે છે. એટલે આ માલધારીઓએ ટીંબલાની સીમમાં પડાવ નાખવાને બદલે અંધારું થતાં તો તરવડા તરફ આગળ નીકળી ગયા.

ચાઢિકાના કલા પ્રમાણે આ અઢારેયની ટોળી ટીંબલાની સીમમાં ઘેટાં ચોરવા આવી પણ માલધારીઓને લાલ્યા નહીં એટલે નિરાશ થઈ પાછા વળ્યા. પાછા ફરતી વખતે દરબાર ગીગાવાળાના ખેતરમાં થઈને નીકળ્યા. સુખી ઘરની વહુવાડ જેમ ઘરેણાંથી લાંબી પડતી હોય તેમ કપાસથી લાંબી પડતા વણુના છોડવાઓ લાલ્યા. સૌની દાઢ ડગડી.

“સકન કરતા જાહું ?” મસ્તાને તેના સાથી-ઓને પૂછ્યું.

“મંડીએ વીણુવા” સૌએ જવાબ આપ્યો. અને અઢારેય જાહું મંડયા કપાસ વીણુવા.

દરબાર ગીગાવાળાએ અંધારામાં છેટેથી સોને માલ્યા. વિચાર્યું “માણું... હરણાંનું ટોળું પૂર્ણ ગયું લાગે છે.”

ખેતરમાં આજુબાજુથી વીણી જૂના ભાથાનો હગલો કર્યો. તેમાં દીઠાસળી ચાંપી લડકો કર્યો. અચાનક અજવાળું થતાં નફરો જીવે કપાસ વીણુનો અઢારેય જાહું ચમકી ગયા. તાપણ પાસે પડખદ આદમીને લાલ્યો. ઈશારો થતાં અઢારેય જાહું દરબાર ઉપર તૂટી પડ્યા. ગીગાવાળા પણ અચાનક હુમલો થતાં પામી ગયા કે આ કોઈ ખાટસવાદિયા છે.

દરબાર ગીગાવાળા તો ખાલી આંટો ગયેલા એટલે હથિયારમાં એક તલવાર અને દેહજયડો (દોઢ હાથનો બઢિયો) હતા. પણ હિંમત ખૂબ જબરી હતી આખા ગામમાં હિંમતમાં ગીગાવાળા વખણાતા. તલવાર ગાળાચી કરી આગળ દોડતા આવતા

એક ઉપર ધા કર્યો. એક જ ધાએ તે ઢગવો થઈ ગયો. ત્યાં તો સત્તર જણાએ દરબારને ઘેરી લીધા. લાકડીઓના ધા થવા મંડ્યા પણ નાનપણમાં પટ્ટા બાજીની રમત રમેલા તે આજે કામ આવી. ખડા ઉપર અને તલવાર ઉપર ધા ઝીલતા જાય. મસ્તાને ડાંગ ફેરવીને દરબાર ઉપર ધા કર્યો. પણ બડો આડો ધર્યો ધા કાંઠામાં પડતા હાથમાંથી બડો ઊડી ગયો. ત્યાં તો મસ્તાને દોટ દીધી અને દરબારને બથમાં લઈ લીધા. બન્ને બથો બથ આવી ગયા પણ દરબાર ગીંગાવાળા તો કુસ્તીના પણ નિષ્ણાત હતા નાનપણમાં તેમનાથી દોઢી બે મરના હોકરાને પણ કુસ્તીમાં હરાવી દેતા નાનપણની લીધેલી આ તાલીમ આજે તેમને વ્યાજ સહિત પાછી મળી. મસ્તાનને બથમાં લઈ મંડ્યા ફેરવવા. વળી ખીખ લાકડીનો ધા દરબાર ઉપર કરે એટલે ફેરવીને મસ્તાનને આડો ધરે. 'ફાક' કરતો લાકડીનો ધા મસ્તાનના વાંઢામાં પડે મસ્તાન તો દરબારની ઢાલ બની ગયો એમાં એક લાકડી દરબારના હાથ ઉપર પડી. હાથમાંથી તલવાર ઊડી પડી. એક જણ તલવાર લેવા કૂદ્યો દરબારની નજર તેના તરફ ગઈ. જોર કરી મસ્તાનને તોળી લીધો અને એવો તો ધા કર્યો કે પેલો વાંકો વાંકો તલવાર લે છે તેના ઉપર મસ્તાન ઝીકાયો એક તો વજજ જોવો મસ્તાનનો દેહ અને પાછો દરબાર ગીંગાવાળા ના હાથે ઝીકાયો. તલવાર લેવાને બદલે પેલાનું મોઢું અધું ધૂળમાં ખૂતી ગયું. આંખો અને મોઢા માં ધૂળ મરી ગઈ. દરબારને છૂટા થતા ભાળી ખીખ બાગ્યા. ગીંગાવાળા તે ધી પાછળ દોડ્યા.

મસ્તાન અને પેલો કોળી જિભા થયા મસ્તાન-ને એક એ સલપરેલમાં ધા પાડ્યા હતા. એમ મોઢા ઉપર ચરકા થવા હતા. બાગવાની રોયારી કરે છે ત્યાં એક જણને પડેલો ભાલ્યો તેને ઝાળખ્યો.

“આ તો આપણો જણ” મસ્તાને સાથી ર-કહ્યું. “પડ્યો રહેના દઈશું” તો સવારે ઝાળખાઈ ગે” સાથી રે થકા દર્શાવી. “ઉપાડના બઈ” મસ્તાને કહ્યું.

બન્ને જણાએ ત્યાં પડેલા ઠક્કને ક ફાળિયામાંથી એક લઈ ઝાળી બનાવી. તેમાં પેલા ધાલક સાથીદાર-ને નાખ્યો અને સરભગ તરફ ઊપડી ગયા. દરબાર ગીંગાવાળા પાઠા કર્યા તો મસ્તાન પણ પલાયન થઈ ગયેલો. “બવા ટળા” કહી દરબાર ઘર તરફ વળ્યા તલવાર ખેતરે પડી રહી.

ઘેર વાગુ ટાણુ થતાં સૌએ રાહ જોઈ. પણ થયું કે ઝીંગોભાઈ વાતુંના શોખીન છે. કપાક બે-પાંચ કાયરો બેગા થઈ વાતો કરતા હશે એટલે તેમના નાનાભાઈ કાથઠાકાઈ બેલાવવા બહાર નીકળ્યા નાકા પાસે આવ્યા ત્યાં ગીંગાભાઈના ખસ ભાઈબધ સેવારભાઈ બેઠા હતા. તેમને પૂછ્યું.

“ગીંગાભાઈને જોયા ?”

“આરતી ટાણે ઠાકર મંદિરે હતા” સેવાર-ભાઈએ કહ્યું.

ત્યાં તો સામેથી ગીંગાભાઈને આવતા સૌએ ભાલ્યા. નજીક આવ્યા ત્યાં કપડાં થોડાં ફાટેલાં, લોહીના ઢાર અને મોઢા ઉપર ચાકના ચિ-હો સૌએ ભાલ્યા.

“ગીંગાભાઈ ક્યા હતા અટાણુ લગી, ક્યાં થી ગાણુ કયું ?” સેવારભાઈએ પૂછ્યું.

દરબાર ગીંગાવાળાએ બંધી વાત કરી સેવાર ભાઈએ ફેકડી કરતાં કહ્યું.

“નીંદર આવી મધ હશે ગીંગાભાઈ અને કોંકે ફેકડી કરવા તલવાર, લઈ લીધી હશે”.

“મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ નો આવતો હોય નો. ખેતરે ચીંટ. જન્ક સૌ. ખાંદરી. મરી. આરેપ” ગીંગાભાઈએ રોષમાં કહ્યું અને ઘેર જતા રહ્યા.

બેઠેલા બે પાંચ જણા ખેતરે ગયા. તો ત્યાં ત્રણ-ચાર જોડી પગરખાં અને ૮ થી ૧૦ ફાળિયાં પડ્યા હતાં. વળી સરભગની દિશામાં લોહીનાં ટી પાં-ની હાર દેખાણી. સૌને ખાત્રી થઈ કે ખરેખર ગીંગાભાઈએ અહારને લગાડ્યા.

પૂર્વબંગ ને ચેતના

પૂર્વબંગ માટેની કવિતાને અપાયેલા પડકારને કેટલોક જવાબ મળ્યો હોવાનું આ અંકના ઉદ્ધરો પાને લખ્યું છે. શ્રી. આચાર્ય જયંતલાલએ તો મેણાના મારથી કાવ્ય બહાર કાઢ્યું, પણ એમના ઘટમાં કવિતાના ધોડાં થનગનતાં જ હતાં.

શ્રી. મકરંદલાલના પત્રમાંથી બે લીટી ટાકું. તેઓ જણાવે છે કે: “તમારું દર્દ, તમારો રોષ, તમારું આહવાન. પણ લાઈ, આતમના દુકાળ એકલી કવિતાને જ ક્યાં લાગ્યા છે ! જીવનનો કોઈ સીમાડો એણે બાકી રાખ્યો છે ?

“ભગવાને મને ગળું નથી આવ્યું. નહિ તો ગામે ગામ જઈવતો અને સળગાવતો ચાલી નીકળત. પણ મારે એકાંત ખૂણે ધૂણી ધખાવીને બેઠો છું. ધૂણામાં સાચ હશે તો ક્યાંક ને ક્યાંક ચિણ્ગારી ચેતાવ્યા વિના નહિ રહે.”

એમનું પૂર્વબંગનો પડકાર કીલવાનું કાવ્ય ઉદ્ધરો પાને આપ્યું છે.

શ્રી. દાદુલાલ ગઢવી લખે છે કે: હું હૈયા દૂબળો માણસ છું. નહિતર વિચાર તો એવો થાય છે કે ‘બંગાળ બાવની’ને ઝાળીમાં લઈ, ખમે મારી ગામે ગામ, શહેરે શહેર જઈ આહલેક જગાવું. મારા ચારણ જીવનને એ રીતે સાર્થક કરું.”

પણ શ્રી. મકરંદલાલ લખે છે તેમ ધૂણીનો દેવતા ચિણ્ગારી ચેતાવ્યા સિવાય રહેતો નથી. ગામે ગામ એ માટેના નાના મોટા સમારંભો થયા કરે છે. અને શ્રી. દાદુલાલ જેવાના થોડાક કોડ પૂરે તેમ ‘લોકસાહિત્ય પરિવાર’ તરફથી ગુજરાતનાં છ મોટાં શહેરોમાં એ ચેતના માટે તા. ચોથી સપ્ટેમ્બરથી કાર્યક્રમો થોમઈ રહ્યા છે. થોડા જ્વલંભ હોમવાનું કાર્ય એથી જરૂર થશે.

બીજાં આવેલાં કાવ્યો અને દુહા ઘણા મોડા પડ્યા છે, એથી લઈ શકાયા નથી. એક વાત તરફ ધ્યાન દોરવાનું મન થાય છે કે પૂર્વ બંગના પ્રશ્ને જંગેલા સંઘર્ષમાં કાવ્ય માટેની વિપુલ સામગ્રી પડી છે. એટલે એકના એક વિષય ઉપર ન લખતાં કવિતાએ વિષયોનું વૈવિધ્ય પકડવું જોઈએ. અથવા તો એકના એક વિષયને નવા જ દૃષ્ટિકોણથી જોઈને નવાં દર્શન આપવાં જોઈએ. ચીઢા ચાલુ ન બની જાય એવું નવું ખેડાણ કરનારાઓને વિનંતી.

ચારણો ને ૧૮૫૭નો બળવો

આ અંકમાં ‘પરિક્રમા’ની ચાલુ લેખમાળામાં શ્રી. રતુમાઈ રોહિણીનો ખરેખર ગામના ઘણા ચારણો ને ૧૮૫૭ના બળવાને કારણે ફાંસી આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. અને બધાં ફાંસી આપી તે વાડીને ફાંસીવાડી તરીકે ઓળખાય છે એમ જણાવ્યું છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત એમની પાસેથી માગતાં તેઓ જણાવે છે કે :

“૧૮૫૭માં ઘોલેરાના શેઠાણ ચૂસમાએ ભાવનગર વિરૂદ્ધ અંગ્રેજોને બોલાવેલા. ત્યારે ખરેખરા ચારણોએ ઠબકાનો દુહો કહેલો :

ફૂલ્યા ફૂલ્યા ન ફરો, શેઠા સતાણી;
જાતે દીએ જાણુશે, અંગરેજને આણી.

આગળ જતાં જણાવે છે કે “એક બીજા અજતસિંહ ગેલવા હતા. એમણે પણ ૧૮૫૭માં લામ લીધેલો.”

આગળ જતાં જણાવે છે કે “ભાવનગર મહારાજ વજેસિંહજીએ ગુજરાતના સામ્રાજના કાનઘસ મેહડુના પુત્ર જેમણે પાંચ ગામે લુગવાગના દેસિંહ તરફથી લડતાં અંગ્રેજ ફાંજના ૮૪ સેનિકો ને મારીને નીકળી ગયેલા તેમને આસરો આપેલો,”

એ પછી જણાવે છે કે “અંગ્રેજો સામે

હાવા અને એની જાળમાં ન ફસાવા માટેનાં કેટલાંક ગીતો મળ્યાં છે. જે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ને આપેલી હસ્તપ્રતોમાં છે. એમાં મૂળ દેશ નામે એક કવિનું ગીત વજેસિંહ મહારાજને ઉદ્દેશીને છે કે :

વળ નાખે મૂંછે લજ, ગળવંત સંરલ બળ
વ ખ ત સ ત વાહ બળ ધરાવાળું
કૂડ નાં બોલતલ, તાળિયું કૂટતલ
મૂડિયા કાઢી રે કાઢી માડ - ૧
હુકમ જે કરો તો થડ થાણું હલે
જડે સત સંગ સરે દીન જાગે
મૂંછના મૂંડતલ ગ્રાસ ન કે મળે
મૂંછ ના મૂંડતલ લીખ માગે - ૨
કુંપની કલકતા મળી કોડત કરે
શિશ ઉનડ ધરે અગન સગડી
રંગભીતા વળ સોળપે ન રેવું
ટીલવા કાઠ રે કાઠ તગડી - ૩

જે પછી જણાવે છે કે આણંદ તાલુકાના સામરખા ગામે થઇ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ શ્રી. કહાનદાસ મેહડુએ પણ ૧૮૫૭ માં લાગ લીધેલા.

સાથેસાથ જણાવે છે કે આ કહાનદાસ મેહડુએ નાના સાહેબ પેશ્વાને આશ્રય આપીને સામરખામાં જ સોમનાથ મહાદેવના મહંત બનાવી લગવાન વન નામ આપીને છુપાવી રાખેલ. નાના સાહેબ પેશ્વાએ પોતાની છેલ્લી જરી સાલ કવિ કહાનદાસને ભેટ આપેલી, જે કવિના કારજવેળા તેમના પુત્ર વિસાલાઇએ પોતાના રાવળદેવને દાનમાં આપેલી.

પછી લખે છે કે આ નામધારી લગવાનવનની સમાધિ સામરખામાં છે, એમનો 'નાદ વંશ' ચાર પેઢી ચાલ્યો. હાલના મહંત ધરખારી યતાં 'હુંદવંશ' થયો છે. અને કહાનદાસ મેહડુની પણ પાચમી પેઢી ચાલે છે.

પછી લખે છે કે કવિ કહાનદાસના વંશ જ શ્રી. સામંતસિંહ મેહડુએ સ્વ. શ્રી. બળવંતરાય મહેતા મુખ્ય પ્રધાન હતા ત્યારે આ સંબંધે લખેલું. પણ જવાબ ન મળ્યો.

આ બધી વાંતો ઘણી મહત્વની અને ઘણી ગંભીર છે. ભારતના તામ્ર જ લખવાઈ ગયેલા જન-હંત ઇતિહાસ સાથે જોડાયેલી છે. આ બધી વાતોનું સંશોધન કરવામાં આવે અને એમાંથી થોડુંકે સિદ્ધ થાય તો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતને ૧૮૫૭ના બળવા સાથે સાંકળતી સુવર્ણ કડીઓ મળી આવે.

ખરેખા ચારણોને ફાંસી અપાઈ તે સંબંધે ખીજ એક વાત એવી મળે છે કે ચારણોના અદરો અંદરના ઝગડાને કારણે જેમને ફાંસીની સજા થઈ તેમને જ ફાંસી આપવામાં આવેલી. એ વાડીએ ફાંસી અપાતાં તે ફારી વાડી તરીકે પછીથી ઓળખાઈ.

અંગ્રેજોની ખેસતી ગાદી વખતે પ્રત્યેક નાનાં મોટાં રજવાડાં એક ખીજનાં ગામે ગળી જવા નાનાં મોટાં ધીંગાણાં ખેલતાં હતાં. અને એમાંથી ઘણાએ અવાર નવાર અંગ્રેજોની મદદ માગેલી. સૌરાષ્ટ્રમાં તો બહારવટીઆઓને જેર કરવા પણ એવી મદદ ઠેક સુધી અપાયેલી, એને પરિણામે જ વેાકર સેટલમેન્ટ આપ્યું, એટલે ચૂડાસમાઓએ એ કારણે પણ ભાનગર વિરુદ્ધ અંગ્રેજોની મદદ માગી હોય.

સૌરાષ્ટ્રની નાની મોટી મૂંછાળી ઠકરાતો ને બહારવટીઆઓ પણ નમૂંછિયા અંગ્રેજોને શરણે જાય એ ત્યારના ક્ષત્રિયગ્રેમી ચારણોને ન જ ગમે. એટલે અંગ્રેજોને પડકાર આપનાં કાવ્યો ત્યારે રચાય જ.

આ બધી બાબતોને ૧૮૫૭ના બળવા સાથે કેમ સાંકળી શકાય એવો પ્રતિરોધ પણ થાય છે. અજીતસિંહ મેલવાનો કિરમે ઘણું કરીને રાજસ્થાનનો છે. અને એ પછી અંગ્રેજો સાથે સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાઓએ જે નામોશીબર્ખા કરાર કર્યા તે "હચીન-સનની ટ્રીટી તરીકે જજા જાહેર છે એમ કહેવાય છે કે નાના ગામઘણી શરાસો દબાવવાની ફીકરમાં ત્યારે હતા અને રજવાડાં ગામઘણીઓનાં ગામે ખાઈ જઈને રાજ્યો બાંધવાની વેતરણુમાં હતાં. દેશ ગ્રેમથી ગ્રેરાઈને અંગ્રેજો સામે લડવાના બનાવથી એ ચિત્ર ઉલટું જ છે. એમાં અંગ્રેજો સામે બહારવટી મેલનારાઓને આશ્રય પણ અળગો, પણ એ બહારવટી ૧૮૫૭ના બળવા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ન હતાં.

આમ ઐની સામેનો ખીલો પક્ષ પણ છે. નાનાસાહેબ પેશ્વા ભાવનગરના શિહોર, જૂનાગઢ, મેરઝી વગેરે સ્થળે સાધુના વેશે છુપાઇને રહ્યા હોવાની વાતોનો તાગ મેળવવા ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે ઠીક ઠીક પ્રયાસો હાથ ધરેલા. હવે આજુ'દના સામરખા ગામે કવિ કહાનદાસે આશ્રય આપેલ તે ભગવાનવન નાનાસાહેબ જ હતા કે ઉત્તરના કોઈ સાધુ તેની તપાસ ન થઇ હોય તો તે તપાસ માગતો મુદ્દો છે. કે પછી સુભાષ બાબુ છવતા હોવાની તપાસ જેવું જ તે હરે છે તે બાબુવાનું રહે છે. આવા કિસ્સાઓમાં વાતો તો ખૂબ વણાતી આવે છે. પણ એને પુરવાર માનીને આગળ ન ચલાય. શ્રી. રતુભાઈ રોહડિયા પોતે જ ઇતિહાસ પ્રેમી છે. એટલે એક સંશોધક તરીકે આ બધી વાતોને સંશોધનની ચાળણીએ ચાળીને ઘણો પ્રકાશ પાથરી શકે. એ માટે લાગતા વળગતાઓએ શ્રી. રતુભાઈ રોહડિયાને પૂરતો સાથ સહકાર અને સહાય આપવાં જોઈએ. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી શા માટે એમને ઉચિત એવી સન્માનીય રકમ આપીને ન રોકે ! કે પછી રાજના રૂપિયા સાતમાં જ એવાં શક્તિશાળી આદમીનો કહ (સ) કાઢવો જોઈએ એમાં ઉચિતતા માની હશે !

શ્રી. અગરચંદ નાહટાનો અભિનંદન સમારોહ

ચાલુ વર્ષના ઓકટોબર માસની ચોથી તારીખે રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ સંશોધક, ઇતિહાસવિદ્ અને સાહિત્ય સાધકનો અભિનંદન સમારોહ ઊજવાઈ રહ્યો છે. શ્રી. અગરચંદ નાહટાની સાહિત્ય સાધના અસાધારણ છે. સાઠ વર્ષની એમની સાહિત્ય સાધક આયુમાં ૩૭ ગ્રંથો લખ્યા ને સંપાદિત કર્યા છે. ત્રણસો પત્ર પત્રિકાઓમાં આજ સુધીમાં ઇતિહાસ અને સંશોધન અંગે ૩૦૦૦ લેખો લખ્યા છે. ૪૦ હજાર હસ્તપ્રતો અને ૪૦ હજાર મુદ્રિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે. સાહિત્ય અને કલા અંગેની ઘણી સંસ્થાઓમાં તેઓ સંચાલક રહ્યા છે. ઘણી પત્ર-પત્રિકાઓના સંપાદન મંડળમાં સન્માનીય સ્થાન પામ્યા છે. એમની આવી સાધનાને કારણે ઘણી વિવિધ ઉપાધિઓ પણ પામ્યા છે. આવા સાહિત્ય અને સંશોધન ક્ષેત્રે વ્યવસ્થિત કારકીર્દી ધરાવતા શ્રી. અગરચંદ નાહટાના ઉચ્ચ

સન્માનમાં અમૈ પશું અમારો નમ્ર મૂર પુરાવીએ છીએ કે તેઓ દીર્ઘાયુ અને અને ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય સેવા કરતા રહી જન સામાન્યને સમૃદ્ધ વારસો આપતા રહે. હુડા અને પાઠાંતર

ધારી પાસેના ભાડેર ગામેથી શ્રી. બાબુલાલ પરમાર લખે છે કે ઝોગરટના અંકમાં શ્રી. હરિશંકર શાસ્ત્રીજીના 'રા માંડળિક અને વીજળ વાગ્ગનો પ્રસંગ' એ લેખમાં નાગચાઈના નામે રા માંડળિક અંગે જે દુહો છપાયો છે તે સંપાદક જેવા વિદ્વાન માટે બરાબર નથી. એમાં દેસ્તા ચરણમાં "વાળા માંડળિકને ખદલે "એને તો વાળા માંડળિક" જોઈએ વગેરે વગેરે.

ભાઈશ્રી બાબુલાલ ભૂલી ગયા કે એ લેખ 'વીજળ વાગ્ગ અને રા માંડળિક' અંગેનો સંશોધનનો લેખ હતો. જે ૩૪ વરસ પહેલાં છપાયેલો. સંશોધનના પ્રગટ થયેલા લેખ જેવા આવે તેવા યથાતથ છાપવા જોઈએ. એમાં સંપાદક સુધારા વધારા કરે તે અગિયેક ગણાય અને ઔચિત્યભંગ થાય. લેખ હુડા અંગેનો ન હતો. શાસ્ત્રીજીએ તો એમને તે કાળે જે રીતે મળ્યો હશે તે રીતે ટાંક્યો હશે. હુડા એમના ઇતિહાસ-સંશોધનના ઉદ્દેશપૂર્વે જ ત્યાં મુકાયો છે. એમનો વિષય ત્યાં હુડાના સંશોધન કે સંશુદ્ધિનો નહતો. હુડાઓ કાળે કાળે ક્યાંક અપભ્રંશ થયા હોય છે તો ક્યાંક રૂપાંતર પાડાંતર પામ્યા હોય છે. એથી જે સ્વરૂપે ટાંકે એમાં દોષ ન કહેવાય. અને સંપાદકથી એમાં સુધારા વધારાનું ડહાપણ ન હોવાનાય. પણ 'રા માંડળિક અને વીજળ વાગ્ગ' અંગેની શાસ્ત્રીજીએ પુરવાર કરેલી ઐતિહાસિકતા અંગે ભાઈ બાબુલાલે કાંઈક તર્ક ઉઠાવ્યો હોત તો લેખે લાગત.

એવું જ એમણે શ્રી. રતુભાઈ રોહડિયા જેવા હુડાજંદના નિષ્ણાત વારસદારના 'પરિક્રમા'માં આવેલા એક હુડા અંગે લખ્યું છે.

શ્રી. રતુભાઈએ દુહો ટાંકેલો કે :

દીન ગણુતાં માસ ગયા, વરસે આંતરિયાં.
સૂરત ભૂટી સાયળા, નામે વીસરિયાં.
આમાં 'સૂરત' શબ્દ આવે જ નવિ એવું

પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયાસ કરીને પોતાની પાસેનો દુહો આપે છે કે :

દીન ગણતાં માસ ગયા, વરસે આંતરિયા;
સોરત ગર્ભ સાયબા, નામે વિસરીયાં.

અહીં એમણે ‘સોરત’નો અર્થ કયો છે સ્ત્રીની ઋતુ અને એ ઋતુ વહી ગઇ ને ધરડી યઈ ગઇ એવો અર્થ કયો છે.

શ્રી. રતુભાઈના દુહાનું ૩૫ વર્ષો જૂનું છે. ‘સોરત’ અર્થ સાયબા’નો દુહો અહીં પહેલીવાર મળે છે. પણ ‘સોરત’નો ભાષા જાણવાલે આપેલો દુહો અને અર્થ બન્ને મૂળ દુહા સાથે અને અર્થ સાથે મેળ ખાતાં નથી. અપભ્રંશને બદલે વિકૃત લાગે છે. તેમ જનાં માની લાઇએ કે એવું પણ પાડાંતર હોય. પણ તેથી, શ્રી રતુભાઈએ આપેલો દુહો ખોટો હતો નથી, તેમ અપભ્રંશ પણ લાગતો નથી. દુહાઓમાં પાડાંતર રૂપાંતર થયા જ ક્યાં છે. પણ ‘જિર્મિ’માં મોકલનારે વિકૃત કે અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ અને સારા અર્થવાળા દુહા મોકલવાનો જ આગ્રહ રાખવો. અન્યથા ‘જિર્મિ’માં સ્થાન નહિ પામે.

એક સુધારો

ઓગસ્ટ અંકમાં શ્રી. દેવજીભાઈ વાળના લેખ લોકકલામાં બીંત ચિત્રોમાં જે ચિત્ર આપેલ છે તેના નીચે ભૂલથી નરોત્તમ પક્ષાણુ લખાયું છે. એ ચિત્ર શ્રી. દેવજીભાઈ વાળનું જ છે. અને નામ બદલી જવા બદલ તેમની માફી માગીએ છીએ.

લાગણી-ભયું સૂચન એક મિત્રના પત્રમાંથી

“જિર્મિ. ઓગસ્ટ” ૭૧માં મ્ર. રવિલાઇનો પત્ર વાંચીને તમને બન્નેને ધન્યવાદ દેવાનું મન થયું આ પત્રમાં તેમણે જાપાની ચિત્રકારની વાત કરી તે પણ બહુ જ સુંદર છે અને એવી કલાસજ્ઞ આપણા ચિત્રકારોમાં પણ છે તેની એક નોંધ અહીં કરીએ :

પ્ર. રવિલાઇનું જ એક ચિત્ર ‘રાજકુંવરી’ કે વાતાવરણના ચિત્ર માટે અદ્ભુત કહી શકાય તેવું ચિત્ર છે. અંગ્રેજીમાં તેનું નામ આપ્યું છે ‘The Sleeping Beauty’. - રૂપાદિ, મૂગ અને

મપૂર સહિત સમગ્ર વનશ્રી સૂતેલું સૌંદર્ય છે. આવું જ ખીજું અદ્ભુત ચિત્ર શ્રી જગનલાલ બદવનું ‘રંકની કલા’, અહીં ‘રંક’ શબ્દ કેવા માન અને આત્મગૌરવથી સજીવ બની જાયો છે તે એ ચિત્રના વિગત અને વાતાવરણથી જાણી શકાય છે. આમ ધણું ચિત્રો જણાવી શકાય. આ વખતનું જિર્મિ. ઓગસ્ટ અંકનું મુખ્ય પત્ર જ. ભાઈશ્રી ખોડીદાસ પરમાર આવજી વદ આઢ્યમની રાત ઘણાજ માર્મિક સૂચનથી સૂતો પહેરેગીર, ચીમરી, કેરિયું અને ચાંદ વગેરેથી વ્યક્ત કરી આપી છે.

એક વાત મૂકું ? શા માટે જિર્મિ. ૬૮ અંકમાં ચિત્રનું અવલોકન, વિવેચન ન આપે ? કવિતાના અવલોકન અર્થે ખાસ સામયિકો છે તો ચિત્ર અવલોકનનો એક વિભાગ તો આપણે રાખીએ !

મંબીરપણે વિચાર કરશે એવી આશા સાથે”

— નરોત્તમ પલાણુ

શ્રી. પલાણુભાઈ ઘણા ઉત્સાહી અને સાહિત્યના વિવિધ અંગોના અભ્યાસી-ઉપાસક છે. આ પત્રમાં એમણે આપેલાં સૂચનો ઘણાં આવકારદાયક છે

પણ પહેલી વાત એ કે ‘જિર્મિ’નવરચના’માં પ્રગટ થતાં ચિત્રોનું જ તે અવલોકન કરી શકે. અન્ય સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં ચિત્રોની માર્મિકતા પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી શકે. તે પણ પ્રસંગોપાત. પણ ‘જિર્મિ’નવરચના’માં ન પ્રગટ થતાં ચિત્રોનું અવલોકન અને વિવેચન કરવા જતાં વિવેકભંગ થાય. ત્યારે ‘જિર્મિ’નવરચના’માં મુખપૃષ્ઠ સિવાય બીજાં ચિત્રો પ્રગટ નથી થતાં.

એટલે આવું અવલોકન કે વિવેચન ચિત્રકલાનું સામાયિક કરે અને તે પણ અધિકૃત કલમે થાય તે જ ઉચિત બને સુપ્રસિદ્ધ ‘કુમાર’ માસિક એવું અવલોકન આપે છે. એટલું જ નહિ પણ ચિત્રની સમગ્રદારી કેળવનારું પણ તે એક માત્ર માસિક છે. વિવેચન પણ કોઈ કોઈવાર થતું રહેતું હશે. પણ વિવેચન હંમેશાં જોખમી વસ્તુ છે. કોઈ કલાગુરને હાથે ન થાય તો પાંગરતી કલા અને ઉઠરતા કલાકારને નુકસાન કરી બેમે.

— સંપાદક

કુમ્ કુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાલ્સવજરી સારી, પ્રિન્ટેડ સારી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોડેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

સુંદરબાગ, આગ્રા રોડ, કુર્લા-૯૦ : મુંબઈ

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનઘી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટલું સિલ્ક
નાઈલાન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્રોક
નાયલોન ઓરો
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર ખાગ, ફૂલો - ૭૦ : સુંબર્હ.

ૐ

જાપરચણા

તંત્રીઓ

ધર્મચરણાલ મો. દવે

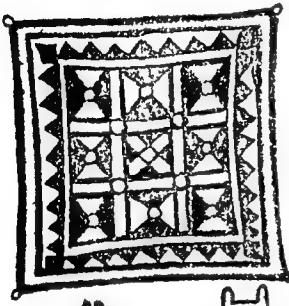
જયમલ પરમાર

આકાશોત્તર-નવેશ્વર

૧૯૭૧

અંક ૪૯૯-૫૦૦

દીપોત્સવી વિશેષાંક ૨૦૨૭: લોકસાહિત્યમાં નારી

જો

નૂતન વર્ષાભિનંદન

પ્રગતિનો એક દશકો

એટલે

ઉત્તમ ગુણવત્તા-ગ્યાળખી ભાવ-ઝડપી સેવા
ડીઝલ મરીન, ટ્રેકટર, ઓટોમોબાઇલનાં

લાઇનર - પીસ્ટન - રીંગ

વાલ્વ તથા વાલ્વ ગાઇડના

: ઉત્પાદકો :

હિન્દ એન્જીનીયરીંગ વર્ક્સ

હિન્દ પીસ્ટન રીંગ્સ

હિન્દ કાસ્ટીંગ્સ

ઓફિસ :

બાલાશ્રમ બિલ્ડીંગ

ટેન્ડરલાઈ રોડ,

રાજકોટ

ફોન : ૨૬૦૦૬

ટ્રેકટરી

મવડી પોલ

રાજકોટ

ફોન : ૨૬૦૬૫

ગ્રામ : PROGRESS

WITH BEST COMPLIMENTS

શ્રી. બાબુલાલ મેઘજીભાઈ શાહ

મેઘજી ખીમજીની કું.

૬૫૦ મોદી સ્ટ્રીટ : ફોર્ટ : સુબ્રમ ૧.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

શ્રી શામસ્મૃતિ કો. ઓ. હાઉસીંગ
સોસાયટી લી. (સુચિત)—રાજકોટ

૦૦ આ સોસાયટી કાલાવડ રોડ ઉપર સેન્ટમેરી સ્કૂલ સામે નાના
મવા સર્વે નં. ૩૫ માં કરવામાં આવેલ છે. આ સોસાયટીમાં
થોડાક ખોટ બાકી છે. તે વહેલી તકે ખોટ પસંદ કરી પહેલો
હપ્તો રૂ. ૭૨૬ નો બરો.

૦૦ સાઠ ટકા લોનની સગવડતા છે.

૦૦ આ સોસાયટીની બાબુમાં જ ગુલાબવિહાર સોસાયટી, અંગલા
બનાવવાવાળી, તથા શ્રી અનંત સોસાયટી આવેલી છે.

લખો અથવા મળો :-

(૧) ગુલાબચંદ હગનલાલ શાહ રજની, ભુપેન્દ્ર રોડ....રાજકોટ.

(૨) વાંકાનેર ઓટોમોબાઈલ્સ, રાજકોટ ફોન નં. ૨૬૨૫૮

With Best Compliments

શ્રી. કાનજી ત્રીકમજી માણેક

મેવાવાલા નિવાસ : શ્યામ વિહાર

મહાત્મા ગાંધી રોડ : બીજો માળે : બ્લોક નં. ૫

સુલુન્ડ : સુબઈ ૮૦

With Best Compliments

SAURASHTRA INDUSTRIES

MANUFACTURER OF

Cotton Canvas & Dablin khadi

BAGASRA (Gujrat)

Dis. Amreli

With Best Compliments

મે. અનીલ એન્જિનિયરીંગ વર્ક્સ

ગંગાનાદા અંબાર (૪૨૭)

જામ ડીઝાઇન સેન્ટર

શ્રીડિયાં માતીની બેનમૂન કલાકૃતિઓ
વિદેશોમાં ચાલતી અપરૂપ આઇડેમો જેવી કે વેસ્ટબેસ્ટ,
હિરબેસ્ટ, ડીનરમેટ, ગ્લાસ કવર, ગ્લાસમેટ વગેરે વગેરે
અને

ભારતમાં લગ્ન પ્રસંગને શોભાવતા શણગાર માતીની
ચોરી, બાળોડ, તોરણ, ટાઇલિયા તેમજ બોર્ડર મુજબ
માતીભરતના કામની કલાકૃતિઓ બનાવવાનું શુજરાત
રાજ્યનું અગ્રેષ્ઠ સ્થળ

જામ ડીઝાઇન સેન્ટર

મગનલાલ માતીવાળા

બગસરા (ગુજરાત)
(જિ. અલરેલી)

With Best Compliments

NAV RATNA TEXTILE PRINTERY

PRINTED SAREES MANUFACTURER & DEALERS

Near Jagawala Chora Mukati Street

JETPUR (Gujarat)

નવરત્ન ટેક્સટાઇલ પ્રીન્ટરી

પ્રીન્ટેડ સાડીના વેપારી

જગાવાલા ચોરા પાસે : મુક્તાલી શેરી

જેતપુર (ગુજરાત)

ધી રાજકોટ ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લી.

મુખ્ય કચેરી, સહકાર ભવન, ટેળરમાર્ગ રોડ, રાજકોટ.

આપના નાણાની સો ટકા સલામતી માટે :

આપની બચત રાજકોટ જિલ્લા સહકારી

બેન્કમાં જ રાખવાનો આગ્રહ રાખો-

૧... કારણ કે-આપના નાણાંનું તે પૂરું જતન કરે છે.

૨... કારણ કે-બેન્કીંગને લગતી હરકેઈ પ્રકારની સેવાઓ આપવા તે હંમેશા તત્પર છે.

૩... કારણ કે-આપણના વ્યાજના દરો આકર્ષક છે અને વધુ ઉદાર સવલતો તે આપે છે.

૪... કારણ કે-આપના હરકેઈ પ્રકારના નાણાંકીય સેવાઓનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રના અન્ન ઉત્પાદનના કાર્યમાં કરે છે.

વિશેષ માહિતી માટે આ બેન્કની નજીકની

અમારી શાખાનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.

(૧) રાજકોટ (૨) ગોંડલ (૩) કોટગસાંગાણી (૪) જોતપુર (૫) ધોરાજી (૬) નખકોટ (૭) ઉપલેટા (૮) લાયાવદર (૯) પડધરી (૧૦) ટંકારા (૧૧) વાંકાનેર (૧૨) મોરબી (૧૩) માળીયા : મિયાણા (૧૪) જસદણ (૧૫) ત્રિછીયા (૧૬) દેરડી : કુંભાજી (૧૭) મેઘવિયા (૧૮) મોડીમારડ (૧૯) સુરેડી (૨૦) રાજકોટ-મેડીપરા (૨૧) સરખાર (૨૨) સોપીયા (૨૩) મુલતાનપુર (૨૪) ગોમટા (૨૫) સાતુદ (૨૬) જોતપુર : મેઘવિયા (૨૭) પાટલપાલ (૨૮) દહવા : મોટા; (૨૯) વાસાવડ.

... પદવિદ્યાન સખારના દિવસ, સાંજ
 માટે આજનો દિવસ હરખનો છે કારણકે
 કુર્ય કાન્ત આજે સ્વાત્કની પદવી મેળવવાનો છે.
 લેખના સંતાનો બહીમણી માનમેળો મેળવે એવું બધી
 માતાએ ઇચ્છતી હોય છે.
 સંતાનોની સંખ્યા ઘેટી હોય તો બધા માતા-પિતા તેમના
 સંતાનોને જીવનમાં આ તક આપી શકતા નથી.
 વધારા કુટુંબમાં બેઠે ત્રણ બાળકો જ હશે તો તમે તેમને
 સાચી રીતે બચાવી શકશો.

કુટુંબ નિયંત્રણ પહેલેથી જાણ લાગત અને સેવકી
 વાવ નિયંત્રણ નિયંત્રણ કુટુંબ કન્ટ્રોલ નિયંત્રણ
 કેટલાં જાનવરમાં બારે છે

સોનાનો સુરજ

WITH THE COMPLIMENTS
OF
CENTRAL AFRICAN HARDWARE STORES LTD.

DIRECTOR C. S. PATEL

The individuality Consists of the Thinker himself, the immortal tree that puts out all these personalities as leaves to last through the spring, summer, and autumn of human life. All that the leaves take in and assimilate enriches the sap that courses through their veins, and in the autumn this is withdrawn into the parent trunk, and the dry leaf falls and perishes. The Thinker alone lives for ever.

- The Ancient Wisdom, ANNIE BESANT.

**STOKISTS OF BUILDING MATERIAS, TOOLS,
REFRIGERATORS, MOTOR, BIKES AND ENGINEERING
APPLIANCES**

Cable : Shiram
Telegram : Chinship

Telephone
Office : 2407
Resi : 2358

P. O. Box 913
KABWE
(ZAMBIA)

With The Compliment

PATEL & SONS

Wholesale Merchants & Clothings Manufacturers

Post Box 83

W. RWE

Telephone : 2305
[Ext to Residence]
ZAMBIA

With The Compliments

MIDLAND GROCERS

Telephone : 73212

Bankers :

The standard Bank Ltd.

Lusaka

Specialist in :

INDIAN GROCERY.

CONDIMENT. SAREES

AND JEWELLERY

P. O BOX 1427.

Chiparamba Road

LUSAKA

ZAMBIA

ENSING GROCERS LTD.

Telephone : 73212

Bankers :

The Standard Bank Ltd.

Lusaka

Specialist in :

GROCERY, LIQUOR,

HARDWARE AND

GENERAL MERCHANDISE

P. O. BOX 1427

Selous Street

LUSAKA

ZAMBIA.

With The Compliment

ABC Bargain Centre

DIRECT IMPORTERS : WHOLESALE & RETAIL MERCHANTS

PROPRITORS : L. P. PATEL. V. K. PATEL. C. N. PATEL

Telephone : 2346
Telegrams : ABICI

P. O. Box 75
KABWE (Broken Hill)
(ZAMBIA)

BRANCH :
LUSAKA BARGAIN CENTRE
LUSAKA
(ZAMBIA)

WITH THE COMPLIMENT
OF

B. P. Premji Zambia Ltd.

Post Box 115

LUSAKA
(ZAMBIA)

BRANCHES

229, MARKET ST. : 216 SIND ST.

232, MARKET ST. : 5A CHOMA

હા, દર છુની વાત જાણી છે તેમને વાચતું છે પણ
રેડિયો આણુ હોય અને રેન તુ કં મ પાણુ થતુ રહે એ રીતે
કામ કરવા બિચારા ટેવાયેલા નથી (તેમની છુપ-ખીમ રેડિયો તુ
નામ પાણુ કે જે સંભળી હતું?) અને તેથી જ, સંકટ પર
હાલર મળવા નીકળેલા અને રૂપરૂપ દા કીલ્ટરમ થી સજાભાગ
પાતા ના અનપસદ ફિફમી મીનામી મે જ મ લુભ કે ઇ છેલ્લેલાઈ
જુવાનિયાનો આજ્ઞા તેઓ કઈ રીતે માફી શકે!

આને તો રેડિયો સર્વવ્યાપક નાની ગયે છે—પર હા થા દુશમ
ખેતર હોય કે હાલખટાર...રેડિયોએ સર્વત્ર ખેતરનું સ્થાન
જામવી રીતુ છે... રેડિયો ખોલો અને પેલા બંદૂક બિચારની
એમ આખી દુનિયા તમારી સેવમાં હાજર થયે દર દેશવસ્ત્ર
સમાચાર મોખોતમ આરેકોર ફેલાઈ જાય છે વિચારો
વાયુવેગે મચરી જાય છે ફેરોને નિતનવા રૂપ સને છે
આને સડો જાલ અને આડીએ ની ફાખ્યા વધી છે અને એની
સાથેસાથ સંદેશાવ્યવહાર પણ અડપથી વિરત્ય છે... દખાક
કચેરીઓ બે ડો બધુ થલુ થલુ થઈ ગયુ છે ખરેખર
મામતુ બેઠકુ અટલુ રહ્યું નથી ખેતરોમાં પણ ભ્યા નજર
કરે ભ્યા છપ માલીએ અને રૂટરો ઘૂમી રહ્યા છે...

‘ઓફ! આ
રેડિયાએ
તો માથું
પકડવી
નાખ્યું!’

આને આપણે સુખી છીએ *
આઝી-મેહનત કરીયું તો ભવિષ્યમાં
આથી પણ વધુ લીલા લહેર કરીયું....!

* આ જાણુ ભગત ગુપ્તિ ની નકલ મેળવવા
મટે આજે જ લખા
ડી.એ.વી.પી., પી.ટી.આર્. બિરોડી,
પદ્મવેન્દ્ર રહીત નવી-દિલ્લી-૧

શ્રી અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ લીમીટેડ, અમરેલી.

રજી. નંબર સે-૨૨ : ૧૯૬૮ : ૩૧-૮-૬૮.

ફોન નંબર

કાર્યાલય-૫૩૯

ફેક્ટરી સાઈટ. ૨૦૮

કાર્યાલય :- અમરેલી જીયુબીવી ધર્મશાળા-બીલ્ડીંગ્સ,

ફેક્ટરી સાઈટ :- ગાવડકા રેલ્વે સ્ટેશન સામે.

સભ્ય સંખ્યા.

૫૪૫૩

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ.

₹૧,૧૨,૦૦૦

સરકારશ્રીના ચેરફાળા સહ.

(ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ.)

દ્વારકાદાસ મોહનલાલ પટેલ.

માનદ મેનેજિંગ ડિરેક્ટર,

ચેરમેન,

અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી

અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી.

ગ્રાહકોને નેધિ લેવા વિનંતી

૧- આ દીપોન્મયી વિશેષાંક ઓક્ટોબર-નવેમ્બરનો સંયુક્ત અંક છે. એટલે ત્યાર પછીનો અંક ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે.

૨- ૧૯૭૧ના ઓક્ટોબર કે નવેમ્બરમાં થયેલા ગ્રાહકોનું લવાજમ ઓક્ટોબર માસથી જ ગણાશે અને ૧૯૭૨ના સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે પૂરું થશે.

૩- આ દીપોન્મયી અંક ૧૪ મી ઓક્ટોબરે પોસ્ટ થયેલ છે. પ્રત્યેક ગ્રાહકને પ્રત્યેક અંક ખાત્રી પૂર્વક પોસ્ટ કરવામાં છે. આ અંક તા. ૨૨મી સુધીમાં ન મળે તો તુરત પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરીને કાર્યાલયને તા. ૩૦ સુધીમાં જણાવવું. એ ફરિયાદ ઉપર અમે પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરાવશું, ત્યારબાદ અંક સીલીકમાં હશે તો જ બીજો અંક મોકલવું. ઓક્ટોબરની તા. ૩૦મી પછી કોઈ ફરિયાદ મળશે તો બીજો અંક મોકલવાની કોઈ જ સંભાવના નહિ રહે.

૪- 'લોકસહિત્યમાં નારી' અંકની છૂટક કીમત પાંચ રૂપિયા છે. પાંચ રૂપિયાનું મનીઓર્ડ કરનારને તે મોકલાશે. વી. પી. ખર્ચ દોઢ રૂપિયાથી વિશેષ આવશે.

—વ્યવસ્થાપક

‘ભિર્મિનવરચના’

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા દસ : પરદેશમાં ૨૨ શીલીંગ : ભિર્મિનવરચના કાર્યાલય :

૧૩, ગ્રાન્ડ-સ્ટ્રીટ રાજકોટ

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર

એટલે

સોરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના લોકોની પોતાની બેન્ક

હાલમાં માણસો પોતાના ભવિષ્યનો હમમેશાં ખ્યાલ રાખે છે. દરરોજ એકસરખી કમાણી મેળવી શકાતી નથી. ખર્ચ પર આપણે નિયંત્રણ રાખી શકીએ છીએ. મુશ્કેલીના સમયે આપણે સાચો મિત્ર આપણી બચત છે, આજે બચાવેલ ધન આપણા પ્રસંગોએ કામ આવે છે. બાળકોને ઉચ્ચ કેળવણી અને તેમના લગ્નપ્રસંગે આજની બચત તેમને મદદમાં આવે છે.

એટલે

આપની થાપણ સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રમાં જમા કરાવવાની ટેવ રાખો.

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર આપની થાપણ પર આકર્ષક વ્યાજ આપે છે.

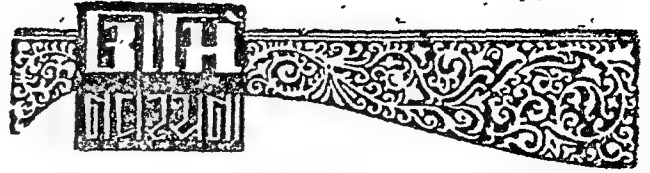
સારાથે સોરાષ્ટ્રમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રની શાખાઓ ફેલાયેલી છે.

સેવા, સહયોગ અને સલામતી એટલે સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર.

આપની થાપણ સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રમાં જ રાખવા આગ્રહ રાખો.

— હેડ ઓફીસ, દરબારગઢ, લાવનગર

તત્રીઓ :
ઇન્દરલાલ ભા. દવે
જયમલ પરમાર

ઝર્મિનવરચનાતાં સર્વ લખાણો
કોપીરાષ્ટથી રક્ષિત છે,

વર્ષ : ૪૨

ગ્રાહકોખર-નવેમ્બર ૧૯૭૧

અંક ૭-૮

સળંગ અંક ૪૯૯-૫૦૦

૧ મુખપૃષ્ઠ.....	(ત્રિરંગી ચિત્ર)	ખોડીદાસ પરમાર...	..
૨ ઝાંઝેરા જુહાર.....	(અભિનંદન ને આભાર)	તંત્રીઓ.	૪૫૧
૩ નારીઅંક નિષ્પણ.....	(હેતુ અને પરિચય)	જયમલ પરમાર	૪૫૨
૪ નારીઅંકના સર્જકો.....	(લેખક પરિચય)	સંપાદકો.	૪૫૬
૫ નારી નિષ્પણ.....	(દુહામાં)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૫૯
૬ નારી લક્ષણ.....	(દુહામાં)	લક્ષ્મણ પિંગળશી ગઢવી	૪૬૦
૭ લોકકલામાં નારી.....	(ચિત્ર-લેખ)	દેવજીભાઈ વાગ	૪૬૩
૮ પરપૂરો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયાં...	(જીવન ઘટના)	ડૉ. હરિલાલ ગોદાની	૪૬૫
૯ પદ્મા.....	(વિવેચના)	બાલુભાઈ પ્રા. વૈદ	૪૬૮
૧૦ મા.....	(લેખ)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૭૧
૧૧ અંકેય દારકા.....	(જીવન ઘટના)	રતુભાઈ રોહડિયા	૪૭૬
૧૨ રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી.....	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૪૮૦
૧૩ લોકસાહિત્યમાં ચારણ સ્ત્રી.....	(લેખ)	દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી	૪૮૧
૧૪ તું કારે બાઈ અણોસરી.....	(લોકગીત)	૪૮૧
૧૫ ગાંધારી ગોદાવરીબાઈ.....	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ ખારોટ	૪૮૨
૧૬ વનમાં આલ્યાં સીતા બાળુડે વેશ.....	(લોકગીત)	૪૮૭
૧૭ ચારણી સાહિત્યમાં નારી.....	(લેખ)	રતુભાઈ રોહડિયા	૪૮૮
૧૮ અનુપમ અંબીકા...	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૪
૧૯ અક્ષળ ઝાઝવાનાં ફળ.....	(જીવન ઘટના)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૫
૨૦ સાંભળી આજ મને સોરઠિયાણી.....	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૭
૨૧ લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી...	(લેખ)	આચાર્ય જયંતભાઈ	૫૦૮
૨૨ આઈ મોંઘીબાઈ.....	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ ખારોટ	૫૧૭
૨૩ દાંપત્યમાં કાર્ણવ.....	(લેખ)	સં. રાજુ દવે....	૫૧૯
૨૪ સીમરોલીની સતી આઈ.....	(જીવન ઘટના)	મ. શ્રી. હરિદ્રુષ્યાચાર્ય.	૫૨૪
૨૫ માતાજીની આરણ્યું ને ઝીલણિયા.....	(લોકગીત પરિચય)	કરસન પઢિયાર.	૫૨૭
૨૬ અણુનમ કૌમારવ્રત.....	(જીવન ઘટના)	બાપલભાઈ ગઢવી...	૫૩૧
૨૭ નાવલિયો ગમાર.....	(દુહા-પ્રતોત્તર)	...અ.	૫૩૨
૨૮ મીડડિયાના મોઢે.....	(લગ્ન)	સરોદ... વ	૫૩૨
૨૯ લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય ને પ્રતિભા...	(લેખ)	ડૉ. મગનલાલ ગોંડલિયા..	૫૩૩

૩૦	બોખીરાની નીરવખાઈ	(જીવન ઘટના)	ગો મોહનપુરી	૫૩૭
૩૧	મારી બોઘડી મા	(કવિતા)	દાદુભાઈ પ્ર ગઢવી	૫૩૮
૩૨	નારીપૂલ	(નેખ)	મણિભાઈ વોરા	૫૪૦
૩૩	મહા બાકી બહારવગિયણ મતી .	(જીવન ઘટના) અચુભાઈ ગઢવી અને કરશન મદિયાર		૫૪૫
૩૪	ચુજરાનની ચારણ કવયિત્રીઓ ..	(લેખ)	રતુભાઈ રોહિયા	૫૫૦
૩૫	મગનમૂર્તિ માત	(દુહા-છપ્પય)	હીગોળદાન નરેલા	૫૫૩
૩૬	ભાઈ બહેનના રેતહ-મિનાર ..	(જીવન ઘટના)	બાપનભાઈ ગઢવી	૫૫૪
૩૭	ભાઈ વિઠોભ બહેનના ભાવ	(લોકગીત)		૫૫૬
૩૮	લોકસાહિત્યમાં ભાવ ને ભગિનીત્વ .	(નેખ)	જયમલ પરમાર	૫૫૭
૩૯	મા	(પ્રસંગ કથા)	દ શ્રી પુનવાળા	૫૬૩
૪૦	દ્રોપદીનો આર્તનાદ .	(દુહામાં)	રામનાથજી કવિયા	૫૬૬
૪૧	હિંદી આદિકાલીન વીર કાવ્યમાં નારી	(લેખ)	શ્રીમતી જ્યોતિ ગાધી.	૫૬૭
૪૨	મૂળીઆઈ	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ આરો	૫૭૧
૪૩	નારીજીવનનો આદર્શગોપીભાવ .	(લેખ)	પ્રા જનાર્દન દવે	૫૭૫
૪૪	સોન હનામણુ	(ગીત કથા)	મણિભાઈ વોરા	૫૭૭
૪૫	માઠી તારા અનહ છે ઉપકાર	(કવિતા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૭૯
૪૬	લોકગીતોમાં નારીનું જૂઠજીવન .	(લેખ)	ડો નાગજી કે ભટ્ટી	૫૮૦
૪૭	મેહ અને ઠગણી ..	(ગીત કથા)	મણિભાઈ વોરા	૫૮૬
૪૮	મા છોડો ભાવ	(દુહા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૮૮
૪૯	લોકસાહિત્યમાં નારી ને ભક્તિ	(નેખ)	જયમલ પરમાર	૫૮૯
૫૦	વીરાંગના વાનીઆઈ	(જીવન ઘટના)	બાપનભાઈ ગઢવી	૫૯૪
૫૧	સોનલ આયરાણી	(જીવન ઘટના)	બા દેવીદાન નારાયણ	૫૯૫
૫૨	કુવારા કરમળા ધણી	(પ્રસંગ કથા)	સુરગભાઈ વર	૫૯૭
૫૩	તળ કથાઓ ધરતી તણી	(કવિતા)	દાદુભાઈ પ્ર ગઢવી	૬૦૦

શૈયવતી

વેધક મુખ વાણી ના અકળાણી રીત પુરાણી તે જાણી, દુર્મતિ પતિ ભાળી, વઈ વીકરાળી, કોપ કરો તે મહાકાળી
સદગુણની ખાણી, લામ કે હણી રંગજ એકે રંગાણી, એકલમણુ ગાળી શિયળ સભાળી લખી ન ફરીએ તે શાળી.
તવ રૂ તાણી, જગ પુકાણી અર્ધિ દળ નવ અચકાણી, નુસાવટિ ટાળી અડ ઓગાળી, પરમ પ્રતાપી પરખાણી
સોરાપ્ટે શાણી, રાખુ પાણી, વીરાંગના નુ વરતાણી, સોરાપ્ટે શાણી, રાખુ પાણી વીરાંગના નુ વરતાણી
ધધકે પદનાળી, જાખર જાળી, કૂતકારાં દધ થેષ ફર, વિધવાપણુ વથે, દીપી દથે લોખ ન જીવન લખ લેરે
કેસર વીકરાળા, વઈ કોધાળા, કાઢાળાથી સર્વ ડર, મન મગન મહેથે, કાળે ઠથે અરગ સન્ના ઉપદેશે
એવી ભૂમિ આચી, વાસ વસાવી, જગી ન રૂદિયે અઝાણી, 'બળદેવ' શવદેથે કવિરગ દથે, કીર્તિ વેલ્ય ન કરમાણી
સોરાપ્ટે શાણી, રાખુ પાણી, વીરાંગના નુ વરતાણી, સોરપ્ટે શાણી રાખુ પાણી, વીરાંગના નુ વરતાણી
-બળદેવભાઈ નરેલા

પ્રકાશક ઈશ્વરદાન મો દવે મુક ને મલિક જયમલ પરમાર ૧૩, જામનાથ પોટ, રાજકોટ
નવ્ય રચાન સુરપ મુદ્રિકા, ડો યાત્રિક રોડ કન્યા જાનાનય સામે રેસમોર્સ, રાજકોટ-૧

નારીઅંકના સર્જકોને, ગ્રાહકોને, વાચકોને, વિજ્ઞાપકોને, ગ્રાહકો બનાવવામાં સહાયક થના મિત્રો, મુરખખીઓ, સ્વજનો અને રનેડીજનોને નવા વર્ષના ઝાઝેરા જુહાર.

માનવ નિમ્નો પ્રત્યેક સંવત્સરે જીવન નવા ઉમંગો ને નવા અભિલાષ સાથે આગળ વધે છે. 'ઊર્મિનવરચના' પણ પ્રત્યેક સંવત્સરે પોતાના દોષો-ત્સી અંકો સાથે લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે એના સર્જકો અને સહાયકો દ્વારા નવા માર્ગદર્શક-સીમાસ્થંભો રોપતું આગળ વધે છે.

'ઊર્મિનવરચના'ના આ સીમાસ્થંભો લોક-સાહિત્યના ખેડાણમાં એના વિષયોના વૈશિષ્ટ્ય અને એની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં રહેલ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા અને એની વ્યાપકતાનો વિશદ ખ્યાલ આપતો 'લોકસાહિત્ય અંક' આપ્યો. બીજે વરસે અત્યેક એવો 'સિંહાંક' આપ્યો. ત્રીજે વરસે અદ્વિતીય એવો 'અર્ધાંક' આપ્યો, તો ચાલુ વરસે અનંતરૂપિણી નારીશક્તિનું નિરૂપણ કરતો સંસ્કાર-સમૃદ્ધ એવો નારીઅંક આપે છે.

આ નારીઅંકના ૩૦ જેટલા સર્જકોને એ માટે ઘણી ઘણી વિષમતામાં અમે મૂક્યા છે. પણ અમારા પ્રત્યેની લાગણીથી જ નહિ, 'ઊર્મિનવરચના' પ્રત્યેની આત્મીયતાથી એમણે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પોતાના કાર્યવ્યસ્ત દિવસોમાંથી કૌંક દિવસોનો ભાગ આપ્યો છે અને હગલાખંધ સામગ્રી ખડકી દીધી છે. જેમાંની બધીનો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી. પોણાબસો પાનાંની મર્યાદામાં એનો સમાવેશ શક્ય નથી બન્યો. આ 'ઊર્મિનવરચના' એક પારિવારિક સર્જન જ છે. એમાંથી કેનો આભાર માનવો ને કેનો ન માનવો ? સમગ્ર સર્જન જ એમનું છે. અમે તો માત્ર એના સચોળકો છીએ.

સાચું પૂછો તો સર્જન જ નહિ પણ સંચા-

લન પણ એ બધા મિત્રોના સહયોગથી જ થાય છે. એ જ સર્જકો છે ને એ જ સહાયકો છે. એમના સહયોગ સિવાય ઊર્મિનું સંચાલન અશક્ય છે. સર્જકોમાંથી કેટલાકનો નિર્દેશ તો આ પછીનાં પાનાંઓમાં કર્યો છે. પણ એમાં કેટલાકની કૃતિઓ વહેલી મોટી થતાં નથી સમાવી શકાઈ. એવા શ્રી. અમરદાસજી ખારાવાળા, શ્રી. મનસુખભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. નટુભાઈ જોશી, શ્રી. દુર્વેરાય કારાણી, બગસરા દ. શ્રી. મેરામવાળા, બગસરાના રાજકવિ શ્રી. કેસરદાનજી અને શ્રી. નરોત્તમ પદ્માણુનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો.

ઊર્મિનવરચનાના સંચાલન પાછળ લોક-સાહિત્યના શીશનની ભાવના છે. એથી એના સંચાલનની સરળતા પૂરતા જ આર્થિક પ્રયાસો થાય છે. એ વ્યવસાયી ધારણે ચાલતું નથી પણ મિત્રોની મહોખ્ખતથી ચાલે છે. 'ઊર્મિનવરચના'ના સહાય સમર્થકો એવા ચલાળાના શ્રી નાથાભાઈ ચંદારાણુ, બગસરાના ડૉ. શ્રી. મગનભાઈ ગોંડલિયા, અંબરના શ્રી. વેલજીભાઈ ગજગર, કચ્છ-વિથોળુના શ્રી. કરણીદાન ગો. ગઢવી અને લોકગાયક શ્રી. લાખાભાઈ ગઢવીનો નિર્દેશ કરવાનું તો કેમ જ ચૂકીએ !

એવી જ મહોખ્ખતથી જે કાંઈ જાહેરખબર મળે છે તે તમામમાં જે તે વ્યક્તિ અથવા જે તે વ્યાપાર ઉદ્યોગની સંસ્થાના નામ નિર્દેશ છે. એટલે અહીં એ સૌનો અંતરના ભાવથી આભાર માનીએ છીએ. અને જેનો નામ નિર્દેશ થવો રહી ગયો હોય તે સૌનો પણ.

વર્ષભરની ઊર્મિનવરચનાની સુંદર છાપા-છાપકામનું સઘળું સંયોજન અને પ્રતિગાસત્રી નિયમિતતા સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલકો તેમના કર્મચારી-ગણને આભારી છે. અમને સદાય નિશ્ચિંત રાખનાર એ સૌનો અંતરથી આભાર માની નવા વર્ષની સૌને શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

નારી-અંકનું નિરૂપણ

જયમંદલ પરમાર

આમ તો આદમ અને ઇવના આ ધરતી પરના અસ્તિત્વ જેટલો જ આ નારીનો વિષય સ્પર્શન જૂનો અને પાર ન પામી શકાય તેટલો ગહન છે. જેટલો જ તો એને 'લોકસાહિત્યમાં નારી' એવી મર્યાદા બાંધી.

આ લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધીને એમાંથી નારીશક્તિને પામવાનો પ્રયાસ પણ અગાધતામાં રૂચકી મારવા જેવો છે. સેકડો વરસોથી આ ભૂમિ ઉપર અનેકવિધ મનિઓ પેતાની વિશિષ્ટ જીવન પદ્ધતિઓ અને સંસ્કાર આશ્રિયતા સાથે જિતરતી આવી, અને અગવ્ય સઘર્ષો સાથે એકવિધરૂપે એમથી લોક-જીવનનું ધડનર થયું. સાહિત્યરૂપે કે અન્ય સાધનોરૂપે એનો કોઈ સળંગ ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી.

બહુરૂપમાંથી એકરૂપ

પણ અનેકવિધતામાંથી એકવિધરૂપે જે લોક-સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું તે સંસ્કૃતિ એના વિવિધતાનું લોકસાહિત્ય સાથે આપણી સમક્ષ છે. આ લોક-સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રચ્ય નારીજીવનનું સુરેખ અને સુશ્લિષ્ટ દર્શન આપવાનો ઉદ્દેશ આદ્યો ત્યારે જ પદાલ આવ્યો કે આ કામ તો આજ પૂર્વેના વિશેષકાના વિષયો કરતાં અનેમગ્ન કંપર છે. જેટલું પ્રગટ છે તેના કરતાં અપ્રગટ વિશેષ છે, અને નારીનો એક એક અંશ અનેક ગ્રંથો માગે છે ત્યાં એ અનંત અશોને આવરીને એમાંથી એક રૂપ આપવું તે અતિ દુષ્કર છે.

લોકસાહિત્યની સંજ્ઞા

નારીનિરૂપણ માટે લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધી ત્યારે લોકસાહિત્યમાં કોઈ સેળભેળ થઈ છે તે, જૂના ઉપર 'લોકસાહિત્ય' નામનું જે નવું આક્રમણ થઈ રહ્યું છે તે, અને લોકસાહિત્યને નામે જે ધરતર સાહિત્ય પીરસઈ રહ્યું છે તેનો વિચાર કરવો જ

રહે. સેળભેળમાંથી લોકસંસ્કૃતિનો વિદ્યુદ્ધ ચિનાર ન આપી શકાય.

આસ કરીને હિંદી આદિકાલીન અને હિંદી મધ્યકાલીન સાહિત્ય તથા રાજવાશ્વર્યે કે આજુવિકા અર્થે લખાયેલા સાહિત્યને જુદું તારવવું જ રહે. લોકો વચ્ચે રહીને જે ચારણોએ એ કાળે સાહિત્ય નીપજાવ્યું તે તો લોકસાહિત્યના પરમ ધન જેવું છે. વગી તાત્ત્વ વર્ષોમાં વ્યક્તિઓએ રચેલું સાહિત્ય તે ધડામાં લોકસાહિત્ય ન બની શકે.

નારીઅંકમાં 'ચારણીસાહિત્યમાં નારી' અને 'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એ બન્ને લેખો લોકસાહિત્યના અને ચારણીસાહિત્ય તથા હિંદી આદિકાલીન સાહિત્યના જુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ધણા ઉપયોગી બનશે અને લોકસાહિત્યની નારીની પ્રગટ બેદરેખા આંખો બનાવશે. 'ચારણીસાહિત્યમાં નારી' નો બીજો લેખ ડિસેમ્બર અંકમાં અપાશે.

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ-નારી

આજકાલ ઐતિહાસિક કહેવાતી રજવાડી વાતો જે કોષકરૂપે કોષના કંડે કે પ્રગટ અપ્રગટ ગ્રંથે સધરાણી દ્વાય છે, તેને શણગારીને લોકસાહિત્ય રૂપે જ રજ કરાઈ રહી છે. એ જ રીતે બળ કે જુદીની સુલલક વાતોને પણ લોકસાહિત્યરૂપે રજ કરાઈ રહી છે. આમ જેમાંથી લોકજીવન ધગાયું નથી અને લોકસંસ્કારરૂપે જે નીપજાયું નથી એવું ધણું ઘણું લોકસાહિત્યમાં ધૂસી ગયું છે, તેને પણ લોક-સાહિત્યમાંથી ખંખેરી નાખીને જ નારીશક્તિને વિદ્યુદ્ધ રૂપે પામી શકાય.

આ ભૂમિ ઉપર જે લોકજીવન પાંગર્યું અને એમાંથી જે પ્રકારે જી જીવન ધગાયું તેને સ્વ. મેઘાણી-ભાણે 'સેરહિયાચી'નું રૂપ આપ્યું છે. આ સેરહિયાણીને કોઈ બન-પાત નથી. જે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ હોય એને મધ્યાણી-
માઇએ સોતડિયાણી કહી છે. જે સપારણુ પણ
હોઇ શકે અને કુવારણુ પણ હોઇ શકે. જે મેતગણી
પણ હોઇ શકે અને નાગરાણી પણ હોઇ શકે, જે
કાઠિયાણી પણ હોઇ શકે ને રજપુતાણી પણ હોઇ
શકે. એ માટે આ અંકમાં આવેલ શ્રી. મણિસાઇ
વોરાનો ‘નારીપૂજા’ લેખ જોઇ જવા વિ. છે.

કલ્પિત કથા, ચમત્કારો ને નારી

ત્યારે આવી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ કલ્પિત લોકકથા-
માંથી ન બાંધી શકાય. કારણ કે એમાં અદ્ભુતરસના
અનેક મનઘડત તુકકાઓ વિહરતા હોય છે. એટલે
એવી લોકકથાઓ આ અંકમાંથી બાકાત રાખી છે.
લોકસાહિત્યમાં એનું આગનું સ્થાન હોવા છતાં, નારી-
જીવનનો પરિચય આપતા પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને
વાતોનો વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યારે આ ભૂમિની
પ્રમળ નારીશક્તિ ચમત્કારોના-પરચાના ગંજ નીચે
દટાઇ ગયેલી જોઇ. એમાંથી નારીશક્તિનું દર્શન કઇ
રીતે કરવું? મહત્તા માત્ર ચમત્કારોને આધારે જ
એમાં મૂલવાતી જોઇ. એમાં ન તો કોઇ સુવર્ણ-
ક્ષેત્રોએ ચમત્તા જીવનસંધર્મ જોયા, કે ન તો કોઈ
સાધક આત્માની સાધનાનાં દર્શન થયાં. એથી કુડી-
બંધ ચમત્કારીક વાતોને પડતી મેલવામાં આવી છે.
સુવર્ણરજ તારવતાં એમાં ધૂળના રજકણો જેવા
ચમત્કારો કોઇ કોઇ જીવન-ચરથી જુદા નથી પાડી
શકાયા તેટલાનો જ એમાં સમાવેશ કરવો પડ્યો છે.
એટલા પૂરતા ચમત્કારોને ધૂળધોયાની અણુઆવડત
માની ક્ષમ્ય કરવા વિ. છે. ‘ધર્મ’ અને નારી’ ભક્તિ
અને નારી’ની કેટલીક ચર્ચા માટે ‘લોકસાહિત્યમાં
નારી અને ભક્તિ’ એ લેખ જોઇ જવા વિનંતી છે.

લોકસાહિત્યનું નારી-સર્જન

‘ચમત્કારોમાં નારી’થી વધુ કૂટ પ્રશ્ન આવ્યો.
સંસ્કરણ પામેલી વાર્તાઓથી નારીનું નિરૂપણ કેમ
કરવું તેનો. વિવિધરૂપે અલંકૃત કરેલી વાર્તાઓમાં
ઘટનાનો પ્રવાહ પાંખો પણ હોય, અને વાર્તારસ
લાવના માટે એને સજવેલો પણ હોય. એથી જ્યાં
બનેલા બનાવ ઉપર જ વાર્તારૂપ વિકસાવ્યું હોય એવા

જ એક પ્રશ્નગોળેખન લીધાં છે. એ સિવાયની તમામ
જીવન ઘટનાઓ જ લીધી છે, જેથી નારીજીવનનો
પૂર્ણ ચિતાર પામી શકાય.

‘વાર્તા અને નારી’થી પણ વધુ કૂટ પ્રશ્ન
આવ્યો. તે એ કે જે કાંઈ લોકસાહિત્ય ઉપદ્રવ્ય છે
તેમાં સ્ત્રીઓએ રચેલું કેટલું અને પુરૂષોએ રચેલું
કેટલું? પુરૂષોએ જે સાહિત્ય રચ્યું એમાંથી નારી-
જીવનને કેટલો ન્યાય મળ્યો હશે? પુરૂષ સ્ત્રીના હૃદય-
ના ઊંડાણને માપી શકે ખરો? ત્યારે પ્રત-વસ્તુત્તાનું
કથાસાહિત્ય અને લોકગીતો સિવાયનું સાહિત્ય તો
બહુધા પુરૂષે જ રચેલું છે. લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક
લોકગીતો પુરૂષે રચાતા સંભવ ખરો. આ પ્રશ્નની
માર્નિક ચર્ચા ‘લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં
નારી’ એ લેખમાં આચાર્ય શ્રી. જયંતલાલએ કરી
છે. વર્ષો પછી આપણને લોકગીતોનાં રહસ્યો સ્ફૂટ
કરતા તુલનાત્મક લેખ મળે છે, તે જોઇ જવા
વિનંતી છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના આલેખન-લેહ

એમ તો ‘માના લાવ’-‘માનું વાત્સલ્ય’ એ
લેખ કોઇ માટે નહિ - કોઇ નારીએ નહિ પણ
શ્રી. પિંગળશીલાઇએ સુંદર રીતે આલેખ્યો છે. આ
આખા ‘નારી અંક’માં માત્ર એક જ બહેનનો લેખ
છે, તે શ્રી. જયોતિબહેન ગાંધીનો. એ સિવાયના
તમામ લેખો - તમામ નિરૂપણ પુરૂષોએ જ કર્યું
છે. અને જ્યાં સુધી નારી જગત લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે
આગળ આવીને પોતાનાં અંતરની વાતો
કહેતી ન થાય ત્યાં સુધી એનો ખીજો કોઈ ઇલાજ
પણ શું? નારીજીવનના નિરૂપણ અંગે સ્ત્રીઓ અને
પુરૂષોના આલેખનો વચ્ચેનો ભેદ પણ ત્યારે જ સમજાશે.

પાંડિત્યની દૃષ્ટિ લોકસાહિત્યને ન્યાય ન આપી
શકે. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી. જેના મનઃપ્રાણમાં
લોકસાહિત્યનો રસ સીંચાઇ જઈને એના સારા ચ
સર્જનનું બળ બને તે જ લોકસાહિત્યને ન્યાય આપી
શકે. દુઃખ એક જ વાતનું છે કે લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે
સ્ત્રીઓનું અનુદાન બંધ થઇ ગયું છે. લોકગીતો જેવા
અભિજાત સાહિત્યનું નિર્માણ સ્ત્રીઓએ કર્યું છે.

લોકગીતોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાનો સંપૂર્ણ આત્મા
ઠાલ્યો છે આ સ્ત્રી-વાદ મધ્યમાથી માતૃમતિની
પ્રતિમા પ્રગટે છે

નારીનું વાદ મધ્ય

આ લોકગીતો તો પ્રતિ-વિલાસ છે કશ્ચામ-
યતા વાટે એમણે જીવનને નિર્મલ ધપણે વધવા દીધું
છે, ને મનઃજીવનનાં ગૂં રહસ્યો તરફ આપણને દોરો
જાય છે

દપતી-જીવનમાં રહેલી પુરુષની રમમતા ને
ઘતકતા એમાં એક બાજુ રહેલી છે તો બીજી બાજુ
નારીના નિરાશન ભાવો ને અમોન બનિ જોને વ આ
આપી છે એમાં જેની પ્રિયમતા કન્યા છે એટલું
જ ઉત્તરિત અતરનો અવિર્ભાવ કન્યા છે એમાં
નિરાશા છે વેદના ને વ્યથા છે અને જીવનના ઉદાત્ત
મનોભાવની એકાત્મના પશુ છે આ બધું આપણને
જીવનની કોરતામાંથી નોપજતા આનંદ દ્વારા ચિત્ત-
સ્પન્ન બનાવી દે છે

લોકહૃદયના હર્શશોકના સૂર જેની હૃદયવીણા
ઉપર કીર્તાન એમાંથી જ આ ગાન, આ સૂર, આ
ભાવ જાડી શકે પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયેલા અને પરિ-
શ્રમપૂર્વક સર્જેલા કલાસર્જનો વચ્ચે આલ જમીનનું
અતર હોય છે

ત્યારે આવા લોકગીતોને આધારે જ 'દાનવ
માંસ વેદન અને શૌર્ય', 'નોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય'
ને પ્રતિભા, 'નોકસાહિતમાં ભાવન અને જાનિત્ય,
'લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન' વગેરે નેમા લખાયા
છે. અને લોકસાહિત્ય તથા ચારણીય સાહિત્યને જ્યાં
સુભગ સગમ થાય છે એવી નિશ્ચ બનતી સરૂતિ
માંથી 'નોકસાહિત્યમાં ચારણ નારી' એ લેખ લખાયો
છે આ તમામ લેખોમાં નારીજીવનની પ્રતિભા પ્રગટા
વતી અનેક ધ્વનિઓને-પ્રસંગોને સાકળી લેવામાં
આવ્યા છે

સામગ્રી અને સમાજન

આ અકર્માં પ્રગટ થયેલ પ્રત્યેક જીવનઘટના

વીણી વીણીને લીધે નારીજીવનના શક્ય તેટલાં
પાસાઓને પ્રસંગોરે આનેખાનો એ નમ્ર પ્રસાસ
છે એમાંથી એકાદ જે પ્રસંગોનો કયાંક ઉદ્ભવ થયો
હશે એ સિવાય તમામ ઘટનાઓ અપ્રગટ છે અને
એમાંની કેવીક ધ્વનિઓ તો એના આલેખકો જાણ
પ્રવાસો ખેડી ખેડીને જાતમાહિતીથી મેળવી આયા
છે એ પ્રત્યેક પ્રસંગોમાં નારીશક્તિના સમદરો છે
છે સ્ત્રીઓને ગમારમાં ગણી કાઢનારા નારીકુખે
જન્મેનાઓને આથી તે વિશેષ બીજે કયો જનામ
હોઈ શકે ? નારી અંગેના લોકસાહિત્યના અર્થ જ
અંગેને આપવા અગ્રકન હવે તો પણ લોકજીવન
માં વણાઈ ગયેલી 'સેન-હનામશુ' અને 'મેહ-ગજળી'
એ જે સુપ્રસિદ્ધ ગીતકથાઓનો સમાવેશ થઈ શક્યો છે

વાતસંયલાવ વિહોણુ !

જેમ જેમ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે 'ભર્મિનર
રચના'નું ખેડાણ થતું જાય છે તેમ તેમ તેની અપાર
સમૃદ્ધિ અને અગોચર એવું ગોચર બનતું જાય છે,
અને એ જ રીતે લોકસાહિત્યથી પણ અજાણતા
વગરના કે ક ખૂણાઓ મળતા આવે છે ભ્રમ-બહેન
અંગેના ગીતો તો મળી આવે છે પણ તે અપ-
સખ્યામાં છે ત્યારે હાલમાંને બાદ કરતાં માતા
વાતસંયમાનું ગીત ભાગ્યે જ મળે છે

લોકગીતો પછી અને ચારણી સાહિત્યમાં
એની શોધ ચલાવી કે એમાં કયાય મા
છુતાઈને તો નથી પડીને ! પણ એક પશુ ગીત, એક
પશુ દુહો આજસુધી મળી શક્યો નથી એકમાત્ર
ડોસાલાઈ ચારણના એક એ દુહા મળ્યા, પણ તે તો
પોતાની પત્નીના મૃત્યુથી ઉપજેલી કકણાઈ ભરેલી
રિયતિના નિલાપરો છે માતૃભાવ એમાં નથી. જે
કવિ શ્રી દુનાલાઈ કાગે મા ઉતર છ-સાત દુહા ન
લખ્યા હોત તો ચારણી સાહિત્ય માતા વાતસંયલાવના
દુહાઓથી વચિત રહી જત

એ જ ચર્ચિત ચર્વણુ

એ જ રીતે ભાઈ બહેનના પતિવ્રતાવનું એક
પણ ગીત, એક પણ દુહો ચારણીસાહિત્યમાંથી આજ

[અનુ. ૫૪ ૪૫૮

ગોડીદાસ પરમાર

નારી-અંકના મુખપૃષ્ઠમાં જેમણે સમગ્રનારી સ્તંકથી વિશેષ નારીનિરૂપણ ચિત્રાંકિત કર્યું છે તે શ્રી. ગોડીદાસ પરમારથી 'ઊર્મિનવરચનાના વાચકો અજણ નથી, લોકસાહિત્યનું તુલનાત્મક ઊંડું અન્વેષણ, પ્રત્યેક વિષયના હાઈનો હુખહુ ઉઠાવ આપતી રસીકી કલમ અને લોકજીવનની સમગ્રતા જેમની પીછીએ સજીવ બની ઊઠે છે તે શ્રી. ગોડીદાસ પરમાર ભાવનગર સામળદાસ કોલેજના અધ્યાપક છે.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

પ્રતાપી વાર્તાકાર પિતા સ્વ. મેઘાણંદ ગઢવીનો વારસો જેમણે ઉજમાગ્યો છે તે શ્રી. પિંગળશીભાઈને ચારણી પરંપરાના કવિ-ગાયક-લેખક અને વાર્તાકાર તરીકે ગુજરાત ખૂબ પિછાને છે. ભૂતપૂર્વ જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના આચાર્યપદેથી એમણે અનેક નામંજ્યાત જુવાન લોકગાયકો આપ્યા. કવિતા, વાર્તા-લેખન અને કહેણીમાં શ્રી. પિંગળશીભાઈ અગ્રપદે છે.

લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ

મોરનું જ ઈંડું શ્રી. પિંગળશીભાઈનો મુવા-વચ્ચાને ઉંચરે પહોંચતો પુત્ર લક્ષ્મણ વરસો સુધી અથોલ રહ્યો છે. પણ બચપણથી જ લોકસાહિત્ય અને ચારણી-સાહિત્યના પારણે જૂઝ્યો છે. પેટી દર પેટીના સંસ્કારોથી સંસ્કારાયેલા આચાર્યપદ ઉછરતો પુવાન છે.

ડો. હરીભાઈ ગોદાની

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે નવું નામ લાગથે, પણ લોકજીવનના જ ગળથૂંથીના સંસ્કાર. ગોહિલવાડના સાગરકંઠામાં અને વિશેષ સાગરજીવનમાં ઉછેર. ખારના, ખરક, પંચોળી વગેરે જાતિઓના-લોકજીવનના અંધારા ખૂણા આશ્ચર્ય પામીએ તેટલી હદે અભ્યાસી રહ્યા

છે. ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના સુપ્રસિદ્ધ સંશોધક. અઠવા-ગિયું વિત્યું નથી અને ડો. ગોદાનીએ ગુજરાતને નવી શોધ આપી નથી એવું ભાગ્યે જ બને.

બાબુસાઈ પ્રા. વૈદ્ય

રાજકારણના ક્ષેત્રે જ નહિ પણ એક તેજસ્વી સાહિત્યકાર, પ્રોઢ પત્રકાર, નાટ્યકાર અને બહુવિધ-રીતે વર્ણોથી પદદલિતોની સેવા કરનાર તરીકે શ્રી બાબુસાઈને ગુજરાત પિછાને છે. મેઘાણીભાઈના જૂના જોડીદાર અને લોકસાહિત્યના તેઓ ઊંડા અન્વેષક છે. એમની નિડરતા વક્તૃત્વના તમામ ક્ષેત્રે એકસરખી પ્રકાશમાન છે.

રતુભાઈ રોહડિયા

ચારણી સાહિત્યના સંશોધન અને સંમાર્જનમાં આગળીના વેઢે ગણાય એવા જુવાનોમાં તેઓ અગ્રીમ છે 'ઊર્મિનવરચના'ના દર અંકે એમના સંશોધનનો ઊજળો લાભ મળે છે. લેખન અને વાર્તામાં પણ નવસંશોધિત વસ્તુઓ જ આપવાના આગ્રહી. આપખળે આગળ વધેલા શ્રી. રતુભાઈએ લોકવાર્તાની અજબ હથોટી ઠેળવી છે. આ ઉદ્યમી અને પુરપાયાં જુવાન વ્યવસાયે ખેડુ છે, પણ પ્રાણ સાહિત્યનો છે.

બાળદેવભાઈ નરેલા

સપ્ટેમ્બર અંકમાં જ એમના નરેલા, કુળનો બહુવિધ પરિચય અપાયો છે. કવિતામાં સરળતા અને સહજતા એમને વારસામાં ઊતરી છે. વાર્તાકથન પણ પરંપરામાં મળેલ છે અને વાર્તા લેખન નિજનો વિકસાવેલ કસબ છે. એ વર્ષ પહેલાં શ્રી બાળદેવ-ભાઈનો વિસ્તૃત પરિચય ઊર્મિનવરચનામાં અપાયો છે.

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

'ઊર્મિનવરચના'ના દર અંકે જેમની કવિતા અને વાર્તા દ્વારા પરિચય મળ્યા જ કરે છે. શ્રી.

શુભાષ શેઠડિયા અને શ્રી. દાદુભાઈએ સાથે મળીને સોરાષ્ટ્ર યુનિ ને ૮૦ જેટલી ચારફી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો મેળવી આપેલ છે સુચારૂ, રચ અને કુવારે કેદના આ નવયુવાન મિત્રોએ જોઈ અને જાતપ્રમાણેથી ચારફી કવિતામાં નવી ભાત્ય પાડી છે.

કનજીભાઈ ખારોટ

દારકાચો દિલ્હી સુધી હવે કાનજીભાઈની ઓળખાણ આપવાની દોષ નહિ એમણે વિચારી જતી વાતકથનકથાને નવા જીવન આપ્યા છે લોકચાર્તાના લેખનક્ષેત્રે મેઘાનીમાંથી પછીની પેઢીમાં આગવી હરોળમાં પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે વાર્તા કે વાર્તાઓના પાસાં મેળવવા બટકી રહીને ખૂબ મહેનત કરીને વસ્તુની ખરાઈ માટે પુરુષાર્થ ખેડનારા બે ચાર ઉલ્કામી લોકસાહિત્યકાર માંના ગો કાનજીભાઈ એક છે

આચાર્ય શ્રી. જય તલાઈ

સુન્દરિય શિક્ષણવિદ્ યુલ્ક કવિ કરિ, નાટ્ય કાર, બહુશ્રુત વિદ્વાન એવા શ્રી જય તલાઈ આચાર્ય લોકસાહિત્યના તાર્ત્વિક અભ્યાસી છે બચપણથી જ લોકજીવનના સફાર વચ્ચે ઉછરવા એમના નિકટવર્તી વર્તુળો દિવાલનાને બાગે જ ખાવ હશે કે તેઓ લોકસાહિત્યના ઊંડા અન્વેષક છે

રામુ દવે

‘ભિમિનવરચના’ના તત્ત્વી શ્રી ઈશ્વરભાઈ દહેનો ચિ રાત્રી હજી તે કિયોચવસ્થામાં છે વાચન વિશાળ પણ રિચારની કોઈ પાકટતાએની કોઈકુખથી રેખામાં થ ન દેખાય વાતચીતમાં થ ન વરતાવ કે લોકસાહિત્યના પહેલ એવા આગલા ઊંડા પડ્યા હશે પણ ઘેર ચાવના ડાહરામાં અડીગો લગાવીને અખોલ બેડા બેડા એ લોકસાહિત્યના રંગો એ વા જ કર છે મકત શ્રી હરિકૃષ્ણાચાર્ય

નવાગુના પણ ખરેખરા મહત છે, માત્ર સીમરોડી ગામની એમની જગ્યાના જ નહિ લોક

જીવન એમને કોઈ સંઘરાઈને પડ્યું છે વાતજાણા ઘણા. થોડાં બાબી નવાબીનાં બીનાની ભાત્ય પણ એમાં પડી છે લોકસાહિત્ય એમના સરળ હૈરે સરે વરની જેમ છલકે છે પણ વર્ષે એક ઘટના મહા પ્રાપ્તિને એમની પાસેથી કઢાવાય છે. વિદ્યા કોઈ પડી મૂઝાય છે

કરસન પઢિયાર

‘ભિમિનવરચના’ના વાચકો શ્રી કરસન પઢિયારને એક ઉમદા લોકગયક તરીકે જ ઓળખે છે એમની બીજી શક્તિનો ઉપયોગ આપવામાં અતિ સકાર્યથી, અત્યંત શરમાળ પણ અલ્પીશુદ્ધ લોક સાહિત્યનું જ છોડી બીજી કોઈ ભાત ન મળે, લેખ નને લેતે ઝળકે એવા છતાં હળુ હળુ હવે હાવ્યા થયા છે

બાપલભાઈ ગઢવી

કવિ છે, છતાં કદી કવિતાનો ડોળ નહિ વાર્તાકથનના નવોદિત કલાકાર છે, પણ કહેણી માથે મડાવ ત્યાર જ સધાડા ઉતાર હાલી આવતી વાર્તાથી મુગ્ધ થઈ જાય એ જ રીતે વાર્તાલેખનમાં સાહજિક એવો રૂપાળો ને લાઘવમયો વળોટ એમને વર્ષો ઊ બની ગયેલા જીવનની ઘટનાઓ મેળવવા ગમે ગામ રજાવાટ કરનારા એનના જેવા ઉલ્કામી કોઈ કોઈ જ મળે છે

ડો. મગનભાઈ ગોડલિયા

આ તો સાવજતે પીજરે પૂરો છે ગોઈને વાન કરવાની લેળા ન રહેવા દે એટલા અસ્ખલિત ધાર લોકસાહિત્યની વાતો, વિગતો કે દુણ કવિન ઉપર મડાવ પણ એ વાકુધારાને લેખનનના બે કિનારા વચ્ચે વહેવડારતાં સારજ પીજરે પડયો વેરુ હેરણ પહેલુ તે લોકસાહિત્ય ઉપકારક ધારાએ હવે લેખનરૂપે વહી રહ્યું છે વાતોના શીંગા વડલા જેવા છે ડો મગનભાઈ ગોડલિયા.

ગોસ્વામી મોહનપુરી

આપણે આગળ વધેના યુવાન છે. જતે સાધ અભ્યાસ નહિ જેવો, વ્યવસાયે મજૂરી કરનારા પણ

વિદ્યાના ખંતીલા ઉપાસક. અને મણિભાઈ વેરા જેવા માર્ગદર્શક મળ્યા. પુરાતત્ત્વના કૌશલ ઉકેલવામાં આ યુવાનને અજબ આનંદ આવે છે. સાધુતાના સંસ્કાર તો વારસામાં મળ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની આ સાધુતા એટલે લોકસંસ્કાર.

મણિભાઈ વેરા

મુસ્લીમોને મૂલવવા એ દોહાલાં કામ છે. શ્રી. મણિભાઈ જેવા સાધુચરિત તપસ્વીને કઈ રીતે મૂલવવા? સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય જો પુરાતત્ત્વ સંશોધનનું સજીવ કાર્ય ચાલતું હોય તો તે પોરબંદરમાં. એ મંડળના અડીખમ છતાં નિરાભીમાની સંસ્થાપક ને સદૃશ્ય તે મણિભાઈ વેરા. પણ રૂંવે રૂંવે જીવન-નિષ્ઠાથી વ્યવસ્થિત. એમનો એ જીવનસંસ્કાર ને સમદષ્ટિ 'નારીપૂજા'ના લેખમાં દેખાયે.

બચુભાઈ ગઢવી

અનેકવિધ સંસ્કારોની રૂપાળી ભાતવના ચારણી સાહિત્યનું એ અણમોલ મોતી છે. આખને અંજ નાખે એવું આગદાર. વાર્તાઘનની એમની પાસે સંસ્કારી અને સાહિત્યક એવી સૂક્ષ્મ સૂઝ છે. પણ 'હો બચુભાઈ કરો વાર્તા!' એમ એ મોતીનાં પાણી નથી પમાતાં. અન્યંત સંકેતશીલ. અકળક વાતો એમની પાસે પડી છે, પણ લખવાનાં તે અકળક આજસુ.

હીંગોળદાન નરેલા

એકથી વધુવાર 'હિમ્મતવરચના'ના વાચકો એમનો પરિચય પામ્યા છે. અને અવારનવાર આવતી એમની વાર્તાઓ ઉપરથી પણ. ચારણી સાહિત્યની, કહેણી અને કવિતાની ઉજ્જવળ પરંપરાના તેઓ વારસદાર છે.

દ. શ્રી. પુન્નવાળા

જૂના અને નવા યુગના સંગમ સ્થળે વાર્તા-કલાની એમણે નવી ભાત ઉપાડી છે. ખુમારી પરંપરાની પણ સાદ્યંત લોકસંસ્કારનો જ જીવ. હિંદી મધ્યકાલીન સાહિત્યના વીર અને શૃંગાર રસથી પ્વા-

વિત એવા ચારણીસાહિત્યનો તેમને વારસો મળ્યો છે. રામાયણના પરમ અભ્યાસી, ગૌરવભરી ઠાવકાઈ, સુજનતા ભરી ચતુરાઈ અને અજાતશત્રુતા એમનાં પાત્રોને ય વરી છે.

શ્રીમતી જ્યોતિષહેન દી. ગાંધી

'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એવા આ અંકમાંના એક જ લેખથી એમની અભ્યાસનીયતા પૂરતો પરિચય આપી રહે છે કે એમની દષ્ટિ કેટલી પારગામી છે અને એમની સૂઝ કેટલી તરવાન્વેષી છે. શામળદાસ કેલેજમાં તેઓ હિંદીના અધ્યાપક છે.

પ્રા. જનાર્દન દવે

મધ્યયુગના ભક્તકવિઓનાં કાવ્યોમાં અને લોકગીતોમાં આપણે જે ગોપીભાવ જોઈએ છે તે ગોપીભાવનું હાઈ પ્રા. શ્રી જનાર્દન દવે પાસેથી એમના વિદ્વદ્પૂર્ણ લેખ 'નારીજીવનનો આદર્શ-ગોપી-ભાવ'માં આપણને મળે છે. તેઓ શામળદાસ કેલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે ને ભાગવતના ઊંડા અભ્યાસી છે.

ડો. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

જામનગર આર્ટ્સ કોલેજના પ્રા. શ્રી નાગજીભાઈ લોકજીવનમાંથી જ ઉછરી આળોટીને મહેનત મળ્યૂંનીના શ્રમજીવનમાંથી સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધી આજે પી. એચ. ડી. સુધી પહોંચ્યા છે. પુરાતત્ત્વ અને ઐતિહાસિક સંશોધન એમના રસના વિષય છે. લોકસાહિત્ય તો એમનો ગળથૂંથીનો સંસ્કાર. એમના અદ્યત્થ પુરુષાર્થી જીવનમાં 'અથકપ' એવો શબ્દ જડતો નથી.

બારોટ દેવીદાન નારાયણ

બારોટ જ્ઞાતિમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધીને એમ. એ. સુધી પહોંચનારા યુવાનોમાં કદાચ તેઓ પડેલા હશે. આજે પૃથ્વીરાજ રાસો ઉપર રોકરેટ મેળવવા તેઓ તૈયારી કરી રહ્યા છે. પણ પરંપરાથી ઉજળા સંસ્કારોનું તેમને ગૌરવ અને અભિમાન છે. પોતાના જવલંત વારસાને અજવાળે આણવા

તેઓ એટલા જ ઉત્સાહી છે, ને એક વેધક રસીથી છટાના તેઓ આવેખક પણ છે.

દેવજીભાઈ વાળ

ઉર્લા કેટલાંક વર્ષોથી લોકજાની પ્રતિષ્ઠા વિશ્વવ્યાપક બનતાં ઘણા ચિત્રકારો લોકજા તરફ આકર્ષાતા છે, પણ ખુબી ઓછા લોકજીવનની નજીક ગયા છે. એ સંપર્ક લોકજાની નિષ્ઠા માટે છે. એવા બહુ ઘોડા લોકનિષ્ઠ જાણકારોમાંના શ્રી. દેવજીભાઈ વાળ એક છે. ગયા દીપોત્સવી અંકથી ઊર્મિનવરચનાના વાચકો એમના પરિચયમાં આવતા જાય છે.

સુરગભાઈ વણ

એમની રસીલી, મદભરી, મુગ્ધકર અને છતાં ખમીરનાં તેજોમય વારિ ખળકાવતી કલમથી 'ઊર્મિ-નવરચના'ના વાચકો અજણ નથી. પોતે કવિ હતા છે. કવિતા એમના અંતરની કિલ્લેખાંદીમાં મુગ્ધારે અનુભવી રહી છે. કવિવિત એની અભિવ્યક્તિ એકાદ બે સુંદર કૃતિરૂપે મળી આવે છે. બાકી એમના પ્રસંગ-લેખનમાં એ કાવ્યરૂપે રસજતી આવે છે, જે એમનું ભરથક જાહેરજીવન થોડોકે ય અવકાશ આપે તો જુની વારોનાં ઉમડા નવસંસ્કારો એમની પાસેથી મળે.

૫૪ ૪૫૪ થી ચાલુ]

સુધી તો નથી મળેલ. ચારણી સાહિત્ય પ્રકૃતિગાન કથું છે, ભક્તિને ઉપાસી છે, વીર અને શૃંગાર રસ તો અકળક ઉભાર્યો છે, પણ ત્યાં વાતસલ્યભાવ નજરે નથી પડતો.

નારીનિરૂપણમાં એ જ ગિતુમાતુની આત્મા કે સાસુરસરા અને પનિની આત્મા અને ઉવટ સતી યજ્ઞ જવાથી વિશેષરૂપે કાં તો દેવીરૂપે પૂજા અને નારીના શૃંગારથી વિશેષ બહુ ઓછું મળે છે. વાર્તારૂપે થોડું છે. કાવ્યરૂપે ઓછું. પતિભાવે નવી કાવ્યરચના-માં પણ એ જ ચવાઈ ગયેલી વાતો ચાલી આવે છે. નારીજીવનની વ્યક્ત અને અવ્યક્ત શક્તિ અને નિગૂઢ રહસ્યો તરફ નવી દષ્ટિ દોઢતી નથી. થઈ.

નવી દિશાઓ ખુલશે ખરી ?

આટલા પછી 'નારીઅંક' માટે અમારી

વિનંતીને આવકારીને શ્રી. વિંગળથીભાઈ મદવી, શ્રી. જળદેવભાઈ નરેલા, શ્રી. દાદુભાઈ પ્ર. મદવી અને શ્રી. હીંગોળદાન નરેલા વગેરેએ એ વિષય તરફ દષ્ટિ દોઢ-વાને ગીન-દુકા રચી મોકલાવ્યા છે. જે એ સર્જન ચાલુ રહેશે તો લોકસહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય-થી જે ખૂણા અજવાળ્યા વગરના રહ્યા છે તે મટેતી નતી દિશાઓ ખુલશે અને એટલા આપણે જાગતી જીવતી જોગમાયાના માતૃકલ્પમાંથી મુક્ત થઈશું.

'લોકસાહિત્યમાં નારી'ના નિરૂપણ માટે મનમંડંત કે કલ્પનાની ના ? નહિ, પણ માનવ-નારીની આટલી સંશુદ્ધિ અને સંમાર્જનના આવા વ્યાપક વિચાર સાથે આ નારીઅંક વાચકોના કરકમળમાં મૂકતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

૫૪ ૪૬૪ થી ચાલુ]

કલાના ભંડાર સમું ઘર ગ્રામનારીની હૈયાઉકલતનો નમૂનો બની રહે.

આજે આવી ગૃહકલ્પ સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાઓ-માંથી તો લુપ્ત થતી જાય છે. કચ્છમાં કચ્છ ચારણ,

રમાયીનાં ઘરોમાં જગવાઈ રહી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જવલ્લે જ કોઈ રહ્યા ખડયા ઘરમાં જોવા મળે. આવી સર્જક-કલાનાં સ્વરૂપો અને સૌંદર્યમંડિત વસ્તુઓ જે નાથી સરજી શકે છે એ નારી માટે 'નારી નું' નારાયણી' એ ઉચ્ચારણ કેટલું ચરિતાઈ છે !

નારી નિરૂપણ

સ્રી કન્યા ભગિની પ્રસુ, દૈવિ દયાની ખાણુ;
નારી જગ વિધવિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કલ્યાણુ—૧

ભાત સ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિદેવ;
ભગિની સ્વરૂપ નિજ ભ્રાતકી, આહત નારી સેવ—૨

દાતા ભક્તન સૂર સંત, ગ્યાનિ ધ્યાનિ ગુણવાન;
નારી નરકા જન્મ દે, પાયાં ઉજ્જ્વલ પાન—૩

નારી તૂં નારાયણી, 'સં' સા રે સંરજેલિ;
નવ પલવિત નિત રાખતી, વિશ્વ ખાગતી વેલિ—૪

તૂં રામાયણુ ભાગવત, તૂં સઘર્માય પુરાણુ;
તૂં ચંડી મહા ભારતે, નારિ દિવણુ નિર્વાણુ—૫
તૂં દુનિયાં સર્જન કરે, તૂં કરે સર્વ વિનાશ;
તૂં રૂઢી પલમાં કરે, નારી ખેલ ખત્રાસ—૬

તૂં ખૂઝી સંકટ સમે, શિયળ રાખવા સ્વચ્છ;
દેખો એ દુનિયાં મહીં, નારી પ્રસા પ્રતચ્છ—૭

લાખો નિર આશ્રિતને, આશ્રુ આશ્રય સ્થાન;
તવ ઈન્દ્રિયા રૂપ તેં, હરખ્યો હિન્દુસ્તાન—૮

પિંગળશીલાઈ ગઢવી

સ્ત્રી, નારી વનિતા વધુ, લક્ષના યુવતી ભામ;
અખલા બાલા અંગના, પ્રમદા કાન્તા વામ.
તરુની રમતી સુંદરી, સીમંતિની જુ સોય;
તિય તોસી તિહું લોભમે અવર ન દેખી કોય.
કો ઘોડો કો પરખડો, કો સુચંગી નાર;
સરજશુકારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર.
સોરઠ દેશ સોહામયો, ચંગા નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગયાં જીતયાં, દેવ દેવી અશુભાર.
કાઠિયાવાડની કામતી, ગોખે કાઢે માત;
દેવતાના મન રમે, માનવી કોણુ માત.
ભાદર કાઠોની ભેંસઝરી, વેણુ ગાય વખાણ;
કાઠિયાવાડની કામતી, ખરાય ચંગો જુવાન.
કાઠિયાવાડની કામતી, હથકતી જાણે દેલ;
ભરી ખજારે નીકળી, ઢળકતી જાણે દેલ.
હાલે થાકો હંસજી, ખોલે ચંગાં વેણ;
ખરમાળા મજલસ ભયાં, નારી હુન્દા નેણ.
કંચન વરણી કામતી, ચંપા વરણાં ચીર;
મનકરની ધરની નહી, કરનીમે તકસીર.
નહી નાંહા સિદ્ધકળા, કામન ને કમળા;
એનાં અંત ન લીજીયે, ધર વાંચીયે કુશળા.
સિંહ સંગમ સારા વચન, કેળ રૂળે એકવાર;
ત્રીયા, તોરણુ હમીરકદ, ચડે ન દુલ્હવાર.
પાનળ પેરણુ લલચણુ, ભોમ ત્રિયા જમલલ;
લાલચ કંચં ન લીજીએ, લખ્યા હોય જે લલ.
ધોડું ધુધટ મીન જળ, દળકુળ અસ્ત્રીયાં;
એતા માડી ન શીખવે, કુદંતા દારંગા.
મયકે પગડો મીઠી, લયકે પીકનો લંક;
સરજ હાસ કરી સુંદરી, દાડમ કળી દંભક.
કામતી સુદર કલીય, કરી ચુશ્યાં કંકેળ,
પાંદડે પાંદડે પ્રગટે, કેમુડાં રાતા ચોળ.

જનની જણનો લક્તજણ, કાં દાતા કાં ધર;
નર્પતર રેંજે વાંકણી, મત ગુમાવે નર.
જનની જણુ તો ભાગ્યવંત, પૂછી જે શુભવંત;
ભાગ્યવંત કે દાર પે, ખોત ખડે શુભવંત.
મોતી જેવો મુખડો, કંક ફલંખી કાય;
મુગનેણી રંગમોલમાં, રમવા જીનરી રાસ.
વપ નાની અકલ વધુ, ઉજગા જેના આચાર;
દેજે એવું દાતાર, સધધું માણુક સામગા.
લલિયું વીણુ ભલા, નાગડા નર ન નીપજે;
જાણે જુમાના, કરણુ જે કુંતા તણે.
કવિતા અને કામતી, એ જે અમુલ્ય ગણાય;
પતિમતિ હીણુ પામતા, કિમત કોડી માપ.
ટાઢી અગ્નિ વન જસે, જળ પયરા વેરંત;
તરિયા રૂડી જે કરે, દેવ પણુ નહિ કરંત.
આખડી લામ ચણોઠડી, હીંગોળ, જેવા કાય;
પંડનું બનાવેલ પૂનળું, નવરો દોનોનાય.
ઝાઝી વસ્તી મેરની, નારી પાતળ પેટ;
ઘી ને ધત્તર વખાણુવા, લલો ધ બરડો બેઠ.
આશક નટ સાધક સતી, શૂરા સહેવો સેધ;
અરાપરા કી ખાત નર્પ, ખરાખરી કો બેધ.
ઝોદરથી ઊરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ;
ચાર હાથનો ચોટલો, પદ જોડો પાંચાળ.
નારી ને નર પારખે, સુધરે સધળા કામ;
સંસારે એ મુલકી, ભલે નારીનો સાજ.
નરરે દી નાથે ઘડી, નારી નમણી જાત;
રીઝે તો રમણે ચડે, ખીજે મારે લાત.
ત્રિયા નમાવે દેવને, ત્રિયા અપાવે રાજ;
ત્રિયા કુશળ સંસારમાં, ત્રિયા જગતની લાજ.
ત્રિયા મોઢે જે પડે, પડે નાશનો પંથ;
ત્રિયા પત્ની પ્રેમથી, સુખી થયા એ કથ.

કંઈપ્રી કાચરે કંઈસરે, ત્રીયા કાચરે દૂધ ;
ખ.હાણ કાચરે પરોણલે, વણીક કાચરે જૂદા.
કેસર કેરા ભુજંગમણી. મેળવવા જ મથત;
સતી શીષળ ને કૃપણધન, ચૂંપાં હાથ પડત.

રાજપત્ની પત્નીશુર, મિત્ર પત્ની પહોચાન;
સાસુ સ્વમાતા મહી, પાંચ માત સમાન.

શું નાગર શું નાગણી, શું શેણ હુડાં વેતર;
ભામી વિના પાકે નહિ, ત્રણે ભવા ખેતર.

શિતળ પાતળ ગયંદગત, મનદ આર કમ શેષ;
એ તો તરિદા પાંચ શુણ, પાંચ તુરંગા દોષ.

નારી કદી ન નિંદીએ, નારી રત્નની ખાણ;
નારીથી નર નીપજ્યા, ધુર પ્રહલાદ સમાન.

સઘળું સંકટ સાંખીયે, કાઢી કરમનો વાંક;
પણ ભૂંડી જેની ભારજ, એ દુઃખ આડો આંક.

સેજ ઊઝરી કુસુમ રવિ, ઔર ઊઝરી રાતી;
એક ઊઝરી નારી મિના, સબે ઊઝરી જાતી.

અદીણી ત્રિયા મિજબાનકો, ના કો પડયો સ્વભાવ;
મુખસે બોલે ના બને, મનમે પૂરણ ભાવ.

માગણ છોડ ને મહીપતિ, ચોથી ઘરની નાર;
સખ દખમાં સમજે નહિ, લાવ લાવને લાવ.

રાજ ચારણ ને વાણિયો, ચોથી નાનકડી નાર;
એને ભક્તિ ન ઉપજે, ઉપજે તો બેડો પાર.

કંચન ને કામની, બેષ વજરના ગાળા;
સાગો કે સેલવાણા, કંઈક ચડવા ને કંઈક પાળા.

તેર ત્રિયા, ત્રિહુ કંઈલિયો, પંચોયો કેકાણ ;
પચીસ વરસે અસાં પરાં, પુરખાં એહ પ્રમાણ.

ખાતા ભલી ખાખટી, જમતા ભલી જવાર ;
હાથે ઘરનારી ભલી, રણે ભલી તલવાર,

કુત્રા ઢાંકણ પાવકો, જગનું ઢાંકણ નાર ;
બાપ-નું ઢાંકણ બેટડો, ઘરનું ઢાંકણ નાર,

ચંદા કલંક વાદળી, હાથી કલંક દંત હાન ;
આ કલંક હસી બોલવું, શુણી કલંક સમાન.

ગોર વિણ કુંગર કિસા, મેહ વિણ કિસ મવાર ;
ત્રિયા વિના તીજકિસી, પિયુ વિણ દિસી મિલહાર.

ત્રિયા જોખન ત્રીસ વરસ, ધોરી નવ ધરા ;
પુરખ જોખન ત્યાં લગ, દૂધે પેટ ભરાં.
દી ઉડડે દીકરા, કાં વેરી કાં વરા ;
કાં તો નાર કભારજ, કાં ભાપતો ખરાં.

ભોળાને ભજ્યો હોય, કૂચની છાજ ભરે ;
પીળું સોનું પહેરવા, નાર ચતુર ઘરે.

ગા ગોરાણી ગોતરજ, ભાયા હંદી ભજજ ;
એતાં વાનાં તલજ એ, ખ.છ માંચ અખાજ.

ભો ભીતી ઘોરા ભવા, ડાખા ઊપડિયા ;
કાં મરઘાનેણી માણસ, કાં ખગવાવા ખડિયા.

પાંચ ગાવે પાળું, દશ ગાવે સ્વાર ;
કાં નાર કસારજ, કાં નાડોચીયો ગમાર.

ખૂણે બેઠી ખીખવે, જાણે લાંઘણો સિંહ ;
આણંદ કે કરમાણંદા, આપણ દોલવા દી.

કાગ ઉડાવણ ધણ ખણે, પિયુ આંચો ભડકક ;
આધી ચૂડી કાગ ગળ, આધી ગઈ તડકક.

હાથે ચૂડી હેમની, કાંબી કકડાં જેડ ;
ઠેસે ઠણકારો કરે. મલપતિ ચાલ મરોડ.

રતી રંભા કે ઉર્વશી રૂપ તણે ભંડાર ;
દેવંશી દેવંગના, વણું તે નાંવે પાર.

ચંદ્રવદન સોહામણું, દાંત દાડમી બીજ ;
નીલ સાલુડો ઓઢણું, માઠે ઝબુકે બીજ.

કમળવદન સોહામણું, કટિ કેસરી સમાન ;
ગજગામી મૃગલોચની, ભમર કંદર્પ સમાન,

દેણ લેણાં મારણાં, શરણ આથે સધાર ;
કો એ રાણી કયાં ગઈ, જે જલુતી જોધાર ।

હું નારી કાપલ ચતુર, બોલું અમૃત વેણ ;
સોજ સાજણ કાણે, રોઈ રાતાં વિયાં નેણ.

વહુ વછેરા દીકરા, નિમલિયા પરમાણ ;
જી તો ધનથી સાંપડે, પુત્ર સંજોગે હોપ.

લંબ વેણી લજા ઘણી, પોંચે પાતગિયા ;
આજે રાંચે નિપાવિયા, કો કો કમિલિયા.

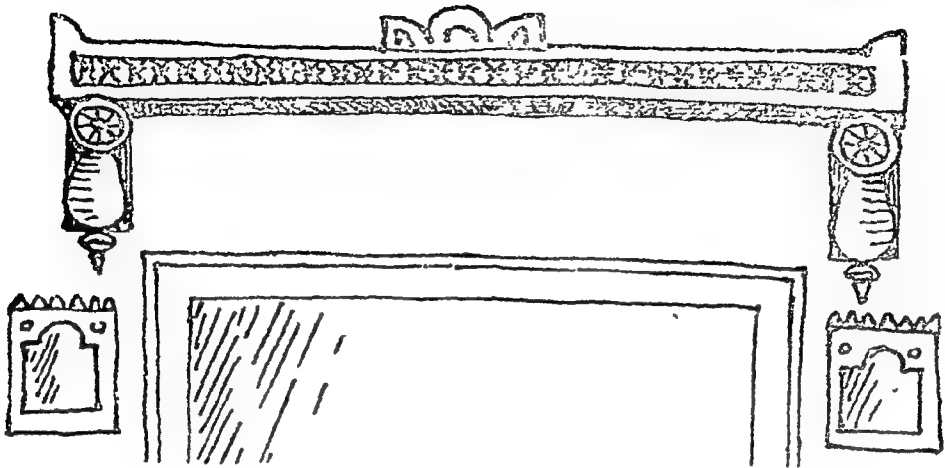
પીતળ સરખી પીંડિયું લોંગળા સરખા હાથ ;
નવરો દીનોનાથ (તેદી) પંડ બનાવી પૂતળી.

ઓઝળીઆં ફળીઆં જસી, દાડમે કળીઆં દાંત ;
 સોનમેં રેખા સારખી, વીજળીઆં ઘળકંત.
 ઝોદરથી ઉર સરસ, નાક નેણનો તાવ ;
 ગૂઢે વરતરે ગોરિયા, પડ જોવો પાંચાગ.
 દીવ લખા સો સગા, હાડ સગા કો નાવ :
 મા ભેડી મેથી જલે, સોષ પરંતર કથાવ.
 સકુળની જો સંપાડે, સંસાર સુખની ખાણ ;
 ભૂડી મળે જો ભાઈ, તો મંદિર ધાવ મસાણ.
 પેપ પુરાણું છી નવું, ઘર સુવલણનાર ;
 પર કર તુડી પલાણવો, ઈ સદ્ગામી સંસાર.
 ગોરી તારા નેણ જાણે, અરજણ ખાણ ;
 જે દિય પડ્યા વાંકડાં, તે દિય પડ્યા ભંગાણ.
 ગોરી માથે ખેડકું, મકંટ કોટે હાર ;
 જુગારી હથ નાણકું, રહે કેટલી વાર ?
 વરખા વિહોણી વાદળી, પતિ વિનાની નાર ;
 ભાગ વિહોણો માનવી, એ નો થો આધાર ?
 આકા દારણ ને જવ તોરણ, છોડ બાપ હજાર ;
 ચૂંચી નાર ને છાપરે ચૂંચે, એ પાથે પાપ મળ્યા.
 સાઠી ચાવલ ભેંસ દૂર, ઘર શીવરંતી નાર ;
 ચોથી પીક તુરંગરી, સરગ નીસરણી ચાર.
 ધર જનાં ધર્મ પસંદતાં, ત્રિશ પડંતા તાવ ;
 ત્રણે વ ટાણા મરણ, કોણ રંક કોણ રાવ.
 અપાઠે તો હજ હાકે, હાડકાથી ધી ;
 જોની બેધરી પૂછણે, એના વાંકા દી.
 ડુંગર વ કો ગાળિયે, નદી વંકા બેણ ;
 પુરખ વંકો માધણી, નારી વ કો નેણ.
 ગુણ વિણ કાકર કીકરો, ગુણ વિણ મિત્ર ગમાર ;
 ગુણ વિણ ચંદન હાકડી, ગુણ વિણ નાર કુનાર.

સોરઠિયો દુહો લયો, લાડી મરવણી ખાત ;
 જોમન છાઈ ધણુ લની, તારા છાઈ રાત.
 સોરઠિયો દુહો લયો, લોહો લયો કુમેત ;
 નારી તો નવલી લલી, કપડું લણું સફેત.
 સોરઠ મીઠી રોગણી, મીઠો રાગ મનાર ;
 સોર મીઠી સુંદરી, રણ મીઠી તલવાર.

લોરી કા લોરા લોરા, કવિના લોરા કવન ;
 તરુણી લોરા તન અરુ, પદિની મન પાવન.
 ચંદા બિન કયા ચંદની ? મોતી બિન કયા હાર ?
 કળજલ બિન કયા કામિની ? પિય બિન કરા સંસાર ?
 નારી મંડણ નાવલો, ધરતી મંડણ મેહ ;
 પૂરમાં મંડણ ઘડિતા, પામે નહિ સદેહ,
 ધન બલિહારી રાણિયા, જન જવા લગીસ,
 ચેર સલણો મુનવે, ચીથ કરે બક્ષિસ.
 મારજો કે મરજો, ન રેજો પીક લગાર ;
 સૈયર મેણાં મારજો, કાચર કેળી નાર.
 કંથા રણ । જાવ કે, ભાગી ન આયા શેણ ;
 તારો બાંધ ન ગાડીયાં, તુ ભા ને હું ભેણ.
 નહિ વળાણું વાધુને, શુરાને નહિ સાથ,
 કંઘડો ચાલે એકો, જેને હેયું કટારી હાથ.
 ન સૂએ સગા, ન સૂએ મોર, ન સૂએરેન ભમંતા શોર ;
 કમુ ન સૂએ ન કંકણહારી, ન સૂએ પ્રેમ વળાંધી નારી
 તોત તુરંગ રસ ત્રિશા, કવિરસ કયા કિલેલ ;
 રસભર એતા રાખીએ, તાલ મિત્ર ત બોલ.
 પારેવા જી રંતપું, સરજી પંચલિયું ;
 ઘાટે કસુએ ધૂંટિયું, વાલમજી અભિયું.
 સોપારી વખાણ સોરઠી, જેના લીલા પીળા રંગ,
 સો વખાણું કેડ પાતળી, જેના વાળવાં વળે અંગ.
 ધન બલહારી રાણિયા, જન જવા રજપૂર ;
 અણહુતે જે હુતી કરે, સો બાતંડા સપૂત.
 ધન રજપૂતી રાણિયા, ધન ધન જનની એક ;
 જીવતડો જીવ આપતી મૂનાં ચડંતી એક.
 નારી હર્યે મેહ, વળગ્યા તે વછૂટે નહિ ;
 સીતા છોડી દેહ, તોર રૂડા મનમાં રમજી.

લાખો કે સું બારીયો, લાસી છીપરિયા,
 હાય હિલોજો પગ ધસે, ગડકે ગોરલિયા ;
 જતે નખી વડ છાંય, ખોડી યંભાં ધિયા ;
 લંખી કર કર બાંધ, ચડે ચૂં વારિયું.
 માફે નાહ અંજળજી, ભીલી વેણ સુકાવ ;
 ચંદન કરે રૂખડે, નાગ ખેપેટા આવ.

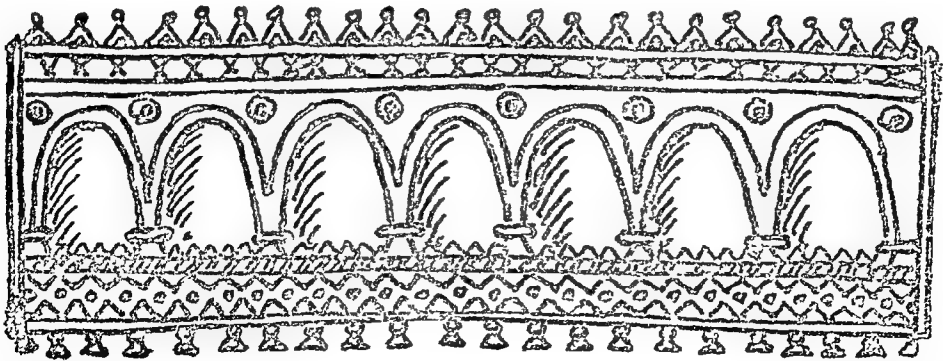

[છાજલી સ્ટેચ : દેવજીભાઈ વાળ]

‘ નારી તું નારાવહી ’ આ સૂત્ર ભારતીય ગૃહ-જીવન માટે કેટલું સાચું છે? નારી વગરના ઘર કે જીવનની કલ્પના કરી જુઓ : કેવું હશે એ ઘર અથવા જીવન? ખરેખર, નારી એ ગૃહની શોભા છે, આ વાતની પ્રતીતિ આપણને કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને શણગારેલા ગૃહપ્રવેશથી જ થઈ જાય છે.

શહેરની હવેલીઓની વાત જવા દઈએ, કારણકે અહીં તો આપણે ગ્રામજીવન અને ગ્રામગૃહશણ-

ગારની વાત કરવાની છે. શહેરની મોટી મોટી હવેલીઓ, તેના ખંડો અને ઉપખંડોમાં જે લોકો વસે છે તેને ગામડાનાં આવાં સીધાં સાદાં ઘરોની માત્ર કલ્પના જ હોય છે. જેમ યુરોપના મહેમાનો દિલ્હી કે કલકત્તા જોઈને ભારતીય જીવનની સાચી ઝાંખી ન કરી શકે, તેમ દ્રાવિડી ગામડાનાં ઘરો જેમણે જોયાં છે તેને એ ઘરોની રચના, રાચરચીલાં કે સજવટની સાચી ઝાંખી ન જ થાય! ગામડાનાં આવાં ઘરોની રચનામાં

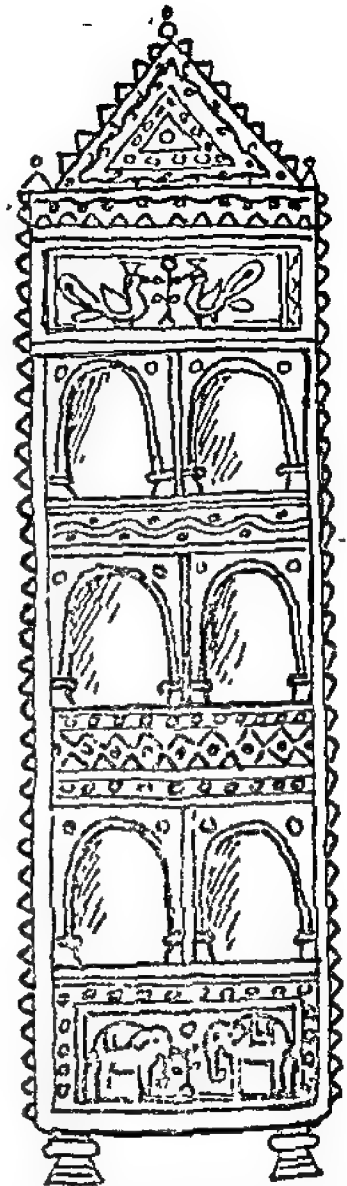
[કાંધી - સ્ટેચ : દેવજીભાઈ વાળ]

અને સજવટમાં નારી કસબનો વિશેષ ફાળો હોય છે.

ગામડાના કોઈ એક ઘરની રચના અહીં આપું તો અરવાને નહિ ગણાય. પદરથી વીસ હાથ લાંબું અને આડ કે દસ હાથ પહોળું ગામડાનું ઘર કાચી ઘટો કે પથરથી બંધતું તેમાં એક જ મુખ્ય બારણું રહેતું બારણા ઉપર ધોતમુખ છજરી એ ઘરનું મુખ ચિહ્ન મનાય, અને મોનાભાગના ઘરોમાં તે હોય જ. ઝોસરી રહી ગૃહપ્રવેશ કરીએ એટલે એડું ઘર લાખી કે જમણી બાજુ જેવી ઘરની રચના-એક પડયાર નીચું તે દોરબાર (ગામ-લેશ બાંધવાની જગ્યા) દોરની કિમત ગમભૂવનમાં સવિશેષ છે. તેની રક્ષા માટે તેનું સ્થાન પણ ઘરમાં માણસો સાથે જ છે. ઓગ ઘ ધી એક પડયાર ચડો એટલે આધું ઘર, અને આઘ ઘરથી ઊંચે ચડતો પડયાર તે રાંધણિયું (સેડાડું) આ રીતે પડયારથી ખડોની અવગત સમજાવી. ઝોડુ ઘર તે જગ્યાએ અગતુંક ગમે તે વરસુનો આવી શકે. આધું ઘર તે જમવા બેસવાનું સ્થાન. અડીં અનાજ ભરવાના કોડી-કેડવાં આડથા પણ હોય. ઓરા ઘરમાં ઊંચા રહીને રાંધણિયા તરફના કરા તફ નજર કરો એટલે (કામવિધો) ગામડાના કચીરે બનાવેલા ક્ષામય મળુચ અથવા પટારા ઉપર ગોદરાથી હાંફતી દસથી બાર મચીઓ ગોડવેલી હોય તે પણ ગામના દરજ્જાએ અથવા ઘરની સ્ત્રીએ હાથે લાલ પોળા કાપડની કાગિરિયો અને લસોની ભાત્યથી શોખની હોય. ધૂમાગથી રક્ષણ માટે ઢંકણિયું પણ સુંદર કટાવકામથી મટેલું હોય. મળુચ, પેટી પટારા પણ કવાના નમૂના ગણાય. જેમાં સુંદર કોનરૂં આંખને ઠારે તેવી હોય છે. માટીના કોડી-કેડવાં પણ સરસ વેશ- બુટ્ટીઓથી અને આકાશથી શોખનમણિત હોય જ. પાછલી પછીતે શાકળા, પછિતિયાં અને બીજા માંડય હોય. જે ઘરની નારીના હાથની કરામત આવતવને જે હસી હસી આવકારતી હોય તેમ લાગ્યા વગર રહે નહિ

આવા આ ઘરની શોભા તો માટીની ક્ષામય કાંધીઓ અને આરીઓ કે જે કમાનો અને માટીની ઉપસાવેલી આકૃતિઓથી શરૂગારે છે, તે જોતાં તો ગામનારીઓનાં આંગણમાં એક સાચા ચિત્રપીની આવડન દેખાયા વગર રહેતી નથી.

તેમાંએ ઘરનું આકર્ષક રૂપ તો આગા ઘરથી રાંધણિયું જુડું પાડવા જે કમાન રચનામાં આવે છે, તે જોઈને કોઈ સ્વપતિ પણ વિભાસણ અનુભવે, કે ફક્ત અડધા ઈંચ જણા દળની આ કમાનમાં માટી કઈ ખુબીથી પકડાવી હશે ! આ આખીએ કમાનમાં બહુ જ ક્ષામય કમાની ગોખ અને આકારો ઉપસાવેલા હોય છે. તેના ઘોડા નમૂના આ સાથે છે. જે જેવાથી ઘોડો પણ અસુચાર આવી શકે. બાકી આ ગામનારીઓની અંગઆવડતનું ખુરુ દર્શન

સાદલા : રહેલ દેવજીભાઈ વાઘ
તો જાતે નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય આવી શકે જ નહિ. આ બધા સાથે ઘરની વચ્ચે આવેલા યાજમાને શરૂગાર્યા સિવાય કેમ રહે ? તેમાં મિનારાના ગોળ ઝરુખાના આકારની માટીની કાંધી આકર્ષક રીતે જડી દીધી હોય છે જે શોખન સાથે ઉપયોગી પણ બને એવી એવી રચના હોય છે. આમ સીધું સાદું પણ

“પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ધૂધરિયા”

ડૉ. હરિલાલ ગોદાની

[કોઈ ગોરીનો પરણ્યો પીંગલે કહેતાં પારણે
મૂલતો હેય અને એને બંધાડવા ગોરી હાલરડાં ગાતી
હોય ઈ વાતનું સ્વપ્નું પણ આવવું મુશ્કેલ પડે. છતાં
એવું મુશ્કેલ સ્વપ્નું આશરે આજથી આવન વર્ષ પહેલાં
કંઠાલ્યના નીપ ગામમાં સાચું પડ્યું હતું.]

ભાદરવો ઊતરતાં તાવના વા મોળા પડે પણ
સંવત ઓગણીસ સો ચુંમેતરના આસો મહિનાની
શરૂઆતમાં તાવના વા મોળા પડ્યા નહિ. કંઠાલ્યમાં
તો તાવે કાળો કોપ કર્યો. દાકતરની દવાયું ખૂટી,
વૈદોના ઊકાળા ખૂટ્યા, ડોશીમાનાં એસડ ખૂટ્યાં તોય
તાવના વા ખૂટ્યા નહિ. મહુવાના નાગરવાગમાં નોર-
તામાં ગવાતા માનાજીના ગરબાને ખડે તાવના ગરબા
ગવાવા માંડ્યા.

‘ફૂંણી ફૂંણી કાકડીને ભાદરવાની છાશ્ય.
તાવ સંદેશા મોકલે, ગોરી આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,

દખણાદાના રાજ્યાને મહેલે મારો વાસ,
મહેલેથી ફરવા નીકળ્યો તમે ખાલે ખાટી છાશ્ય,
તમે ખાલે લીંડાનાં શાક.
તમે પીલે પાલર નીર.

કંઠાલ્યના મહુવા ખંદરથી ત્રણ ગાઉ દૂર
આવેલ નીપ નામે ગામ આવેલું છે. ઈ ગામમાં
કડકડિયા તાવે સોથ વાળી દીધો. ધૂંધળવા અને
ચવાણુ શાખાના ખારવાઓના તેર ઘરનાં ફળિયામાં
ત્રણ જ માણસ જીવતાં રહ્યાં. એમાંય દોઢ વરહના
રાહાની મા કડકડિયાના તાવથી મરણપથારીએ પડી.

રાહાની મરતી માનો જીવ દૂંપાતો હતો. એનો
આતમરામ ખોળિયું છોડવા ના પાડતો હતો પણ
જમરાજનાં તેડાં થોડાં પાછાં ફરે! ચવાણુ અને
ધૂંધળવાના ફળિયામાં રામા ધૂંધળવાની સોળ વરસની

દીકરી મીણુ એકલી રાહાની માની ચારે કોર્થ આંટા
મારતી’તી. એણે બાર દિવસમાં ચાલીસ માનવીઓને
મરતાં જોયા’તાં, એટલે ઈ સાઠ વરસની પીઠ ડોશી
જેવી બની ગઈ’તી.

રાહાની માનો જીવ દૂંપાતો જોઈ એણે રાહાની મા
પાસે જઈ કહ્યું કે : “જકલ ફૂંધ ! શું લેવા જીવને
દગ્ગે છો ? ફૂંધ ! તમે રાહાની ફિકર કરશોમાં.”

“મીણુ ! ઈ જ વાતથી મારો જીવ દૂંપાય
છે. હવે મને નિરાંત થઈ.” એટલું કહેતાં કહેતાંમાં
તો રાહાની માની આંખ ફરી ગઈ. ઈ વખતે રાહાની
માના મોઢામાં પાણી આપતાં મીણુએ કહ્યું કે :
“ફૂંધ ! તમારા જીવને ગત્ય કરજો, હું રાહાનું જીવની
જેમ જતન કરીશ અને એનો એક એક અવસર
રંગેસંગે ઊકેલી દઈશ.”

મીણુનાં વેણુ સાંભળ્યાં ન સાંભળ્યાં એટલી-
વારમાં તો રાહાની માનો આતમરામ પરલોકને પંથે
સીંધાવ્યો.

મીણુએ કડણુ કાળજી કરી રોતા રાહાને
તેડી લીધો પછી રાહાને તેડીને મુખીને ઘેર ગઈ.

રાહાની માના મોતના સમાચાર સાંભળી મુખીએ
ગાહું જોડાવ્યું. ગામમાં મરેલાના કાંધિયા થાય એવા
ઘણાં જણુ પરલોક સીંધાવ્યા’તા. એટલે છેલ્લા ચાર
દિવસથી મુખીના વઢિયારા ઢાંઢા ચાલીસ માનવીના
કાંધિયા બન્યા’તા.

ગામમાં આદમીઓનો તૂટો પડતાં સ્ત્રીઓ મડાં
ખાળતાં શીખી ગઈ’તી. મીણુ રાહાને કેડ્યમાં તેડી
એની ફૂંધની નનામીવાળા ગાડાની પાછળ પાછળ
સ્મશાને પોગી.

સ્મશાને આવેલ જે-ચાર માનવીઓએ રાહાની
માની ચિતા ખડકી અને ચિંતાને અગ્નિદાહ દેતાં
થોડીવારમાં જ રાહાની માનું હાડપિંજર જેવું ખોળિયું

બળીને ખાખ થઇ ગયું. રાહાની માની ટાઢી વાળી મીણા એને ફળિયે પાછી ફરી. ઈ રાતે રાહાના ઘરને તાળું મારી એના ઉપર ગામના મુખી પાંહે કરી લગામવી મીણા રાહાને પોતાને ઘેર લઈ ગઇ.

દેવ દીવાળી આવી- તાવના વા મોળા પડ્યા. ત્યારે બચી ગયેલ માનવીઓને કાંઇક કળ વળી. ધીરે ધીરે ગામમાં બધું થયું પડવા માંડ્યું.

એક મહિનો જતાં રાહો મીણાનો હેવાયો થઈ ગયો, અને એક મહિનાને માથે ચોગ્રક દિ' જતાં રાહો મીણાની ચૂંદડીને છેડો પકડી એની વાંહે વાંહે આંટા દેવા માંડ્યો. રાહાને આમ ફરતો જોઈ ગામ લોકોએ એનું નામ પૂંછડિયો તારો પાડી દીધું.

વૈશાખ મહિનો આવ્યો. વૈશાખી વાવડા દરિયાને જમીન તરફ ધકેલવા માંડ્યા. પણ ભાર છે દરિયાની માઝા મૂકવે! બ્યારે વાવડાના કે દરિયામાં ખોરડા ખોરડા જેવડાં મોખાં ઊછળવા માંડ્યાં ત્યારે દરિયામાં ભમતાં દેશી વહાણો નાનાં મોટાં બદરો લંગરાઈ ગયાં.

ઐત્ર વદ આઠમથી આવણ સુદ પૂનમ સુધી દખણાદો દરિયો (અરબી સમુદ્ર) બહુ તોફાની બને છે એ વખતે વાયુદેવ પોતે દરિયાઇ વેપાર ખેડે છે એટલે વેપારીઓનાં વેપારી-વહાણોની સદરો અટકી જાય છે આ નવરાશતી ગાળામાં ખારવા લોકો લગન, વેઠવાળ, આણા, પરિયાણા કથા તથા લગન જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક કામો ઊકેલી નાખે છે.

આ સાલ લગનની મોસમ જરાક ટાઢી હતી છતાં ઘણાં લગન નીકળ્યાં. એ વખતે મુખીએ મનમાં નકકી કયું કે કોઈ સારો મુરતિયો મળી જાય તો મીણાનાં લગન કરી નાખીએ. અને પછી મુખીએ આગેવાનોને બોલાવીને મીણાનાં લગન ઊકેલી નાખવાની વાત કરી. સૌએ ઈ વાત માથે ચમકી.

મીણાને આ વાતની જાણ થઇ ત્યારે ઈ બહુ મૂંઝાઈ ગઇ, અને દોડીને મુખિયાણી પાસે ગઇ. મુખિયાણીને જોઈને મીણાની આંખમાં આંસુની સર-વાણિયું ફરી

રોતી મીણાને છાની રાખી બધે હરમન આપી મુખિયાણીએ એને રોવાનું કારણ પૂછ્યું.

રોઇને મન હળવું કર્યા પછી મીણાએ કહ્યું કે: “કાકા ! મુખી અને ગામના આગેવાનોએ આ લગન ગાળામાં મારાં લગન કરી નાખવાનું નક્કી કયું છે. કાકા ! માથે લગવાન રાખીને કહેજો કે હું સાસરે જઈ પછી રાહાનું કેણું ?”

“દીકરી મીણા ! તારી વાન સાચી છે પણ સનજુગમાંય દીકરિયું લાગ્યે જ કુંવારિયું રહિયું હતિયું, તો પછી આ કળીકાળમાં દીકરીથી કુંવારું શે રહેવાય ?”

ઘરની પાછલી ઝોંસરીમાં ખેડેલ મુખીએ મુખિ-યાણી અને મીણા વચ્ચે થતી વાત સાંભળી.

ઈ વાતનો તંત પકડી ખોરડામાં આવી મુખીએ કહ્યું : “દીકરી મીણા ! હવે તો અમે જ તારા મા-બાપ. અને ઇ સગપણને દાવે તારા કુંવારપણ નોં જીતારીએ તો બગવાન શે રાજ રહે ?”

મુખીની વાત ઉપર જાંડો વિચાર કરી મીણાએ કહ્યું કે: “કાકા ! તમારે મારા કુંવારપણ જીતારવા હોય તો હું ના નથી પાડતી, પણ હું બનાવું ઈ આપડી નાખના મુરતિયા હાર્યે મારું લગન કરી દો તો હું સદા માટે તમારી ઝોંસરીગણ રહીશ.”

મુખીએ વાંતેવાજ ગામના આગેવાનોને બોલાવ્યા. અને મીણાએ કરેલી વાત બધાને કહી.

પછી આગેવાનોએ અંદરોઅંદર સંતલસ કરી મીણાની વાત માન્ય રાખી.

ખીજો દિવસે મુખી તથા નાનના આગેવાનોને પોતાને ઘેર આવવાનું નોતરું આપી મીણા પોતાને ફળિયે પાછી ફરી.

વળતે દિ' મુખી અને ગામના આગેવાનો મીણાને ઘેર ગયા. અને એણે પસંદ કરેલ મુરતિયો બનાવવા કહ્યું એટલે હિંબરામાં રમતા રાહો તરફ આંગળી ચીંધી મીણાએ કહ્યું કે: “મારા કુંવારપણ જીતારવા તમે આની હાર્યે મારાં લગન કરી દો.”

મીણાના ધરના ઊંચરામાં રમતા રહ્યા તરફ જોઈ ધડીભર સૌ મોં વકાસીને જાણ રહ્યા. એટલે મીણાએ કહ્યું કે : “વડીસા ! એમાં વિચારમાં શું પડી ગયા ? તમે રહ્યા હાથે મારા લગન કરી આપશો એટલે તમારે માથેથી મારા કુંવારધણનો ભાર જીતરશે અને મારે માથેથી રાહાની માને આપેલ વેણનો ભાર જીતરશે.”

મીણાની વાતને મનમાં મમળાવ્યા પછી થોડી વારે મુખીએ કહ્યું કે : દીકરી ! તું તો કંઠાળ્યને જાણી, તું તો કંઠાળ્યની ગાંધારી બની”

થોડા દિવસ પછી મીણા અને રાહાનાં લગન થઈ ગયાં. લગનની રાતે કનિયે ચડેલ રાહાને ઊંઘાડવા મીણા હાલરાડાં ગાવા લાગી કે :

પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા,

કાઠા ઘડેની રાટલીને માંઘ માળવીયો ગોળ
ચોળી ખવરાવીશ ચૂરમ્મુ, પરણ્યો કાલ્યમોટો થાડે,
પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા.

દૂધ ભગર લેંહના ને લીમરડીનો ભાત,
ખીર ખવરાવીશ ખાંતથી,
પરણ્યો વધશે દિ' ને રાત.

પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા.
પીંગલા મેલ્યા એટલડે ધમ ધૂમરિયા
હું વાળું ઘર આંગણીયાં ધમ ધૂધરિયા
ધમ... ધમ... ધમ... ધમ ધૂધરિયા.

પીંગલાનો પોદનારો રાહો પંદર વર્ષનો થયો.
પંદર વર્ષની ઉમરે પહોંચતાં સારી રીતે સચવાયેલ
રાહાનું કાઠું પરચરા જુવાન જેવું દેખાવા માંડ્યું.

એક દિ' રાહાની અને મીણાની ખચર કાઢવા
રાહાની મામી નીપ આવી ચડી. એણે રાહાને મોઢા
ઉપર મૂછનો દોરો ફૂટતો જોયો. એણે રાહાની હાલ્ય-
ચાલ્યમાં જુવાનીના જોર જોયાં.

મામીએ વિચાર્યું કે ગાંધારીની જેમ પતિ
સેવામાં અડધી ઉમર ગાળી નાખનાર મીણા વહુ હાથે
રાહાને શે નેડો જગશે !

સૌ વાર વિચાર કરી મીણા વહુને એક કોર
મોલાની મામીએ કહ્યું કે : “વહુ ! હવે રાહો જુવાન
થવા આવ્યો છે, હવે તું એને તારાથી નોખો નહીં
પાડ તો તારી અને એની વચ્ચે નેહ નહીં બંધાય.”

મીણાએ મોટાને માથે ભાર નાખતાં કહ્યું કે :
“મામીજી ! તમે વડીલ છો એટલે તમે કહો એ વાત
હું માથે ચડાવું.”

રાહો ગામમાં ગયો એટલે મામીજીએ કહ્યું કે :
“વહુ ! જગદંબાએ મહાદેવજીને પાલ્યાંતા. પછી
મહાદેવજી જુવાન થયા એટલે જગદંબાએ મહાદેવજીને
તપ કરવા મેલ્યા. મહાદેવજી તપ કરીને પાછા ક્યાં
ત્યારે જગદંબાએ એનું માડી સ્વરૂપ ગાળી નાખ્યું,
અને માડી સ્વરૂપને પા રતિભાર રહેવા દઈ બાકીનું
અસ્ત્રી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.”

“વહુ ! જગદંબા મહાદેવજીથી જુગ જુગ
મોટા હતાં, પણ ઇ બાળકુંવારા હતાં એટલે એની
જુવાની જળવાઈ રહી હતી. ઇ જુવાનીએ અસ્ત્રી
સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે મહાદેવજી એની જુવાની
ઉપર મોહા. ત્યારપછી જગદંબાનું પારતિ માતૃ
સ્વરૂપવાળું અને બાકીના જુવાન સ્વરૂપવાળું બોળિયું
પારતિના નામથી બોળખાયું. અને ધીરે ધીરે પારતિ-
માંથી પારવતી થયું.

“વહુ ! તું તો જગદંબા જેવી છો. તં
રાહાને માડી સ્વરૂપે પાલ્યો હવે અસ્ત્રી સ્વરૂપે રંગે
રમાડ્ય. પણ એને રંગે રમાડવો હોય તો એને એ
વરસ માટે તારાથી છોટો રાખવો પડશે.”

મામીજીની વાત માથે ચડાવી એટલે મામી
એના લાણેજને લઈને સરતાનપર ગઈ. સરતાનપર ગયા
પછી મામીએ રાહાને કાઠા કડયવાળું દૂધ પાવા માંડ્યું.
મે એક મહિના દૂધ પાવા પછી મામીએ એને વહાણે
ચડાવી દીધો. રાહો એકધારી દરિયાખેડ ખેડવા માંડી.
આમ મે એક વરસ આં ત્યાં તો રાહાની જુવાની
એને પગેથી માથા સુધી સાબદી આંટો મારી ગઈ.

મામીએ લાણાને મૂછાળો મરદ બનેલો જોયો
એટલે એણે લાણાને વહુ ભેગો કરવાનું નક્કી કર્યું.

[અનુ. ૫૪ ૪૭૫]

માંગડો સૌરાષ્ટ્રની લોકકથાઓનું વિશિષ્ટ પાત્ર છે.

લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને માંગડાની વાત સુવિદિત છે.

એલસવાળા ને અરશીવાળા બે ભાઈઓ અરશીવાળાએ જીવાનીની ઘેલછામાં દર ઉઝળી ખીન્ને હથેલાએ પરજીવાનું ઘત લીધું. મોટાભાઈ એલસવાળા અરશીવાળાને આવું ઘત ન લેવાય, તે સમજાવવા ગયા. વાતનું વતેસર થઈ પડ્યું. અરશીવાળાને હાથે એલસવાળાનું ખૂન થયું.

એલસવાળાનાં રાણી નાના માંગડાવાળાને લઈ ભાઈને ત્યાં ઘુમલી જતાં રહ્યાં. મોસાળમાં માંગડાને સૌ વાતનું સુખ હતું. પણ એક દિવસ કોઈ ડોશીએ એલસવાળાનાં ખૂનનું ઓસાણુ આપી માંગડાને મેલું માર્યું. માંગડો પિતાનાં ખૂનનો ખદયો લેવા બહાર વટે ચડ્યો.

બહારવડુ દર થાય તે પહેલાં માંગડો પાટણુ-માં પદમશી શેઠની વાણીમાં આરામ કરવા રોકાયો. અહીં પ્રથમ મિત્રને જ માંગડો પદ્માના પ્રેમમાં પડ્યો. એ પ્રેમ લક્ષમાં પરિણમે તે પહેલાં તે માંગડો ગૌમાતાની વફાઈ જતા આહરા બાયનની બરછીથી મરણ્યો માંગડાનો ફેફ છૂટ્યો, પણ પદ્મામાં તેની વાસના રહી ગઈ. માંગડો જૂન સર્જાયો.

પદ્માને પરજીવા મોતીશેઠનો લોડેતશી આવવાનો હતો, તેને બદલે માંગડો વરરાજા બનીને આવ્યો. માંગડો જુનચોનિનો છા છે, એટલું જાણવા છતાં પદ્મા તેને પરણી પરણીને પદ્મા અંતરિયાળ વગની ની ન પ્રેત-મ ગયા રાથે રહી. છેલ્લે, પોતાનાં પ્રેમનાં બળે પદ્માએ માંગડા પ્ર મુક્તિ સાધી.

વાણીઆની દીકરી પદ્મા ભેંકાર વગમાં જૂન સાથે ધરવાસ મારે, એ પ્રસંગ કેવો રોમાચકારી છે ! કેટલો પાત્ર છે !

પદ્માને પ્રથમ આકર્ષણ માંગડાનાં સૌંદર્યને લીધે થયું હતું. સ્ત્રી-પુરુષનો વચ્ચેનાં આકર્ષણની શરૂઆત આ રીતે થાય તે સ્વાભાવિક છે.

દુષ્યંત શકુંતલા પ્રત્યે આકર્ષાય છે, તે તેના રૂપથી જ ને ? ક્યમધિક મનોરા વલ્કલેનાપિ તન્વી-એ ત્વચાનાં સૌન્દર્યની જ વાત છે ને ? પણ દુષ્યંત-શકુંતલાનો પ્રેમ ચામડીથી શરૂ થઈ ચામડીમાં જ પર્યાપ્ત થયો. હોત-તપ દ્વારા એ પ્રેમનું માંગલીકરણ ન થયું હોત-તો એ નાટકનો વિષય ન બની શકત પૃથ્વીથી શરૂ થઈ સ્વર્ગ પર્યાપ્ત પહોંચે તે પ્રેમ જ સાચો પ્રેમ છે.

જે પ્રેમ બાહ્ય રૂપથી શરૂ થઈ અંતરનાં જાગણે પહોંચે તે ગતિશીલ પ્રેમ છે. પ્રેમ કદી ગતિહીન હોઈ ન શકે. ગતિહીનતા જડતા છે વાસના જડ છે, એટલે તે ગતિહીન હોય પણ પ્રેમની ગતિ-શીલતા એ જ તો જીવનનો સાચો ધનકાર છે.

મહાન સર્જક દાન્ટે એક પ્રેમી યુગવતે અગ્નિશાપે છે, “ જાવ, તમે એકમેકના આગ્નિગ્નમાં અનતકાળ પર્યાપ્ત નરકવાસ ભોગવ્યા કરો ”

સામાન્ય માણસને એમ થાય કે પ્રિય પાત્રનું આલિંગન અનંત કાળ સુધી મળવાનું હોય, તો તેને નરકવાસ કેમ કહેવાય ? એ જ સ્વર્ગ નથી ? ના. જે આકર્ષણ અનંત કાળ પર્યાપ્ત શારીરિક સ્પર્શથી પર ન જાડી શકે તે ગતિશીલ પ્રેમ નથી. ગતિહીન વાસના છે વાસના નરકવાસ છે.

જૂન માંગડાની મુક્તિ કાળે મથતી પદ્માના પ્રસંગમાં મને પ્રેમની ચિરંતન ગતિશીલતાનાં દર્શન થાય છે તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે પદ્મા અને માંગડાના પ્રેમનો પ્રારંભ બાહ્ય આકર્ષણથી થયો. બાહ્ય આકર્ષણ પણ કોઈ અદૃશ આધ્યાત્મિક શક્તિને વશ થઈ હોવાનું ઘણા વાજબી રીતે માને છે.

માંગણ અને પદ્માની મૌઝધનો પ્રાથમિક તબક્કો પૂરો થાય અને માંગણનો પ્રેમ સૂક્ષ્મતા તરફ વળે એ પહેલાં તે મરણો. મોત ખરું, પણ કેવા ઉમદા કારણ માટે ! ગૌમાતાની વહારે જતાં મૃત્યુની ગોદમાં પોટેલા માંગણની વાસના-દેહે પણ એક પ્રકારની લગ્નતા છે.

પદ્મા પ્રત્યેનાં બાલ આકર્ષણની અદ્ય વાસના અકાળ અવસાન બાદ માંગણના સૂક્ષ્મ-દેહે સાથે જરાઈ ગઈ. સોનાની થાળીમાં લોહાની મેખ વાગી ગઈ. વાસનાને આકાર હોય કે નહીં, તે વિશે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય. પરંતુ માનવીનાં સૂક્ષ્મ ચિત્ત પર વાસનાની પ્રમળ અને સ્થાયી અસર પડે છે, તેનો કાણુ ઇન્કાર કરી શકશે ?

માંગણનાં ઉમદા છતાં અકાળ મૃત્યુથી એ વાત બની. એક, માંગણનું પદ્મા પ્રત્યેનું આકર્ષણ રચૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ જઈ શકે, તેવી તક ન રહી. વાસનાને સ્થાને પ્રેમ પ્રગટે તેવો અવકાશ જ ન રહ્યો. બીજું, પદ્મા માટે પણ રચૂળ ઉપભોગ દ્વારા સૂક્ષ્મને સાધવાની પ્રણાલિકાગત પરંપરાની શક્યતા ન રહી. માંગણનાં વીરોચિત મૃત્યુએ પદ્માને એક સપાટે રચૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં આણી દીધી. પદ્મા વાસનામાંથી પસાર થયા વિના પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ પામી ગઈ. પદ્માના પાત્રની આ વિશિષ્ટતા છે.

સાચો પ્રેમ કદી સ્વાર્થી નથી બનતો. પ્રેમ ઉપભોગનો નહીં, ત્યાગનો પુરસ્કર્તા છે. પાવનકારી પ્રેમનો દિવ્ય સ્પર્શ પામીને પદ્મા વાસનાની ઝાળમાં સડસડતા માંગણની મુક્તિ કાળે મથે છે.

પદ્માની જગ્યાએ કોઈ સામાન્ય નારી હોત તો લોહલશીની નવવધૂ બની, ઘરેણાંથી લચી પડતી, પટોળામાં ઓપતી, ધાંતરવડના નગરશેઠની હવેલીમાં પુત્રવધૂના દાવે જઈ બેસત.

પણ, પદ્મા ? એ પોતાનાં પ્રેમના બળે ભંકાર વગડામાં માંગણને વાસનામુક્તિ કરવાનો પવિત્ર પત્ર આદરી બેસે છે.

પદ્માનો આ લગ્ન પુરુષાર્થ મને પાવનકારી

લાગે છે. એ પ્રયત્નમાં મને જીવનનો શુભ તરવેનો અવિભાવ જણાય છે. વાસના પર પ્રેમનો વિનય, એ જ જીવનની ચરમ સિદ્ધિ છે. એ જ પ્રેમની ગતિશીલતાનો અફર પુરાવો છે. એ જ મુક્તિની દિશાનું પ્રયાણ છે.

માંગણે તે પદ્મા અમાનુષ કે માનુષ કરતાં કંઈ જુદે જ સ્વરૂપે મને દેખાય છે. પદ્મા મને એ જમાનાની ક્રાંતિકારી નારી લાગે છે. રાણુકની જેમ પદ્મા પણ પિતાએ ભેટી આપેલો વિવાહ સંબંધ સ્વીકારી લેવાની ના કહે છે. પણ, એકવાર પ્રેમ કર્યા પછી, એ પ્રેમી માટેની પદ્માની ન્યોછાવરી અદ્ભુત છે. નારીનું આ પ્રમળ તરવ લોકકથામાં અજબ રીતે વ્યક્ત થયું છે.

માંગણનું પ્રેમાળ ને પ્રચંડ પૌરુષ અતૃપ્ત વાસનાની અગનકૂંઠમાં ભડકે બળી રહ્યું છે, તેને પદ્માનો અપાર્થિવ પ્રેમ કારવા મથે છે. અતૃપ્ત વાસનામાંથી ઊઠતા બીષણુ ભડકાને અંતરનાં હેતની અમૃત-કોટારી ટાંચને પદ્મા હોલવવા મથે છે- હોલવે છે.

પદ્માનું જીવન માનવ પુરુષાર્થની પાવનકારી ગાથા છે. ભારતીય સંસ્કારનું એ આદિઋણ છે. પશ્ચિમની છીછરી માન્યતાની અસર નીચે શરીરસુખને સર્વસ્વ માનવાની મનોદશા. ભારતમાં વિકસવા લાગી છે, ત્યારે કશી અપેક્ષા વિના પ્રિયતમની મુક્તિ કાળે પોતાની જાત ન્યોછાવર કરતી પદ્મા પ્રેરક છે. પદ્મા છે સાવિત્રીની સીધી વારસ : છતાં આધુનિક નારીની પુરોગામી.

લોકકથા આપણને કહે છે કે, વાસના ડુબાડે છે. પ્રેમ તારે છે. વાસનામાં ડુબેલાંને પ્રેમ બહાર કાઢવા મથે તેમાં માનવ-જીવનનો શ્રેષ્ઠ સંકેત સમાયો છે. માનવ પશુથી જુદો પડે છે, તે અહીં. પદ્માનું પાત્ર આવી માનવતાનું પ્રતીક છે. માનવીનાં અંતરતમ પાવિત્ર્યને વિકસાવી અંદર કૃત્તિઓનું ઊધી કરણ કરે, તે પ્રેમ.

વાસના ધધખતી આગની જેમ 'લાવ, લાવ, લાવ !' ના ભડકા નાખે છે. પ્રેમ અપાદી મેઘની જેમ આધુષ્ણની સીમાઓ ધેરીને વરસી પડે છે.

મોગલ અને પદ્માની વ્યક્તિત્વમાં લોકકથાઓ આ બંને બળેને સામસામે મૂકી આપ્યા છે. પદ્મા હરતે મુખે પ્રેમ સાથે પરણે ત્યારે પ્રેમમાં પાવનકારી શકિતનો આપણને ખ્યાલ આવે છે ગેરેનું વાક્ય ‘A woman-soul leads us upward and on..’ જેવાં સ્ત્રીવતી તારિંગી-શક્તિ આપણે જીવતી-જગતી પદ્મામાં જોઈ શકીએ છીએ.

બિહારમણી ઝાડી, અધોર વડો, બે કાર થાનક સસવાતા કાતિલ વાવરાની વચ્ચે પ્રેમયત્ન આરંભીને બેઠેની પદ્મા અને બેનતી સભળાય છે.

એમરે જાહતી આ જવાબાબાઓ અને નામના કુશડા જેવા વાસનાના કુતકારો વચ્ચે મારે પ્રેમનાં સાત્રાજ્યનું નાનું ઉપવન સર્જવું છે માં ધરિત્રી ! તારા હૈયામાં ભારેની અમૃત-કૂંપી પામીને મારે આગમાં જુલનને શાતા પમાડનાં છે માં ! મારા કુમારની આ દશા ! તેમને વાસનાની ઝાળમાં બગતા હું નહીં જોઈ શકું સ્ત્રી ધરતીની પુત્રી છે ગમે તેવા ઉલ્કાપાત સ્ત્રીને નહયમયાવી શકે પ્રિયજનને કાજ સ્ત્રી હસતે એણે ધરતીમાં ભડારાઈ જતાં પશુ ન અચકાય લગ્ન પહેલાં બે દિવસથી સતત મોગલવાળાનું મો નજર સમક્ષ તરવર્યાં કરતું હતું પણ, તેમને મળવાની આશા ક્યા હતી ? પણ વરરાગને પેખના મે જોયું તો સામે હતા કુમાર મોગલવાળા મારી દુનિયા પનટાઈ ગઈ રોમ-રોમ હપ્તે વ્યાપી ગયો એ જ મોહક રિખત, એ જ ફેનેક્-નીતરતી આખો છતાં, એની પાછળ પડી હતી કેરી ધોર નિરાશા ! કેરી અટલ વિદ્યતા ! કેવી વેદનાપૂર્ણ પાતના ! હું છળી બિડી

તેમણે કેવું બધું ઇશા ! મો સમજાવી દોધું ! હું સમજી ગઈ યમરાજનો દોર તેમના ચેતનવતા દેહને કરમાવી શક્યો અને—એ જ દેરે તેમને વસનાની અગ્રા હોમી દીવા સુશોભિત લગ્ન-મડપમાં અમારું હરત મિલન ! મારા રસે તેમનાં અતરતમે ધધખતો લાવા પળવાર કેવો ચાંત થઈ ગયો ! બસ ! મને મરુ જીવનકાર્ય સમજાઈ ગયું પ્રણયીના રનેહલ રપર્ષને વિદ્યુત-સચાર માનવાને દુન્યવી વાતાવરણથી પર ઉઠાવી લે છે હું દુન્યવી વાતાવરણથી પર છું અને રહેલા માય છું મારી નિરાગી દુનિયામાં મોગલવાળા મારું સર્વસ્વ છે અહીં—આ રથને મારે નવું સ્વયં બિંબુ કરવું છે તેના સ્વામી હશે વાસના—મુક્ત કુમાર મોગલવાળા, જિંદગીની બીજી કોઈ અભિનાયા નથી જેમનાં દર્શને મે જીવનની ધયાના અનુભવી તેમને વાસનાની બિજગતી કડામાંથી અવસ્થ બહાર કાઢીશ હું બેસીશ સનાતન પ્રેમની ધૂણી ધખારીને મરુ તપ નહીં ફળે ત્યાં સુધી યમરાજ પણ મારા પ્રજી નહીં હરી શકે.”

કવિકુલયુર કાલિદાસના શાકુન્તલમાં પૃથ્વીની સગે સુધી પહોંચવાની વાત છે પદ્મા નરકને સર્વમાં પવટારનારી નારી છે.

સૌ રોવે સ સાર, પાપણિયે પાણી પડે,
ભૂત રૂવે લોકાર, લોચનિયે લોહી ઝરે

મોગલવાળાનું આ શબ્દ—ચિત્ર કેટલું ભયાનક ને દયામણું છે ! રૈરવ નરકની જ એ વાત છે આવી બૂનયોનિમાંથી મોગલવાળાની પ્રેમને બળે મુક્તિ કાઢવાર પદ્માનો પુરુષાર્થ જગતના સાહિત્યમાં અજોડ છે.

પૃષ્ઠ ૪૬૭થી ચાલુ.]

૬૬

વળતે દિ’ મામી ભાણિયાને લઈ નીપ જવા નીકળી ફળિયામાં પૂગતા જ મામીજીએ હાક મારી કે “વહુ ! તારો વર આવ્યો.”

મામીજીની હાક સાંભળી મીણા ઘરમાંથી બહાર આવી અને એની આખું રાહને નીરખ્યા પછી મામી સામે જોઈને કહેવા લાગી કે

“મામી કે ને કથડો એને રંગે રમાડું,

હાલરડે હી કોળ્યા પછી, ઢાનીએ પોઢાડું”
જીવાન રાહે મીણાના રૂપમાં નવેર રંગ જોયો મીણાને જોઈ એના રોમેરોમ જીવાની જાગી ગઈ

ઈ રાતે મામી એસરીમાં ખાટલો નાખીને સતી રાહો મોઢી રાતે ઝારડે ગયો અને

“આખું બેયની એક થઈ, જજવ્યા દિલના તાર મીણા રાહો એક થ્યા, આશીષ દે કિરતાર”

સને ૧૯૬૮ના ઝોગણ માસના સ્ત્રીજીવન અંકમાં આપણા માણસો પતિ શ્રી સર્વપક્ષી રાધા-કૃષ્ણના લેખનો થોડો ઉતારો વાંચીએ; કે સમાજની રિચરતા, જીવનની પવિત્રતા, અને મનુષ્યની નીતિ-મતાનો આધારસ્થાન સ્ત્રી છે, માતા છે. સ્ત્રી એ પારાવાર સંકટો સામે ઝડપી છે, એમણે અનેક કષ્ટો અને યાતનાઓ વેઠી છે. સંતપ્ત જગતને શાતા દેનારી છે, સંસારની અગ્નિજવાળોને એમણે રક્તનાં વારી છાંટીને ધુતારી છે. શીલ, સ્વધર્મ અને પવિત્રતાની ખારતર મૃત્યુ સામે આકાશમાં આકાશમાં અનુષ્ઠાન માંડ્યાં છે. સ્ત્રી એ સહિષ્ણુતાની શ્રુતિ છે, ભારતમાં નારીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ ગણવામાં આવ્યું છે. એ જગદંબા છે, ભારતની સંસ્કૃતિનું મહામૂલ્ય આજી-પણ છે.

આમ નારીનાં કન્યા, ભગિની, સ્ત્રી માતા, ભોગિની, ભોગિની જૂદા જૂદા અનેક સ્વરૂપે આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ નારીનું સાચું અને સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ હોય તો તે માતૃત્વ શક્તિને જ કહી શકાય.

મા શબ્દના ઉચ્ચારમાં જ કુદરતે એવું તો સાત્ત્વ મૂક્યું છે, કે હમરો વીંછીની અસલ વેદનામાં પણ 'હે...મા' આ એક જ અક્ષરનું વાક્ય પરમશાંતિ આપે છે, કે જે શાંતિ ખીજ કોઈપણ શબ્દની આરાધનામાં જોવા મળતી નથી. એ અતુલવ થયા પછી જ કદાચ આપણા લોકપ્રિય કાગ કવિએ એમના દોહામાં કહ્યું હશે :

આખર એક જતાં કોડયું આખર ન કામનાં;
મેઢે બોલું મા (ત્યાં) કેઢે ટાઢકે કાગડાં.

મહાત્મા તુલસીદાસે તો એમ કહ્યું છે કે 'જે વિશુ બાવન બોખડા એટલે રામ.' આ એ અક્ષર વિના બીજા બધા અક્ષરો મારે મન તો નકામા છે ત્યારે કાગ, કવિ એમ કહે છે કે મારે માટે તો એક મા અક્ષર વિના બીજા કોડયું અક્ષર હોય તો પણ

એ બધા નકામા છે. કારણ કેહું જ્યારે મા, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું ત્યારે મારું મોહું ઉધડતાંની સાથે મારા હૃદયને દગ્ગાડી રહેલા આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રણેય પ્રકારના તાપ અંતરથી બહાર નીકળી જાય છે અને પરમશાંતિનો અંતરમાં પ્રવેશ થાય છે.

માતાનું આટલું બધું મુલ્યાંકન શા શાટે ? તો કહે છે કે :

ભગવતને ભજતાં, માહેશ્વર આવી મળે ;
પણ મળે ન એકજમા ; કોડય ઉપાયે કાગડાં.

મેંધામાં મેંધી વસ્તુ માનવી પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અરે, નિષ્કામ ભક્તિથી ધ્રુવરને પણ સાધી શકાય છે. આ જગતમાં ન મેળવી શકાતી હોય તો માતાની મીઠી હુંફ. ગમે તેટલી સાધના કરો; ગમે તેટલી તપસ્યા કરો, ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખરચો, પણ માનું હેત મા સિવાય બીજા કોઈ પાસેથી મળવાનું નથી.

એવી માતાના વાત્સલ્યનું માપ શી રીતે કાઢવું ! અવસ્થાને ઉપરે પગ માંડતાંની સાથે સંસારની વેલી પાગરતી રાખવા અંતરમાં બાળકની ઝંખના થઈ, આકાશમાં પ્રત કર્યાં, અલુણું અન્ન ખાધું, છસને સ્વાદ છોડ્યો, તીર્થયાત્રા કરી, પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યાં, સૂરજ સામે એક પગે ઊભી રાંદલમાની આરધના કરી, આમ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહ્યાં.

સંતાન વિના એને ઇંદ્રના જેવો વૈભવ વેરાન વગડા જેવો લાગ્યો, અને વનવગડાની ઝૂંપડી સંતાન સુખને લઈને રાજમહેલ લાગી, : બાળકના આરોગ્ય માટે કડવાં ઓસડ ખાધાં, એને સુકામાં સુવરાત્રીને પોતે ભીનામાં સૂતી. એનાં મળ મૂત્ર ધોયાં. મર્દન કર્યાં : વધારે ઊંઘે તો પણ ચિંતા કરી, વધારે જાગે તો પણ ચિંતા કરી, કોઈ એક નજરથી જોઈ રહે તો નજર લાગવાની ભીતે

સેવી, માને કાળુ ટપકુ કહ્યું, પરખામાં સુરશાભા
પછી સવાર સધી એકધારી બિંધ ન કરી ફરકાને
ભગી ભય, બાળક ઉપર હાથ ફેરવે, ક્યાંય હાથ
દમાયો નથી ને ! હુગડાનો ભાર મૂઝવતો નથી ને !
પથારી બીની થઈ નથી ને ? આમ અનેક પ્રકારની
ઉપાધિ એના સુખમાં પરિણમી

ગદાતા મારા નકંમા તે હાથ જોડ્યા
સુવળુ કરવા શરીરને તેલ કુંભેલ ચોડ્યા
સસારના અવર સુખ તે કીધા ઘોડ્યા
કરતી રહી જાતન મારૂં, ન તારા અંગનુ માડી
નિહાળી મુજને મળી ગયુસુખ સ્વર્ગનું માનતી માડી
તારે ખોળે નિર્ભય હતો ખેલ ખેલાવતી તૂ
ઘડીક પાછો લઈ હીડોળે હીચકાવતી તૂ
બોલો રે'જે કહી ઘડીક પાછળ દોડતી તૂ
ધવરાવતી તૂ એક પડખે દૂધ નવ ખૂટતા માડી
ત્યા બીજે થાને ધવરાવવા દૂધ છૂટતા માડી
મા મા કરતો પુત્ર આવે તો હ મા કંડતી
ખરમા તુને બાળ મારા ખરમા કહેતી
હળવો હળવો મીઠડો હાથ માથે ફેરવતી
લઈ ગોઠમા છાતી સમો મને આપતી માડી
થરકાટ જોઈ મમ હૃદયને તૂ પણ હાકતી માડી

ગમે ત્યાં મહેનત મજૂરી કરવા ગઈ હોય તે
પણ દરિયાના લોહ જેટલાં ખોળિયાં ધારણ કરી માન-
સિક નહે બાળકની પાસે પહોંચી જાય એને પ પાળે,
મીઠી નજરથી જુએ, અચીએ ભરે ને હ લતાં ચ લતા
હીચકો નાખી હાલિયા ગાય

મહાદેવ જાઉં ઉતાવળી ને જઈ અડાબ્યા ફૂલ
મહાદેવજી પરસન થયા ત્યારે આબ્યા તમે અણમૂલ
આબ્યા તો અમર થઈ ને-રો

હુ ભલે મરી જાઉં, તો તારા નામ ઉપરથી
ઓળખેળ પણ તને બની આવ્ય ન આવવી જોઈએ
એ જ જ ખબત

માતાએ બાળકના લાલન પાલનમાં આમ વેવ
લાવેલ ક્યાં પૂરતી આ વાત નથી, હાવરડાની સાથે
ધોળાધાવણની ધારમા કસુખીનો રગ પણ ઘૂટી
ધૂટીને પામે છે માનવતાના પાઠ શીખ્યા છે

ઉજેરીને મોટો કયો, સમપણ સતિરાં ક્યાં, બાનીને
ગજ ગજ પહેળી કરી લગન ગીતો ગાયાં પરણ્યા
પસટાવ્યાં દીકરી માટે સારૂં ઠેકાણું મોતી સામે
મોકલી દીકરાને પરણાવીને ઘરે વહુ લાવી

કોઈ વહુજીએ સાસુને મેલુ માર્યું કે બાકીજી
તમારે દીકરે તો બ ને કુગને લગાયા હુ એમના
મસ્તક માટે રણસ ગ્રામમા ફરી વળી પણ એ કંઈ
કંઈ મસ્તક કે શરીર નજરે ચડતા નથી, એટલે
યુદ્ધને મોરચેથી ભાગી ગયો હશે

સારા વનમે હુ ફરી જારી હાથ લિયાહ
બાપજી ચારે બેટડે, દો કુગ લાજલિયાહ
દીકરાની નામોશી થાય એવી વાત માતાથી સંભળી
કેમ જાય ! સાસુએ વહુને અલિખિતથી જવાન આપ્યા
વહુવર મારો ખેટડો તો સગુણીરો કંઈ,
કા ઘોડાને ઘૂમરે, કા ગેમર ગજલત

વહુજી ' હુ ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે મારો
દીકરો રણને મોરચે ગયા પછી પારોડાનાં પગલાં જરીને
મારા બિજળા ધાવણને લાંછન ન આપે મે એની
ગળથૂંદીમાં રાજપુતીનો ધર્મ પામે છે હાલરામ
બાપ દાદાનો વારસો ગાયો છે વળી તારા જે
સુવક્ષણીનારીનો એ પતિ છે એ આપણી હાંસી
કરાવે માટે જાઓ ફરીને તપાસ કરો એ બ્યાં ત્યાં
પડ્યો નહિ હોય કા ઘોડાનાં ઘમસાણ વચ્ચે અં
કાં હાથીઓના હીમ ઢળ્યા હોય ત્યાં જમને જુઓ

થયુ પણ એમ જ રાજપુતાણી ફરીને રણમ
જમને જુવે છે તો કાળજના પહાડ સરીખા હાથીન
પડખામા કોઈ કગરની ધાર પડી હોય એમ છાતીમા
સોસરવા નીકળાં મથેના દત્તશર્માનેટકો લખને પડ્યો છે
કર કમળા પેની શુડા હાથ બિયો હથિયાર
પોઢ્યો રણ પથારીએ ધણી પહોડા ધાર

એક હાથમાં મસ્તક રહી ગયુ છે બીજા
હાથની હથેળીમા કટાર જગાઈ ગયેલી એક પગન
ગોઠણ ઉપર બીજા પગની પેની મૂકીને વીસત
બીડયુ છે જાણે હમણાં જ હસતો હસતો રાજ
પુતાણીને આવકાર આપશે

માતાએ જેમ હાલરામમા માઠા સરકાર સી અ
તેમ આપતિ કાળે બાળકના રક્ષણુથે સુલિધી કા

લેવાનું પણ બૂલી નથી.

એક વાત થોડા વખત પહેલાં જ જાણવા મળી છે કે જૂનાગઢ ઉપર સોલંકીઓ ચડી આવ્યા ત્યારે જાળરાજ નવધણની સલામતી માટે પ્રસાસને ખંદેરથી ઘેટાં બંધાને લઈને ભર્ય જતા ભરવાડો સાથે વહાણમાં બેસાડીને નવધણને ભર્ય મોકલી દેવામાં આવ્યો, અને ત્યાં નર્મદા કાંઠે ભરવાડો સાથે રાખવાની વ્યવસ્થા પરમાર રાણીએ કરેલી. એમનો એક દોહો પણ મળી આવે છે કે કોઇએ નવધણને ભરવાડ કહીને મોલાવ્યો ત્યારે જવાબમાં કહે છે કે :
અમે ભર્યના ભરવાડ, અહિં કોઇ ઓળખે નહિ;
લેજો હત જો ભાટ, તો ગણુ ગાવત ગરવા ઘણીના.

‘સ્રીની બુદ્ધિ પાતીએ’ એ આલેખને માતાની આ યુક્તિ સાવ બૂસી નાખે છે.

જેઠ મહિનો ચાલે છે. હરણનાં માર્યા ફાટ એવો તડકો તપ્યો છે. દીકરો ખોરડા ઉપર નળિયાં ચાળે છે. બપોર થઈ ગયા. તડકાએ ખરેખર રૂપ પકડ્યું. માતા વારીવારીને કહે છે “દીકરા ! તડકો બહુ તપ્યો છે, હેડો જીતરી જ માંદો પડીશ, હવે ટાંદો ખોર થાય ત્યારે ચાળી લેજો.” પણ દીકરો કામના લોભમાં ખોરડેથી જીતરતો નથી. “આ એક કાવું ચાળી લઉં” એમ જવાબ આપે છે.

માતાને વાળાલોચ જીપડી. દીકરો તાપમાં શેકાઈ રહ્યો છે. જોયું જાતું નથી. કરવું શું ? તરત યુક્તિ કરી, દીકરાને દીકરો જે ઘોડિયામાં સૂતો હતો, એ ઘોડિયું લાવીને ફળિયામાં તડકે ચૂક્યું. છોકરાને તાપ લાગતાં રાઝ નાખી માંડ્યો, ધાવડા દેવા. ત્યાં ખોરડા ઉપરથી ડોશીને દીકરે અવાજ કર્યો “એ મા ! ક્યાં મરી ગઈ ? આ છોકરો તડકે શેકાઈ જાય છે.” ત્યારે ડોશીએ કહ્યું : “દીકરા ! તારા માટે મને એક પહેર થયા એટલી જ વેદના જીપડી છે. પણ તું માનતો નથી. આટલી ઘડીમાં જિનાવળો થઈ ગયો ?” દીકરો હસીને ખોરડેથી જીતરી ગયો ને ડોશી રડી પડી.

જમ જડાકાખાય. મોને નાડયું માંડિયું ;
તોય છોડીની ચિંતા થાય, કેમ વીસરીએ કાગડા !

મૃત્યુએ ગળચી પકડી હોય, જીવ અને જમને વાદ ચાલતો હોય, એવી સ્થિતિમાં પણ પોતાની પીડાને સંતાડી છોડીની ચિંતા કરે એનું નટવરસિંહ ચાવડાએ અધૂરા ગીતમાં સુંદર દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે.

પરદેશમાં વસતા પુત્રને વૃદ્ધ માતા કાગળ લખાવે છે કે : “હવે તારી માતા થોડા દિવસમાં પરધામ પહોંચી જવાની છે, એટલે મારા મૃત્યુના સમાચાર જાણી તું સાત સપ્તદશી કાળા પાણી જંગાને અહિં આવતો નહિ. હવે અહિં ખીજું કોણુ છે ? જેથી પસીનો પાડીને કમાએલ તારા નાણાંને આ વાટે વાપરતો નહિ. મેં જીવતરમાં કમાણી કરી લીધી છે કે તું જ્યાં હોય ત્યાં ખૂંચ સુખી થા. બધું લાદ્યું” જીવનર જીવ, એ મારી આશિષ તારી સાથે છે.” એટલું કહી માતાએ મોતી જેવાં આંસુ વેર્ધાં. કોઇ કહેશે એ મોતીનું મૂલ્ય ?

પુરાતન જ્યોતમાં મેઘાણીભાઈ લખે છે કે સાતિના ઉપવૃથ્થી કેદાર બ્રાહ્મણ એની રગત કોઠણી માને જીવતાં જીવત દરિયા કાંઠે જળદાગ દેવા લખ ગયો છે. ડોશીને દરિયાની પાળે એક ભેખડ ઉપર જીભી રાખી ધકા દેવા હાથ લાંબાવે છે. એ વખતે મા કહે છે. “તું કોઇ દિવસ અડદનું શાક ખાતો નહિ. જે દિવસ અડદ ખા છો તે દિવસે તુને પેટમાં દુખી આવે છે. માટે મારું માની ને અડદ ખાવાનું છોડી દેજો.”

દીકરો જ્યારે દરિયામાં હઠમેલવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે મા દીકરાને શરીર સંભાળવાની ભલામણ કરે છે. એના મનમાં દીકરાના અપરાધનું ઓસારોય નથી. વાહ જનેતા તારું હેત.

શેઠને એકનો એક દીકરો લાડકયો બહુ ખાવા ટાણે તોફાન કરે ને ધંધ મચાવે. વાતની વાતમાં રીસાઈ માને ખૂંચ હેરાન કરે. બહુ થાય ત્યારે મા કહે તોફાન કરીશ તો ખાવા નહિ આપું. છોકરો રીસાઈને લાગી જાય ટાંણું થતાં મા ગોતવા નીકળે. “મારા છોટાને ક્યાંય દીકો ? ખાધા વગર રીસાઈને લાગી ગયો છે. બપોર થવા આવ્યા. ભૂખ્યો થયો હશે.” ગમે ત્યાંથી ગોતી કાઢે. બગાવીને ઘરે લાવે.

છાને ખૂણે ખેસાડી ચૂરખું કરીને ખવરાવે એટલે
છોકરાને નકકી થઇ ગયું કે 'આ મા તો ખોટા બોલી
છે ખાવા નહીં આપુ એમ કહીને પાછો ખવરાવવા
માટે ગોતવા નીકળે છે, સાવ ખોગ બોલી'

છોકરાની મા મરી ગઇ શેઠે બીજું ઘર
કર્ચું છોકરાએ સાવકો મા પામે પણ એનું એ તોફાન
ચાતુ રાખ્યું સાનકી માએ ચોખ્ખું કહી દીધું કે
મારી પાસે એવાં લાઠ નહિ ચાને

દીકરાને તો એ ખમર છે કે મા એમ જ
કહે એક દિવસ છોકરો ખાધા વિના રીસાઇને વલ્લો
મથો સાંજ પડના આવી પણ મા ગોતવા ન આવી
છોકરાને બૂખે ભરડો લીધો રહેવાયુ નહિ એટલે
એની મેજેજ ઘરે આ યો, ને સાવકી માને પૂછ્યું
નાહિ ડિયા કહિ નારતી, અચ લાખાણુ ખા,
સચ્ચા બોલી મા, કુડા બોલી કિત વધ ?

'હે સાચા બોલી મા ! મારી ખોગ બોલી
મા ક્યાં ગઇ ? કે તો ખરી !'

માએ કોઇ દિવસ પોતાની ચિતા કરી નથી
એને તો સતાનના સુખમાં સુખ અને એના દુખમાં
દુખ માન્યું છે અરે મૃત્યુ પગીની મુક્તિ પણ
સતાનના હાથ અડવામાં માની લીધી છે

માતાની એક દ્રઢ માન્યતા છે કે અતિમ
વખતે દીકરો મરણપોક મૂકે અને કાંધે ચડાની બાળી
જરી આવે એટલે થયું, સ્વર્ગનો પરવાનો મળી ગયો

લક્ષ્મણ પારોડની વિધવા આઠ સોનગાઇ,
પુત્ર હરભમને સર્વેશ્વરી મૃત્યું ઘર્તા જાતીફાટ રૂઢન
કરતી મરશીઆ ગાય છે

હતુ કે કાંધે લઇ લેલો દેશે અગની દાગ ;
લીધી તે લખધીર કા, માની પાસે માગ્ય
માની મરણ પધારીએ (કોણ) પાથુ મુકશે પોક,
દરવાજે દેવાઈ ગયા સરગે તળા સો'ક

અરે દીકરા મારે માટે તો હવે સ્વર્ગને દરવાજો
તાજા લાગી ગયાં મને મુવેય મુક્તિ નહિ મળે તારા

વિના મારી મરણ પધારીએ પોક મૂકીને સ્વર્ગના
દરવાજા કોણ જાણવશે ! આમ માતાએ દીકરા પામે
બીજી કોઈ આશા નથી રાખી આશા રાખી હોય
તો બસ આટલી જ કે દીકરાને હાથે બળીઝળીને
ધરતીમાં સમાઈ જવાની

આ દોહામાં માને પુત્ર વિયોગની વેદના કહો
માની મનોમ્હા કહો, કે માના હેતની અવધી કહો
પણ માતૃત્વનું આ એક અનુપમ ઉદાહરણ છે આવા
તો અનેક પ્રસંગ આપણને મળી આવે છે, પણ એ
અધી વાનો શક સમાન અવસ્થાની

હુ તો એક ખેલાન માતાની નજરે જોયેરી
વાત કરવા માયુ છું જૂનાગઢમાં જુમ્મા મસ્જિદ
પાસે એક પાગલ સ્ત્રીને માતૃત્વમાં તરમેળ સ્નાન
કરતી જોઈ છે એને બીજી કશી ખબર ન હતી
નહી ખાવાની કે પીવાની નહીં બોલવાની કે કપડા
પહેરવાની મસ્જિદ પાસેના રોડ ઉપર સેથકના ગાભા
નું પોટકુ માથે અને કાખમાં છોકરું રાખીને આમ
તેમ આંટા દેતી બાળક દિવસ આખો છતી ચૂરખા
કરતું હોય આ પાગલ સ્ત્રી એના બાળકની પૂરેપૂરી
સભાળ રાખતી પૂછીએ તો કશો જવાબ ન આવે,
પણ એના બાળકની વાત કરીએ તો બૂખી સિંહપાની
જેમ મારના ઘોડતી કેટલાક બાઇઓએ પ્રિયાર્થુ કે
આ ગાડી ક્યારેક બાળકને મારી નાખશે, માટે બાળકને
શિશુ મગલમાં મોકલી દઇએ એમ નક્કી કરી એમની
પાસેથી બાળક લેવા કર્યું પણ શું એણે કકળા કર્યો
છે ! કાળમીઠ પથરને પલાળે એવો વનોપાત કર્યો
આપણાથી જોયું ન જાય એટલે બાળકને એમની
પાસે રહેવા દીધું આ ગાડી બાઇને ચારેક વરસ
સુધી બાળકને કેડમાં રાખીને ફરતી મે જોયેરી

એટલે જ આપણા કવિ ખોટાદકર એમના
રાસમાં રેખા દોગીને લખી ગયા છે કે 'જનનીની
જોડ સખી નહિ જડે રે લોન કયાથી મળે ? ક્યાં
મળે ? એને માટે કોઇ જવાબ જ નથી, જો કે એક
દોહો મળી આવે છે

દિલ લગા સો સગા, હાડ સગા કેા નાહિ
મા બેડા મેરી જલે સોદ પટતર ત્યાહિ

કોઈ સ્ત્રી એમના પતિ પાછળ કોઈ પ્રેમી પંખીડા એકપીળના સ્નેહની ખાતર આત્મવિવેચન કરે છે. અને મા બેઠી રહે છે. પણ આ વાત થઇ દિલ્લગીની, એટલે કે મોહના બંધનની, એમાં નિસ્વાર્થ માતૃત્વનું સ્વરૂપ જોવા ન મળે. આનો સાચો જવાબ ડોસાલાઇ ગઢવી આપે છે.

ડોસાલાઇનાં ધર્મપત્નીનું રાતના સર્પદંશથી મૃત્યુ થયું. ઘરમાં ભોંય પથારી કરીને મૃદદાને સુવ-રાવ્યું છે. ધાવણા બાળકને બોળામાં લઇને પોતે સામે બેઠા છે. બાળક કેમેય રહેતું નથી. મા પાસે જવા માટે હાવલાં વાય છે. ઘડીક થાય તો બોળામાંથી બીતરીને માતા પાસે જઇને છાતીએ ચોટે છે. ડોસા-લાઇએ બાળકને રોકવા બનતું કયું? પણ બાળકને રહીરહીને શીત વળી ગયું. હવે પોતે પણ હતાશ થઇ ગયા. બીજે કોઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ એટલે દોહા શરૂ કર્યો :

મા મરી મડદુ પડ્યું, છોડે ઉર ચડ્યે;
ધાવણુ ધાવવા દે, થોડાક દિવસ ઠાકરા.
સંસારમાં બાપેય સગો, હૈયે દૂધ ન હોય;
ટાંણાની ત્રેવડ, તે જવડ રાણા ન જોય.

માતા અને પિતા બંનેના શરીર સજંઘથી બાળકની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ કુદરતે મા અને બાપની શરીર રચનામાં કેટલો અંશે પક્ષપાત રાખ્યો ! બાપના હૈયામાં દૂધ ન આવ્યું. બાળક ગમે એટલું ભૂખ્યું થયું હોય તો પણ બાપ થોડો કહેવાનો છે કે બેટા તારૂં ગળું સુકાતું હશે માટે બેક ધૂંટડા ભરી લે !

આ બાળક અજાણુ, અમથી ઊગરશે નહિ; જવડ રાણા જતન, કરવી મારે કંઈ ?

આ બાળકને ઉજેરીને મોટું કરવું એ બાપનું કામ જ નહિ. એ કરી શકે જ નહિ. ગમે તે ઉપાય કરે પણ માતાની મીઠી હૃદય ક્યાંથી આવું ? આ કામ તો જનેતા જ કરી શકે.

કેટલાક વયોવૃદ્ધ વાત કરે છે કે છપનીઆ દુષ્કાળમાં જેની મૂંછે લીંચુ લટકતાં એવા કેટલાક જવાંમદો બાળકને મૂંછી મૂંછીનું ભાગી છૂટેલા, ત્યારે જનેતાએ એક કાખમાં, એક આંજળીએ, એક આગળ અને એક પાછળ એમ ચાર ચાર બાળકોને રળી માતાને.

રખડી માગી બીખીને પણ જીવતાં રાખ્યાં ને મોટાં કર્યાં. એટલે જ કહેવાય છે ને કે “લખેશરી બાપ મરો પણ ત્રાંકેસરી મા ન મરો.”

આમ માતાનું હેતુ માનવજાતિ પૂરતું નથી, પશુપક્ષી તેમજ નાના મોટા તમામ જીવ જંતુમાં માતૃત્વ શક્તિ તો એક સરખી જ કામ કરી રહી છે.

હરકોઇ જીવ સૃષ્ટિમાં સંતાનનો જીજીરે તો માતાને જ કરવાનો હોય છે. જન્મ અને પોષણ શક્તિ માતા દિવાય બીજા કોઇ પાસેથી મળવાની નથી. સંતાનો એનો બદલો વાળે યા ન વાળે એની પરવા માતા ન કરે.

મેરામણ માયાળુ રે બચળાં મૂક્યાં બેટમાં;
આઠ નવ મહિને રે આવીને બચ્યાં બોળખ્યાં.

પક્ષીના આબ્યાસીઓ કહે છે કે કુંજ પક્ષી આપણા દેશમાં છ આઠ મહિના રોકાઇને બ્યારે એમના વતનમાં જાય છે ત્યારે સો સોનાં બચ્યાંને બોળખી કાઢે છે.

હેતુ તો સૌ કોઈ જનેતાને હશે પણ વીછણ્યની માતૃ ભાવનાએ તો હદ કરી. કહે છે કે વીછણ્યનાં બચ્યાં માને ફાલીને ખાઇ જાય છે, અને છેવટે વીછણ્યનું બોખું પવનમાં ઊડી જાય છે ત્યાં સુધી સંતાનને કાચવવાનું કબૂત્ર કરતી નથી.

પંડયમાં પીડાઘણી, સાંતીને હસતી સદા;
એ માયા મા તણી, કેમ વીસરીએ કાગડા !
મળી ન હરને મા, પરમેશ્વર, પશુ થયા;
જયો જયોદા, કાન કેવાણો કાગડા.

માતાના હેતુની મૂલ્યવણી કોઈપણ શબ્દોમાં થઇ શકે નહિ. ઇશ્વરે પણ જેટલા અવતાર માતાની કૃપ દ્વારા લીધા એનાં જ મંદિરો બંધાયાં અને પૂજન ભક્તિ થયાં. પણ જે અતારો સ્વયં રીતે થયા જેમ કે મચ્છાવતાર, કચ્છપ, વારાહ, નરસિંહ વિગેરે પ્રભુના અવતારો પુરાણોમાં ગણતરી કરવા પૂરતા જ કહેવાયા. માટે જ માતાને પેટ ફરી ફરીને જન્મ લેવાને કવિ ઝંખે છે :

મોટા કરીને મા, બોળેથી બસતાં કર્યો;
બોળો બેલવવા, કયંને બાળક કાગડા.

વંદન હો કાટી કાટીએ દયાની દિવ્ય મૂર્તિ-

“અરે, મા જરા જોરથી પગ ઉપાડ ને!”

“બેટા, મારું જોર ભાંગી ગયું છે, તિથા કયા આધારે પગડામાં તેવડ પૂરું?”

“આમ કાં બોલે મા? રણછીડરાજનાં દરશન, અને ગોમતીનાં નાવસુ નસીય હોય તો જ લાધે. તને ઝટપટ દુવારકાં પોજવાનો ઉમજકો કાં ન આવે?”

“મારા પેટ! જેણે જિવંતરના બધા વેંવાર સારોદાર માર પાડ્યા હોય, જેનાં હૈયામાં સંસારની કોઈ અમળખા બાકી નો રઈ ગઈ હોય એવાં સભાગિયાં માણસો જ આવી છેલ્લી જત્રાના હોથ હોય. પણ બેટા, જ્યાં મારું હૈયું જ નંદવાયેલું હોય ત્યાં હોથ કયાંથી ટકે?”

“સાજો હૈયે આવી અવજવાણી મ બોલ મા! હવે ઝટ પગ ઉપાડ, આમ સાવ કેડ ભાગલ જેવી કાં થઈ ગઈ?”

“બેટા, મારા લાખ લાખ કોડ હૈયામાં ઊંચી ઊંચીને ફૂલા મોર સળગીને બાખ થઈ ગિયા છે, અને ઈ બાખમાથી હવે ‘ખાંડ, ખાંડ’ કરતી ભૂનાવજ જગીને કાળજી કરડે છે. ઈ વેદના તો દીકરી કેડ ભાંગ્યા કરતાં વસમી છે!”

“જાવે ફડે અવસરે સોણા જેવાં સંસારની એ પળોજસુભરી વાતું ન કરીશ મા. હરિનું નામ લે હરિનું નામ!”

“બેટા, વાટ લાંબી છે અને હૈયું ભારથી સાવ ભાંગીને પીચાઈ ગયું છે. બાપ! આજ તો મને મારો વલોપાત પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. હૈયા-ભાર હળવો કરવાનો અવસર ફરી પાછો મળે પણ નઈ. જિવંતરમાં પેંઘી અને છેલ્લીવાર મને મારાં દુખનાં રાહણાં પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. ઘરની ચાર ભિંધું વચ્ચે જે વાત રખે ને પાડોળી સાંભળી ને મને ખાવાચી ગણી કાઢે ઈ બીકથી મેં જે

દુઃખ હૈયામાં આજ લગણુ ભારી રાખ્યું છે, ઈ આજ આ નિર્જન વાટે તારી ભાગળ કાલવી લઉં.”

“મંગલધોળનાં ગાણાં ગાવાનાં હોય ત્યાં તુ આવાં દુઃખકાં કયા રોવા માંડી મા!”

“બોલીશમાં બેટા, મને વાલીશ માં, જેની પેટની જણી બાવીશ બાવીશ વરસે મ કુવારો ઘડો ઊનારતી ન હોય, ધાળાં કેડિયાંને બદલે કસૂંબક કાપડું પહેતી ન હોય, અને માણવા હાણવા જેવા સસારને એકકોર હડસેલીને ભગતીમાં પડી ગઈ હોય એની જલ્લેતાને જિવંતર પણ જોર જેવું જ લાગેને?”

“આવી ગાંધી વાત મા! હરિનો મારગ તો ભાગ્યશાળીને જ લાધે એનો હરખ હોય, સોખમણ ને.”

“ઈ બધું મ બેટા, પાછલી અવસ્થામાં શોભે, સગાંઓનાં કવેણુ સાંભળી, સાંભળીને મારું હૈયું ચાળણી જેવું થઈ ગયું છે, બધાં મ ભેગાં થઈને મારું કાળજી જ કારી ખાધું. આવડી મોટી સાંઠ જેવડી દીકરીને વાંકી રાખીને તમે સાત પેઢીનું નામ ભોળ્યું.”

“મા. મેં કયાં હથકું કામ ક્યું છે કે તારે શરમાવું પડે?”

“એનો તો મને બરોસો છે બાપ, પણ સંસાર વેંવારમાં મેં માણસે સમજવું જોવે, મારા કોડ સામે મેં તારે જોવું જોવે, મને કોડ છતાં તને સારે કેકાણે પરણી-વીને તારાં છોકરાંને રમાડનાં અને હરિનું નામ લેતાં આખાં વિંચાઈ જાય. પણ તે તો મારા કોડ અને જિવંતર ભેગને ભાડે બળતાં કરી દીધા.”

“હરિનું નામ લે મા, સોણા જેવા સંસારનાં સુખ દુઃખ પણ સોણા જેવાં જ હોય છે. ઈ ખોટાંને સાચાં માની ભર તાઈ મ જા.”

૧ અવેવાહિત ચારણકન્યા ધાળું કેડિયું પહેરે એનો ચારણી રિવાજ છે.

“ઈ સોણા ય માણવા જેવો છે હો દીકરી! ઈ સોણા જેવા સંસારમાંથી જ આજ મા દીકરીનાં નિર્મળા હેત પામ્યા છું. અને નરનારીની લાગણીની—હેતપ્રીતની લીધુરી વાડીઓ સરજઈ છે, નિકર તો કોરા ધાકોર વેરાગનાં હેતપ્રીત વિહોણાં વેરાન રણ મલકને માથે રેલાંતો હોત.”

“કેડ ભાંગલ મા, તું તો સાવ કેડ ભાંગલ.”

“હા બાપ હા, સાતવાર હા, પણ ઈ કેડ પેટનાં જીવંતોએ જ ભાંગી છે, એનો મોટો વસવસો છે.”

જમખંભાળિયાનાં એ મા દીકરી. જતે ધારણી શાખનાં નુંખેળ ચારણ. દીકરી હજી ધોડિયાંમાં ધૂધવતી હતી, અને તે પણ એકની એક. ત્યાં ચારણ લાંબે ગામતરે ચાલ્યો ગયો. ભરબુરાનીમાં ઊંજળો રંડાપો વેડીને ચારણે દીકરીને દીકરો સમજીને ઊઠેરી.

પંદર વરસે તો ખારાડીની એ પહાડની પુત્રીની કંઠમાં કોયલો ફૂકવા માડી અને એ ફૂજનમાં કંઠ પગે આવતી વસંતનાં વધામણાં જવાવા માડ્યાં.

અપને અંગકે જાત કે, જોળન નૃપત પ્રણિન; સ્તન, મન, નેન, નિતંગકું, ખડા ઈજાકા દીન.

બે વરસે તો એ ગજગામીનીની કાયા પર વસંતનો કસુંબલ રંગ પૂર બહારમાં છરાઈ ગયો. જાણે ફાગણ માસે ખાખરો કેસુડે છાયો.

જેમ જેમ કાયા પર જીવાની જામતી ગઈ તેમ તેમ એ જીવાનીને આંગણે ઊભેલી નારીને હૈયે વેરાગ્ય અને ભકિતનો ભગવો રંગ ગાઠ અને ગાઠ જામતો જ ગયો.

માથે લાખ કાલાવાલા કર્યા. બોળા પાથર્યા. આંખે આંસુઓના શ્રાવણ ભાદરવા વરસાવા પણ દીકરીએ એકની બે ઘઈને પરણવાની હા ન પાડી તે ન જ પાડી.

હું ઓઠું કાળી કામળી, જેને લાગે ન દુભે રંગ.

ભકિત વેરાગ્યની કાળી કામળી પર મોહલી એ ચારણ કન્યાને સંસારની કસુંબલ નવરંગ ચૂંદડી સાવ નકામી જ લાગે છે! એ તો એક જ આણું ગાય છે:

હર અંગખ મૂરખ હિયા, હરવણ મંગત ન હોય;
સધર કહર થિયા પછે, હરજી કરે સો હોય.

એવાં એ મા દીકરી દ્વારકાની વાત્રાએ જઈ રહ્યાં છે. જેમ ગાડાં સાથે બંધાયેલું દોર પરાણે ગાડાં સાથે ટસડાય, તેમ દીકરી સાથે લાગણીની સાંકળે બંધાયેલ મા પણ ઘસડાતી આવે છે. બાકી માનું મન તો પોતાનાં સળગી ગયેલા કેડ અને જિવંતરના હાહાકારમાંથી ઊંચું આવતું જ નથી.

વાટમાં સાતી નદી આતી. નિરમળાં તેલ જેવાં આછાં નીર ખળખળ કરતાં વહ્યાં જાય છે. એ કલકલ નિનાદ જાણે આવતાં જતાં વટેમાગુંને પળવાર વિસામે લેવા વિનવે છે. દોઢ દોઢ માથોડું ઊંચા કાંઠા પર બેઠ બાજુ આવળ બાવળ અને ખીજડાની અડાભીડ ઝાડી છે. મા કહે:

“બેટા બોધી, તું હાલતી થા. સામેના ગામે મારી વાટ જાલે. હું જરા કળશિયે જઈને ખંખાળિયું ખાઈ ને તારી વસિલાસ આવી પોગું છઉં.”

માથે પોટલું લઈને એ જીવાન અને રૂપવાન નારીએ પગ ઉપાડતાં લાંબે અને રૂડે રાગે ગાયું:

‘સાદ કરતાં નામ સુણી, પશુએ કરંત પિયાર લાંગા નાદ લેયંતડાં, કયું ન મળે કિરતાર ?

x x x

સોરાષ્ટ્રના ભકતકવિ ઈસરદાસના બીજા પુત્ર ચોડાજીની કેટલીક પેઢીએ કરમશી રોહડિયા થયા. તેઓ બારડીમાં રંગપર ગામ કમાણા. તેમની ત્રીજી પેઢીએ ઘણું કરીને અમરો બારહટ થયા.

એ અમરો બારહટ માથે એક દિવસ આભ તૂટ્યું. દોઢ અને ચાર વર્ષના બે પુત્રોને મૂકીને ચારણે લાંબું ગામતરું કર્યું. જાણે ચકલાનો માળો પીખાણો.

સગાં-સાગવાં ખરખરે આવ્યાં અને ગયા. એમનેય પોતાના સંસારની પળોજીવ ક્યાં ઓછી હતી! બે દી રોકાઈને દિવાસાનાં ગોખેલાં બે વેલુ-કે જે પરાપૂર્વથી કહેવાતાં આવ્યાં છે, તે કહેવા ઉપરાંત બીજું વાચ પણ થું ?

“હે” શું બોલે છે ! ! ?”

“સાવ સાચું કંઈ છું. મા, બાચકું છોડ અને એમાંથી કચુંબલ કાપડું કાઢ, એટલે હું ધોળું ઉતારું. આ દુખિયો ચાલુ આજથી મારો ભરવાર. આ નમાયાં બાળુડાં છે મારા બાળ ગોપાળ. મા, તારાથ કોડ પુરા થાય છે ! મને તું આશિષ દે, આશિષ દે.”

મા જનતા ભૂજઓ પસારી બેટીને ભેટી પડી :
“ભલે ભેટા, તને ગમ્યું તે મારે આખે માથે. મા બેડલ તારાં એવાનસુ અમંડ રાખે.”

“અને મા, તું તારે ઘોડા દિ’ પછી દુવારકાં જાજે, અને ગોમતીમાં નાંજે.”

“ના, ભેટા, હવે તો મરે જે અઠેય દુવારકાં છે મારા જે કોડ પુરનારા રસુછોડરાય પણ મને આ !

જ મળી ગયા. હવે છેા આજ ધડીએ માતાજી મને બોવારી દ્યે, મારી કોઈ અબજબા હવે બાકી નથી.”

અને ડોચી આવમણી દિશાને વંદનાઓ આપી રહ્યાં :

“મારા બાપ, મારા રસુછોડરાય, તે’ માડું મોત સુધાયું. તું નતજ નરાં નોખાં રૂપે ભગતોને મળતો જ રહે છે. એટલે જ કો’ક ભગતજને ગાયું છે ને : વાંલા મારો ભગતોની લજ રહાવસુ”

...તો અમરો બારહઠ પણ વિચારી રહ્યો :
“આ જ મારે જે આની ભેળું અંકેય દુવારકાં થઈ ગયું ! ગાળ દીધે ઘર બંધાયું છે જ વડું અચરજ છે.”

નોંધ - પોતાના અર્પવ તાગને મારણે હાથ ભેાધીઆઈ રંગપર ગામે દેવી થઈને પૂજાય છે. અને એમનો વંશ હરાત છે.

રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી

નારી તું નારાયણી, ભૂનો તું પર ભાર :
સરજી નહોત ભે શામળે, (તો) ચાલત કેમ સંસાર.

છંદ સુલણી

રંગ સુખદુઃખમાં સદા એક રાખતી, વહે અમૃત સમી મુખે વાણી,
જીવ જેમ લાજમરજાદને જાળવે, તપીને વહે નહીં કદી તાણી;
સાસુ સસરા તણી મેળવે ચાહના ખતાવે કુટુંબની ફરજ બમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૧
શૌર્ય સૌંદર્યમાં ધરાપર ધૈર્યમાં, જડે નહીં તેનો કયાંય ભેટો,
કનક કુખેર લંડારનો કોડ દિ’ કાણીકનો મોહ નવ ઠરે ખેટો;
સત્યના સારમાં અડગ નિર્ધારમાં, ભાર વહેવારમાં ભૂજ જમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૨
પતિની પ્રસન્નતા હમેશા પાળતી, ગાળ સંભાળતી છુદ્ધિબળથી,
અતિથિ આરતી સર્વ સત્કારની, અડગ આવકારતી અન્ન જળથી;
લલાટે તે જ લાવણ્યના લાવતી, નજરમાં અમી નખ શિખ નમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૩
ભમર ભાલો લઇ અરિને ભેટતી, સમરમાં અમર થઇ કમર કસતી,
શીષ સ્વામી તણુ સંગ લડ ચિતા પર, હીરણ્ય નેત્રી ચંદ્ર મુખે, ફરતી,
કહે બળદેવ એ ખમીરનો ખાનનો, અમર ઇતિહાસમાં નાર અમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૪

આવી પદમણિયુથી પામતા, વેધુ વળ ભરિયા;

લવર મૂંછાને લાડકા, કરતા કેસરિયા.

બળદેવલાઇ નરેલા

લોકસાહિત્યમાં ચારણ સ્ત્રી

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

હમરો વર્ષથી ચારણ સ્ત્રી અઢારે વર્ણમાં વંદનીય રહી છે. રાગ-મહારાગથી માંડીને અદના માનવીને ચારણ સ્ત્રી ઉપર પૂજનીય ભાવ રહ્યો છે. તેનું શુ કારણ ? ચારણ સ્ત્રીમાં એવી કર્મ શક્તિ છે કે જેને લીધે હજી તેનું સ્થાન લોકોના હૃદયમાં આદરણિય રહ્યું છે ? એવો એક સવાલ આજના યંત્રયુગમાં કોઇને પણ થાય.

ચારણ જોગમાયાના ચમત્કારો એક બાબુ મૂકે તો પણ ચારણ સ્ત્રીની સમાજ ઉપર કેટલી હેલુગી છે તે વેદકાળથી માંડીને આજ સુધીના ચારણના ઇતિહાસને તપાસે તો જ ખબર પડે.

ધણા રાગ-મહારાગઓએ ચારણ સ્ત્રીના બળે રાગ્યો મેળવ્યાં અને ટકાવ્યાં. જ્યારે જ્યારે તેઓ રાજરમતમાં ગૂંચવાયા ત્યારે એમણે ચારણ સ્ત્રીનું શરણું લીધું.

રાજસ્થાનમાં કરણીજીએ ધણા રાગઓને રાન્ય કેમ ચલાવવું તેની નીતિ સમજાવેલી.

જોધપુર, ઉદેપુર, ખીકાણો નાહરાં,
થાહ રે વશીએ ભૂવ માળે;
કે તરાં કરાં વખાણુ કિ-યાણી
આઇ કીરત વધત ઘણી આળે.

દેશણુક ગામે કરણીજીનું મંદિર તેની સાક્ષી પૂરતું આજે ય મોજુદ છે, હજી પણ ત્યાં કરણીજીનું મોટું મહાત્મ્ય છે.

ભાવનગરના ગોહિલ રાજને આઇ ખોડિયારનું મોટું શરણું હતું. શિહોરની ગાદી ખોડિયારને પ્રતાપે પાયાં તેવું માનનારા ગોહિલ રાગ્યો આજ દિવસ સુધી ખોડિયારને પૂજતા આવ્યા છે.

સિંધમાં નવલાખ થોડે જતા રા'નવધણુને મોડ ગામે આઇ વરૂડીએ રોકી તેને જમાડ્યો, તેને

સિંધમાં જવાનો રસ્તો સૂઝડ્યો અને જેના પ્રતાપે નવધણુ જહલવી વાર કરી સિંધના સુમરાને રોળ્યો.

ચિતોડના રાણા હમીરને કોઠ નીકળ્યો હતો. દેહ પાડી દેવાનો નિશ્ચય કરી તે જતારે નીકળ્યો. દારકા આવતાં રસ્તામાં ખોડ ગામે રોકાયો અને ત્યાં વરૂડીએ તેનો કોઠ મટાડી સાળે કપ્યો. આજે ય લકિતભાવવાળા માણસો સવારે જડીને સૂરજની સ્તુતિ સાથે વરૂડીને ય વંદે છે.

સવારે ઘ્રત સેવ, લાલ બપોરે લાપશી;
દૂધે ને લાતે દેવ, વાળુ દેને વરૂડી.

રાગ્યોને સહાય કરી એટલું જ નહીં, પણ ચારણ કવિઓની જેમ રાગ્યોને અવળે માર્ગે જતાં રોકવામાં ચારણસ્ત્રીનો પણ ફાળો છે.

આઈ નાગબાઈએ નીતિ બૂલેલા રા'માંડણિકને સમજાવવામાં ખામી નહોતી રાખી છતાં તે સમજ્યો નહીં અને એનો વિનાશ થયો.

મતિ ફરી માંડણિકની, કાંધ અ.વી કમાત;
હતી નવ સરક ગઈ તરકને હાથ.

નીતિ બ્રહ્મ થયેલા રાજવીઓને ચારણસ્ત્રીએ ધણા પ્રકારે સમજાવવા પ્રયત્નો કરી અને વાર્યા.

રાજસ્થાનના રાવઅચન્નદાસને મેવાડી રાણી ઉમાદેવી રૂસણાં હતાં. સાત વર્ષથી ઉમાદેના મહેલને ઉંખરો રાવે નહોતો આળંગ્યો. માનીતી રાણી લાલાદેએ રાવને વશ કર્યા હતા. પતિ સાથે ચાર ફેરા ફરી પતિ મૂવે માથે આગ આઢનારી નારી રોઠોડ રાણી પતિ વિયોગમાં નિઃપ્રાણ થઈ ગઈ હતી. કેસરવરણુ જોળન બળીને લડયાં થઈ ગયાં હતાં. ચૈત્ર મહિનાની લૂ લાગી ગઈ હોય એમ દેહ કાળી ઠણુક પડી ગઈ હતી, તો પણ પતિને મનાવવાના મનસુખા ઉમાદે કરતી. દુઃખના વિસામા સખી તેની સખી છમાદે ચારણને એણે એક દિ' ખોલાવી.

ઉમા કાગળ મોકલે, જુમા વહેલી આવ; થારો ગણ નહીં વિસરાં, મારો ડોહો રાવ મનાવ

કાગળ વાચીને જુમાદે પાણી પીવા પશુ ન રોકાણી એક મ ઉમાદે પાસે પહોંચી ગઇ જુમાદેને છાતીએ વગાડીને (બેરીને) ઉમાદેએ દિવકતે હૈથે પોતાની વિનક કયા કહી

જુમાદે બાગકુવારી ચારણ હતી મા શારદા એની જીભને ટેરવે રમતી અને ચતુરાર્ધ તથા કાવ્ય-શક્તિનો સુમેળ યર્ધ ગયો હતો તે ગજળનું બીન બળની બલુતી

રાવ અચનદાસનો એકવાર બેટો યધ જ્ય તો લવના અંગેના છાંયડી દેવાની જુમાદેમા સકિત હતી, પણ રાવને લાનાદેના બાહુપાશમાંથી છોડ વના કેમ ? એ એક સવાન જુમાદેના મગજમા ધોળાવા લાગ્યો, પણ ચતુરાર્ધ ચારણા એને એક વિચાર સૂઝી ગયો સવાનાખ રૂપિયાનો હાર એક દારી મારકત મોકનાવી એક જ રાત રાવ અચનદાસને ઉમાદેના મહેને મોકલવાની લાનાદે પાસે માગણી કરી

રૂપની શુભાની લાનાદેએ હીરાના હારથી લોભા ધને અચનદાસને ઉમાદેના મહેને જવાની રજા આપી, પણ બેટ વળાડીને અચનદાસને મોકલ્યા અને પટેડી બધે પાઠા ફરવાનો કોન લાધો

ધરતીને એક છેલ્લુ સુબન કરી સૂર્ય અરત થયો સાતસાન વરસના વિયોગથી અગાઈ ગયેલી ઉમાદેનું શરીર આજ કાંઈક હળવુ થયુ કાયમ અધારામા રહેતી ઉમાદેએ આજ મહેનને શણગાર્યો, ગોખે ગોખે દીવા પ્રગમ્યા, કેસર અગરચદનથી મનમરતો છત્રીવનગ બીજા ચો, થોડા ચવનના અખડાદે ય લોભી યર્ધ જ્ય એવા અધીરા મન સાથે અચલ દાસની રાહ બેતી બેડી

જુમાદેએ પણ બીનને બરાબર ઠીક કર્યું સૂરને મેળવી નીંજે કણુ કર્યું મહેનના એક ખૂણામા પડેલો રાખી પોતે ય બેસી ગઇ

મધરાત થઇ અને રાવ ઉમાદેના મહેને આ યો હડી કાઢીને ઉમાદે રાવના પગમા જેમ લાકડી પડે

તેમ પડી ગઇ “હોય ધ શુનો માફ કરો રાવ ! હું મ તમારી સાથે ચાર ફેરા ફેરી પરણેતર છુ રખાત નથી, રાવ !” પણ લાનાદેના ગ્રેમ પાછળ લાચાર બનેનો રાવ ઉમાદેને પગથી હાંપેની મે ડગના પાઠો હરી ગયો ઝાઝા વરસે પતિનું મોઢુ ભાગી વિહવળ બની ગયેની ઉમાદે રાવને ઘણુ કરગરી અવરનશીખા છણુકે હાડ હોમી દેનારી રાજરથાની એ અગ્રી રજપૂતાણી હતી છતાં લાનાદેના મોહમા ઘેરો બનેનો રાવ ઉમાદેને હુકરાવી પલગ ઉપર સૂઈ ગયો એક વેણુ પણ ઉમાદે સથે ઉચ્ચાથું નહીં દુખની મારી ઉમાદે બેશુદ્ધ યર્ધ મૂર્ઝેવત યર્ધ ધરતી ઉપર પડી ગઈ અને પડ ! પાછળથી જુમાદેએ બીનના સૂર ઉપર દુહા વહેના કર્યા

ધન ઉમાદે સાખતી, તે પીવ લિયે મુલાય, સાત બરસરો બીછડો, તે કેમ સહિયો જાય !

ગળામાંથી છુટાર્ધ છુટાઇને આવના આ સૂરને રાવ સાભળી રહ્યો ત્યાં જુમાદેએ બીંબે દુહો કહ્યો કીરતી માથે દગ ગઇ, હીરની લુબા ખાય, હાર સટે પિવ આણિયો, હસે ન સામે થા !

હે ઉમાદે ! કૃતિકા નક્ષત્ર માથેથી નમી ગયુ હણી નક્ષત્ર પણ આથમણી દસ્ય લખાઈ રહ્યુ છે આમ રાત જવા લાગી છે અને સવાલાખ રૂપિયાના હાર સાટે મૂનવેનો ગવ તો હસતો નથી ઉદગનો સામે થાય છે

અદણુ કાઠરો ઢાલિયો, કસ્તુરિયા આવાસ, ધણુ જાગે પિવ પોઢિયો, બાળુગો ધરવાસ

તારો અદન કાઠનો ઢાલિયો છે, કસ્તુરીથી મધમઘી રહેના આ આવાસમા કોનું મન વિહવળ ન થાય ? પણ હે ઉમાદે ! તુ નિરભાગી છો તારો બાળુગો ધરવાસ હોય એમ લાગે છે

રાત ભાગતી જતી હતી રાત અચનદાસ સાભળ્યે જતો હતો જુમાદેના ગળામાંથી એક પડી એક મમવેધક દુહા નીકળ્યે જતા હતા,

કાલે અચલ મૂલવિયો, ગજ, ઘોડા રે મોલ, દેખત હી પિતળ હુવો, સાકડિયા રે બોલ

હજી તો કાલે જ આ અચલદાસ રૂપી કંચન હાથી-ઘોડાના મૂલે મૂલ્યું છે. ત્યાં તો રાતમાં જ પિતળ નીકળ્યું.

ધન દહાડો ધન ઘડી, મેં જાણ્યો તો આજ; (પણ) હાર ગયો પીવસી રહ્યા, કોઈ ન રિયો કાજ.

હે ઉમાદે ! આજનો દિવસ મેં ધન્ય માન્યો હતો કે અચલદાસ ઉમાદેના મહેલે પધાર્યા છે પણ આ તો હારે ચ ગયો અને તારો પિયુ સુધ રહ્યો. કોઈ કાજ સધું નહીં.

નિશ-દિન પૂકારતાં, કોઈ ન પૂજો દાવ; સદા બિલખતી ધણુ રહી, તો ચ ન ચેત્યો રાવ.

રાત-દિવસ પિયુ વિરહમાં ખળતી ઉમાદે પૂકારતી રહી છતાં રાવ માન્યો નહીં.

ઝોઢણુ નિલા અંબરા, સૂતો ખૂટી તાણુ; ના તો જાણ્યો બાલમો, ના ધણુ મૂક્યો માણુ.

પગથી માથા સુધી રાવ ઝોઢીને સુધ રહ્યો છે, જગતો નથી છતાં તે માનશે એવા આશાને તાતણે ઉમાદે બંધાયેલી રહી છે.

તિલક ન લાંગર્યો તરૂનીકો, મુખે ન ઝાલ્યો વેણુ; માણેક લટ છૂટી નહીં, આંજસ કાજળ નેણુ.

રાણીના માથાનું તિલક પણ વીખાયું નહીં. વાળની માણેક લટ છૂટ્યા વિનાની જેમની તેમ રહી ગઇ. કાજળ સારેલી આંખો એમને એમ છે.

ઉમાદેના ખીનના સૂર તીક્ષ્ણ થતા જાય છે, માનવાચક વાણી બદલીને બરછીના ધા જેવી થતી જાય છે :

ખીચી ખેચ્યાં હે સખી, કોઈ ન ખીચો લેહું; લાખ પચીસાં મેં લિયો, આજ પચીસાં દેહું.

જીમાદે કહે છે : “હે સખી, આ રાવને કોઈ ગ્રાહક હોય તો વેચી દે. સવા લાખથી મૂલવેલો રાવ કોઈ પચીસ હજાર આપે તો દઈ દે. તે સાવ કોડીનો નીકળ્યો.”

માગ્યા લાધે જવચણા, માગી લાધે જીવારં; માગ્યા સાજણુ કીં મીસે, ગેલી મૂઠ ગવાર.

“હે રાણી, માગ્યા તો જવ, ચણા અને જીવાર મળે. કોઈ સાજણુ માગ્યા થોડા મળે ? માટે ઘેલી થા મા અને હવે આશા મૂકી દે.”

હાર દિયો છંદો કિયો, મૂક્યો માણુ મરમ; ઉમા પિવ ન ચાખિયો, આડો લેખ કરમ.

હે ઉમાદે, તેં સવાલાખ રૂપિયાનો હાર દીધો. મેં (જીમાદેએ) માનમરમદ મૂકીને છંદો (દુહા) કહ્યા. છતાં પણ તારો પતિ મનાયો નહીં. તું ધણી જ કમલાગી છો.

ચો ફાટી પ્રગડો ભયો, ખીછરણી હે ખાર; લે લાલાં ચારો બાલમા, હિયરો દે મુ હાર.

હે ઉમાદે, હજી તો પ્રાગડવાસી છે. દિવસ જગવાને વાર છે. તે પહેલાં લાલાદેને કહે કે : “આલે તારો પતિ અને મને મારો હાર પાછો દે.”

લાલાં મેવાડી કરે, હજી કરે ન કોય; ચવે જીમા ચારણી, ઉમા લિયો મૂલાય.

લાલાદેને સંબોધીને જીમાદે ચારણિયાણી કહે છે : “હે લાલાદે, આ તો મેવાડી ઉમાદે એની ખાનદાની અને ઈજ્જત માટે આટલી કરગરે છે. ખીજ હોય તો આમ ન કરે.

ગળસું બાળે ઘુઘરા, હાથસું બાળે તુંબ; ઉમા અચલ મૂલવિયો, જયું સાવનકી મૂલ.

ગળામાં ઘુઘરા વાગતા હોય એવા સૂરીલા કંઠે અને હાથથી ખીન ખખવી જીમાદેએ શ્રાવણ મહિનાથી ચે વધારે મૂલ્યવાન રીતે અચલદાસને વિનવ્યા છે.

આવા મર્મવેધક દુહા સાંભળી રાવના અજ્ઞાનના પડદા દૂર થયા. અત્યાર સુધી ઉમાદેની પતિ ભક્તિને હુકરાવનાર અચલદાસને ઉમાદે ઉપર વિશ્વાસ ખેડો. પત્રંગ ઉપરથી ખેડા થઇ અચલદાસે ઉમાદેને ખેડી કરી અને કહ્યું : “આ દુહા ગાનાર મહેલમાં કોણ છે? એને -મારી પાસે લાવો.” તરત જ પડદા

પાછળથી જીભાદે આવી ઉભાદેએ જીભાદેની ઝોળ-
ખાણુ આપી રાવ જીભાદેના પગમાં પડી લાવાદેના
મોઢમાં બધાં આવી પતિભક્તિ રાણીનો અનાદર
કરવા બદલ જીભાદે પાસે માફી માગી

હેને ઉભાદે સાખતીએ જીભાદેને કહ્યું

આશાવરી આલાપીએ, ધન જીભા દીન બાણુ,
આણુને દી હેણે મનાવણે મ હી રાણુ

“ ધન્ય છે તને જીભાદે કે આશાવરી રાગમાં
દુહા આનાપી તે મારા રીસાયેલા રાવને મના યો છે
તારો ગુણુ હું નહી બુણુ ”

આવી રીતે એક ચારણિયાર્થુએ રૂઠેના રાવને
મનાવ્યો અને પોતે એક પુણ્ય કર્માનું ફળ મેળવી ગઈ

ચારણુ સ્ત્રીની પતિપરણયણુના પણુ ગળખતી
હોય છે પોતાનો ચારણુ રાગશ્રય કવિ હોયે કે પછી
ધરધણી હોય પણુ ચારણુ સ્ત્રી પતિના સુખે સુખી
અને દુખે દુખી રહે છે તે સુખમાં છડી જતી
નથી કે દુખમાં હારતી નથી અને ટેકથી જીવન
જીવનારી ચારણુસ્ત્રીના અનેક દાખલા લોકસાહિત્યમાં
પડ્યા છે

‘ રતન ગયુ રોગ વાગી વાનમાં ચારણુ
પોતાની ચારણ્યને નદીના વેણુમાં મૂકીને ગયો જતા
જતા ગણાના સમ દેનો ગયો પાછળથી નદીમાં પૂર
આણ્યુ ચારણુના ગણાના સમ ચારણુબાધને મન
લક્ષમણુ રેખા જેવા હતા એક ડગણુ પણુ તે ખસી
નહી અને પૂરમાં તે તણાઈ ગઈ આવી ચારણ્ય પાછળ
પછી ચારણુ ગાડો જ થાય ને ।

સુધક હેતાળી સુદરી, સુખની છાકમ છોળ
ધાખાને ધમરોળ, પાદર તારે પોરહા

સાઈ નેહડીએ પોતાના ઉપર આળ ઝોઢાંજાર
પોતાના ચારણુને શ્રાપ તો દીધો, પણુ પછી તે ચારણુ-
ના દુખને તે જોઈ શકી નહી એ રક્તપીતિયા
પતિના પર એણે લખ્યા એને કરડિયામાં નાખી
બત્રીસ લક્ષણુ પુરૂષની ગેતમાં ગમે ગામ રખડી. હેવટે
તજાળના એજશ્વરણા પાસે કાપડામાં તેના બત્રીસ

લક્ષણુ પુત્ર અણુનું માર્થું માગી તેના લોહીમાં
ચારણુને નવરાત્રી સાંને કર્યો

એકવાર મનથી વરી ચૂકેની ચારણ્ય એક
લવમાં બે લવ નથી કરતી

શેણીએ વિજયુદની આખા મનકમાં શોધ
કરી અને હેવટે તેની પાછળ હેમાળે જઈને ગાળી ગયું
વિજયુદની વરમાળ, હું બીજાને બાધુ નહી,
ચારણુ હોય લખચાર, એને બાધવ કહી
ખોલાવીએ

ચારણુસ્ત્રીના શીનના પણુ અનેક દાખલા ઇતિહાસમાં
નજરે ચડે છે

મામડિયા ગઢવીની સાત દીકરીઓમાં આવડ
સહુથી મોટા હતા તે બહુ જ રવરૂપવાન હતા તેના
રૂપ ઉપર સિધના સુમરા રાગ્યે કુદગ્નિ કરી
આવડના કોપે માઝા મૂકી આખા સિધના રાગ્યે
કચ્છના જડેજાઓના હાથમાં દમ્પ સુમરાનું ધનોતપનોત
કરાવી પોતે શીન જાગરી સૌરાષ્ટ્રમાં આવના રહ્યા

નરપતિની કફરી, નજરૂથી કોપી તું મહુ કાગી,
સુમરા હાથથી સિધના રાગ્યે, ખોવરા યા
અપરાળી

આવડ તારી આણ, લાભાણુ લોપે નહી,
લરે ન ડગણુ લાણુ, કમણે કાચપ રાઉત

સરધારની બજારે ઘી વેચવા આવેની ચારણ્ય
બાળા જીવચી ઉપર ત્યાના બાકર શેષે કુદગ્નિ કરી
સોળ વરની સુકોમળ ચારણુ કન્યા વીરૂની સિંહણી
રૂપ બની ગઈ માઢ મેડી ઉપર ચડી ત્યાથી બાકર
શેષને નીચે પછાડ્યો તેના ગળાને નગદિન બેસી
તેને મારી નાખ્યો પછી પોતાના દેહ ઉપર એવા
દુષ્ટ માણુસની નજર પડવાથી દેહ અપવિત્ર થયુ બચી
ત્યા સરધારમાં જ દેહ પાડ્યો,

એકવાર લીધી વાત ચારણુ સ્ત્રી મરે તો ૫
મૂકતી નથી મૂળીના કેથવદાસ રતનુના બહેન ચાંડા
દીનેલાં એકવાર ટીકરના ગીડાઓ ધણુ હાકી ચાડ્યે
થી નીકળ્યા રસ્તામાં ચારણુની ગાયો ચરતી હતી.

તેને પણ ભેગી હાકતા ગયા. કેશવદાસનાં બહેને ટીકર જમ્મ ધા નાખી : “મારી ગાયો પાછી આપી દો બાપા ! અમારા ધણનાં અડપલાં ન હોય.” મદમાં છડી ગયેલા ટીકરના ગીડાએ કહ્યું : “આટલા બધા ધણમાં તમારી કઈ ગાયો છે તે ખચર ન પડે.” આવો તોછડો જવાબ આપ્યો.

રોશી ભરાયેલા કેશવદાસનાં બહેન મૂળી આવ્યાં અને કહ્યું : “મારી ગાયો ટીકરના ગીડા હાંકી ગયા છે. હું ત્યાં લેવા ગઇ, પણ મને ન આપી. એ પાડના કાંધ ભાંગીને મારી ગાયો પાછો લાવો દો, નહીંતર મારે તમારા ઘરનું અન્નપાણી અગરાજ છે.”

કેશવદાસે બહેનને કહ્યું : “બહેન, આપણે ચારણુ. આવાં વેન લીધાં ન પાલવે. કો'કની સાથે કનિયા કરવામાં આપણે રૂઝ ન લાગીએ. હઠ મૂકી દે બહેન ! હું તને તારી ગાયો જેની એક નહીં એકસોને એક આપીશ, પણ આમ અચરી થઈ મારા ઘરનું અન્ન-પાણી અગરાજ મા કય' બહેન !”

કેશવદાસે બહેનને ઘણી સમજાવી પણ બહેન વાત લઈને બેઠી તેમાંથી ડગી નહીં અને રીસ કરી પોતાને ગામ જતી રહી.

કેશવ રતનું કમને પણ ટીકરનું માથું ભાંગે એવા સરદારની ગોતણમાં માથે પાધડી અને કસુંબાનું નીમ લઇ હાલી નીકળ્યા.

ચોટીલા મૂળખાચર તે દિ' પાંચસો ઘોડે અમદાવાદ ઉપર ચડીને નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં એક વડ નીચે વિસામો ખાવા બેઠેલા. ત્યાં કેશવદાસ રતન આવ્યા. મૂળ ખાચરે તેમને આવકાર્યા. કસુંબો કાઢેલો હતો તે હથેળીમાં લઇને કેશવદાસના સામે ધર્યો : “થો કવિરાજ, મીઠો કરો.”

“હું કસુંબો નહીં લઉં, મારે નીમ છે.”

“આવું આકરું નીમ લેવાનું શું કારણ છે ગઢવા ?”

કેશવદાસે માંડીને વાત કરી. “જાઓ આજથી ત્રીજે દિવસે ટીકરને હવું ન હવું કહું નહીં તો મૂળ

ખાચર બોલ્યો ન હતો એમ સમજાવ્યું.” મૂળ ખાચરે મૂંઝે તાવ દઈને કહ્યું અને કવિરાજને કસુંબો લેવડાવ્યો.

મૂળ ખાચર અમદાવાદને પડતું મૂકી ટીકર ઉપર ત્રાટક્યા. જખરું ધીંગાણું થયું. ટીકરને રોળીને તેના રાજમહેલના કાટમાળને ગાડામાં ભરી ચોટીલા ભેળા કર્યો.

કેશવદાસે ટીકરના યુદ્ધની કવિતા “મૂળ ખાચરનો પવાડો” લખ્યું અને બહેનની ગાયો તેને ગામ પહોંચતી કરી. બકનને મૂળી તેડી જઈ તેના સમ ભંગાવ્યા.

આવી જ હડીલી ચારણ્યની ખીજ વાત હળવદ અને કવાડિયાની રીમમાં એક ચારણુ બાઇની હઠની છે.

ઉનાળાનો વખત. વૈશાખ મહિનાનો ગાંડો પવન તે દિવસે જોરજોરથી ફૂંકતો હતો. આ ચારણુ બાઇ હળવદથી હટાણું કરીને પોતાને ગામ જતી હતી. માથે દોઢેક મણુ વજન અને અકાળે અવસ્થાએ ઘેરાઈ ગયેલી ચારણુ બાઇ ડગલું ભરે ત્યાં પાછું પડે. પવન જરાય ખસવા ન દે. ચાણિયાણી વાને વઢતી આવે છે : “એ રોયા, તું બંધ થઇ જા. તારા આડી આવડ ! તારા આડો હતુમાન. મને મારે ઘરે જલદી પહોંચવા દે, જાખી !” પણ પવન બંધ રહે ? એ તો વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો. વળી ચારણુ બાઇએ કહ્યું : “તને ઠકકાર્યો કાળા મોઢાના ધણી ! તું બંધ થઈ જા, નીકર હું તને જીવ દઈશ.” તો પણ પવન બંધ ન થયો અને સાચે જ ચારણુબાઇએ ત્યાં માર્યા પછાડી જીવ કાઢ્યો.

આજે ય હળવદ અને કવાડિયા ગામ વચ્ચે ચારણુ બાઇની ખાંભી છે.

એકવાર કો'કથી દુભાયેલી ચારણ્યને ઘડીકમાં હુએ ધરપત આવતી નથી. તેના દિલનો વસવસો ઘડીકમાં શાંત થતો નથી.

એવી વાત વિજયનંદના પાછલા જીવનમાં બની

ગયેલી.

વિજયનંદ પ્રાંગના પાસેના ચુલી ગામનો

ભાચળિયા શાખનો ચારણ હતો શેણીના પ્રેમ પાછળ પાગન થઈ વિઝળુદ ઠેંક હિમાનય સુધી શેણી પાછળ ગયો, પણ શેણી તો હેમાળો ગળી ગઈ હતી હતાથ થઈ તે દુખ અને પાડો ક્યો શેણીના વિયોગમા તે કેટલોક સમય ઝૂંપો છેવટે ‘દુખનું ઓસડ દહાડા’ એ પ્રમાણે દુખ દિવસ જતા વિસારે પડવા લાગ્યું નાતીનાએએ ભેગા થઈ વિઝળુદને ફરીવાર પરણા યો ધરમા ને ચારણ બાઈ હતી તે ઘણી ડાહી હતી તેનાથી વિઝળુદને બે દીકરા થયા એમા એકનાર ભય કર દુકાળ પડ્યો વિઝળુદ પાસે ને ટોરમાન હતા તે મરી ગયા ધરતી ધરવખરી પણ ખરાઈ ગઈ ત્યારે યુલી મૂકી વિઝળુદ હાની નીકળ્યો બાળુના ગામમા ગોલત શાખના ભરવાડ રહે તેને ત્યા જઈને રાત રહ્યો ભરવાડે વિઝળુદને કહ્યું ‘વિઝળુદભા, હવે અહીંથી બીજે કયાય તારે જવું નહીં મારા છોકરા સાથે તારાને ય મારો નાથ પાલી જર આપી રહેશે’ માવતર છોડ તથા દે એવા સમયમા ભરવાડ ભડું કારિયું નીકળ્યો

એમા એક દિવસ કમન સૂઝી તે વિઝળુદ બાપડા છોકરાને સતા મૂકી રાત્ર માથે લઈને ભાગી ગયો બીજે દિવસે ચારણનાઈને ખબર પડી, એટલે એ પણ પોતાના બે ય છોકરાને લઈ હાલતી થઈ ભરવાડે કહ્યું “બેન, આના કપરા દુકાળમા તું કયા જશ? એ બેદન ચારણ હવે તને ગોત્યો હાથ નહીં આવે માટે આ ભાઈનું ધર માનીને રે મારા બાપ! આ ધરમા અમે જીવતા હયું ત્યા સુધી તને મૂકવા નહીં દઈએ બેન!”

ચારણબાઈ પાછી વળી,

વિઝળુદ જતરનો વગાડનારો હતો તેને એકનાને પેટ ભરવું સાવ સહેલું થઈ ગયું

જતર વેતો હાથ, ભાચળિયો ભાગતી રાત,
મોહ્યા માછીમાર, માછલિયું ટોળે વળે

વિઝળુદના જતર ઉપર મોહીને માણસો તેનો આદર સત્કાર કરતા

યાતાં યાતાં વિઝળુદ દિલ્હી પહોંચ્યો બજારે બેસીને વિઝળુદ જતર વગાડે ત્યારે માણસના ટોળાં

તેને વેરી વગના આ વાત તે વખતના બાદશાહેને કચેરીમાં કોઈકે કરી અને વિઝળુદને કચેરીમાં બેનાવ્યો બાદશાહ વિઝળુદનું જતર સાલગી ખુશ થયો વિઝળુદને ત્યા જ રોકી લધો

બાદશાહના ચારે હાથ વિઝળુદ ઉપર હતા વિઝળુદના ત્યા અમનચમનથી દિવસ જવા લાગ્યા

ચારણ મહિનાની અધારી સાતમની રાત હતી ધગટોપ વાળાથી ધેરાયેલા આલનાથી એકવ ફેરે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો એવા સમયમા વિઝળુદે પોતાના ધરે હાથમા જતર લીધું તાર માથે નખની ફેરવવા લાગ્યો તે દિવસે વિયોગના સૂર છેડ્યા સૂરની ધગ બધાણી અને વિઝળુદ ખુ એમા ખોવાઈ ગયો સામગીને માણસોના ટોળેટોળા માડ્યા આવવા ગૂંપચૂંપ આનીને વિઝળુદની આજુ બાજુ ગોઠવાઈ ગયા વિઝળુદ આખ બીરાડના નથી આજે એના જ સૂરે એ ખોવાઈ ગયો છે આજુ જતર તે દિ રેણીને હેમાળે સલગાંયુ હોત તો અડધા ગળી ગયેલા હાડે ય શેણી પાગી વગત એની જતરની જમાવટ લીગી ગઈ છે માણસોએ શણગાર ઉતારી ઉતારીને જતર પાસે ઢગનો કરી દીધો, પણ વિઝળુદ તો આખ જ બાધાડતો નથી

એવામા વડીમ દઈને જતરનો તાર તૂંચ્યો વિઝળુદ તદ્દામાથી જાગ્યો આજુબાજુ જોયું પ્રેન બેડા હોય એમ સામે માણસો બેડેના જતર પામે નજર કરી ત્યા કવેરાનનો ઢગનો પડેનો, પણ વિઝળુદને એ હીરા-મોતી ન લાગ્યા એમા એને રાતી જુગારના દાણા દેખાણા કવેરાનના ઢગડાને એક બાજુ મૂકી એ ત્યાથી હાની નીકળ્યો અને સંધી કાઢિયાવાડની વાટ પકડી

ગોનત શાખના ભરવાડના ધરે આવીને એણે પોતાની ચારણ પાસે માફી માગી અને કહ્યું “ચારણ હું તને દગો દઈને ભાગી નીકળ્યો અને માફ કર મારા નાથે સગાળ કર્યો છે હવે હાથ યુલી ભેગા થઈ જઈએ હવે હું તને મૂકવા નહીં દઉં

છછેડાયેલી નાગણુ જેવી ચારણ વિઝળુદની લાજ કાઢી આવી જતી રહી અને વિઝળુદને કહ્યું

“જા જા હવે ચારણ, હું તારું મોઢું જેવા માગતી નથી, વખાને સમયે તું અમને મૂકીને વયો ગયો. હવે તારા ને મારા મેળાપા ન હોય. વિધિના લેખે હું તારી સાથે બંધાયેલી હતી, એનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું ભવ બાળીને કરીશ અને આ ભરવાડ લાઇના ધરનાં છાણ-વાસીદાં કરી જિંદગી કાઢી નાખીશ.” દિલની દાઝેલી ચારણ વિમ્બણુંદની વાળી વળા નહીં. વિમ્બણુંદ એ દીકરામાંથી પરાણે એક લઇ ચુકી આવતો રહ્યો. (એક દીકરો ચારણ બાઇ સાથે ભરવાડને ત્યાં મોટો થયો. તેના વંશજો હમણાં સુધી ગોસત શાખના ભરવાડને માગવા આવતા. હવે કોઇ છે કે નહીં, તેની ખબર નથી.)

ચારણોએ ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લડીને ધીંગાણામાં મરી ગયા છે તેમ ચારણ સ્ત્રીઓ પણ ધરમ ખાતર ધીંગાણે કામ આવી છે.

ચાડધા ગામને પાદર ધીંગાણાના આવા અનેક પાળિયા છે. જાણકાર માણસોને પૂછતાં જણાયું કે એકવાર વાંટાવદરનું ધણુ હાંકી ચાડધાને પાદરેથી નીકળ્યા. ચારણો પોતાનું બાજરાનું ખજું લેતાંતા. એણે આ લઇ જતા મિયાણાને પકકાર્યા. જળિં ધીંગાણું થયું. ઠેઠ દીકર સુધી મિયાણાની પાછળ ગયા. તેમાં ચારણ બાઇઓ પણ હતી. ગાયોને મિયાણા પાસેથી છોડાવી. કેટલાયે ચારણ અને ચારણ બાઇઓ તેમાં કામ આવ્યાં.

ચારણ સ્ત્રી જેવી હેતાગ સ્ત્રી ખીજ નથી હોતી. તે ખીજનું દુઃખ જોઇ શકતી નથી ખીજનું દુઃખ પોતાની માથે લઇ લે એવી પરોપકારી છે

કાલાવાડ પાસેના સતિયા ગામે સાતમ આઠમનું રૂડું પર્વ બિજવાઈ રહ્યું છે. લાખો કરોડો જીવોની આજીવિકાને ઉદરમાં સંધરીને બેઠેલી વસુંધરામાં અનોખાં રૂપ પ્રગટયા છે. લાખ લાખ આંખડિયે આલ એનાં રૂપ જોતાં ધરાતું નથી

પિલબરી લાલ કુલી, લીલબરી બની પ્રથી,
ઘનશ્યામ માથે ઘટા મેઘરી ઘેઘુળ;
પહાડ ઘેરા રીઠાવાળા ટૂંક માથે જ્યોત્ પાણી,
જમી બણી ફળે કુલે ઘણી લૂંબઝૂંબ

આમ પૃથ્વી સોજે કળાએ ખીલી છે. ગામના માનવીઓનો હરખ હિસોજે ચડ્યો છે. એકસો સુડતાલીસ ચારણ બાઇઓ આજ ગામને પાદર રસની રમઝ ખોલાવે છે. કનૈયાની સો-સો વાંસળીઓ એક સાથે વાગતી હોય એવી આંબાવનની કોવલ જેવા કંઠવાળી ચારણો રાસડે ગાંડીતર ચર્ધ રમી રહી છે. રાત ધડીક થોભી ગઇ હતી એવી જમાવટ લાગી હતી ત્યાં એક હાંફળુ ફાંફળુ રોઝડું રાસડે રમતી ચારણ-બાઇઓ વચ્ચે આવીને બેસી રહી ગયું. ચારણબાઇ-ઓનો રાસડો અટકી ગયો. ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો : “જવા દો, જવા દો એને બાપુ.”

ચારણ બાઇઓએ તેના સામે જોયું. એ એક શિકારી હતો. હાથમાં તીર-કામડે સજ્જ થયેલો. “હવે તો શેતું જવા દેશું ! એ અમારે શરણે આવ્યું છે.” કહી ચારણબાઇઓએ રોઝડાને વચમાં લઈ ફરતા હાથના આંકડા બીડી લીધા.

સવારથી એ રોઝડા પાછળ પડેલા એ ભૂખ્યા અને તરસ્યા શિકારીએ ઠે ઠે કરીને તીર ફેંક્યું. ચારણબાઇઓ સોંસરવું થઇએ તીર રોઝડાને વ.ગ્યું. રોઝડું ઢળીને તરફડવા લાગ્યું. ચારણ બાઇઓ મરતા રોઝડાને જોઈ શકી નહીં. એમણે શિકારી ઉપર શ્રાપના મે વરસાવ્યા. અને એ એકસો સુડતાલીસ સ્ત્રીઓએ એક રોઝડા ઉપર પ્રાણ છાંડ્યા. આજે સતિયા ગામને પાદર એના સાક્ષી પૂરતા ૧૪૭ પાળિયા હજી મોજુદ છે.

ચારણ સ્ત્રીને અવાજની કુદરતી બક્ષીસ હોય છે. ચારણ બાઇઓ ભેગી થઈને માતાજીની સાવજી કે ચરજ ગાતી હોય ત્યારે વાતાવરણ થંભી જાય છે. લલાસલાને પણ ધડીક કાન માંડીને સાંભળવું પડે એવા મીઠા અવાજ ચારણ સ્ત્રીના હોય છે.

સાંજ પડી ગઈ હોય, માતાજીના ગોખે દીવા બળતા હોય, ધૂપના ધુમાડે વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હોય અને એ પાંચ પંદર ચારણબાઇઓ માતાજીની ચરજ ઉપાડે.

આવડતું ઉપરે આવે,
બાઇ તુને બાળ ખોલાવે.

નાની એવી વાતમાં મા તું,
 જાવડું શીઠ કરતી જાતું.
 આઈ નથી ઠીક કેવાતું;
 બાઈ તને બાળ બોલાવે;
 ત્રિશૂળે જગને તોળે,
 બીજી સમઠરમાં બોળે;
 રિયાં દેવ આંખડી ચોળે,
 રે બાઈ તુને બાળ બોલાવે.
 અવાંકી ચારણિયારાં,
 કેતારાંકે બિરઠ તારાં;
 આઈ તોળે જાઉં એવારાં,
 રે બાઈ તુને બાળ બોલાવે.

ચારણબાઈએનું રાણું તો મેઘાણીના શબ્દોમાં
 કહીએ તો “ જાડવાં રાવરાવે તેવું હોય છે.”

સોમનાથની સખાતે જતાં હમીરજી ગોહિલે
 ધડીક મોનને આણું ઠેલી ચારણનું રાણું સાંભળ્યું
 અને પોતાની પાસેથી તે ચારણબાઈ (આઈ લાખમાઈ)
 મરશિયા ગાય તેવો તેની પાસેથી કોણ લંચો.

આચર રેશમિયા બેડાના મરશિયા આજે પણ
 આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે રંવાડાં બેડા યથ જન્ય
 છે. તે મરશિયા રેશમિયાની ચારણ બહેને બ્યારે
 ગાયા હશે ત્યારે શું બાકી રહ્યું હશે ?

કવિતાનો કમરો ચારણોનો જ નથી. પણ
 ચારણ સ્ત્રીઓએ પણ તેમાં નામના રાખી છે. કેટલાંયે
 લોકગીતો ચારણસ્ત્રીનાં લખેલાં છે. જેમાંનું આ લોક
 ગીત છે.

દ.દા હો દીકરી વાગડમાં નવ દેશે રે સઘ,
 વાગડની વઢિનાગી માસુ દોયલી રે લોલ;
 દીએ દળાવે મને રાતડિયે કંતાવે હો સઘ,
 પાછલે તે પરોઢિયે, પાણીડા માકલે રે લોલ.

ઓશીકેઈ ઢાણીમાડું, પાગતિયે સીંચણીયુરે સઘ;
 ઓરડાની પાગે રે બાઈ માડું બેડણું રે લોલ,
 જાડો કુવો રે માડું સિંચણીયુરે ના પહોંચે રે સઘ,
 જાગીને આથમિયો કુવાને કાંઠે રે લોલ.

જાડતાં પંખીડા મારો સદેશે લઘ જાળે રે સઘ,
 જમ કેળો દાદાને કે દીકરી કુવે પડે રે લોલ;
 દાદાને કહેજો, મારી માતાને નવ કહેજો રે સઘ,
 માતાને આંસુડે સમઠર ઉલટે રે લોલ.
 આવી ઝઝમકવાળી કવિતા ચારણ સિવાય બીજા
 કોની હોય ?

રૂપાળીબા કરીને ૧૮૫૭માં ચારણ સમાજમાં
 એક મહાન કવિયત્રી થયાં. તે પ્રસિદ્ધ કવિ કાનદાસ
 મહેકુના બહેન હતાં અને રાણેસર ગામે પરણ્યાં
 હતાં. ૧૮૫૭ના બળવામાં કાનદાસ મહેકુએ ભાગ
 લીધો હતો. તે ગુના સમય અંગ્રેજ સરકારે તેને
 જેલમાં પૂરેલા. એ વખતે રૂપાળીબાએ અંગ્રેજોના
 જુલમપણાની ઘણી કવિતા રચેલી.

તે માતાજીનાં પરમ ઉપાસક હતાં. સાવળો અને
 ચરણે તેમણે થોડાંધ રચી છે. એ ને પણ ચારણોના
 ઘરે ઘરે તે ચરણે ગવાય છે. તેમનાં થોડાંક કાવ્ય
 અહીં છે.

નવરાત્રિ (નવતિથિ) નો મરઓ

આઈમાં આવ્યો આમો માસ,
 સેવકને મોરતાં રે લોલ,
 સૌ કોઈ આલે મરખે સાથ,
 ત્રવાડા ઓરતાં રે લોલ;
 આઈમાં પડવે ચેલી વાત,
 નગરમાં નિસરી રે લોલ,
 બૂલી આઈ દેવા હંદી ભાત,
 વિયાં શું નિસરી રે લોલ;
 બીજે ગ બો લીધો હાથ,
 રોયરના સાથમાં રે લોલ,
 લોળિયે ઝબકે કસબી કોર,
 કંઠણ હાથમાં રે લોલ;
 ત્રીજે તેવતે નોતાલ
 નિહાળું નેહમાં રે લોલ,
 આઈને ઘુઘરવટ ઘેરાય કે
 બાળાવેશમાં રે લોલ.

એથી ચારણ હાંસી ચાલ કે
 આઈને આવડે રે લોલે,
 હલકે હીરે જડીયલ હાર કે
 બાળુખંધ બાવડે રે લોલ;
 પાંચમે પાવે રમવા બાંચ કે
 રૂડા રંગમે' રે લોલ,
 ભેળિયે ભમકે તેલ કૂચેલ,
 આનંદ અંગમાં રે લોલ;
 છંદે છેતરવો છે દૈત
 મેખાસુર મારવા રે લોલ.
 સુખના કરવા સેવક કામ
 ધણીવટ ધારવો રે લોલ:
 સાતમે સાંભળને સુખદેણુ
 કહું હું કેટલું રે લોલ,
 માતાજી લાવો મેઘા ઘેર
 અરજમાં એટલું રે લોલ,
 અઠમે ઉમિયાનો અવતાર,
 કે મોગલ આવિયાં રે લોલ:
 માતાજી વરયો જે જે કાર
 નવે નધ લાવિયાં રે લોલ.

“મંગલ માતો ગરબો” (ત્રણ તાળીનો)
 સૌયર મેં સાંભળી રે વાત્રી દેવા કૃષ્ણની વાત,
 સતિયુના સાથ મારે આગ્યા મંગલ માત;
 ઉમરમાં હાકલાં રે માતાજી ધીમા વાગે ઢોલ,
 ફરે છે કૂદડી રે બાચું બોલે સરખા બોલ,
 રમે છે રંગમાં રે સરખી સાહેલીનો સાથ,
 ‘રૂપલ’ કે રીઝિયા રે હેતે જાણ્યો મારો હાથ.

આડવારની ચરણ

માતાજી મારે આ દિ તે આનંદ એવા,
 દેવલ ચાલ જે વારે મંગલ માડી,
 આરતી ઉતાડું આલેલ સુખ તાડું રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે મોમે સકળના વાખ્યાં,
 અખંડ સુખ આપિયાં રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે મંગળે નામ તાડું મોટું,
 ખાવંદ નથી ખોટું રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે બુધે બુધી ઘણી આલી,
 હુળતાની ખાંચ ઝાલી રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે બ્રશપતે બાવ થકી લેટયા,
 માલિક હુઝ મેટયાં રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે શુકે સંકટ સવે' કાપો,
 અખંડ સુખ આપો રે મંગલ માડી
આરતી

માડી હવે શનિએ જગતના સ્વામી,
 આવે તો બહુ નામીએ રે મંગલ માડી
આરતી

આવાં અનેક કાવ્યો રૂપાળીયાએ લખ્યાં.
 તેમનો દીકરો મેઘોલાઈ ઘરેથી રીસાઈને ચાલ્યા
 ગયેલા. તેની પાછળ રૂપાળીયાએ “મેઘાને ઘરે લાવો”
 એ શિર્ષક નીચે ઘણી ચરજ લખી હતી.

ચારણી સૈલીના આપણા પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર
 બચુલાલ ગદરી રૂપાળીયાના જ ઘરના ભાણેજ છે.
 બચુલાલને પણ માનૂપક્ષેથી જ વિદ્યાનો વારસો મળ્યો
 છે.

મારા જ (લેખકના) ગામ ઈશ્વરિયામાં તખતખા
 પણ બહુ સારા કવિયત્રી હતાં. તે એ વરસ પહેલાં જ
 ગુજરી ગયાં. તખતખા પણ ધ્રાંગધ્રાના પ્રસિદ્ધ
 કવિ દિલ્લખન ઝીંબાના દીકરી હતાં અને મારા (લેખ-
 કના) પિતાના મોટાભાઈ કહોનદાસ મિસણ સાથે
 પરણ્યાં હતાં. તખતખાએ પણ રાસડા, ગરબા વગેરે
 લખ્યું છે. તેઓ સત્યનારાયણનાં પરમભક્ત હતાં.

સત્યનારાયણ પર તેમને અડો શ્રદ્ધા હતી તે જાણ્યા ત્યાં મુઠ્ઠી મહિને મહિને સત્યનારાયણની કથા કરતાં રહ્યાં

એકવાર એમને પેગ્ગો દુખાવો થયો તેમણે સત્યનારાયણને અરજી રૂપે એક કાવ્ય લખ્યું
સતનારાયણ મદદ કરશે હરિવર દુખડા હરશે,
કરુણા કરશે રે જનમ દુખ જાણીને;
પહેલી અરજી છે પ્રભુ તમને, આવી ઉગારો અમને,
જેઉં છું જમને રે જનમ દુખ જાણીને

ખીજી અરજી બહુ નાની ને અતરના જમી રે,
શુરડ ગામીને રે જનમ દુખ જાણીને
ત્રિકમજી છે ત્રીજી અરજી, હૈયે ધરજો હરજી,
ભાવે ભૂંડરજી રે, જનમ દુખ જાણીને
ચોથી અરજી ચત્ર ભુજે વાચી સાવ લખી છે સાચી,
કાંઈ નથી કાચી રે જનમ દુખ જાણીને
પાંચમી અરજી પ્રભુ પધારો, નહીં ઉગર્યાનો આરો,
વાલા વિચારો રે જનમ દુખ જાણીને;
'તખત' તણુ દુખ દીધુ રાગી, વારે ચયા વનમાળી,
ગાકને ગાળી રે જનમ દુખ જાણીને

આ અરજિયુ ગીત લખ્યા પછી તખતનાના પેગ્ગો દુખાવો મટી ગયો કહેવાય છે

તેમણે ગાંધીજીનાં પણ કાવ્યો લખેલા તેઓ 'મનહર' છદ બહુ જ સારા બનાવી શકતા

'ખિરદ શુગાર'ના રચયિતા કવિરાજ કરણી દાન કનિના બહેન પણ કવિયત્રી હતાં

જ્યારે કવિરાજ કરણીદાન 'ખિરદ શુગાર' લખના હતા ત્યારે પછરી છદની એક કહી 'લોહરા લગરા ઝાટ લાગ એ વારવાર ગોખતા એ પછીની કહી કરણીદાનને સૂઝતી ન હતી, એ વખતે ત્યાં તેમના બહેન એમના બેડકખંડમાં તેમને ખાવા-પીવા આપવા આવતા તેમણે કહ્યું "કેમ ભાઈ, આ એક કહી આજ સવારથી તમે બોનો છો ? શું ખીજી કહી આવતી નથી ?"

કરણીદાને કહ્યું "હા બહેન, એમ જ લાગે

છે આ શરદા કાં તો રીસાણી હોય તેવું લાગે છે નહીં તર આમ ન બને '

તરત કરણીદાનના બહેને કહ્યું 'એમાં કંઈ મોટી વાત છે ? હોયો લખી હોયો "લોહરા લગરા ઝાટ લાગ, અધકરા ગિરિવર્ગ ઝડે આગ" કહી તે છદની કહી પૂરી કરી કરણીદાનજીની આખો બહેન સામે ફાટી રહી અને તેમના બહેન જરાય આશ્ચર્ય પામ્યા સિવાય આટલું કહી જતાં રહ્યાં

ચારણ સ્ત્રીએ કવિતાની પાછળ પોતાનું નામ રાખવાનો મોહ જતો કર્યો છે થયું ચારણોને સ્ત્રીઓએ કવિતા રચીને રાજદરમારમાં માન ખાત્યા કર્યા છે પોતે ધરને ખૂણે બેસીને પણ કાવ્ય-કવિતાનું જ્ઞાન ધરાવતી, પોતાના ચારણને મુજબ વખતે માર્ગ બતાવી ચેતે આજણુ રહી સદા બાં આપનારી ચારણુ સ્ત્રી કેટલી મહાન છે ?

ધસર બારહડકા દીકરી મારનાડમાં પરણાવેલાં તે સાસરે જતા હતા ત્યારે સચાણુ મૂકવું એમને બહુ વસમું લાગ્યું તે વખતે રેનવે જેવા સાધન ન હતા, એકવાર માવતરનું ગામ મૂડી સાસરે ગયેલી દીકરી પાછી પિયર પહોંચે કે ન પહોંચે એવો જમાનો હતો

ધસરદાનના દીકરીને થયું 'અરેરે છગાની વા' છે, આ મારા હાડકા ફરી સચાણુ પહોંચશે કે નહીં ? આ વાહી આ કુવા, આ ઝાપી, આ ઝાડવાફરી પાછા હું ક્યારે લાગોશ ?' મનમાં ધણું જ દુખ થયું અને તમણે દુહો કહ્યો

વડ રૂડો વાહી તણો, વળી વશેડે વાવ,
હૈયા મ કર હેડડો, ફરી સચાણો આવ

આવા અનેક હૃદયવેધક દુહાઓની, ગીતોની રચયિતા ચારણુ સ્ત્રીઓ હતી

આજે પણ ચારણુ ખાઈની વાન કરવાની રીતમાં, તેની ભાતમાં ભારોભાર કવિતા હોય છે વાનને બતાવે રૂપ આપવાની કળા ચારણુસ્ત્રી પાસે છે તેવી ચારણુ પુરૂષ પાસે નથી

ચારણોના લક્ષગીતો ચારણુસ્ત્રીઓના બનાવેલા છે તે લક્ષગીતો ખીજના લક્ષગીતોથી નોખા તરી આવે છે.

મનનું ઝાંપેથી સામેયું થતું હોય, નવ વર-
લાડો ધુસતા દોલે ઘોડે ચડીને માંડવે આવતો હોય
તે વખતનું સામેયાનું ગીત બહુ જ સુંદર છે.

મારું તુંને ઝાઝી ખરમા હે માણુરાજ,
ઈડરિયો લલ્લે આવ્યો હે માણુરાજ;
મારું તુંને ઉનાળાનો આંખો કરી રાખું;
પિયર પૂરીના સાયબાને ઝાઝી ખરમા હે માણુરાજ.

મારું તુંને શિયાળાની સીરખ કરી રાખું,
દાડમ દંતીના સાયબાને ઘણી ખરમા હે માણુરાજ.

મારું તુંને ચોમાસાનો ચંપો કરી રાખું,
કુંઝડ કૌટિના સાયબાને ઝાઝી ખરમા હે માણુરાજ.

ચારણુ સ્ત્રીની સહનશીલતાની પણ અનેક વાતો
લોકસાહિત્યમાં છે. આવી એક વાત ઈસર પારહકુંતાં
પત્ની દેવલબાની છે.

ઈસરદાનને એકવાર વીંછી કરડયો. બહુ જ
પીડા થવા લાગી અને ઈસરદાન રડી પડ્યા. આ
જોઈને દેવલબાએ કહ્યું : “ પુરૂષ જેવા પુરૂષ થઈને
એક વીંછીનું બચ્ચું કરડ્યું છે તેમાં બાપડીની જેમ
રડો છો શું ? ” ઈસરદાસે કહ્યું : “ તને એકવાર
કરડે તો ખખર પડે કે વેદના કેવી થાય છે ! ” દેવલ-
બાએ કહ્યું : હું તો બાંહકારો પણ ન કરું. ”

આ વાતને થોડા દિવસ જવા દઈ એક દિ-
સાંજે દાતણ કાપવા ઇસરદાન ગયા ત્યારે ત્યાંથી એક
જીવતો વીંછી પકડી લાગ્યા. ગોળાના ઢાંકણમાં
દાતણ ભેગો વીંછીને મૂકી દીધો. દેવલબાએ દાતણ
લેવા યુઝારામાં હાથ નાખ્યો ત્યાં વીંછી ટચકાવ્યો.
દેવલબાએ ઇસરદાનને દાતણ દીધું. ઇસરદાન દાતણ
કરે છે. એટલીવારમાં વીંછીનું ઝેર દેવલબાને
ચડી ગયું. આંખો ઘેરાતા માંડી, જીભ થોથરાવા લાગી.
તરત ઇસરદાનને પાસે બોલાવી હાથ જોડી કહ્યું :
“ દ્યો કવિરાજ. હવે રામરામ. આ દેહથી તમારી
સેવા બરાબર થઈ શકી નથી. મારું કરજો, કહેતાં
કહેતાં દેવલબા ઢળી પડ્યાં.

ઈસરદાને હડી કાઢીને ઢળતાં દેવલબાના પંડ્યને
ઝાલી લઈ, “ દેવલ, દેવલ, તને શું થયું ? ” પણ
જવાબ દેવા દેવલબા રોડાયાં નહીં. દેવલબાની આવી
મસ્કરી કરી તેનો પસ્તાવો ઇસરદાનને ભર આપ્યો
રહ્યો.

આવી સહનશીલ, પતિપરાયણ, ટેકીયી, હેતાળ
ચારણુ સ્ત્રીના ગુણના અનેક કવિ-પંડિતોએ, લેખકોએ
વખાણુ કર્યાં છે. એની પ્રશંસાના અનેક ગ્રંથો લખાયા
છે, કાળ મહારાજના ધોડાના ડાખલા એના અસ્તિત્વને
ક્યારે પણ બૂંસી નહીં શકે.

કે તું કાં રે.....બાઈ અણોસરી ?

કે તારી વસમલી ચાલ ?

કે તારે પિયુંડે ફવેગિયાં ?

કે તુંને દીધેલી ગાળ ?

મારાં સાસુ ને સસરા રાષ આલ્યાં

તે વિષુ શોભા ન પામીએ.

એક સોંઈ તે સાસુ ને સોંઈ તે સસરા

પાળ્યાં ધણુ કે વડો.

વીરાને માંડવ બેની સોઈ

નગર બાંધણુ રાજ્યો,

ગાંધારી ગોદાવરીબાઇ

કાનજીભાઈ ખારોટ

પંદરપુરના બ્રાહ્મણ સદાશિવ મહેતાને ત્રણ દીકરા ને એક દીકરી નામ ગોદાવરીબાઈ સદાશિવ મહેતા યજ્ઞમાનોનું ગોરપદુ કરે ને પુત્રો કોઈનું પરચુરણ કામ કરે સ્થિતિ ગરીબ સદાશિવ મહેતાએ પુત્રી ગોદાવરીનો સબધ પંદરપુરના જ બ્રાહ્મણ શંભાજી જોષીના પુત્ર માધવજી વેરે ક્યો શંભાજી જોષીનું ઘર પણ સાધારણ એટલે એની મિલકતમાં પાંચ વીંછા જમીન, બે બજાર, એક ગાય, રહેવા નાનું એવું ખોરડું, નાનું દેવમંદિર ને એક જ લાડકવાયો ઝાઝી ખોદનો દીકરો માધવજી પણ શંભાજી જોષી પુત્રને પરણવાનો લાવો લગ્ન શક્યા નહીં કપતી સ્વર્ગસ્થ થયા.

માનાધિનાની ઉત્તરક્રિયા વગેરેના ખર્ચથી આર્થિક રીતે પોતાનું ઘર ધસાઇ જવાથી જમીન, બજાર, ગાય મકાન, મંદિર પોતાના નજીકના સગાને ભળારી માધવજી જોષી પોલિસમા રહી ગયા થોડી મૂડી થયા પછી પરણુ એકું વિચારેલ

ત્યાં માધવજી મા'રાજને ચાનુ નોકરીએ જ એવા ઘાટા શાળી નીકળ્યા કે પોતે તો જમીર ગયા, પણ કેય આખ્ય મધુ સાવ આધળા થયા. પોતીસની નોકરી મળી, સાથે મૂડી ભેળી કરીને પરણવાની આશા પણ મદ માધવજીને એનાં સગા ઘેર લાગ્યા પણ શેઠનો ખાવો ઝોલિયાળો થઈ પડ્યો એમા પરચુ કય થી ? પોતાને કે જો અધાપો આગ્યો

માધવજી જોષીનો દેહ નરવો થઇ ગયો પણ એનું મ સંસારગાંધી ભડી મધુ કે 'હવે જો પરણીશ તો હી આજીવિકામા બે માણસોના નલાવ' કમ રા શે ? ંળી પાઠાં છોકરાં છીયાં પણ થાય ને વધારે હેરાન થયું વગેરે વિચારો માધવજીના મનમાં ધોળાતા નિર્ણય ક્યો કે 'સસારનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ યાત્રાએ નીડળી જઉં. જેમ ભગવાને ભકત મુક્તને સહાય કરી એમ મને નહિ કરે ?'

ખૂમ મનોમથન કરી માધવજીએ પોતાના ત્રણેય સાળાને બોનાગ્યા સસરો રામદરણ પામેલ

ગોદાવરીના ભાઇઓ કહે, "બોનો, માધવજી જોષી, શુ અમને બોલાવ્યા ?"

માધવજી કહે 'મારે હવે તમારી બહેન જોડે પરણવું નથી.' મહેતા ભાઇઓ કહે 'અમારો કે અમારા બેનનો કાંઈ અપરાધ ?'

જોષી કહે, "અપરાધ મારા કર્મનો હું હવે તમારી બહેન સાથે પરણીને તેને સુખ આપી શકુ એવો રહ્યો નથી માટે એનો અવતાર બચાવે નથી, એટલે કાંઈ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ યુવાન થોડી પરણાવી દ્યો, હું રાજી છઉં મારે સસારનો ત્યાગ કરી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળવું છે આખ્યુ વિનાનું સસારી સુખ સ્થા કામવું "

મહેતા ભાઇએ ની આંખમા જળજળિયાં આવી ગયા માધવજી જોષીને ઘણું સમજન્યા છતાં ન મન્યા ત્યારે ઘેર આવી પોતાની બેન ગોદાવરીબાઈને માધવજીની વાતથી નિદિત કરીને કહ્યું કે "જેન, હું મુજાતી નહિ તારા માટે સારું ઠેકાણું શોધી આપશું ત્યારે ગોદાવરીએ તેના ભાઇઓને કહ્યું. "બ્રાહ્મણો ના દીકરાના મુખમાં આરી અન્નુગતી વાન શોભતી નથી બાકી મારા દેહ ઉપર માધવજી જોષીના નામ ની ચૂંદડી ઝોલાડેલ છે. હવે બીજા બ્રાહ્મણની ચૂંદડી આ લવે આ કાલા ઉપર હોય નહિ "

ભાઇઓ કહે "જેન, ઘેની મ થા, જોષી ની વાત ખરી છે થોડીક જમીન ને જૂ પડામાં અધ માધવજી તારૂં પોપણ કેમ કરશે ? ત્યારે બહેન, અમારી પરિસ્થિતિ પણ તમોને નલાવી શકીએ એવી નથી અમારૂં માંડ માંડ પૂરૂં કરીએ છીએ '

સંભળીને ગોદાવરી કહે. "ભાઇઓ, હવે વધુ તો નહિ બોલુ, પણ આપણા પિતા સદાશિવ

મહેતાને માતા સુખપ્રાર્થનાં સંતાન તમે હો તો ધૂળ-
ને ઠગસે અને ધ આંધળા માધવજી જોષી વેરે પરણાવી
દો. નહિતર હું આપઘાત કરીશ.”

ભાઇએ કહે : “આપણે બહેન-ભાઇનો
સંબંધ નહિ રહે !”

ગોદાવરી કહે : “હું એમ પણ ખુશી છું.
ભલે.”

આવી રીતે અને કમને ગોદાવરીને એના ભાઇ-
એએ શીળીમાં સરદાસ અનેક માધવજી વેરે પરણાવી
દીધી. પણ ભાગોળ સુધી બહેનને વળાવવા પણ ન
આવ્યા ! એલવા વહેવાર ન રાખ્યો.

પરણીને ગોદાવરી બાઇએ પાંચ વીધા જમીન,
ગાય, બળદ ને દેવ મંદિરમાંથી પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનો
વહેવાર ચલાવ્યે રાખ્યો. પણ એના હૃદયનો ખરો
દેવ તો માધવજી મા'રાજ હતો. અનસુયાજી જેમ
અત્રીમૂનિની સેવા કરતા એવી જ સેવા ગોદાવરી
બાઇએ પોતાના અધ પતિની આદરી. માધવજી
જોષીને ક્યારેય એકલા ન રાખે. ખેતરે જાય તો દોરીને
લઈ જાય. બાળકને માતા જેમ ખેતરને શેઠે બેસારી
કામ કરે એમ પોતે ખેતરમાં કામ કરે. આવક જવ-
કના હિસાબની પણ મા'રાજને જાણ્ય કરતી રહે. કોઇ
સાથેનો વહેવાર માધવજી મારાજને પૂછીને પછી જ
કરે.

આવી રીતે બેક વરસ વીતતાં પુત્ર જન્મ
થયો. દીકરો બેક વરસનો થયો ત્યારે મક્કમ વિચારના
માધવજી મા'રાજે ગોદાવરીબાઇએ કહ્યું કે. “હવે તારું
ધાધુ થયું છે. મેં અને તારા લગ્નએએ ના પાડતાં છતાં
તું મને પરણી. પ્રભુએ આપણને દીકરો પણ દીધો
તો હવે મને રજા દે. મારે બાવો. થઇ યાત્રા કરવા
જવું છે. હવે તું આનંદથી દીકરાને મોટો કરજે.
તમારા પૂરતું સાધન પણ છે. હું અંગળ હશે તો
ધેર પણ આવીશ.”

ગોદાવરીબાઇ બોલ્યા : “મા'રાજ ! હું આજી-
વિકાને નહિ પણ માધવજી મા'રાજને પરણી છું.
માટે જ્યાં તમે ત્યાં હું.”

માધવજી મા'રાજ કહે : “ધ વાત તારી બરા-
બર. પણ બહાર નીકળ્યા પછી અને, દીકરાને અને

તારા દેહને સાચવવા દોષલા પડશે. કારણ આપણે
નોધારા બની જશું.”

ગોદાવરીબાઇ કહે : “નોધારાનો આધાર
મુશ્કર છે.”

માધવજી મંકારાજે પાંચ વીધા જમીન તેના
સગાને આપી ને બળદ, ગાય, મકાન ને મિલકત
વેચી. બ્રહ્મભોજન, બટક ભોજન, અનાથ અખ્યા-
ગતને પૈસો દાન આપી કમ્ત સો રૂપિયા જ લઇ
ગોદાવરી બાઇ ને બે વરસના પુત્ર સહિત માધવજી
જોષીએ પંદરપુર છોડ્યું. જગન્નાથ જુહાપા. નક્કી કર્યું
હતું કે આપણી પાસે પૈસા હોય ત્યાં સુધી કોઇનું
મક્ત ખાવું નહિ એમ વગર ટીકિટે રેલમાં બેસવું
નહિ.

કાશી આવ્યા. પોણાસો રૂપિયા રહ્યા. કાશીની
કોઇ ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. સાધુ વેષે એક ગરિયા
સાથે થયો ને પેલા પોણાસો રૂપિયા ચોરી ગયો. કોઇ
દિવસ માગીને ખાધું ન હતું. હવે ગોદાવરીબાઇએ
સાધવતમાંથી કાચું સીધું માગી રાંધ્યું ને સહુએ
ખાધું. રૂપિયા ગયા એનું તો બેયને ખાસ દુઃખ
ન થયું. કારણ સમજતાં હતાં કે રૂપિયા તો જેદી
તેદી ખૂટી જશે. પછી તો માગીને ખાવું જ પડશે.
પણ બીજી એક અસહ્ય ઉપાધિ આવી પડી. દીકરાને
કોલેરા થયો ને ત્રીજે દી ગુજરી ગયો.

પોટકું બાંધવાનું અરધું વસ્ત્ર કાપી દીકરાના
શયને ઝોઢાડી ગોદાવરીબાઇએ ગંગાજના વહનમાં
શય છોડી દીધું, ગંગા કિનારે કોઇ કોઇને જાના
ન રાખે એવું બેધ રક્યાં. માર્યા ઝીંક્યાં. બેય આધા-
તથી પાગલ થઇ ગત. પછી બહુ રડવાથી આઘાત
હળવો થયો. પણ બન્નેએ નિર્ણય કર્યો કે ‘હવે
આપણે જીવવું નથી. દીકરાની પાછળ દૂખી મરવું છે.’

બેય જણા હાથના આંકડા બીડી ગંગાજના
ઘાટના પગથિયાં રડતાં રડતાં ઊતરવા લાગ્યાં. યાતાં
યાતાં છાતી સમાણા પાણીમાં ગયા હશે. ત્યાં કિના-
રેથી એક પુરુષે આ દૃશ્ય જોયું. જોતાં જ દોડ્યો-ને
બેયનાં બાવડાં ઝાલી ખેંચીને કઠિ લાગ્યો.

પૂછ્યું. “કયાંના છો ? કયે દુઃખે આણુ તમે છો ?”

માધવજી મહારાજને માંડીને વાત કરી.

પેલો પુરુષ કહે : “હું તમારું દુઃખ તો ભાંગી શકું એમ નથી. પણ તમોને એવે ઠેકાણે પહોંચાડું કે હરિ કરે તો તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય.”

આ પુરુષે બંને માણસોને સત્વના આપી ને બનારસ જઈશનના રેલવે દેહમાસ્તર પાસે લઇ ગયો ને બનેલી બીના કહી.

માસ્તરસાહેબ ખૂબ દયાળુ એણે અંધ માધવજી મહારાજ તથા ગોદાવરીનાથ માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં રેલવેની યાત્રા કરી શકે એવો પાસ કાઢી દીધો એટલે બંનેએ ચારેય ધામ, ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, હરદ્વાર, પ્રયાગ, રામેશ્વર, સોમનાથ, દારકા વગેરે તીર્થ સ્થળોની યાત્રા બંનેએ વાર કરી. પાસની મુદત ખાફી હતી ને આને કોઈ અટકાવતું નહિ. એટલે પાસ બનારસના રેલેશન માસ્તરને પાંચ સોપા આપ્યાં. બીજા કોઈ અમારા જેવાને કામ્ય લાગે એમ કહીને.

આવી રીતે બેય માણસોને યાત્રામાં ગાર વરસ વીત્યાં. આ સમય દરમિયાન ગોદાવરીનાથ અને માધવજી મારાજને અનેક કહરા મીઠા અનુભવો મળ્યા. યુવાન બાઈ માણસ બોધ કોઈ મેલી મુરદથી સાથે ચાલે. કોઈ સજ્જનને જપથ યતાં પેલા બદમાસને છૂટા પાડી દેયે. કોઈ વળી ઠામ, વાસથ, વસ્ત્ર વગેરે ઉઠાવી જા. એક બે વખત તો રેલવેના રક્ષકોએ પણ આ બંનેને પરેશાન કરેલ પણ ત્યાં રેલવેના બીજા અધિકારીએ આવી જતાં આ લોકોને બચાવી લીધા. ‘અરે ! આ તો પંડરપુરવાળા મારાજ છે.’ કોઈ પણ પ્રકારનું સંકટ પડતાં બેય જણાં રડતાં રડતાં પ્રભુને પોકારે એટલે કાં પેલા બદમાસ ચતુર્માષને ચાલ્યો જાય કાં તેનું દિલ દ્રવી બ્રિટે ને કાં કોઇની સહાય આવી ચડે.

આવા બાર વરસની યાત્રામાં ગોદાવરીનાથએ માધવજી મારાજને બીજાનું રાધિલું અન્ન ખવાડું”

નહિ. તેમ જાત્રી કયાં વિના પાણી પાણું નહિ. કોઈ બ્રાહ્મણને ત્યાં બન્યાં હોય તો તેના ઘરની છાત્ર પણ મારાજને લેવા દીધી નહિ.

રેલવેના ટીકિટ ચેકરો તો પછી આ બંનેને જાળબાં જતા ને લાવથી ટ્રેન બદલી દેતા.

એમ યાત્રા યાત્રાં તેરમે વરસે સુખદુઃખ વેકતાં સુદામાપુરી (પોરબંદર) આવ્યા પછી બેય માણસોને એમ થયું કે ‘હવે કોઈ શાનિદાયક સ્થળ હોય તો ઠેરી જાવી’. ધણું ભગ્યા.

એમાં એક બર્ડના મિત્રેશ્વર તરફને નાથજી બાવો આમને મળ્યો ને અરસપરસ વાતચીત યાત્રા માધવજી મારાજને જણાવ્યું કે : “અમારા લાયક કોઈ જગ્યા હોય તો બેસી જાવી.”

નાથજી કહે : “ભગવાને તમને ઘણી સહાય કરી એમ એક છેવટની સહાય કરવા મને મોકલ્યો લાગે છે. મને તમારા ઉપર બહુ જ દરા અવે છે, માટે આવો એક ઠેકાણું બહુ જ મળતું છે.” એમ કહી આ બાવો બેયને બર્ડ કુંભરની આશ્રમણી કોર સાવ નાના એવા વાસોડા ગામે લાવ્યો.

ગામને પાદર નાના નેરડાને કંઠિ પુરાનની સુંદર ધાતનું શિવમંદિર. પાસે જ વાવ ને નાનકડા તંજુ જેવો વડો. ને દરેકને અડીને નાનકડું મકાન. ત્યાં નાથજી માધવજી મારાજ ને ગોદાવરીનાથને લાગી ગામના આગેવાન ભાઈ બહેનોને બેળાં ક્યાં, ને બધી વાત કરી. ગામલોકોએ ડેરાના શંકર, તથા ગામના કાકોરજીની પૂજા તેમને સોંપી.

આ પુરાણા શિવમંદિરમાં બેસતાં જ, શાંતિ અનુભવાય છે. પણ એની સામે જ સો એક વારને છેડે વાઘેર બારવટિયા મૂળુ માણેકે છેલ્લું યુદ્ધ બેસ્યું તે સ્થસ્થ છે ત્યાં બહારવટિયાના રણચગા પણ છે

માધવજી મારાજ અને ગોદાવરીનાથને ત્યાં મળ આવી મઠ. કારણ ગામથી અલાયદું ને શાંતિ-સ્થળ. વળી બાબોદર ગામનો કેડો ત્યાંથી જ નીકળે ને નાનકડું નટવરનગર ને વાસોડાના લાવનાવાળા

માણસોમાં મા'રાજ ને માતાજી માનીતા થઇ પડ્યાં. ગોદાવરીબાઇનાં શીલ, ધારણા ને સેવાના પ્રભાવે લોકો એને માતાજી કહેવા લાગ્યા.

પેલા નાથજીએ જે આ બેયને સહાય કરેલ તે દયાથી પ્રેરાઇને નહિ પણ તેની દાનન ગોદાવરીબાઇ તરફ ખરાબ હતી. એણે માનેલ કે 'મા'રાજ આધિજા છે. આ દેશમાં આનું કોણ ? આંડે મધ ને માખિયું વિનાનું છે. માટે આ બાઇને મારા સકંજમાં લઇ મારું ધારું કરીશ.'

કુંગરમાંથી અવારનવાર ડેરે અવરજવર કરવા માંડ્યો. પણ આ બાવો આવે ત્યારે ગામના માણસો પણ હાજર હોય એટલે પોતાનો ઇશિદો જણાવી શકે નહિ.

એક વખત આ બાવો રાતના દસ વાગે આવી મા'રાજના મકાનનું બારણું ખખડાવ્યું. ગોદાવરીબાઇને કોઇની બીક ન હતી, નિર્ભય રહેતી. પોતે કાયમ સાંજે શંકરની આરતી કરી ગામમાં જઇ રામજી મંદિરની આરતી કરીને વાળુ ટાણે સાવ એકલી ડેરે આવતી. વગી વાસોડામાં ભજન ભાવ હોય તો આંધળા મા'રાજને દોરી ગામમાં જતી ને ભજન બંધ થતાં અરધી રાત્રે કે મળસડે બેય માણસ પોતાને આશ્રમે આવતાં. આમ ગોદાવરીબાઇ ત્યાં માધવજી મારાજે આ ધરતી પોતીકી જ કરી લીધી. ભૂત, પ્રેત, ડેણ, ડાકણ કોઇથી કરતા નહિ. ગામ-લોકો ક્યારેક મરકરીનાં બીચરાવતાં પણ ખરાં કે :

“મારાજ ! માતાજી ! મુર માણેક ભેરો એક સોનારો (સોની) મરેગો છે. છતું દારેક ભૂત થાય છે, તમને વળગશે.”

માધવજી મારાજ ઉત્તર આપે કે, “બાપા ! અમે બન્ને માણસ ભૂત જેવા તો છઈ એટલે અમને વળગીને ભૂત શું ફાયદો કાઢશે ?”

નાથ બાવાએ બારણું ખખડાવતાં ગોદાવરી-બાઇએ બિલાડયું ને કહ્યું : “આવો બાપુ.”

એટલે બાવો બોલ્યો : “હવે બાપુ બાપુ ન કરો. મારાજને ડેરામાં મૂકીને પાછાં આવો.”

બેય માણસ પરિસ્થિતિ કળી ગયાં ને આજીજી કરવા માંડ્યાં : “બાપુ; બાપુ, તમારે ભરોસે અમે આ મુલકમાં રહ્યાં ને તમે બિડીને વિશ્વાસઘાત કરશો ?”

બાવો કહે : “બધી પંચાત તમે છોડી દેશો, નાહ તો મારે તમને મારકૂટ કરવી પડશે. અને મારા કલ્યામાં વરતશો તો હું તમોને પૈસા ટકા પણ આપીશ.”

એમ કહી બાવે દસ રૂપિયાની નોટ ગોદાવરી-બાઇ તરફ લંગાવી. ગોદાવરીબાઇ કહે ; “ના બાપુ, તમારા પૈસાની અમારે જરૂર નથી અમરો પાસે પૈસા છે.”

બાવો કહે : “સાલાઓ ! રઝળેલને ગણુ પાડ હોય નહિ.” એમ કહી માધવજી મારાજનું બાવડું ઝાલ્યું. “એને ઢસરડીને ડેરામાં મૂકી આવું” એમ વિચારીને.

હવે આ બેય માણસનો નિયમ હતો કે જ્યારે અનોધું સંકટ આવે ત્યારે ભગવાનનું નામ લઇ રડવા જ માંડવું. એ એમનું હથિયાર હતું.

બેય માણસ કાળા બોકસા નાખવા માંડ્યાં. “એ..... પ્રમુ ! દોડો ! દોડો ! અમારી વાર કરો !”

રડવું દેક ગામમાં સંભળાણું. ગામના કોઈ કોઈ જગતાં હતા. એ એકદમ બેળા થઇ ગયા ને માન્યું કે ડેરાનાં માતાજી ને મારાજ રાકયું દે છે જરૂર કાંઈક દુઃખ હશે.

પચીમેક જણુ લાકડિયું, કૂહાડીઓ લઈ ડેરે આવે ત્યાં આશ્રમમાં કુંગરનો બાવો મારાજ અને માનાજીને ધમકાવે છે. વાસોડાના મહેર દાયરાએ આ ભોરંગનાથ ને પકડ્યો ને કહ્યું “કે તારા ભગવા ભેખને લઇ જવા દઇએ છીએ, નકર તણું તો મારે ને દારે દેવો જોયે. ભાગે જા, વાસોડાની હદમાં ગરતો નહિ” માધવજી મારાજ ને ગોદાવરી બાઇનું આ પ્રકારનું હેલ્લું સંકટ ગયું. સુખ શાંતિપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

હવે તો મારાજ ને માતાજી ઉપાડ્યાં જીપડે નહિ એનાં માનીતાં થયા વાસોદાના મેરોમાં કેંદ્રને ઘેર ઈશ્વરો ધૂપાય ત્યાં મારાજ ને માતાજી પહેલા હોય ગામ તરફથી આવક પણ ઠીક ઠીક થતા માંડી આશ્રમમાં કોઈ આવે તેને આ, પાણી પાવ રોગલા ભોગ હોય તો જમાડે પણ ખર્ચા મારાજને ગોદાવરી બાંધ એવી રીતે રાખે કે એને નવરાવવા ધોવરાવવા એના પથારી પાગરણુ સ્વચ્છ રાખે મારાજને કપડે દાગ ન થવા દો એના કપડા બગલાની પાંખ જેરાકાનમ હોય આશ્રમ એવો સાફ સૂક રાખે કે એમાં ખેસતાં જ છી કુ આવે માધવજી મારાજને ખીડીનું બધાણુ પણ આશ્રમમાં ખીડીનું કુ ડિયું ન લાગેા ગોદાવરીબાંધ કાંધને કાંધ કામ કરતા જ હોય તમે એને નવરાં તો જુઓ જ નહિ વળી વધુ બે લગુ નહિ પૂડેા એના જ જવાબ માતાજી આપે શાંત ને સૌમ્ય ચહેરા સહેજ ભીનો વાન મુખ ઉપર આછા શીશીના દાગ પણ જાપરે માધવજી મહારાજની આંત્રાએ જ નારી રૂપ લીધું હોય એવા ગોદાવરીબાંધ ।

માધવજી મહારાજનું ક્યારેક આંખ, માથુ કુ ખે ત્યારે ગોદાવરીબાંધ ઉદાસ બની જાય ગોદાવરીબાંધ માધવજી મહારાજને આટલા આટલા સાચવતાં છતાં મારાજનો સ્વભાવ એવો કઠક કે ગોદાવરીબાંધને મારજૂડ પણ કરતા કાતણુમાં નવરાવતી વખતે બદલવાનું ધોતિયુ લાવતાં વાર લગે કે સવારમાં દાંતણુ ક્યાં પછી આને મોક યતાં માધવજી એટલા બધા શુરસે થઇ જાય કે તારૂકીને લાકડી લઇ ગોદાવરીબાંધને મા વા દોડે હવે મોતાને સુએ તો નહિ તોય । પણ ગોદાવરીબાંધ એકલમ માધવજી મારાજ નજીક આવી ને એની લાકડી પડ્યને લાગે એમ જિન રહે, ને કહે લ્યો, મારો એટને મારાજ ભૂસ । ભૂસ । પરોણાના મેઠ ધા માતાજીને કરી લ્યે માતાજી જાણે કાંઈ મન્યુ જ નથી એમ માની મઝા રાગને કોર ધોતિયુ કે આ હથોથ આપે

ગોદાવરીબાંધ એમ વિચરે કે ‘મારાજને મારા ઉપર રીસ ચડી છે ને મને મારવી છે, હવે એમને તો દેખતું નથી એટલે મને આંખને કેમ

મારી થકે ? તો હ જ પાસે જીમી રહું’ તો મારાજને મને મારવાની સગવડ રહે ને તેનો કોષકર્ષ થાય’

વાતે ય સાચી માધવજી મહારાજ એવા રીસાળ કે જે ગોદાવરીબાંધ એનો માર ન ખાય તો પોતે છાતી કૂચવા મડે વળી આ એવ માણસની તકરારમાં કોઇ ગામનોડકથીય વચ્ચે પડાય નહિ જે મારાજને ઠપકો આપે તો પણ માધવજી મારાજ કપાજ ફૂટે, એના ખારા પછી એને કોણુ વારે ?

માધવજી મહારાજ પોતે કહે છે કે, ‘હું કેટલો નગણો કહેવાઉ કે ઉત્તમ શીલ ને ચારિત્ર્યવાન સ્ત્રીના ઉપકાર જુની જાઉં અહો સ્વભાવ કેવો બળવાન છે ! એની દવા જ નથી’

એક દિવસે ગોદાવરી માતાનો ખરી કસોટીનો સમય આવ્યો મારાજ આંગેો પણ અડો પુરુષાર્થી કાં માળા ફેરવતો હોય, કાં કાંઈ પણ કામ કરતો હોય સખણો ન રહે સુએ નહિ તોય આશ્રમના ફૂલગાડના ખામણાં સાફ કરે એમાં તે દી આશ્રમની વાડ સરખી કરનાં માધવજી મારાજને સપ કરચો ગામે ધોડા દોડાવી ઉતારવાવાગાને એતાવ્યા પણ જીતરે નહિ લોકોને મારાજની ઉપાધિની સાથે ગોદાવરી માતાની વ્યાધિ થઇ પડી માતાજી કહે ‘હું વાનમાં પડું’ દોટ દમે ગામનાં બાલુએ જાડીને સખજીવ્યાં કે ‘માવડી ! મારાજને કાંઈ થાય પડી કુવે પડજે ઉતાવળી થા માં’ બગવદ ના ડોક્ટરે ઇન્કેશનથી માધવજી મહારાજને સર્પ ઉતાર્યો ત્યારે માતાજી સમજ્યા

આવી જોગમાવા જેવી ગોદાવરીબાંધને લય કરે એવો કેન્સરનો રોગ થયો માધવજી મારાજે સાર વારમાં ખામી ન રાખી પૈસા ટકાની મૂડી માતાજીનો મદવાડમાં ખર્ચાઇ ગઇ ગોદાવરીબાંધએ ના પાડી છતાં પઢરપુર પત્ર લખી એના લાઇઓને તોડાવ્યા તે આવ્યા ખરા પણ બહેનને હેન કે ઉમગાકો ન આ ચો મળી ને એનાં દેશમાં આલ્યા ગયા

ગોદાવરીબાંધને એના ધણીની જ ચિંતા હતી કે ‘મારા મન્યુ પછા મારાજનું કોણ ? એને કોણ સાચવશે ?’

માધવજી મારાજે ગોદાવરીઆધને જમનગર
હોરપીટલમાં દાખલ કર્યાં પણ પાસે પૈસો ન રહ્યો.
કોઈએ કહ્યું 'ફાલ્ગુ શેઠ પાસે પહોંચો, દયાળુ છે.
મદદ કરશે.'

શેઠની ઓફિસે માગજને દોરીને કોઈ લઈ
ગયું. એને કાયમ દોરનાર તો પથારીવશ હતું. શેઠ
તો મળ્યા પણ કહ્યું કે: "હવે હું મદદ કરતાં થાક્યો
છું, મને હવે શ્રદ્ધા નથી." મુનીમને કહ્યું: "આને
પાંચ રૂપિયા આપોને."

માધવજીને દોઢસો રૂપિયાની જરૂર હતી. પાંચ
રૂપિયાએ શું થાય ! ન લીધા.

મુનીમે કીધું, "મારાજ, કાંઈ જાણતા હો
તો દોરો કે આશીર્વાદ આપો ને શેઠનો દીકરો ગાંડો
થઈ ગયો છે, ઇ જો સારો થઈ જાય તો તમે માગો
એટલા રૂપિયા શેઠ આપશે."

માધવજી મહારાજ કહે "અરેરેરે ! મારો
દોરો જો અટાણે ચાલતો હોય તો મારી ઘરવાગીનો
જ રોગ મટાડી દઉં ને !"

જાણકાર કહે : "મારાજ ! લાગે તો બાણ
નકર થોડાં. શેઠના છોકરાનો દોરો કરોની !"

દૂખતો માણસ તરણું પકડે એમ મારાજે શેઠના
છોકરાને દોરો મંત્રીને બાંધ્યો. શેઠપુત્રને સાવ સાફ
થઈ ગયું. શેઠ માતાજીની સારવાર માટે હજારો રૂપિયા
ખર્ચ્યા. પણ કે-સરે. ગોદાવરીઆધનો પ્રાણ લીધો.
માધવજી મારાજને અને માતાજીના દેહને શેઠની મોટર
જમનગરથી વસોડા મેલી ગઈ. વસોડા ગામે માતા-
જીના દેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. માધવજી મારાજ
હવે આશ્રમમાં એકલા રહે છે, ગામ એને સાચવે છે.

નોંધ:- ગોદાવરીઆધના મૃત્યુ સમાચાર મને
ખામોદર મળતાં માધવજી મહારાજ પાસે હું ખર-
ખરે ગયો. ખુદશા મકાનમાં મારાજ એકલા ફાં ફાં
મારતા હતા. મારો અવાજ બોળખી, દોડીને મારી
પાસે આવી રોઈ પડ્યા. અંધની આંખયુંમાંથી આંસુ-
ડાની ધારે આપણને વધુ કંઈશામય બતાવી દે છે. હું
પણ શોકમાં ધડીલર ગરકાવ બની ગયો.

*

બાઈ કો'ને કિયો દેશ !

વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાળકે વેશ.

રામ લખમણ વન ચાલ્યા ને સાથે સીતા નાર,
ત્રણે જણાં પંથે પડ્યાં. એને પૂછે પૂરની નાર-બાઈ કો'ને.

પૂછ્યા સરખી વાત રે બાઈ, પૂછું છું હો નાર,
રોષ ન આણો રૂદે, અમે ગામડીયાં ઘરનાર-બાઈ કો'ને.

આવા રૂપાળા બે બટાવડાં, ને સરખા સરખી જોડ,
આમાં તમારો સ્વામી કિયા, થઈ અમારે હોડ-બાઈ કો'ને.

ઝોતરાખંડમાં અજોધ્યા, ને એ અમારું ગામ,
સસરો મારે ભૂપત ભારે, દશરથ એનું નામ-બાઈ કો'ને.

રાજ પાસે વચન માગ્યાં, માગ્યાં પોતાને કાજ
પોતાનાં રાજ આપ્યાં, અમને તો વનવાસ-બાઈ કો'ને.

ગોરા છે મુજ દેરીડા, મુજ સ્વામી લીને વાન.

નંધણું કેરી સાન કરીને, બોળખાયા ભગવાન-બાઈ કો'ને.

મારાં સ્વ માતૃશ્રીને નવરાશે મારી પામે પગ ચંપાવવાની પ્રીતિ ભરેલી આદન હતી. એટલે દરરોજ બપોર સાંજ ખાટવાની પંચતે બેસાડીને અને પગ દમાવવાની આદા કરે.

આ રીતે એક દિવસ હું પગ ચંપી કરતો હતો, અને માનાજી આડે પડ્યો માળા ફેરવતાં હતાં. ત્યાં મારી ભાણેજ આવી, થોડી આડી અવળી વાતો કરી અને કહે :

“મામા, તમને કોણ વધુ વાંધું, મા કે આપુ?”

મેં ધડ કરતાં કહ્યું: “મા”

ડોહાને લાગ્યું હશે: પોતે છંદગી જીતી ગયાં છે. એક માતા માટે આનાથી વધુ ગૌરવ કયું હોઈ શકે? જિંદગીમાં પ્રથમ વાર જ ત્રાહીતને મુખે પુત્ર આવે એકરાર કરતો હોય એ ધડી ધન્ય કેમ ન કહેવાય?

આજે ડોશી હવાત નથી, પણ મેં જે જવાબ આપ્યો છે તે મારા એકનો જ નહીં હોય, જગતનાં અધિક નરનારીઓનો પણ હશે એવી મને ખાતરી જ છે. જગતના અધા ૨ હાપુરોનો પણ એક જ વાત-માતાની મહત્તા કથી ગયા છે. દરેક ધર્મોમાં પણ એ જ ઉપદેશ નથી થયો?

એટલે જ કવિકુળ એવા ચારણકુળમાં માતાનું-જગદંબાનું મહાત્મ વધુ વિવશી રહ્યું છે. પરમેશ્વર જેવા પરમેશ્વરને પણ નારી થવું પડ્યું, ત્યારે જ કવિશ્વરોએ આદર્યો.

એથી જ ચારણી સાહિત્યમાં કેર કેર નારીની મહત્તા ગવાઈ છે. નારીનાં રૂપ, ગુણ, પ્રેમ, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, શુદ્ધિ, વીરના, અને શક્તિનાં ગાણં ગાતાં ચારણો થાક્યા જ નથી.

આ વિશાળ કવનમાંથી શું આપું, શું ન આપું? તે જ સવાલ છે. તોય સાગરમાંથી કેવળ અંજલિભર કશુંક આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોએ કાવાદવાથી રાજ બધાની પાડીને પેશ્વાઈ સ્થાપી કર્મે બ્રાહ્મણ મદી ક્ષત્રિય થયા.

આ પરંપરામાં પૂનામાં નાગવલ્લભ પેશ્વા થયો. તેને તેના કાકા રાધોબાએ દગાથી કાપી નાખ્યો. પેશ્વાઈ પચાતી પાડી

ભક્ષમથા મરતો ત્યારે મૂળ નીચી કરી ગયા હશે, પણ નારાયણગવની માતા ગોપીકાબાઈએ માથું જાંચક્યું ને રાધોબા સામે તરવાર ઊઠાવી. એ પરાક્રમી નારીએ વિરતે હગપીને નસાડ્યો.

મહારાષ્ટ્રની એ વીરનાગીના પરાક્રમે ગુજરાતના એક ચારણ કવિની છાંતી ફાટકાટ થઈ જગદંબા સરખી એ નારીમાં પરાખાનાં જ દર્શન કર્યા હવે

નામ છે એનું કવિ રમણપ્રજી મોતીસર. ગુજરાતનો ચારણ કવિ મહારાષ્ટ્રી નારીમાં ક્ષત્રિય-વીરના જીવે છે એનું હૈયું હીનોને ચડે છે. એમાંથી ગીત રચાય છે કાવ્યની સંજ્ઞાની ગોપીકાબાઈએ અમર કરીને ઇતિહાસને પાને અવિરભરણિય કરી દે છે:

દશે દેશ ઘાઘરે હેકણી ફ હોયે
ગરદ પત્ર વટ હુઆ સુરચંદ ગો આયે
બાર ભાયાં સંજ્યા ગોપીકાબાઈએ
ભાગિયું દેવર રે કટર ભોમકાએ...

બધા દેશો એ ઘાઘરા-નારીને કારણે ભયથી અસ્થિર-એકના બે (પરાજીત) થઈ ગયા. પકડો સૂકાં પાન જેવા બની ગયા, સૂર્યચંદ્રને પણ આ નારી માટે ગૌરવ બપવ્યું.

રાણી ગોપીકાબાઈએ પોતાના સરદારને તૈયાર કર્યા. અને એ ભાબીએ દિયર રાધોમાના દગાને ભાબી કાપી નાખ્યું.

અધઘડી તેગ 'ઝાલી નહીં' અગાધએ
નેગ ગણી નયુંસક તણે જશન ગાધએ
શંક ધરિયો નહીં સાંકડી સગાધએ
લાળ દળ વેરિયાં ભાઈ રી લુગાધએ...૨

એ કાયર રાધેઆ અને તેના સરદારોએ રાણી
સામે અધીં ઘડી પણ શસ્ત્રો ઝાલ્યાં-ચલાવ્યાં નહીં,
માટે હે સત્યના આગ્રહી નિતીમાન કવિશ્વરો ! એ
પૌરૂષવિહીનનો યશ ગાશે જ નહીં.

દિયર ભાભીનો નજીકનો નાતો એ ગોપીકા-
બાઈએ ધ્યાનમાં લીધો જ નહીં. આ રીતે ભાઈની
પત્ની (ગોપીકાબાઈએ) એ દિયર (રાધેઆ)નાં
બડાં દળને કાપી નાખ્યું.

મૂંછ ઉતારિયું નૂર-વેહમાણીએ
વળે તાઈ હેડંબચી તેણે વાખાણિએ
પરો કાઢ્યો ખરો સમંદ્ર એ પાણિએ
રઘુ મહારાજને ગોપીકા રાણીએ...૩

—એ બ્રાહ્મણિયે મરદોની મૂંછોનાં પાણી
ઉતારી નાખ્યાં. ફરીથી હું (કવિ) એ હેડંબાની માસી
સરખી મહાકાય નારી ગોપીકાબાઈને વખાણું છું કે
જેણે રાધેઆ જેવા નરને સંગ્રામમાં પરાજિત કરીને
સાગરની પેલીપાર તગડી મૂક્યો.

તેમ ભાળે મસર હસે છે તાળિયું
ગારણે બારણે બૂઢિયું બાળિયું
ફાસીએ લગવ્યાં પાઘડી ફાળિયું
વંચી પોરસ કરે ઓઢણા વાળિયું...૪

—આ વાતને વ્યંગ પૂર્ણ રીતે એક બીજને
કરતાં ઘરો ઘર આગાલ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ એક બીજના
હાથમાં તાળિયો આપતાં હસતી હતી. કાયર એવા
રાધેઆએ પાઘડી ફાળિયાં-પોરૂપની નિશાની લગવ્યાંની
વાત કરતાં સાડી પહેરવાવાળી-નારીઓ (રાણી ગોપીકા-
બાઈ માટે) ઘણા પોરસ-ગૌરવ કરતી હતી.

આવી વીરાંગનાને બિરદાવનારો આપણો યુજ-
રાત-સૌરાષ્ટ્રનો જ એક કવિશ્વર હતો એનો પોરસ
આપણે પણ કરવો જ રહ્યો.

ગયા જમાનામાં સિંહણ મૃગની એક વિશેષ
પ્રેમકથા હશે. એ પણ ઠીક ઠીક લાંબી હશે. પણ
આજે તો એ કથાની અસ્થિ-કરચો જ હાથ આવે
છે. માત્ર ચાર દુહા જ મળ્યા છે.

નારી માત્ર ખલિદાનની મૂર્તિ, છે ને પછી તે
માનવને બદલે પણ નારી હોય. એ પોતાની ભાવના
પાછળ ખપી જવાની જ. સિંહણ મૃગની પ્રેમ-થા
કોઈ ચારણ કવિએ માનવ પ્રેમકથાને અનુદક્ષીને પણ
પણ રૂપક યોજીને રચી હોય. મૃગનો મૂળ અર્થ સિંહ-
થાય છે.

એમાં ભરપૂર ત્યાગ બલિદાનની ભાવના સભર
પ્રીતિ વિલસે છે. અંતે સિંહણનું બલિદાન એના
નારીત્વને ઓપાવી બળ છે.

બડું જીવ તવ કાજ, જે પ્રિતમ અંતર પડું ?
સંઘની કે કળલાજ, જે મૃદ પેલી નહીં મડું...૧

—પ્રિયતમ ! મૃગ ! જે મારી અને તારી વચ્ચે
કશું છે હું પડું તો મારો આત્મા દુઃખ શોકની
અજવલિત આગમાં પળ્યા કરશે. જ્ઞાનમ ! જે તારાં
પહેલાં ન મડું તો મારું સિંહણનું કુળ લાજે.

હે મરણું હેકવાર, હું જીવડું લાલચ કરું
એ ન હાંચ કરતાર !, જે કછુએ અંતર ઘડું...૨

—સહુ કોઈને એક દિવસ મૃત્યુનો ગ્રાસ થવાનું તો
છે જ, તો પછી હું શા માટે મોતથી ભય પામીને
જીવવાની લાલચ રાખું ? અરે, ભગવાન ! હું મારા
પ્રિયમતથી જુદાઈ રાખું— મરવામાથે છેડું રાખું એ
વાન તો ક્યારેય બનશે નહીં.

એ ગળ બાંધી પ્રિત, મૃદ કું તો શોભા ભઈ
અળ મરવે કીરાત, અંતર જ ન પાડે દઈવ...૩

—જે યવું અશક્ય છે એ કરીને મારી સિંહણ-
ની સાથે-મારા પ્રાણ સાથે પ્રીતિ બાંધીને આ મૃગે
તો પોતાની જાનને શોભા અપાવી છે. પણ હવે
જ્યારે પ્રણય માટે મોતને ભેટવાનો અનિવાર્ય શિરસ્તો
પાળવાનો સમય આવ્યો છે. ત્યારે હે દૈવ ! તું

અમારી વચ્ચે જુદાઈ - છેદું પાડીશું માં.

મૂઓ પે મરજાઉં, કું ન જાને કેશી લાઇ
સાચી પ્રિત સુનાઉં, મૃદ પેલી સંઘન મૂઢ...૪

—આ મૃગ મરે તે પહેલાં જ મૃત્યુને ભેદું,
પછીથી તો કેણુ જાણે શું થે યાવ ! માટે પ્રીતની
સાચી રીત સમજવું—સંલગ્નું, (મૃત્યુ આગમું) તે
જ યોગ્ય છે. આ રીતે વચ્ચે કચલી તે સિંદણ—
મૃમ પહેલાં જ મૃત્યુને ભેટી.

૩

કદરદાની પણ નારીની જ. એ દુશ્મનની પણ
કદર કરી જાણે છે. પોતાના જીવનને કરનારની વીરતા-
ને પણ નારી વખાણી શકે છે. આપણે ય એની
સાગર પેટાઈનાં વખાણ કરવાં જ રહ્યાં.

દુર્ગાદાસ રાઠોડ વીર અને સ્વામી ભક્ત લેખે
નામના કમાઇ ગયા. પતિના શત્રુની વીરતા નારીના
દેખામાં કેવો ભાવ જગાડે છે ! એક ચારણ કવિએ
દુર્ગાદાસના શત્રુઓની પત્નીઓને મુખે જ વાત—ભાવ
કહેવરાવીને આપણને એક મોતી જેવું બહુ મૂલ્ય રસ
સભર કાવ્ય આપ્યું છે. કાવ્યની યુક્તિ અતૂટી છે.
શત્રુનારી પોતાનાં નૈરાશ્વ્યમાં જ પ્રચ્છન્ન રીતે દુર્ગાદાસ-
ની વીરતાની પ્રસંશા કરે છે. કવિએ ભારે સુખેજથી
શુંગર અને વીર બંને રસો પ્રયોજ્યા છે.

રિમહર ચી ધરણુ ભણુ અમ રાણા
સાર વિચ્છા અનિ રાઈહર .
કંત ! માથે થારે કંત કમંધ જ
કૂજર કંત કંમ ચોળ કરા...૧

—અરે ઓ રાઠોડ રાજા, દુર્ગાદાસ ! તારા
શત્રુઓની નારીઓ ઋણીઓ પોતાના પતિ પ્રત્યે
કહે છે કે, તારા (દુર્ગાદાસ) સિવાયના અન્ય રાજાઓ
સત્વ (વીરતા) વગરના યર્ષ ગયા છે. હે નાથ ! તારે
માથે કબંધના બિરંધારી રાઠોડ દુર્ગાદાસરૂપી કાળના
નંત બીડાઈ રહ્યા છે. એવે સમયે હું કયા હોશે
હાથી દાંતને—મારા ચૂડાને રાતા રંગે રચું ?

અરિ રિ ધરણુ ભણે અસાહિત
બજડે ત અરિહર ઘરબોળ

આહવે સાંમ સરસ ભૂએ વડે

કમ કરી ચૂડે ચડે કંકોળ ?

—અરે આસાજના પુત્ર, દુર્ગાદાસ, વેરીની

પત્નીઓ આમ કહી રહી છે: તે તારી તરવારના પાણી
વડે વેરીઓનાં વંશજોના ઘરો ખૂડાડી દીધાં છે. આ
પૃથ્વીમાં મહાવીર એવો તું અમારા રામીઓ સામે
સંગ્રામમાં હો ત્યાં કેમ કરીને અમારે ચૂડને લાલ
રંગ ચડે ?

અનડ દુરા બળંગી અમ આખે
બળદળ ભાંજણુ હાર બગાં
રે, તું નાઉ કશળ નહ રાખે
રહે ન ચૂડાકા કેમેય રંગાં

—અનખીવીરોના વંશજ એવા રાઠોડ, દુશ્મ-
નોની અર્ધાંગનાઓ આમ કહે છે : ખડગવડે અરિ-
દ્યોને કાપી નાખનારો એવો તું, સંગ્રામમાં, અરેરે,
મારા પતિને કુશળ—જીવતો તો નહીં જ રાખે. એટલે
કેમેય કરીને મારા કરવલ્લયને કસબલ રંગ તો રહેશે
જ નહીં.

શાનવ કળતક હેડા કરશી
સજડે તમ કિયા સહી
અણુરંગિયા ચૂડા ઉતરિયા
રંગવા ચી ખાતી રહી ૪...

—ઓ મારાશ્વ દુર્ગાદાસ તું શત્રુના કુળ સુકનિ
ઉછેદ કરી નાખીશ. એમ તારા શત્રુની અર્ધાંગનાઓ
કહેતી હતી. તે પ્રમાણે જ તરવાર વડે કરી બતાવ્યું.

એથી વેરીઓની નવવિવાહિત નારીઓના
હાથીદાંના ચૂડાના રંગના વગર જ જીતવા—તેઓ વિધવા
થઇ. ચૂડાને લાલ રંગવાની હોંશ તો તેમના મનથી
મનમાં જ રહી ગઇ.

૪

‘ભલિયું’ વણુ ભણા, નર કોઇ નિપજે ના’
એવો દુહો કાંઈ ખોટો ગવાયો નથી. ગાનારો સારી
જિંદગી નારીઓના જીવન—મનના ખૂણે ખૂણે શોધી
વળ્યો હશે. છેવટે ઉપરના અર્ધચરણમાં સાર આપીને
સાગરને ગાગરમાં જ સમાવ્યો.

આપણે એ વીરતાપર ઓળખાણ તથા નારીના મનોવૈભવને નિહાળીએ.

એક ઈંમર લાયક રાજપુત કન્યા માટે વરની શોધ થતી હતી, તે વેળા જેની નસેનસમાં ક્ષત્રિય-વટનો નશો-લાવના વ્યાપી ગઈ છે એવી એ રાજ-પુત કુમારીએ માતા પાસે હેંચું ખોલ્યું.

પ્રગટ રીતે રાજવણુ કહે છે : “ કાયરની શમ્યા-આગી નહીં થોઉં.” પણ એ મનોલાવનામાં પ્રચ્છન્નરીતે કાયરની માતા થવાની અનિચ્છા પણ વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાયર પતિથી કાયરપુત્રો જ થાયને !

સમગ્રલાવ કાયરતાનો વિરોધી છે. વીરપતિની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવેલો આ લાવના આવેગ છે. સાથે શુંગાર-વીર બન્ને રસોના તાણાવાણા વણાઈ ગયા છે.

જરા સાંભળો, ક્ષત્રિયકુમારી શું કહે છે ?

રાંઉ લડે ભડ ઊગરે, નર કે’ શો પો’ માયે તેણિ આગળ કસ ખોલતી; લાજ મરૂં હે માયે..૧

—રાજઓ સંગ્રામ ખેલે, ત્યારે થોદાઓ બચીને લાગે ! આ પૃથ્વીમાં, એવા પુરૂષો શા માટે થતા હશે ? અરે ઓ મા ! એવા કાયર નર આગળ મારાં કાપડાંની કસો છોડતાં હું તો લાજ-થરમથી મરી જમશ.

કડિયાં કટારી થકાં; ઘર હથિયાડું જાએ તેણિ આગળ કસ ખોલતી, લાજ મરૂં હે માયે..૨

—કમરમાં કટારી હોવા છતાં ય જેના હાથ-માંથી પોતાનું ઘર-સંપતિ ચાલ્યાં જાય છે—પારકાઓ લઈ જાય છે. ઓ મા ! એવા કાયરનર આગળ મારા કંચૂકીબંધ ખોલતાં હું તો લાજ જ મરીશ.

ઘોડા પાખર સો અસલે, સીમજ રૂંધ્યા જાણુ તેણિ આગળ કસ ખોલતી, લાજ મરૂં હે માયે. ૩

—જેને પોતાની જ સીમમાં અટકાવીને શત્રુઓએ શસ્ત્ર-બખતર, પાખર સાથે અશ્વપણ પકારી લીધો છે, એવા નામદર પુરૂષ પાસે મારું જીવસ્ત્ર ખોલતાં ઓ માતા ! હું ક્ષોભ-થરમથી મરી જ જમશ.

શિશ ઝટકો જે સહે, સાચી કિયાંક રોડ તેણે આગળ કસ ખોલશું, લાંબી બાંહે મરોડ...૪

—જેણે શત્રુઓ સામે સામી છાતીએ માથાના ધા સહા હોય, એવા શરવીર નર પાસે તો ઓ મા ! હું મારી બાંહેને અલમેલા વળાંકો આપી ને કંચૂકી બંધ ખોલીશ. બાકી-આજે તો પૂછવાનું મન થાય છે.

મરણો દેણો મારણો, શરણાયાં સાધાર કેા’ એ રાણી કેથ ગમ્મ, જણુતી જે બેધાર ?

૫

નારી કેવળ વીરાંગના જ નથી. ખીલું ધણું છે. માણસના હીર પારખનારી—ઝવેરી પણ છે. એની શુદ્ધિ તિક્ષણ અને નજર લાંબી છે. કેવા કેવા માણસો પાસે રાખવા એની એ પતિને સલાહ પણ આપી જાય છે. ધ્રોળના ઠા. જશાજીને એનાં રાણીએ ક્યાં નહોતું કીધું કે :

થોંડા ખોલો ઘણુ સહો, નહચે જે નેઠાહ સો પરવાડા આગળો, મિત્ર કરી જે નાહો તો આપણી વીરાંગના પણ પતિને કહે છે :

હાકાં વાગા ધીર મન, ચંત ન ફાકા હોય ઓને મારા ઠકકરાં ! હિરા જ્યેાં ગળ પાયે....૧

—સંગ્રામમાં હાકલ-પડકાર થયે જેનું મન ધીરજથી ભરપુર રહે છે, ચિત વ્યાકુળ થતું નથી. એવા વીર ને તો હે સ્વામી, તમારે હીરા માફક ગળે બાંધી રાખવો.

હાકાં વાગા ધીર મન, પરત ન ફેરે પીઠ ઓને મારા ઠકકરાં ! આદર દીને અકુ...૩

—યુદ્ધનો લડકાર થયે જેનું મન સ્થિર-ધૈર્યવાન રહે છે. અને જેઓ એવે સમય પીઠ ફેરવી-ને નાસી જતા નથી, એવા વીરોને તો ઓ નાય ! આપણે આંગણે ઘણા આદરમાન દબને રાખજો.

૧ કવિવર ખસરદાસજી કૃત ‘હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા’ માંથી.

રાવતિયાં ! રાણી કહે, તારું ભલું કે જતન ?
તૂટે તા ગૌ રહે, સોહી દિહાડો ધન....૩

—રાણી પૂછે છે “સરદારો ! આ કાયાનાં
જતન સારાં કે ત્યાગ ?” ત્યારે સરદારોએ જવાબ
દીધો : “જે દિવસે આ કાયા શસ્ત્ર વડે કપાઈ જાય
અને કુળ ગૌરવ અવિચળ રહે એ દિવસને ધન્ય છે.

ત્યાગ બલિદાનની ભાવના જોઈને ચારણ કવિથી
મૂંઝા નથી રહી શકાય

એક મીંદડીએ કૂતરાઓના ટોળાં સામે બચ્ચા-
ના રક્ષણ માટે લડીને મરણ નોતપું. આડે દહાડે
છેટથી એકાદ કૂતરું જોઈને યે ભામી પૂછડીએ નારી
જવાની વૃત્તિવાળી મીંદડીને બચ્ચાં માટે એ સ્વભાવ-
ગત વૃત્તિને તજીને કૂતીતળ સામે સામી છાતીએ
સૂત્રીને સરગાપરના બાજળાં પરિચાણ કરતી જોઈએ
બલિદાન-ગાથા રચી.

નર બિલાડો તો કૂતરાનો ધૂરકાટ સાંભળીને
જ કયું નો યે છૂ થઈ ગયો હોત, પણ આતો નારી
હતી, માતા હતી, એનાથી ભગાય કેમ ? એના પગે
માતૃત્વના ગૌરવની કુદરતી સાંકળો પડી ગઈ હોતે !

મળે બસાડી કૂતરાં વેઠ માતી મસાંદ
જણા લઈ કશા કંમ ધરે જશી ?
પિંડે રા વાસ વચ આવ ઠાડી પડી
ન જવા જીવતી પામ નાશી ...૧

કૂતરાં અને બિલાડી નો મોટો થતાં મકાયુદ્ધ
મધ્યું. બ્યા બિલાડો રહેતો હતો એ ઘરના કુળીના
જ્વાનતળ વચ્ચે એ મીંદડી બોઝાઈ ગઈ, કૂતરાઓ તેને
કહેલા કાચાં ! “તું તારાં બચ્ચા લઈને અમારી
વચ્ચેથી સલામત કેમ કરીને જાવશ ? અર્થાત નહીં
જ જઈ શકે. ઘણીવાર અમારા પંખમાંથી છટકી
જનારી એવી તું આજ અમારા સંજ્ઞમાંથી જીવતી
જવા પામીશ નહીં.

આઠ દશ કૂતરાં, મની પંડ એકલી
સેટીયાં લેટીયાં ન કે સારાં
મૂજ ઊલે બચ્ચાં કેમ મારાં મરે ?
મૂવા કેડ બચ્ચાં મરે મારાં...૨

—આઠ દશ કૂતરાંની ધીંગણ હળુ. બચ્ચાં
સહિતની મીંદડી એકલી-નિસકાય હતી. પૂંછડે અને
શરીરે લટ્ટરિયાંવાળાં કૂતરાંઓ ધણાં ભૂંડાં-કૂર હતાં
એમને બિલાડી કહે છે : “હું જીવતી હોઈ ત્યાં લગી
મારાં બચ્ચાં કેમ તમારાથી મારી શકાય ? મારા
સંતાનોના પ્રાણ તો મારા પ્રાણ લીધા પછી જ તમે
લઈ શકશો- પહેલાં નહીં”

ઉપડે નૂર ઝટ લથથ બથથ આવિયાં
ઝંઝેડી પૂછડે ગળે ઝાલી
કુશળ રાખવો બચ્ચાં ડીલ ભૂકકા કિયા
હરિ ભજતી મની સરગ હાલી ૩

—અને એ માંજરીને મૂએ માતૃત્વનું બાજળું
તેજ જળકળ્યું તુરત જ એણે જ્વાન કટક સાથે પંખ
દોતો વડે-દારૂ મદનપુદ્ધ ખેલ્યું કૂતરાંઓએ બિલા-
ડીને ગળેથી-પૂછડેથી ઝાલીને ઝંઝેડી-ચૂંચી નાખી.
આ રીતે મીંદડે એ સંતાનોને સલામત રાખવા શરીર
ભંગાવી પ્રાણ તજ્યા, અને પછી એ માતા હંરિતું
ભજન કરતી સ્વર્ગને પથે પળી.

૭

એક ચોક્કો શરીર એ નર છે, પણ અનેક
ચોક્કા-શરીરોનો સમુદય સેના એ નામે સ્ત્રી-પંખમાં સંભો-
ધાય છે. એટલે જ લોકો ફોજ આવી, મેના આવી
એમ કહે છે. ધન્ય છે આ રણા બેયાકરણીઓને કે
જેમણે આ રીતે પ્રતિપાદિત કર્યું કે નર કરતા નારીનું
મહત્ત્વ વધુ છે નહીં તો નરો સમુદાયે નારીચાક
કેમ બને ?

સમગ્રજાતી ચારણ શરિરોને વરરાજની ઉગ્રતા
આપતા આવ્યા છે. એથી જ વીરોને ‘કુવારી ધારો
વિંદ’ એવું સંબોધન કરતા આવ્યા છે, જેનો અર્થ
થાય છે. “સેનારૂપી કન્યાનો પતિ” આ ભાવ લઈને
વિપુલ કાવ્યો રચાયાં છે એવું વીરરત્ન સમર એક
ઐતિહાસિક કાવ્ય એટલે કવિવર દુરશાણ આઢા કૃત
“અમ્મ જામની મજગત” બાણીનું છે.

લગભગ ૨૦૦, વર્ષ પહેલાં જામનગરના જ
જામરાવસિંહ ઔરંગઝેબની ફોજ સામે વીરતા પૂર્વક

હાડીને કામ આવ્યા. ત્યારે કોઈ અનામી કવિએ એ જાડેન વીરનાં લગ્ન ધણી રંગેયંગે મુગલ ફોજ રૂપી શાહનદી સાથે પોતાની પાતળી જીભે અનુદી વાણીમાં કર્યાં-વર્ણવ્યા. જણે છોટી 'ગજગત' રચી નાખી. અ.પણે ય એનો રસ માણીએ.

કસણુ તાણે જુસણુ, કડાં કાંચુ કસે
લાળી અણે જળહળ નેયણુ ભાલા
વિદણી દદડી હું ચટ્ટી આવી વરણી
હવે તું મરણી પરણી જ હાલા

જેણે બખ્તરરૂપી વસ્તો પહેર્યાં છે. ઊરચાણુ રૂપી કંચૂકી કરીને પરેરી છે, અને ભાલાંઓરૂપી પાણીદાર અણિયાળાં નેણુ વાળી છે. એવી આ દિલ્હી ની લાડી પરણવા સામે ચાલીને આવી છે. તેા હે જાડેન રાયસિંહ હવે તું આ મૃત્યુ કન્યા સાથે સંગ્રામ રૂપી લગ્ન કર:

મદમત્તી ઉમની, વરહે અગ મોડતી
આગરે હાલતી ઘણા ઘણુ આડી
ફૂંત સૂં ટોપ ધૂધટ વિકટ પરો કરે
લોહ રસ ધસ લે ધંધ કમસ લેલાડી...૨

—આ શાહી ફોજરૂપી શાહનદી જીવાનીના મદથી છહેલી છે. કામવેદનાથી વ્યાકુળ થઈને બંકી-છટાથી અંગ મરોડ રચે છે. અને એવી આ નારી આગરાથી વક્રચાલ-વિકટ ફૂંચથી આડ-રસ્તેથી ઉતાવળે આવી છે.

ભાલાંથી ટોપરૂપી ધૂધટ કાઢી નાખી શસ્ત્ર-રૂપી રસ ધસી આવતાં આ રસીકી નારી સંગ્રામરૂપી ગાઢ આલિંગન હે રાજ, તને લઈ રહી છે.

રણિ સેવણે રાએયંગ જીઠ લખધિર રા -
ચડાવી તૂઝે વરમાળ આવી
ફૂંઆરી ધાર સજ, સાર શણિંગાર કરી
એ કુવર રાજના વરણુ આવી....૩

—સંગ્રામના આશક એવા જામ લાખાના પુત્ર રાયસિંહ તું જીઠ અને જો, આ સુંદરી તને ચાહીને વરમાળ પહેરાવે છે. આ અવિવાહિત શાહનદી

શસ્ત્રરૂપી શૂંગાર સજીને આ રાજપૂત, તારી સાથે સંગ્રામરૂપી લગ્ન કરવા આવી છે.

હસે લશ્ચાર ભડ ખરો. રાએળ હરો
પ્રગટ જીવે રમે જીત પાસે
હોએ હથવાહ ગળે બાંહબાથાં હુએ
રણિ પલગે પોઢિયો જામ રાસો....૪

—ત્યારે એ રાવળ જામનો વંશજ વીર દુલ્હો ઉલ્હાસથી મુક્તમને હસ્યો. સંગ્રામરૂપી જુગારમાં એ જીતના પાસા નાખી રમ્યો. લડાઈમાં પોતાની ભૂખએ ચલાવીને એ શાહી ફોજરૂપી શાહનદીને ગળે હાથ નાખી ગાઢ આલિંગન આપીને જામ રાયસિંહ તેની સાથે રણભૂમિરૂપી પલંગમાં પોઢી ગયો.

વાહ રૂડી રીતે જામને પરણાવ્યો, અરે ! આપણા વર્તમાન કવિધરો ૧૯૬૫ના યુદ્ધમાં પાકીસ્તાન સાથે લડતાં શહીદ થયેલા આપણા વીરોને આજ રીતે પાકીસ્તાનની ફોજ રૂપી પહાણુનદી સાથે કાં ન પરણાવે ? એમની યે વીરતા કાંઈ કમ નથી.

ધરતી એ નારી છે, લોકમાતા છે. પણ ક્ષત્રિયો-એ પૃથ્વીને પત્ની રૂપે જ માની છે. અને એને માટે બાખડતા-મરના મારતા આવ્યા છે. આજ ભાવનાને લીધે ક્ષત્રિયો લગાતાર દોઢ હજાર વર્ષ લગી મુસલમાનો સામે ઝૂઝતા રહ્યા છે. અને વીરતાનો અનોખો દતિ-હાસ સરભ્યો છે.

પૃથ્વી રૂપી લલિનાંગી નારીનાં અનેક કાવ્યો ચારણી સાહિત્યમાં છે. ધ્રાંગધ્રા તામે પીંપાની ગામના કનિ હલુભાઈ મહેડુએ, જસદણુ ધણી શેઠા ખાચરને પૃથ્વી રૂપી સુંદરીને મોહેલીને વરવા આવેલી ધણુ હોંશથી પોતાની પાતળી જીભ વડે વર્ણવી છે. આ હલુ મહેડુ અગસરાના કવિ હતા

સજે સોળ શણુગાર રૂપેયંગે શોભતી
જેલની જેલ ભારાથ જેલા
પરજ રા સે ધણી ધનોં છૂટે પટે
ચાર ધર વરણુ અંત ચાહે ચેલા....૧

—સોજે સજુગાર સજોધી વધુ લાવવધથી શોભા
યમાન, અને યુદ્ધરૂપી રમત રમતી, એવી આ ચારે
શિશીની પૃથ્વી ખુદની તરવારવાળા અને ત્રણે પરમના
ધણી શેના ખાચર તને વરવા ઇચ્છે છે, માટે તને
રંગ છે

હોમ ચૂના ઝાળળ, લાડ મળે હાલતી
લાજ કળ લોઅણ રંગ ચોળ લાવી
અવર ભૂપ તજે નપુંસક આજરા
અળા વછરાજ રા ઘરે આવી ર

ઝળહળતા સુવણું કકજોવાળી, લાડ કરતા
માગતા મુખે કુળની લાજરૂપી શરમના લાનરગને
નેત્રોનાં ખૂણામા લાવતી આ પૃથ્વીના અનેક નામદ
રાજાઓને તજીને આ પૃથ્વીરૂપી સુદરી હે વાઝા
ખાચરના પુત્ર, સામેથી તારે ઘરે ચાનતી આવી છે !

નેનણ કાજળ બજે, પાઉ ઝાઝર નેચ
વાળ મોતી ઠવે કનક વરણી
પોહવી ભૂપાળ નરમાન મૂકે પરા
મથી ઓઠા હરા તૂંચ પરણી ૩

—અખોમાં કાજળ આંજ, પગોમાં રણચુનાં
ઝાઝર નૂપુરો પહેરીને, વાળો વાળ મોતી કાસેરી આ
હેમવરણી પૃથ્વીરૂપી સુદરી ઓ ઓઠા ખાચરના
પોત્ર, આ ધરતીના ખીખ નિર્માણ નૃપતિઓને છેડા
તજીને તને જ પરણી છે

મહમતી ધૂમતી સેહજ ભૂલાળ મખી
છત્રપતિ દોઅેજ પલા છેડે
ખાચરા રાઉ તૂ સાથ રિજે ખગી
જરૂ વસધા વરી હાય જોડે ૪

—મદોમરન અને અરિયર, જરા મોગો મુખ
વાળી અનેક રથજે ધૂમતી એવી આ પૃથ્વી ખીખ
રાજાઓને છેડે છેડીને આવી છે અને ખાચર રાજ
શેનાખાચર તારા પર સાચા દિને રીઝી મોઢાંને આ
સુદરી વસધા તને હાય જોડીને ગરજથી તને પરણી
છે

આવા રંગીના લગન કરાવવા માટે એ રંગીના
રાજા શેના ખાચરે કવિને નવાજી જ દીધા હશે પણ
હવે તો 'તે દિના દિવસો ગયા એ જમાનો પેઢી
ગયો

અનુપમ અંખીકા

મલકત મુખ છવકત ધૌવન, ધરા નૈના હાળતી,
પિતુ માત જે આજ્ઞા કરે તે પ્રેમપૂર્વક પાળતી,
વાલમ તણો થઈ વીરડો, સહુ ભાડુંને સભાળતી,
કુળવાન એરી દેવ કન્યા, આગણા અજવાળની-૧

આખ્યુ અમીરી, ચલ્ય ધીરી કથને કામણ કયાં,
શણગાર સોજે સજ્યા સુહર, ધન આલુપણ ધર્યા,
સૌવન ઘડેલી સુદરીના, પનોતા પગ પરવર્યા
રધિ સમૃદ્ધિ સુખશાન્તના, બહાર સૌલ ગયે ભર્યા ર

ગિરિવર શુક્રાની ગોદ બેમી ગહન જીવન ગાળતી
શક્તિ બળે નણ્યડીકા, સામ્રાજ્ય પણ સભાળતી,
ધરણી કરી અદભૂત કરણી દૌર્ધ મુખ પર ધરતી,
એવી અનુપમ અંખીકની અતરેથી આરતી-૩

—બળદેવમાઈ નરેલા

ભાવનગરમાં મહારાજ વખતસિંહનાં રાજ. એ જમાનો ધારે એની જમીન અને મારે તેની તજવારનો. ઠાકોરે તલવારની ધારે છસો ને છાસઠ ગામ ધરે કરેલાં.

એ કાળે રજપૂતો ભોમકાને માથા સાટે ગયતા. આઠ આઠ દિવસ સુધી ઘોડાના તંગ હીલા કરવા જેટલો પથ વખત ન મળતો. ડુંગરની અધોલ્યુમાં સાવજોનાં એકાં પાણી પીને દિવસો ગાળતા.

ઠાકોરને એક પરમાર રાણી હતી. પણ મોરલી માથે મણીધર ડોલે એમ ઠાકોર પરમાર રાણીના પ્રેમના પીળરે પુરાઈ રહેલા. આમ પરમાર રાણી સાથે ઠાકોરના લાખ લાખ રૂપિયાના દિવસો પસાર થઈ રહ્યા છે.

એમાં સમાચાર આવ્યા કે ખંભાતના નવાખ પાસેથી સિતોર હમ્મર કોરી રોકડી ગણી તળામ લીધું છે તે તુરદીન જેવા દગલખાજને હાથ પડી ગયું છે.

ઠાકોરે પોતાના ઉમરાવ ભા દેવાજીને હુકમ કર્યો કે તૈયાર થઈ જાઓ. ભા દેવાજીએ મોતીના દાણા જેવા વીણાઉ વીણાઉ રજપૂતો તૈયાર કર્યા. જરણ દહને રૂપિયાની છાપ ભૂસેડી નાખે એવા અવળ-કંધા રજપૂતો ભાની દેખરેખમાં લઈ તળામ ઉપર ગયા. ઠાકોર વખતસિંહ માટે કહેવાતું કે :

કસાં સાંસાં કેવિયાં, અંખર અધર અળેસ;
ત્રેવ ઝોઝાંતા ત્રાટકે, વીજ, ગરજ વખતેશ.

તુરદીન ગઢમાં રહીને ગોડીવોને મૂંઝવે છે. ગઢમાંની દારૂગોળાની રમઝટ બોલાવે છે. ગઢ તૂટતો નથી અને ગોહિલો ગઢને ઘેરીને પડ્યા છે. તુરદીનનો લાલો નેએ ફરકતો જોઈને ભાની છાતીમાં કડક-કડક તેલ રેગાય છે. આમ દિવસો ઉપર દિવસો પસાર પાયા છે. ઠાકોરને લાગ્યું કે ગઢને પડતાં વાર લાગશે.

એટલે ચાકર ભેળું ભા દેવાજીને કહેવરાવ્યું કે “ભા રજ આપે તો બે દિવસ પોતે ભાવનગર આંટો દઈ આવે.”

યુદ્ધના મોરચા ઉપર ભાનું મોટું થોડું મરડી ગયું. ભા ચાકરને કહે કે: “હા ભા! જુવાની છે. લાલે બે દિવસ આંટો દઈ આવે.”

અખો લાગીને ઠાકોરભાની રજ ત્રેવા આવ્યા. ત્યારે ભા કહે: “જે જે હો! બે ઉપર ત્રીજી રાત ન થાય!”

ઠાકોરે થોડાં માણસો સાથે થોડો દોડાવી મેલ્યો. વહેલું આવે ભાવનગર. ઠાકોરને તો રણ-સંગ્રામમાં રણવાસ સંભરેલો. પરમાર રાણીનાં એવાં આકર્ષણ તે આવતાં વેંત રંગરાગમાં પડી ગયા; એક ઉપર ખીજે ને ખીજા ઉપર ત્રીજે એમ દિવસો વહી ગયાનું ઝોહણા સરખું ઠાકોર જુની ગયા.

અહીં ભા દેવાજીને ખાનગીમાં ખમ્મર મળ્યા કે આવતી કાલે તુરદીન દરવાજા ઉઘાડીને સીધો હલ્લો લઈ આપવાની તૈયારી કરે છે. ભા દેવાજી ભાવનગરને ફેડે મીટ માંડે છે, પણ ક્યાંય ઠાકોર આવતા કળાતા નથી. ઠાકોર ફોજ ભેળા આવી ને પાછા ગયેલા, એટલે ફોજના રજપૂતો માથે અવળી અસર થાય. તુરદીનને ખમ્મર મળી ગયેલા કે ફોજ ઘણી વગરની છે.

એટલે ભા દેવાજીએ લાજ મરજા છેડીને સાંઢડી સવારને તૈયાર કર્યા. ભેગો લીફાફો આપ્યો કે “બે દિવસનું કહીને ગયેલા તે હજી પાછા ન ફર્યા. કાલ સવારે હલ્લો થાય તેમ છે. હવે અક્ષળ ઝાકવાને છાંયે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું છે?” પરમાર રાણીને પેટ સંતાન ન હતું.

સાંઢડી સવાર વહેતો થયો. પણ સાંઢડી પંદર પંદર હાથ માથે ઝાંકું દેતી જાય છે. પ્રાગડના દોરા

ફૂટ ફૂટ થાય છે ત્યાં ભાવનગરના દરવારગઢ ભેળા.

ઠાકોર આઠજે ભેરી રૂપાની ઝારીએ દાતણ કરે છે. પરમાર રાણી પાસે બિલાં છે, ત્યાં માણસે આવી બીડો આપ્યો. ઠાકોર બીડો લઈને વાંચતાં કમળ જેવું પ્રકુલિત મુખ ધમેલ ત્રાંબા જેવું ચર્મ ગયું. ઠાકોર વાંચીને પગ નીચે દર્શાવી દીધો.

ચતુર રાણી પામી ગયાં. કહે : “શું છે ?”
“કાંઈ નથી, એ તો ભા તેડાવે છે”

“જોઈ, શું લખ્યું છે ?”

“આવી અને તેડાવે છે, બીજું કાંઈ નથી.”

રાણીજીએ પગ નીચેથી બીડો લઈને વાંચ્યો. વાંચતાં જ રાણી પામી ગયાં કે ભાએ અફળ ઝાડવાની ટકોર મારા ઉપર કરી છે. પણ રજપૂતારાણી ધૂંટડો ઉતારી જઈને કહે :

“બીડો, અત્યારે જ તમારે જવું જોઈએ. ધણી વિનાની ફાજ ન હોય.”

“પણ લાથી આવું લખાય ?”

“એમાં ખોટું શું લખ્યું છે ? શેર માટી મારે પેટ નથી સરખાણી એમાં અને અફળ ઝાડવું ન કહે તો બીજું શું કહે ? બીડો, સામદા ધાઓ, સેના વાટ જોતી હશે.”

આમ કહી પરમાર રાણીએ ઠાકોરને હથિયાર બંધાવી તૈયાર કર્યાં. પછી તો ઠાકોરના ઘોડાને પાંખું આવી.

નુરહીનની તૈયારી સામે બિધડતા પરભાતે ભા દેવાજીએ ઠાકોરની આશા છોડીને ગઢના દરવાજા માથે હેલ્લું બળ કહ્યું. નુરહીનને થયું કે ભાવનગરની ફાજમાં લગાણ પડ્યું છે એટલે દરવાજા ખોલાવીને ગોહિસો ઉપર પૂરા બળથી ત્રાટક્યો.

તળાવને પાંધર ત્રમઝૂટ મોલવા લાગી. લોહીની પડનાળું પડે છે. ઘેર લગાઈ જમી ગઈ છે. લશ્કરના મોખરે રહીને ભા નુરહીનના ખોરાસાની અને મુગલાઈ જોઈએ. ઉપર વાઢે દંધ રહ્યા છે તરવારના મે વરસતા આવે છે પણ ભા મોખરાની જગ્યા મેલતા નથી.

ત્યાં ઠાકોરેવ જેવો નુરહીન એના અરખી ઘોડા ઉપર સાંગ તોળતો આવ્યો. ભા દેવાજી નુરહીનના જોડાઓને કુંડાજે ધરી ગયા છે. એમાં બરાબર નુરહીને પેગડામાં બિડા ચર્મ જઈને ભા માથે સાંગનો પ્રકાર કર્યો. પણ સાંગ ભા માથે પડે તે પહેલાં વીજળી વેગે આવી પહોંચેલા અસવારના ખાંડાનો પ્રકાર નુરહીન માથે પડ્યો. ઝાડવું પરકાય એમ નુરહીનનો પહાડી દેહ ધરતી ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

અણીની પગે ચોતાને ઉગારી લેનાર માટે ભાએ જરાક પાછું વાળીને જોયું ત્યાં તો ઠાકોર વખતસિંહ.

“મારો બાપસિયો આવ્યો, આવી પહોંચ્યો. હવે ભાર નથી દશમનના કે તળાવું તોળી રાખે. આવી પહોંચ્યો બાપ !” ભાથી આનંદના અતિરેકમાં બેલાઈ ગયું.

“હા ભા ! આવી પહોંચ્યો છું. ધરે તો દરવાજા દેવાઈ ગયા.”

“દરવાજા દેવાઈ ગયા ? કેણે દીધા ?”

“રજપૂતારાણીએ.”

“રજ રજપૂતારાણી. મારા રાખને સાતજ બનાવીને મોકલ્યો. હવે તળાવું લીધે છૂટકો. જે મોરલીધર.”

અને ઠાકોરને ભાળતાં રજપૂતા રંગમાં આવી ગયા. ખાંડાના ખેલ મંડાણા ને સૂરજની રંજ્યો વગે તે પહેલાં તળાવના કોડા ઉપર ખોડિયારનો નેળે ફગડો દેવા લાગ્યો.

એ વાતને વરસો વીતી ગયાં. ભા દેવાજીને ઘડપણ ધેરી રહ્યું છે. ગઢ ધેરાતો જાય છે. મંદવાડમાં કોઈની કારી ફાવતી નથી. ઠાકોર વખતસિંહ સવાર સાંજ ભાના ઢોલિયે આવી જાય છે. ભા સોને ભળાળામયુ કરી રહ્યા છે.

ત્યાં ખજાર આવ્યા કે પરમાર રાણી પધારે છે. કાગ સામે વાનો કરતા ભાને કાન વાલ પહોંચના ઢોલિયાની ધંસો ઝાલીને તકિયાને અટલીને ભા પધારીમાં બેઠા. માણસને કહે “માથે પાંધડી મૂક.”

ખા પધારે ને હું ઉધાડા માથે ન મળું”

પરમાર રાણી આવ્યાં. ભાને બેઠેલા બેઠને કહે : “અરે ભા ! આપ આરામ કરો. હું તો આપના ખખર પૂછવા આવી છું. તરદી આપવા નહિ.”

ભાએ ખધું બળ બેસું કરીને સાગ માણ-સની જેમ ખખર અંતર પૂછ્યા. પછી કહે :

“ભા ! આપ તો મારાં માવડી છો. જતાં પહેલાં એક વસવસો મનમાં રહી જતો હતો આપની માફી માગવાનો.” ભાની આંખ બોલતાં બોલતાં જીની થઇ ગઇ.

“અરે ભા ! મારી માફી માગવાની !”

“હા, મા ! તળાજી લાગતી વેળા મારાથી બે વેણુ કડવાં લખાઇ ગયેલાં. આપને એમ આપેલી.”

“ભા ! તમે તો મને અને ઠાકોરને બેય ને ખચાવી લીધાં. મને હતી તેવી કહી, એમાં ખોટું શું હતું ?” કહેતાં પરમાર રાણીની આંખમાંથી દડ દડ દડ આંસુ દડી રહ્યાં. ગળું ખંખાળી કહે :

“ધણીના હિત ખાતર આવી હીંમત કરતારા ધરતી ઉપર હશે ત્યાં સુધી જ રાજપૂતી ટકવાની”.

“મા મારી !” ભા નો અવાજ ભારે થઇ ગયો. “પૃથ્વીરાજને કહેનારા તો તે દીય ધણા હશે. પણ સંયોગતાને તારા જેવી મત્ય ન સૂઝી, નકર દિલ્હીના ધણીનું ધનોત પનોત ન નીકળત.”

ધાસ લખેને ભા આગળ બોલ્યા : “મેં જે કાંઈ કયું” એમાં ભાવનગરનું ભડું જ વાંચેલું. મનમાં મેલ રાખીને કાંઈ કયું-હોય તો મારી-અંતઘડી બગડજે.”

“અરે ભા ! એ શું બોલ્યા ? તમે તો એક જ વેણુ મને અને ઠાકોરને નવો અવતાર આપ્યો છે. રાજની આખર જાળવાને ભાવનગરને લાગતું ખચાવ્યું છે. તમારા જેવા સ્વામીલકતના સરજે જ વાસ હોય. જીવને જરાય દુઃખ દેશોમાં. તમારી પેઢી દર પેઢીના મહારાજના થાળમાં જ હાથ હશે.”

આમ દિલાસો દઇ પરમાર રાણી મહેત્રે સીધાવ્યાં. ભા દેવાજીએ સૌને રામરામ કરી શાંતિથી દેહ છોડ્યો.

કાળને કરવું છે તે કોઇ કારણે ભા દેવાજીના ખોરડા ઉપર ઠાકોર વખતસિંહની કરડી આંખ થઇ. ભા દેવાજીનું કુટુંબ ઉચાળા ભરી રીસામણે હાલ્યું.

રાણી સાહેબના કાને વાત ગઇ. પોતે વેલકું બેઠાવીને હાલી નીકળ્યાં. ઉચાળાને આંખી લીધી. અહીં દરબારગઢમાં ભારે દોઢધામ થઇ પડી. રાણી સાહેબે ઠાકોરને કહેવરાવ્યું કે : “દીકરા રીસામણે બચ તયે” મા દીકરા બેળાં જ શોભે.”

ઠાકોર વખતસિંહે મનામણાં કરીને ભાના કુટુંબને પાછું વાળ્યું.

ગીત સાણેર

નિર્મળ સુખને મીઠી વાણી, તેજ ભરેલી આંખ્યું તાણી
જોતાં વેત જાતવંત જાણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરડીયાણી-૧
લાજ ભરેલી રૂપની રાણી, પંડય અમીરી અધકયું પાણી;
દંપતી જીવનમાં અતિ શાણી, સાંભરી આજ મને સોરડીયાણી-૨
હારે ન હિંમત હોય મર હાણી, કરે પૂન્યની ખૂબ કમાણી;
આશરો દીએ અન્ન ને પાણી, જીવ બધાને સરખા જાણી-૩
વાત અનીતિ બ્યાં વરતાણી, ત્યાં જાલી થાય તેગને તાણી;
મરણ તણી મોજ લ્યે માણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરડીયાણી-૪

બળદેવભાઇ નરેલા

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી

આચાર્ય જય તમામ

શીર્ષક વાંચીને કોઈ પૂછી શકે : લગ્નગીતો શું લોકગીતોનું જ અંગ નથી ? છે. જરૂર છે. એમાં કોઈ સંશય નથી. પણ એક ભાત પાડતો બેદ છે, જે લગ્નગીતોને આગવું વ્યક્તિત્વ આપે છે : લોકગીતો પ્રાય : નારીજીવનને ગાય છે. છતાં કેવળ નરજીવનને ગાતાં લોકગીતો પણ છે. 'એ બધાં લોકગીતોને નર અને નારી બંને ગાતાં આવ્યાં છે. 'આશાં ભયો' તે અમે આવિયાં ને મારે વા'લે રમાડ્યાં રાસ રે' અથવા તો 'હરિ વેણ વાય છે રે હો વનમાં' એ ગીતો કૃષ્ણ, વિરહી ગોપીઓનાં ગીત છે. એ ગોપગીત નથી. છતાં સ્ત્રીપુરુષ ઉભય ભોળાં મળાને કે અલગ અલગ એ ગીતો ગાય છે.

મીરાંબાઈએ જીવા ગોસાઈને મળવાની ઇચ્છા કરેલી. ત્યારે જીવા ગોસાઈએ ઉત્તર આપેલ : હું સ્ત્રીનું મુખ જોતો નથી. તેના વળતા ઉત્તરમાં મીરાંએ માર્મિક વાણીનાં બાણ મારેલ :

“આજ લગી એમ જાણતી
મજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક !
મજમાં વસી હજી પુરુષ
રહ્યા છો ! ધન્ય તમારો વિવેક !”

કેમ જાણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું આ પરમ સૂત્ર લોકોએ પ્રથમથી જ આત્મસાત કયું હોય ! એમણે તો નર ને નારીના બેઠ લોકગીતો પરત્વે તો જાણ્યા જ નથી. અથવા કહો કે નરનારીના અમેદ તેમણે માપ્યા જ છે.

પણ લગ્નગીતોની બાજતમાં એ બેદ રહી જ છે. લગ્નગીતોનું વસ્તુ ભવે મમે તે હોય. પણ એ ગાવાના સર્વદક્ષ જાણે કે ના' એએ સ્વાર્ધન રાખ્યા છે. કેવળ મે.જ આપે ભવે પુરુષ કેષ, એ ગીતોને ગાઈ લે. પણ લગ્નાદિ પ્રસંગે તો એ નારી કંઈ જ નીતરે. મને અત્યારે જ સૂઝે છે કે પુરુષોએ ગાવાનાં લગ્નગીતો કેમ નહીં હોય !

લગ્નગીતો અને ઈતર લોકગીતો વચ્ચેનો એક ખીજો ટાળો-ખીજું બાવતક લક્ષણ-કળાષ આવે એનું છે : લગ્નગીતોની બાની (-ફટાણીને બાદ કરતાં-) એકધારી રસાળ, સુલલિત અને સુકુમાર છે. એની લય મંદ મદાલસ છે. હમયી ખૂંદવાની ધમાલ એમાં ન મળે. એ લગ્નગીતોની ધીરીશીળા અને પ્રમદ હવક હોય છે. એ લગ્નગીતોને રાસ લેખે-રૂઢિગત રાસી ઢમે, નહીં ગાઇ શકાય “હરિવેણ વાય છે રે....” એ લોકગીતમાં કોમળ લલિત સુરાવલી હોવા છતાં અને એમાં વિરહની મંદ-લપાટમક ગીતજ્ઞા અભિપ્રેય હોવા છતાં, એને ગવાતું સભિગ્ધએ ત્યારે, ઉચાળા ભરીને ‘લાસ્ય’ ચાલ્યું ગયું હોય અને આક્રમણ કરીને ‘તાડવ’ આવી રહ્યું હોય-એવો ભાસ થાય. પણ લગ્નગીતોએ એમનું એ નારી-પોત અક્રમક જાળતી રાખ્યું છે. એ ગીતોએ તેમ જ એ ગીતોની ગાનારીઓએ નારીનું નીણાંકૂણાપણું, નારીનું લગ્ન-સંયુક્તાપણું, નારીનું ચારુ સૌમ્યવર્મિત લવચીકપણું અને સાહજિક માર્દવયુક્ત સસ્પારતવ જાળતી રાખેલ છે

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાંથી ઉપજતું નારીનું ચિત્ર કેટલું વાસ્તવિક ગણી શકાય ? સમકાલીન સાહિત્ય ઉપરથી તત્કાલીન સમાજનું યથાતથ સ્વરૂપ ઉલ્લેખવાનું મુશ્કેલ છે. યુગે યુગે રચાતાં સાહિત્યો ક્યારેક ભાવનાના અને આદર્શોના રંગે ભરોભાર રંગાયેલ હોય છે, તેનાં ચે જ્યારે ઇતિહાસ પુરાણની ધુન-રિયતિનું ચિત્રીકરણ કરવાના પ્રયત્નો હજાર-પોંચાએ વર્ષો પછી કરવામાં આવે છે ત્યારે કવિ કલ્પનાના ઘોડા અને નવલકથાકારના ઉધામાઓએવા તો રંગે ચડતા હોય છે કે એ કાવ્યનાં કે કથાઓનાં પાત્રો સ્વયં એ સાહિત્ય વાંચે તો પોત પોતાને આમખી જ ન શકે.

મુન્શીનું ‘પૃથ્વીવંદન’ વાંચીએ કે ‘કૃષ્ણવં તાર’નું પારાપણ કરાએ. તેમનું ‘જય સોમનાથ’

‘ભગવાન પરશુરામ’ વાંચીએ. એ વાર્તા જરૂર આપણુ-
ને જકડી રાખે. ધૂમકેતુની ગુર્જરકથાઓ વાંચીએ તો
આપણુને આપણા બાપદાદાના સંતાન હોવાનું ગુમાન
થાય. એ જ રીતે કેટલાં ય આપણાં સાહિત્ય રતોનું
પાણી ડોહીનૂરથી ય અદકું લાગે પણ તે પરથી કોઈ
‘જહુનાથ સરકાર, કોઈ ‘સરદેશાઈ’ કે કોઈ ઇતિહાસ-
કાર’ ‘ઓઝા’, ઇતિહાસ સરજી ન શકે.

પણ આપણે એ પણ બાણુવું જોઈએ કે જેમ
એ શિષ્ટ સાહિત્યકારો એમની સુધિપાણી કદવાની
બદ્ધુ આંખે રજનું ગજ કરી શકે, શ્રમમાં અનન્ત
ભાળી શકે, હકીકતોને શીર્ષાસન કરાવી શકે, તેવી
રીતે સાધારણ લોકો સમાનપૂર્વક તો નથી જ કરી
શક્તા, તેમની અનુમાન શક્તિ સીમિત હોય છે.
તાર્કિક તારવણી કરવાની એમની તાકાત પરિમિત
હોય છે. વેતિયાઓના ટાપુ પર જઈ અહલ ‘ગલિવર’-
ના ગજવામાંથી મળેલી ઘડિયાળને વેતિયાઓ પ્રીતી
ન શક્યા, એમણે એમની ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિનો પૂરો
ઉપયોગ કરીને નિર્ણય કર્યો કે એ વસ્તુ ‘ગલિવર’-
નો ઇષ્ટદેવ હોઈ શકે. એનાં સખળ કારણો હતાં.
‘ગલિવર’ એ અજનવી વસ્તુને જ્યારે ને ત્યારે
નિહાળતો. એટલે એ ઇષ્ટદેવ જ હોઈ શકે (અને
એમ નથી લાગતું કે આજના જમાનામાં ઘડિયાળ
એ ઇષ્ટદેવ જ બની બેઠો છે ?)

એ જ રીતે આપણાં લગનગીતો અને લોક-
ગીતોમાં અપાયેલાં ચિત્રોમાં અત્યુક્તિ કે અદ્યોક્તિ
હોઈ શકે. પણ એમાં જળને રથળ ગણવા જેવી કે
રણને વૃન્દાવન ગણવા જેવી કે સસલાના શીંગડાની
હરતી કદવા જેટલી ઉચ્ચટાંગ વાતો નહીં હોય. ‘એ
લોકો ન હતાં કોઈ સાહિત્યનાં વ્યોમવિહારી કે
કલ્પના કસખી, એ લોકો તો, હકીકતને હીંચકે
હીંચકનારાં હતાં. આસુની અજસ્ર ધારાને ‘આવણુ
ભાદરવો’ કહીને સંતોષ માનતાં. જે પ્રકૃતિનું સાન્નિધ્ય
એ લોકો બાણુતાં-માણુતાં એનાં જ અંગોપાંગના
ઉપમેય-ઉપમાનનો વિનિયોગ કરવામાં એ રાચતાં ને
રીઝતાં. કેવળ છાશને વાટકે, છાકટાં થઈ શકે-એવાં
એ સરજ હતાં.

એટલે લગનગીતો કે ખીન્ન લોકગીતોમાં-
હસતી કે રોતી કે હીળકા ભરતી; નાચતી, ગાતી કે
શણગાર સજતી; નહાતી, ઘોતી કે પાણી ભરતી;
પરપ્યાને રીઝવતી, રમાડતી કે મેણાં મારતી; સાસુ-
નણદીને સાચવતી, કોચવતી કે ઊંઠા ભણુવતી; ઘર-
કામ કરતી, દૂઝણાં વાઝણાં સાચવતી કે વાડીખેતર
વેંદારતી; પ્રેમથી કામ કરતી, પરાણે કામ કરતી કે
કામથી કંટાળીને ખેડાં ફેંડતી; મેળો માણુતી, ઓચખવ
ઊજવતી કે વ્રત-મંદિર કરતી; પરપ્યા પહેલાં છાની
છાની, વરની હળતી નરવા હડફેટે ચરતી, વરને
ઘડિયાં લગનની મહેલત મોકલતી કે માલ્યરામાં પધા-
રતાં અચકાતી મચકાતી; વરને નર્મથી ને મર્મથી વશ
કરતી, રંગથી અને સંગથી સંતોષતી અને ટાણું
આવ્યે અસ્મિતાની આડિવાડીમાં અસખપદ દાખવતી;
ધાન ખાંડતી, દળણાં દળતી કે પાણીમાં સી ચતી;
શોક્યને શબ્દ-ચામખે સખેડતી, જુગારી પતિને જુગ-
તીથી ઠેકાણે લાવતી કે વાડુણી પીતા વહાલાને અનિ-
યલ રહેવા ઉપદેશની; સાસુની સોડ્યમાં દીવો મૂકતી,
નણુદીની નફકટ પરાણાગત કરતી કે શોક્યનાં જાગિયાં
લેતી; પાણી શેરડે હેયું ખોલતી, કુંજલડી સાથે
સંદેશો કહેવરાવતી કે આથે ઊડતી રજમાં વીરનાં
એંધાણુ જોતી; જીયાંને ધવરાવતી-નવરાતી, બાળને
હુલાવતી-ગુલાવતી કે બાળવિહોણી હોય તો એને
ઝંખતી: આવી આવી નારીજનની જૂજવી બૂમિ-
કાઓ આ લોકકાવ્યોમાં આપણુને જોવા મળશે.

આ લેખની મર્યાદામાં આપણે થોડાંક ગીતો
લેશું. જેમાં લોકનારીનાં વ્યક્તિત્વની આઘીપાંખી
રેખાઓ દેખાશે. એ રેખાઓમાં વાસ્તવિકતાનું છાયા
ચિત્ર પણ હશે અને તત્કાલીન સમાજને હેયે રમતા
ભાડકામાંથી પણ લખાશે. એમાં ‘Truth, the
whole truth and nothing but the
truth’ ની કોઈ આશા ન રાખી શકે. એમાં તો
સત્યવેપી સ્વપ્નાં પણ હશે; સત્યની ખંડિત મૂર્તિ-
ઓ પણ હશે; અને સત્યની સાથે સાચાંમાયાં કરતી
કદવા પણ હશે.

આ ગીતોનું કર્તવ્ય કોનું હશે ! એ શું
સ્વાનુભવ-રસિક ગીતો હશે ! કે પછી કોઈ હથોટી-

ધાળો હાથ અને હૈયાની, પરાનુભવ ફેલાવતું કરવાની એ કાવ્યકળા હશે! કેટલીય કૃતિઓમાં ખુબચડી ખાસિયત અને ચીલાચાલુ સરળતાનાં દર્શન થાય છે એ કૃતિઓનું સંગીત પણ સાદું સીધું અને પ્રજાની શેષવદ્ધાનું ઘસ્ટર છે: મોટા ભાગના ગીતોમાં દૂડી ને ટચ (અ) સ્થાયી ને અંતરો તો હોય કે ન હોય:

“ઝીણા માર બોલે લીલી નાઘેરમાં”

એ સ્થાયી એ જ માપનો અંતરો:

“લીલી નાઘેરમાં લીલી વનરાઈમાં”

માત્ર એના સંગીતમાં-એના કાળમાં સહજ જાંચી સૂરાવલી.

પણ લક્ષ્મીતોના ઢાળમાં અને વર્ગ રચનામાં કેઈ ન્યારો જ કસમ દેખાય છે પણ કેણુ જલ્લે કેમ! એ લક્ષ્મીતોના ઢાળમાં અને એનાં કાવ્યમાં અને નારીનું જ કર્તવ્ય દેખાય છે એ ગીતો માત્ર જીઓ જ ગાની આવી છે એ પણ એક સૂચક વાત નથી! વળી પ્રાય: બધાં લક્ષ્મીતોમાં ગીતની reporter નિવેદક-સ્ટ્રી જ છે. એમાં જૂજ અપવાદ છે:

“માડી! બાર બાર વરસે આવીઓ.

માડી! નો' દીડી પાતળી પરમાય'રે

જોજી મા! મોલુમાં દીવડા સગ બજે રે”
એ ગીતમાં જેમ કથની કહેનાર પુરુષ છે એવું લક્ષ્મીતો અને એક જ યાદ આવે છે;

“ગોરી આઘેરાં તે ઝોઢા તમે ઝોઢણાં!
મારાં હોગલિયાને છાંયે ચલી આવ
મોરી ગોરી રે...લાલ છેડા લટકાં કરે”

જે કે એ ગીતનું વરતુ જ એવું છે. વર પરણીને પેનાને મામ પહોંચે છે. સહેજે જ નવ-પરિણીતા લજ્જાભર્યું મોન સેવે. તે છતાં આ લાડી રસિકતાપૂર્વક એવું મોન તોડે છે. ખડું ગીતનું ધ્રુવ-પદ તો નારી મુખે જ મિરાજે છે: વર આધું ઝોઢ-વાનું કહે છે. કન્યા બે કારણે તેમ કરતાં અચકાય છે: એક તો સાક્ષરિયે ઉઘાડે મોઢે ભર બળરમાં

કેમ ચલાય! વળી બપોરના તોના તડાનો તાપ ગોરી શી રીતે સહી શકે! પણ વર પાસે એટલો જ રસિક દાક્ષિણ્યભર્યા ઉપાય છે: ગોરી! અને એ બન્ને તકલીફનો ઉપાય સૂત્રે છે. મારાં લાંબાં હોગલોની છત્રીને માથે રાખીને ચાલી આવ. એટલે માઝા ય સચવાશે અને છાંયો પણ મળશે. કેરી રમ્ય કલ્પના છે! આ રીતે કેષ્ટ વરકન્યા બળરમાંની નીકરો તો બળર એના કામધંધા બૂલીને આ શોભાને પીધા જ કરે! પણ ગીતનું ધ્રુવપદ છે “લલ્લા! છેડા લટકાં કરે” લાડી કહે છે: હે લાડડા, હોગલિયાને ચિર પર રાખીને પાઝળ પાછળ ચાલી અતુ છું. પણ એ હોગલિયું પણ પરનતે અડપલે ડાઘ્યા કરે છે. એ મારી મુખ-છત્રીને ઘડી ઢાંકે છે અને ઘડી છતી કરે છે. માન લટકાળા લાડનું એ હોયું પણ લટકાળું છે.

ઘડીબર મને તો થાય છે કે એમાં ગીતનો અરંભ ભનેને પુરુષ કરતો દેખાય છે. પણ ગીતના આ માર્દવ કેષ્ટ રસિયણની રચનાકલા જ રમી રહી છે. એવું બીજું એક લક્ષ્મીન હવે યાદ આવે છે:

“સૂઝલો તે કોયલને વીનવે
આવી રૂડી આંગલિયાની ડાળ
મેલીને તમે કયાં ગ્યાંતા રે!”

એમાં પણ કાવ્યનો વિષય નારીની નરવાઈનો કે નરસાઈનો છે. એના ઢાળની મદાલસના પણ નારી-સુખમ છે. પીરુષના પોરસની એમાં વાન નથી. આ કસમને જોતાં જ યાદ આવે છે, મીરાંનું એ કુરુ-પાને હિડોળે હીએ જતું એ ગીત: .

“બલિકારી રસિયા, ગિરધારી,
સુન્દિર શ્યામ હો તણ અમને
રે મથુરાના વાસી!
આવા ન બનિયે હોજી!”

કેરળા તાલની આક આટ્તિએ સ્થાયી પૂરી થાય છે! ગીતની સૂરાવલી તરંગની લલિત મતિએ ચાલી જાય છે. હું જાણું છું કે આવી આવી કવી લોચી આ લક્ષ્મીતોની કર્તવ્યકલા નારીને જ કીં આરોપી શકાય-એનું સંપૂર્ણત: પ્રતિપાદિત ન થ

ક્રે. છતાં આ દિશામાં શોધખોળ કરવા જેવું તો છે જ.

હવે જોઈએ નારીજીવન પ્રત્યે અંશુલિનિદેશ કરતાં લગ્ન ગીતા :

પ્રથમ તો નારીનાં શૈશવને ગાતાં ગીત એ જાણ્યાં સાંભળ્યાં નથી. નારીજીવન શરૂઆત જ લગ્ન-જીવનની કોરાણેમેરાણે શરૂ થાય છે. સવા વરસના પરણ્યાની તાત ગવાઈ છે. પણ સવા વર્ષની-ના ના એથી ય મોટી બાળકીની કેમ વાત ગવાણી નથી.

“બાર વરસની ગણુભારી ગુજરી,
સવા વરસનો પરણ્યો ર..
હવે કેમ રે’વાશે !”

અથવા તો—

“પાંચ વરસનો પરણ્યો રે
હીંચકોડું નારેડું બાળ !
વીસ વરસની નાર રે
હીંચકોડું નારેડું બાળ !”

એવા ગીતા ઘણાં છે. એનું કારણ શું હશે ! મને લાગે છે કે એ સમાજમાં નારીની હસ્તી જ એના કન્યાકાળે શરૂ થાય છે.

છતાં એક ગીતમાં કન્યાનાં શૈશવખેડનનો ઉલ્લેખ

“એક આંગ્યો’તો પરદેશી પોપટો;
એની રમતાં’તાં માંડવ હેઠ :
ધુતારો ધૂતી ગયો !

એને મેલ્યાં હીંગલ મેલ્યાં પોતિયાં
એને મેલ્યો રૌયરીઓનો સાથ :
ધુતારો ધૂતી ગયો !”

એવો જ અછડતો અને અચંકાર વાંટયો એક બીજો ઉલ્લેખ પણ છે : (આ સૂરતી લગ્નગીત છે)

“મેં તો હરખે ચાંપલીઓ રાપાવીઓ રે;
મારો ઉછેરતાં લવ બય,
કૂલડાં વેળાએ માળી લઈ ગયા રે !”

અપણા એ સમાજમાં કન્યાથી; ભામિયા વિના, પ્રેમના કુંગરોમાં લગ્ને ન ભગાવું. પણ કાંઈક

છૂટાછવાયા આકસ્મિક હેરણા જરૂર હોતાં. મિલનો ય હતી. થોડી છટાભરી છેડછાડ પણ હતી. પણ એમાં dating ન હતું. એ અલિસાર પણ ન હતો. એમાં કૃષ્ણપદ્મામાં કૃષ્ણપટકુળ અને શુકલપદ્મામાં શુકલ-પટકુળ ધારણ કરવાની કે રાત્રીની ઓથ લેવાની જરૂર ન પડતી. ખુબ જ સહજસુભગ મિલન થઈ જતાં.

મિલન સંકેત પણ મંગળપ્રસાદે સૂરજ ઊગતો હોય. હરણું આથમતી હોય. વૃષભ નક્ષત્ર ઉદયો-મુખ હોત :

“લાણું જેવડો લાણુ ઊગ્યો કુંગર ઓરડે !
આણી પેરે ઊગેલા લાણુ,

ઓણી પેરે હરણું હળવે છે !
હરણું છોડીને મેલ બળદ જોડયે રે કલોળિયા !
ખેડી શઘલડી સીમ, વાવી તે લાલ કસૂખડી !
બળદે ખેવડી રાશ ખેડુને માથે મોળિયો !
રંગી ઇશ્વરની મોલ્ય, રંગી પારવતીની ચૂંદડી !”

શી ખુલ્લ-દ સરળતા છે ! કેવી વિરાટ અલિ-સારની રંગભૂમિ છે ! પાસે જ કોઈ રૈવત કે શેત્રુંજય જેવો કુંગર હોય. એની પાછળ ઊગતો સૂરજ, વ્યોમની રંગભૂમિ પર કોઈ જગન્નાયક—world heronની પેઠે ભવ્ય પ્રવેશ કરતો હોય. એ સૂરજ છે, આકાશની અદ્ભુત ખેતી કરતાર ખેડુ ! એ નથી વાવતો ધાન કે નથી વાવતો કપાસ ! એની વાવણી તો છે કેવળ આનન્દકારી ! આખાં આકાશની શઘલડી-સઘળી-સીમમાં એ તો લાલ કસૂખી વાવી દે છે ! વાવ્યાં ભેગી તો એ ઊંચી નીકળે છે ! અદ્ભુત કસૂખલ રંગથી આકાશ-કુંડ છલકે છે ! એમાં ઇશ્વરનું માથા-બાંધણું ને પાર્વતીની ચૂંદડી રંગાઇ ગય છે.

પણ ગીતનું સ્ત્રીકર્તૃત્વ સૂચવતી પંક્તિ જોઈએ :
હરણું છોડીને મેલ, બળદ જોડયે રે કલોળિયા !
સૂરજ-ખેડુએ એનાં હળે હરણું—(મુગશીપ) નક્ષત્રને
હરણું કહાંચ્યું છે—જોડેલ છે. હરણું જેવાં તરલ-કામલ પથ્થને હળે તે જોડાતાં હશે ! સ્ત્રીહૃદય, ખેડુને, સૂરજને વિનવે છે : હરણું છોડી મેલ, મારા વીરા ! પણ તો પછી ખેડય શી રીતે કરવી ? સ્ત્રી-કવિ કહે છે : ‘બળદ જોડયે રે કલોળિયા.’

જીંથીશી મેડી રાયની ત્યાં ચડી લાડડી પોટે !
લાડીને પછવાડે રે લાડો ઘોડાં રે ખેલવે !

ગોખે બેઠી ગોરી પૂછે છે : કહો તો ખરા,
હે લાડા ! આવા કાળા શે જલગ્યા ? અને લાડડો
પણ એના સાંચા વાનની યશગાથાનાં રીપણાં ઉઘેખે
છે. વંચદીયો એ વારયો હતો, રયામ સલૂણો.
સાનિધ્ય અને સંપર્કો પણ એના જ. માત્ર પૂનમની
અમાસ થઇ અને ચોખાને બદલે અદનાં ગાંડોના,
શુકનયોગે, શેત્રુંજી સાથે ગાગડિયા જેવો સુમેળ
થયો.

એવું જ સર્વનન થાય છે વાડીને શેરે

“મારા ખેતરને શેઢો, ફાલી છે લયકા લોળ !
વાળે ડાહરિયો રાજખી
ને વીણેવાસન્તી વહુ ફૂલડાં....”

ડો રિયો 19મી નમાને ને વસન્તી વહુ
ફૂલડાં વીણે-એ દરય જેવા આભને સુરજ ચંબી
જાય !

એ ફૂલનો માણસે વહુને મોઢિયો ને વરના
છાગકાં મુઠ્યાં. ને છાગયે વહુએ વાઢ લીધો :

“છાગકો દેખીને રાણી રવ ચડ્યાં !
પરણું પાતળિયા સપ્તને !
ને નીકર ભાભી તપ કડું ”

છેલ્લી પંકિતમા કવિ કાલિદાસે ગોરીમુખે
મૂકેલ વાણી યાદ આવે છે. તથાવિષ પ્રેમ પતિશ્ચ
તાદશ : અવાપ્યતે વા કય કન્યથા દ્વયમ્ ?
“ (“એવા પતિ ને એવા પ્રેમ, તપની પાળે ”
મળે જ કેમ ? ”)

કેવો વર મને મમે છે ? એ પ્રશ્ન એ જમા-
નામાં વડીયો પૂછતા હોય કે ન પૂછતા હોય પણ
નારીને એના ઓરતા તો હતા જ. ગોર્ધ પૂજતાં
મનોમન એ ‘કોડીલા વર કા’નજી’ની કદપના ને
કામના કરી જાણતી એ ભવે દેણથી વદતી હોય કે
ન વદતી હોય પણ કોઇ અગમ્ય Telepathy થી
મનસ દેશા તો મોકલતી જ હશે, એ મનોદૂત
સાથે કહેવરાવે છે.

“એક જીઓ તે વર નો ભેશો રે દાદા,
જીઓ ને નત્ય નેવાં ભાંગશે !

એક નીચો તે વર નો ભેશો રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેજે આવશે !

એક કાળો તે વર નો ભેશો રે દાદા !
કાળો તે કટંબ લખવશે !

એક ઘોળો તે વર નો ભેશો રે દાદા !
ઘોળો તે આપે વખાણશે !

એક કડય રે પાતળિયો ને મુખ રે શામળિયો,
તે મારી સૌંદરે વખાણિયો !

એક પાણી ભરતી રે પનિયારીએ વખાણ્યો,
ને ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ ! ”

જીઓ નેવાં ભગે નીચો ઠેજે આવે કાળો
તો કુટુંબ લજવે. ગોરો હોય તો, આત્મપ્રશસાર
રાયે. પણ કડય પાતળિયો અને સાંચો સવૂળો- એ
ખે લક્ષણમાં વહુ ય આવી જાય. પાતળી કડય એટલે
સૌંદર જ્યુ પરાક્રમશીલ પૌરુષ. સાંચો એટલે શ્રમ
પરંપરામાંથી જીતરી આવેલ. એવા એ પ્રમાણપત્રો,
આજના અશ્રયેય પ્રમાણપત્રો કરતાં અને એકાંતી
પ્રમણપત્રો કરતા, દેટને દરજ્જે વધુ સચક હતાં !
વધુ સાચક હતાં !

એ નારીને ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત’ નો પૂરો
ખ્યાલ હતો. એજે સ્વયં ઈંદરની પ્રતિમા કદખી લીધી
હતી પણ સાથે સાથે એજે સૈયરનો મત લઇ લીધો
હતો એથી ય આજગ વધીને એજે લોભાવકા પણ
જાણી લીધી હતી. પાણી ભરતી પનિહારીએ પણ
એને વખાણ્યો હતો અને ઉલ્લે પરાકાષ્ઠા આવી
ભાભીના અભિપ્રાયથી :

“ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ ! ”

Referendum તુ લોકમતનુ-ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ !
પહેલાં, ‘મનને ગમ્યો તે વર ને બીજા બધા પર’-
એ ન્યાયે આપમત. પછી જેની હાજરીમાં loud
thinking કરી શકાય-દેયું તળિયાઝાટક એવી
શકાય એવો સૈયરનો મત. પનિહારીનો મત એટલે
ત્રાહિતનો મત. અને ભાભી દ્વારા મળેલાં કુટુંબનો

મત, (શું) માનો મત લાભીના મતમાં લાખી ગયો હશે ? કે પછી મા પાસે શરમ ન છૂટતાં લાભી દ્વારા એણે પુછાવી જોયું હશે !)

આ ગીત સાંભળતાં જ કવિ ન્હાનાલાલના ઇન્દુકુમારની ઇન્દુ યાદ આવે છે- તે એની પ્રમદા લાભીને પૂછે છે :

“નહીં અધૂરો, નહીં સમોવડો !
મારો આત્મજેવા યશસ્વી સ્વામિન !
જેને ચરણે નેત્ર ઢાળીને પ્રણિપતો કરું !
જેનાં કરકમલમાં મારી જીવનનોકા ધરું !
માયું છું, લાભી ! આપીશ ?”

લગ્નગીતની એ ‘ઇન્દુ’ ને ઇન્દુકુમારની એ ‘ઇન્દુ’ વચ્ચે કદાચ પાંચસો વર્ષનું છેટું ય હોઇ શકે. છતાં એ બન્નેનાં મૂલ્યાંકન કરીએ. લગ્નગીતની નારીએ કદોલો વર નીરખીને, પરખી શકાય એવો. એમાં ખીજ જાણ્યો સંભવે પણ જેટલાં લક્ષણ વરણુઓ છે એનો પરગટ પરચો. એમાં ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે જેવી’ યક્ષનાણી ન મળે. ત્યારે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની ‘ઇન્દુ’એ જે વર માટે order ચૂકેલ છે એનાં specifications વ્યાવર્તક લક્ષણો શું ? એના foolproof એધાણુ શું ? એમાં જે કાંઈ અખીપ્સા છે એવો કન્યાનો વિવેક ઉપર નિર્ભર છે. પેલા બ્રાહ્મણે ઊંદરડીમાંથી કન્યા બનાવી હતી- એને ન ગમ્યા સૂર્યચંદ્ર ને ન ગમ્યા કોઈ યુગ્મગરવા ધીર-વીર દેવદાનવ કે માનવ- એની વિવેકવૃત્તિ એટલી કુંઠિત હતી કે ઊંદરવર ઉપર જ એનાં મન મોહ્યાં ? કવિ ન્હાનાલાલની એ વીશમી સદીની લણેલગણેલ ઇન્દુ પાસે, લગ્નગીતની પાંચસો વર્ષ પહેલાંની ઇન્દુ કાંઈ મન્દ વિવેક લાગે એમ નથી. એનો વિવેક નગદ છે ને નાણી શકાય તેવો છે.

વળી એક બીજું ગીત લખ્યું. એ ગીતમાં કદાપચેલ કુમારિકાએ તો લાવિ વરની Comprehensive સર્વાંગી અને છતાં qualitative ચુલ-લક્ષી કસોટી કરી છે.

કુંવરી ચડી રે કમાડ સુંદર વરને નીરખવા !

દાદા મોરો એ વર પરણાવો,
એ વર છે વેવારીઓ ! ને દાદા પૂછે છે :

ધીડી મોરી ક્યાં તમે દીઠા ને
શેણે તમારાં મન મોહ્યાં ?

—દાદાજી પુત્રીને પસંદગીનાં how and why ની વાત પૂછે છે : “મનને ગમે તે વર અને ખીજ બધા તે પર” —એટલી જ પસંદગીનો દારેમદાર નથી. નિયાં, ખીખી રાજી તો કયા કરેગા કાજી !’ એટલી જ દોષાયમાન આધારશિલા પર, લાવિદામ્ભત્ય જીલું નથી. પુત્રી પાસે વરવરણી માટે નિર્ણાયક પૂર્વપક્ષ છે :

“રમતો’ તો બવળી બમર,
દડુલે મારાં મન મોહ્યાં”

આજે ક્રિકેટ મેચની પ્રેક્ષિકા કહેશે : શી એણે બાઉન્ડ્રી મારી કે બાઉન્ડ્રી મારી ! શી એણે વિકેટ લીધી ! શા એણે ‘કેચ’ લીધો ! શી એણે સેન્ચ્યુરી કરી ! એવા જ કાંઈક પરાક્રમની પ્રતીતિ આ એક પંક્તિમાં છે. ગીત આગળ ચાલે છે :

“લણુતો’તો લટની નિશાળ,
અગશરે મારાં મન મોહ્યાં !”

મન મોહક અક્ષર એણે ક્યાં જોયા હશે ! યદા યદા મંચતિ વાક્યવાળં તદા તદા જાતિ કુલ પ્રમાણમ્ । પણ અહીં તો વાણી કે બોલણની વાત નથી. અહીં વો અક્ષર-મોતીના દાણા જેવા અક્ષર પરથી એના લખનારાનું વ્યક્તિત્વ માધ્યું છે. સંસ્કૃતમાં બે સખીઓની વાત છે : સાસરેથી પિયર આવેલી પૂછે છે, એક બીજાના પતિની ચાતુરી સંબંધે. પહેલી સખી કહે છે : સલિ ચતુરો મે મર્તા, સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયમેવ વાચયતે । ત્યારે બીજી કહે છે. મારો પતિ તો તારા પતિથી યં વધુ ચતુર છે ! સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયમપિ ન વાચયતે । કેવો કટાક્ષ ! કેવી વ્યાજ-સ્તુતિ ! ખરાબ અક્ષરના કેવા કૌતુકમય બે પ્રકાર ! ...આ હિસાબે લટની નિશાળ લણનારના વરણાગ ઉપર એ મોહી નથી. એ તો મોહી છે કવિ શેલીની પેલી પંક્તિના હાદ પર.

“The hand that mocked the the heart” (Ozmindias) એ હાથ, જે હૈયાના લાવ તણી છળી’, (અહીં mockનો અર્થ છે, અનુકરણ કરવું)

વળી શુભગાથા આગળ આવે છે

“જમતો’ તો સોનાનો થાળ; કોણિડે મારાં મન મોહ્યાં !” એ નારી, નથી મોહી એ પીરસેલાં પકવાન પર. એ તો મોહી છે, એના નાના કોણિયા પર. એ કોણિયો, મુખમાં મૂકવાની છટા પર. નાનો કોણિયો, જમનારની સંસ્કારિતા સૂચવે. એની ધીરજ સૂચવે. એનું આરોગ્ય સૂચવે. એનાં જીવનની નિરાંત સૂચવે એનાં કુટુંબની સરીલી સુખાકારી સૂચવે. દેવી અનપૂર્ણા પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા સૂચવે.

વરની કેવળ કામ્યમય કલ્પના પણ લાડીએ કરેલ છે. પણ એમાં એ વધવર્તિની છે એટલે કે વર તે વૃક્ષ ને પોતે તે વેલડી, વરની પોતે છાયા જ થવા માગે છે :

“વરતે દેરા માયલો દેવ... પોતે દેરાસર પૂતળી વરતે આપા દીલો મેઘ... પોતે ઝખૂંધુ વીજળી વરતે આંપલિયાનાં છોડ... પોતે ચ પાસર પાંખડી વરતે વાડી માયલો મોર... પોતે ખેલામણુ ઢેલડી”

કન્યાના આ કોશની સામે વરના કોડ માટેનાં પણ ગીત છે. જોઈએ એક નમૂનો :

“લાંબી તે લાંબી સરોવરિયાની પાળ,
આ-હે ! એ રે પાળે રે મોતી નીપળે,
મોતી તે લાદ્યું મંગળ ભાઈ વર હાથ,
આ-હે ! ઘેરે રે આવીને ઝઘડો માડિયો
દાદા તે મોતી મુજને પરણાવ.
આ-હે ! મુજને પરણ્યાની દાદા હોંશ ઘણી,
ખરચું ને ખરચું લાખ બે લાખ,
આ-હે મોલીને પરણાવું ઘણી હોશથી.”

પુરુષના કોડની કેવી સામાન્ય અને પ્રાયઃ prosaic- શુષ્ક મૂલવણી છે ! લાંબી સરોવરિયા- પાળે મનહર મોતી લાદ્યું. ખસ. મોતી ‘શબ્દ’માં

જ બધા ગુણ સમાઈ ગયા... વરે, ઘેર આવીને કન્યાની પેઠે, દાદાને વિનવણી ન કરી. અતુનય ન સાધ્યો એણે તો સીધા ઝઘડો જ માંડ્યો... કીધું : એ કન્યા મને પરણાવો... એને પરણ્યાની મને હોંશ ઘણી .. !’ અને દાદા પણ કેટલો શુષ્ક છે ! એ કન્યાપ્રાપ્તિ માટે એની પાસે કેવળ ધનની જ સાધનસમૃદ્ધિ છે.

આ લક્ષ્યગીતો પાછળ કોઈ સીઓનું જ કર્તૃત્વ છે- એ મારી માન્યતામાં આ ગીત ઉમેરે કરે છે સી કવિએ જે રીતે કન્યાના કોશનું રસિક ચિત્ર આપ્યું એ રીતે એ વરના કોશને કળી થકી નહીં કે કલ્પી થકી નહીં. એ કલ્પના માટે તો કોઈ કવિ-દાનાવાલ કે કોઈ કાવિદાસ જોઈએ. કાવિદાસે કહ્યું : ‘મૃદિણી સચિવ : સહી મિથ : મિથશિષ્યા લલિતે કલાવિષી !’ એની જ કૌતુકમધુર વાણીમાં, કવિ ન્દાનાલાલે એની અમિતવ સરગમ છેડી છે

“ગરુડના માળા જેવી
અતરિક્ષે એક આરસની અટારી લટકતી.
મડી આરસના પાટ માંડ્યા હતા.
લુકુટિ કેતરેલ કમાન નીચે
નમેલી રસભર વેલી સમી
એક ધૌવના ઝૂંકેલી હતી.
તુલસીના છોડ સરીખડા આસપાસ
સખીઓ શા પડછાયા રમતા

○ ○ ○

શુભાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
આરસમાં શુભાળ પાડતાં

○ ○ ○

અંજે અનંગની ભરમ ચોળી હતી.
મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.
કીકીમાં સ્વપ્ન સ્ફૂરતાં
પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં”

○ ○ ○

આવી તો કંઈ કંઈ ઉપમાઓનાં મેઘમુખ

[અનુ. ૪૪ ૧૧૮

આદ્ય મોંઘીબાઈ

કાનજીભાઈ ખારોટ

ચલાળે નવખંડ છતો, દેવ તણો દરબાર;
દરશણુ દેવળ દાનરે, આવે વરણુ અઢાર.

સોરડી ધરાના પ્રસિદ્ધ સંત આપો દાનો તો જતીપુરૂષ હતા. પણ એમના ભાષના વંશજો ચલાળાની જગ્યાની ગાદીએ છે. આવ્યા કરે છે. ત્યાં ભગત દાદાબાપુ દેવ થયા પછી ગાદીવારસ માટે નજીકના કુટુંબીઓએ દાવા કરેલ. પણ ઇ વખતની ગાયકવાડની સરકારે ભગત ભાણુબાપુનો દાવો વ્યાજખી લાગતાં ચલાળાની ગાદીએ ભગત ભાણુબાપુ આવ્યા. કહેવાય છે કે તે મદ્દાપ્રતાપી હતા. પંજખી શીખ કે પકાણુને પણ શરમાવું પડે એવો કદાવર એનો દેહ હતો. મુખ ગોરું ને લવ્ય હવું. તુલસીકૃત રામાયણના અન્નો અખ્યાસી લેખાતા.

ચલાળાની જગ્યાને આસપાસના અઢારેય વરણુ માને છે. પણ કાડીઓની ચાર પરજ વાગા, ખાયર, ખુમાણુ ને અવરતિયાનું છટ થાનક લેખાય છે. ફેટલાક કાડીઓએ તો ભાણુબાપુની સાન્નિધ્યમાં દુકર્મ ન કરવાના સોગંદ લીધેલ. ટૂંકમાં ચલાળા ત્યાં આવળુ-આવળુના પ્રદેશમાં ભાણુબાપુના બોલ ‘રામચાણુ સમ લેખાતા.’ કપરા કે દુધકાળ વખતમાં ગામમાં લાજવંત પણ અછતવાળા ઘરમાં ભાણુભગત ગુપ્ત રીતે, અનાજ પહોંચાડતા.

ભક્ત શ્રી ભાણુબાપુના બે દીકરા, મોટા ભગુભાઈ ને નાનેરા મંગળભાઈ. મોટા ભગુભાઈ પણ પિતાની માફક અખનબાહુ હતા. ને જાપયે કોઈ ગયા જન્મનો કર્મનિષ્ઠ યોગી અવતર્યો હોય ! એવી એની વૃત્તિ હતી. જગ્યામાં પચાસેક જેટલા ટેલવા (સેવકો) હતા, છતાં ભગુભાઈ પોતે ગાયોને દૂધમાંથી સીંચી સીંચી પાણી પાતા. ગાયનાં છાણુ વાસીદાને મોહું થાય તો પોતે કરી નાખતા.

ભક્ત દાદાબાપુના ઘરવાળાં મા માણુબાઈની જુદી જગ્યા લેખાતી. મા માણુબાઈના ભાઈ ફેદરા

ધાધલ ચલાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખડ ખંભાળિયા ગામે રેતો. તેને ત્યાં એક દીકરી. નામ મોંઘીબાઈ.

આ મોંઘીબેન મા માણુબાઈની ભત્રીજી થાય. અમરેલીના વીરજીભાઈ વકીલ જેવા ડાઘાં માણુસોએ ભાણુબાપુ અને મા માણુબાઈ વચ્ચે સુમેળ રહે એટલે ભાણુબાપુને જણાવ્યું કે, “બાપુ, ભગુભાઈનો સંબંધ આપણે ખંભાળીયે આપા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મોંઘી-બહેન વેરે કરીએ.”

ભાણુબાપુ કહે : “જેવી બા માણુબાઈની મરજી. મારો તો રાજપો છે.” વળી મા માણુબાઈને પણ વાત કરી.

આદ્ય મા કહે : “બહુ રૂડી વાત.”

એમ ભગત ભગુભાઈનો ખંભાળિયા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મોંઘીબેન વેરે રંગેચંગે ગોળ ખવાણો.

પણ ઇશ્વરી સંકેત જુદો જ હતો. ભગત શ્રી ભગુભાઈ ભરજુવાનીમાં જ સ્વધામ પામ્યા. વિ.સં. ૧૯૭૪ના દીવાળીના દિવસે એક જ દિવસની સાધારણ બીમારી ભોગવી રામરામ કહેતા ભગુભાઈએ દેહ છોડ્યો.

ભાણુબાપુ બહાર ગામ ગયા હોય ને બેય દીકરા માટે ચીજવસ્તુ ખરીદતા આવે ત્યારે નાનેરા મંગળુભાઈ તમામ ચીજો લઈ લ્યે ને કહે કે : “આ તો મારે જોઈએ છે. ભગુભાઈને હું નહિ આપું.” કારણુ તે દી મંગળુભાઈ સાવ અણુસમજણા.

ત્યારે ભગુભાઈ મંગળુભાઈને કહે : “બાપા, ભાઈ, મારે કાંઈ નથી જોતું. આ બધુંય તારું છે.” આવા પંડયે નિર્મોહી નાનપણથી જ હતા. અને બન્યું પણ એવું કે પોતે નાનેરા મંગળુભાઈ માટે બધુંય રાખી પરલોક સીધાવ્યા.

પછી ભગુભાઈનું પાણીટોળ એટલે કારજ, માસિક, છ માસિક, વાર્ષિક શ્રાદ્ધ વગેરે બધી ક્રિયાઓ પતી ગઈ. સોગ પણ ભંગાણો.

હવે ખંભાળિયા આપા ફેદરા ધાધનને ચિતા થઇ પડી કે જીવાન પરણ્યાના વ રતી દીકરી ધરે, ચનાળા જેવા મોટે ઠેકાણે દીનેત ને દુ ખાણી, તમામ કાઠીઓનું ઈશ્વરેવનું ઠેકાણું, ઝટ દઈને દાઈ માથુ લઇને પણ આવે નહિ માથુ નાખવાનું મન હોય પણ વખતે ભાણ્યામાપુને માકુ સાગશે તો એનું દિન દુભારો

આ ખમર ભાણ્યામાપુને પડ્યા કે આપો ફેદરા ફીકરમા પડ્યા છે ભાણુ મહા ! જે ખંભાળિયા કહેવ-રાવ્યું કે, “આપા ફેદરા, જરાય વ્યાધિ કરતા નહિ તમારી દીકરી કુવારી લેખાય માત્ર દીકરા સાર્યે” ચાર ફેરા નોતી ફરી માટે કુવારી કન્યાના માગા આવે જ. માટે સાર ઠેકાણુ જોઇ દઇ દો. મોઘીમેનનો ગોળ ખાતી વખતે તો હુ આનીશ, પણ મોઘીમાના લગન વખતે હું ન આવુ તો ભાણુ લોમાનો નહિ

આપા ફેદરાના મનમા નિરાત થઇ ગઈ કે “વાહ ભાણુ મહારાજ ! આપા દાનાના ઊર તો આવા જ હોય”

હવે મોઘીમેનને ખમર પડી કે માતા માવતર મારો ખીજે ઠેકાણે સબધ કરશે પોનાના આપુને પૂઠ પાડે થી ચાતુ]

હવેએ માંડ્યા છે ન્હાનાલાલ હવે હતા પુરુષ હતા રસિક હતા એમણે દેવામાં ડોકિયુ કહ્યું હશે અને એમની સ્ત્રી-આદર્શસ્ત્રી- હોયથી કલમમા નીનરી પડી હશે

સ્ત્રી પરત્વે જેને વેઠવું પડેલું એવા શેકરખંડરે જેમ જીવિયેટને સરજી, ડેરડોમાને સરજી એમ એ ચાર શબ્દોમા એના કહુ શુકરચન્દ્રમે પણ વ્યક્ત કર્યો એણે કીધું .

Hangnig and wiving go by destiny

(વધ સ્તલે મરવાનું કે વધૂને વરવાનું, લમણે લખાવીને સૌ આવે છે) આ વિષેની કવિ મધુરી ભેરવી છેડવા માટે પુરુષની હરીફ બની શકે એવી નારીનો કસન લગનગીતોમાં દેખાતો નથી એનું પુરુષ વર્ણન પરિમિત છે લગનગીતો ને લોક ગીતોમા નારીને કાંઈક તુલનાત્મક દષ્ટિએ નીરખતાં-પરખતાં આટલું લંખાણુ થયું. તે છતાં હજી તો

૧૩ વરમના મોઘીમાઠએ કહ્યું કે “આપુ ! તમનેય કહુ છું ને ભાણ્યામાપુને પણ કહેવરાવશે કે ચનાળાની ચૂદડી આ દેહે એટલે છે એટલે કાઠી માતરની હું મા ઠરી ખીખની ચૂદડી એટલી હવે કાઠી પી વડુ મારે નથી ચાતુ”

એમ કહી છાયાવાળુ માકુ જોડારી મોઘીમેન ચલાતા જગનામ આની ભયખાઇની દૂન સમાધિને પરિક્રમા કરી, મોઘીમેનને કુવારા જ કાગા વચ્ચે ધાવ્યું કરી લીધા

ભાણ્યામાપુએ મોઘીમેનને રામપરા મમમા જીનાઈમા સાતીની જમીન દીરી મોઘીમેન કાવમ ખંભાળિયે રેતા, કાકોર સેવા કરતા આજન્મ કુવારા-વિધવાનન પાગા હરિમગ્ન્ય કરતા આજન્મી દસેક વરસ પહેલા રામ શરણ પામતા

જેન મોડીમાઈ ખાસ અગત સંબંધી કે પિતા, બાઈઓ સિવાય ખીખને મગતાં નહિ ખડ ખંભાળિયા ગામે મોઘામેનની દૂન સમાધ છે એને માનનાયુ ચડે છે

✱

લગન લેવામાં નથી, મારેકથલ શાપાયા નથી, ચોરી ના મગજ ગરામાં નથી, કન્યાવિનાયકનાં ગીત ગરાયા નથી દામરતના દાર તો ખખગવવાને હજી ઘણી વાગ છે

એ બપો પ થ-કોનુક મીડડો અનેર ગદશી-હજી માણવાનો જ છે. પણ એને માટે ખીખ અક મા અનુયધાન સાધવું પડશે તે માટે આપણે થોડી અવધ નાખીએ જેમનાં મન મળેલાં છે એવા વર કન્યાના સવનન અને પરિશીયન માટે આપણે એમનાથી થોડાં દૂર ખરી જઈએ આજકાનની જેમ એ જમાનામાં ‘લગન ને લાપસી એ સવા સાઝી જ મર્થદામાં સમાઇ ન જતાં ત્યારે તો ‘શકુ તવા ઝો’ સાસરે આવતી જતી સાસુઓ પોતાના કુળ કુટુંબમા, વહુનાં, ઘડી એ ઘડીના પ્રદર્શન જરતી ને પોરસે ન સમાતી વરને પણ એવા લકાવા જરા ન્યારી રીતે મળતા આપણે એમને એ લકાવા લેવા દઇએ

ન જાણે કેટલા હામર વરસથી લોકસાહિત્યનો આ પ્રવાહ વહ્યો, આવતો હશે. કાળ વિનાશકારી છે. હામરો વર્ષનું લોકસાહિત્ય આપણી પાસે નથી. જે કાંઈ ઉપનિષત્કાળથી અચ્યું છે, તેમાંથી કેને લોક સાહિત્ય કહેવું અને કેને નહિ તે વિવાદાર્થ રહ્યું છે. પણ લોકકથાઓમાંથી જ સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટ્યની મહાન કૃતિઓ સરગર્ભ છે. લોકાખ્યાનો અને લોક-ગીતો રૂપે આપણને એનો વારસો મળ્યો છે.

આ આખ્યાનો અને ગીતોનો કાળનિર્ણય ધોખામાં નાખશે. સો ખસો કે આરસો પાંચસો વરસથી આપણે આગળ નહિ વધી શકીએ. પણ એ ગીતોમાં રહેલો સંસ્કાર વારસો તો માનવ જીવનના અનુભવ-નીચેડાણે પરંપરાગત આ ગીતો-આખ્યાનો ને વાતોમાં ઊતરતો આવ્યો છે.

અહીં જે ગીતોનું સંકલન કર્યું છે તેમાંથી અલંકારો બાદ કરતાં બાકીનાં તો સત્ય ઘટનાત્મક છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલાં છે. સંવેદન અને શૌર્યના છે. એમાં કુટુંબ કલેશનું કારણ છે તો અખેલ આત્મ સમર્પણની અનુકંપા પણ છે. એની વેદના, એનો વિરહ, એનું આત્મસમર્પણ, એનું શૌર્ય જીવનની અગમતામાંથી, આંદી ઘૂટીમાંથી જીવનને ઉત્સાહિત બનાવી, પ્રેરણા પાઠને નિગૂઢ જીવનનાં રહસ્ય ઉઠેલ તરફ દોરી જાય છે. એમાં માત્ર શૌર્ય કે આત્મસમર્પણનાં આંધળાકિયાં નથી પણ ઉદાત્ત જીવન તરફ દોરી જનાર ચિંતન રહેલું છે. માતૃમતિની પ્રતિભા અને નારીના સંસ્કારી આત્માના આ બધાં ગીતો પરિચાલકો છે. અને આટલું નેપા જાણ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે સ્ત્રીમાં હુદ્દિ શક્તિ નથી ? સ્ત્રી ગમાર છે ?

અને જો સ્ત્રી ગમાર હોત તો બાર બાર વરસે નોકરી કે સાહસિક વ્યવસાયમાંથી પાછો ફરનાર રજપૂત સગી માની ગમે તેવી સમજવટ છતાં અદીઠ

સ્ત્રીના બચકા ખેલી એની કોરી બાંધણીને દીવડી હેથે આંખીને છાતીફાટ રૂદન કરત ખરો ? એ કોરી બાંધણી અને દીવડી બાર બાર વરસના વિન્નેગતી અખેલ વેદના, ત્રાસ અને તપચર્યાની ગવાહી દેતી હતી. કમોતે મારી નાખેલી સ્ત્રીનું માત્ર સતીત્વ જ એમાં નરોતું મોક્ષતું પણ એમાં કૌટુંબિક જીવનની અસલ વેદના અને નારી હૃદયનું શણગારહીન શિયળ-વ્રત મોક્ષતું હતું. નહિ તો રજપૂતનો દીકરો સગી માને કહે ખરો કે :

એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે
ગોઝારણુ મા ! મોહુમાં આંખો મોડિયો રે !

રજપૂતની વેદનાને સગાવા છે, અને ધસવડના હૃદયને જળેળ જળેળ બાળે છે તો બાહ્યો મોહુમાં શગે બળતો દીવો. કેવો ચુંદર સંકેત ! રજપૂતનો દીવો તો એની રજપૂનાણી ન મળતાં બોલવાઈ ગયો છે. પણ મોહુમાં દીવો ઝગતો રાખીને એની માએ ભ્રમ પેદા કર્યો છે.

માડી ! બાર બાર વરસે આવિયો રે,
માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાઈ રે,
જાડેજી મા ! મોહુમાં દીવો શગ બળે રે.

એનાથી તદનઉત્કું જ દામપત્યજીવનમાં કાર-ણની અવધિ સમું ગીત નોઈએ. બધાં પતિની ગેર-હાજરી નથી, પતિના પ્રેમનો તોડો નથી. પ્રશ્નનો કસલ પણ નથી, પણ અજોડ પ્રેમની ગાંઠે બધાં પતિ-પત્ની જોડાયાં છે. ત્યાં પતિના હાથે જ પત્ની ઝેરનો કટોરો ગરગટતી મોતનો સાથરો તાણે છે. અડ પ્રસિદ્ધ અને ઘર ઘરનું માનીતું ગીત છે :

“ વહુએ વગોચ્યાં મોટાં જોન્ડાં રે લોલ ! ”

કયે દુ ખે, વહુના કયા અપરાધે, કઈ અવજા મારે ? કોઈ જ નહિ. માત્ર કહેવાતી કુટીનનાના, કુળાસિમાનતા જીવન સિવાય એનો બીજો એકેય

અપરાધ નહતો. કોઈ સહિયર સાથે હૈયું હળવું કરવા ગામમાં પિયરીએ જઈને મા પાસે સુખદુઃખની કથા સાસરિયાંની વાત કરી હશે. નજીદીએ જમસૂત્ર ખનીને સાંભળનાં એની છાતીમાં કકકડતાં તેલ રેડાયાં હશે. અને સમગ્ર કુટુંબને કાને વાત વહેતી મુકાબ :

વહુ કહે છે આપણા ઘરની વાત જો !
વહુએ વગોન્ધાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ !

આખા કુટુંબ માટે વહુ અસહ્ય બની. પતિ માટે અસહ્ય બનાવવામાં આવી. પતિ જાતે જ જઈને અફીણ તોળાવી આવ્યો. વાદી ધૂંદીને વાટકો ભરી પત્ની સમક્ષ ધર્યો :

પીઓ ગોરી નહિ તો હું પી જઈ જો !
વહુએ વગોન્ધાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ !

‘કાં તમે પીઓ અને નહિ તો હું પી જઈ.’ કુતીનતાના કારમા કૃસિલામાંથી એ સિવાય બીજો એકેય જીવવાનો આરો પતિને ન દેખાયો. પણ પતિને એ કારણે મૃત્યુ વહોરવું પડે એ કુતીન ઘરની દીકરીથી શ્યે સહેવાય ! અને પતિ પ્રત્યેના ભયોદાત પ્રેમથી પોતે જ વાટકો ગટગટાવી ગઈ. આ અપેક્ષા આત્મસમર્પણની કશ્ચા સમાજે સંધરી હોત તો દીકરી અને વહુ પ્રત્યેના કુટુંબના જીવવારમાં જારી રોત તો ઘરે ઘરે પ્રેમની, વાત્સલ્યની નિર્મળ અંગા વહેતી હોત. કુતીનતાનો કેવો નિરેધાભાસ ! કેટકેટલી કુતીન ઘરની વહુ-દીકરીઓ આ કુસાભિમાનના ધંદીના પડ નીચે પીસાયા કરતી હશે ? આત્મધાતના કિરસા કેટલા ઓછા થઈ જાત !

દાગપત્ય અને કાફરુય જાણે એક સિંકાની બે બાજુ જેવા લાગે છે. કેમ કહી શકાય કે દાગપત્યમાંથી કંઈ ધડીએ કંઈ નાની સરખી વાનમાંથી કાફરુય પેદા થઈ જશે ?

ટેકરા ઉપર જામા રહીને ધણી ગોઠણવતી ખેતરમાંથી પંખીયાં ઉડાડે છે. પત્ની ખેતરના મોઝ વચાળે છે. મોઝમાં દોર પડ્યાં. ધણી દોરને પાછાં વાળવા ધણિયાણીને કહે છે. સુવાન પત્ની વિનોદે ચડી અર્ધ. કહે કે ‘મેં મારા બાપનાં ય દોર પાછાં નથી

પાળ્યાં. તારા પગે મેં દી મૂકી છે ? દોર પાછાં વાળવા હોય તો તું જ કુંગરીથી હેઠો જાતર.’

ખસ થઈ રહ્યું. પતિ પત્નીનો વિનોદ ન ગ્રીવી શક્યો. પોતે માનભંગ થયો માની, સો દો વાદીને દોરને મારવાને બદલે ધણિયાણીને જ ગ્રીવી દિયર શેટે હતો એને વિનવણી કરી કે તારા ભાષ્મે વાપર. દિયર કહે :

અમારા વાપરાં રે લાલી નહિ વળે
લેજો લાલી ! મૈયરિયાના મારગ જો !

અને ગોરી મહિયરીએ આશ્વા. જમાનો જૂનો. વચર તેગવી દીકરી પિયરીએ પાછી આવે એટલે સૌને શંકા પડે. સૌ પૂછવા માંડ્યા કે કાં દીકરી ! કાં બેન ! કાં નજીદી ! વગર તેગવ્યાં આન્ધાં ?

સેંજલ શું જવાબ આપે ? લાજ મરજતો જમાનો. એમ કહે કે ‘મારે ને મારા ધણીને હસવા માંથી ખસવું થયું ?’ ગોરા તો વાળ્યા. પણ નાવા ખેડી ને લાભીએ નચુંદના વાંસામાં ભરોળ જોકેલી જોઈ :

સાચું બોલે રે સેંજલ નજીદી,
વાંસામાં આવડી શી લોળ્યું જો !

ત્યારે પછી કાંઈક તો ખુલાસો કરવો જ જોઈએ. પણ ધણીની નીંદા મુક્ષણીનારથી શ્યે થાય ? કહે :

તરકુનાં ખેતર લાલી ખેડતાં,
તરકડે દીધેલ ગાળ્યું જો !
ચાળખડાની ઉડે છાકમ છોળ્યું ત્યાં,
મેં આડાં દીધેલ અંગ જો !

લાભી ! તરકમાં (મુસલમાનનાં) ખેતર અપે અમારા, બેગાં બેજવીને ખેડવા ગયાં ત્યાં તરકડે માળ દીધી. ગાળ્યું કાંઈ સંખાય ? એટલે સામ સામી સોટાવાળી થઈ. તમારા નજીદોઈ ઉપર સોટાના ધા પડવા દેવાય ! એટલે મેં આડાં અંગ દીધાં, એમાં ઈ સોટા ગ્રીલા એની મારા વાંસે ભરોળું જાડી છે.

કેટલી જુનિયતી પતિના દોષને પોતાને માથે ઝાઢી લીધી ? વિનોદમાંથી વિપરીત થયું, પણ પતિ

પ્રેરે એને કુટુંબકથેશનું કારણ ન બનવા દેતાં રીસા-
મણાંને રમ્ય નકસીયા કુસમરમદમાં વાળી લીધું.

સ્ત્રીને વગેવણહારે પુરૂષ જોડે કઠોર થઈ શકે છે, તેટલી સ્ત્રી કઠોર નથી થઈ શકતી. અસા-
ધારણ સંજોગોમાં બ્યારે માનહાનિ થાય ત્યારે જ એ
અખળા મઠી પ્રળા બને છે. પણ પુરૂષને પોતાની
સ્ત્રી કરતાં વધુ એવી શારીરિક શક્તિનું ભાન છે.
સ્ત્રી ઉપરના એના પ્રભુત્વનું એ પણ એક કારણ છે.
એમાંથી જે કઠોરતા જન્મી છે એજુ ધણું હૈયાં નંદરી
નાખ્યાં છે. આ સંસારમાં પુરૂષોએ નારીની કુમળી
લાગણીએના જે સેથ વાળ્યો છે એટલે સંહાર-
એટલી કરતા-કરપીણતા કોઈ રણસંગ્રામમાં નથી
ભજવાણી.

નાની નાની વાનમાં પુરૂષે સ્ત્રીની લાગણી-
એને ઠુકરાવી છે. સંસાર જીવનમાં રીસગા કોણ, વધુ
સ્ત્રી કે પુરૂષ ? તે નક્કી કરવાનું જ રહે છે. કારણકે
સ્ત્રી પુરૂષની ધણીખરી બાબતોને અનુદ્રૂણ થઈને સાથે
છે. પુરૂષે એમાં સત્તારીનું કૃત્તિ માન્યું છે. આજ
સુધી સ્ત્રી પણ એમ માનતી આવી છે કે સત્તારીનું લક્ષણ
પતિની આજ્ઞાનું પાલન છે. એને મનાવવામાં આવ્યું છે.
આ પતિઆજ્ઞા-પાલનનો રૂઢિગત સંસ્કાર ઉઠાવી લો
અને પછી સમાનકક્ષાએ સંસારજીવન જીવતાં રીસા-
મણા-મનામણાં થાય ત્યારે નક્કી થઈ શકે કે કોણ
વધુ રીસાળ છે, સ્ત્રી કે પુરૂષ. લોકસાહિત્યમાં એવું
રસદર્શન જ નથી, સમાજનું જીવનદર્શન પણ સાથો-
સાથ થતું આવે છે.

દૂધ જેવી ચાંદની જમી હોય ત્યારે સ્ત્રીએને
પોતાનાં હૈયાં હળવાં કરી મુકતમને રાસગા લેવાનો એક
જ અવકાશ, બાકી તો કોઈ પગની પાની પણ ન
જોઈ જાય એવાં લાજ મરમદનાં લંગર એના જીવન
માથે જગાઈ ગયાં હોય, નરવિહોણા ચોક બને અથવા
જે ચોકમાં નરની હેરફેર ન હોય એવા ચોકમાં અજ-
વાળી રાતે ગોરી રાસડે રમવા નીકળે. પાછું સ્વામીનું
મન માંડ માંડ મનવીને.

એવાં એક ગોરી (આમ તો અનેક) રાસડે
રમવા ગયાં. યુવાન પતિને પત્નીવિહોણી ધડી વસમી

લાગવા માંડી. હાથે જ તે. પણ ત્યારે સહિષ્ણુના
નહિ પણ અસહિષ્ણુતાએ શૃંગારમાં ગુણ ગણાયો છે.

ભાઈસાહેબ કમા નિનિરો ગોરીને ખોટાને ?
બહાનું કાઢ્યું કે આકરીએ જવું છે, મારે ઝટ આવો.
કહેવરાવ્યું. ગોરી એના કંથના મનોભાવને ન ઓળખે ?
ગોરીને મોજ પડી. બહાનું તો સમજ ગઈ, પણ કંથને
ચીડવવાની થે એક મજ છે. અહીં કંથડો તોતો ભોમે
થાય. એકવના અસંજ થઈ પડી. મારે કહો ન આવે ?
એ વાન ભેગી થઈ. રોમે રાતોચોળ થયો અને સાથે
સાથ રીસાઈને આકરીએ આવ્યો.

આ બાબુ ઘોડો પત્રાણ્યો અને રાસડો
વીખાયો. દોડીને ગોરીએ ઘોડાની લગામ ઝાલી, લીધી.
આમ અખોલે નહિ જવા દઉં. સાયમો રીસમાં કહે
છે કે ઘોડાની વાધ છોડો, લશ્કર વાડીએ પહોંચ્યું છે.
મારે છટું પડે છે.'

સ્ત્રી અવશ છે. રોકવાનાં કારણો બ્યારે હૃદય
ઉપરવટ જાય ત્યારે શું કરે ? જીવનમાં પતિના મોંઘા
અને મનભાવતાં ઓઢણાનું મૂલ અતિ ધણું છે. સ્ત્રીને
મન ચૂંદડી એટલે પ્રણય-શૃંગાર અને એવાતણું
પ્રતિક. એટલે કહે છે કે તમે નહિ હો તો ચૂંદડી
કોણ મૂલવશે ?

ધોડી ઝાલી ઘોડલિયાની વાધ,
અખોલે જવા નૈ દઈ રે લોલ,

મેલો મેલો ઘોડલિયાની વાધ,
લશ્કર પૂગ્યું વાડીએ રે લોલ.

મારે સાયમો ચૂંદડીની હોંશ,
ચૂંદડી મોંઘા મૂલની રે લોલ.

રિયો રિયો, આબુની રાત,
ચૂંદડી તમે મૂલવો રે લોલ.

તો ય રીસાચેલ સાયમે તો લગામ ખેંચી. ઘોડો
પગ ઉપાડ્યા. ગોરીના હૈયે ધમણે ધખકા. બપડ્યા.
'તમારા વગર હું કોની સાથે ખોલીશ ? કેમ મારા
દિવસો કાઢોશ ?'

ધરે નથી નણદી કે સાસુ,
કાની સાથે બોલશું રે લોલ.

અપરાધ નહતો. કોઈ સહિયર સાથે હૈયું હળવું કરવા ગામમાં પિયરીએ જઈને મા પાસે સુખદુખની કવાઈ સાસરિયાની વાત કરી હશે નજીદીએ જાણુસ બનીને સામળના એની છાતીમાં કસકડતા તેલ રેડાયા હશે અને સમગ્ર કુટુંબને કાને વાત વહેતી મુકાઇ

વહુ કહે છે આપણા ઘરની વાત જો !
વહુએ વગો યા મોટા ખોરડા રે લોલ !

આખા કુટુંબ માટે વહુ અસહ્ય બની પતિ માટે અસહ્ય બનાવનામા આવી પતિજાતે જ જઈને અફીણ તોળારી આ યો વાદી ધૂદીને વાટકો ભરી પત્ની સમક્ષ ધર્યો

પીઓ ગોરી નહિ તો હું પી જાઉં જો !
વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા રે લોલ !

‘કાં તમે પીઓ અને નહિ તો હું પી જાઉં’ કુનીનતાના કારમા ફાસનામાંથી એ સિવાય ખીજો એકેય જીવવાનો આરો પતિને ન દેખાયો. પણ પતિને એ કારણે મૃત્યુ વહોરવું પડે એ કુનીન ધરની દીકરીથી શ્વે સહેરાય ? અને પતિ પ્રત્યેના ભયો તત્ત્રેમથી પોને જ વાગેડો ગટગટાવી ગઈ આ અપોન આત્મસમર્પણની કશ્ણ સમાજે સધરી હોત તો દીકરી અને વડુ પ્રત્યેના કુટુંબના વ્યવહારમા ધારી રોત તો ધરે ધરે પ્રેમની, વાત્સલ્યની નિર્મળ ગંગા વહેતી હોત કુનીનનાનો કેવો વિરેધાભાસ ! કેમકે કુનીન ધરની વહુ-દીકરીઓ આ કુનાભિમાનના ધ દીના પડ નીચે પીસાયા કરતી હશે ? આત્મનાતના કિસ્સા કેમલા એછા થઈ જાત !

દામ્પત્ય અને કાર્ણ્ય જાણે એક સિદ્ધાંતી જે બાળુ જેવા લાગે છે કેમ કહી શકાય કે દમ્પ તમાથી કંઈ ધડીએ કંઈ નાની સરખી વાતમાંથી કાર્ણ્ય પેદા થઈ જશે ?

ટકરા ઉપર જામા રહીને ધણી ગોફણવતી ખેતરમાંથી પળી ઉડાડે છે પત્ની ખેતરના મોન વચ્ચે છે મોનમા દોર પથારી ધણી દોરને પાછા વાળવા ધણિયાણીને કહે છે યુવાન પત્ની વિનોદે ચડી મઈ કહે કે ‘મેં મારા બાપનાં ય દોર પાછાં નથી

વાળ્યાં તારા પગે મેં દી મૂકી છે ? દોર પાછાં વાળવા હોય તો તું જ કુગરીથી હેકો બતર’

ખસ થઈ રહ્યું પતિ પત્નીનો વિનોદ ન ગ્રીવી શક્યો પોતે માનભંગ થયો મની સો ટો વાદીને દોરને મારવાને બદલે ધણિયાણીને જ મૂકી દિયર શેઠે હતો એને વિનવણી કરી કે તારા લઈને વાપ દિયર કહે

અમારા વાપારી રે લાભી નહિ વગે
લેજો લાભી ! મૈયરિયાના મારગ જો !

અને ગોરી મહિયરીએ આશ્વા જમાનો જૂનો વચર તેડાવી દીકરી પિયરીએ પાછી આવે એમને સૌને શકા પડે સૌ પૂછના માડ્યા કે કા દીકરી ! કા ખેન ! કા નણદી ! વગર તેડાવાં આવ્યા ?

સેજલ શુ જવાબ આપે ? લાજ મરજદનો જમાનો એમ કહે કે ‘મારે ને મારા ધણીને હસવા માંથી ખસવું થયું ? ગોંગ તો વાજ ! પણ નાંવા ખેડી ને લાભીએ નણ દના વાસામાં ભરોળ જાડેની જોઈ

સાચું જોવે રે સેજન નણદી,
વાસામા આવડી રી લોજ્યુ જો !

તારે પછી કાંઈક તો ખુનાસો કરવો જ જોઈએ પણ ધણીની નીદા સુનદાણીનારથી શ્વે થાય ? કહે

તરકુના ખેતર ભાભી ખેડતા,
તરકડે દીધેલ ગાજ્યુ જો !
ચાળખડાની ઊંડે છાકમ છોજ્યુ ત્યાં,
મેં આડા દીધેલ અગ જો !

લાભી ! તરકમા (મુસનમાનના) ખેતર અમે અમારા ભેગા ભેજવીને ખેડવા ગયા ત્યાં તરકડે ગાળ દીધી ગાજ્યુ કાંઈ સખાય ? એટલે સામ સામી સોટાવાળી થઈ તમારા નણદોઈ ઉપર સોગાના ધા પડવા દેવાય ? એટલે મેં આડા અગ દીધા એમા ઈ સોટા ગ્રીસ્વા એની મારા વાસે ભરોળ જાગે છે

કેટલી જુગ્તિથી પતિના દોષને પોતાને માથે ઝાઢી લીધો ? વિનોદમાંથી વિપરીત થયું, પણ પતિ

પ્રેમે એને કુટુંબકલેશનું કારણ ન બનવા દેતાં રીસા-મણાંને રમ્ય નકરીથી કુસમરમદમાં વાળી લીધું.

સ્ત્રીને વગોવણહારે પુરૂષ જેટલો કઠોર થઈ શકે છે, તેટલી સ્ત્રી કઠોર નથી થઈ શકતી. અસાધારણ સંજોગોમાં બ્યારે માનહાનિ થાય ત્યારે જ એ અબળા મટી પ્રબળા બને છે. પણ પુરૂષને પોતાની સ્ત્રી કરતાં વધુ એવી શારીરિક શક્તિનું ભાન છે. સ્ત્રી ઉપરના એના પ્રભુત્વનું એ પણ એક કારણ છે. એમાંથી જે કઠોરતા જન્મી છે એણે ઘણાં હૈયાં નંદવી નાખ્યાં છે. આ સંસારમાં પુરૂષોએ નારીની કુમળી લાગણીઓનો જે સેાથ વાળ્યો છે એટલે સંહાર-એટલી કૂરતા-કરપીણતા કોઈ રણસંગ્રામમાં નથી ભજવાણી.

નાની નાની વાનમાં પુરૂષે સ્ત્રીની લાગણી-ઓને હુકારાવી છે. સંસાર જીવનમાં રીસાળા કોણ, વધુ સ્ત્રી કે પુરૂષ ? તે નક્કી કરવાનું જ રહે છે. કારણકે સ્ત્રી પુરૂષની ધણીખરી બાળતોને અનુકૂળ થઈને ચાલે છે. પુરૂષે એમાં સન્નારીનું કૃતૃત્વ માન્યું છે. આજ સુધી સ્ત્રી પણ એમ માનતી આવી છે કે સન્નારીનું લક્ષણ પતિની આજ્ઞાનું પાલન છે. એને મનાવવામાં આવ્યું છે. આ પતિઆજ્ઞા-પાલનનો રૂઢિગત સંસ્કાર ઉઠાતી લો અને પછી સમાનકક્ષાએ સંસારજીવન જીવતાં રીસા-મણા-મનામણાં થાય ત્યારે નક્કી થઈ શકે કે કોણ વધુ રીસાળ છે, સ્ત્રી કે પુરૂષ ! લોકસાહિત્યમાં એણું રસદર્શન જ નથી, સમાજનું જીવનદર્શન પણ સાથો-સાથ થતું આવે છે.

દૃઢ જેવી ચાંદની જમી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પોતાનાં હૈયાં હળવાં કરી મુક્તમને રાસડા લેવાનો એક જ અવકાશ. બાકી તો કોઈ પગની પાની પણ ન જોઈ જાય એવાં લાજ મરજદનાં લંગર એના જીવન માથે જગાઈ ગયાં હોય, નરવિહોણા ચોક બને અથવા જે ચોકમાં નરની હેરફેર ન હોય એવા ચોકમાં અજવાળી રાતે ગોરી રાસડે રમવા નીકળે. પાછું સ્વામીનું મન માંડ માંડ મનવીને.

એવાં એક ગોરી (આમ તો અને) રાસડે રમવા ગયાં. યુવાન પતિને પત્નીવિહોણી ઘડી વસમી

લાગવા માંડી. લગ્ન જ તે. પણ ત્યારે સહિષ્ણુતા નહિ પણ અસહિષ્ણુતા એ શુંગારમાં ગુથુ ગણાયો છે.

લાઠસાહેબ કયા નિનિતો ગોરીને બોલાવે ? બહાનું કાઢ્યું કે ચાકરીએ જવું છે, માટે ઝટ આવો. કહેવરાવ્યું. ગોરી એના કંથના મનોભાવને ન ઓળખે ? ગોરીને મોજ પડી. બહાનું તો સમજી ગઈ, પણ કંથને ચીડવવાની થે એક મજા છે. અહીં કંથડો તાતો બિમો થાય. એકસલા અસહ થઈ પડી. મારે કહો ન આવે ? બે વાન બેગી થઈ. રોમે રાતોચોળ થયો અને સાથે સાથે રીસાઈને ચાકરીએ ચાલ્યો.

આ બાબુ ઘોડો પસાડ્યો અને રાસડો વીંખાયો. દોડીને ગોરીએ ઘોડાની લગામ ઝાલી, લીધી. આમ અમોઢે નહિ જવા દઉં. સાથમો રીસમાં કહે છે કે ઘોડાની વાઘ છોડો, લશ્કર વાડીએ પહોંચ્યું છે. મારે છટું પડે છે.'

સ્ત્રી અવશ છે. રોકવાનાં કારણો બ્યારે હૃદય ઉપરવટ જાય ત્યારે શું કરે ? જીવનમાં પતિના મોંઘા અને મનભાવતાં ઓઢણાનું મૂલ અતિ ઘણું છે. સ્ત્રીને મન ચૂંદડી એટલે પ્રશ્ન-શુંગાર અને એવાતણનું પ્રતિક. એટલે કહે છે કે તમે નહિ હો તો ચૂંદડી કોણ મૂલવશે ?

ઘોડી ઝાલી ઘોડલિયાની વાઘ,
અમોઢે જવા નૈ દઈ રે લોલ,
મેલો મેલો ઘોડલિયાની વાઘ,
લશ્કર પૂગ્યું વાડીએ રે લોલ.

મારે સાથળા ચૂંદડીની હોંશ,
ચૂંદડી મોંઘા મૂલતી રે લોલ.
રિયો રિયો, આબુની રાત,
ચૂંદડી તમે મૂલવો રે લોલ.

તો ય રીસાચેલ સાથમે તો લગામ ખેંચી. ઘોડે પગ ઉપાડ્યા. ગોરીના હૈયે ધમણે ધળકા. બપડ્યા. 'તમારા વગર હું કોની સાથે બોલીશ ? કેમ મારા દિવસો કાઢીશ ?'

ઘરે નથી નણ્ડી કે સાસુ,
કોની સાથે બોલશું રે લોલ.

પણ ગોરીને બોલાવી ત્યારે ગોરીએ કહેવાવેલું કે :
આવો રૂડો સૌયરૂંનો સાથ,
મેલીને સાથળા નહિ આવું રે લોલ.

આ વાન નોધારી થઈ રહેલી નારીના માથામાં
કોડીલા કંથે મારી :

આવો રૂડો સૌયરૂંનો સાથ,
એની રે સાથે બોલજો રે લોલ.

ગોરીના હૈયાને ચૂર ચૂર કરી નાખ્યું. મોજ
માથે પડી. ચીઠવવા મઘ અને કંથ રીસમાં ચોરાઈ
ગયો. કંથ કઠોર બનીને ગોરીનું હૈયું નંદવીને હાલી
નીકળ્યો.

વળી વળી હીરલાની ગાંઠ,
તૂટે પણ છૂટે નહિ રે લોલ.
પડી પડી દલડામાં ભાંત,
અબોલા એ લવ ભાંગશે રે લોલ.

કયા મહા અપરાધને કારણે ? કષ્ટ એવી પતિ
આત્માના ઉત્તંધનને કારણે ? આવી કઠોરતા સ્ત્રી
કદી ન દાખવી શકે.

એથી શ્રે આગળ જઈએ. લોકગીતાએ ભારે
નિષ્પાસનાથી કશું જ ઠાંકયા ઢૂંખ્યા વિનાનું ગામ
નાખ્યું છે. કદી નાખ્યું છે, સંસારને હતો એવો
દેખાડીને સ્ત્રી જીવનના કઙ્કળતમ કેન્દ્ર સુધી પહોંચા-
ડીને સમાજજીવન અંગે વિચારતા કરી મેલ્યા છે.
સંભવ છે કે રાસડે ગાઈ નાખવાને કારણે સમાજ
નહિ ચેત્યો હોય, નહિ હવ્યભયો હોય.

વહુવારને પિયરનાં નોતરાં આવે છે. સગા ભાઇ
પરણે છે. બહેનના દિનમાં ભાઈ પરણે એથી વધુ
ખીજ હોંશ કર્ષે હોઈ શકે ? ભાઇના લગ્નના સમાચાર
સાંભળી ગાંડી ઘેલી થઇ જાય છે. અને આવા પ્રસંગે
કોણ રમ ન આપે ? એટલે હોંશમેર સસરા પાસે
રમ માગે છે ઘરમાં સૌથી મોટેરું માણસ પાંચમાં
પૂછ્યા ભેગ

આજ મારા ચોરાના ચોવટિયા,
સાસરા ઘણું જીવો રે લોલ,

તમે મેલો તો જાણે રે,
ગૈયરને નોતરે રે લોલ.

ત્યારે સસરા વહુને છાકરમત થવાનું છોડીને સાસુ-
જને પૂછવાનું કહે છે. સાસુ જેઠને, જેઠ જેઠાણીને
પૂછવાનું કહે છે. ત્યાં સુધીમાં તો બધું સંધાઇ જાય
છે. જૂનવાણી કુટુંબ. સગા ભાઇના લગ્ન પ્રસંગે વહુ
જાય તો એનોય ખટકો થાય.

સસરાએ સાસુજને પૂછવાનું કહ્યું તોય હપધેથી
વહુ ન સમજી. એના અંતરમાં તો ભાઇના લગ્નના
ઉત્સાહ હતા. એવે ટાણે છુદ્ધિમાન માનવીની સ્વદમ
સૂઝ માથે પણ આનંદની એવી છવાઇ જાય છે

હવે જેઠાણીએ પણ એમ જ કહ્યું કે “તમારા
પરણ્યાજને પૂછીને જાઓ. ” આ તો આગૂને ચી
આતી હૈ, ” પરણ્યો પણ એ જ કુળનો નખીરો હતો.
એટલે કહે “મરા કલ્યા વિના માર્યા ન ગૂંધજો,
સેંધા ન પૂરજો, આખે કાજળ ન સારજો, શણગાર
ન સગજો ”

તોય હપધેથી ન સમજી કે આતો ઉત્તરથી
હુકમ છૂટી ગયો છે એનો અનાદર કરતાં અવગાં
પરિણામો આવે. ભાઇના લગ્નના વિચારે ભાનભૂયેની
ગોરી એમ સમજી ભેરી કે કાઈ મારા ભાઇના લગ્ન
માં જવાની બધાં થોડી ના પાડે ? આતો સંસાર
છે તે ઘર વ્યવહારનો ખટકો થાય અને પતિ પ્રત્યે
અપાર વિશ્વાસ એ વિશ્વાસે તો એનું જીવન નાવ
તરતું હતું.

પણ પતિના હૃદયમાં પત્ની શુંગાર સજીને
સગાભાઇના વિવાહમાં પણ મહાસલા જાય એવો ખાર
હોઈ શકે એની કલ્પના સુદ્ધા કલ્પસી હોય તે પતિના.
હૃદયમાં પ્રેમને કેમણે એર ન હોઈ શકે. એટલે પતિની
આત્માને એણે પતિની હાંસી માની. આવું તો દંપતિ-
જીવનમાં અવારનવાર બન્યા કરે છે, ને છેવટ પતિ હા
પાડે, એ તો નિત્યનું થઈ ગયેલું.

વહુવારએ તો ઉત્સાહધેથી બની શણગાર
સન્યા. ગર્વિષ્ટ પતિથી આ રમે ખમાય ?
ધોમચખ થઇ ગયો, પોતાના બાપના દેખનાં

ચોટલે અલીને દસડી. જેઠના દેખતાં થોડે નાખી. અને વહુવારના ભાઈની વાડીએ લઇ જઇ ચોટલો અલીને કરપીણ રીતે માથું વાઢી નાખ્યું.

આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓએ કેટલાક પુરુષોનાં માથાં વાઢ્યાં ? હશે કોઈ હલકટ સ્ત્રીએ કાળા કામ કરતાં ધણી હત્યા નોંધાયાના બતાવેા. પણ માત્ર પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે જ પુરુષના ખારથી પત્નીને રહેંસી નાખવાના બતાવેાનું પ્રતિનિધિ છે આ લોકગીત. એની પહેલી અને છેલ્લી કડીમાં જ એની અસલ કશ્સા રહેલી છે. પહેલી કડીમાં સ્નેહ-વિશ્વાસુ નારી શું હર્ષધેલી થઇને ગાય છે !

આજ મારે સોનાની શરણાયે
તે સૂરજ ભીગીઓ રે લોલ,
આજ મારે યાંધવડો પરણે
કે મૈયરનું નોતડું રે લોલ.

અને આવા હર્ષોન્માદ સામે છેલ્લી કડીમાં કેવો કશ્સુ અંતમ બતાવે છે !

મારા સસરા દેખે ને આલી ચોટલે રે લોલ,
મારા જેઠજી દેખે ને નાખી ઘોડલે રે લોલ,
મારા વીરાની વારીમાં પરણ્યો પહોંચીઆ રે લોલ,
પરણ્યે ચોટલિયો આલીને માથાં વાઢ્યાં રે લોલ.
જે ચોટલાનું વણું કરતાં કવિકૃત્ત થાક્યાં

નથી. જે ચોટલા માથે માતાનો સ્નેહ પાંથીએ પાંથીએ સીંચાયો હતો, પિતાના આશીર્વાદ ભિતર્યા હતા. પિયર અને સાસરિયું જે ચોટલાની સુંવાળપ અને પાનીઢંક લંબાઈનું ગૌરવ અનુભવતાં, જે ચોટલાની લટો આલીને ખાળકે ખાને કવરાવી હશે, એ ચોટલાને અલીને માથું વાઢતાં પરણ્યાને જરાય આંચકો નહિ આવ્યો હોય ? આંચકો આવ્યો. પણ માથાં કેડે :

મૂરખે મારીને વચાથું કે
બણ્યે દેલ્ય દળી રે લોલ.

એમ લાગે છે કે દેલ દળ્યાનો પરતાવો કરવા કરતાં કાયદાની અને સમાજની ચૂંગાદમાંથી છટકવાનાં કાળાં ઘાળાં જ કર્યાં હશે. સાચેસાચ એવા કોઇ પુરુષને હૃદયથી પરતાવો થયો હોત તો કેટકેટલા કડોર પુરુષોનાં હૈયાં એણે પીગળાવ્યાં હોત ! સીતાને વન-વાસ કાઢીને રામ જરૂર પરતાણા હતા. પણ એવા રામ કેટલા ?

સાચેસાચ પોતાને અનુકૂળ ખીયામાં ઢાળવાની અકોરાત ચિંતા અને છેવટ રોપમાં પુરુષો સ્ત્રીના હૃદયને પામી જ નહિ શકતા હોય ? પુરુષનો પ્રેમ નારી ઉપરના પ્રભુત્વમાં જ રમમાણુ કરતો હશે ? પુરુષોના અનોખા પ્રેમની કથાઓમાં સ્વર્ગીય પ્રેમના કિસ્સા કેટલા ? ના, ધંરતી વધ્ય નથી. એવા પ્રમાણિક પ્રણયીઓની કથા વળી કોઇ ટાણે આપશું.

*

“ સ્ત્રી કુલ ”

આ સુંદર સૃષ્ટિ જોઇને એના કરનાર વિશે કોણ નહિ વિચાર કરે ? તારી ધારણા બાણવાને હું ઘણું ઘણું મયું છું પણ એ પ્રભુ, વારે વારે થાકી હારી જાજી છ અને ખાવરો બનીને આવડાંતી પેઠ થઇ રહું છું. તે જે નાના પ્રકારની સમૃદ્ધિઓ ભીખવી છે તેમાં સ્ત્રીકુલ પણ અલૌકિક કથું છે. તે કુલ પોતાના અંદરના અને બહારના ગુણે એવું તો બેહેક બેહેક કરતું ખીલી રહ્યું છે કે તેની તરફ માણસની ઈર્દિયો ગયા વગર રહેતી જ નથી. બહુ બહુ વિદ્વાનોએ તે કુલની તપાસ કીધી છે અને તે ઉપરથી તારાં અપાર ડહાપણ અને તારી અગાધ શક્તિ બાણવામાં આવ્યાં છે. ખરેખર સ્ત્રીકુલની ખતી-હારી છે. પણ ગુજરાત દેશમાં હાલના સમોમાં અજ્ઞાનરૂપી દવની બીની આંચ લાગી છે તેથી તે કુલ નિસ્તેજ થઇ ગયું છે.

— નમંદ

(‘ નમંદ ’ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૫)

સીમરોલીની સતી આદ

મહત શ્રી હરિકૃષ્ણાચાર્ય

સવત ૧૮૬૮ ના આસો માસની સુદી પાચમને દિવસે મહત સીમરોલી ગામને પાદરે ધમસાણુ મચ્યુ છે ગામના બધા લોકો, આડોશ પાડોશ ગામના ભાઈ—બહેનો અને તે સિવાય જેમને વાવડ મળતા જાય છે તે સાલગનારા બધા સીમરોલી ગામે ખેતર આવે છે આ ગામે ન જોયેલી હોય તેવી અબૂનપૂર્વ માનવ-મેદની ગામના પાદરમા ઠમાડસ ભરાઈ ગયેન છે એખાની ચપરી નામે તો પણુ દશો નીચે ન પડે તેમ હયે હયુ બીસય છે

આ માનવ સમુદાયની વચ્ચે એક ચિતા બગે છે તેમા એક માનવ કનેરના અતીમ સરકાર થઈ રહ્યા છે આવના જતા લોકોમાથી કોઈ ચિતામા શ્રીફળ નાખે છે કોઈ ધીની આહુતિ આપે છે કોઈ પાંડીના આગ ગળામા નાખી ખુદના પો ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી સગી માતાના જય જયકાર મોનારી માનવ મેદનીમા ભગી જન છે સવારના શિરામણુ ટાણુ વિત્તા બા બેગો થયેનો માનવ સમુાય નમતા બપોરે પાખો પડે છે, તેની સાથે સતી માતાના જય જયકારનો ગગનભેદી નાદ પણુ ઓસરતો જન છે પૂર્વ દિશા તરફથી ફૂકાના પનનના સૂમવાગમા ચિતાની રાખ ઉડી જનાથી નીચે પડેના હાડપિજર ઉપર તરી આવે છે તે વીણુનાનુ કામ બીના પોતિયા વાળા ખેતર બીઓ રતા દેખાય છે બધા અસ્થિનો ઢગનો જે રથજો ચિતા ખડકેની હતી તેની નીચે એક ખાડો ખોદી તેમા વીણુના બના હાડપિજર પધરાવી તેની ઉપર નાનો એવો કામચાઉ ઓટો તૈયાર કરી, ઉપર અગરમતી સળગાવી સમાધિની બને બાણુએ ધીના દીવડા પ્રગળાની ભક્તિ પૂર્વક નમન કરી બીના કપડાસાગા બને આદમીઓ વિદાય લઇ રહ્યા છે

આ દિવસે શિરામણુ ટાણે હાડીના માળિયા તામાના ભાખરવક ગામનો રામજી ગોર પોનાની તેર રૈદ વર્ષની પુત્રી સતોકને સાથે લઇ આગરોળ

તાનુકાના કાનેજ ગામે હાડી જજમાનોમા માતા ઉધરાના માટે જતા સીમરોલી ગામને પાદરે વિસામે લેવા મેકા હતો આ વખતે ધણુનો ગોવાગુ લાખો રમાગી લડચડિના ખાતો ધુજતી કાનાએ ગામની તરફ ધૂમગણુ મચાવતો દોડ્યો આવતો દેખાણો, તેને કોઈ સાચુ મગે છે કે નહી, તેની વાત કોઈ સાલગનાર મગે છે કે નહી, તેની પરવા કર્યા વગર રથવાયો થઇ મોગ આજો જેસથી તાલૂકતો આવે છે કે 'ઇ' અતતા જણુ કાળના છર, આજો ધણુમાથી પાચ સાન જનવરો ઓઝા કરશે ઈ અખાજના ખાનારા દૂળગુ-પાકણુ ગપયા વગર દોરોને ગૂડી નાખે છે આ દુખ નજરે જેવાણુ નથી ગાયુ કેડે ચડતિયુ નથી વેરણુ છેરણુ થઈ ગયુ છે અને ઈ પનિનના પેગના ગાયોને પણુ છૂટે હાથે જે આ ધુ તે સમોડે છે આડો ફરના જના મે પણુ ત્રણુ ચાર લાકડિયુ ખાધુ છે આજ ગાયુની ખેર નથી ગામમાથી કોક વોડો, ગાયુને બચાવો'

ગામના પાદરમા વિસામે લેવા ખેડેનો આડે ઉમરનો રામજી મહારાજ જામે થઇ ગયો લાખા ઢાળા કાન માડી તેણે બધી વાતો સાલગી લીધી

તેને ઉપરા ઉપરી પિયારો આવના લાખા ગાયો તો આપડુ પુરાણુ ધન કહેવાન, ભગવન કૃષ્ણચંદ્રે ગોસેવા કરી તેને પ્રતિષ્ઠા આપી છે તેના રવાડે-રવાડે દેવ દેવીઓ વાસ કરે છે ગોમાના માટે પ્રાણુની આહુતિ આપનારા ક્ષત્રિયો તેને યાદ આજના હિંદુ ધર્મોમા પૂજનીય ગણાતી ગોમાતા ઉપર અમાનુરી માર પડવાની વાત સાલગી તેનું હૃદય જાકળી જાકયુ તેની આખમા રેપ ભરાણો અને ગોમાતાઓ અને ગામના પશુધનની કુમકે જવાબ નિરવાર સાથે પુત્રી સતોક સાથે લાખા ગોવાળની પાછળ ગામને રસ્તે તે પણુ આદ્યો

એક વચ્ચે આવેલી મદિરની ડેલીએ ગામના

ગલદેરાઓમાં ગણુના થાય તેવા મહંત રામદાસજી, કુંગર શેઠ, વેલો પટેલ, અને નગાજી હાટી, ખેડા હતા. તેઓએ લાખા ગોવાળનો વણુથંબો લવારો સાંભળી, એકમાં આગળ આવી લાખાને કાંઈ પૂછે એ પહેલાં જ ઊઠી જોડેલા તે ગોવાળે શરૂ કરી દીધું કે, “આપા ! ગાયું ને બચાવો, દોરને બચાવો, કુકસવાડાના રજપૂતો આપણું ધણું વાળી જાય છે. અને ગાયુંને મારે છે.” આ વાન થાય છે ત્યાં રામજી ગોર આવી પહોંચે છે. તેણે ગામ તરફ દષ્ટિ કરી અને જાણી લીધું કે મોસમનો વખત હોવાથી નાના મોટા સીંગ સેદે ગયાં લાગે છે. અત્યારે ધણુની પાછળ જાય એવા જુવાનો ગેરહાજર લાગે છે.

ગામના આગેવાનો પણ અંદરો અંદર સંતવસ કરતા હતા કે. “ગાયોની પાછળ જાય કોણ ?” આગેવાનોની મૂંઝવણ પામી જઈ રામજી મહારાજે સામેથી ગાયોની પાછળ જવાની પોતાની તૈયારી બતાવી.

રામજી ગોરનો નિશ્ચય જાણી ગામમાં ઘણા અને ગણુતરીયાજી ગણુતા કુંગરશેઠે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે : “સામા વાળા કેટલા હશે ? કેટલે દૂર નીકળી ગયા હશે ? આપણે આંખીએ તો પણ એને પહોંચીએ ખરા ?” કુંગર શેઠના મંતવ્ય સામે પોતાનો અણુગમે બતાવતાં રામજી ગોર બોલ્યો કે :

“શેઠ ! જિંદગીને જામડીમાં નાખીને જોખ કરતાં અમને ન આવડે. પેઢી દર પેઢીથી કાટિયાવરણું અમ ખાઈએ છીએ. ગામની ગાયો તગડાય અને હું ખેડો ખેડો હિસામના આંકડા માંડુ એ કરતાં તો સામી જાતએ ખપી જનું શું ખાઉં ?” આમ કહેતાંક ને પારકી સંપત્તિના રક્ષણ ખાતર ગામની આખર બચાવવા એ આજીવુ ધણુ પછાડે હાથમાં ગંગળું લઈ હાલી નીકળ્યો. નજરે જોનારાં બધાં ખસિયાણાં પડી ગયા. એક નગાજી હાટી વગર તેઓ પણ રામજી ગોરની પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

રામજી મહારાજ જોતજોતામાં ધણુની આડે આવીને ઊભો રહી પડકાર કરે છે કે : “હવે ભાયાડ

બનજો, જીવતું જીવું હોય તો ધણુને છોડો છો.”

ત્યાં તો રામજી મહારાજની પીઠમાં એક ડાંગનો ઘા પડે છે, અને માથામાં પથરનો ઘા પડવાથી તે જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો.

પિનાની આ સ્થિતિ જોતાંની સાથે જ સંતોકની કાયા ધ્રુજ ઊડી, રુંવાડાં ઊભા થઈ ગયાં. તે કાલિકા ભોવાનીનું રૂદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી જમીન ઉપર પડેલી પિનાની ગંગ ઉપાડી વિદ્યેસ્ત્રી વાધણુની અદાથી ઠેક મારે છે, ત્યાં ખે જણાએ તેને પકડી લીધી. ઠોંટ ખૂસટ કરીને છોડી દીધી. પણ અત્યારે સંતોક ભાખરવડના આજીવુની કન્યા મટીને કાલિકા ભોવાની રૂપે રણે ચડી હતી. બાળુના ખેનરમાં છૂટેલા લગ્ન તરફ સંતોકની દષ્ટિ પડતાંની સાથે જ દૂદીને તેણે હળમાંથી કોશિયાજો કાઢી, પોતાના ગળામાં આ પાર ઉતારી દીધો. લોહીના ફૂવારા છૂટ્યા. અને તે લોહીના ભરેલા જાપવાં સાથે ચોરટાઓ તરફ પડકારો કરીને દોડી કે : “ગાયોનું લોહી પીવામાં ખાત્રી રહી ગયું હોય તો હવે આ આજીવુનું લોહી પી લ્યો. એટલે તમને નિરાંત થાય.”

આજીવુ કન્યાનું આ સ્વરૂપ જોઈ ચોરટાઓ ચંભી ગયા. આગળ ભાગનાં તેના પગ બંધાઈ ગયા. તે પથરના પૂતળા માફક ઊભા રહી ગયા. સંતોક જાપવાં ભરી ભરીને લોહી છાંટે છે અને ચોરટાઓ મઠી માગે છે. આ ધડવરજી આલતી હોય છે ત્યાં ગામના આગેવાનો આવી પહોંચે છે.

ઊમેલા જુવાનોને જોતાંની સાથે જ મહંત રામદાસજીના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા કે “અરે, સરદારસિંહ, આ તમે ? અમારા ગામની ગાયો ઉપર આવો કેર વર્તાવવા ખાજ અખાજનો વિવેક બૂઝી અમારી પણ અદ્યન રાખી ? અરે, રામ રામ રામ !”

મહંત રામદાસજીના ઉદ્ગારો સાંભળી કુકસવાડાનો રાયખંદો સરદારસિંહ જમીન માગ આપે તો સમાઈ જાય એવો શરમિદો બની પથરના પૂતળા માફક ઊભો હતો ત્યાં જ જડાઈ ગયો. ધણુ ગામ તરફ ભાગી જવું હતું, તેને દોષ એ રોક્યું નહીં. સરદાર-

સિંહના માણસો અને ગામના મોરડીઓ આમ આપે
બની સામસામે જોલા રહી, કોઈ કોઈની સામે વાન
કરતુ નથી

થોડીવારે કમર જોરતા સરતારસિંહ આગ
આરી મહત્ત રામદાસજીના પગે હાથ નાખી માફી
માગરા લાગ્યો કે “બાપ, માફ કરો આ બધું
કાચું કપાચું છે હું તમારા ધણુ આડે આવું એવો
અખાજનો ખાનાર નથી પણ અમે છેવરાણ એક
વાનની આપને અને આપના ગામ આગેરાતોને વા
આપુ છું કે, આજથી પદરેક દિવસ પાંચ વાગુ
ટાણે મેં ઘોડેસ્વારો તમારા સીમરોની ગામના ટાણામાં
ઘોડા જોલા રાખીને બદ્દકોના બગકા કરી, પછી પડ-
કાગે કરીને ચેતવણી આપી હતી કે ‘નગાજણુ
હાટીને કહેજો કે, ધણેજના ધકેલોનું સનેતુ રાખતું છે
તેનું સમાધાન પદર દિવસમાં નહીં થાય તો અમારી
વાટ જો જો’”

“નગાજણુ હાગીએ અમારી વાન ન સામગી
પણ ધકેલોના બે જુવાનોને માણિયાની ભર ગજરમાં
પોતાના લાયાતુના હાથે માર ખરા મેં આમ ચોરી
ઉપર શિરજોરી કરી બાકી ધણેજના ધકેલો
સાથે અમારે સાન પેદીનો નાતો છું ‘સુખદુખના
પ્રસંગે સાથે રહીએ છીએ ધકેલ ગયરાએ આ
ગામના હાટીએનો માન વાગી લેવાનું પરિયાણુ
કયું તેમાં અમને પણ સાથે આનવા માટે કહેનામાં
આ યુ એકખીમની રચાવટના નાતે અમારે
સાથે હાનતુ પડ્યું અહીં આતીને અમે એક હાટીના
જળને પૂગતું કે ‘એના આ સામે કોનો માન ચરે
છે?’ તેણે સામે જવાબ આપ્યો કે “ઈ માન
આપા નાગાજણુનો અને ફણિયાના ખાંભ લાકડાંનો
છે.” આમ અમે આ માત્રની આડે પડ્યા ગામના

ધણની અમને ખમર હોત તો આડા પણ ન જોતરત.
ગોવાગે પગ ઇ વાનની ફોડ પાડી હાં લાકડી લઈને
અમારા જુવાનો સામે થયે. અને એન પણ મેં તણ
લાકડીનું પડી છે આ માતાજીએ પણ દાણુ કયું. એ
પડેના શાંતિથી અમને વાન કરી હોત તો અમારે
આ ભોડપનો ભારો લેવો ન પડત હવે અમને બધા
માફ કરો’

રામજી જોરને ઝોળીમાં નાખી સતોકને સર
દારસિંહ પોતાની કાંધ ઉપર ઉપાડીને ગામને પાંધર
આન્યા ત્યા સતોકની આખો ફૂલી ગઈ એણે અજા
આરી કે “મને અહીં ગામના ટોડામાં અગ્નિ
સસ્કાર કરજો, અને તે રથજો મારી ફૂન સમાધિ દઈ
ઉપર પાળિયો માગજો”

સરતારસિંહે પગમાં પડી બ્રહ્મકન્યાની માફી
માગી માતાજીએ તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે

“લાઈ તને માફ છે પણ અમારા વશને
કુક્સગાડનું પાણી નહીં પીએ” આજે પણ લાખર
વડના બ્રાહ્મણો કુક્સગાડે જતા નથી આજુ બોન
તાની સાથે માતાજીએ પોતાના ગળામાં પડોવલ કેદિ
યાજો કાઢી નાખ્યો તે રીસે ચઢ્યા અને સીમરોની
ના પાંધરમાં સતી આઈ પરમ શાંતિમાં પોદી ચલા

સીમરોની ગામને પાદરે અત્યારે સતી આઈને
પાળિયો સમાધિ ઉપર મિરાજે છે દર સોમવારે
ગામ સમસ્ત માતાજીનો દીવો કરી પાળિયાને કુનેરનું
નૈવેદ્ય જુવારે છે

આ રાગદ્વેષ અને કુસપના જમાનમાં સીમ
રોની ગામની એકના જે સાન પેદી પહેના હતી તેની
જ આવું છે, તે આ જંગમયાની આશયાનું પરિણામ
લોકો માને છે

✽

શૂરા પાસે ઘર કરી, લજવી મારા કાત,
તું રહ્યા હોત ઘર ખૂંડે, તો હું રણમાં જાત
કથ કટારી આપણી, જિભાં પગાં ન દેય;
ફિર અકાળે ધડ પડે, લાવે સોહી લેય
પ્રીતમ જિઠ કળાણુ લે, મૂછ મરોડ મ રોય;
મરહે મરણુ હક છે, રોવું હક ન હોય.

માતાજીની આરણ્ય અને ઝીલણિયા

કરસન પઢિયાર

માતૃપૂજા એ નહિ નહિ તોય ત્રણેક હજાર વરસથી ચાલી આવે છે. કાળ જતાં માનેલા ધર્મોમાં સુધારા વધારા થયા. સંપ્રદાયો વધ્યા. છતાં શક્તિપૂજા લોકજીવનથી આજ સુધી અલિપ્ત રહી છે. સુધરેલા સમાજમાંથી ધણુને પોતાના કુળદેવી હોય છે અને એના નૈવેદ્ય વગેરે કરે છે. આ માતૃપૂજાનો અવાર નવાર નિર્દેશ વિદ્વાન પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી મણિલાલ વોરાના અને એમના મિત્રોના 'ભિમિ' માં પ્રગટ થતા લેખોમાં આવે છે.

શક્તિપૂજામાં ગુજરાતમાં ચારણ આદ્યો વિશિષ્ટ રહ્યાં છે. જેને 'નવદાખ લોખડીયાળી' કહીને સંબોધાય છે. એનું ધણું સાહિત્ય આજ સુધી પ્રગટ થતું રહ્યું છે. શક્તિપૂજાનો એક દ્વારો માતાજીની ધૂણનો ગુજરાત બાપી સેંકડો વરસથી ચાલ્યો આવે છે. જેમાં ભૂતાનું પ્રભુત્વ વિશેષ હોય છે. આદિવાસીઓમાં આ ભુવાને યજ્ઞો કહે છે.

માતાજીની ધૂણનું સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય બેયમાં હોય છે. પણ વિશેષ પદ્યમાં છે. જે પદ્ધતિસરનું છે. જેમાં ગીત, દુહા, છંદ, વગેરેમાં વાત મંડાય છે. આ સાહિત્યનું દોહન આજ સુધી સંશોધનક્ષેત્રે થયું જાયું નથી. એમાં માતાજીની ચાલી આવતી વાતોનું પદ્ધતિસરનું સંકલ્પ કરેલું હોય છે, છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે, લોકસાહિત્યનો આ ખૂણો આજ સુધી અજવાળ્યા વગરનો રહ્યો છે. તેર ચૈદ્ વરસ પહેલાં એના જાહેર કાર્યક્રમો અમે કરેલા, પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ એના આછો ચિતાર અહીં રજૂ થાય છે.

આ સંગીતપ્રધાન સાહિત્યમાં ઠાક-ઠાકલું અને ઝાંઝ એનાં મુખ્ય વાદ્યો છે. ઠાકલું અતિ પ્રાચીન વાદ્ય છે. સંસ્કૃતમાં એને કુકકુલી કહે છે. વાદ્ય તરીકે એ જેમ વિશિષ્ટ છે, તેમ એના તાલ પણ અનોખા છે. આ ધૂણનું સમગ્ર સંગીત રીઝ અને ભવાનક જાવ પેદા કરે છે. એના ધ્વનિનાં આદોક્ષનો આવેશ પેદા કરે છે. ભક્તભાવને આવેશમય બનાવે છે. પણ વગર આવેશે પણ એના સંગીતમાં એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ રહેલું છે કે સાંભળનારને જકડી રાખે છે.

જેમ ઠાકના તાલ હોય છે તેમ એના ગીત-સંગીતને આરણ્ય ને હાલરમાં કહે છે. ઝીલણિયા પણ કહે છે. ધૂણના આ સંગીતમાં સામગાન અને અરણ્યગાનને ઘણું મળતું આવે છે. સંભવ છે કે એમાં રહેલા આદિસ્વરોને કારણે એ હોય. સ્વારીઓથી ગવાતી સરજૂ પણ એવો જ એક પ્રકાર છે. વહેમોને, અજાનને, અધ્વજાને અને જડનાને પોષતી ભૂતાઓની સંસ્થા હજી ગ્રામ અને જંગલ વિસ્તારમાં ઊંડી જડ ઘાડી ભેડી છે. પણ અહીં તે સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એના સંશોધન પૂરતો જ પરિચય અપાયો છે. અને ખાસ કરીને એના સંગીતમાંથી સંગીતશાસ્ત્રને અને લોકસંગીતને સમૃદ્ધ બનાવે તેવા સ્વરોનો ખાનગો પડ્યો છે, તે તરફ ધ્યાન દોરવાનો એવો હેતુ આ સાહિત્યના પરિચયમાં રહેલો છે

—સંપાદક

પ્રાચીન વાદ્યોમાં શિવનું જેમ ડમરૂ છે તેમ ના નૈવેદ્ય. જેમાં કે, તાવો, વરસોજ, માંડવો, અને શક્તિની ઠાક છે. ઠાક અત્યારે રાવળ (જોગી) કેઈ નવગતી વિગેરે પ્રસંગે એ ભૂતાઓને ધૂણાવવા, તેમજ પથુ દેવીભક્ત પોતાનાં કુળદેવી અગર તો અન્ય માતાજી દેવ-દેવોની વાર્તાઓ કહેવી હોય ત્યારે વગાડતા

હોય છે.

ભૂવાઓને ધૂણતા ધૂણતા જુદાં જુદાં માતાજી-
ઓના આવેશ આવતા હોય છે. આ વખતે ડાકનાં
જુદાં જુદાં તાલો લોકભોલીમાં નક્કી કર્યા મુજબ
ફરતા હોય છે.

કોઇ પણ દેરી ભખ પોતાને ત્યાં માતાજીના
કોઇ પણ પ્રસંગે ગામમાં જે જે રાખડી મંધ,
(ભૂતાની ડીઝી) ભૂતાઓ હોય તેઓને પોતાને ત્યાં
નેતરે છે, (આમંત્રણ આપે છે.) આવા નોનરેલ
ભૂતાઓ એક પછી એક અગર તો ક્યારેક સમૂહમાં
(લટ હોડવા) ધૂણવા બેસે છે, જેને લોકભોલીમાં
મડિલું પણ કહે છે, આ મોંઢવામાં બેસનાર ભૂતો
પોને જે માતાજી ધૂણવાનો હોય, તેની ડાંડી નાખ-
સાડું (જાપ સ્પાણસાડું) સ્વપ્નને કહે છે, કુલુસા
બેસેલ ભૂતાના કહેવા મુજબ માતાજીની કાષ (તાલ)
અને એની સાથે ગરાના માતાજીના ચમત્કારો અને
પ્રસંગોના ઔનિદાસિક તેમજ પ્રશસ્તિ કાવ્યો જેવાં
કે, દુહા, (જેને આરણ્યું કહેવામાં આવે છે,) અને
ગીતો, જેને હાલરડાં અગર ઝીલણિયા કહેવામાં
આવે છે, તે ગાય છે, તેમાંથી થોડા અહીં રમ્ય
કર્યા છે.

(૧)

શ્રી ચામુંડા માતાજીનો ભૂતો ધૂણવા બેમે ત્યારે
ડાકના વાગના તાલને હીડોળો તાલ કહેવામાં આવે
છે, જે વિલખિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ વગાડવામાં
આવે છે, એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ
પ્રમાણે છે.

દોહા

સોટીલો માડી કરને લીલો,
પરજીમાં લેને પંસાળ;
સેંજળ બેઠાં સારસ લવે, વાય દેવકો પંસાળ-૧
સારણીયા સડને સોટીલો, સૂતી જોગલુને જગાડ;
દાડમાં (માડી) લેને રાઢજમાં.

સાળવી લેને સાવંડ-૨

સૂતી (માડી) સૂંઢલુમેર, સર સરાવો કરીને;

સખરીયો વગાડે સારંગી;

જાગને જરાડ જોગણી-૩

ગીત-ઝીલણિયું

સોટીલો જીને માં, સાવંડ કેવાણાં તમે,
સાવંડ કેવાણાં જો...

અરે, તુંતો પંસાળમાં પૂજની રે,-
દેવ જાગ્યે,...

જોગણુ જાગે હે, વીહાલજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો.... ૧

ગાડાં જોડાવી મા, પદ્યર મંગાવ્યા તેંતો
પાણુ મંગાવ્યા જો...

અરે તેંતો જોગમણાં જોરડા અણુવ્યા રે
દેવ જાગ્યે, ...

જોગણુ જાગે હે વીહાલજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો- ૨

તાતા રે વાંવનાં માં પાણી મંગાવ્યા તેંતો
નીર ખેલાવ્યા જો...

અરે તેંતો ખેલાવ્યાં હે એધાળી રે,
બેજયાગી માં,...

જોગણુ જાગે હે વીહા લજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો.... ૩

માયો મેકાહર મા, રગત પીધાં તેંતો
ફર પીધાં જો....

અરે તેંતો અમર પિયાલા થોળી પીધા રે
દેવ જાગ્યે,

જોગણુ જાગે હે વીહાલજાળીમાં,
તું છો જોરાળી જો... ૪

(૨)

શ્રી બહુચરાજી માતાજીને ભૂતો ધૂણવા બેમે
ત્યારે કહે કે બહુચરાજીની ઘે (વાય) વગાડવા-ડાક
વગાડના, આ વખતે ગરાના તાલને અર્ધ હીડોળ, તાલ
કહેવામાં આવે છે, જે વિલખિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ

વમાસ્વામાં આવે છે. એની સાથે ગવાતા દોહા અને
ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

પુટ ખલ્લજ ને બેચરા, ત્રણે રમે તાળીએ,

+ x -૧

કુકડિયા લોજન કર્યા તળિયા તાવા માંય,
ખોલોંયા મુંગલનાં ઘરમાં, બોટીએ
બોટીએ બેચરી- ૨

ગીત-ઝીલણિયું

છોડય છોડય ખાપલ કેરી, કુણુ કુણુ મેરા ગના,
મરઘા ખોલોંયા દેવી માઝમ રાત-
એ-ઉલલા ઉલલા સોનીડાને હાટડે હોરે
માતા પુટડી-હોરે દેવી બેચરી હોરે મા-૧
જૂમણાં જૂલવે, મેપત ખારીયો હોરે માતા
પુટડી-હોરે દેવી બેચરી હોરે મા-૨
વાણીડાને હાટડે, દોશીડાને હાટડે વિગેરે-

(૩)

શ્રી ખોડિયાર માતાજીનો ભૂતો ધૂણવા બેસે,
તારે વાગતી ડાકનો તાલ, તેને.....આ તાલ પછુ
વિલંબીત અને દ્રુત ગતિમાં વાગે છે. એની સાથે
ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

ખોડલ માડી જડખૂખડી,
તારા સતનો નાવે પાર;
વાઢયા ધડ સંધાડિયા,
અચુપને કર્યો અહવાર- ૧
આવડ ખોડલની અમારે ઝોથ્ય,
કેનાં હૈયા આગળ કરગરઈ
પાંચ સોનામેર હીરાગર અંદરવો,
માની લે મોમડી પાની ખોડિયાર-૨

ગીત-ઝીલણિયું

આવડ તારે રોઈસાળે છે નેહ રે
તાતણે વહે રે આવડ ખોડિયાર-
હૈ મેરખિયા પોડીડોં પલાણુ રે-
અમારે જલું તે મોડા વેચવા-૧

સાતે બેને કરિયા રે પરિયાણુ રે-

વાળા રે નગર ખાથું હાલીયું-૨

હાલીયું હાલીયું ગળતી માઝમ રાત રે
આવીને ઉલીયું પોળને ખારણુ-૩

હૈ પોળાડા પોળ ઉઘેડ રે -

અમારે જલું છે વળા શેર'માં-૪

ઘેલી સારણ્ય ઘેલડીયાં નો બોલ રે-
દીધી રે પોળ્યું સવારે ઉઘડે-૫

ભાંગા ભાંગા લોહાનાં કમાડ રે-

પેલો રે માર્યો રેરાનો પોળીયો-૬

ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,

આવીને ઉલી રે માણેકચોકમાં-૭

હૈ વાણીડા ધીવડીયાને તોળ રે,

આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો-૮

તોળીયા તોળીયા લાખ બેલાખ રે,

આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો-૯

ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,

આવીને ઉલીયું વડલા હેઠ જો-૧૧

ઝરમર ઝરમર વરહે ઝીણું મેઘ રે,

વડુલો વરહે રે સાચા મોતીએ-૧૨

(૪)

એ જ રીતે શીકેતર (શીકેત્રી) દેવીના ભૂત-
ને ધૂણાવવા તાલ વિલંબિત હોંચ વાગે છે. અને
આ તાલ સાથે આ ગીત ગવાય છે.

ગીત-ઝીલણિયું

હુમે રમે હુમે રમે મારી દરિયાની દેવતા
હુમે રમે....૧

લીલા નેજા રે લીલા નેજા મારી દરિયાની
દેવના લીલા નેજા...૨

વા'ણુ વાલાં રે વા'ણુ વાલાં મારી દરિયાની
દેવને વા'ણુ વાલાં....૩

સંઘ વાલો રે સંઘ વાલો મારી દરિયાની
દેવને સંઘ વાલો....૪

(૪)

શક્તિ, દેવી, જે આદિયા શક્તના નામે ઝોળ-
ખાય છે, તથા ધાવડીમાતા, મેલડીમાતા, કાલિકા
માતાજી વિગેરેના જુવાઓને ધૂણાવવા માટે ઝકના
વાગતા તાલને બેડી ઘેરું કહે છે, આ બેડી ઘેરું
નામના તાલમાં ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ માતાજીના
જુવાને ધૂણાવવા જે તે માતાજીની આરપયુ ગવાય
છે, અને જુવો ધૂણતાં ધૂણતાં બરાબર આવેશમાં
આવે એટલે આ તાલમાંથી, કાં હીંચ અને કાં
ડંમરમાં કોઈ પણ ઝીલણિયું “પાવળીયા” એટલે
રાવળ ભાષ્યએ ગાય છે. જેનો નમૂનો આ નીચેના
મહાકાળીના હાલરડાથી જોઈએ.

ગીત હાલરડું, તાલ ડંમર

પાવાની દેવી માતા કાળકારે -(૨)

એજી માએ સોળ સજયો શણગાર

-ગઢ પાવાવાળી-ટેક

પગ પરમાણે માને કડલાં રે-(૨)

એજી માને કાંબીએ લીધેલ વાદ

ગઢ પાવાવાળી-પાવાની. ૧

હાથ પરમાણે માને ચૂડલી રે-(૨)

એજી માને ગુજરીએ લીધેલ વાદ

ગઢ પાવાવાળી-પાવાની. ૨

ડાક પરમાણે માને દાણિયું રે-(૨)

એજી માને ઝરમરે લીધેલ વાદ-

ગઢ પાવાવાળી-પાવાની. ૩

નાક પરમાણે માને નથડી રે-(૨)

એજી માને ટીલડીએ લીધેલ વાદ-

ગઢ પાવાવાળી-પાવાની. ૪

(૫)

બી વિહોત (વીસહથી) માતાજીના-દોહા

એકે એકલ હુઈ, સધ લેવા સીતાની

વાળી સીતા વે'લ, વધન તાપલા વીહળી-૧

બીજે ગરાવી બાંચ ભેગણ જઈ ભેગેસર કને,

ઉગાચો તત્પા, વધન તાપલા વીહળી-૨

ત્રીજે ક્યોં તાવ, લઈ ભારથને ભાંગિયો,

માહોલ મહવીને કરી વાત, વધન તાપલા વીહળી-૩

ચોથે સકર સાળવ્યા, લઈ ભારથને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વધન તાપલા વીહળી-૪
પાંચમે દીધો પગ, લઈ લેંસાને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વધન તાપલા વીહળી-૫
છઠ્ઠે જાત ધર્યો, લઈ સમરથને સાળવ્યા,
પૂગી પંડવું પાસ, વધન તાપલા વીહળી-૬
સાતમે સરસાય, વાંહો દઈ વઢઈ,
સારણીયા રૂપ સધારા વધન તાપલા વીહળી-૭
આઠમે એંકાણુ, પૂજીએ તારા પાવ,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૮
નૌમે નોંગળીયો, સિ ધવ કરે સામગરિયું,
ત્રણ ભવનને તાગ, વધન તાપલા વીહળી-૯
હઠમે લાગી ડાક, સર સડી સાસર ખૂંદવા કરે,
થર થાપગુંગસીયાને, વધન તાપલા વીહળી-૧૦
અગિયારમે ઉઠી બહી, (લે) જળા ઝરકાને હર,
ધુબવ્યા નાગ તંમર, વધન તાપલા વીહળી-૧૧
બારમે બજારાય, લઈ મશરૂને મારિયો,
પાંહળીયા દીધા સૂળ વધન તાપલા વીહળી-૧૨
તેરમે તુ તરી, બૂઠી પણ બૂડી નૈં,
પરસો આપ્યો પાસ, વધન તાપલા વીહળી-૧૩
ચૌદમે તું ચાલી, ને જે નૌધણને,
સંધ જતાવી વેલીવળી, વધન તાપલા વીહળી-૧૪
પંનરમે બેડી પિયાળ, કોડ પવાડા તેં કયાં,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૧૫
સોળમે સભરાય, હોંકારે હિન્દને,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૧૬
સતરમે સવસી, વરમંડ લઈ વધારીયા,
કળજગને ક્યોં કીડ, વધન તાપલા વીહળી-૧૭
અઠારમે અવશર, પરજાત પાણી નૈં,
તાતા રેવત ઠારિયા, વધન તાપલા વીહળી-૧૮
ઓગણીમે અણી લઈ તરહૂર તાણીયા,
નાખ્યા ઘા ભૂલે નૈં, વધન તાપલા વીહળી-૧૯
વીહમે વધારીયા, રખ તો અરહા તણી,
સારણીયા રૂપ સધાર, વધન તાપલા વીહળી-૨૦
દેવી દીયાડા, તું પાધરીયે પાધરા,
કઈ ફેર કફેર, વહમા દાખ્યે વીહળી-૨૧

ભાવનગર જીલ્લાના મહુવા તાલુકામાં લુંઝા જેવા સારદિકા ગામમાં કાળો ભગત અને તેના ધર્મપત્ની હાંહાઈ. જાતે હરિજન. મહેનત મજૂરી કરી, પરસેવો પાણીને કમાય. આવડા યાત્રે ટૂંકડો આપે. સાધુ સંતની સેવા કરે. જીવ-પ્રાણી માત્રમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે. હરીરામ ગોદડીયા, પાતોભગત કાળીલા, સુરગ ભગત વાવડી, ભૂરામ ગરમણી, હરીવલ્લભદાસ અખેગડ, મહીરામજી લીંમડી; આવા સંતો, મહંતો, ભકતો અવારનવાર આવતા અને ધ્રુવ રમરણ કરતા.

કાળાભગતને ચાર દીકરિયું અને એક દીકરો એમ પાંચ સંતાન. મોટી દીકરીનું નામ લખમી, બીજી ધૂના, ત્રીજી કુરબાઈ અને ચોથી જીવો. દીકરાનું નામ રડો.

લખમી, ધૂના અને કુરબાઈ ઉંમરવાયક થયું. કાળાભગત અને હાંહાઈ દીકરિયુંને જોઈ અંતરમાં અકળાય છે. ‘આ પારેવડી જેવિયું દીકરિયુંને કયાં દેશું?’

કાળા ભગતને ઘરે ભગવાનનું મંદિર, કૃષ્ણીમાં નુવસીનો ક્યારો અને ગાયની સેવા થાય. નાલ્લા વગર કોઈ અનાજ હવે નહીં. માળા દેયા વગર કોઈ વાળુ કરે નહીં. મહેનત કરીને જ કમાયું અને ખાવું. આવું જીવન જીવે. એને લાયક કયાંય હરિજનનું ખેરડું ધ્યાનમાં આવે નહીં. કાળાભગતે તળાજથી માંડી ને રાજુવા અને મહુવાથી માંડી અને ધનાભગતના ઘાં. સુધી નજર નાખી જોઈ, પણ કયાંય સાફ દેકાણું નજર પડતું નથી. મુંઝાઈ મુંઝાઈને એક દી બેવ માણસ કોઠાની વાત કરવા બેઠા. ‘અરેરે! આ દીકરિયુંનું શું થયે?’ એમ કહી સતજુગિયા, સંત-હૃદયનાં બેવ માણસ સામ દામા કૈયવાઈ ગયાં. આ બનાવ જોઈને મોટી દીકરી લખમીનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. મા-બાપની આંખોમાં ડળક-ડળક ભર ભર જોડાં આંસુ પડતાં જોયાં.

લખમીએ ધૂનાને નોખી બોલઃવી, ત્યાં કુરબાઈ આવી અને ત્યાં બિમી રહી. લખમી ધૂનાને કહે છે કે: ‘‘આપણે મા-બાપને દુઃખરૂપ થયું છીએ. આપણને જોઈને મા-બાપને દુઃખ થાય છે.’’

ધૂના કહે: ‘‘શું કામ?’’

‘‘આપણાં લાયક કયાંય મુરતિયા મળતા નથી. તેથી એની મોટી મુંઝવણ અતુલવે છે.’’ એમ લખમીએ વાત કરી.

ધૂના કહે છે કે: ‘‘આપણે પરણવું જ નથી, પછી મુરતિયાને શું કરવા છે?’’

લખમી કહે: એમ!’’

ધૂના કહે કે: ‘‘હા, તો હાલો મા-બાપની પાસે જઈને વાત કરીએ. એને કાંઈક ચિંતા ઓછી થાય તો સારું.’’

પછી લખમી, ધૂના અને કુરબાઈ ત્રણેય બેનું મા-બાપની સામે આવીને બિભી રહ્યું. હાથ જોડી વિનંતી કરી કે: ‘‘અમારે સંસાર વ્યવહારનાં મોલ નથી. સદાય મા-બાપના ચરણોમાં રહી; સેવા કરવી છે. અમારે માટે ચિંતા કરો તો તમને આ ત્રણેય બેનુંના સમ છે. આ શરીર રહેશે ત્યાં સુધી આ સંસારના પુરુષો અમારે ભાઈ-બાપ થાય.’’ એક પછી એક એમ ત્રણેય બેનોએ પ્રતિજ્ઞા કરી. મા-બાપે રાજ થઈને માથે હાથ મેલી આશીર્વાદ આપ્યા.

કહેણી મિસરી સમાન હૈ, રહેણી તાતા લોહ; કહેણી કહી રહેણી રહે, એવા માનવ કૈ’ક.

જે છાત્રે ઢાંકો સરજ છાનો રહેતો નથી, માણસ ઓરડો બંધ કરીને બેસી જાય તોય ચાંદરડા રૂપે ફિરફો માથે પડ્યા વગર રહે નહીં. એમ ઈ યોવન સંઘર્ષ, સંઘરાતું નથી. ગમે તેમ મહેનત કરીને ટબૂરવા પ્રવન કરે છતાં જાદુ-અજાદુ કુંપજો બહાર નીકળ્યા વગર રહેતી નથી. હરિજનને બોલિયે

અવતાર અને જીવાની. હરિજન-જીવાનીનું તો એકું દેવાય છે. અપાઠ મહિનાના બારે મેઘ મંડાણ હોય. બાદર, શેત્રુંજી અને માલસુમાં ઘોડાપુર આવ્યાં હોય, તળાવની પાળે મોજાં ફડાકા મારતાં હોય પછી ખંધ નૂટયો કે નૂટયે એવી ભીતિ લાગવાથી કોઈ ડાહ્યો ઈજનેર કેનાલું ખુદવી કરી નાખે, પછી ઉછળતાં પાણી નહેર વાટે ખેતરોમાં જઈને સમી જાય છે અને ફળરૂપે પાક આવે છે.

એમ લખમી તથા ધૂના અને કુરબાઈએ જીવનના જુરસાને જીરવવા, બધાં જ ખારણાં ખંધ કરી દીધાં. એક જ મારગ ખુદ્દો રાખ્યો કે મહેનન, મજૂરી વાટે ત્રણેય બહેનો જુરસાને માંડી ખેતરોમાં ઠાલવવા. સવારથી સાંજ સુધી સતત મહેનત કરે. જેને કામે જાય તેનું દોઢું, બમણું કામ થાય. ન વાત, ન ચીત. આખો દિવસ કામ-કામને કામ. સાંજે ઘરે આવી હાથ પગ ધોઈને વાળુ કરવા બેસે. વાળુ કર્યાં ન કર્યાં ત્યાં તો નીંદરા દેવી આવીને માડિ પંખાળવા. ત્યાં તો સુના ભેળું સવાર. જેમ જેમ મજૂરીની મહેનત વધતી ગઈ તેમ તેમ શરીરનો બાધો સુંદર બંધાવા માડયો. રંગ કાઢીને જેમે ભરાયિયું કે કો'કને એક ઢી કે મારે તો હદમ ખાટા કરી નાખે.

પીછું ઓઢી પસખોળીયુ, જળ ભરવાને જાય; કંઈક નર કાલા થાય, લાળીને તૂને ભામીની.

ગામના ચોકીદારથી માંડીને મોટા અમલદાર સુધી, ઉભડથી માંડીને મોટા ખેડૂત અને વસવાયા સુપીના જીવાનીઆખોને આખુંમાં મૂગી મૂઠી કાંકરા નાખ્યા હોય હોય તેમ ખટકા વાવા માડયા. પણ કોના બાપનું બળું છે કે કિંચું લપાડીને સામું જવે ! એમાંથી કોઈ હિંમત કરીને એકલતાનો લાભ લેવાની લાસલે આ'ફજા બાધ, પણ સોને કળાયે ખીલેલા ચંદ્રની કાંતિમાં તારોડિયા ઝાંખા પછી જાતેમ જીવાનો અંખવાઈ જતા, અને બોલી જવાડું કે, 'બેન, સીતારામ !' બીજું બેલવાનો વેંત ન રહેતો.

પછી તો આબરૂ ખંધાઈ ગઈ. પાંચ લરૂ સાથે જ કામે જાય, જેને કામે જાય ત્યાં એક બાળુ પંદર માણસો અને બીજી માણુ આ પાંચ ભરૂ. પણ પંદર

કરતા દોઢું બમણું કામ કરે. પછી તો ખેડૂનો જે બાજું કામ કરે એને જ કામે બોલાવેને એમ મહેનત-મજૂરી કરીને મા-બાપની તન, મન પનથી સેવા કરતા આનંદના દિવસો જવા લાગ્યા. પણ માતા-પિતાને એક હિસાબ લાગ્યા જ કરે છે કે દીકરાના લગન કરીએ, ઘરે વહુ આવે, દીકરાનો દીકરો ખોળામાં રમતો હોય તો ખરા ભાગ્યશાળી ગણાઈએ. પછી કાળો ભગત રૂઢાનાં વેવિશ્યાગ માટે વાત કરે છે, ત્યારે હાંહાઈ કહે છે કે :

“ભગત ! આપણે દીકરિયુંને ઘરે રાખવી છે અને કો'કની દીકરીને વહુ કરવી છે એ કેમ બને ? આપણે વહુ લાવવી હોય તો આપણી દીકરી દેવી પડેને !”

હાંહાઈને પણ જમાઈને જોવાના કોડ જાએ. બાપને પણ કન્યાદાનનું પુણ્ય લેવાની ઈચ્છા થઈ. ચારે દીકરિયુંને બોલાવીને કહ્યું કે : ‘ભાઈનાં લગન કરનાં છે તો ચાર બેનોમાંથી એક બેનનાં લગન કરવાં પડશે. આપણે લાકડાં બાળવાં હોય તો ઝાડવાં વાવવાં જ પડે. અમરો કો'કનાં વાવેલ ઝાડનો ઉપયોગ કરાય નહીં.”

લખમીએ ધૂનાની સામે જોયું, ધૂનાએ કુરબાઈ સામે જોયું, કુરબાઈએ જીવી સામું જોયું. ત્યાં જીવી સમજી ગઈ કે ત્રણેય બેનોએ તો કુંવારા રહેવાનાં વ્રત લીધા છે. મા-બાપને રાજી રાખવા મારે જ હા પાડવી જોડે. જીવીબાઈએ સમતિ આપી. પછી ધામધૂમથી બાઈ બહેનના લગન કર્યાં.

દીકરાના દીકરાને રમાડીને પછી કાળો ભગત અને હાંહાઈ હાંબા ગામતરે ગયો. “મરનો વધે છ મોટરો અને ખાતાં વધે છ બી” એમ ઘરમાં કરતા હરતા રૂડોબાઈ. પછી તો નાત-જાતમાં કામેકાળે જતો આવતો થયો. નાતિલા કહેવા લાગ્યા કે :

“રૂડા ! રાજ્ય હોય કે રાંક, કોઈની બેન-દીકરી ઘરે રહેતી નથી. ઘરે રહેતી હશે ? જોયા જેવી ત્રણ ત્રણ જીવાન બેનું, ઘર સાધુ, સંતનો ઉતારો, કોઈ કેવા હોય અને કેવા નહીં. હળાઓલ ફળજીવમાં નહ

કપાતા વાર લાગે નહીં. માણસ હોતો સમજી જા. હોરિયુંને પરણાવી દે. ઈ તો ના પાડ્યા કરે. સાપના ભારા ઘરે રખાતા હશે?”

રૂંડો છોકરું આદમી. બીજની વાતમાં તણાઈ ભયો. અને પછી મોટા આસરાણા અને કીંકરિયા પોતાની ફૂંઈયું આપેલી. ફૂંઈના દીકરા સાથે લખમીને આહરાણા અને ધૂનાને કીંકરિયા વેશવાળ કરી, દેશ પેટે ચાલીશ ચાલીશ રૂપિયા લઈ આવ્યો.

લખમી અને ધૂનાને સગપણની ખબર પડતાં ધરતીકંપ જેવો આંચકો લાગ્યો. ચાર બહેનો વચ્ચે એક ભાઈ. મા—બાપની ગેરહાજરી. હવે ભાઈને શું કહેવું? કાંઈ કીધા કારવ્યા વગર બેઠ બેનોએ અજ-જળ અગરાજ કર્યાં. એક દી, બે દી, એમ પાંચ દિવસ થયા. આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ. ગામના આગેવાનો ભેળા થયા. દીકરિયુંને ખૂબ સમજાવી. પણ પછી એકની બે ન થઈ. પછી રૂડાને કીધું કે તું તારા બાપને સોનાવાણી એક જ હો, અને દેવી જેવી બેનોને કોચવવી રહેવા દે. આનું ક્ષણ સારું નહીં આવે.

હવે લીધેલા રૂપિયા પાછા દેવા એ રૂડાને આબરૂનો સવાલ હતો. “નાતિવાને મોઢું શું દેખાડું? આ કરતા મરી જવું સારું.” એમ માની રૂડાએ

જાહેર ક્યું કે “હું પ્રાણ નહીં રાખું.” સમજાવવા આવેલા માણસો મુંઝાણા, પાછા લખમી અને ધૂના પાસે જઈ સમજાવવા લાગ્યા કે ચાર બેનું વચ્ચે એક જ ભાઈ છે અને કાંઈ કરી બેસશે તો અપજયનો પોટલો માથે આવશે. કાળ જાય અને કહેણી રહી જાય. લખમી અને ધૂના ચોધાર આંસુએ રોતાં રોતાં કહે છે કે :

“મા—બાપની હાજરીમાં અમે જે પણ લીધું, ઈ પ્રાણ જતાં સુધી છૂટશે નહીં. અમારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થાશે.”

આગેવાનો મુંઝાણા; સાપે છછૂંદર ગળી. વિધીમાં ચારણો ભળ્યા. માથાકૂટ કરી ને સાતમે દિવસે રૂડાને સમજાવ્યો. રૂડાના હૃદયમાં રામ જાગ્યા. સાચું સમજાઈ. પૈસા પાછા દેવાનું નક્કી કર્યું અને બેનોને ખવરાવ્યું. પછી નાતીલાઓને ભેળા કરી બેય બેનુનાં સગપણના લીધેલા રૂપિયા પાછા દીધા. પાંચેય ભાડું હયાત છે. અડીખમ આત્મની થાભલિયું જેવી ત્રણેય બહેનનાં તેજ ઝગહળે છે.

લખમીબાઈ ૬૫ વર્ષ ધૂનાબાઈ ૬૨ વર્ષ કુંડ પલ બાર વર્ષ, રૂડાબાઈ ૫૬ વર્ષ અને જીવીબાઈ ૫૧ વર્ષના છે.

પોતાના ધણી વિષે વહુ સાસુને કહે છે કે :
ઓછી અકલ્લ આવડત, નિરખે નાસી જાય;
બાઈજી તમારો બેટડો, ગારામાં શું ચાય.
સાસુ જવાળ આપે છે :

અમે જાણ્યું વહુ આવિયાં, અકલવંત કે'વાય;
એમાં અમને શું કહો, સમજાવે સુખ થાય.
વહુ પોતાની નણદને કહે છે :

ના સમજે ના સાંભળે, નણદલ તારો વીર;
હોંશિ આવી સાસરે, પણ જાણે વાહો પીર.
નણદ જવાળ આપે છે :

લાલી અમને શું કહો, અમે નાનેરાં બાળ;
ભણતર ભણાવે પંડિતા, તમે માંડો નિશાળ.

વહુ સસરાને ફરિયાદ કરે છે :

સસરાજી શુભ લક્ષણા, સમજો છો સહુ પેર;
સાસરિયે સોહાઈ નહિ, જલું તાતને ઘેર.

સસરાજી જવાળ આપે છે :

વહુજી વાંક ન કાઢશો, સાસરિયું સુખકાર;
સાચી સમજણ હોય તો, ભણાવી દયો ભરથાર.

વહુવારને એની સખી પૂછે છે :

ઘેર વલોણું ધુસકે, આવળ ગોવળ સાધ;
કયે દુઃખે તું દૂખળી, હંગવા પાંડિયા હાથ!

વહુ પોતાની સખીને જવાળ આપે છે :

ખાનપાન ખાસાં મળે, સઘળો સમજું સાર;
પણ એ દુઃખે દૂખળી, મારો નાવલિયો એમાર.

મીઠડિયાંના મોઢે

મીઠડિયાના મોઢે રે
 થાલું મારે અવ તો, સખી;
 મીઠડિયો કયાં મોઢે રે ?
 કહી દે, મીઠી હેયારખી ?

વાત મખોમખ કરવી મારે, કહેલું એને, કાન !
 મળવું નહોતું તો મારણી સુરે કેમ હરી તેં સાન ?
 અવ કાં અચળ મોઢે રે ?
 કર મા અમને અમયાં લખી.

વૃંદાવનની વાટ જતાવી ઝેર કયું ગોકુળ;
 જમના કેરાં જળ રોજ્યાં, ઠંઠાળી મજ ધૂળ :
 લાક્ષ્મી, લે મા લોઢે રે,
 ઝઝા જાણે ગઈ છું લખી.

ધર ધેનુય લીંક ચગવે પૂછતાં કયાં ગોપાળ;
 દોહી દેવાના ઝોરતા તે, એવી અવળ દે છે ગાળ .
 અમને એ ના મોઢે રે,
 બાંધી જા તું કોઢે ધખી.

કુલ કાલીદીના ઝરા જોયા, નાથનારો મળે નાથ;
 અવળાં સવળાં ગોથાં ખાધાં, બરી કાલીજે બાથ :
 દાહું વળિયું દોઢે રે,
 વિહવળ કરતો અમને વખી.

હસતાં બોલી સહિયર, જેવાં નાથ શું મળશે નેણ
 પાણી પાણી થઈ જશે આયખું, બોલી શકાશે ન વેણ;
 એવી પ્રીત પેરોઢે રે
 સનેહ સરોઢે કથણી લખી.
 સરોઢ

લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય અને પ્રતિભા

ડૉ. મગનલાલ ગોંડલિયા

લોકજીવનની નારીનો વિચાર કરું છું ત્યારે નારીનાં જે મનમોહક સૌંદર્ય વર્ણન વાર્તાઓમાં વર્ણીએ છીએ કે સાંકળાંએ છીએ તે યાદ આવે છે. સુંદરતાં ધીરજ પડનાં જેના નખ ઝાગળી નખ, સંકેલી નખમાં સમાય અને ઉઘડી આમમાં નખ આ બે જ વર્ણનથી શું એમ નથી સાબીત થતું કે આવી રૂપવતી, સુકુમાર, કેમકાળી સ્ત્રી તો ઝોઝ-લના ઝોઝા જે જ જળવાય ! જેનાં કંઠા હાવાના રૂપનાં જ માત્ર જાતન સાય, જે અધવાસ ભારઉપાડી થકે નહિ, એ જ એમ કહે કે :

મારા માથે ફૂલનો દડો. મેં બદાયું પાણીનો ઘડો ;
મારા પિયુને પૂછું એમ, કે ફૂલ પડે એ જીવે કે માં

અતિશયોક્તિ ભરેલી અલંકાર કે ઉપમા છે એમ માની લઇએ તો પણ હેતુ તો આ દુવાનો સુકુ-મારતાના લાક્ષણિક પાત્રનનો જ છે. ત્યારે લોકજીવનનું ઘરનર લગભગશીલ જનિઓથી થયું છે. જેમાં પુરુ-ષોની જોડાણે વન-જંગલની, માલવારી જીવનની અને ધીંગાણાની તમામ કદીનતા નારી વેઠતી આવી છે. એ પછી ત્યારે આ લગભગશીલ જનિઓનો વસવાટ રિથર થયો, ત્યારે પણ એમાંથી પાંગરેલું લોકજીવન તો પરિશ્રમશીલ જ રહ્યું છે. પરિશ્રમને અને શૃંગારિક કાન્યને અથવા તો સુકુમારતા ભર્વા રૂપ વર્ણનને દેટલો સંજ્ઞ ?

રાજકર્તા કેમોમાં જ એવી કાવ્યમદી સુકુ-મારતા સંજ્ઞા શકે. પણ વન વગલમાં, રીમ શેઠે અને પ્રકૃતિ સાથે જ દિનરાત બાળકનાં લોકોનાં એ સર્વ સામાન્ય રૂપ-સંસ્કાર ન બની શકે. તો પછી એવાં પ્રકૃતિ વચ્ચે જીવતાં લોકોમાં સૌંદર્યને જ નહિ હોય ? એ પ્રેમ કરતાં જ નહિ હોય ? હલટ પક્ષે પ્રકૃતિ વચ્ચે જીવતાં જોનામાં જ વધુમાં વધુ જીવન સંધ્ય રહેલા હોય છે. એમાંથી જે પ્રણય કથાઓ જન્મી છે તે અદ્ભુત રહી છે.

ત્યારે એ બધું સૌંદર્ય વગર ? સૌંદર્ય એમાં હતું નિસર્ગનું. એને નખશિખ અલંકારો તો કીક પણ નખશિખ વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં તે પણ એના પરિ-શ્રમી વ્યવસાયમાં સુલભ નહોતું. પણ નિસર્ગ વચ્ચે જીવતાં શ્રમથી બંધાયેલું સુકુમાર અંગ સૌંદર્ય એમાં હતું. એના રૂપમાં ટાઢા છાયાની ગતિહીનતા ન હતી પણ લોહીમાંસરી તંદુરસ્તીથી જલકતું ગતિશીલ સૌંદર્ય એમાં હતું. હતું એમ નહિ, હજી પરિશ્રમ-શીલ જનિઓનું સૌંદર્ય એટલું જ મુખ્યકર રહ્યું છે.

ગિરની કુંગરાળ ભોમકા વચ્ચે સાવજ દીપ-ગથી વીંટળાયેલા વન-જંગલમાં રહેતા વેગડા બીલની કન્યામાં હમીરજી ગોહિલે કેવું સૌંદર્ય નિહાળ્યું હશે ? હમીરજી ગોહિલ તો માયું મૂકીને નીકળેલા લાઠ પુરુષ હતો, અને એણે લાડવીરને છાજે એમ સોગે-યાની સખાનમાં માયું ઉતારી દીધું. ત્યાં જ એનું ઇતિહાસ પૂરું થયું. પણ એક જ રાતના ઘરવાસ-ને જીવનમનું બિરદ બનાવી અને ધણીના છુંદનું લાક્ષણિક પાત્રન કરવા બાકીનું સમસ્ત જીવન વેરાન કરી મૂક્યું. વિજેત નહિ, વિરહ નહિ, આશા નહિ, ઉકરોટો નહિ પણ નિર્ભેળ તપસ્વીનીનું જીવન જેણે ગાળ્યું એના માટે કો કોઇ કવિએ એકાદ દુહો પણ ન આવેખ્યો ?

દુષ્યંત જેને વિસરી ગયેલા એવી પોતાના બોળામાં અને ધરતી બોળે સર્વદમનને રમાકતી શકુ-તકા કવિઓને યાદ આવી અને એનાથી થે વિકરાળ જંગલ વચ્ચે, કુદુંબીઓ અને બીલોના સમૂહોની સોમનાથમાં કતલ થઇ ગયા પછી લગભગ નોધારી અવરયામાં હમીરજીના બાળને ઉછેરતી બીલકન્યા કો કોઇ કવિને યાદ ન આવી ? કે પછી દુષ્યંતને તો હેવટ શકુંતલાને સ્વીકારવી પડી, પણ વેગડાની-બીલ કન્યા તો જીવનભર ઉજવળ વૈધવ્યવતમાં જીવન ગાળતી રહી એટલા માટે ? હેવટ હમીરજીનો દીધેલો દીકરો

યુવાન થતાં એની માતાને-બીલ માતાને સતી બનાવી દઇને કોઇકે પડો પાડી દીધો છે.

આ બીલકન્યા હમીરજીથી કઇ રીતે જીનરતી હતી? તેજસ્વીતામાં, ખમીરમાં કે આન્દાનીમાં? અને યાદ આવે છે પરમ-વાવડીના સંત દેવીદાસના શિષ્ય અમર મા આપરનું લોહી અમરમાં અથોક રૂપાળા હોવાનું કહેવાયું છે. પરિશ્રમનુ જ જીવન. છાણુ, વાસીદાં અને રોગિયાં પનિયાંની સેવા સૃષ્ટિ કરવાનું; બાકીના વખતમાં આસપાસનાં ગામેમાં રોટલાના દુકાન ઊધરાવવા ટેલ કરવા જવાનું. છતાં એના રૂપે કંઈકને કામણુ કરેલાં. હવસખોરો પોતાની રાક્ષાસના સંતોષના એની પાછળ ધોડાં દોડવતા. કેવું હશે પરિશ્રમથી ખીણેનું નિર્મલદત્ત?

સંધર્ષ તો જીવનનો, શિયળનો, નિગહનો ખરો ત્યાં જન્મે છે. આવી પ્રતાપી નારીઓ જીવતાં નીદાય છે ને મુઆ કેડે પૂજાય છે. તપમાં, સાધનામાં જેમ રૂપને બાળવા જાય એમ પ્રતિભાશીલ શાંતરૂપ એમાંથી કંદારાનું જાય છે. અને અમરમાં જીવનના એવા સંધર્ષ વચ્ચેથી, રૂપના ખવસોના દ્વિન્દ્રાતના કાવતરાં વચ્ચેથી અશ્વિશુદ્ધ નિષ્કર્ષ રચા. એ જુવાન સાધનીને પોતાના સ્ત્રીત્વને બાળવવા કેટલી વસમાઇ વેકવી પડી હશે? કેટલી શક્તિ ખરચવી પડી હશે?

એકધારા અનરધાર વરસાદમાં ધોડાં માથે મડા જેવા એશુદ્ધ થઇને ઢળા પડેલો એક આદમી સાંધ નેહડીને ઝૂપડે આવી જીતો રહે છે. માનવજીવને ઉગારી લેવા એ રાતના ટાણે સાંધ નેહડી હાથવગા એના બધા ઉપચાર કરે છે છતાં મડા જેવા આદમીમાં શુદ્ધિ નથી આવતી ત્યારે વિશુદ્ધ ભાવથી પોતાના અંગની હુક આપીને આદમીને જીરાડે છે. માના જીવવાના શુદ્ધ ભાવથી એ આદમી તો તળા-જનો પ્રાજપ્રિય રાજવી એભક્ષવાળો નીકળ્યો. ઉગારાનો ઉપકાર લઇને એ તો ગયો.

સાંધ નેહડીને પતિ ખીજ ચારણો સાથે વરસ ખરામ હોવાથી દુકાળ જીનરવા દેર લઇને પરમુલકમાં જીનરી ગયેલ, તે પાછો વળે છે. નેસડાના ચારણો એને

મોઢે સાંધ નેહડીની નીંદા કરે છે. ચારણ સાંધ નેહડીનો તિરસ્કાર કરે છે. દંતકથા છે કે સંધ નેહડી પોતાના ચારિત્ર ઉપર ધા ચતા સહન ન કરી શક્યાં ને ધણીને શાપ આપે છે. ધણી રક્તપિત્તમાં ગળે છે.

સાંધ નેહડીમાં જે સૌંદર્ય ન હોત તો નેસ વાસીને નીંદા કરવાપણુ ન રહેત અને ધણીને છપ્પાંથી બળવાનું ન રહેત. ત્યારે વન જંગલ વચ્ચે વિકસેલું કયુ એ સૌંદર્ય હશે? માલધારીઓનાં જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન આત્માધીન દાસી તરીકેનું નહિ, પણ સકલમંચારિણીનું હોય છે. એના પરિશ્રમમાંથી, પ્રાકૃતિક જીવનમાંથી જેવું સૌંદર્ય નિલસે છે તેવું મહેસોના કંડે છાયે નથી વિલસતું.

પરિશ્રમી અને શ્રમશીલ સૌંદર્ય નિષ્ક્રિય નથી હોતું. જૂઠા માર્દવનું પોષણ એમાં નથી હોતું, પણ ઉલ્લમથી તરબતર ઓજસ્વિતા અને મધુરતા એમાં હોય છે. આનાં સૌંદર્ય ને શિયળનાં રખવાળાં કરવાનાં શૌર્યથી એ વધુ શોભે છે. એમાંથી જ સોરડી સ્ત્રીત્વની-નારી પ્રતિભા પ્રગટી છે. એમાંથી જ સાંધ નેહડી જેવાં વિશુદ્ધ માનવતા માટેનાં સ્વાર્પણ નીપજ શકે.

સાંધ નેહડી અણુસમણુ ન હતાં. લોકો નીંદા કરશે એવી રિયતિ-સંજ્ઞેગોથી સંપૂર્ણ સમાન હતાં. ધણીના કાન બંધોરાનાં એનાં તિરસ્કારને પાત્ર બનતું પડશે એવા સંજ્ઞેગોના ખ્યાલથી પણ પૂરેપૂર્ણ સાવધ હશે. પણ લોકનીદાના ભયથી એ સ્વધર્મથી ન રગ્યાં. પોતાના નિર્મળ જીવનથી પોતે અમય હતાં છતાં બનવાનું હતું તે જ બન્યું. ધણીએ ચારિત્રતા દેખ ઓઢાડ્યા. ત્યારે સોરડી સ્ત્રીત્વ સ્વાભિમાનમગ સહન નથી કરી શકતું. જાનરમાન સ્ત્રીત્વનું સ્વલ જળકી ઊડ્યું. અને ધણીને શાપ આપેા સાય જૂઠાં નાં ત્રાજવે પોતાનું ભારિ તોઢ્યું. પણ ત્યાં જ એનો સ્વધર્મ તો રક્તપિત્તમાં મગેલા પતિની સેવાનો જ બની રહ્યો. કેવું બચ્ચોદાત માનવત્વ!

પછી વાન એમ આગળ ચાને છે કે રક્ત-પીતિયા ધણીને કરડિયામાં માથે લઇને કોઇ ઉપચાર

માટે ફરતાં ફરે છે. તળાજે આવી ને ગામને પાદર ક્યાંક વિશ્રામ લે છે. એલલવાળાને જાણ થાય છે. વાત એમ ચાલી છે કે એલલવાળાએ ઇલાજ ખતાવવા કહ્યું અને સાંધ નેહડીએ બત્રીસ લક્ષણા પુરુષનું લોહી માંગ્યું. એમાં ય તે એલલવાળાના કુંવર અણાનું સ્વાર્પણ માંગ્યું. એના લોહીથી જ રક્તપિત મટે. પછી અણાએ માથું આપ્યું, ને એલલવાળાએ સ્વહસ્તે તે કાપ્યું, લોહી છાંટ્યું ને રક્તપિતથી ચરણ સાળે નરવો થઇ ઊઠ્યો વગેરે.

પણ આ વાત માન્યા જેવી નથી. સાંધનેહડી જેવાં પરમ માનવતાવાદી પોતાના ધણી માટે જેના ઉપર પોતે ઉપકાર કર્યો છે એનું કે એના પુત્રનું માથું-લોહી માગે તે સંભવિત નથી. સાંધ નેહડીની ઉન્નત પ્રતિભાને તે આંખપ લગાડે છે. પછી ભલે અણાનું માથું ધક માથે મૂકીને સજીવન કર્યાનું કોઇએ નાટક જોડ્યું હોય. અણાને સજીવન કરવાની શક્તિ હોય એનામાં ધણીને રક્તપિતથી મુક્ત કરવાની શક્તિ પણ હોય પછી સગાળશા બેહુદી જેવી કસોટી કરાવવાની શી જરૂર પડે ?

એમ બનવા સંભવ વધુ છે કે જેણે પોતાને મૃત્યુના મુખમાથી ઉગાર્યો એવી સાંધ નેહડીના ધણીની પોતાને કારણે જ થયેલી દુર્દશાથી એલલવાળો અસ્વસ્થ બની ગયો હશે. રક્ત છાંટકાવથી રક્તપિત મટી જાય એવો એલલવાળાને ખ્યાલ હોય, અથવા કે.છકે સ્ત્રીધાડ્યું હશે. ખીજનું લોહી આપવાને બદલે પોતાનું જ લોહી આપવા તત્પર બનેલ હશે. કુંવર અણાએ પિતાની ઉચ્ચ મનોભાવના સામે વાદ લાઘવ હશે, અને સાંધ નેહડીની અનિચ્છા છતાં અણાએ પોતાનું આત્મસમર્પણ કર્યું હશે.

પણ હું તો શોધી રહ્યો છું સાંધ નેહડીના આવા જાનરમાન સ્ત્રીત્વનો, આત્મી મહાન પ્રતિભા માટેનાં કાવ્યો. એલલવાળાના અને અણાના દુહા જે સ્વાર્પણ માટે રચાયા એવા જ સ્વાર્પણ માટે સાંધ નેહડીના દુહા કે છંદો જરૂર રચાયા હશે. કવિ એવો પક્ષપાત જરૂર ન કરે. વાંચાને ગિરદાવે ને સાંધ નેહડીને ન ગિરદાવે એવું બને નહિ. કોઈને આવાં

કાવ્યો મળે તો જરૂર મોકલી આપે. મા શારદાને હાટડે એવી હડતાળો ન હોય.

અખંડ દ્વિયજન્મતનો, ઉગ્રજાં સ્ત્રીત્વનો કોઇ કામનો ઇન્દ્રો નથી. અગણિત બનાવો એવા બન્યા હશે. પણ ત્યાં સુધી કોઇ કવિ-લેખક ક્યાંથી પહોંચે ? જે કવિ લોકો વચ્ચે જીવતો હતો એણે એવા લોક-જીવનનાં ઉગ્રજાં સંભારણાં જરૂર ગ્રીસ્થાં છે.

યાદ આવે છે મોરખીના ચમાર ખીમરાની રૂપવતી પત્નીનો એક પ્રસંગ. એ રૂપ રાજદરબારનાં ન હતાં પણ ચમારવાડાનાં હતાં, અને મોરખીનો રાજવી રણુશી એના ઉપર મોહી પડ્યો હતો.

પ્રસંગ બહુ જાણીતો છે ને ગીતકથામાં મઢાઇને ઠેર ઠેર ગવાઇ રહ્યો છે.

ગઢ ઢેલડી મોખર,

ખીમરાની તરિયા પાણીડાં સાંચર્યાં હોજી.

રણુશી ઘોડાં પાવા જાય,

અવળા બવળા રૈવત ખેલવે રે હોજી.

ખીમરા ચમારની એ રૂપવતી સ્ત્રી પાણી ભરવા જાય છે. નાજ રણુશીની નજરે પડે છે. પૂછે છે કે કયા રાજની કુંવરી છો. ખીમરાની સ્ત્રી કહે છે કે અમે તો ચમાર છીએ ને દોરનાં ચામડાંનાં ધંધો કરીએ છીએ.

પણ કામાંધને કચુદ્ધિ જ હોય. રણુશીની મનાવી ખીમરાની સ્ત્રી નથી માનતી ત્યારે રૂમાલ ઉગડીને છેડતી કરે છે. બાઇ ઘરે આવે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિની આ રૂપવતી સ્ત્રી કહે છે કે નુગરા (રાજનો) માણસના છેડાથી હું અલગાઇ છું. અને જીવતાં સમાધિ લેવાની તૈયારી કરે છે, ને રાજને સન્મતિ સૂઝતા માફી માગે છે, એમના પંથમાં ભળે છે-વગેરે.

પ્રથમ અડી પંથનો નથી પણ ઢેઢ ચમારને ઘરે પણ નીપજનાં જાનરમાન સ્ત્રીત્વનો છે. ચમારને ઘરે પણ નીપજતાં ગતિશીલ સૌંદર્યનો છે.

કચ્છના પ્રતાપી રાજા લાખા દુહાણીનાં મા ભરવાડ-રખારી હતાં. અતિ સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન

હતાં એને રજપૂતની દીકરી કરાવી દીધાં રાણપ્રદેવી
કુભારનાં દીકરી હતી એને રજપૂતની દીકરી કરાવી
દીધાં વેગડા બીનની કન્યા હમીરજી વેરે પરણાવ્યાં એને
ય રજપૂતની દીકરી કરાવી દીધા તારે અમાર
ખીમરાની રૂપવતી અને પ્રતાપી સાધ્વી સ્ત્રીને રજપૂત
કરાવનાર હજી કેમ કોઈ નથી નીકળતું એવું આશ્ચર્ય
થાત છે સ્વરજ હાંક્યો છાપડે રહે તેમ નથી કમ્મ,
સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાનાના કેટલાય રાજાઓએ
રજપૂત નહિ એવી પ્રતાપી અને રૂપવતી કયાએ -
ની વેરે લગ્ન કર્યા છે, ને એમ કહીને કે 'આને
પેટ વીરલદો પાકે' "

કમ્મનો જાહેરો કુવર ઓખા મળના કામા
ની દીકરી વેરે પરણ્યો ને એમાંથી વિખ્યાત વાવેર
કુળ ઉત્ત ન થયું

સેજકજી ગોહિલના કુવર વિસાજી જાનના
અસ મામની કોળી કન્યા સાથે પરણ્યા ને એમાંથી
અસિયા ગોહિલકુળ થયું

વાળા વેગાવળજી પટગર કાઠી વિહળાની પુત્રી
રૂપદે સાથે પરણ્યા શિડોરના બ્રાહ્મણ રાજવી ખામરી
આની પુત્રી વેરે પરણ્યા અને એમાંથી રાટીના કુળ
થયું જોધપુરના એક મહારાજા સુથરની પુત્રી વેરે
પરણેલા

રાણા ને કુવરની પ્રસિદ્ધ પ્રેમકથામા રાણો
રમારી હતો અને કુવર રજપૂતની દીકરી હતી
આવી તો અનેક કથાઓ છે

સનાત છે રૂપ અને ગણ્ય લોકજીવનની નારીમ
રહેલાં છે કે ચોક્કસ જાનિઓને જ વગલાં છે । તો
પછી શ્રુગારના જે વર્ણનો છે તે કેને ઉદ્દેશીને
કરેલા છે । લોકજીવનમાં જો રૂપ રહેલાં હોય તો
એના રૂપ શણગારના વર્ણનો નહિ થયા હોય ? થયા
છે ને એ લોકગીતો ને વાર્તાઓમા જ વણાયેલાં છે
પણ વાતઓમા આરતા વર્ણનોમા ઘણી સેજમેજ
થઈ ગઈ છે

સોરઠીઆણીની લાક્ષણિકતા માથે અધ્યુગી
મજ સાહિત્યના પોપડા ચડ્યા માડ્યા છે ખીજ

આજીવિકા અર્થે નીપજેતા સાહિત્યના રગોથી સોર
ઠીઆણીની અસલિયત ઢકાઈ રહી છે

લોકસાહિત્યની નારી ખમીરમાં, ખાનદાનીમાં,
શાંત કે ઉમ્મ વીરનત્વમા, ક્ષુદ્ધિપ્રતિભામા, કથામાં કે
ચતુરાઈમાં, વ્યવહારમા કે માનવલાવમાં પુરુષેથી
લગીરે ઝોઘી જીતરે તેરી નથી પણ પુરુષ પ્રધાન
સમાજમાં, પુરુષસર્જિત સાહિત્યમા અને નારી ઉપ
રના પુરુષના અકુદરતી પ્રભુત્વમાં એનાં તેજ વચ
આળામાં ઢકાઈ રહેલાં પણ એ કાળ હવે આથમવા
માંડ્યો છે સોરઠીઆણી-લોકજીવનની પ્રતાપી અને
પ્રતિભાવત નારી ન તો પુરુષ પોખ્યા શ્રુગાર-પિનાસ
નું સાધન છે, કે ન તો પુરુષ પ્રબોધી ક્ષુદ્ધિહીન-
ગમાર છે પોતાને જ પેા અવતરેલા નરમતિના
ખાળકની એ ગાળ લોકસાહિત્યની નારી સાંખી શકે
તેમ નથી

કલાના ક્ષેત્રે જરા સરખામણી કરી જોવા
જેવું છે જગતની આક્રમી અગમ્યખી તાજમહાલ
પાછળ પણ શાહજહાને પ્રેરણા તો મુમનાજની પડી
હતી, પણ આજે લોખંડ અને સીમેન્ટની સરકુતિ
નહોતી આવી ત્યાં મુધી લોકજીવનની નારી એક એક
ઘરને નાનકડાતાજમહલ બનાવીને જ જ પતી અતર
સૂચી, હૈયા ઉક્લનથી અને નિજના પરિશ્રમથી જ

માટી-ગોરમટી મઢ્યા ઓળાને અપર જોરા
ઝોરડાની કલા કારીગીરીમાં એની ક્ષુદ્ધિ ચતુરાઈ અને
જીવનની કલા જીતરતી સિવજી-ગૃધણમા તો આજે
પરદેશીઓ એ કલા મથે ઓવારી ગય છે પણ
આકળા અદરવા કે નાના મેળાસર જામોમા નકલીપણ
શોખુ ન જડે એવા અનેક વિધ રળિયામણા સરકારોની
જાત આ નારીએ સાગોપાંગ ગૃહશણગારથી માંડીને
ખાનપાન અદર આતિથ્ય અને પોતાના અમ
લાવર્યમાં ઉતારી છે રૂપ રતિ સરખાં પણ આજ
કરો તો એ ત્રાડી મૂગની જેના આખોમાંની અગારા
ઝરે એવી રૂપ સુગધે નારીના જીવનને સુનાસિત
બનાવતું છે નિજની સરકુતિને પારણે ઝૂતીને એની
પ્રતિભા પ્રગટી છે પુરૂષે નથી પ્રગમવી એ વારસો
નરોનો જ છે

બોખીરાની નીરલખાઇ

ગોસ્વામી મોહનપુરી (બોખીરા)

દેવ તનકી નીરલદેને હે બોલરે,
હાં, ઘુંટી માથે જેનીયે ઘડિયાં હે લોહ;
સરમણ મામિયેને જાકમ હે જોર રે,
હાં, ભાંચ્યા રથડા ચલાવ્યા હે સોય.

સરમણ કાપડી નામના કોઇ અજ્ઞાન ભજનિકનું આ ભજન સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક રથજે જાણીતું છે. આ ભજનમાં આવતો દેવ તનકી અને નીરલદેનો ઉદ્દેશ્ય સૌરાષ્ટ્રના એક ભક્ત, વૈરાગી અને યાત્રી નારીરત્ન પર પ્રકાશ ફેંકી જાય છે. આ નીરલદેનો ઉદ્દેશ્ય વંચલીના પ્રખ્યાત દેવાયત પંડિતના ભજનમાં પણ થયેલો છે : ‘દેવાયત પંડિત દહાડા દાખવે, સુણ લે નીરલદે નાર.’ કોઈ જગ્યાએ દેવજનદે, લીલમદે, લીલમખાઇ વગેરે પણ મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં પરમ રહસ્યમય થોડાંક નામોમાં પંડિત દેવાયતનું નામ આ પંચકમાં ભારે માન અને પ્રેમથી ઉચ્ચારાય છે. ગામ નો અસણ ભ નિક આજ પણ તેની રોમાંચક પ્રેમકથા અને વૈરાગ્ય તથા પ્રભુ પ્રાપ્તિની વાત અતિ રસપૂર્ણ કરતાં થાકતો નથી. દેવાયત પંડિતની કથા પણ જન્મજન્મના પ્રેમની કથા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની કાદમ્બરીની કથાને મળતી આવતી આ વાત કંઈક આમ છે : દેવાયત ગામડાનો ભોળો ગોવાળિયો પોતાનું પશુધન ચારે, કોઈની કૃપાથી વિદ્યાપ્રાપ્ત થઈ, નજીકના કોઈ પાત્ર સાથે મીઠો સંબંધ બાંધાયો પણ દેવાયત તેને પરણી ન શક્યો.

જીવનભર પેલી વિદ્યાનું સેવન કર્યું અને મૃત્યુ પામેલી પ્રેયસીને મેળવવા ભગવો લીધો. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની વિદ્યાને બજે માનમર્યાદા પામે છે. તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સરળ ભાષાના ભજનો સૌને મોહ પમાડે છે. પણ દેવાયત પંડિત અંદરથી ખિન્ન છે, પ્રેયસીનો ત્રિરહ તેને ઝંપવા દેતો નથી. ગૂડી અને

હાથલ પાસે દરિયા કિનારે ભરાતા નકળંક મહાદેવના મેળામાં તે દર વર્ષે જાય છે અને વિયોગના દર્દનાક ભજનો ઉચ્ચારી ઉચ્ચારી ગન થયેલી પ્રેયસીને ઝંખે છે. એક વખત આ મદિરમાં રાતવાસો કરતાં રવખુ અ.બુઃ “પ્રેયસી જન્મી છે. નીરલ દે નામ.” અને ત્યારથી નીરલદેને જોવા તેણે સૌરાષ્ટ્રનું ભ્રમણ આદ્યું.

જૂનાગઢ, સોમનાથ થઈ યાત્રા દારકા તરફ જઈ રહી છે. દેવાયત પંડિતના અનેક શિષ્યો આ યાત્રામાં આવતા જતા રહે છે. આણનો ભીલ સરદાર આસો અને વનરીર રાણા પ્રતાપના સમાચાર લાવે છે. દેવાયત પંડિતને લઇને રથ સુદામાપુરીથી ખાડી ઝોળંગી દારકા તરફ જાય છે. ત્યાં આ ખાડીમાં જ રથનો ધરો ભાંગ્યો. ખાજુમાં બોખીરા નામનું નાનકડું ચારણોનું ગામ, ગામમાં દેવ તનકી નામે એક લુહાર રહે. પંડિતના શિષ્યો ધરો લઈ લુહાર પાસે આવ્યા, અમાસ હોવાને કારણે દેવ તનકી એરણ ઉપર લોહુ ન ટીપાય તેની વાત કરે છે. મોહુ થતાં દેવાયત પંડિત ખુદ લુહારીની કોડે આવ્યા. અપાર તેજ જોઈને દેવ તનકી કામ કરી દેવા તો તૈયાર થાય છે પણ એરણ માથે લોહુ ન ટીપાય તેનું શું કરવું ?

લુહારના ઘરમાં બાર તેર વગસની દીકરી, એનું નામ નીરલખાઈ ‘આંગણે આવેલ અતિથિને લોહુ ધરી દેવું જોઈએ.’ એવું વચન પિતાને કહેવડાવે છે. સતીનો અવતાર મનાતી દીકરીનું વચન સાંખવા દેવ તનકી તૈયાર તો થાય છે પણ અમાસ પાળી છે તેનું શું કરવું ? દીકરી બોલ કહેવડાવે છે કે “વિના સંકોચે ઘુંટી ઉપર લોહુ રાખી ધરી દો.” વિતા લોહુ ધરાવે છે પણ ઘણતરી ક્યાં ? દેવાયત પંડિતને પિતા-પુત્રીની આ વાતમાં રહસ્ય લાગે છે અને ઘણતરી તરીકે પોતે જ ગોઠવાય છે. દેવ કનકી ધગધગા લોહાને પોતાની ઘુંટી ઉપર રાખે છે અને પંડિતને ધા મારવા કહે છે પણ દેવાયત પંડિતનો જીવ ચાલતો

નથી. સિદ્ધપુરુષને ગતા બેઠ ધરમાંથી નીરવદે બોલે છે.

“પડિત, દેહના મોહ તો સાવ મિથ્યા.”

પડિત ઘા મારે છે, લોટું ટીપાય છે, પણ હુકારની કથને જોવાના કોડ જાગે છે. ધરમાંથી ફરી રૂપાની ધંટી જેવો અવાજ આવે છે

“પડિત, દેહના મોહ તો મિથ્યા.”

પડિત વિનવે છે. “મારા ભાંગ્યા રંચકા તો તમે સલામ્યા પણ પાખ તૂટ્યા હસવાને આ માટે રિખાવે છે.”

આ મર દેવ તનકીની પુત્રી નીરવદે અને દેવાયત પડિતનો મેળાપ થાય છે. દષ્ટદશ્ટિ મળે છે અને જ-મેળ-મના પ્રેમને પિછાની બેચ આત્મા શાંતિ અનુભવે છે. પડિત ગૃહસંસાર માંડવા કહે છે પણ નીરવદેના ના પાડે છે:

“દેહના મોહ તો મિથ્યા. આપમે વરસોવરસ નકળંકના મેળામાં મળશું પણ દેહને તો જુદા જ, જીવને જોગવવાના કર્મ પૂરા થશે, દેહ છૂટશે ત્યારે મળશું”

દેવાયત પડિત નામરજી છતાં ચાલી નીકળે છે અને પંડીની આખી જિ દગી નકળંકના સ્થાનકે પૂરી કરે છે.

બોખીરામાં રહેતી નીરવદે વરસોવરસ પોતાના પિતા દેવ તનકીને લઇને મેળામાં જાય છે મજેવડી રહેતા હુકાર કુટુંબ સાથે દેવ તનકીને સમપણુ છે. બેચાર દહાડા ત્યા રહી મેળામાં જઇ, વળતા પણ મજેવડી રહી આપહીતરી બેચ બોખીરા પાડા ફરે છે. એક વખત વૃદ્ધ પિતાને મેળામાં લઇ જતી નીરવદે મજેવડી પહોંચી છે અને ત્યાં જ દેવ તનકીનો દેહવિનય થયો નીરવદે મેળામાં ન ગઇ અને પડિતનો દેહ છૂટ્યો. નીરવદે બોખીરામાં આવીને રહી તેની સાધના હવે વધી પડી આજીવ્યાજીવના પંથકમાં સતી તરીકે પૂજવા લાગી. અજણુ એની નીરવદે જીવી કોણાવિદ્યાથી ભજનો રચે છે અને ગાય છે.

આ નીરવદેનો દેહ ક્યારે છૂટ્યો તેની કોઇ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ તેના રચેલાં ભજનો

આજે પણ આ પંથકમાં મવાય છે. નામાચરણમાં કયાંક નીરવદેનાર્થ તો કયાંક લીરલયાઇ સંભિગવા મળે છે પોરમંદર રાજ્ય તરફથી બહાર પડેલી ‘નરવર ભજનાવલિ’માં લીલાગાઇ નામથી તેના ત્રણેક ભજનો સંગ્રહાયેલા છે.

દેવ તનકીનો પાણિયો આજે મજેવડીમાં જોમો છે અને બોખીરાને પાદર જ્યાં ઘુટી ઉપર લોટું ટીપવાનો પ્રસંગ બનેલો ત્યાં તેની યાદમાં જૂનું થાનક આવેલુ છે, હમણાં થોડાક જ સમય પહેલાં એની ઉપર હુકાર જાતિએ-મદિર પણ ચડ્યું છે આ પંથકના હુકાર કુટુંબો મૃત્યુ તિથિએ એને જીવંતવા અને લમ પછીની છોડાકેડી છોડવા અહીં આવે છે

બોખીરાની આ નીરલયાઇ ‘દેહનો મોહ મિથ્યા છે’ એમ માનનારી અને જીવનમર દેહના મોહથી પર રહી જીનનારી સૌરાષ્ટ્રની લોકસન્નારી હતાં

નીરલયાઇનું એક ભજન:

કાચી રામ કોણે ઘડી તારી કાયા
ઘટડામાં ચાદો ને ઘટડામાં સૂરજ,

ઘટડામાં નવલખ તારા

ઘટડામાં એરણુ ઘટડામાં ધમણ,

ઘટડામાં ઘાટ ઘડાયો;

ઘટડામાં આંઝા ને ઘટડામાં ઠેરી,

ઘટડામાં વેડન વારો

ઘટડામાં વાડ ને ઘટડામાં કયારો,

ઘટડામાં પવન ને પાણી,

ઘટડામાં તાણું ને ઘટડામાં કુચી,

ઘટડામાં ખોલન હારો.

ઘટડામાં ગંગા ને ઘટડામાં જમના,

ઘટડામાં તીરથ ન હ્યા,

ગુરુને વચને બોલ્યા નીરલયાઈ,

સાચા શબ્દ લાગ્યા ખારા

નોંધ:- મારી આડીઅવળા નેધિને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવી દેવા બદલ બધા નરોત્તમ પદાશ્રીને હું આભાર માનું છું - લેખક.

મારી ભોળુડી મા !

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

પારકી મજૂરી કરીને દીકરાને મોટા કર્યો, પણ મા એ મોટા કરેલા દીકરાની કમાણી ખાઈ ન શકી. દીકરો બિડિયાણુ નીકળ્યો. બુવાન ચઢેને માને રેઢી મૂકી લાગી ગયો.

આનીકાર માને વલોપાત બપઝ્યો છે. દીકરો શું કરતો હશે ? ક્યાં ખાતો પીતો હશે ? અરે રે રોયને કોઇની હારે બોલનાં ય અવઢનું ય નથી. મારો આવો ભોળુડો આ કપટી દુનિયામાં કાં સમારો ? એકવાર આવે તો હું એતું મોહું તો જોઈ લઉં !

આવા સંકલ્પ નિકલ્પ કરતી માતા મરણ પથારીએ સૂતી. જેને ત્યાં એ બાગ કામ કરતી એ માણસે એ થોડી સાર સંભાળ લીધી. પોતાના બંગલામાં નહિ પણ આઠના ઝૂંપડમાં જ. દવાદાર પડે-આડે. ક્યારેક શેઠના મોટા દીકરા આવીને “ કેમ છો માણ ! ” કહી જતા.

એવામાં તેનો લાગી ગયેલો દીકરો રાતે આવ્યો. અરધા વાસેલા ખારણાને ધક્કો થઈ અંદર ગયો. ઝોરડીમાં ઝાંખો દીવો બળતો હતો, તેના પ્રકાશમાં દીકરાએ માનું કચ્છલિયાનું મુખ જોયું. “ મા...!મા...! ” એમ એ વાર સાદ કર્યો. પણ દીકરાને “ હં...દીકરા ! ” કહેનારી મા જીવતી નહતી. દીકરાને હેલ્લે મા...કારે સાદ ફાટી ગયો, અને માના માથા પાસે બેસી રહતાં રહતાં બોલી બોલ્યો :

માડી હું તો બાર બાર વરસે આવિયો,
માડી તું આંખનું રે ઉઘાડી એકવાર જોને,
મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

માડી મારી કાયાને પોષી દે'યે' તું દૂબળી,
માડી તારાં જોબનેય ચૂર્યાં તોય થઈ તું રાજ,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

માડી હું તો માથાવી કપટી ફિલનો ડાંખરો,
માડી તોય તારી નજરમાં હું સાવ ભોજો,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

માડી હું દુનિયાની નજરે ઘણો ડાયલો,
માડી પણ તારી નજરમાં સાવ ભોજો,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

માડી હું તો ખારો દરિયો આખા ખલકનો,
માડી એને મીઠો રે બાણી હેડે તે ચૂર્યો રે,
એવી મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

માડી તારી આંખનું રતન આજ અણોહડું,
માડી તારો ખોટો હીરલો આજ સાવ ખાલી,
મારી ભોળુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મથે બળે.

*

ભિન્ન-નવરચના માટે નારી અંકમાં લખી મોકલવાનું વાયક મળતાં જ જોયેલ જાણેલ સંભોલેલ દેશ દીવડીઓના પૂજ દેખાયા સ્મરણ આકાશે, અને જૂનવેરે અને નવત ભાસના આપણાં સ્ત્રી પાત્રોમાં સૌરાષ્ટ્રનું નૈસર્ગિક નારીત્વ એક મહાશક્તિરૂપે ખડું થતું જોયું. સહસ્ર નામથી થતી વિષ્ણુપૂજા જેમ વિવિધનામરૂપે રજુ કરે છે નારી પૂજા:

આશો ભાસની અંધારી રાતના તારલા મઠયા આકાશ જેવો સૌરાષ્ટ્રનો લોક સમુદાય નામી અનામી સનારીઓના જીવનદીપથી શાંત સ્વરથ જળહળે છે. દૂરથી દેખાતા ટમટમતા તારા નજીક દષ્ટિ પહોંચતાં સૂર્યશા મહાન દેખાય તેમ આપણા સમાજની સામાન્ય નારી પણ પાસેથી જોતાં નારાયણી દેખાશે. લોક જીવનને હૃદયનો ઝલ ધબકાર આપી જીવંત રાખનાર સ્ત્રી ઉપર કવિજન લોકસાહિત્ય સર્જી શકે છે. આપણા નહાનાલાલ, ખેડાદકર, મેઘાણી રાયચુરા કે ગીજુભાઈ જેવા લોકજીવનના પૂજારી સાક્ષરો તેમજ રાણીમગા, ભાટ, ચારણ, ખારોડ જેવા અગણિત ગુણગાયકોએ સત્તમ શિરમ સુંદરમ ભરી નારીનાં બહુમાન કર્યાં છે, નારી જીવન લોક સાહિત્યનો મેરુ દંડ બનેલ લાગે છે.

વેદ ાગથી આજ પર્વત જનતાની જનેતાને શાસ્ત્ર કથાઓમાં પૂજા અર્ધ્ય અપાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રે શિવની શક્તિને, વિષ્ણુની લક્ષ્મીને, સૂર્યની રનાદેને અદકેરોં માન આપી પૂજ્યાં છે. રાજરાણીઓ અને સતીઓ તો છે જ, પણ આ દેશે તો સામાન્ય નારીનાં માના ભગિની કે પુત્રી તરીકે માનવ જીવનની અધુરપને પૂરી કરી મધુરપ આપનાર દેવી જાણીને દિલમાં ખેસાડી સન્માન સમજપૂર્વક કર્યાં છે. સમાજનાં એ સન્માનને આપણી નારીએ જીવી દીધાવ્યાં છે.

ચાંદા સરજનાં તેજમાં જાણે વિવેકપૂર્વક ઓઝસ રહી પોતાને સ્થાને મક્કમપણે આબના

તારાઓ પૃથ્વી ઉપર પ્રેમભરી નજરે મલકે છે. પ્રકાશ-પૂજ સૂર્ય તો આથમી ગયો હોય, વધધટ થતો અનિયમિત ચંદ્ર પણ હાજર ન દેખાય, ત્યારે તારા સમુહ પોતાના શાંત વિનમ્ર પ્રકાશથી રાત્રિને રસે છે અને જપેલા જગતને માતૃત્વના અમી પાય છે આ તારલાઓ જેવી છે પોત પોતાને સ્થાને રહી સ્વર્ધન સાંચવવામાં થરી સૌરાષ્ટ્રની સરેરાશ નારીઓ, થી કૃષ્ણની વેણ અને ગોખી-ગીતનો દિવ્ય વારસો આ દેશે સ્ત્રી વર્ગે જમાનાથી જળવ્યો છે.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગનાં દેખાઈ આવતાં અનેક સ્ત્રી રતો છે, પણ એ મહા નારીઓથી ચાર છોગાં ચડી જાય એવી સામાન્ય દીસતી રોજીંદા જીવનમાં કૂમેલી નારી દેખાશે, જે એનું જીવન જાણુવા નાણુવાની દષ્ટિ હશે તો. આ રહી આપણી કેટલીક તારલાઓ:

મલક આખાનો ભાર માથે લઇ ખેસતી ગામ મોટી ગોરાણીમા માણુક; વેવલી છતાં વહેવારખી શેકાણી ધનકોર; દરબાર મટે રાજપૂતીનાં રખેપા કરતી જાજરમાન માજરાજ્યા રામખા; મોટા માણસની મોટાઇ ઉપર પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઓળખાણ કરી દેતી ખવાસણુ ગોમતી; વડપણના વળગાડ વિનાની સુખમાં કવાં જેવી કળશી કુકુંજમાં ખેવાઈ ગયેલ મોટાંમા કમળા; નીતિ ધરમને નખશિખ જાળવતી દેરીદૂન ચારપય આલખાઈ; દારકાના નાથને આશરે ઉગઝ મકમાં પેટે પાટા બાંધી પોતરાને મિરદાવી મોટા કરતી વાધેરાણી દેવુખા; કાઠીરાજના સાગ અને એરાગને રૂપાળાં દેયાં અને હાથે શણગારતી કાઠિયાણી તેજ્યા; ટાકી ઝમરી વાતો કરતી વધુટી વાણુદ્યાણી વાલીઆઇ; આઠ દશ જાળદના તોલની નાતરાં મોંઘી આહિરણી શેંભી; પાકા નીંભાગમાથી ટકેરા મારી ઠામમાં કાઢતી કરચન ભગનતી ધરવાળી કુંભારણુ કટુ; છારાં બાકરાના ઘેરામાં કાળી ઉનનાં લુગડામાં ઉમેલ ઉગળાં જીરવાળી

હરવાણુ ભેની; સાથી જેટલું જેતરે અને ઘેર કામ કરતી, ધરતી ધરતી ચાલે ઉતાવળી ભાગતી કામદી કણુણુ ગલાલ; સરવા સાદની ગીતગાંડી ભીનેવાને ઘેડી કોળણુ ભૂરી; કોળી-ખારવા નાચાની હાડખળૂકી રૂપાળી દીકરી રામી; ટાઢ તડકામાં રોજ ગોઠણેગોઠણુ પાણીમાં ઊભી ગામના લુગડાં ઘેતી ઘોળણુ લાછુ; હાડીએ તેલ તુરી વેચતી ગામ આખાની મા મેમણુ એમણાં ડોસી; હાલાર-ખારડીની આકરી ખેડમાં ઊભી રહેતી સનવારી ખાઈ રંભા કે સગરખાઈ કાળી; ખરડાની ખરડ ભૂમિનાં રતન જેવી મે'નાણી દેવી; નાધેરની તમણી ખેતીમાં વનરાયે દીપતી કારડીઆણી કમાખાઈ કે ધાંચણુ રહીમાખાઈ; આછનાં ખા'નાં એટલે ભગવાનનું માણસ ભૂઈ સવધી; પારકે પુતરે સપુતરી ભાંગ્યાની ભેડ ગીતનું ગાડું ઢેલી આછ; માથા-ફાડ તડકામાં મોથ કાઢતી પઢારાણી પાની; નેસડાનાં વાછરાં-પાડરાં છૈયાં-છોકરાં સાંચવતી હાથમાં ખડિકા રાખી ફરતી સાવજ જેવી ગિરની સીદણુ હવાં; મરણુ ટાણે કાપ્ય ખોલાવવા વગર તેડે ઓઢું ઓઢીને આવતી જમના કોઢશી; ગામનાં મેઝાં વાળતી ભૂત જેવી ઝાંપડી લાધી; ધણીથી દસેક વરસે મોટી ઝેંકના છવ જેવી સમભુ રખારણુ છવણી; ઇંદોણી, સૂંધિયાં, પોપટ ડમરાં કરી જણુતા હળવા હાથે દાણા સાટે ત્રાજવાં ત્રાફી દેતી વાધરણુ રાજલી; ઉજગાં વરણુના પુરૂષોની કમલને ઘોળી પી ગયેલ અછૂત ખાઈ માકા; ખાપની ગેરહાજરીમાં છોકરાં માટે સવાઈ ખાપ થઈ ઊભતી પદુ પાંજરીની ધરવાળી ખારવી ધતી; નાત જતની વાતને નેવે મૂકી ગત ગંગામાં ઝીલકા ભારતી માતા જનખાઈ; એકે એક નારી રતન પાછળ મળની વાર્તા પડી છે.

જગરણુના દિવસોમાં રાત્રે શેરીઓ અને ફળિયાં રાસડા અને રાગડાથી ગમવતી ગીતાળ યુવતીઓમાં ખાલણુની ભાગિરથી, દરજની દમુ, લહારની લાલુડી, એધા લવાણુની અમન, સુતારની સોની, કડિયાણી દૂધી, સોનારણુ સંતોકને સૌ ઝોળખી કાઢે એના સાદ અને દહેકાથી કે એની નિર્દોષ ખોલી ચાલીથી. નવરા રહેવામાં હીણુપ માનતા આપણા નારી સમાજે એવી હરતી ફરતી કામાખોટી ખાઈઓને

‘હરખી હરાડી’, ‘નાથી નવરી’, ‘વેલુ વલવલ’, ‘નરભ-મા’રાજની ભમતી’ જેવાં નામ આપી દઈ દઈએ પાડેલા નામ ઉપર હરતાલ લગાવી દીધી હોય છે.

છવનમાં જન્મથી મરણુ પર્યંતના અને રોજના વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધીનાં કામ કામ અને કામમાં રચી પચી રહેલ કાઠિયાવાડી સ્ત્રી પોતપોતાના વર્ગના સમા સમાનાં ગીત જાણે છે; એ ગીતડાં સ્ત્રીઓ જગતાં ગૂંજે અને ઉંઘતાં ઝંખે, ઝંખના માત્ર પિતા, ખાંધવ, પતિ, પુત્રનાં શ્રેયની જ સ્ત્રી દિલે વસે.

ગરીબમાં ગરીબ ધરતો પણ પોતાના સાદા સીચણુ ભરતો નમ્ર શણુગાર હોય છે. હીર સુતર ન જડે તો કોઈ ઉતરેલ ભાતીગળ કપડાંની ઠાવકી કાપત્રી કાપીતેને તોરણુની કોથળી, ચાકળાના ખંડ કે ઘડીની થીંગડી રૂપે ટાંકી દે છે, સાદો સુંદર રાચ ઊમે કરે છે એ હેતાળ હાથ અને હૈયું. ધરતી લખખી ગરીબ આંગણુને ગોકુળિયું કરી દે છે. ખરે જ આપણા લોકાકાશે અનેક તારલીઓ ચમકે છે !

x x x x

લોક સમુદાયની કેટલીક સામાન્ય નારીઓને નજીકથી નિરખી ધન્ય બનીએ :

કૃતિકાના તારક મંડળ જેવી રમરણુમાં ચડે છે મે'ર અઢ માતૃકાઓ. પુરી, રૂડી, માલી, સાળણુ, સુમરી, લીરી, રૂપી અને ઊછ.

મહેરાણી :

૧. ખાઈપુરી : સવારના કામકાજથી પરવારી દેવદર્શન કર્યા વિના ગળે થૂંક ન ઉતારે, ખપોર ટાણે ધોળ-કોતન ગૂંજતી રેટિંણુ રણુજણુવે, આંગણુ આવેલ અબ્બાગતને ભાણુંમાંથી અધુ' આપી દીએ, સાંજે ઠાકર આરતીની ઝાલર સાંભળ્યા પછી ધરમાં દીવો કરે. રતે સૌને સુવડાવી દોરને નીરણુ કરી ઝોસરીની થાંભલીના ઝોઠિંગણુ ખેઠી ખેઠી રામ નામની માળા કરતી ઢળી પડે. વહેલી સવારે ઊડે. આવી તારાં મારાંથી પર પરમાર્થી ખાઈપુરીને ગાગના ઢાલ્યાં-ઝોએ ‘પુરી પરણુડી’ નામ આપ્યું !

૨. રૂડીબાઇ • સામાન્ય દેહની છનાં ગામમાં પોતે સૌથી નમણી છે એમ માનતી, અને પૂરી પડેાય વાળી છે એવું અભિમાન રાખતી રૂડી દાડીદાડીપા કરી ગુમરો કરે જાયણી ડોસીની એકની એક ન ઊંચા દીકરી રૂડી કામની લોવી, વાનચીનમા જૂન જેવી ખરી પટેલના સામે ખાનગે એસીને હોંકાતી ફૂક પણ લઈ લીએ મેળાએગામા દુકા લલકારી છતી ચાલ મા દીકરી ગામમા માનથી રહે આ રૂડીને ગામે 'રૂડી ભાગત' નામ આપ્યું

૩. માલી વેળ ખસીઆની ગીગી માતી ઘરમા અને સીમ સેટે દીકરાથી અંકેરા કામ કરે માતી કેસ હાકે, ગાકુ હાકે, હાગ પણ હાકી દીએ, બીમ અગીઅરસ માથે ખોરડા પણ ચાલે માનખાઈ એ પોતાના લખને કિવસે પણ ડોર માટે ખડ વાદી તેનું મોટું ઓડિયુ ખભે મારી કળિનામા નાખ્યું હતું — માલી બાપડી જમ માથે મોળો ન ઉપાડે આપુ ગામ માતી દીકરીને 'વેળની માનદેડી' કહેતું ખરેખર વેળ પટેલ અને તેની ઘરવાળા પૂતી પનાણી માટે તે દીકરી માતી 'માલદે' યદને જ બની હતી

૪. સાજણ પાનાની પાણીર સાજણ પરવા પગી રીસડે રહી ઘેર ન આા લખણ કયું નહિ પાતો કહે, "મારે ખીજુ ધર ક વુ નેય લાવા તો સજણને જ લાવા સાજણ એડા હુ કાઉ કરવા ખીજુ કરા ?" સાજણ વળી એમ કહે "મારે ખીજુ ધરધુ નથ પાતાની દરથે જલુય નથ, ઈંચી વાત મારી પાસે કરઓમા, વાસે લાગસો તો ભાગે જથ બારી થે ને ! પાતા ને સુ સે ધરધુ હોય તો ! બેઉ જણાંએ પોત પોતાને ગામ બાપને ખોરડે રહી જમવાર કાઢી નાખી, એવી તો ધરધન એક રીતે તો એસિયાગા પણ નિષ્કલક જીવન જીરવ્યા લામે કાહે પણ એકબીજાના વાવડ પૂછે, "ઈ શે તા હાગી પડા ને ! તો હાઉ !" સાજણ ગામની ફૂંક થઈ ફળિનામા સૌની ટાલવાન કરે, અને પાતો આતો તેના ગામને પાવ દોરની બગા ધતડી વીણે, અને મળથી દી કાટે

૫. સુમરી પાચ દીકરાનો બાપ નાગો પટેલ ધરબગ તેને એક જ દીકરી સુમરી નામે પાચ

ભાઈની નાનેરીએન સુમરી પરવા પછી તરત જ રાડી સોળ વત્સની પટેલની ગગીએ સસાર પ્રતિ ઉદાસ બની ખીજુ ધર કરવા સાફ ના પાડી દીધી દીકરા વહુઓનો એસિયાગો બાપ ન રહે એ મા બાપ દીકરી ગરાસની ખેડમાથી છો ભાગ કાઢી આનદથી રહ્યા નાગા પટેલના ખોરડાની આપડ દીકરી સુમરીએ રાખી અને વધારી રાખ જેવા વદ નાગાનું ભાણુ દીકરીએ ભારે સાચ યુ નાગો કહેતો, 'સુમરીને કુવા દા, આ જુવાન જેટલો જોડો ૨. ન કરતાં છોકરાઉ આ ટાણે વાસ્ય નાખ્યા હોન ! પોતાને ભોગે બાપને સ્વરથ દીવાંયુ આપી તેની સેવા કરી સુમરી ખરેખર બા શાહ નાગાજીની શાહગરી જહાનઆરા હતી

૬-૭. લીરીબાઇ અને રૂડીબાઇ સસારી જીવન પ્રત્યે ઉદાસ સાધુ હૃદયની ધર્મદીવડીઓ બાઈ લીરી અને બઈ રૂડી મહેર કોમને ગઈ જેવા જેવા સ્ત્રી રત્નો છે જેના દર્શનથી પાપ નાશ પામે એવી બાગમલ્યારિણી લીરીમાત્ર મહેર મહાત્મા કલ્યાણદાસ ના બોધથી મ્વેત વસ્ત્ર ધારી ચાર ધામ યાત્રા કરી આશ્રમ બાધી પ્રભુ ભજનમા લીન બની રહી રૂડીએ ગૃહસ્થ જીવન છોડી ધાર્મિક વૃત્તિ ધારણ કરી ધેળા કપડા ધારણ કર્યા — ભાઈના આગચાને અને આગતુક સજાજનોને પોતાના પવિત્ર વ્યક્તિત્વથી પ્રકાશ આપ્યો આસનસ્થ રહી ભગવત્ ભજનમાં સમય કાઢ્યો

મહેર કોમની આ દેડીઓએ ભજન મંડળી એ નહિ, પરંતુ શાન અઘાતપણે પોતાને આસને રહી પ્રભુ ભક્તિ કરી છે

૮. બીજામન ઓડરા ફળિયામા રહે, સફેદ ઘાસિયુ પહેરે, કપાળમા ગોપીચંદનો આલો કરે. ફેરવવાની તુનસીના માગા ડોકમા પડરે સુનર આવે તેમ રહે અને હરિને ભજે એકલુ જીવન ગાળે કોડલીમા દાણા ભાઈ નાખી દીએ બીજાનું માન ગામમા સાફ, તનાં બોલ સો ઉપાડે પોતે પણ પારકા ને પોતાના જાણી મમ કરે, કામ આવે તટસ્થ ભાવે સસારમા રહે આ સામાન્ય દેખાતી ચોકબી ચણુક મહેર યુવતી અસામાન્ય પ્રોઠ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સમારી હતી મહેર કોમમા પાખી પાખીના અભિમાન

હોય છે. બિજાએન પણ ક્યારેક ખોલી દેતી :

‘હાથદરડી તાં હાથે વેંચાય, કસ્તૂરી તાં કાંક
આડિયુ મેરયુ ઓંટીએ આવે, પણ ઓંટીદરી
તાં કાંક !’

દાદીઆળાની મરદાર્ધ પોષતી, જૂની અદાવત-
ને યાદ કરતી, બહારવટીઆઓને રોટલા પહોંચાડતી,
સખો આગે ધીંગાણામાં પણ ઢૂંકી પડતી સૌરાષ્ટ્રે
મહેરાણી વીર નારી છે. નાનપણમાં ઢાણ વાસીદાં
કરતી અને ઘડપણે રેંટિયે એસતી, યુવાન માં મહેરાણી
ગૃહિણી તરીકે તેના ભર્યાં ઘરમાં સાંગામાયીએ કે
રંગીત દોલિયે બેઠી હોય ત્યારે ગજરાણી શી અરથે
છે. નમણાઇ, સરજોટાઈ સાથે ગોરાવાન અને તંદુરસ્ત
લોહીની ઝાંખ આવતાં દેવી સમાન દેખાતી મહેરાણી
સાબિત કરે છે કે સૌન્દર્ય મહેર લોહીમાં છે.

બનનાં દોડતાં ગાડાંમાં સખરી બેઠેલી મહેર
બનડીઓનાં નરવા સાદે ગીત પાદર અને સીમડીને
ગજવી મૂકે. સાતમ આઠમના તહેવારોમાં મહેર
કૃષિયામાં કાળા પછેડા કે રંગીન આછાં ઓઢણાં
ઓઢેલી, કીનખાખના સરવાળાં રંગીન કાપડાં ઉપર
ડોકમાં ઝૂમણાં કે કાંઠલી પહેરેલી, હાથમાં કોણી
સુધીની ચૂડ ચડાવી ભરેલી તાલી પાઠતી, ધોળું
ધાંસિયું પહેરેલ દીકરીઓ અને રાતો ઢારવો પહેરેલ
વહુઆરુઓ રાસડા લીએ, અને

‘તું મારે મન લખમણુ જતિ મને ઘડી ન
વિસરે રામ’. નો
રાસડો ચડે, ત્યારે વાતાવરણુ રસથી ભરેલું ભાસે.
એ સૂર સામે શરણાઈને વનના મોરલા ચૂપ થઇ જાય.

શરવીર મહેર પ્રગ્નના જીવનરસની સરવાણી
મહેર નારી છે

*

રખારણુ

(પાખી) રખારી જેઠા હણે મોહું
ગામનડું કયું; તેની પરજેતર બાઇ પાખીએ જેઠાના
ઝીણકાખાઈ ધના માથે છેડો નાખી દેરવડું વાળ્યું;
પાખી ધનીયાની ઘરવાળી થઇ. “ધને તાં ગોવારીયું
માણહ છે! ઇ લેખાં લેખાં નો હમજે. ઘરનો સંઘોષ

વહેવાર ભાર પાખી માથે, પાખી ધનાનું ભાણું ટાણું
સાયવે. ધના અને હણના ખોરડાં ઉપર માતાનું હેત
વરસાવતી પત્ની પાખી આદર્શ ગૃહિણી હતી. ‘પાખી
તાં થીયેલ પીઠ માણહ શે! જેઠા હણનું ખોરડું તાં
ઠીક, સાજી રખારી કેડાનો થાંભલો શે મોરીની દીકરી
પાખી તાં !”

બિંચી રખારણુ પાંદડીઆનો છોડ,
માથે રે બેડું રખારણુ દૂધનું;
આગળ પાછળ વાંછરડાંની હાર્ય,
વે’તી રે નદી રખારણુ ઉતરી !

*

બાવી

(માનબાઈ) : ભાંગતી રાતના ભજનમાં
ભજનનાંદી બાવો માવદાસ ખોળામાં રામસાગર લઈ
બેઠો છે. તંજુરાને ઉપલે છેડે ખોસેલ મોરપીંજનો
ઝૂમખ ગર માથે ગૂલે છે, બાવા સામે માનબાઈ બાવી
મંજુરા લઇ બેઠી છે. ભજન ઉપડે છે:

“એ મૂરખ નરને હીરકો લાધ્યે....”

માનબાઈ માતાનો કોકિલ કંઠે ભજે છે:

“ઈ ઓળખ્યો નહિ એંધાણે હે જી.”

ભજન જામે છે: માતા ગોઠણુભર બેઠી થઇ
જાય છે, બાવાજી અને રામસાગર ઉપર મંજુરાના
રણુકાર અને ચમકારથી અભિરેક કરી અદ્ભૂત
આલા રચી દેતી માનબાઈ માતા મોરલી પર ડોલતા
નાગ જેમ માવદાસ સામે ડોલે છે. બાવીના રૂપાળા
હાથની કળાઇ અને આંગળીઓ ઉપર રમતાં મંજુરા,
તેના ગોરા વાનમાં શેભી ઉઠતાં ત્રાજવાં, તેના
અંગતી ફેંચ અને ડોલન મોહર સંગીત રચે છે.
ભજનરસથી ભરપૂર વાતાવરણમાં જણે મંજુળી ઢૂંપી
જાય છે. જાણે મનખ અલખમાં ઓતપ્રોત થાય છે.
માવદાસ બાવાની પત્ની માનબાઈ માતા ભગતોને મન
તો ચીરાં, તોરલ કે રૂપાંદે છે.

*

ખારતી

(ત્રેમી) રતના મોતીવરસની છોરી
ત્રેમીના વિવાહ રામા માલમના રણુહોડ સાથે થયા.

પ્રેમી પહેંચેથી, જ્યારે રણુછોડ સીમે સરળ, છતાં ખનાસી પૂગે સાન સાગરના લોહ ઉપર વહાણ ચલાવી રણુછોડ દરીઆખેડ કરે અને માવસના ધર વહે વર રૂપી સસારસાગરની કઠણાધ્યોને પ્રેમી આનંદથી પાર કરે ખારવો ભોજો દરીઆનો લાન, ગામની જગ્યા જણે નહિ ક્યારેક ખારવીના મોન ધણીને સાભળવા પશુ પડે “તૂ ના સમજ તો મેઠો રે છાનો તારાં ખીડી બાપસ ખરવીના દોઢીઆ મગી લે” પોતે કહી લીએ, પણ કોઈ કહેવા આવે તો પ્રેમી તેને પૂછીને પાછી વળે. દરીઆ ખેપ કરી ઘેર આવતો ખારવો મોવેરા મહેમાનથી પણ મોગો રણુછોડ ધર કામમા માથુ મારે નહિ અને બાઈ પ્રેમી માથુ મરના દે પશુ નહિ ભાવગ માણસને રાગ જેમ રાખે. પ્રેમી મજૂરી કરી શેઠના કામકાજ કરી કુટુંબનું પૂર કરે ઘરકામ ખત અને પ્રમાણિકપણે કરે રોડના છોકરાને હેતથી રમાડે, જતન કરે યુવાન વણિક પુત્રો સુબધથી દેશમા આવે ત્યારે પ્રેમીને મળવા જન, પ્રેમી ખારવી પણ હુપના આમ લાવી પોતે ઉઠેવ છોકરા ઉપર હેતથી હાથ ફેરવતી

પ્રેમી ડોકમા શ્રીનામી પહેરે, સવારમા નાહી ઘોઈ લ કેશ્વરના દર્શન કરી પખીને ચણ નામે, સાધુ બ્રાહ્મણને લોપની ચપટી આપે, અને કામે લાગી જન, કોઈ માસાહરી સાધુ આવી ચડે તો તેને પણ જોઈનું ભોજન કરાવી આપી પ્રેમી ધ ય અને, આનંદ અને અભિમાનથી રહે પિના સમોવડી જ નહિ પણ પિનાથી ચડિયાતી પ્રેમી જેવી માનાના પુત્રો જ સાન સાગર ખેડી શકે

ઝેર જીવે જીવુતી ઉદાર દિનની પ્રેમીને આગણે એક જ ખાટના ઉપર છોકરા કુતરા બિનાડા સાથે ઊઘના જોના છે ખતમના ઝાડની ગળે ખોલે કુડામાથી પખી પાણી પીતા હોય અને નાચે પાડો શીના મરના કુતરા મીઠા હરતા ફરતા હોય ખારવીની શેઠમા ફળિયે પેતાના સ્વભાવ જૂનીને સી સપથી રહે પ્રેમીની દરિય વદિની અને અન ય કુચળના તેને આદર્શ નારી બનાવે છે

વણુકર

(ગાઈ મેઘી) ત્રણ બાપ અને પોતા સહિન બે માના પાચ છોકરાની મા માત્ર મેરી જ રહી હતી એક માના જ જપરા જેમ મેરની મેરવાળે આ પાચે છોકરા-ત્રણ છોકરી અને બે છોકરા- ને પૂરી ચોપ થી પૂરા હેતથી મોટા કર્યા મજૂરી દાડિ દાડિયા કર્યા, તડકો ટાડ ખરા, બિન કાલુ, તાણા વાણા કર્યા અને મા છોરુડોનો ગુમરો કર્યો માતા કુતા જેવી મેઘી મા હતી, તેણે માતૃતના પાડ તો કોઠા વિદ્યાથી ભોમકા પાસેથી ભણ્યા હતા મોગ થયેલ છોકરાને વરા ના, કોઠાણે પાડ્યા વણુકર વાસમા મેઘીમા આપ્યા વાસની મા બની રહી

વાધરણુ

(ધક) પોતાની એકની એક દીકરી સામુડીને પરણાવી, દીકરી જમાઈને પોતાનો ગામની પરવાડે જામે કરેન ભગેલ ભાસેન કુમે આપી દીમે ધકુ વાવરણે એ ગામ પણ કન્યાદાનમા દીકરી ને આપ્યું- તતણુ નાખી કામો ખાવા અને ધકુ અને તેના હુઠો ધણી ચાલી નીકળ્યા ખીજે ગામ જઈ વસના દિનારરી ધકુ વાવરણની કોઈ બાદશાહ જેવી હતી ધકુ હેનાગ માતા, વિવેકી પત્ની, કુમે આનનાર તેના મહેમાનને રોટના આશરો આપની સાદી સરગ ગૃહિણી હતી વાગીની નાનમા ધકુ વડી વાવરણ હતી

*

આ સ નારીઓ પુરુષ કરતા કોઈરીતે જીવતી નથી જ પુરુષ સમોવડી થવાનો અ જનો જવર આ સ્ત્રીઓને લાગુ પડ્યો ન હોના નારી જીવનની મરુતા થી રસમણુ થયેન સસાર મીઠો - સ્વર્ગથી અધિક સુ ર બને છે સ્ત્રી હવમા વસી રહેન રસેશ્વર પરમાત્માએ સ્ત્રીને પૂજવા યોગ્ય અવિધારિણી બનાવી છે નારી એ નારાણી છે

મહા બળુકી બહારવટિયાનું મલી

બળુભાઈ ગઢવી અને કુરસન પઢિયાર,

ઠાળ વરસની દૂધળી ગામનાં દૂધનાં ડબકા જેમ, ઉમૈનદીનાં પેટાળમાંના વીરડાની દૂકતી સરવાણી માથે ત્રણ ચાર પાણિયારિયુંની મીટ મંડાઇ રહી છે, વીરડે પાણી આછર્પાં નથી, ત્યાં બારીસેક વર્ષનો ફૂટડો બુવાન રાહુભા, ખભે માણુ હાથમાં છાત્રિયું, અને હાથે આંખે છે. આવનાવેંત વીરડાના કાંઠે પડેલ ખાલી બેઝાંબોને આઘાં હસેલી પોતાની માણુ ભરવા વીરડો ઊલેચવા મંડાણો.

“રાહુભા, બેલા, આમ શીદ કરો છા!! અમારા બેઝાં તો ભરી લેવા છો, !! તમારે ક્યાં ઘરે છોકરાં રાવે છે, કે સાસુ વઢવાનાં છે? પણ ગેમારેલ રાહુભાએ બાણુંની કાગારોળ માથે કાન દીધો નહિ.

માથે ગોળી, કાંખમાં ઘડો, અને મકામાળીનાં બપ્પરની જેમ હાથમાં વરિયાળી તાલળી નહી ગયું છે. એવી એક બાઇ દેદાદરાની શનિયું વીધી સડેડાટ કરતી ગંગવાનાં ઠાળ માથેથી ઉમૈનદીમાં ઊતરતી દેખાણી અને પાણિયારિયુંનાં કોઠામાં પ્રાણુ આવ્યા.

“આ આવે મલીયા, પછી ભલે ભરી લો !”

ગંગવાના ઠાળ માથે રાહુભાની નજર નોંધાણી અને જણુ થરથરી ગયો. ત્યાં તો મલી વીરડે પોગી, રાહુભા વીરડાના કાંઠા માથે ઊભરપગે બેઠેલ, તે નતો છાત્રિયું પાણી ભરી શક્યો, કે ન તો વીરડાનાં કાંઠેથી ઊડી શક્યો.

રાહુભાએ ભરવા મૂકેલ માણુને મલીએ ઠેણું મારી આઘી કરી, પોતાની ગોળી મૂકી. હાથમાંની વરિયાળી તાંસળી રાહુભા તરફ ક્યાવનાં કહ્યું : “દરબાર ! આનાથી ગોળીમાં પાણી ભરો”

રાહુભાના ડાબા હાથમાં છાત્રિયું કઠયું રહ્યું અને જમણા હાથમાં તાંસળી ઝાલી મંડ્યા પાણી ભરવા. ગોળી ભરી. પાણિયારિયુંનાં બેઝાં ભરાણાં, હેફે મલીએ પોતાનો ઘડો મૂક્યો. થોથરાના વેણુ

રાહુભાએ હિંમત કરી; “મલીબોન, હવે મારી માણુ તો ભરી લેવા દે, મારે સામેગામ બળદ પાવા જવાનું છે.”

“દરબાર જેવા દરબાર થઇ આમ ચીંથરા થું ફાડો છા ! ઘડો પૂરો કરો પછી નીરતે માણુ ભરજો.” રાહુભાએ ઘડો પૂરો કર્યો.

પાણિયારિયુંનાં બેઝાં ચડાવી, મલીએ પોતાની ગોળી માથે લેતાં રાહુભાને ઘડો અંબાવવા કહ્યું.

ઘડો અંબાવવા ઊસા થતા રાહુભાએ મરકતા મોઢે મરમ કર્યો કે : “બેઝાં ગોળી તો હાથેહાથ ચડાવી લીઝાં, હવે આટલો ઘડો ભારે પડ્યો ? ને’ લઇ શકો ?”

રાહુભાની આ ટકોર મલીને ઝાટકો નાખ્યો હોય એવી વસમી લાગી. મલીએ માથેથી ભરી ગોળી ઉતારી ભરેલ ઘડો ઢેળી નાખ્યો. એકેલ ચોરસાને કાઢી ચાર-છા વડો કરી, ઘડાના મોઢા ઉપર મૂકી, ઘડો પોતાના ડાબા હાથમાં નાખી. જમણા હાથની ઘડાના મોઢા ઉપર થપાટ મારી, ઘીના કૂડાની જેમ ઘડાનો રોટલો કરી નાખી, રાહુભા સામ ઘડાનો ઘા કરતાં બોલી : “મારે મન આ ઘડો નથી પણ ઘડો છે.” એમ કહી ગોળી ચઢી હાલી નીકળી.

દરબારથી બાલતાં તો બોલી જવાએલ પણ આ દબ્ય બેઠે પરસેવો છૂટી ગયો. ડહોળાએલ પાણીની માણુ ભરી રાહુભા વિચારમાં ને વિચારમાં થેર પહોંચ્યા, પણ ગમે તેમ તોય આ તો ગરાસિયા, આ વાતના પ્રસંગને પી ગયો.

એક એવા બે, બે એવા ત્રણ, એમ આ વાતને પાંચ પાંચ ચોખસાં ઊતરી ગયાં. એક દિવસ કહુગના પાંચરમાં ત્રણાણુ ઢોલ વાગી રહ્યા છે. બાણુ-બોણું રાસડા લઇ રહી છે.

પાંચરના કૂવેથી પાણી ભરી આવતી એક બાઇ આવતા અસવારને બેઠે ઊભી રહી, બોલી:

“કોણ રાહુઆ ? બૈલા અત્યારે કેની પા ? દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણમાં ને ?”

“કોણ મલીબોન ! હા બાપા, દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણમાં, પણ તમે કેમ સાતમ કરવા નથી ગયા ?”

“જવું તો છે બૈલા, પણ હજી તો આજ ચોથ થઈ છે ને ?”

“હા આજ છે તો ચોથ, પણ હું કાલ આવળીથી પાછો વળવાનો છું, આવવું હોય તો બચકો બાંધી રાખજો.”

“ભરે બૈલા, પણ વળતા ઘેર થઇને જજો,” અસવારે ઘોડી હાંકી મેલી.

પાધરથી ઘેર પહોંચતાં તો મલીના મનનાં ઘોરાએ કેંક વેગે પકડી લીધા. હળવે હાથે હેલ ઉનારતાં મરકતે મોઢે મલીએ નાડોદાને (પોતાના ધણીને) વાત કરી, કે : “કાલ મારો ભાઇ આવળીથી વળતાં આવવાનો છે, એની હાથે મારે દેદાદરા સાતમ કરવા જવું છે તો પટારાની કુચિયું લાવો, મારો બચકો તૈયાર કરી રાખું.”

નીમાણે નાડોદે થકતે હૈયે કહ્યું કે સાતમ કરવા જવું હોય તો જ, પણ એ દી સાડ બચકો શું કરવો છે ? આક્રમ કરી નોમે આવતી રે’ને.” પણ જેમ ધમેલ લોહા માથે પાણીનો ત્રામકો પડે ને સમસમી જીડે એમ મલી આ વેણ સમિજતાં સમસમી જાડી.

બીજા દિવસે લાગકામાં નાડોદો હજી સાંતી નાડે છે, મલી ભાર્તા પોતાં તૈયાર કરે છે, ત્યાં રાહુઆએ સાદ દીધો “કાં મલીબોન ! તૈયાર છોને ?”

એક હાથમાં ભાત બીજા હાથમાં પરોણો અને મલી ડેવીએ આવી. હળવા સાદે બોલી. “બૈલા આજ અમારે પાંચમ નથી પળી. આજ રોકાઇ જવ, કાલે છંડે દી નીકળશું.”

મલીના આ કાંમલા વેણે રાહુઆને વર્ષો પેલાતો પ્રસંગ યાદ કરાવ્યો. અને રાહુઆ બોલ્યો :

“કાં મલીબોન ! ઘણે એસારી રમવા, કોશ વાળી રમવા, પણ આ તો જોંહરા. આજ મારાથી રોકાવવ એમ નથી. કો’તો ઘેર જઇ ભાઇને મોકલું, તમારાથી અત્યારે હવે દેદાદરે ને અવાય. દ્યો હું જઈ છું, આવો તો પૂજા પાને આવજો.” એમ કો’તાં રાહુઆ હાલી નીકળ્યા.

કરશન નાડોદો આ વાત હજી પૂરો સમજે ન સમજે ત્યાં તો મલીના હાથમાં પરોણો રમવા મંગણો. ઘડીક નજર નાડોદા માથે તો ઘડીક જતા અસવાર માથે અને મલીએ ત્રાક નાખી : “નાડોદા, મારા ઘરાણા કાઢી દે, મારે સાતમ કરવા જવું છે.” નાડોદાએ સામે જવાબ વાળ્યો કે :

“ઘરાણાં આજેય નૈ મજે અને કાલેય નૈ મજે, જવું હોય તો એમનામ જ.” કાળજાળ મલીએ ત્યાં તો પરોણાની પ્રાજટ બોલાવી.

પિયરનો મારગ પકડતાં મલી કે’તી ગધ : “નાડોદા ! મારા પિયરના ઘરેણાં મારા પિયર પો’ચતાં કરજે, નઈતર આજથી આઠ દીએ આવીશ. તારા માટિયાળા સાબદા રાખજો. ખંભાતી ખોખરાનો થઇ જાય.” અને હાલી નીકળી.

ગામના મલદેરાઓ આ બધે રાહ્ય બોઠાદો સમિજી જીધરેટ્ટીએ મોંએ જાતા થઇ આડ ક્યાં : “ભા. રં’વા દો ઘરભર છે. આમ સપરને વાર કનિયા કરી નો જવાય, બાપા અમે છોકરાને સમજાવશું” પણ મલી માની નહિ.

ચોરે રાયરો જાગ્યો છે. કાવા કમુંબા નીકળી રહ્યા છે, અગમ નીગમની વાતુંના હીનોળા હાલી રહ્યા છે, ત્યાં પાયાન’ધી, કેડિયું, માથે અપલ પાધરી, અપલ છોગાનું બોકાનું, ખમામાં તલવાર, હાથમાં ત્રણ’ધી બંધૂક, આવા અસવારોને લઇ ઝડા ઝડા થતી સાંકળી કટુડાના ચોરા આગળ છોકારારૂં એક અસવાર આગલા કાકામાં બેઠો છે. બીજા અસવારે ચોરાનાં પગવિશાં ચડતાં ચડતાં ડાયરાને રામ રામ ક્યાં. ડાવરાએ રામરામ ઝીલતાં કહ્યું : “આવો ભા આવો, ક્યાંથી પૂછઇ.”

“રેવાં તો જતવાડમાં,” મહેમાને જવાબ વાલ્યો.

મહેમાન હજુ એસે ન એસે ત્યાં કસુંખો ફરવા મંડાણો, ડાયરામાંથી કેહરીસંગ બોલ્યા. “ભા, પેલો મેમાનને મીઠો કરાવો.”

“કસુંખો પછી મીઠો થયે. ભા ! પેલા તમારા ગામના કરશન નાડોદાને કેવરાવો કે એની ધરનાળીનાં ઘરેણાં લઇ ચોરે આવે.” મેમાને ધડાકો કર્યો.

ડાયરો સાકપ્પાક થઇ ગયો, કસુંખો વાટતા ધાંપળની સામે જોઇ મેમાન બોલ્યો : “જવાન, જ તારા કરશન પટેલને કહે કે, દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરીનાં ઘરેણાં કાઢી લાવે.” મગનિયે ડાયરા સામે જોયું, ડાયરાએ મગનિયા સામે જોયું. ત્યાં જાંટ માથે બેઠેલ અસવારે ડાહીના કાતરા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પડકારો કર્યો. “ડાયરા સામે શું જોઇ રિયો છો ? જ તારા ડોહાને બોલાવી લાવ્ય, અમારે હજુ ખેરવા પોંચવું છે.” ડાયરામાંથી કોઈએ ધસારો કર્યો. અને ધાંપળે ડોટ દીધી, કરશનના હાથમાં ધરાણીનો ડાખલો અને ચોરે આવ્યો. ડાયરા વચ્ચે ડાખલો મૂકતાં બોલ્યો : “હ્યો ઘરેણા.”

“લ્યો શું, ઉધાડ ડાખલો, અને ગણી દે ધરાણાં !”

કરશને ઘરેણાં ગણવા માંડ્યા પણ એક ઝર-મર ઝોઝી થઇ.

“અદવા આમાં પકાણી ઝરમર નથી.” મલી બોલી,

“ઈ ને આપુ !”

“કારણ !”

“કારણ શું બધાં ઘરેણાં નો અપાય, ક્યાંક !”

“શું કીધું ?”

“હા, હા છ !”

“એય રેવિયા, સંજીણી લે, આજથી આઠ દાંડમાં ઘરેણાં પૂરેપૂરાં દેદાદરે પોંચતાં કરજે, નહીંતર ગામ માથે હળ હાંકીશ, હું મલી, મલીનાં કપ્પણાં નો હોય, હવે તારે ને મારે રામરામ.”

ડાયરામાંથી એક બે ઉતાવળિયા જુવાન બહા થાય ન થાય ત્યાં તો, બે બે બંધૂકોની જામગરિયું, આંખનાં પલકારામાં સળગી બાકી, તરણેતરના મેળામાં ભરવાડનો છોકરો પોતાની પેશુતને જોઇને બેહુણી લે, એમ ડાયરામાંથી ચોરાની કોરે, કોર ઉપરથી અધ બોલી થતી સાંઘ્ય ઉપર, અને પડકારો કર્યો : “એમનાં બેહી રેંજે, નહીંતર બૂંડા દેખાશે, આ કાળમૂખી એકેયની સગી નેં થાય.”

એક ઉતાવળિયા જુવાને ભાગતી સાંઘ્ય તરફ ડોટ દેતાં હાકલ કરી : “એલા આટલા બધામાંથી કસુંખો કાળો કરીને જશે ?” થયા હાકલા પડકાર, પણ ત્યાં તો ફરી બે બે સંધણું ધણુણી. ચોકમાંથી ઝાંખામાં. ઝાંખામાંથી જોતાં જોતાંમાં અસવારને લઇ સાંઘણી ગાયબ થઇ ગઇ.

આખા વઢવાણિયામાં આ વાત વા વેગે પ્રસરી ગઇ, કે દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરી કટુડાથી માંડી ટેક વઢવાણ સામે બહારવટે નીકળી છે.

વાત સંભળી વઢવાણના દરબારગઢમાં ટેલતા દરબાર પથોલાઇ પોતાના કેડિયાની કસું દીલી કરવા મંડાણાં. એ જોઇ રાણીજીએ પૂછ્યું કે : “કોકોર ! કસું તાણુવાને બદલે દીલી કાં કરો ?”

“આજ મારા જેવો બીજો કોણુ ભાગ્યશાળી છે ? કે જેની દીકરી બારવટે નીકળી હોય !”

“પણુ આતો આપણ ગામ ભાગે છે !”

“અરે ગાંડી ! દીકરી તો દીંગલા પોતિયા માટે માનું ઝોઢણું અને આણાં વળતી ભાભીની ચૂંદડીના ય લીરા કરે, ત્યારે આતો હજુ તારો ઝોઢણાં સુધી તો હાથ નથી લાંબાવ્યો ને ?”

રાણીજી પોતાના ચૂડલા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ઝોરડામાં ગયા. મરકતે મોઢે દરબાર રાજ-કાજમાં લાગી ગયા.

હવે તો રોજ સમાચાર મળે કે, આજે મેમકા; કાલે દીંબા, તો વળી બીજો દી હુવા માથે મલીના ઘોડાના ડાખલા ગાજવા મંડાણા છે.

એમાં દરવારે એક દી આનંદમાં આવી,
જમાદાર, અમીચોદાણને હુકમ કર્યો કે “મની
ગમે તેમ સમજાવીને અહીં લઈ આવો, મારે એને
ભેરી છે”

અમી ચોદાણે માંડ્યા પેતરા ગોઠવવા, મનીની
મુઝવણુ વધી પડી મની ઝાલાવાડ માથે નજર નેધિ
છે, પણ વઢવણુ સામે વેરખાંધી સવેલુ સધરે એવુ
પરગણુ એને દેખાતુ નથી ત્યાં એક દી સમાચાર
મળ્યા કે, હળવદમાં એવુ એક ઘર છે અને મની
પોતાના પગીસેક સ્વારોને સમજાવી હળવદ આવી

હરિ ગોહેલની ડેલીએ ડાયરો જગતા પોરતો
કસુખો લઈ રહ્યો છે, ત્યાં એક અળાપી બાઈ માથે
હેલ અને ડેલીએ આવી ડાયરામાંથી કોઈએ પૂછ્યું :
‘ભા કાનું કામ છે?’

સામેથી જગાળ મળ્યો “માટીનું”

સાંઠને માથે સાતેક વરસ પચાવી બેઠેલ હરિ
ગે હેલ વાન પામી ગયા પોનના દીકરા પોસાને સાંઠ
કર્યો “પેસા એ પોસા! બેટા આ હેલને સચોડી
ઉઠાડી તારા ઓરડાના પાણિયારે ભેલ્ય”

ઓમરીના પગપિયા બિતરતાં પોપો બોલ્યો
“બાપુ! એને તમે ઓળખો છો?”

“હા વાત પછી”

“પણ બાપુ! આ તો વઢવાણનું વેર છે!”

“હવે વેવર્ધનો થામા હેન હાની આલીને
આપણે આમણે આરી છે બિરાગ્ય”

પોપે હેલ બિરાગી ડાયરો બલકારા દેવા
મગણ્યો હળવદ રાજે મેલુ કે ‘દરવારુ કે’ ‘હરિ
ગોહેન! હેલ બિટકેલ નો ટોચ તો વહુ ને કયો કે,
હરી બાપી બોગાવાનું પાણી ભરી આવે

આ વાતના પડ્યા વઢવાણુ દરવારશ્રી પચા
બાબન કાને પડ્યા ને હુકમ કર્યો કે ‘કાંઈ પણ
હ વઢિયો વઢવાણુની હદનાં નકલે તો હેલ્ય બે!
કરો, અને હળવદ રજને કેવલો કે સાનકધમાં

આ વાતને હલુ છ મહિના પણ વિતાવ્યો
તાં હરિ ગોહેનની ડેલીએ પાચ પરગણાની નાત
બેગી થઈ વાટાઘાટુ હાલી, કે ‘બાબને પાછી
સોપી ઘો નઈનર આપણી અઢર અઢાર કન્યાયુ તેડ
ચડી રેશે તમારા એકના પાપે આ મીઠળન ધના
માથા થો! બિરાગણે!’

ઓરડાના બારસાખમાં આડો ધૂધટો તાપી
બિનેન મનીએ આ વાન સાંભળતા કેવરા યુ કે
“બાપાને કયો કે જનું બેડવાની નાતને રજ આવે,
જનુના ગાડા વઢવાણુનાં પાધર નૈ પોપે તે પહેલા
હુ મારા આ મદેલ બાનોયા ઉતારી આગળ બીની
હધરા”

હરિ ગોહેને ઓરડે કેવરા યુ કે “અમે બાપ
દીકરો બેઠા મારી દીકરા વહુ વઢવાણુનાં પાધર આગ
હાથે ભય, તે દી તો, હળવદના પાધરની ખાંકિયુ
લાગે કે ઘો કે બે દીકર રિયે”

જનું બેડવાની નાતને રજ દીધી

હળવદ પચકની જનુંનાં એશીક ગાડની
હેડ્યની ધક ન ગતી આવે છે, જનનડિતુ શરણાઈ
જેવાં ગળાં ને રગતા મેલી વગડો ગળવતી આવે
છે વઢવાણુ દરવારને અગર પડ્યા કે હળવદની જનું
આરી રહી છે દરવારે અમી ચોદાણુને હુકમ કરતાં
બસે ઘોડેસારો તૈયાર થયા જનું વઢવાણુમા બોગ
તળાન નિમાપો લઈ રહી છે ત્યાં ફરતી બસે ઘોડાની
દીનાન થઈ ગઈ જમાદાર અમી ચોદાણુને ભત્રીજો
બેઠામાંથી નીકળે એવાં વેણુ બોલી રહ્યો છે ‘અથવા
આમાં કયો છે તમારો ગોહેન?’ કના ગાડમાં બેડી
છે મન!?”

એમાં એક જવાન સથયાં ડગલાં માંડેલો
જમાદારના ભત્રીજા પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે
“જમાદાર! જામ બાપુ-બેનુના ગાડા પાસે શું
દેકરો કરી રહ્યા છો? જને વઢવાણુનો ગઠ સાકડો
પડ્યો છ મની કાર્ડ ગાડામાં થોડી સમાય? મને
જવી હોય તો હાલો બતાવુ”

‘કયા છેઈ? કયાં છે મઝકી!’ જમાદારનો
ભત્રીજો તાડકી બીક્યો

“જમાદાર આમ અથર્થ થાવમાં આ ઘડી ઘીને ઘડે ઘી થઈ પડશે.”

જમાદારનો ભત્રીજો પેઘડું છાંડી મલીને નેવા જાય છે. ત્યાં હાકલો થયો. “ખખડાર ને કોઈએ હાથ જાયો કર્યો છે તો !!” અને હજુ બધા સમગ્ર ન થાય તે પહેલાં તો મલીના હાથનો પાડાની જીભ જેવો જમૈયો જમાદારના ભત્રીજાના પરખાને ચડી ગયો.

જમાદારના ભત્રીજાને પાંચ મોડીએ પાંચી ખીજ સ્વારોને કહ્યું કે: “તમને ને તમારા ભૈરાં છોકરાંઓ વાંલાં હોય તો જવાની છૂટ છે, અને ને ધીંગાણું કરવું હોય તો આમ જુઓ.” ત્યાં તો પાળ પાછળ ધૂળની કમરી જાગતી દેખાણી સ્વારો સમજી ગયા.

સ્વારો સાથે દરબારને કહેવરાવ્યું કે: “હજ-વદની જનું વઢવાણ રાજ્યની હદનો સીમાડો હેમ-ખેમ વટયા પછી જ તમને તમારો માણસ સોંપીશ.” દરબાર આ સમાચાર સાંભળી મનમાં ખૂબ ખુશી થયા.

મલીએ ગાંડા ખેડુઓને ઇશારો કર્યો કે: “તમામ ગાંડાં ગામ સોંસરાં થયો.” અને એંશીએ ગાંડાં વઢવાણ ગામ સોંસરાં પડ્યાં. જમાદારનાં ભત્રી-જાને પાંચ મોડીયો બાધેલ હાલતમાં પોતાના ઘોડા આગળ કર્યો. પર્યાસ જતના જીવાનડા અને મલી પાછળ જગતી જમગરીએ વલ્લા આવે છે. જાનડિયું-એ મોકળાં ગળાં મેલી ગીતો લલકારી રહ્યું છે. આમ જનું મધ્ય ચોક્કમાં પેંચી. ગામનું માણસ પણ આ જનું નેવા તમે થયું છે. એમાં એક દુકાને નાથા શેઠે મંડર કર્યો કે: “એલા બાપુને કોઈએ ખખર દીધા છે કે નહીં? આમને હાથગરણું કરવાં પડશે ને!”

“શેઠ! બાપુ હાથગરણું કરે કે નો પણ તમને નેં બહુ, તોખરો તૈયાર રાખજો.” મલી બોલી.

ત્યાં તો ગાંડાં નીકળ્યાં. દરબારગઢ આગળ ઝૂપામાંથી રાણિયું અને વઢારણું તેમજ રાજ્યારી-એથી દરબાર નેમ રહ્યા છે. જનું ગામ સોંસરી થઈ દીંગા પહેંચ્યું. દરબારે અમી ચૌહાણ સાથે દીંગા સમાચાર કહેરાવ્યા કે: “મલી મને મળોને જાય. ચૌહાણના ભત્રીજાને સોંપી દે, અને જનુંની કોઈ

પણ જતની ચિંતા ન કરે.”

ખીજે દિવસે વઢવાણની કચેરીમાં, રા આંગ-ણમાં તેમજ શેરિયુંમાં માણસ કર્યાં માતું નથી, જનુંનાં ગાંડાંને વઢવાણનું પાધર વળોટાની પોતાનાં શોર્ડાં માણસો સાથે મલી ભર કચેરીમાં દરબાર પયા-લાઈ આગળ જઈ નીચી નજરે ઊભી રહી બોલી: “બાપુ! શું હુકમ છે?”

“હાં, ઘરેણાંનાં ખૂમચા લાવો!” દરબારે હુકમ કર્યો.

“બાપુ આપની કૃપા છે, મારે તો મારું કટુડાં પડેલું ઘરેણું !!!”

“હા બેટા! ઇ મને ખખર્ છે. એલા છે કોઈ હાજર! જાવ, કટુડાંથી કરશન નાડોદાને મલીના ઘરેણાં લઈ બોલાવો. હુકમ થતાં સાંઢણી સ્વાર વેંતો થયો.

કટુડાંથી કરશનને તેડી આવે ત્યાં કુધી મલી-ને વઢારણ સાથે રાણીરાસમાં મોકલી. કરસનને લઈ સાંઢણી સ્વાર આવ્યો. મલીને બોલાવી. ભર કચેરીમાં ઘરેણું સોપાવ્યાં.

મલીએ પૂરેપૂરાં ઘરેણાં પેંચ્યાં, બાપુને પગે લાગી. દરબારે પૂછ્યું: “બોલ બેટા, હવે કાંઈ ઇચ્છા છે?”

“હા બાપુ, નાથા શેઠને તોખરનો બહુ ડોડ છે. હું ભાણું તેમ તોખરો ચડાવો.”

તોખરો આવ્યો. નાથા શેઠની પાઘડી અને પોતિયું ઢીઢાં થઈ ગયાં.

મલી તોખરો લઈ શેઠ પાસે જઈ બોલી: “નાથા દાદા, તમારા જેવા સારા માણસને તોખરો ખતાવાય, કાંઈ ચડાવાય છે થોડો!” મલીએ તોખરો પાછો મે કલાવ્યો.

“બાપુ! જનું કટુડાં વટી ગયું હશે, હવે હું જઈ.”

પોતાના સાથીદારો સાથે ભર કચેરીમાંથી નીચી નજરે મલી હાલી નીકળી.

પાછળ દરબારના શબ્દ સંભળાણા “વાહ મારી દીકરી! વાક મારું છોડ! !”

આ વાતને લગભગ દોઢસો વર્ષ થયાં.

સવાલ છે સમાજના અન્ય વર્ગોમાંથી કવયિત્રીઓનાં નામ મળે છે ને કળિકુળ એવા ચારણ બારાટોમાં કાં કોઈ કવિયણનાં નામ ન મળે ?

ચારણ કવિશ્રવેને જનમ દેનારી ચારણ આઈઓ કવિતા ન રથે એ કેમ બને ? મેઘાણીજીની લોકવાર્તાઓમાં અનેક અનામી ચારણ આઈઓના ઉલ્લેખ આવે છે. રાજચૂરાજીની વાર્તામાં પણ આવે છે, ને ‘ભિમિ’માં પ્રગટ થતી લોકવાર્તાઓમાં પણ આવે છે.

ભિજ ખાચરે એક જુદા પડે વઈ નખરી ‘દમરીને સર દોષ’ જે કુધારું મૂલ્ય આંકવા જેવું છે રાજરથાન લ્યે તેના કરતાં વધુ ગૌરવ ગુજરાત પોતાના ચારણી સાહિત્ય માટે લખ શકે તેમ છે, પણ બન્ને પહે ઉદાસીનતા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રહેતી આવી છે.

લોગીતોમાં સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, સંયોગ વિયોગ, પ્રીતિ અને વેર, સંસારની ખટી મીઠી ઊતરી છે. એમાં ચારણ આઈઓનો નાદર હિસ્સો હોવો જોઈએ. એક તો રાજદરબારે અને રાજપૂતો વચ્ચે રથાન, બીજું માલધારી જીવન એટલે જીવનસંઘર્ષના આજીવનની હી ચોળે હી ચોળાવેલું જીવન. એમાંથી અજસ્રધારે કવિતા પ્રગટે. પુરૂષોએ રાજદરબારે ને ચોરે હાથે બેસી સરસ્વતીની ઊપાસના કરી તો ચારણનારીઓએ રાજપૂતાણીઓ અને લોકનારીઓ વચ્ચે બેસીને મા શારદાની જરૂર આરાધના કરી હોય. પણ લોકગીતોના સર્જકોમાંથી એની વ્યક્તિગત રચનારીઓને જુદી તારવવી રહેવા દઈએ, કારણ કે એ લોકોનો વારસો છે. લોકો થકી લોકોના હૈયાને કંઠના સંઘાટે ઊતરેલ છે ને લોકજીવનના રસાયણના નવનીતરૂપ બનેલ છે. એમાં કોઈ વ્યક્તિનો દાવો ન હોય. ધરતી લૂણ વગરની હોય તો ચારણનારી કવિતા વગરની હોય.

આતો થઈ અનામી ચારણનારીઓની અને

પ્રારંભિક ‘મોણ’ ની વાત. હવે જેનાં નામ મળ્યાં છે, એવી ચારણનારી-કવિયણોની વાત કરું.

પહેલાં જરા ચોખવટ કરું; આ કાંઈ ઉત્તરી થાદી નથી. આ તો આરંભનો પ્રયાસ છે. સો. પુનિ. માટે ચારણી સાહિત્ય સંશોધન કરતાં જે મળ્યું તેનું અત્રે આછું નિદર્શન છે.

પાર્વતીબાઈ-નાનીબાઈ રોહિડિયા

સોરાષ્ટ્રના મહાકવિ ઇસરદાસ. આના મહાકવિનાં સંતાનો તો ગળથૂથીમાંથી જ કાવ્ય કવિતાના પાઠ શીખે. માતાને ઉદરે અભિમન્યુ સંગ્રામ વિદ્યા શીખેલો તેમ.

પાર્વતીબાઈ અને નાનીબાઈ બન્ને ઇસરદાસનાં પુત્રીઓ. પાર્વતીબાઈ મોટાં, નાનીબાઈ નાનાં અને લાડકાં. બેય કવિયણ નીપજી.

હજી તો સંશોધનની શરૂઆત છે, એટલે આ બન્ને કવિયણોની રચનાઓનો ઢગલો કરી દઉં એવી સ્થિતિ નથી. તેઓ કવિ હતાં એના પુરાવા જ આપી શકું તેમ છું.

નાનીબાનાં લમ મારવાડમાં અવચળદાનત્રિશણ સાથે થયેલાં. આછા વળતી વેળા પિયર જતાં નાનીબાને ભારે દુઃખ થયું. અને રોતાં રોતાં તેમણે કુહો કહ્યો :

સરવર ગરવર મેરવડ, વાડી વસેકે વાવ;^૧
હૈયાં મ કર હૈડકો, ફરી સચાણા નાંવ.

(જો મારાં હૈયાં ! તું ધનકનું જ બંધ થઈ જા. આ મોટો વડ, આ પાદરનું તળાવ, આ આજુ બાજુના ડુંગરા, અને આ વાડી કાંચેની વાર, આ બધું એવા તું હવે ફરીવાર સચાણા નહીં જ આવી

૧. સચાણાના મી જખરદાનને મુખેથી.

શકે (કેમકે પિયરના વિયોગથી તું મારવાડમાં જ
હૂંરી હૂંરીને મરણ પામીશ.)

પણિમે ઈસરદસે અવચળદાસને ઘર જમાઈ
કરી રાખીને પુત્રીને મારવાડમાં જતાં ટાળ્યાં.
પુનાદે

ઓખાનાં નીવાસી હતાં. દ્વારકા પાસે જ નેસ
નાખીને રહેતાં. સમય અનિશ્ચિત છે, પણ અનુમાન
યદી શકે છે કે ૨૦૦, વર્ષથી વધુ જૂનાં નહીં હોય.
શાંભોના રાવળોને કંઠે અને ચારણોને કંઠે છૂટી
છવાઈ પુનાદેની રચનાઓ રૂળી આવે છે. અને તે
પણ ઊર્મિગીતો રૂપે. બહુ રસમય જણાયાં છે તે ગીતો.
એમનું એકાદ પ્રભાવિત્યું જૂના 'ચરણ' ત્રિમાસિકમાં
પણ પ્રગટ થયેલું. જેની અંતિમ બે પંક્તિઓ આ
પ્રમાણે છે :

ગોમતી કાંઠે ગામ અમીછું, ઓખો અમીજો દેશ;
ચારણ્ય 'પુનાદે' એમ ભણે,
ઓખો લીલા રાખ્યે નેસ.

અંતિમ પંક્તિમાં નામ પણ સ્પષ્ટ છે. વત-
નની વાતે ય આઈમા સ્વમુખે કથે છે.

અમરાંગાણ ઓઢા.

' બિરદ છહુંતેરી ' રચનાર પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી
કવિ-દુરયાજી આઢા જેવા મહાકવિનાં અમરાંગાઈ પુત્રી
હતાં. પરમ ભક્ત કવિ સાંવાજી જૂવાનાં પુત્રવધુનું સ્થાન
શોભાવેલું. પિયરને સાસરા જાય પક્ષોમાં મહાકવિઓ
હોય ત્યારે અમરાંગાઈ કવયત્રિ નીપજે એમાં નવાઈ
થાની ?

કુવાવા ગામે સાંવાજી જૂવાએ દરબારગઢ અને
કિલ્લો બંધાવીને ૨૪, સ્થંભોગણું મનોહર હરિમંદિર
બનાવેલ, અને તેમાં ગોપીનાથની પ્રતિમા પધરાવીને
સેવા કરેલ. હાલ પણ એ મંદિર-કિલ્લો ચોળ્યું છે.

પરમ વૈભવ હતાં અમરાંગાઈ. એમણે ગોપી-
નાથની સ્તુતિનાં વિપૂલ કાવ્યો રચાવું મનાય છે.
એમાંથી એક પદ આપું છું. આ પદ અમરાંગાઈની

કાવ્ય પ્રતિભાનું દ્યોતક છે. અને ડિંગળી ભાષા પર
અમરાંગાઈના પ્રભુત્વના પણ આ ગીતમાં દર્શન
થાય છે.

કંસકા કાળ કંસન; કેશવ કરણાકર
જગજગ તારણ ભગતજણ
વેઢક મજવાસી રાધાવર
તે ભાંભી વસદેવ તણુ... ૧

(કંસના મૃત્યુ રૂપ હે કૃષ્ણ ! કરુણાળુ એવા
હે કેશવ ! તમે યુગે યુગે ભક્તજનોને આલોક પર-
લોકમાં તારી દીધા છો. વૃજમાં વસનારા, રાધાજીના
પતિ અને મહાયોદ્ધા એવા હે વસુદેવના પુત્ર, ગોપી-
નાથ ! હું તમારા ભાંભી લઉં છું-તમારા પર ઓળ-
લોળ થાઉં છું.)

ધન ગરક ચત્રભુજ ગિરધર
જોગરૂપ અજરા જરણ
સરહી અસર હોએ મથે ઉસર
તૂઝ નમે તારણ તરણ

(જે ગરુડવજ એટલે ધ્વજમાં ગરુડનાં
નિશાનવાળા છે. ચાર ભૂજઓવાળા છે. અને
વૃજવાસીઓની રક્ષા અર્થે ગોવર્ધન પર્વતને ધારવા-
વાળા છે. તેમજ ચોગરૂપ અને જરા મૃત્યુથી રહિત છે.
વળી જેણે દેવ-દાનવોને એક કરીને સાગરને મથા
છે એવા હે કૃષ્ણ રૂપ વિષ્ણુ ! આ સંસાર સાગરને
તરવાના સાધનરૂપ ગોપીનાથ ! આપને વંદનાઓ છે.)

ધર હાઠાં વચ્ચે, ધર ગૂંઠધર
ગોવિંદ ગઢાધર અતિ ગમ્મર
અણુડર એક ધનાં તૂં ઓળગે
ઓ કરશી, 'અમરાં' અમર ૧

(વારાહ અવતાર વેળા આ પૃથ્વીને ચોતાની
હાઠો પર જેણે ધારણ કરી હતી, એવા આ અવતારે
ગળામાં ચણેલીના હાર ધારવાવાળા, હાથમાં ગદા
ધારનારા, ગાયોને પ્રિય એવા હે ગોવિંદ ! તમે ન
જાણી શકાય તેવા-અત્યંત ગહન છો.

૨. મારા અંગત સંગ્રહમાંથી.

૧. મારા અંગત હસ્તપ્રત સંગ્રહમાંથી.

ભગવાન ! તમને સેવનારા મન્ય છે તેઓ
અભયને પામે છે અમરતાઈ આઠા કહે છે ઓ
મારા મન ! એ પરમેશ્વર ગોપીનાથ જ તને મુન્યુના
ભયથી છોડીને અમૃત આપશે)

લાધીભાઈ બૂલા

ભક્ત કવિ સાંચાજના પુત્રી વાય તેઓ પણ
સાગ કવિ હતાં ૨ મુવા ગામે કવિવર દુરશાજ
આઠાના પુત્રની સાથે તેમને પરણાવેલાં. એટલે તઓ
અને અમરતાઈ આઠા એક બીજાને બાળી ધાવ,
અને નહુદ પણ ધાવ

લાધીભાઈએ ઘણી રચનાઓ કરી હોવાનું કહે-
વાય છે ૧૧

જ્યારે સાંચાજના પુત્ર વિઠલદાસ અવસાન
પામ્યા ત્યારે લાધીભાઈએ વિઠલદાસના મરણ ૧૨૨૫
વિઠલદાસનું બીજું નામ વિહારીદાસ પણ હતું ઘણા
દુઃખાઓ હતા પણ કઠમ્મ હોવાને કારણે લોપ પામતા
ગયા અને તો કેવળ એક જ ગીતનું એક જ ચરણ
પ્રાપ્ત થયું છે એટલે લાગે છે કે લાધીભાઈએ ગીત-
દુઃખામાં ખાત વિશેષગતો શોક ગાયો હશે. અને મળેલ
ચરણ આ પ્રમાણે છે

‘વિહારી આપને, સતી તણે
પે પળે થોડા દોડ કરશા’ ૨

કલ્યાઈ આઠા

આ કવિપણુ પણ પેસુવા ગામના અને કવિ-
વર દુરશાજ આઠાનાં વંશજ ધાવ તેમનાં વંશ

૨ કુવાવાના શ્રી નરહરદાનજી ઝૂલા પાલેશી આ
વાત હમણા જ જણેલી

૧ કુવાવાના શ્રી દલપતસિંહ ઝૂલા ૨
કુવાવાના શ્રી મુળુબા ઝૂલાને મુખેથી તેઓને લાગી
બાઈએ રચ્ય ત્રિપૂલ દુહા મોઢે હતા પણ હવે વૃદ્ધા-
વરધાને કારણે ભૂંડાઈ ગયા છે શ્રી વેરીસાચ અથા
થીને અને એગવાકંટ નરસિંહજી અગાથીને મુખેથી

મોડવદર (કચ્છ)માં રતનું ચારણને ત્યાં મારી
કુટુમ્બમાં થયેલા ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં ઘણાં

પરમ વૈષ્ણવ હતાં કલ્યાઈ તેમણે ગુજરાતી
ભાષામાં-લોક ભોલીમાં અને શીલીમાં ઘણાં સુદર પદ્ય
રચેલાં જે કદોપકંઠ કયાંક રહેતા હશે, ગવાતા હશે

કલ્યાઈના વંશજે પાસેથી મળેલી હસ્તપ્રતમાં
મને પણ એક પદ લાભેલું ત્યારે મેં કલ્યાઈ વિરે
પુચ્છા કરેલી ત્યારે જ એદ ખૂલ્યો કે કલ્યાઈ આઠા
એમના કુળનાં ડાણી ધાવ ૩ ભારે રૂા કળનું રજ
તરબોળ પદ છે

તેલ ને તબોળે લીના ગાવે રાતા
પરોડે પધાર્યા મોહન મોરની વાતા
તેલ ને તબોળે

આ જુની રજનીના રગ કહ્યા ન જો
સાલળોને સખી ! ઉલટ અગ ન માયે
તેલ ને તબોળે

હમી હમીને નાથજીને આથડી લીધી
એક અનોપમ વાલે વાતડી કીધી -
તેલ ને તબોળે

સેજ સમારતા અને વાર લાગી
તેણે સમે રાધા અગકીને જાગી
તેલ ને તબોળે

હરખી હરખી નાથજી સમે જોયુ
બાઈ ‘કલુ’ના સા’મી સાથે મનડુ મો’યું
તેલ ને તબોળે

નાથીબા

સમય, વતન અને શાખની કચીએ અણ નથી
ઘણી જેમદાર વાણીમાં અને ડિંગળી ભાષામાં તેમણે
અબા ભવાનીને લોખા છદમાં રતજ્યાં છે, આ છદ
લઘુચ થ જ લેખાય, એ રીતે નાથીબાની સહુથી વધુ રચના
મળી છે એવાં પ્રથમ ચારણ શ્રી કવિ કહેવાય

નાથીબાઈએ અબાભવાનીને કતવ્યાં હોવાથી
એવું અનુમાન થાય ખરૂં કે તેઓ ગુજરાતનાં-નેમરિ
ખાસ કરી ને ઉત્તર ગુજરાતનાં હશે છદસમાધિની

અંતિમ પંક્તિઓમાં તેઓ ચોતાને 'નાગડા સધૂ નાથુ' તરીકે ઓળખાવે છે એટલે તેમના પિતાનું નામ નાગ-
દાન અથવા નાગાજી છે તેમ ક્ષીત થાય છે. આ
અંબા ભવાનીને મિરદાવતા સંપૂર્ણ છંદની બે પ્રતો
સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. હસ્તપ્રત ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. તેનો
ક્રમાંક ૨૪૦૬-૭ છે. સંચિપત્ર પાનું ૮૪ છે.

રૂપાળીબા મહેડું

આણંદ પાસે આવેલું સામરખા ગામ એ
રૂપાળીબાની જન્મભૂમિ. ૧૮૫૭ના સ્વતંત્ર્ય સંગ્રામમાં
ભાગ લેનારા કવિશ્વર કાનદાસ મહેડુનાં તેઓ બહેન,
અમદાવાદ પાસેના સાણંદ તાલુકાના રાણેશ્વર ગામે
મોડ કુળમાં પરણાવેલાં. ચારણ સમાજમાં રૂપાળીબાના
રથેલા રાસડા ચરણે, સોળાઓ, ગીતો ઘણા પ્રચલિત.
હજીબે કંઠોપકંઠ ગવાતાં આવે છે રૂપાળીબાનું
સૌમાળ્ય એ કે બીજા કવિશ્વરે આજ લગી અંધારે
દટાયેલી જ રહેલી ખૂદ ચારણોને પણ ચોતાની કાતિમાં
જન્મેલી નારી કવિશ્વરોની પહેલી ઝલક આ લેખથી
પ્રથમ જ મળશે. પણ રૂપાળીબા એક જ કંઈક

જણીતાં ખરા.

વળતળા ઝીબા

થોડા વરસો પહેલાં જ અવસાન પામ્યાં.
ધ્રુવધ્રાના રાજકવિ જીવણભાઈનાં તેઓ બહેન થાય.
સાધાણુ રીને ઘણાં કાવ્યો રચેલાં છંદો અને ગીતો,
રાસડા. લોકગીતો. પણ એ બધું જ કંઈક એટલે
જતાં જતાં ડોશી સાહિત્ય પણ ગળે ખાધતાં ગયાં.
થોડાં ગીતો એમની પુત્રી-પૌત્રીઓને કંઈ બચ્યાં.

અડાબીડ કંઈ કહેણીવાળાં ભારે જાજરમાન
આઈમા ડતાં પણ આપણા 'હોટા કાલીદાસ' કવિ-
'દાદ'નાં એ મોટાં મા થાય, અને મારે પણ છેડેને
સંબંધે નાનીમા થાય. દાદુભાઈએ ચોતાના 'લોક સાહિ-
ત્યમાં ચારણનારી'વાળા લેખમાં વિસ્તૃતરૂપે રૂપાળીબા
અને તખતબા વિષે લખ્યું છે. એટલે અહીં હું
ટુંકાવું છું. આ તો આંધો પાતળો પ્રવાસ છે. ચારણ
આઈઓ દેવીપદ પામીને ખાલી ખાલી માતાજી નહોતી
થઈ. એનામાં કાવ્યનું દૈવત હતું.

*

ઢે હો

તાત હુંદ છાયા છત્તર, ભુજ ભણંતા બ્રાત;
સી જીવન સહચારણી મંગલમૂર્તિ માત,

છપ્પય

મંગલ મૂર્તિ માત, સાક્ષાત શક્તિ સ્વરૂપા
મંગલ મૂર્તિ માત, કરુણા ક્ષમા રૂ કૃપા
મંગલ મૂર્તિ માત, વિશ્વ વૈરાટે, વસન્તી
મંગલ મૂર્તિ માત, હરદમ મધુરું હસન્તી

પાળે ચો તે પ્રેમથી

શુદ્ધ સાત્ત્વિક સમર્પણ

છોડે કાજ સંકટ સહે

કહે "હીંગોળ"મા વિણ કવણ

દોહો

મુખ દીઠે દુઃખ મટે, હેત પમ્પારે હાથ;

અમી ઝરતી આંખડી, ઈ મંગળ મૂર્તિ માત

હીંગોળદાન નરેલા

અણગમતી ઓરતને ઇતરોને કોઈ પુત્ર પોતાની પ્રિયતમાને મળવા માટે ઉતાવળે થઈ મારને ઘોડે જતો હોય તેમ અણે સૂરજના રથના ઘોડાને ઊપાડી મેલ્યા છે. કાળી કુમળ જોવી રાત એની પાછળ જવા ઉતાવળી થઈ શણગાર સજી રહી છે. આગળ આયમતા સૂરજનું અજવાળું, પાછળ અંધારી રાતનો એજો, એની વચ્ચે એક જુવાનને જતવંત ઘેડાનો વેગ જણે ઓછો પડે છે. એને થાય છે કે ઘોડેથી ઊતરી દોડવા માંડું. એની મીટ મંડાણી છે પીપરાળીના મિનારા માથે.

આજસુધીમાં બહેને ભાઈને ઘણા લાડ લડાવ્યા છે વીરના હાથરડથી મીડીને લગનગીતોનાં તેા મણા રાખી નથી. ઉવટે છાજિયાં લઈને છાતી ખોખરી કરી નાખે. કહેવત છે કે “ભાઈના છાજિયામાં બહેન મણા નો રાખે”. પોણા સો વરસને ઘરે પહેચિલી સીને ટેસ લાગે તેા કહેયે કે “ખમ્મા વીરને.” “ખમ્મા મારા ધણીને” એમ કોઈએ કીધું નથી. આબાની ગાટલી ખાઈને જમ પાણી પીએ અને મીઠું લાગે તેમ બહેનને ભાઈ લાગે છે. ગાજર ઉપર પાળી કડવું લાગે તેમ ભાઈને બેન કડવી લાગતી હયે ? ગીત લખાણ છે ને ?

“કોણુ હલાવે લીમડી, કોણુ હલાવે પીપળી,
લાઇની મારેલ બેનડી, લોભઈની રંગેલ ચૂદડી”

એવો એક-વાયો પ્રેમ આજ સુધી ગવાતો આવે છે, પણ ભાઈએ બેન માટે પ્રાણ-પોષણવર કર્યા હોય એવી એક વાત કરવા માગું છું.

રંધોળી નદીના કાંઠે પંખીના માળા જેવું પીપરાળી ગામ શેખી રહ્યું છે. ગામ ધણી સેવદ ગોરામિયાની નાની વયમાં મા ખાપ અલ્લા તાદાની ખીદમતમાં પહેચી ગયક છે. કુટુંબમાં એક માત્ર નાની બેન છે. નામ છે ગોરાંખાનું. નાનપણમાં બેનભાઈનાં જ નામ પાડ્યાં હોય તે ખર્ગ; પણ પ્રભાતે ખીવતા ગુલામ જેવી કોમળતા, નમણઈ અને નિર્મળતા જોઈ ને લાડમાં બેનભાઈ બેસને ગોરામિયાં બાપુ

અને ગોરાંખાનું કહેવા મડિલું. ત્યારથી બેન ભાઈ બેન એજનામથી ઓળખાય આ ઓલિયા જેવા ગોરામિયાંએ મા ખાપ અને ભાઈ એવા ત્રણ ત્રણ ઘરા પ્રેમથી પોતાની લાડકી બેનને ઊજેરી મોટી કરી. ભાઈ બેન વચ્ચે એવી પ્રીત બંધાણી કે ખોજિયાં જુદાં પણ આતમા એક.

વખત જર્તા વાર નથી લાગતી. એક સામઠા વીસ શિયાળા, વીસ ઉનાળા અને વીસ ચૈમાસાં આજ-ગજોટિયા ખાઈ ઉપરથી વીસાં ગયાં. ભાઈ બહેન વચ્ચે વીસ વીસ વરસનાં હેત પ્રીતના તાણા વાણા વણાઈ ગયા. ગોરામિયાના અંગમાં બાજપણને પછાડીને જુવાની ઉપર ચડી બેગી હોય તેમ કુણાં ગ્રાલ ઉપર કાળી બમ્મર દાઢીની બૂહટ્ટું ઊપડી, અને ચહેરામાં કરડાઈ દેખાણી

ઢોલ, શરણાઈ અને મંજળગીરોનાગુંજન સાથે, ઘેરો અને ઘેરવાનીમાં ઘાડે ચડેલા ભાણેજને નિરખવા મામા-મામી ઉતાવળાં થાય છે. પણ બેનના પ્રેમમાં શુંઘાઈ ગયેલા આ ઓલિયાને હજુ અનંજ સાથે ઓળખાણ થઈ નથી

અંતે એક દિવસ મામાએ સમજાવી ગોરામિયાની શાદી નક્કી કરી નાખી. પરણીને આરનાર નવવધુએ વાત તેા સંખિજેલી કે મારા ખારીદને એક લાડકી બેન છે. પણ આજે તેા એ બેનના લાડ એજે ઘરમાં આવી નજરોનજર જોયા.

ફજરમાં બેનની માથે મીઠો હાથ ફેલી ગોરામિયાં હાડાં, પછી બી પાતર બરદાસ્ત પોતાને હાથે કરે. પોતાની પત્નીને કાંઈપણ કરવા દે નહીં. બપોર વચ્ચે બહેન ઘણીક આરામ કરતી હોય કે રીપરું સાથે રમતી હોય ત્યારે કોડબરી સેવદાણી પોતાના પતિની નજીક આવીને બેસે. ત્યાં તેા ગોરામિયાના મુખમાંથી બેનની વાનુંની ધારા શરૂ થાય. “બેન અંતરમાં પતિપ્રેમના અંકુર લઈ આવેલી નવોડાના

મનૌરથ અપાઠ મહિનાના જવાસાની જન્મ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. પણ ગોરામિયાના મોઢામાંથી તો એક જ વાત નીકળે છે કે “આજ બહેને ઓઢેલી ઓઢણી કેવી રૂડી લાગે છે ! આજ ખચેરે કેમ બહેને એ. છું” ખાધું ? રાતે બહેન વાળુમાં શું ખાશે ?” આમ વાત-વાતમાં “બેન, બેન અને બેન”ની જરસ્ટણા લાગી ગયેલી. “રાતે બહેન એકલી સૂતી હોય અને ઊંઘમાં મને યાદ કરે તો ? એને રાતમાં પાણી પીવું હોય તો ? ઉઘમાં ઓઢેલી રજાઈ સરી જાય અને બહેનને ટાઢ વાય તો ?” એવી એવી કલ્પના કરીને, પછી તો ગોરામિયા પોતાની ઢોલણી બેનની પથારીની નજીક રાખીને જ સુવે.

હવે તો હદ થઈ ગઈ. પત્નીનો સ્ત્રી સહજ ઈર્ષભાવ ઊઠવા માંડ્યો. વિચારવા લાગી કે “આ પાશાશૂળ ઘરમાંથી જય તો જ સુખનો આરો આવે.”

ધીમે ધીમે ગોરામિયાને બહેન ઉમરલાયક થયાની વાત કરવા માંડી. “જુઓ તો ખરા બેનનાં અંગે અંગમાં પોતન ઊમરાઈને છલકાવા માંડ્યું છે, છતાં તમારી આંખ નથી ઊઘડતી. જુવાન બેનદીકરી તો સાસરે જ શોભે” એવી વાતો કરી ગોરામિયાને દીવા પાડી દીધા.

રાત્રી તે રાત્ર સુધી કોઈની બેનદીકરી ઘરે તો રહેતી નથી, એમ વિચારી ગોરામિયાએ માંડવીથી મહુરા સુધી અને ભાવનગરથી પોરબંદર સુધી નજર ફેરવી પાછી અંતરમાં સમાવી દીધી. મન થાય ત્યારે બેનને મળી શકાય તેટલે નજીક બેનને આપવાનું નક્કી કરી, લોલિયાણામાં સંબંધ નક્કી કર્યો. લગન લેવાણાં. ઘરે બાપું બેનું ગીત મંગળ જાય છે. આખું ગામ આનંદના સાગરમાં હિલોળા દેવે છે. ત્યારે ગોરામિયાના અંતરમાં બહેનના વિષાગનો કટિો સળકયા કરે છે. ઘડીએ ઘડીએ બેનની સામું જઈ આંખ્યું ભીંજવે છે. બહેને તો રોઈ રોઈને ચૂંદડી પલાળી દીધી.

વિદાયની ઘડી નજીક આવી. જાતને વળામણાં થયાં. પાદર આવી ગોરામિયા બહેનને માથે હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દઈ પાછા વળ્યા. વેલ લોલિયાણા બાજુ ધાલતી થઈ, જાણે એક અજસિયાના બે કટકા થઈ

જુદી જુદી દીધામાં હોવતા થાય તેમ ભાઈ બેન બેય હુલી નીકળ્યા,

જિંદગીમાં આજ પહેલી જ વખત બેન વગરનું ઘર જઈ ગોરામિયા ઢગલો થઈ ગયા. બહેનના વિજેગે તરફડી તરફડીને માંડ રાત કાઢી. જાણે એક રાતમાં જુગ વીન્યો હોય તેમ લાગ્યું. સવાર પડતાં સાબદા થઈ, થોડે સામાન માંડી લોલિયાણા પહોંચ્યા. ભાઈ બહેન ભેટી પડ્યાં. જાણે પરદેશમાં ઝાઝે વરસે મળવા ન આવ્યા હોય ? એક દિ, બે દિ’ એમ કરતાં અઠવાડિયું વિત્યું. ગોરામિયાને બેનને છોડી જવાનું મન થતું નથી. ઘરેથી કહેણ ઉપર કહેણ આવે છે. અહિંયા બેનને પણ જોડાણી સાસુ અને નણંદ મરમનાં વેણ બોલ્યા કરે છે અને ભાટક બોલી નણંદે તો મોઢા મોઢ કહી દીધું કે : “મારા ભાઈને મોહીને બેનભાઈ બેય પરણ્યા છે.” આ વેણ ગોરાબાનુને ખટક્યાં. ભાઈને ઘરે જવા સમજવ્યું. અંતે સમજવટથી ગોરામિયા ઘરે જતા કબુલ થયા. પણ બેનવીને કીધું કે તમે લોલિયાણામાં એક મિનારો ખંધાવો. હું પણ પીપરાળીમાં મિનારો બનાવીશ. બહેન દરરોજ સાંજે મિનારા ઉપર ચડી દીવો ખતાવે અને બેનભાઈ અરસ પરસ દીવાના દીદાર કરી મળ્યા બરોબર માની લઈશું.

લોલિયાણાના ગઢમાં મિનારાના પાયા ખોદાણા. પીપરાળીમાં પણ મિનારાનું કામ શરૂ કરી દીધું. થોડા વખતમાં જ રૂઢમાળના નાનેરા ભાઈઓ હોય તેવા બે મિનારા તૈયાર થયા. પછી તો રોજ બહેનભાઈ હાથમાં દીવો લઈ મિનારે ચડે, સામેથી દેખતા દીવાના દીદાર કરે અને આનંદ માણી, વાગુ પાણી કરે. વળી બીજા આઠ પહોર પછી દીવો થવાની આશાએ દિવસ વિતાવે. આમ રોજનો ક્રમ થઈ ગયો.

એક દિવસ ગોરામિયાને અગત્યના કામે બહારગામ જવાનું થયું. ઘરે લગામણ કરી કે “મે છંટાનું કંઠાય મારે મોડું થાય તો મિનારે દીવો કરજો” ઉતાવળે પોતાનું કામ આટોપી ઘર તરફ તો વળ્યા. કાપલાણટ થોડો ચાલ્યો આવે છે, સૂરજ ઉપર ચીડે ભરાયેલી અદેખી રાતે ગોરામિયાને આજ અંતરિયાળ આંતરી લીધી.

અંધારાના એળા ઊતરનાં મિનારો દેખાતો અંધ ઘરો.

સાંજ પડતાં ગોરાંબાનું એ મિનારે ચડી જ્યુ; પીપરાળીની દશે આજ અંધકાર ભાળ્યો. બેનના હૈવામાં ક્રાસકો પડ્યો “નકકી મારા ભાઈને કાંઈક અમંગળ હશે, નહીંતર દીવો આજ કાં ન દેખાય?” હાથમાં દીવો પકડી આંખ ફાડી ફાડીને પીપરાળીના મિનારા સામે મીટ માડે છે. બીચારી બેનને ખજર નથી કે ભાઈ તો રસ્તામાં અંધકારમાં અથડાતો, અટવાતો, મારતો ઘોડે દીવાના દીદાર કરવા પંથ કાપ્યો આવે છે. ગોરાંબાનુના દીવામાં દીવેલ ખૂટ્યું, હૈવામાંથી ધીરજ ખૂટી “હાય, મારાવીર” એટલું કહી અંતિમ વખતે ભાઈને મળવા સોનપથી બેઠતી હોય તેમ પીપરાળીની દરજ નોધી, મિનારા ઉપરથી પડતું મેચુ. “ભાઈ ભાઈ, ભાઈ”ના શબ્દો ગ્રંજતા મૂકી ગોરાંબાનુ-એ દેહ છોડ્યો.

અંધારાં વહેરતો, અડળાતો ગોરામિયાં ઘરે પૂડ્યો પૂછ્યું કે “બહેનને દીવો બતાવ્યો હતો ને?” ખધા સેજાણી કડે કે : “હા... હા... હું” તો

ઘરકામમાં ભૂલી ગઈ.” ભૂલી ગઈ એટલું કહેતાં બેનનો જનાજો મિથાને નજર આગળ તરવવા લાગ્યો. દીવો લઈ દોડીને મિનારે ચડ્યા. પણ રોજનો મહાવરો હોવા છતાં આજ મિનારો આભ જોડેલો જિંચો લાગ્યો. લોલિલાણીની દિશામાં ભૂનાવળ જેવા અંધકારના ઓળાઓ વચ્ચેથી, ગોરાંબાનું “ભાઈ, ભાઈ”ના શેકાર પાડતી હોય તેવો આભાસ ઘરો. સામેથી “બહેન બહેન જિભી રે”જે આવું છું” તને અધાતમાં એકલી નહાં જવા દઉ,” જણે હજી સરખાપરને મારો પોતાની લાડગી બેનની ખાતર બરદાસ કરવા જવા હોય તેમ ગોરામિયાંએ મિનારા ઉપરથી પડતું મૂક્યું. પળવારમાં તો એનો આત્મા ગોરાંબાનુંના આત્માને આંબી ગયો. આકાશમાંથી બે તારોડિવા ખર્ષા, તેજના લીસેટા જણે પુરવી ઉપર આવતાં જોવા લઈ ગયા.

ભાઈબહેનના અજોડ પ્રેમની યાદ આપના જન્મરિત મિનારા પીપરાળી અને લોલિલાણીમાં હતું કોંક દીવો પેટાવશે એવી આશાએ કાળની વધારું ઝીચી રહ્યા છે.

*

ભાઈ-વીહોઈ બહેનના ભાવ

ઉનાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! ઉનાળે કાંતું કાંતણું. કાંતશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તે રે’જો સાસરે. વરસાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! વરસાળે ખેડું જૂઠડાં. ખેડશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તમારે સાસરે. શિયાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! શિયાળે સાધું સાંધણું. સાંધશે મારા ઘરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તમારે સાસરે. પિયરનાં ઝાડવાં દેખાડો મારા વીરડા ! એણી ઝાડખડે હીંચતાં. ઓતર દબણુની વાવળ રે આવી, વાવળે રોળાઈ ગ્યાં ઝાડવાં પિયરની વાટડી દેખાડો મારા વીરડા ! એણી વાટડીએ હીંડતાં. ઓતર દબણુના મેહુલા રે આવ્યા, પાણીડે રોળાઈ ગઈ વાટડી. મરું તો સરણું ઉડણુ ચર લી, જઈ એમું વીરાને ટેડલે ! મરું તો સરણું ફવાનો પથરો, માથે ઘોવે રે વીરડા ધોતિયાં !

લોકસાહિત્યમાં બ્રાતૃત્વ અને ભગિનીત્વ

જયમલ્લ પરમાર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે તેમ “હિંદુ શાસ્ત્રોમાં આદર્શોના પ્રકારમાં એક ઉચ્ચ સાધ્વા વગર નથી રહેતી. ગમે તેવાં વર્ણના વર્ગો અને આદર્શો તપાસો, ત્યાં આદર્શ ભાઈ બહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે...શ્રીકૃષ્ણ સુભા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે કયું”, એ એક ઉજ્જવળ દર્શાવે છે. છાંડી દમ્બે તો બાકી શું રહ્યું?... આદ્ય અને આર્ષ કવિ વાદ્મીકિને પણ માનવી જીવનના બધા સંબંધો સૂઝ્યા, પણ ભાઈ-બહેનનો આદર્શ ચીતરવાનું સૂઝ્યું નહિ....

“પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં બંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો ક્યાંયે જોવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાઈબહેનનો ઉજ્જવળ આદર્શ ચીતરવામાં પોતાની પ્રતિભાનો ઉત્કર્ષ ક્યાંયે બતાવ્યો નથી.”

“વેદોએ યમ ધર્મોના બંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક સાવ ચૂંચી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જે એકબેર વિરસ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચીતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો....યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દર વર્ગે ભાઈમીજનો તહેવાર ઊજવતા આવ્યા છે. છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું નહિ.

“નિરાશ થયેલું મન જ્યારે હતાશ દષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેંકે છે ત્યારે તે આનંદશ્રવ્યથી ભીની થાય છે. ભાઈ બહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હંમેશાં હજી છે, સાર્વભૌમ છે, લોકહૃદય એને કેમ ભૂલે? લોકગીતોમાં અને લોકવાર્તાઓમાં ન્યાંનુઓ ત્યાં ભાઈબહેનના મીઠા સંબંધનાં સંભારણું વેરાયેલાં છે. ભવિષ્યનો સામાજિક આદર્શ ધડનાર આજના

કવિઓ! આ અણુખેડાયેલા ક્ષેત્ર તરફ દષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિઠારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચીતરવામાં તમારું શક્તિસર્વસ્વ ખરચો.”

આવા બંધુભગિનીના અપ્રતિમ આદર્શ પ્રેમનાં લેકમીતો અને લોકવાર્તાઓથી એક મોટાં સામાજિક કાર્યકર બહેનને એમાં ભાઈઓ તરફથી બહેનોનું શોભય કરવાની ગંધ આવી. દષ્ટિ તેવી સુષ્ટિ જેવું જ થયું હશે એમને.

એ મોટાં બહેન સાથે તે દિવસનો કાળ નહિ હોય. જ્યારે એકથી બીજો ગામ જવાનાં ગાડાં, વેલ્થ કે ધોડાં સિરાય બીજું સાધન ન હતું. દીકરીને એક વાર સાસરે વેળાવ્યા પછી લાંબા વખત સુધી પિયર પાછું વળાવું નહિ. વળી એ કાળનો રૂઢિચૂરત સમાજ, દીકરી અને વહુને સદાય જુદે જુદે ત્રાજવે જ તોડ થાય.

સુખદુઃખ તો પારકી જણી પારકેઘેર જમને સાંસતી થાય કે ન થાય, સાસુ સસરા, દેરિયાં જેઠિયાં ને નળુંદ-દિયરનો બધો મેળ પડે કે ન પણ પડે. મા-બાપની છતીજેથી ઉખેડીને સીધી વહુની રિયતિમાં પરાયા ગામ અને પરાયા માણસો વચ્ચે સુકાય. તમામ પ્રતિજ્ઞતા વચ્ચે નવા જ વાતાવરણ વચ્ચે નવું જ જીવન શરૂ કરવાનું.

એમાં બહેન દુષ્પિયારી થાય ત્યારે મામાપને તો લાચ-આમરનાં લંગર આડાં આવે, ત્યારે એક માત્ર ભાઈનો જ આધાર. આમ સાસરિયે જીવતી બહેનનો સુખદુઃખનો આધાર ભાઈ જ બની રહેતો. સિવાય કે સાસરવાસમાં બહેન બધી વાતે સુખી હોય. ત્યારે આવા સંબંધોમાં કુટુંબ સંસારના નર-રંગી ચિત્રોમાં સર્વોપરિચિત્ર ભાઈ બહેનના સ્નેહનું નીપજ્યું છે.

કહ્યું ધણીએ આ 'ભાઈ' અને 'બહેન' શબ્દ પ્રયોગથી હશે તે કાંઈ ખર નથી પણ એ અંગેક શબ્દો તો એક માતાએ અને બીજો બ.ને જ પ્રયોગના લાગે છે—એક તે 'મારો લાલ' અને બીજો 'મારો વીરો'. પ્રત્યેક દુખળો કે ધન્યા જેવો, કુખડો કે રૂપાળો બાળક માતાનો 'લાલ' જ હોય છે, અને એવો પ્રત્યેક ભાઈ બહેનનો 'વીરો'. આ બંને શબ્દોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ લાગે છે કે આ એક એક શબ્દ માતૃત્વ અને બાતૃત્વની સમગ્ર સંસ્કૃતિના સૂચક છે. આ બે શબ્દોને બાદ કરીએ તો માનું અને બહેનીનું વાતસલ્ય બનતા કંઈ રીતે કયા શબ્દોમાં કરવું ?

છેવટ તો દીકરો થોડો મોટો થતાં બહેનનો વીર કે વીરો માતાનો પણ વીર અને વીરો બની રહે છે. અને જ્યારે નાનકડો બહેન પોતાના ટપુકડા ભાઈને હાથરડે હીચોગતી કાલી ધેતીઓનીમાં હાતરડા ગાત છે ત્યારે બહેનના હૈયેના અને હોડેથી માતૃત્વ નથી કરવું હોતું ? અને છતાં એમાંથી બહેનનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હોય છે :

એક નાનું સરીખડું બાળ રે મા !
આવું છે આપણે આગણીએ.
એને નમ્યેથી પ્રાછત જાય રે મા !
આવું છે આપણે આગણીએ.

દીકરી ઉપર દીકરો આવ્યો હોય ત્યાં ધણે-ભાણે તો એના ઉછેરની અંધી જવાબદારી અને માઆપ ખેલાયાં હોય, માલધારી હોય, મજૂરીએ જતા હોય ત્યારે તો ભાઈના ઉછેરની આખી જવાબદારી બહેન ઉપર આવી પડે છે ત્યારે જેને મા યધને ઉછેર્યો હોય એવા ભાઈ ઉપર બહેનના અનોખા હેત કેમ ન હો ?

સભર છે કે ભાઈ ધરનો મોબી ગણાયો છે માટે નિશ્ચય લાગણી બંધાતી હોય. કારણ કે ભાઈ છેવટ બાપને રથાને આવે છે. સંભવ છે કે વિજ્ઞાતીય હોવાનાં કારણે અપાય છે તેવું પણ એક કારણ હોય. પણ જ્યાં સુધિને હજી કુપાળું ન ફટી હોય, દીકરીને કાન પોતે પારખી થાયજી હોવાનું આહાજી

પણ ન અથગાયું હોય ત્યારથી ભાઈ પ્રત્યે બહેનને અપ્રતિમ રનેહ હોય છે કારણે બીજાં થયાં પડે લાનો કે કારણે સમજ્યા પહેલેનો એ સાહજિક હૃદયસહજ પ્રેમ હોય છે.

છબે રમતાં રમતાં પાંચીકે પાંચીકે કિયેળ-હચ્યારમાં વીર પ્રત્યેનાં હેત નીતરતા આવે છે અને પછી તો કહેવત ઉખાણ્યામાં વીર ફૂલમાં ફેરમીને જેમ મધમધતો હોય છે, બહેન હજી નાનકડો વન પાળતી થાય ને પહેલું જ વ્રત પોષી પૂનમનું રાખે. નાનકડી બહેન ભાઈની ખાતર આખો દિવસ ઉપવાસ કરે. રસોડે રંધાય નહિ, છાણાથી રંધાય નહિ મોટેલાં પાણી વપરાય નહિ, ખુદ્તામાં ચણિ બેરે ત્યારે ઘઉંની ચાનકી કરે. એમાં તીનું પાડે એ તીનામાંથી ચણિ નિહાળે :

ચાંદા તારી ચાનકી
મારું ચૂરમું
ભાઈ જમ્યો
બહેન ભૂખી

છેવટ ભાઈની જમવાની રમ માગે ભાઈ હા પાડે તો જ બહેનથી જમાય.

પોષી પોષી પૂનમડી
અગાસે રાધ્યાં અન્ન
ભાઈની બહેન જમે કે કેમ ?

હજી તો બહેન ખુડી છે, ત્યાં જ ભાઈની રનેહમયાઈમાં બહેન રમ રુરિન બધાય છે. આ વ્રત મોટી યધને પોતાના ધણીનું નથી પાળતી પડી ધણી ભૂખ્યો હોય ત્યાં સુડી લડે પોતે ભૂખી રહે વ્રતની હળવાશમાં ભાઈ પ્રત્યેનાં અનોખાં હેતનોતરે છે

અને મોટી થતાં માને કેકાણે ભાઈને બા વતી ભાઈના લગનમાં માનાથી પણ વધુ હાથિયી કાંઈ થતી હોય તો આ બહેન જ મોટી હોય ને સાસરે ગઈ હોય તો ક કોતરી લઈને આવતા ભાઈની વાદ જોતી હોય

એને યાદ આવે છે નીંદરને મસાવી મનમાં ભાઈને પોતાકાના. એને યાદ આવે છે પંડુની મોક્ષ પાત્રી હોય ત્યારે પોતાના નાના ભાઈ માટે

પાકાં મનનાં પીલુ સીમ-વગડામાંથી વીણી વીણીને
લાઇને ખવરાવ્યાની :

વાટકડીમાં હીરા, વાટકડીમાં હીરા;
ઝૂલે છે મારા વીરા, મા, પીલુડાં પાક્યાં.

બહેનની કલ્પના સતેજ થાય છે. લાઇએ
મોટા થઇને રૂડાં ઘર બંધાવ્યાની :

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે

હર હર ગોમતી ગાળે કે
બંગલા ફકકડ બનાવ્યા.

પણ લાઇ એનો સાહસિક છે. વહાણે ચડીને
ધંટો લઇ આવે છે. દરિયાની ખેપું કરીને સોપારી,
કંકુ, લવીંગ એલચી લઇ આવે છે. અને એનાં
જાળિયાં, માળિયાં, આરિયું ને કંકુની ગાર કરાવે છે.
અને લાઇ બહેનને તેડવા જતાં :

માંડવડે કાંઇ ઢાળોને બાજેડી

કે ફરતી મેલો ને કંકાવટી.

આવાં તેડાનાં અનેક ગીતો લાઇ માટે બહેન
ગાય છે. પણ બહેન નાની હોય અને વરની પસંદગી
કરવાની હોય તો દાદાજીથી માંડીને ઘર આપ્તાને વર
હેવો રૂડો નેહએ તેની યાદ આપતી બહેન વીરને
શે ભૂલે ?

વીરા વર જો જો કાંઇ ચાંપલિયાનો છોડ રે
કન્યા ચંપાસર પાંખડી રે.

x x x x

કુંવારી ચડીરે કુંમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
વીરા મોરા એ વર જોજો, એ વર છે વેવારીઓ રે.

કુટુંબની મર્યાદા વળોટીને પણ પોતાના લાઇને
વર પસંદ પડ્યા ન પડ્યાની બહેન ખાત્રી કરાવી
લે છે. છવટ બહેન સાથે લાઇને પણ પનાઈ પક-
વાતું હોય છે ને ! અને બધી રીતે રૂડો વર મળે એમાં
લાઇનું પણ ગૌરવ છે.

એ જ બહેન સાસરે જાય. છોયાં છોકરાં
થાય ત્યારે લાઇ મામેરું લઇને જાય. વહેલું મોડું

થાય. એમાં બહેનના દિલની લાગણીભરી ધક્કન તો
જુઓ ?

વીરા ! ચાંદલિયો ઊગ્યો ને હરણ્યું આથમી રે
વીરા ! ક્યાં લગણુ જોઈ તમારી વાટ રે
મામેરાં વેળા વહી જશે રે

મામેરામાં લાઇ કાંઈ છાપ ભરે તે પહેલાં જ
સાસરિયાં લાઇને લોભી અને કંજૂસ તરીકે ગીતોમાં
વર્ણવે છે. મામેરાં ભરવામાંથી નાના મોટાં ધર્મણો
જમતાં હોય છે. લાઇ ઉપર જ વિચારી બહેનના
સુખદુઃખનો આધાર ઊભો થઇ જતો હોય છે. કાં
ભવોભવનાં મેણાં સાંભળવા પડે છે.

પણ બહેન સંતોષી ને કંઠે ઘડે હોય તો આવતા
લાઇને હરમત દો છે. લગીરે મુંઝાતો નહિ. મારા
ઘરે બધું છે. તું એક :

વીરા ! નીલૂડું નાળિયેર લઈ આવ્ય !

હું રે સંતોખણુ બેનડી.

એક લીલું નાળિયેર લઇને જ હાલ્યો આવજો.
આવી બહેનને પોતાનો લાઇ પરણતો હોય ત્યારે
ઓહો હરખ હોય ? પણ પોતાના લાઇને જાજો કેવી
કન્યાની પસંદગી બહેન માગે છે. ખૂબ સુંદર ગીત
છે. કાઇપણ કાળનો કન્યાનો આદર્શ અને તેવું.

તરવાર સરખી ઊજળી રે ઢાલા,
તવ રલેટમાં ખીરાજે રે વાલીડા વીરને
એચી હોય તો પ્રણુજો રે ઢાલા
નહિતર ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને

પછી તજ સરખી મધુર તીખી, સોપારી
સરખી બંધી મીઠી વગેરે ઉપમાઓથી અલંકૃત કરે
છે. અને લાઇ જ્યારે વધોડે ચડે છે ત્યારે ડોલાય-
માન થઇને મુક્ત કંઠે ગાય છે કે :

વાલો વીર વર ઘોડલડે ચડે-

ને હું તો જોઈ રહી છું.

આવી બહેન પરણીને સાસરે જતી હોય.
લાઇનો અપાર નેડો. ત્યારે સાસરિયા પક્ષ ઉપાલંબ
કરે છે કે :

તારા વીરાનો ઠેકો-મેલ્ય રે હાડી,
ફેલાણા હા ધં દે ર દેખાડું.

ધર આંગણે વાડી લકુંબ ઝકુંબ બની છે.
જાત જાત ને ભાત ભાતનાં ફૂલડાં ખીલ્યાં છે. એ
ટાણે બાંધને બહેની યાદ આવે છે. આવાં રૂંધાં ફૂલ
ચૂંટનારી અને અંખોડે પરાવનારી બહેનને તો
સાસરિયે વેળાની. ભાઈના હૈયે બહેનનું ઓહાણ
આવ્યું. આ ફૂલ તો બહેનીના હાથે જ ચૂંટાય. અને
એ માટે સાસરિયે તેજવા આવ્યો ઘોડે ચડાને :

વાડી ફૂલી વનફૂલડે
ફૂલ કેણું વીણવા જાય ?
બેનીબાનું સાસરું વેગળું
ત્યાં કેણું તેડવા જાય ?

કઠાય આ ગીત ઉપરથી જ મેઘાણીભાઈએ
પોતાનું ખૂબ લોકપ્રિય બનેલું ગીત બનાવ્યું હશે :

મારે ઘેરે આવજો બેની
નાની તારી શૂંથવા વેણી

એવી બહેન સાસરિયે દુઃખ ભોગવતાં કે
મારબૂદ ખાતાં પિયર પાછી વળે છે ત્યારે પ્રાસંગિક
પડે છે. ને સૌ પૂછે છે ‘કાં બેન ! વગર તેડાવ્યાં
કેમ આવ્યાં ? ત્યારે એક ભાઈ જ કહે છે કે :

ભણે રે બેની ! વગર તેડયાં આવ્યાં જો.

પછી ઘેર ભોળાઈ દૂભે ને બહેન પાછી સાસરા
તરત વળે ત્યારે એ જ માડી ભાઈ બોલી ઉઠશે :

તારી ભાણીને પિયર વળાવું,
તમે જનમારો રિયો, મેહનરાયનું ખૂબખડું રે

એવી બહેનને વહેલી પરણાવી દીધી હોય.
ભાઈ ત્યારે નાનકડો હોય. એ વાતને બાર બાર વર-
સનાં વાણાં વીતી ગયાં હોય. ભાઈ તેજવા આવે,
પાધર પહોંચે. બહેન પાણી ભરતી હોય, અને રોય-
ફને કહે “એ મારો ભાઈ આવ્યો !” ત્યારે રો ફું
કહે “તું તો બાર બાર વરસથી અડી” છે. ઓળખ્યો
શી રીતે ?” જવાબમાં સમગ્ર વાતસત્યભાવ નીતરી
છે :

ઓળખ્યો ઓળખ્યો રે
માની આંખનું અલુસાર
ખાખને બોલાશે વીરને ઓળખ્યો રે.

ભાઈ પોતાને આંગણે આવતાં બહેનને આખી
સૃષ્ટિ ચેતન-સભર લાગે છે. આખી પ્રકૃતિ ભણે
ખેલવા લાગી, કાળી ભાડી :

વીરો આવ્યો સીમડીએ
સીમું લે’રે જાય-મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો વાડીએ
વાડીએ ટોકે માર-મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો સોવરીએ
સોવર લે’રે જાય-મલુગર આંબલીઓ

પછી તો દેરની મીઠી મસ્કરી કરતાં કરતાં
માઈ નાખે છે કે :

ઢીંચણુ સામો ઢાલિયો ને હૈયા સામી ખાટ
પોહશે મારો વીર અને દેર પાયા હેઠ
કાતા નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય

દરેક વખતે બહેનને તેડવા જતાં ભાઈને
સારો અનુભવ નથી થતો. ક્યારેક તો બહેનને તેજવા
જતાં સાસરિયાં કેધે ભરાઈને ભાઈને કાંઈક ખરા-
વીને મારી નખાવે છે. ક્યારેક તનડાવી મેલે છે.
બહેનની આવી પરાધીનતા ભાઈ માટે અસહ્ય બની
રહે છે. બહેનને ઘેર તેડી જવાની ભાઈની કાંઈક કારી
ફાવતી નથી, ત્યારે ભાઈનું હૈયું આકંઠ કરી બેઠે છે.
ઘરે આવીને હતાશામાં અસહાયતાનાં હૈયાફટ આકંઠ
કરે છે કે “મા ! મા ! સાત સાત દીકરા બને જલ-
મજો પણ એક બેનડી ન જલમજો મા !”

સાતે જલમજે રે મતા બેટડાને
એક મત જલમો માતા બેનડીને
બેનડી રૂવે પરદેશ

બહેનના આવવા સ્નેહને કારણે સિંધમાથી આવર
બહેન જામલની સીંઘી જૂનાગઢના રા નવધણુ ઉપર
આવી કે સિંધનો સુમરો પાછળ પડ્યો છે. તારા
ચિન્તા બહેનને કેણું છેડાવશે ? મારી વાર કરનાર ને
જનતક હોખનાર સગો ભાઈ ઉગો તો તારા ખાખ

કાઠકે દેવાણો. અને જવતલ તો તારે હોમવા પડ્યા.
હવે:

માંડવ હેઠળ મા'લતો, બાંધવા દીવેલ જોલ;
હવે કર કાપડની ટેર, જલહલને જૂનાના ધણી.

અમરથો રા નવધણુ જૂનામઠથી જલહલની
વારે સિંધ ઉપર નહિ ચડ્યો હોય. જસતનું કુટુંબ
તો રા નવધણુ માથે ઓઘોળા થઇ ગયેલું. પણ
પાલી-ણનાં રાજમાતાએ ઓઠા ખુમાણને માત્ર
જીમના માનેસ લાઇ કહીને પોતાનો પુત્ર ઉત્તર
ઓઠા ખુમાણને ખોલે મુક્યો. એ જલહલના માનેસ
લાઇએ લગાઇ ખેલીને ઉત્તરને ગાદી અપાવી.

ભાઈના આવા પવિત્ર અને રનેલ-સ્વાર્થણ
ભણા ભાવથી બહેન પછી લાઇ પછગાડે પાગલ થાય
એમાં શી નવાઈ ? એટલે જ વર્ષાઋતુ અવતા ને
ફેરા પડ્યાં શરૂ થતાં સાસરનાસે દૂર પડ્યા બહેન
ગાઇ જોડે છે :

કાળુડી કાળુડી હો બાંધવ મારા !
કાજગિયારી રેખ,
ધોળી ને ધારાં રો બાંધવ મારા ! મે વ સો.
વસજે વસજે હો મેહુંડા ! બાવાજ રે દેશ,
જઠે ને માડીરો જલો હળ ખેડે.
વાવળે વાવળે હો બાંધવ મારા !
ડોડાળી જુવાર,
થોરે ને વવારો નાના કણુરી બાજરી.
જોતો રે જોતો રે બાંધવ મારા !
હરિયા રે મૂંગ,
મારજે ને વવાડો ડોડા એગચી !

બુઠા બુઠા હો બાંધવ મારા આપાઠા મેઘ,
ભરિયાં રે હે નાડાં ને વળી નાડી.
લીને લી ને હો બાંધવ મારા !
બાજરિયો રે બીજ,
નાઈ ને લી ને રે સાવ જોવની.

લીને લીને હો બાંધવ મારા !
રેશમીઆરી ડોર,

ગી ગો ને લી ને રે યારો પારજો,
લી ને લી ને હો બાંધવ મારા !
પાઘડિયારા પેચ,
ભાભજરો લીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી.
ની પ જે નીપજે હો બાંધવ મારા !

ડોડાળી જુવાર
થ.રે ને વાયોડા સાચાં મોતી નીપજે.

કેટલું મધુર, ઉંદુપ કુટુંબભાવન, સમૃદ્ધિનું
હેતુ નીતનું વાસલ્ય દર્શન ! બહેનનો લાઇ પ્રત્યે-
નો કેટલો પરમભાવ ! આવાં ગીતો શિષ્ટપદિત્યમાં
શોધ્યાં હજી હાથ પડ્યાં નથી. શિષ્ટપદિત્યમાં બાંધ-
લગિનીના પરમ રનેલનું ચિત્રણ જ ક્યાં છે ? યુગ-
યુગોથી લાઇ બહેન વચ્ચેના આવા પાવન, ભાવનું
કુટુંબ વાસલ્ય આદ્યું આવતું હોવા છતાં. એ ખૂણે
જ ખાલી રહી ગયો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રિયમ
પ્રેમસીનાં જ દર્શન. ત્યાં લાઇ બહેન નહિ થતાં હોય ?

આવા ઉદાત્ત ભાવમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક કાળાં
ધોળાં ધાળાં રહી ગયાં છે. એટલા માટે જ ગોવર્ધ
વીરપસંદી અને ભાઈમીજના ઉત્સવો મળાં-રથી
જીજવાતા આવે છે. બહેન-માનના ટિંકામ અને
પાવનધારી પ્રેમની લગાડ યાદ અપાવવા. બહેનને
અને લાઇને તો ખમુસ કરીને. કારણ કે એ યુગમાં
તો બહેનને ભાખેનો અધાર હતો, પણ લાઇ મોટો
થયા પછી તો જીવનનાં નિશાંખાં મંગણુ માંડે છે.
ક્યારેક બહેન ! તિસરી જાય છે. ક્યારેક બહેન પતેલી
જેવી લાગે છે. ક્યારેક બહેન આંખના પાટા જેવી
થઇ પડે છે. કાંજુ કે બહેનના ભગિનીત્વ અને માન-
ત્વની લાઇને ઓઘિયાળ નથી રહી !

એટલે જ ગીત બહેન લાઇને આંગણે
આવતાં લાઇ આપેલાં-ના દય જાય છે ને ભોળઈ
બહેનને અવગે રહેતે ચડતે છે. છેવટ નગદ અચી
હતી એવી ને એવી પાંચી ફરતાં વોળમના દિત્તમાં
ખટકો રહી જાય છે કે :

મનની મનમાં રહી ગઈ.
નજીરી માર્યા વન્યાની વહી ગઈ,

એવા જ એક પ્રસંગે સુખી બાહિર ભાષને ત્યાં એની દુખી બહેન દુકાળ વરતવા આવે છે ભાઈ બહેનને આવા સંજોગોમાં યજ્ઞકારો આવે છે બહેનને અને એનાં છોડડાને ઉપર આસને નીચે ધરતી. કોણ સઘરે આવા દુકાળના વસ્ત્રમાં ! પણ ગામને હરિજન જોગડો આયર બહેનનાં આંસુ નથી ભાળી શકતો ગાડ ભરીને ધાન ઉપરાત જોડ બળદ સાથે ગડ સુદાં આવે છે એક વણાર શાખની આયર મહેન અને બીજો વણકર જોગડો ભાઈ બહેન બન્યા પછી જોગડાનું મત્યુ થતાં આયર બહેન આઝા લેવામાં શી મળ્યા મેને ?

તું વણકર અમે વણાર, નાતે પણ નેડો નહિ;
પણ ગણુને રોવું ગજમાર,
તારી જાત ન પૂછુ જોગડા

બીજો જ એવો પ્રસંગ રેશમિયા ભેડાને જાતનો આયર કચ્છમાં ચારણને ત્યાં મોટો થયો સૌરાષ્ટ્રમાં આવી સમૃદ્ધિવાન થયો કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો આણુ બહેન દુકાળ વરતવા સૌરાષ્ટ્રમાં રેશમિયા ભેડાને ત્યાં આવી ગામને પાંધર જ રેશમિયો ભેડો મળ્યો આણુ બહેને ભાષના સમગ્ર ચાર પૂછ્યા રેશમિયા ભેડાએ બહેનની દશા જોધને સઘરવી પડશે એવી લગણીથી રેશમિયો ભેડો પાછો થયો-અવસાન પામ્યો હોવાનું જણાવ્યું ચારણ બહેને કાળુ કપાત કરતાં મરશિયા શરૂ કર્યા રેશમિયાને પાછળથી પશ્ચા-તાપ થયો-પણ ચારણ બહેન તો જોગમયા હતી એણે તો રેશમિયાને મરેલો માન ને જ પોતાનું મોત વહેરી લીધું

ભર દરિયે કોઈ વાંચુ, લેડાનું લાગી નિયુ,
પડય થિયા પાળાણુ, રસ ગ્યો રેશમિયા

લોકસાહિત્યે કાંઈનું ઢાક્યુ ઢાક્યુ નથી જેવું હોય એવું કહી નાખ્યું છે ગંધ નાખ્યું છે ભાઈની જેમ એક બહેનની પણ કથા છે સાત બહેનો હતી અને સત બહેનો વચ્ચે એક જ ભાઈ સાતે ય બહેનોને એક જ ગામમાં પરણાવેની ઘણો સમય

થયો ત્યારે ભાઈને થયું કે 'લાવ બહેનના ઘરે આંત્રી મારી આવું, બહેનો સુખી છે કે દુખી !'

ભાઈ તો બહેનોના ગામ ગયો ખચર પડ્યા સાતે ય બહેનો પાદરમાં દોડી માંડી તાણખેચ કરવા દરેક કહે મારા ઘરે આવે ભાઈ સુઝાવો બહેનોએ માંડી તાણ ખેચ કરવા કોઈએ ભાષને દીગો પડ્યો તો કોઈએ ખાવડ, કોઈએ લુગડા તો કોઈએ વાળ એમ ને એમ ભાઈ સાતે બહેનોની તાણખેચ માં પીખાઈ ગયો ભાઈની રાડારાડ બહેનોએ ન સાંભળી ભાઈનું પ્રાણુપ ખેડુ જોડી ગયું

બહેનો તો પછી ચે બાકીની રહી કે 'તે મથોં તે માર્યો' સો એકબીજા હારે બાકીના માંડી કે 'તે માર્યો' સાતે બહેન મરીને લેનેડાં (નેતાં ૫ પાળી) સજી ત્યારથી હજી લેનેડા પોકારો પાડ્યા કરે છે કે તે તે તે, તે, તે, તે' સાત બહેનો વચ્ચે એકાદ ભાઈની આવી દશા થતી જ હશે ને ? અને સુખી બહેનને ઘરે દુખી ભાઈની આથી બીજી શી દશા થાય ? કંતિ ભવોમનનું ઓશિયાળાપણુ

પણ કંઈજાની અવધિ તો ત્યારે આવે છે કે જ્યારે ભોજાઈને અણુગમતી બહેનની ભાષના દાયે જ હત્યા થાય ગામડામાં તો કહેનાર છે કે બહેનને ભાઈથી ન મરાય દાયના થોર અગે એવું કહેવાય છે કે ભાઈએ બહેનોને મારી હોય છે એના થોરમાં ભાષના દાય જોગે છે એટલે તે દાયલા થોર કહેવાય છે ઘણી સૂચક-સજા આક્રી વદપતીમાં દેખાડી કે નવરસ બધ સાહિત્યમાં હથે, પણ દસમે વસ્ત્રફ રસ તો એકલા લોકસાહિત્યમાં જ છે અને વાસન એવે જ કારણ આ કારણ નીત્યાં જન સિદ્ધા સભવે નહિ એટલે જ એક એવું કંઈ કાવ્ય લેક સાહિત્યે સઘર્યું છે અણુ ગીત તો આખમાંની આંસુશાની ધાતવ્યો વધાવે તેવું છે એ પ્રસિદ્ધ ગીતની એક જ કડીથી આ લેખ પૂરો કરીએ

કોણુ હલાવે લીબડી, કોણુ હલાવે પીપતી !
ભાઈની મારેલ બેનડી, ભોજાઈની ન ગેલ ચૂદડી

ખાલુ ખાલુના બંને ઘેર એક જ સમય થાળી વાગી.

આમ તો રોજ રોજ કોઈને કાંઈ ઘેર થાળિયું વાગતી જ રહે છે. આ દુનિયામાં પણ કોઈ કોઈને ત્યાં વાગેતી થાળીનો ઝણઝણટ વર્ષો સુધી યાદ રહે તેવો હોય છે. પછી કોઈવાર એ મીઠો મીઠો અનેક કાનોમાં શુંજે, તો કોઈ વાર કાન ફાડે તેવા અવાજ માનસમાં યાદ રહે. આતો નાનો એવો અવાજ છે, પણ છે યાદ રહે તેવો.

જરૂર થાળી વાગી હતી. એક કુંભારને ત્યાં તો ખીજ ખાલુમાં રહેતા બ્રાહ્મણને ત્યાં. બંનેને ત્યાં દીકરાનો જન્મ થયો હતો. કુંભારને આઘેડ અવસ્થાએ પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું, તો બ્રહ્મદેવને ત્યાં આ ખીજું ઘર કર્યા પછી દીકરો આંગણે અવતર્યો.

છ છ મહિનાના વાણું વાયાં, બ્રાહ્મણના દીકરે બાળપ લીધી. દૂધ જેવો ઉજ્જો વાન અને પહોળી છાતીમાં વિદ્યાનાં તેજ લઇને બ્રહ્મકુમાર ભારે રૂડો દીસતો હતો. કુંભારનો છોરો પણ લથડ બથડ બન્યો. બંનેની માતાઓ બહેનપણિયું હતી.

આજ કુંભારબાઈ પોતાના પોતરાને તેડીને બ્રાહ્મણને ત્યાં બેસવા આવી. એસરીની પડથારે બેઠેલી બ્રાહ્મણબાઈએ આવકારો આપ્યો, અને હાથમાં રહેલા છ મહિને પ્રથમ જ બેઠેલા, છોકરા ઉપર નજર ફરી ગઇ.

હાથ લાંબો કરી પુત્રને રમાડવા માગ્યો. કુંભારણે દીકરાને અંબાવ્યો, અંબાવતાં જ મનમાં થયું, કાંઈક હાથમાંથી જઈ રહ્યું હતું. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ તો પુત્રને ખોળામાં લીધો. ઠંડીગર ઘોળાઘોળા ગેરમટાંના પીંડલા જેવો પુત્ર બ્રાહ્મણી માના ખોળામાં આવતાં ખોખાં મોંએ ખિન્નખિન્ન હસી રહી.

“વાહ રે વાહ! આ તો મારા દીકરા જેવો

જ છે ને શું?” કહી મા હસી રહી. કુંભારણ બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડવા ઘરમાં દોડી....

ઘોડિયામાં સૂતેલો બાળક પોતાની માની વાટ બેઠ રહ્યો હોય તેમ હાથ લંબાવ્યા. બાઈએ બાળકને તેડ્યો, પણ તેને તો ધાવવું હતું. એટલે બાળકેટા કરી માનો સંગટો ખેંચ્યો, એને બિચારાને થોડી ખબર હતી? કે હું બ્રાહ્મણ, આ કુંભારણનું દૂધ, મારા મોંમાં આપે તો હું અભણ બનું! અને મા શરમાણી, કાણુ જાણુ કેમ! કુંભારમાતાને પોતાના પુત્ર તરફ બેવાની ઇચ્છા ન થઇ. એણે તો બાળકને હવામાં ઊંચે ઉલાડ્યો. ખડખડ હસતો બ્રહ્મપુત્ર પાછો કુંભારણ સ્ત્રીના પહોળા ઠરેલા હાથમાં એવો તો સમાઈ ગયો કે જાણુ માના હાથ અને બાળકને દેહ એકાકાર થઇ ગયા.

ખીજ ખાલુ રમાડતાં રમાડતાં હર્ષમાં ઘેરી બનેલી બ્રાહ્મણ માએ પુત્રને ખોળામાં લીધો. કુંભારના કુમારે માનો સંગટો અંગો કર્યો. એનેય ધાવવું હશે?

અને માનું કાપડું સડેજ ચૂંચું. એક પય-ખિંદુ હસતા બાળકના મુખમાં ગયું. ખીજું દાદીએ પડ્યું. ‘માને વિચાર આવ્યો : ‘લે, ... અમારે બ્રાહ્મણના ખોળિયાને કુંભારના દીકરાને તે ધવાવાતો હશે?’

બાળકે લંબાવેલા હાથે માએ એને બિચારી કુંભારણના હાથમાં દેવા સાદ કર્યો. ત્યારે કુંભારણ માતા બ્રહ્મણપુત્રને જાનું છાનું પણ પથપાન કરાવવાના કોડ કરીને, આઘીપાછી થવાની તૈયારીમાં હતી.

પણ એ વાત બની નહિ.

બંને માતાઓ હસી.

બાળકો બદલાવ્યા.

પોત પોતાના બાળકો પર સાલ્લાના છેલ્લે
ઓઠાડી ટાઢકરી આપે, ધીરે અવાજે બહેનપણીઓ
વાતે વળગી, દેવના ચક્કર જેવા પોતરા રનેહના
સાગરમાં મહાલતા હોય એમ માતાની ગોદમાં પાડુ-
પિયુ ઉછાળતા ઉછાળતા આભમાં નીતરતા ચાંદાને
ચ દરવા જોઈ રહેતા

સમયને જતાં વાર શુ ?

ત દુરસ્તીમાં બને બાળકોએ હરિદ્રાઈ માંડી હતી
એક વધે દિવસે તો બીજો રાતે વધીને જાણે સરખે
સરખા થઈ રહેના પાંચ પાંચ વર્ષની ઉંમરે જતાં
માથા ઉર કાઝા બમ્બર વાળ ચમકવા લાગ્યા.
મુખમાં દૂધમલિના દાન આવ્ય

આગણામાં રમના બાળકોને જોઈને માતા
એની છાતી ઠરતી બહેનપણિય એતુ તો હરખાતી !
ને બાળકોના જન્મ પછી જાણે સગી બહેતુ જેની
હેનપ્રીત વધર જતી બે અને બે ચાર આંખ, બે
બાળકોના રરીરને લપેટી ! એની એકરસ થઈ જતી
કે એ આંખમાંથી પોતીમાં પાતક મરી ગયા એ
નજરમાં મેતો એક જ બાળક રંગી રહેતો, બેમાંથી
એક જોતાં જોતાં તો માતાઓના કોઈ ટાંકના દીવા
ગ્રગટતા આપે હાંના ઝળઝળિયા આત કામકાજ
બૂનાઈ જતા

બને બાળકો સાથે જ હોય બ્રાહ્મણને ત્યાં
તુનસીના ક્યારે પશુ ગારો રમના મજે, અને કુલા
રને ત્યાં તો મનક આખાના માટલાં ધકાય એટલે
ત્યાં તો સજન કરવાનાળી ટાઢીમેળ માટી ખેલવા
મજે

એક દિવસે બને બહેનપણી નદીએ નહાવા
ગઈ કુલારણુ માના સ લાને છેડો બ્રાહ્મણના દીક
રાએ ઝાલ્યો એની એ છોડાતી શખી નહી

બ્રાહ્મણ માના સાગુને કુ સા બાળ વળગ્યો.
એથી મા એને અળગો કરી સકી નહી

આમ બાળો પશુ નદીએ રાગે જ આવ્યાં

માતાઓએ ગાંસડાએક લુગડા એક છીપર
ઉપર મૂક્યા અને બહેનો પાણીમાં પનાળ્યા, અને

વાતોએ વળગી લાગ જોઈને બાળકો છાતી સમાણ
પાણીમાં કાઢે રમવા લાગ્યા

કુલારબાળ લપરચો, જઈ પડ્યો જી
પાણીમાં બ્રાહ્મણમાળ કાઢના મારે ચીસ પાડી પાળ
ખામકયો

ચીસથી માતાઓ જોઈ રહી બને દોડી
બાળકોને પાણીમાંથી બહાર કાઢ્યા એવ પાણી પી
ગયા હતા પશુ કુલારનો બાળક છેલ્લો શ્વાસ ધૂટતો
હતો

પગ પકડી જોધા કપાં, પાણી નીકળ્યું
જોળામાં સુરાડયા, તારે કુલારના બાળકે બ્રાહ્મણ
માતાના બાળામાં સૂતાં સૂતાં કાયમની આંખ મીચી

ધાકતી છાતીએ બ્રાહ્મણી અર્ધમેલાન
અસથામાં કુલારણુને કહી રહી “બહેન આને
પસમું લાગુ”

ત્યારે કુલારણુ કહેતી હતી “જો બહેન આ
તો હમણા હસ્યો ! ખસ મારો વઢાલો એ આ
સાફ ચતુ લે જો એ તો ધાવવા સગરો બેચે છે
ખમર છે ? હવે તો એ પાંચ વર્ષના થયો ધવરા
બ્યો હોત તો તે હી ન ધવરાવત ?”

“અરે અરે !” બ્રાહ્મણ બાપ કહે
“બહેન, તેને શુ થયું છે ?”

“જો તો ખરી આ તારો છોકરો...”

“હે હે ... !” કહી કુલારણુ પોતાના
બાળકના જઈ દેહ તરફ તાકી રહી

“મયો... ખરાસ ...”

એવ શબ્દો બને માતાઓના મુખેથી એક
સાથે નીકળ્યા

પણ કુલાર આંની આંખો તો પોતના
જોળામાં ખનવા લાગેલા બ્રાહ્મણમાળને જોઈને
આંસુને પાછા જોનારી બોલાતી ખૂણમાં સતાતી
રહી હતી

ત્યારે બ્રાહ્મણીની આંખની ધારાએ મૂલ્ય
પામેલા કુલારબાળ પર આંસુના અભિષેક આર્પા

હતી.

ગામના લોકો ભેગા થઇ ગયા.

હાહાકાર મચી ગયો હતો.

...અને સમય વહેતો થયો. કુંભારનો પુત્ર તણુયો તેની ઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. પેલી નદીના પ્રવાહની જેમ જ તો !

હવે તો ગામના લોકો અને ગોરમા'રાજ ગોરાણીને કહેતા : “ આ છોકરાને કુંભારણુને ત્યાં હેળવવો નહિ. ”

મા'રાજે તો પોતાની પત્નીને ધમકાવી અને એકાંતમાં ચોખ્ખું કહ્યું કે “ જો કુંભારણુને ત્યાં પુત્રને જવા દેવામાં આવશે તો બાળક કાષ્ઠક દિવસ પોતાનો નહિ રહે. અરે ! ભરખાઇ જશે. ”

ઠાકી કુંભારજી લોક-ચર્ચા સાંભળી ધીમે ધીમે ગોરમા'રાજનું ફળિયું છોડી ગઇ. બાળક વધવા લાગ્યો. એકનો અટુનો તાડની જેમ ! પરંતુ કપારેક ટગર ટગર કુંભાર માતાને જોઇ રહેતો.

બાળકના ઉપનયન સંસ્કાર થયા. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને પછી તો મહારિદ્વાલયમાં આગળ અભ્યાસ માટે એ શહેરમાં ગયો.

જ્યારે જ્યારે રમઓ હોય ત્યારે શેરીએથી નીકળતો કુમાર, અને વર્ષોના વહાણાં વાયા પછીનો યુવાન ચોરી છૂપીથી કુંભારમાને જોઈ રહેતો. ભૂત-કાળના કંઈક પ્રસંગોને યાદ કરી સ્તન્ન થઇ જતો. તેની વિદ્યા આ વાતના કાયડા ઉકેલવા વહારે ધાતી નહિ. તે દિ' એને જમવાનું ભાવતું નહિ. એ આંખો-માની આંખો, મેંઝા સાડ્યો અને તેદીના હોળેલાં વાળ, આજે વિખાઇને ઊડતા ‘વાળ’ વચ્ચે પોતાના માનસપટનાં વહેતાં નીરને એ તાજ કરવા મથી મથી ચાકતો. નિંદ એને હરામ થતી.

માતાને પણ તે દિ' સુવાનું કે કામ કરવાનું ગોઠવું નહિ.

ચાકડો ફેરવતાં ઉદાસ કુંભારલકતાના મુખ સામે જોઈ જોઈ ઠાકી પત્ની ઘણી વખત...આજ

પંદર...પંદર વર્ષથી એક ને એક વાત કહેતી આવતી. હતી. કે :

“ વિદ્યાસ રાખો. એક દિવસ જરૂર ઇશ્વર આપણને દીકરો પાછો દેશે. ”

આજ આજ એક મા ખડકીની તરડમાંથી પોતાના જીવાનજોષ છોકરાને જોઈ રહી છે.

એ માતા છે કુંભારણુ.

છોકરો છે અજાણનો.

જાનું જાનું મા જુએ છે, દીકરાના લગ્ન થાય છે. જન જીવવાની તૈયારી ચલે છે.

હરખધેલા જનૈયા ભાતમાતનાં વસ્ત્રોથી સજ્જ થઇ મહાત્મે છે.

વરરાજે પોતાનું ‘કો'ક’ જોવાયું હોય તેમ ગાને છે. સર્ગાં છે. જ્ઞાલાં છે- મિત્રો છે- મા છે બાપ છે- પણ “કો'ક” નથી. એ ‘કો'ક’ ને ગોતવા આંખો ફેરવે છે. હૈય સુનું છે. પણ મુખે ખંભાતી તાળાં જડ્યાં છે. સમાજે જડ્યાં હશેને તાળાં ?

વરરાજે જન જોડી પરણવા ગયા. માનાએ ખડકીની તરડમાંથી વરના વેશમાં સજ્જ થયેલા પોતાના લાડલા પુત્રને નીરખ્યો, અને હસી પડી.

જન પરણીને પાધરમાં આવી. પાંચમા પૂજાતા વિદ્વાન ગણાતા પોતાના ગોરનો એકનો એક દીકરો લણેરો ગણેલો પુત્ર પરણીને ઘેર આવી રહ્યો છે.

ગામ ભમટયું છે. વાજાં વાગે છે. સાગમટે સૌ નોતરે અને વગર નોતરે સામૈયામાં સામેલ થયા છે.

કુંભારણુનાઈ વીથ વીથ વર્ષોથી રિસરાણી એ શે યાદ આવે હવે !

ફરી ખડકીની તરડમાંથી મેલાધેલાં લુગડે લટર લટર લટૂરિયે માએ પોતાનું મુખ સંતાડી, તડ સોસ-રવી નજર નાખવા ખડકીના ખરખચડા કમાડ સાથે કપાળને ચોંટાડી બહાર નજર નાખવા આંખોને પહોળી થવા કહ્યું.

આગળ અમીલ શુભાગ ઊઠ્યા. ધૃમ્મંગ... ધૃમ્મંગ... ધૃમ્મંગ... દોલ ધડકકયા અને કુંભારની ખડકીથી થોડેક દૂર બ્રાહ્મણની શેરીનો વળાંક હતો.

કાના હાથ ઉપર કુંભારની ખડકી હતી. જમણા હાથ ઉપર વળીને સાજન માજન થોડા ડગના ચાસે એટલે બ્રાહ્મણની ખડકી આવે ત્યાં માતાએ વરથોડિયાને વધાવવા થાળી ભરી શણગાર સજી હરખધેલી વાટ ભેટી જોતી છે.

દોલની દાડીએ દાડીએ એનું હેયું ધબકે છે. તડમાંથી નજર નાધનાર મા'ના અનોધા હેત.

ભણેલ ગણેલ વિદાન વરરામને વાચા આવી. એ બોલ્યો. “બસ, મારી માનું ઘર આવી ગયું” કહીને એણે ખડકી તરફ પગ ઊભાડ્યા.

તડ હતી તેમાંથી માએ અર્ધાઆરણાં ખોલ્યાં કન્યા વાસોવાસ એ બાજુ વળી અને અર્ધ ઉભા-

ડેલી ખડકીને આખી પુત્રના હાથે ધક્કો મારી ઉઠાડી નાખી.

કુંભારણુ ગાંડી હતી ? ના, ના.

આજ એ ગાંડી હતી

બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને વીથ વર્ષ પહેલાંનો નદીનો આરો યાદ આવ્યો.

વાસોવાસ દોડીને પોતાના હાથમાં સગળ કરેલી થાળી એણે કુંભારમાનાના હાથમાં મૂકી દીધી

કુંભારણે બ્રાહ્મણના પુત્રને વધાવ્યો.

વરથોડિયા માને પગે લાગ્યા.

ત્યારે બ્રાહ્મણ માતા બોલી :

“એટા સાચી મા તારી એ જ છે.”

અને કુંભારમાતા પતિ તરફ ફરી બોલી.

“ભગત ! મારા વદાલાએ આપણને દીકરો પાછો દીધો”

દ્રૌપદીના આર્તનાદ

પાંચ પતિઓ અને વડિલી વચ્ચે થતા વચ્ચા-હરણથી દ્રૌપદીના અંતરમાંથી કેવો આર્તનાદ ઊઠ્યો હશે તેનું નિશઃ વર્ણન સીદ્ધાલીના રામનયજી કવિ-યાએ કરેલું છે, તેમાંથી થોડું અને આપું છે.

રામત ચૌપડ હાજરી, હે ધીક વાર હજાર; ધણુ સોપી લોંઠા ધકે, ધરમરાજ પિકાર. વેધ્યો મચ્છ જિણુવાર; માણુ દુભેધન મેટિયો; ખેચે કચ હણુ ખાર, ચા પારથ બેઠો ધકાં.

ફૂટ અરિ દે રસ, ઉઠ મહાભટ ઉઠ અખ; ફૂટ ગ્રહ છે કેસ, ફૂટ વૃકોદર દેખ રે.

ભવ તું જાણે ભવ, વેધ્યો મચ્છ જિણુવારો દેવ દેવ સહદેવ, બેલ કરે તું આ વખત

હે તું બાકી હેક, કર પાણુપ ધર મૂંછ કર; દૂભ સામો દેખ, કાયર મત હોબો નકુળ.

પતિ ગાંધવ હે પાંચ, ધરતાં પગ ધ્રુવે ધરા; આવે લાજ ન આંચ, ધર નખસૂં કચરે ધવલ

પાંડવ જણિયા પાંચ, જિઠણુ પેટ તારો જનમ, જિવત નાવે લાજ, કૈરવ કચ ખેંચે કરણ. અણુબહેતી બહે આજ, હુંછ ન આગે હોણુરી; કૈરવ કરે અજ, આજ પિતામહ ઇખતા બ્યાસ બગાડ્યો વચ, કૈરવ નિપત્યા જિણુકુળ, અસદ્વી હોતા અશ, શરત ન લેતા શામળા! સાસુ મંત્રજ સાજ, પુત્ર જણા જે પારકા, જ્યારી પારખ આજ, સાત્તી ધકાં અશશામળા! પૂત સાંસરે પાચ, પાચું ઇ મુને સોપિયા, જિણુ કુળરી આ બચ, શરમ કેવાની શામળા! ગંગા મછગંધાહ, કુણુ જાઈ બ્યાહી કડે, ઘર કુળ એ ધધાહ, શરમ કેવાની શામળા! કહો પિતા હો કોણુ, માત ગરલ કુણુ મિલિયે; દેખે બેઠો દ્રોણ, ચો કિં અચરજ શામળા! લીધમ માત અલાવ, માન ગંગ દીકર મને, સો પખહીણુ સમાવ, સેવટ સિટગ્યો શામળા!

હિંદી આદિકાલીન વીર-કાવ્યમાં નારી

શ્રીમતી જયોતિ દી. ગાંધી

જેમ જીવનમાં તેમ કવનમાં, સ્ત્રી ક્યારેક આંતરિક ઓજથી ઝળકળતી કવ્યાણ્વીરૂપે પૂજાઈ છે તો ક્યારેક માત્ર પુરુષનું મન-રંજન કરનારી દ્વીંગથી રૂપે રમાડાઈ છે. કય રેક વળી રસરસ સાંસ્કૃતિક વાનાવરણમાં બંનેનું સમતોલપણું સધાતા સત્વચ્છીવ ગૌરવના તેજે મઢાઈ છે.

હિન્દી કાવ્યના શ્રીગણેશ મંડાવા તે કાળે ક્રમશઃ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનો વારસો તેની સામે હતો. ભાષા, શૈલી અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ભણે તેનું બાહ્ય કલેર પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું ઝણી હોય પણ તેનો આત્મા સંસ્કૃત-સાહિત્યના ભાવ-પદ્ધતી અનુપ્રાણિત છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં સ્ત્રીએ પારિવારિક ભૂમિકામાં ભજવેલો ભાગ મુખ્ય રહ્યો. ત્યાં સમર્પણશીલ, સહનશીલ અને સ્નેહમયી માતા તથા કુલીન ગૃહિણીનો આદર્શ સ્ત્રી તથા સાહિત્યને સજાવે છે. સમય જતાં તેમાં ઋતિશૃંગારિતાની મર્યાદા આવી ગઈ. સ્ત્રીના અંગ-ઉપાગોના રચૂવ, માસલ અને કામુક ચિત્રણે શરૂ થઈ ગયાં. પ્રાકૃતમાંયે આ પ્રવૃત્તિને તો વેગ મળ્યો જ પણ તદુપરાંત તેમાં ધાર્મિક સૂર મુખ્ય હોવાને કાણે સ્ત્રીની ઉપેક્ષા પણ થઈ. સ્ત્રી પ્રયે જુગુપ્સા જન્મારવાના આદ્ય થી જૈન-ધર્મ-પ્રવર્તકોએ તેના શરીરનું અત્યંત હલકું વર્ણન પણ કર્યું છે.

નો રક્ષાસિસુ ગિજુઝેલ ગંડવચ્છાસુ
અરુગચિત્તાસુ ।
ભઓ પુરિસં પડોલિત્તા ખેલનિત જહા
વ દાસેહિં ॥
—ઉત્તરધ્વન સત્ર.

અપભ્રંશને આગણે શૃંગારની સાથે વીરરસના છાંટણા પણ નારીને ભીંજવી ગયા. “ભલ્લા હુઆ જો મારિઆ બહિણી માહરા કંતુ” કહી રણધેલા

રાજવીની શુરાતનતાને બિરદાવનારી વીરાંગના થે છે અને—

જે મહુ દિણ્યા દિઅહડા દહયો પયસંતેણુ
તાણુગણુતિએ અંગુલિઉં ઉજ્જરિયાઉ નહેણુ
—હેમચન્દ્રાચાર્ય

વિરહની વેદનાને વ્યક્ત કરનારી પ્રમદાના આસુ પણ છે. જૈન “દ્વાશુ” અને “રાસ” કાવ્યોમાં રૂપે રસેલી રમણીના પ્રણયમત્ત રંગ અને દેહની નમણી નાળ્યુક્તા જ નિરુપાવા લાગી. અલબત્ત કથાઓના અંતમાં શૃંગારનું પર્વવસાન શાન્તરસમાં જ થતું પણ જૈન-ધર્મના જપનો પ્રભાવ દર્શાવવા શક્ય એટલા માદક અને રસિક વર્ણનો રચાતાં. નખશિખ-રૂપવર્ણનો અને ખારહમાસાના ઋતુચિત્રણો આકર્ષક પણ પરંપરિત હતા જેમ કે—

સરલ તરલ ભુપવલ્લરિય સિંહણ પીય ઘણુ તુગ ।
ઉદરદેસિ લંકાડલિય સોહડ તિવલ તરંગુ ।
—નેમિનાથ દ્વાશુ

સ્ત્રીના સત્ અને અસત્ બંને રૂપ મળે છે. સ્વક્રીયા અને પરક્રીયા નાયિકાના ભેદ પણ શરૂ થયા અને વેશ્યાના વિલાસો પણ. કાલસમ્મરની પત્તી કનકમાલાનો પલુમ્ન પર અનુરાગ જોઈ કાલસમ્મર સ્ત્રીની દુષ્ટતાથી દુભાઈને કહે છે—

“નીચી બુદ્ધિ તિમ્બ રમ્બુ નિહરંઈ
ઉત્તિમુ છોડિ નીચ સંગહ” -પ્રદ્યુમ્નચરિત

આમ સૌના શૃંગારી સ્વરૂપના ક્રમિક વિકાસમાં જ સોનો સહયોગ રહ્યો. કયાંય બાવોની વિવિધતા અતં જળીરતા કે શક્તિ અને શીલનો સમાદર નથી. અને આ પરંપરામાં હિન્દી વીરકાવ્યમાં કામ વાસનાના કામણ ઘેળતી કામિનીઓ વિદરવા લાગી. એ જમાનો વીરતા અને વિલાસનો હતો. પુલ્ક અને પ્રેમ એ જીવન-દાનના મુખ્ય ચાલકો

હતા. વીરતા-પ્રદર્શની પ્રેરણાના મૂળમાં પણ ઘણી-
વાર સ્ત્રીઓ જ રહેતી તેથી અરણી સાહિત્યમાં
વીરોની વી તા રણવાદે અને તાણીવાસે અને જગ્યાએ
દર્શનીય હતી પરિણામે આ યુગની નાથી પણ કવિ-
તામાં વીરતાના કસુબી અને શૃંગારના વાસ તો રંગે
રંગારેથી જોવા મળે છે

(૧) વીરંગના - પુત્રને હસના હસતા સમરા-
જ્યમાં મોડની પોતાની કૂખ દીવાવતી આલ્હા અને
ઉદલની મા જુઓ કે વીરગતિ-પ્રાપ્ત પતિ પાછળ સતી
થવામાં ધન્યતા માનતી ગરવી રાજરાણી જુઓ બનેનું
અત્મ-વિચારન અદ્ભુત છે દીકરો ત્યારે જ લાયક
ગણાય કે જ્યારે તે પિતાના પ્રતિપક્ષીને પરાજિત કરી
વેર વાળે પુત્રને પ્રેરણા પાતી આદર્શની મા કહે છે-

કળહું લાયક લડકા હૈ રહે
માડો તિહૈ બાપકો દાવ -આલ્હા

અને ખુમાણ રાસોમાં પણ, માનુસની સાર્થકતા
ત્યારે જ ગણતી કે જ્યારે તે પ્રતાપી પુત્રને જન્મ
આપતી-

માઇ એણુ પુરા જણુ, જેહા રણુ પ્રતાપ
અકબર સૂતો ઔઝકે જાણુ સિરાણે સાપ
—ખુમાણ રાસો.

વિસલદેવરાસોમાં “બરિસ અદારહ છી જીએ
આગે જીવનકો મિહાર” કહીને “સુર મરન મગની”
નો આદર્શ પ્રસ્થાપિત થયો છે છતાંયે, પતિના
આયુષ્યની આ અસ્થિરતા રજપૂતાણીને ભગબીત
નહેતી કરી શકતી. સુખ અને દુખ બંનેમાં પતિની
સાથે રહી પતિવ્રતાનું પાલન કરતી કર્તવ્યનિષ્ઠ
પત્નીના આદર્શ જુઓ-

હમ સુખમ દુખ બાટન સમશ્ય
હમ સુગરબામ છડે ન સશ્ય
હમ ભુખ-પચ સ અગ હૈ દેવ
હમ સર સમાન પતિ હસ સેવ

—પૃથ્વીરાજ રાસો.

આવી સહયર્મિણી માત્ર જીવતા જ નહીં પણ મુદ્દતા
લડતા લડતાં સ્વર્ગે સિધાવેલા પતિની, મરતાં પણ

સહગામિની બને છે જોડરની જવાબમાં હોયે હોયે
અંધવાવતી અને પતિ-પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતી નાથીને
આ થી પૃથ્વીરાજ રાસોમાં જોઈએ—

પૂરન સકલ વિલાસ રસ, સરસ પુત્ર ફલ ખાનિ
અન્ત હોઈ સહગામિની નેહ નારિકો મનિ

વિસલદેવરાસોની રાજમતી તો પતિને “કાર્યુ
મત્રી” બની પ્રભવ પુરુષાર્થ ભણી પ્રેરે છે મિથ્યા
ખિમાનના મદમાં મહાવતો વિસલદેવ રાજમતીને કહે
છે કે- “મો સરીખા નહિ ઉર ભુઆલ” ત્યારે રાજ
મતી એની આંખ ઉઘાડી નાખે છે-

“ગરણિ ન જોડો હો સાભર્યા રાવ
તો સરીખા ધણા ઔર ભુવાલ
હક ઉડીસાકો ધણી ..” “વિસલદેવરાસો”

અને મહેણુ મારે છે કે તમારે ત્યાં મીઠાની ખાણ છે
પણ એને ત્યાં તો રતનની ! અને પત્નીના વગરથી
વીધાવેલા રાજ—

“દવકા દા ધા કુ પ હી મેલહુ
જીભકા દા ધા ન પા રુ ર ઈ”

કહીને ઓરિસ્સા જવા નીચારી કરે છે ત્યારે દુખ
અને પથાતાપથી રાણી એને જતાં દોડવા સમર્થવે
છે-વિનવે છે-

હૂ ખિરાસી રાજત ભઇ કીયકે દોસ
પગી પાણુહિસ્તકે કિસકે રાષ
કી ડી ઉપર કટ કી કિસી !

સીની શક્તિ અને તેજના આ ઐતિહાસિક
સત્તાધરણોનો જીરવ પ્રભાવ સાંને મહાન બનાવે છે,
છતાં જીવન અને સાહિયનો મૂળ રસ શૃંગાર હતો
એમ કહીએ તો અશિષ્ટાક્રિત નહીં થાય રાજરણા
નનું ડિગળ સાહિત્ય તો રજપૂતાણીના ગોત્ર-આનંદી
ગૂંજનું હતું, પણ એ રમુચીઓના રણથી રાના
ધોગા ગર્જનો બહુ જલદી થયો જ્યાં અને કામિ
નીઓના કકણ-કિંડિણીના કોલાહલે કાનમાં ધાક ધાકી
દીધી.

(૨) શ્રીગારસમાં નારીઃ વીરગાથાકાવમાં સ્ત્રી
ભોગ-વિલાસ અને વાસના-તૃપ્તિનું સાધન ગણાતી.
તેથી સ્ત્રીના શ્રીગારાત્મક શબ્દ ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં
પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે વયઃસંધિ, નખશિખ
અને ઋતુવર્ણનના પ્રસંગોની રચના થઈ છે.

પૃથ્વીરાજરાસોમાં શૈશવની ઝવડને છોડતી
અને યૌવનના અણસારને આવકારતી શશિવૃતાનું
વર્ણન જોઈએ:

પત્તા પુરાતન ઝરિણુ, પત્તા અંકુરિય ઉઠે તુછ
જયેાં સોસર ઉત્તારિય, અઢિય તૈ સમ કિસે રકુજ
એમાં જ વયઃસંધિનું પદ્ધતીનું ચિત્ર જોઈએ-

મન હં કલા સસિમાન કલા, સોલસો બલિય
બાલ પૈસ સસિતા સમીપ, અંમિત રસ પિત્તાય

અને આવી કિથોરીઓ માટે સુરતિયાની
શોધમાં નીકળેલો પિતા પણ કામદેવ જેવો રૂપાળો
પતિ જ ઝળે છે રૂપાસકિતની આ તે કેવી બને કટલી
બધી ઘેલછા ?—

“કામ કિથૌ પ્રિથિરાજ, લેદ કરિ ના લહે”
પરપરિત ઉપમાનોથી શોખનું સયુક્તાનું નખશિખ
વર્ણન—

કુંજર ઉપ્પર સિંધ, સિંધ ઉપ્પર દોપ પવ્વય
પવ્વય ઉપ્પર ભૂગ. મૃગ ઉપ્પર સચિ સુહમય
સસિ ઉપ્પર ઇક કીર, કીર ઉપ્પર મૃગ દિટકો
મૃગ ઉપ્પર કોદંડ સંઘ કંદમ વાડો
અહિ મચૂર મહિ ઉપ્પર હીર સરસ હેમન જરયો
સુર ભુવન. છંડિ કવિ અંદ — કહિ,
તિહિ ઘે. પૈ રાજન, પરયૌ

ઉપાના પદ્યખંડમાં નિતંબ, કટિ પ્રદેશ અને અન્ય
અવયવોનું રૂપકારિથયોક્તિ દ્વારા આકર્ષક વર્ણન
કરાયું છે. અને આ રૂપ-વર્ણન સાથે એક નાનું
એવું ભાવ-સોદર્યનું ચિત્ર પણ જોઈએ, જે કે એનાં
ઉંડાણ નથી પણ મનોહરિતા છે— પ્રિય-સમાગમના
પ્રથમ પ્રસંગે નવોઢાનું લજ્જા અને સંકોચથી શોખનું
શરીરજાણે મંદ મંદ સમીર લહેરોથી ડોલતી લતા ન
હોય એવું લાગે છે.

હલ હલૈ લતા કછુ મંદ વાય,
નવ વધુ કેલિ લય કંપ પાય।
ઉપમા ઉર કવિ કડીય તાંમ,
જીવન તરંગ અંગિર કાંમ॥

x x x x x

ઈંછિની દંબિ લજ્જા રહજ, કિતક સકિત કવિય વચન
સંયોગ શ્રીગારનું એક ચિત્ર જોઈએ. સખી
વંદ્યી વીંટવાયેલી શશિવૃતાને મિલનાનુર રાજાએ એવી
રીતે પકડી કે જાણે કોઈ મત ગજરાજી કંચનલતાને ન
પકડી હોય!

“માનોકિ લતા કંચન લહરી, મત ભીર ગજરાજ
ગહિ” અને સંયુક્તાને પરણવા નીકળેલો પૃથ્વીરાજ
જ્યારે બધી રાણીઓ પાસે જવાની રજા માગે છે
ત્યારે ઋતુઓનો વિવિધ વૈભવ બતાવતી રાણીઓ
તેને રોકી રાખે છે ઋતુગજ વસંતનો વિલાસ કમને
પ્રતીત કરતો હોય ત્યારે પતિનું ગમન કેને ગમે?

દિન દિન અવધિ જીવળાન ઘટય,

કન વસંત ન ગમ કરહુ

જેવાની ખૂબી તો એ છે કે દિવસે દિવસે યૌવનના
પૂર ઓસરતા જાય છે માટે પતિને ન જવાનું કેહે-
વામાં થયેરને કેટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે?

અને સેદરે વીસદેવરાસોમાં ગજમતીનો સહજ
સ્વાભાવિક અને માર્મિક વિલાપ જોઈએ. ગજમતીના
ચિરહ-ફાળને પૂરી માંગી અને સરથ ઈથી નિરૂપા-
માં નરપતિ નાસ્તની ભાગ્યિતરુની કુશલતા પ્રશંસ-
નીય છે.

રિસાયેલા ગાગને જતો જોઇ રણી નિસાસો
નાજે છે.

મૃગ રે ચરંતા મોહિ જમ,

સખી અંયલિ બાંધિ ઉ નાહિ

કિંઉ જઈ ?

“હે સખી સાડવાને છોડે કાંઈ પતિને બાધી રખાય?” અને
પતિ ગયા પછી વિયોગમાં ઝૂરી રાણીના વિલાપને નાર-

અનુ ૫૪ ૫૪૪]

આપા દાનાના ચલાળા જામની બજારમાં સાંજ ટાલે થંકરના પોટિયા જેવા બળદ એડેલ ને જુવાર હમકતું ભરેલ ગાડું હાંકતો એક જુવાન જાય છે. પાસકારાનો પહેલો ચોન્સો ને પાસામંધી કેડિયું પહેરેલ છે માથે લીલી ચોકડી ભાત્યની પાથડી એણે બાંધી છે ભજદો ઘરભણી આવના હોવાથી જણે દોરતા હોય એમ લાગે છે.

બજારને એટલે ભેઠેલા પાંચેક નવરા માણસો આ જુવાન તરફ નજરું મારી વાતે વળગ્યા. ગાડા-વાળા જુગાનને આડું અવળું જેવાની ટેવ નથી, પણ એટલે બેસીને વાતો કરનારઓના ઘઠે કાને પડે છે :

“એલા વરસ કેવું?”

મીજે કહે: “બાર આના જેવું.”

તો કહે: “વરસની તો જવા ભગતને સરખાઈ છે.”

તો કહે: “કેમ! એના ખેતરમાં શે વધુ વરસ્યો છે?”

તો કહે: “વરસાદ તો બધી સીમમાં સરખો છે. પણ જવા ભગતની ખેડવ ઊંડી છે. એને તો બમણો પેદાશ. એક જમીનની અને બીજી જગ્યાની.”

તો કહે: “કેમ! આપા દાનાનું ખેતર જાણે ભગતે વાવવા રાખ્યું છે?”

“એલા બજારે બેસીને આવી વાનું ન થાય.” એક જણ માણ ધાલવા માંડ્યો.

“હવે ક્યાં ખેટી છે? ક્યાંની!”

ત્યાં મીજે કહે: “ભગતાણી આપા દાનાની જગ્યામાં ટેવ (સેવા) કરવા જાય છે જગ્યાના બાવા સાધુ મલકને ધૂરે, તો મૂળીભાઈ પોતાને પેટે મીઠું ફળ લેવાને બહાને બાવા સાધુને બ ખેરે છે.”

આ વાતો જુવાન ગાડાખેડુને સંભળાવવા જ થતી હતી. ગાડાખેડુ જુવાનનું નામ જાણે કંકર.

એની ઘરવાળી નહેરવી મૂળીભાઈ સંત દાનાભગતની જગ્યામાં સેવા કરવા જતી, એટલે આ લોકો આવી હલકટ ઠેકડી કરતા હતા. જાણે આ દોષ કાનોકાન સાંભળી.

જુવાન ધૂંવાડું વાળે જાયો. ઘણીક તો એમ થયું કે ગાડાનું આડું ખેંચી આ બધાને ફટકારવા જ માંડું. પણ અનાજ ભરેલા ગાડામાંથી આડું ખેંચાય તેમ નહતું. વળી મનમાં થયું કે વખતે ઘરનો રૂપિયો જ ખોટો હશે તો!

ચલાળાના લુહાણા મકન કંકરથી ચાલેલ મન દાણી અવટક એટલે મકનના ગોપાળ અને ગોપાળના જવા ફક્કર. ગોરાને ગરવા જવા ફક્કર નજીકના જામ મીઠાપુરના ખખખર અટકના લુહાણાની પુત્રી મૂળીભાઈ વરે પરણેલા. મૂળી નાનપણમાં એના માવતર સાથે દાના ભગતની જગ્યામાં આવતી. લુહાણા કુળો સિંધ અને પંજાબમાંથી એવા આગરા સ્વરૂપ સાથે સીરાજે ઊતર્યા છે. એમાં નાનકડી મૂળીનું રૂપ અપરૂપ હતું. એના માવતર જગ્યામાં સેવા કરતાં ત્યારે આ મૂળી આપા દાનાના ખોળામાં જઈ ચડતી, ને કાઠીથી બાલીમાં રાધાકૃષ્ણના પદ ગાતી. ત્યારે આપા દાનો કહેતા કે “ધન્ય દીકરી તારા ગજાની મીઠપને. તું તો મીરાં વઈશ કે કાણ?”

માવતરના અતિ આગ્રહને લઈ સંત દાને ભગતે મૂળીભાઈને કંઠી બાંધી. ટલે પરણ્યા પછી મૂળીભાઈ પોતાના ઘરનું કામકાજ પરવારી જગ્યામાં મૂડિયાની સેવા ચાકરી કરતાં ગાયોનાં છાણ વાસી કરતાં, અને જગ્યામાંથી અનાજ પોતાને ઘેર લાવી, દળીને ઘરનો આડો ખોળો લોટ એમાં ભિજવી જગ્યામાં દઈ આવતાં. પોતાનો ચપટી લોટ સાધુ મૂડિયાને મુખે જતો જણી સતોષ અનુભવતા.

વાર તહેવારે કે ઉત્સવ પ્રસંગે મૂળીભાઈ ભજનો ગાતાં, ને પોતાને ઘેર વડેલી શંતે થંટી ફેર-

વતાં રામગરી અને પરભાતી એવી હલકથી ગાતાં કે અડોથ પડોશ નીટ્ટા ત્યાગી પરભાતિયાં સાંભળતાં ને કહેતાં કે : “ વાહ, દાના બાપુ મૂળીખાઇને મીરાંબાઈ કહે છે તે ખોટું નથી. ”

જીવે ઠક્કર સીધા સાદા ને ભલા ભોળા આદમી હતા. પોતાની ઘરનાર સંતસેવામાં જતી એનું એને દુઃખ નહતું. પણ એમ માનતા કે લુગાણી સદ્-કર્મનું ભથ્થું કમાય છે, એનો હું પણ ભાગીદાર છું.

ગામના ઈર્ષાળુ માણસોને આ સંદેહ માતાની ગોરણી જેવી મૂળીખાઇ આપાના ખૂંટકા જેવા બાવા સાધુમાં હરે ફરે ઈ કેમ ગમે ?

લુહાણા સ્વભાવે કડક હોય છે. અને કોઈ વટદાર પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીના હલકા ચારિત્રની વાત સહન કરી શકે જ નહિ. જીવે ભગતે પેલા વાનો કરનારાઓની સામું પણ ન જોયું. કાંઈ બોલ્યા બાઝ્યા નહિ. ઘેર આવી અનાજ ભરેલું ગાડું ફળિયામાં છોડ્યું. બળદ ગમાણે બાંધ્યા. મૂળીખાઈએ બળદને ખાણ નીપું ને ભગતના હાથપગ ધોવા પાણી હાજર કર્યું.

ત્યાં તો જીવા ઠક્કરે આગા કરી કે : “ ભંડારી ! બે રૂપિયા લાવો. ” સંસારી સાધુ ભક્તો પોતાની સ્ત્રીને ભંડાર સાચવનાર તરીકે ગણીને ભંડારી કહે છે.

ભગતનો હુકમ થતાં મૂળીખાઈએ ઘરમાંથી બે રૂપિયા લાવી ઠક્કરના હાથમાં દીધા, ને ઠક્કર તરત બજારે ગિપડ્યા.

“ ભગત મને પૂછ્યા વિના પાણી પીતા નથી ને આ બે રૂપિયા કેને આપવા હશે ? ” એમ વિચારી ઘરમાં જઈ, વાળુ પીરસી મૂળીખાઈ ધણીની વાટ જતાં બેઠા.

ત્યાં તો જીવે ભગતે ફળિયાના ખાટવા ઉપર બેસીને હાકલ કરી કે :

“ ભગતાણી ! પિત્તળનું છાલિયું પાણી ભરીને લાવો. ” મૂળીખાઈએ પાણી છઠ્ઠકનું છાલિયું જીવા ઠક્કરના હાથમાં દીધું, પણ વરતી ગયાં કે “ આજ ભગતના ચહેરામાં ફેર છે. મારા ઉપર રોધ જણાય છે. કોઈએ કાન ભલેવાં હશે ? ”

જીવે ભગતે થોડુંક પાણી છાલિયામાંથી ઠલવી ખીસામાંથી અઢીક રૂપિયાભારનો અઢીલુનો ગાંગડો હાથમાં લીધો, તાજે જ બે રૂપિયા દઇને લઈ આવેલ. પછી બીજા ખીસામાંથી મોરઝરના લુહારની ઘડેલ લાંકડાં વાંતરી નાખે એવી પાણીદાર ને ઝગારા મારતી સૂઝીથી અઢીલુ વાંતરી ને છાલિયામાં નાંખી થોડીવાર ગળવા દીધું. પછી ગાડાના ઘોંસરામાંથી સાંભેલ કાઢી છાલિયામાં અઢીલુ ઘૂંટ્યું. બાજરાની રાખ જેવો રેડિયો કસુંબો છાલિયામાં થયો.

મૂળીખાઈ ટગર ટગર નીરખી રહ્યાં છે. હદ-યમાં રાધાકૃષ્ણના જાપ ચાલી રહ્યાં છે. મૂળીખાઈને થયું કે ભગતને શું કરવું હશે ? પોતે ઠક્કરનો સ્વભાવ જાણતાં હતાં કે તીખો છે. પણ જો રીસ પડેય ઉપર ઉપારી કસુંબાનું છાલિયું મોઢે માંડશે તો એને હોઠે અડધા પહેલાં જ હું ઝડપીને પી જાઉં એમ મૂળીખાઈ વિચારે છે.

ત્યાં તો જીવે ઠક્કર કહે : “ લુવાણી ! આટલું અઢીલુ પી જાઓ. ”

મૂળીખાઈને એટલું જ જોઈતું હતું કે ભગત પોતાને મોઢે ન માડે. પોતાના ચિત્તમાં થકારો ય ન થયો. એમ પણ ન પૂછ્યું કે “ મારો અપરાધ શું ? ” અને ધણીના હાથમાંથી સાકરનું શરબત લેયે એમ કસુંબાનું છાલિયું મૂળીખાઈ ભીભા ભીભા જ ઘટ-ઘટ ઘટ પી ગયાં.

વળી જીવે ઠક્કર કહે : “ તેલનો કુડલો લાવો. ” મૂળીખાઈએ તેલનો કુડલો હાજર કર્યો. એમાંથી ઠક્કરે છાલિયું કઠોકઠ ભરી મૂળીખાઈને કહ્યું : “ ભેળા-ભેળ આ પણ પી જાઓ. ”

મૂળીખાઈ ત્રણ પળી જેટલું તેલ અઢીલુ ઉપર ચલક ચલક કરતાં પી ગયાં. અઢીલુ પીધા પછી તેલ પીવામાં આવે તો લાખ ઉપાયે અઢીલુનું ઝેર ગિતરે જ નહિ. રગેરગ થયું જાય.

જીવે ઠક્કર કહે : “ હવે જાઓ, સૂઓ ! ” એટલે મૂળીખાઈ રામદેવ પીરના થાનકવાળી ઓરડીમાં કમાડ ફાંસીને ભાથ ઉપર સૂતાં. અંતરમાં આપોઆપ

ઓહસોહ' ઊપડ્યા. પોતે જીવશે કે મરશે એની આજ-
પંખાળ પણ ન ઊપડી. પોતે નિષ્પાપ ને સાધિલું
ચિત્ત. રસોડામાં રાંધ્યાં ધાન રજીળતાં રહ્યાં.

ઠક્કરે પાઘણાં વિનાના ખાટલામાં ડીઘ લાંબું
કપડું. વિચારું કે હમણાં છુટાણીને અડીસ ચણે,
ઘરડકો ઊપડશે ને મરી જશે. પછી શૈકતાપ માટે
દેવતા કરી, લુગડાના ગોટાથી ઘડીક થેડી આડોથી
પાડોથીને બોલાવીશ. કહીશ કે સમીસાજથી ભગતાણીને
છાતીમાં દુખતું હતું. પણ કોઈને બોલાવવાની ઓછે
ના પાડી, કહે કે 'હું મૂળી, કોઈની ચાકરી ન લઉં.'
કોઈને બોલાવવા દીવા નહિ ને પવકમાં પ્રાણ મેલ્યા.
અરે રે ! એનો સેવા કરવા જ અતાર હતા. ધ
'કોઈની સેવા કરાથી હમે ? એવા ફુટકરશું' ને પછી
ભગતાણીને કુઠમાં દઈ આપ્યું (નાળી દેશું) એવા
એવા વિચાર ઠક્કરના મનમાં ધોળાતા રહ્યા અને
અરધીક રાતના ગજગર ભાંગ્યો.

મૂળીભાઈને અહીં પ્રભુસ્મરણનું રટણ ચાલે
છે. જીવન મરણની કોઈ તમા નથી. મોત આવે તો
વાટ જોઈને ભગવાનનું નામ લે છે. અરધી રાત
લાગતાં અગમા આજસ વિજસ થોડું થયું ને શદ
આપ્યું કે આપા દાનાની જગવાની પથ પાંચી જુવાર
દળવા લાવી છું એ એમને એમ પડી રહેશે. માટે
હાર દળી નાખું. જે થવાનું હશે તે તો નિશ્ચય
થવાનું નથી.

પોતે ઊઠ્યા. જુવારનો ચૂડો લઈને ઘંટીએ
બેઠાં. માંડયા દળવા. હૃદયથી ભજન ઊપડ્યું;

કોઈએ સાળેલ રે, બેની કોઈએ
દેખેલ રે- જોડુળ ગામડાનો ગારડી.

ઠાળી નાગના કરડયા બાયું ઠગ ના ચાતરે,
ઝીણી ઝીણી આવે મુને લહરડી-બાયું

ભજનનો તાર અને ઘટીનો સ્વર એકત્ર
લઈ ગયા. પોતે અડીસ ને અડીસ માથે તેજ પીધાનું
ભુવાઈ ગયું. પરસેવાના રેજાએ છૂટી રહ્યા છે.
અડીસનું ઝેર પરસેવા વાટે નીતરી રહ્યું છે, ને મૂળી-
ભાઈના ભજનોએ તે દી અડોશ પડોચને કોઈ દીવ્ય-
તામાં ખેંચી જઈને અજાણ્યું મારણ આપ્યું.

જીવા ઠક્કરની ફળિયામાં પડ્યા પડ્યા આખ્યું
ફાટી રહી. આ બાઈ મોતના ઘરડકાને બદલે મીઠી
હલકે ગાઈ રહી છે. અડીભાર અડીસથી ન મરી તારે
મરવા જેની પાપી નહિ. પાપ તો મારા દિલમાં પ્રગટ્યું.

ઠક્કરે ઘરનું બારણું ખખડાવ્યું: "ઉધાડો,
બારણું ઉધાડો ભગતાણી !"

પણ મૂળીભાઈને તો લેર લાગી ગઈ છે.
ઠાણ બારણું ઉઘાડે ? કાણ સાંભળે ? જીવે ખંભા
મારીને બારણું ખેડવ્યું, ને દળતાં મૂળીભાઈના પડ્યુંમાં
પાઘડી નાખી પગે લાગવા જાય છે ત્યાં તો મૂળી-
ભાઈનું પ્થાન ગયું કે "મારો ધણી મને હમણાં પગે
લાગશે, એટલે પોતે દળવું બંધ કરી ચડાપ ઊભા
થઈ જીવાના હાથ ગ્રાંધી લીધા. ને રામદે પીરના ધોડા
તરફ જોઈ કહ્યું કે: "ભગત ! પગે લાગો આ બાર
મીજના ધણીને."

જીવે ઠક્કર કહે: "હું તારા બાર મીજના
ધણીને ક્યાં ગોતું ? મને તો કોઈ દરસાનું નથી.
પથ જુલ્યો છું. આ ધોડા તો લુગડાં કે લાકડાના
છે. મારે તો તારા આ પરગટ સતને પગે પગું છે.
સતવાદીનો પજો મારે શીરે પડે તો જ આ મન થય
(સ્થિત) થાયે. ભગતાણી ! મારા જીવને સુખ નથી."

સવાર પડતાં મૂળીભાઈ ને જીવે ઠક્કર આપા
દાના પાસે આપ્યા. મૂળીભાઈ આપા દાના સામે હાથ
જોડીને ઉભા રહ્યા ને અક્કડ જુવાન જીવે ભગતના
ખોળામાં માથું નાખી રોઈ પડ્યો.

"અરે ભણકું જીવા ! મૂળી ! કાણ થયો !
ચડભડકા ?" આપો બોલ્યા.

જીવે કહે: "હા બાપુ, લોકની દાથી હું ડરો
ને મારી ઘરવાળીને અડીસ પાપું. તમારા પરતપે,
તમારી સેવાના ફળે ઈ તો ઊગયી ગઈ, પણ મને હજી
નિરાત નથી. માફી આપો, આપા !"

ભોળિયો ભજન કહે: "ઠક્કર ! માફી માગી
દાખરી, દેવગતવાની. ભણકું મૂળીને પેટમાં જીરડા
કરડતા હશે (નાદકરૂપી જવાત) તો તમુએ કડવાણી
પાઉ દીની, થાને સારો થઈ જો. હું કાણ કરાં ?"

એમ કહી જવા દેકરના મસ્તક ઉપર હાથ ફરતાં જ જવા ભગતને શાંતિ થઈ. પછી પાસે બેઠેલા સંત મંડળ તરફ જઈ આપાએ કહ્યું કે : “ભા ! ભણ્યુ મૂળી તો સાચો સાચ મીરાં થઈ.”

પછી તો ભરજીવાન મૂળીબાઈ મૂળીમા કે મૂળીમાતા કહેવાવા લાગ્યાં. એમ વાત ચાલે છે કે આપા દાનાએ બે જણને જ પરમોદેલાં, (દીક્ષ) એક મૂળીબાઈને અને બીજા ગધઈપુત્રી લાખુને ઉદરે જન્મ ધરેલ ગીગલાને, (સતાધારના સુપ્રસિદ્ધ સંત થયા તે) આ સંબંધે મૂળીમાતા ને આપો ગીગો ભાઈ બહેન થાય. મૂળીમા મોટરોં હતાં.

મૂળીમાતાને એક દી છાણાના મોઢવામાંથી સૂંડો ભરાય એવો ઝાંઝડ એરૂ આભણ્યો. મૂળીમાને હરિશ્ચરણની સમાધિ લગી ગઈ. જીવને વલોપાત જ ન મળે ને ? એટલે ઝોળીમાં નાખીને મૂળીમાને લોકો આપા દાના પાસે લાવી કહેવા લાગ્યા કે :

“બાપુ ! દશ કરો. મુળીમા અતિથિ અભ્યાગતનો આસરો છે. એને જીવડો. ઝેર ચડી રહ્યું છે. આપો દાનો કહે : “ભણ્યુ હું થોડું મંતર જાંતર જણુતો સાં ?”

માણસો કહે : “આપા ! તમે કહ્યોથી માયા તળાવિયાને તો ઉગાર્યો છો ?”

આપો કહે : “ધાની ભણ્યુ આવરેદા હથે, ચાને એરૂ થોડો કરડયો હથે તે ઉગરૂ ગ્યો”.

“આપા ! આપા તમે સમરથ છો. આ મૂળીબાઈ તમારાં આક્રિત છે.”

“બાપ ! સમરથ તો દાકર ભણાય. હું તો ચાનો ટેલવો. થોડો હું પીર સાં ?”

આવી રકઝકમાં મૂળીમાતાને પૂરું થેન ચડી ગયું. સંબંધીઓ મુળીમાના કહેવરને ઘેર લાગ્યા. જીવ પ્રહારપ્રમાં ચડી ગયેલાં. સંબંધીઓને કહેવર પ્રાણ વગરનું લાગ્યું. અંતિમ સંસ્કારની નનામી બાધી. મ્મથાને લઈ ચાલ્યા. એવામાં આપો ગીગો સીમમાંથી ગાયું હાકી સામા મળ્યા, નનામી જોઈ કહે :

“મ્મણ સેતું ગ્યું ? (કોણ મરી ગયું ?)

લોકો કહે : “તમારાં બેન મૂળીબાઈ.”

“ધાને કાણુ થ્યો ?”

“જનાર અણ્યુ”

“લે ભણ્યું ભારે થઈ. માળી બેનનો મોઢો તો જોવા દ્યો ?”

માણસો કહે : “નનામી બજારમાં ન ઊતરે. તમારી બેનનું મોઢું જેવું હોય તો ગોંદરે આવો. ત્યાં શમ વિસામો લેયો.”

ગીગાએ ગાયુંને જગ્યા દીમની ઘેળી ને પોને નનામી સાથે ચાલ્યો. ઝાંપાના ખીલમાં નનામી ઊતરી. કાંધીઓએ ઠાઠકીએ બાંધેલ ચાર નાળિયેર ઝાંપાના પાણામાં જોતથી ઘા કરીને ફડાફડ ફડાવા માંડ્યાં. કાગડાં ટોપરાંની કરચું ખાતાં માંડ્યાં.

આપા ગીગાએ તો મૂળીમાના દેહને ઓઢાડેલ કસુંબલ ચૂંદડી મોઢા ઉપરથી અળગી કરીને જ્યું તો મૂળીમાની આંખ્યું ઉઘાડમીચ થાય. આપો ગીગો કહે : “અરે મોટાં બહેન ! ગામના ઝાપામાં કાણુ સાદુ સૂતાં છો ?”

સૌ નજર કરે ત્યાં મૂળીમા આંખ્યું મટમટાવે રહ્યાં. આપો ગીગો કહે : “આટલી બધી ઉતાવળ ? માળી બેનને ભણ્યુ જીવતી બાણુ દેવી છે ?”

મૂળીમા દેહને સળવળાવતાં બોલ્યા : “ભાઈ ગીગા ! જો તો ખરો ! આ બધા ય મને જીવતી બાળવા હાલ્યા. ઠીક થયું તું ટાણાસર આવી ગ્યો.”

મૂળીમાના કીલે બાંધેલ સૂતરના બંધ ગીગાએ છોડ્યા. મૂળીમા ઊઠ્યાં થયાં. ખજર પડતાં ગામ હચકચું. વાજતે જાજતે સામ્યું કરી મૂળીમાતા અને ગીગા ગોવાળિયાને આપા દાના પાસે લાગ્યા. આપાને પગે પડયાને આનંદમંગળ વરતાણો.

મૂળીમાતા હવે મૂળીબાઈ કહેવાણાં. એને આંગણે ભૂખ્યાં ને ભોજન પીરસાતાં. મૂળીબાઈને બહોળું દુઆણું, છતાં પોતે તો છાશ રોટલાથી કુધા તિવ્વિતકરતાં ને અતિથિને ગોળ ચોખાનેથી જમાડતાં.

આપા દાનાએ ગીગાને જગ્યાનો ધૂન ભાગ આપી જુદો વસાવ્યો. આપા ગીગાએ ત્યાં ફલવાડી

બનોવી દાળ રોટલાનું સદાગ્રત શરૂ કરેલ. આપો દાનો સ્વધામ સીધાવતાં એક વખત વીકરાળ ખાખીમાગની જમાતે આપા ગીગા પાસે માવપુત્રની રસોઈ માગી. ગીગા ભગતે અશક્તિ બતાવી. એથી બવાઓ ગીગા ભગતને વડલાને ઘડે બાંધી લોઢાનાં ચીપિયા મારવા માંડ્યા.

મૂળી આઈને ખબર પડ્યા. દોડ્યા માથેથી એડવાનું પડી ગયું. ચીપિયાના માર વરચે પોતાના ભાઈને બધમાં લઈ જઈ ચીપિયાના ઘા પોતાના અંગ માથે ઝીલ્યા. ખાખીમાગાઓને સમજાવી પોતાને ત્યાં લઈ ગયા ને માવપુત્રની રસોઈ દીધી.

બાવાઓએ ગીગા ભગતનો આશ્રમ લૂંટી લીધેલ, એટલે મૂળી આઈના દીકરા રાધવ ભગત આપાગીગાને પોતાને ઘેર તેડી આવ્યા, તારબાદ આપા ગીગાએ ચલાવું છોડ્યું.

મૂળીમાતાના શિષ્ય કુંડલાના મેધવાજ શહે ભગત પણ પ્રતાપી થયા. સંત જવારામે ક્રમ નાતે બદલાવી એ મેધવાજ ભગતનો લોકો પીતાં સારેલ મર્મોદી મૂળજી દક્કર કોચરાણા. ત્યારે જવારામક્રમે કહેલ કે “હવેલીમાં કાકોરજી પાસે પમવાજમાં આગું ચામડું હોય છે, તેાય પ્રભુ નથી અભગાતા.” એમ કહી મીમી ટકોર કરેલી.

મૂળી આઈ સંવત, ૧૯૩૬માં ચેતી ગ્રાં સ. ૧૯૬૬માં તેમના પૈત્ર ટીડા ભગતે સમાધિ ઉપર મદિર બંધાવ્યું. મૂળીમાતાના દીકરા કાના ભગત ને દાનો ભગત મૂળીમાની હૈયાનીમાં જ દેર થરેલા ત્રીજ દીકરા રાધવ ભગત, તેના ટીડા ભગતના પુત્ર લાલજી ભગત હાલમાં છે, મૂળીમાની દીકરી ગઈબાઈના દેવરાજ ભગતના પોપટ દક્કર હજી સુધી આપા મીશવાળી ફૂલવાણી વાવના. હવે એક ટસુની પાલે છે ફૂલગાડ નથી રહ્યાં. રહ્યો છે એક ઉજડેલ જેવો વાશે

પાના પકંદ થી ચાલું]

માસીના પ્રયોગમાં પ્રભાવપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વરે ગોરી ગાય કે કાળી કોપલ બતાવી હોત તેવે સારું હતું કે પતિ પાછળ ભમાત. રાજરાણીનો મેલો આજે આકરી જેલ જેવો લાગે છે.

ધણુધં ન સિરજીય ધઉલીય ગાધ

વનથંડ કાલી કાઈલી?

હઉ ભઈસતી અંગા નઈ ચંપાકી ડાલ

અને ખજિ-પ્રેમની પરાક્રમ્ય તો જુઓ ! અહીં શરીર ને પ્રધાનતા ન અપાતાં આત્માની એકતાનો આદર્શ ગવાયો છે—

હુંદું ને કાયા મિસ્રઉ એક પ્રણય

(૩) સીનું સમાજ રચાન:- સીનું સમાજમાં એક પુરુષાધીન સંપદારૂપે મહત્વ હતું. સમાજમાં પ્રવર્તતી વિલાસિતાને કારણે તેનું ભોગ-પ્રવાન રૂપ જ મૂલવાપું અને તે માટે સીએ ઉપેક્ષા રૂપે ઘણી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડી. પતિની પક્ષદંડીમાં તેને મુઠ્ઠાધિકાર

હતો. સ્વયંવરમાં તે ચાલે તેને પરણી શકતી પણ તે સહે, પરણેલી સીના અપહરણની ભીતિ પણ એટલી જ હતી. આદલાની પત્ની મણવાને રાજ જાચારિત્ર ઉપાડી ગયો હતો. લાજ કાકવાનો રિવાજ પણ કડર આ કારણે જ શરૂ થયો હતો કે તેના રૂપ પર કોઈની કુદષ્ટિ ન પડે જનાઈન પુત્રીની સાથે અનેક ગાથે પણ આણામાં આપવનો રિવાજ હતો અને પુત્રો દાસીઓ પણ પિયરથી મળતી. બહુ પત્નીલનો રિવાજ તો હતો જ. પછીરાજની ૫-૬ રાણીઓનાં નામ મળે છે, અને વીસવદેવન ૬૦ રાણીઓ હતી એમ કહેવાય છે. બાલરિવાહનું ઉદારણ રાજમતી પોને જ છે. લગ્ન સમયે તેના ઉંમર માત્ર ૧૨ વર્ષની હતી. મરોરજનાથ પત્નીતાનો ચાલ પણ પ્રચલિત થયો.

ટુંકમાં વીર-કાજમાં વીરમાતા, વીરપત્ની અને સમાજનું સાચું પ્રતિબિંબ ઝીંદગી રૂપમની લવનાએ સાહિત્યની ડાળે ઝૂંધી છે અને આના માર્ગ પ્રાદ્યલો નારી-ચિત્રણમાં હિન્દી-સાહિત્યના રીલિકાને સ્પર્શ પડ્યા.

નારી જીવનનો આદર્શ : ગોપીભાવ

પ્રા. જનૌદન દવે

સૃષ્ટિના પ્રારંભ પૂર્વે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ હતા. તેમને એકલા આનંદ ન આવ્યો તેથી તેમણે અનેકરૂપે ક્રીડા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સૌ પ્રથમ પ્રભુએ પોતાના વિદ્ભાવ અને આનંદભાવને તિરોહિત કરી માત્ર સત્ ભાવવાળા પદાર્થો (જગત) ઉત્પન્ન કર્યા. પરંતુ માત્ર પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાથી અનેકવિધ ક્રીડા થી રીતે થાય! આથી પ્રભુએ ફરીથી આનંદ સ્વભાવને તિરોહિત કરી સદ્ભાવ અને વિદ્ભાવવાળા અનેક જીવો ઉત્પન્ન કર્યા. આમ પ્રભુના આ સંકલ્પ ઈત્યાદિને ભગવતી શ્રુતિવર્ણવે છે સદ્ધાકી ન સ્મરેત સ । દ્વિતિયમેષ્ઠત ભેદોઽહં વહુસ્વાં પ્રજાયેય । પ્રભુસૂત્રમાં ભગવાન બાદરાણુ પણ વર્ણવે છે હૃદયેનશિવદમ્ પરમાત્માનું ઈક્ષણ હોવાથી અશબ્દ અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિ કે માયા સૃષ્ટિનું કારણ હોઈ શકે નહિ પહેલાં ભગવાન જગતરૂપે પરિણમ્યા તેને આચાર્ય બાદરાણુ આત્મકૃતે : પરિણામાત્ થી વર્ણવતાં અજ્ઞા કરે છે કે જગત પરિણામ હોવાથી આત્મકૃતિ જ છે માયાકૃતિ નથી, ત્યાર પછી જીવોના સૃજન માટે વેદો બોલે છે :

યથા મુદીપ્તાત્ પાવકાત્ સહસ્રશઃ અગ્નિવિસ્ફુલ્લિજ્ઞાઃ વ્યુશ્વરન્તિ જેમ સારી રીતે પ્રગટેલા અગ્નિમાંથી હજારો અગ્નિના તણખાઓ બહાર પ્રગટે છે તેમ જીવો ઉત્પન્ન થયા. આમ જીવો પરમાત્માના અંશો છે તેથી ઉપરના અગ્નિ તણખા શબ્દમાં અંશો તરીકે વર્ણન રૂપ છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ । આ અંશાંથીભાવનું રૂપ વર્ણન છે તે જ રીતે આચાર્ય બાદરાણુ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં અંશો નાના વ્યવદેશાત્ સૂત્રથી જીવનું અંશપણ અને અણુસ્વરૂપ માન્ય કરે છે.

આ બધા જીવો એક જ સરખા અને એક જ પ્રયોજનવાળા હોતા નથી. આચાર્ય ચરણે જીવોના ત્રણ પ્રકારો સમજવતાં પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે આસુર જીવો સંસારના પ્રવાહમાં

પડેલા જ રહે છે. તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક સુખો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. તેઓ ખાતું, પીપું, કામકોડા કરવી, અંતે મૃત્યુને શરણ થઈ પાછા અન્ય શરીરમાં જન્મવું, આ ચક્રમાં પડેલા રહી સંસાર પ્રવાહને અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રાખે છે. તેઓ પ્રવાહી કહેવાય છે. સ્વર્ગ નકંથી આગળ તેમની ગતિ હોતી નથી.

આ જીવો પરમાત્માના સંસાર પ્રવાહને ચાલુ રાખવાના સંકલ્પથી જ જન્મ્યા છે. તેમનાથી ઊંચા બીજા જીવો મર્યાદા માર્ગવાળા છે. તેમનો જન્મ શ્રી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદમાંથી થયો હોવાથી વેદ-શાસ્ત્રની મર્યાદામાં વર્તીને અક્ષરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવાનું તેમનું પ્રયોજન હોય છે. આ જીવો મર્યાદામાર્ગીય છે. પરંતુ પુષ્ટિજીવો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો જન્મ જ ભગવાનના સ્વરૂપની આસક્તિ અને સેવાની આસક્તિથી શ્રી કાકુરજીના શ્રીમંગથી થયો છે. તેમનામાં પણ તારતમ્ય છે. વળી બિન્નબિન્ન સ્વરૂપો જેમકે બાલસ્વરૂપ, કિશોરસ્વરૂપ પ્રૌઢવીનાનું સ્વરૂપ વગેરેમાં તેમનું મન રમતું હોય છે, અને તેઓ તદ્દ તદ્દ લીલાનું ગાન કરનારા ને તેમાં જ પ્રેમવાળા હોય છે. આમાં પણ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો તો પરમપ્રેમ રૂપ હોય છે. સ્વપ્નામાં પણ લૌકિક બૌદ્ધિકમાં તેમને પ્રીતિ હોતી નથી, તેઓ સ્વરૂપ અને સેવા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી.

આ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો જ ગોપીજનો છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ગોપીજનો જ શુદ્ધ છે, ને તેમનો ભાવ જ પરમ સાધન છે એમ આચાર્યચરણે સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં બહુવ્યુ છે. આ ગોપીજનો ભગવાનનો પરિકર કહેવાય છે. જેમ શ્રી નંદરાયજી શ્રી યશોદાજી ગોકુલલીલામાં પરમ આવશ્યક છે, અને નિત્ય છે તેમ શ્રી કાકુરજીની સખા મંડળીમાં શ્રીદામ, બલ, સુબલ, રતોકકૃષ્ણ વગેરે પણ નિષ્ઠ અને પરમ આવશ્યક છે તે જ રીતે માધુર્વભાવમાં નિકુંજેશ્વરી રાસેશ્વરી શ્રી રાધા, શ્રી લલિતાજી, શ્રી વિશાખાજી વગેરે નિત્ય છે

બનોવી દાળ રોટલાનું સદાક્રત થડું કરેલ. આપો દાનો સ્વધામ સીધાવતાં એક વખત વીકરાળ ખાખીમાગની જમાતે આપા ગીંગા પાસે માવપુવાની રસોઈ માગી ગીંગા ભગતે અશક્તિ બતાવી. એવી બ વ એ ગીંગા ભગતને વડલાને થડે બાંધી લોઢાનાં ચીપિયા મારવા માંડયા.

મૂળી આઈને ખબર પડ્યા દોડ્યા માથેથી ઓઢવાનું પડી ગયું ચીપિયાના માર વચ્ચે પોતાના ભાઈને બથમાં લઈ જઈ ચીપિયાના ઘા પોતાના અંગ માથે ઝીંદા. ખાખીમાગઓને સમજાવી પોતાને ત્યાં લઈ ગયા ને માવપુવાની રસોઈ દીધી.

બાપાઓએ ગીંગા ભગતનો આગ્રમ લૂંટી લીધેલ, એટલે મૂળી આઈના દીકરા રાધવ ભગત આપાગીંગાને પોતાને ઘેર તેડી આવ્યા. તારાબાદ આપા ગીંગાએ ચલાળું છોડ્યું.

પાના પડેલી થી આણું]

માસીના પ્રયોગમાં પ્રભાવપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આયો છે. ઇશ્વર ગોરી ગાય કે કાળી કોયલ બતાવી હોત તોયે સારું હતું કે પતિ પાછળ જમાત રાજરાણીનો મોહો આજે આકર્ષી જલ જરો લાગે છે.

ધણુઈ ન સિરજીય ધડેલીય ગામ
વનખંડ કાલી કાઈલી ?

હઉ બઈસની અંખા નઈ ચપાડી હાલ

અને પતિ-પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો જુઓ ! અહીં શરીર ને પ્રધાનતા ન અપાતાં આત્માનો એકતાનો આદર્શ ગવાયો છે—

હું રે કાયા મિત્રઉ એક પ્રણાળી

(૩) સ્ત્રીનું સમાજ સ્થાન: સ્ત્રીનું સમાજમાં એક પ્રુરુષાધીન સંપ્રદાયે મહત્ત્વ હતું. સમાજમાં પ્રવર્તતી વિલાસિતાને કારણે તેનું ભોગ-પ્રસાન રૂપ જ મૂલ્યાંકન અને તે માટે સ્ત્રીએ ઉપેક્ષા રૂપે ઘણી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડી. પતિની પસંદગીમાં તને મુક્તાધિકાર

મૂળીમાતાના શિષ્ય કુંડલાના મેથવાળ લોકે ભગત પણ પ્રતાપી થયા. સંત જવારામે ક્રૂત નાડ બદલાવી એ મેથવાળ ભગતનો હોકો પીતાં સારું મર્ચાદી મૂળજી દક્કર કોચરાણા ત્યારે જવારામજી કહેલ કે “ હવેલીમાં કાકોરજી પાસે પખવાળમાં આણુ ચામડું હોય છે, તોય પ્રભુ નથી અભડાતા ” એ કહી મીની ટકોર કરેલી

મૂળી આઈ સવત, ૧૯૩૬માં બેતી જાં ૩ ૧૯૬૬માં તેમના પૌત્ર ટીંગા ભગતે સમાધિ ઉપર દિર બધાવ્યું. મૂળીમાતાના દીકરા કાના ભગત દાનો ભગત મૂળીમાની દૈયાતીમા જ દેર થવેરા ત્રી દીકરા રાધવ ભગત, તેના ટીંગા ભગતના પુત્ર લાલ ભગત હાલમાં છે. મૂળીમાની દીકરી હાઈનાઈના દેર ત્રાજ ભગતના પોપટ દક્કર હજી સુધી આપા ગીંગા વાળી ફૂલવાણી વાવના હવે એક મૂળી પાસે છે ફૂલગાડ નથી રજા રજો છે એક ઉગડેલ જરો વડો

હતો. સ્વરવરમાં તે ચાહે તેને પરણી શકતી પણ રે સહે, પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણની ભીતિ પણ અટકી જ હતી. આઠલાની પત્ની મહુવાને રાજ જવાચારિય ઉપાણી ગયો હતો. લાજ કાકવાનો રિવાજ પણ કાર આ કારણે જ સરૂ થયો હતો કે તેના રૂપ પર કાઈની કુદ્દિ ન પડે જનાઈને પુત્રીની સાથે અનેક ગાળે પણ આણુમાં આવવનો રવાજ હતો અને પુત્રી દાસીઓ પણ વિવશી મગતી બહુ પત્નીત્વનો રિવાજ તો હતો જ. પૃથ્વીરાજની ૫-૬ રાણીઓનાં નામ મળે છે, અને વીસવદેવને ૬૦ રાણીઓ હતી એમ કહેવાન છે બાલચિવાહનું ઉત્તરુ રાજમતી પોને જ છે. લગ્ન સમયે તેનો ઉમર માત્ર ૧૨ વર્ષની હતી મનોરંજનાથ પત્નીતાનો ચાલ પણ પ્રવર્તિત હતો.

ટૂકમાં વીર-કાળમાં વીરમાતા, વીરપાત્રી અને સમાજનું સાચું પ્રતિનિધી સ્ત્રી હતી રૂપમતી લવનાઓ સાહિત્યની ડાળે ઝૂલી છે અને આના માટે પ્રાધિકાર નારી-ચિત્રમાં હિન્દી-સાહિત્યના રીતિગણે સરેરાશ પડ્યા.

નારી જીવનનો આદર્શ : ગોપીભાવ

પ્રા. જનોદન દવે

સૃષ્ટિના પ્રારંભ પૂર્વે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ હતા. તેમને એકલા આનંદ ન આવ્યો તેથી તેમણે અનેકરૂપે ક્રીડા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સૌ પ્રથમ પ્રભુએ પોતાના વિદ્ભાવ અને આનંદભાવને તિરોહિત કરી માત્ર સત્ ભાવવાળા પદાર્થો (જગત) ઉત્પન્ન કર્યા, પરંતુ માત્ર પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાથી અનેકવિધ ક્રીડા શી રીતે થાય! આથી પ્રભુએ કૃત્રીથી આનંદ સ્વભાવને તિરોહિત કરી સદ્ભાવ અને વિદ્ભાવવાળા અનેક જીવો ઉત્પન્ન કર્યા આમ પ્રભુના આ સંકલ્પ ઈત્યાદિને ભગવતી શ્રુતિવર્ણવે મે સદ્ધાકી ન રમતે સ। દ્વિતિયમ્ચ્છત એકોઽહં વહુસ્યાં પ્રજાયેય। બ્રહ્મસૂત્રમાં ભગવાન બાદરામણ પણ વર્ણવે છે હૃદયતેનશિવદમ્ પરમાત્માનું ઈશ્વર હોવાથી અશબ્દ અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિ કે માયા સૃષ્ટિનું કારણ હોઈ શકે નહિ પરંતુ ભગવાન જગતરૂપે પરિણમ્યા તેને આચાર્ય બાદરામણ આત્મકૃતે : પરિણામાત્ થી વર્ણવતાં અજ્ઞા કરે છે કે જગત પરિણામ હોવાથી આત્મકૃતિ જ છે માયાકૃતિ નથી, ત્યાર પછી જીવોના સુજન માટે વેદો બોલે છે :

યથા સુદોષ્ણાત્ પાવકાત્ સહસ્રશઃ અગ્નિવિસ્ફુલ્લિન્નાઃ વ્યુશ્વરન્તિ જેમ સારી રીતે પ્રગટેલા અગ્નિમાંથી હજારો અગ્નિના તણખાઓ બહાર પ્રગટે છે તેમ જીવો ઉત્પન્ન થયા, આમ જીવો પરમાત્માના અંશો છે તેથી ઉપરના અગ્નિ તણખા શબ્દમાં અંશો તરીકે વર્ણન રપટ છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ સમેવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ । આ અંશશીભાવનું રપટ વર્ણન છે તે જ રીતે આચાર્ય બાદરામણ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં અંશો નાના વ્યવદેશાત્ સૂત્રથી જીવનું અંશપણ અને અણુસ્વરૂપ માન્ય કરે છે.

આ બધા જીવો એક જ સરખા અને એક જ પ્રયોજનવાળા હોતા નથી. આચાર્ય ચરણે જીવોના ત્રણ પ્રકારો સમજાવતાં પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે આસુર જીવો સંસારના પ્રવાહમાં

પડેલા જ રહે છે તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક સુખો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. તેઓ ખાતું, પીપું, કામક્રીડા કરવી, અંતે મૃત્યુને શરણ થઈ પાછા અન્ય શરીરમાં જન્મવું, આ ચક્રમાં પડેલા રહી સંસાર પ્રવાહને અનિચ્છિન્નપણે ચાલુ રાખે છે. તેઓ પ્રવાહી કહેવાય છે. સ્વર્ગ નર્કથી આગળ તેમની ગતિ હોતી નથી.

આ જીવો પરમાત્માના સંસાર પ્રવાહને ચાલુ રાખવાના સંકલ્પથી જ જન્મ્યા છે. તેમનાથી ઊંચા બીજા જીવો મર્યાદા માર્ગવાળા છે. તેમનો જન્મ શ્રી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદમાંથી થયો હોવાથી વેદશાસ્ત્રની મર્યાદામાં વર્તીને અક્ષરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવાનું તેમનું પ્રયોજન હોય છે. આ જીવો મર્યાદામાર્ગીય છે. પરંતુ પુષ્ટિજીવો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો જન્મ જ ભગવાનના સ્વરૂપની આસક્તિ અને સેવાની આસક્તિથી શ્રી ઠાકુરજીના શ્રીઅંગથી થયો છે. તેમનામાં પણ તારતમ્ય છે. વળી બિન્નબિન્ન સ્વરૂપો જેમકે બાલસ્વરૂપ, કિશોરસ્વરૂપ પ્રૌઢવીર્યાનું સ્વરૂપ વગેરેમાં તેમનું મન રમતું હોય છે, અને તેઓ તદ્ તદ્ લીલાનું ગાન કરનારા ને તેમાં જ પ્રેમવાળા હોય છે. આમાં પણ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો તો પરમપ્રેમ રૂપ હોય છે. સ્વપ્નામાં પણ લૌકિક વૈદિકમાં તેમને શ્રીતિ હોતી નથી, તેઓ સ્વરૂપ અને સેવા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી.

આ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો જ ગોપીજનો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ગોપીજનો જ ચલુ છે, ને તેમનો ભાવ જ પરમ સાધન છે એમ આચાર્યચરણે સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં બહુવિધ છે. આ ગોપીજનો ભગવાનનો પરિકર કહેવાય છે. જેમ શ્રી નંદરાયજી શ્રી યશોદાજી ગોકુલલીલામાં પરમ આવશ્યક છે, અને નિત્ય છે તેમ શ્રી ઠાકુરજીની સખા મંડળીમાં શ્રીદામ, બલ, સુબલ, સ્તોકકૃષ્ણ વગેરે પણ નિષ્પ અને પરમ આવશ્યક છે તે જ રીતે માધુર્વભાવમાં નિકુંજેશ્વરી રાસેશ્વરી શ્રી રાધા, શ્રી લલિતાજી, શ્રી વિશાખાજી વગેરે નિત્ય છે

અને પરમ આવરમક છે.

શ્રી હાકુરજીની સેવામાં ગોપીજનોનાં આઠ યુગ છે આ બધાની સેવા તદ્દન બિજનિજ છે કોઈ નિકુ-જમાં પ્રતિહારી રૂપે છડી લઈને જ ઊભા રહે છે કોઈ રાસમ ડલના રચાને પ્રતિરાત્રિ વિવિધ રીતે શણગારે છે, કોઈ તો શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમની શય્યા સજાવે છે, કોઈ શ્રી હાકુરજી માટે પાનનાં બીડાં સજાજ કરે છે, કેઈ બહુ જ અતરંગમાં શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમ વચ્ચે દૂત કર્મ કરે છે આ બધા જ ગોપીજનોના ભાવ શુદ્ધ પ્રેમનો અને અલૌકિક સેવાનો હોય છે શ્રી ગોપીજનોમાં પણ કેટલાક શ્રી હાકુરજીના નિત્ય દિવ્ય ગોલોકમાંથી પધારેલા પ્રવચમાં પણ નાથ ન પાપનાર નિત્યસિદ્ધા હોય છે તો અન્ય કેટલાક સાધન સિદ્ધ હોય છે શ્રીહાકુરજીએ જ આવા જીવોને વેદની ઋચાઓને ઋષિઓને, જનકપુરની સીઓને, ત્રેતાયુગની કિરાતજીઓને કૃપા કરીને દ્વાપરમાં પુન ગે પીરૂપે અવતાર આપી સેવા અર્થ અગીકૃત કરેલાં હોય છે

વૃંદાવણે પુષ્ટિમાર્ગમાં આ ગોપીજનોના જેવો ભાવ સિદ્ધ કરવાનો છે, ગોપીતત્ત્વ શુદ્ધ, અતર તમ્ પૂર્ણ કૃષ્ણપ્રેમ મગ્ન વૃત્તિ છે આવી પરિપૂર્ણ કૃષ્ણકાર વૃત્તિ જ એક કાલુ પણ પોતાના પ્રિયતમ સિવાય રહી શકતી નથી, શ્રી શુ દેવજી વર્ણન કરે છે

તમનરક્ષા તદાલપા તદિચેષ્ટા તદાત્મિકા ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્વો નામાગારણિ સદસઃ ॥

તેઓ શ્રી હાકુરજીમાં જ મનવાળાં વાતચાપ પપ્પ શ્રી હાકુરજી વિષે જ કરનાર, શરીરના અંગોનાં હાવખાવ પપ્પ અજાણ્યે શ્રી હાકુરજીમાં જ કરનાર, તદાત્મક થઈ ગયેલાં અને તેમનું જ ગાન કરતા કરતા પોતાના દેહ કે ઘર ઈત્યાદિને પણ ભૂલી ગયેલાં હોય છે ટૂંકમાં તેઓ કૃષ્ણ પ્રેમમાં બહાવરા, પાગલ થયેલા હોય છે

ગે પી એ શ્રી હાકુરજી પ્રત્યેની જીવની પૂર્ણ સમર્પણવૃત્તિ પરમપ્રેમનું સ્વરૂપ છે ગોપીજનો પોતાને માટે જીવતાં જ નથી તેઓ ભગવત્સેવા અને ભગવત્પુજ માટે જ જીવે છે

આ વ્રજસીમ તિનીઓને શ્રી હાકુરજી એક જ અવસ્થા રહે છે તેવું નથા લીલાનું નામ જ પોરુદા

છે. હરહમૈશ એક સરખી જ રહ્યા કરે તે લીલા નિહ તેથી લીલા દરમિયાન આ વ્રજસીમ તિનીઓ અને સ્વામી નીજને પણ શ્રી હાકુરજીના સ યોગ વિયોગ થયા કરે છે સ યોગમાં પરમાનંદ, પરમકૃતકૃત્યતા, રોમાંચ પુલક વગેરે ભાવો થાય છે પરંતુ શ્રી હાકુરજીના વિપ્રયોગ (વિરહ)માં અત્યંત દીનતા, અસહાયતા કલેશ, તાપ, જ્વર, મુછાં શરીર પ્રત્યેના અણગમ થી દેહનાગ સુધીની અથસ્થાઓ હોય છે.

બહારની કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિને સ યોગમાં શ્રી વ્રજસીમ તિનીઓ પરમસુખી ને વિયોગમાં પરમદુઃખી દેખાય છે પણ વાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધું લીલાનો એક ભાગ છે સ યોગ વિયોગ બન્નેમાં શ્રી ગોપીજનોને એક જ સરખું શ્રી હાકુરજીનું સાન્નિધ્ય હોય છે વિરહની લીલામાં બહાર ગમાં તો વિરોધ જનિત તાપ અને કલેશ હોય છે પણ અતરંગમાં તે સંયાગ જ હોય છે શ્રી હાકુરજી કલ્પિ ગોપીજનોને ત્વજીને કયાય જઈ શકતા નથી આ ગોપીજનો પા કીયા નથી, પણ પરકીયા ભાવ તેમનામાં હોય છે જેમ કોઈ સ્ત્રી પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ કરતી હોય તો પતિ કરતાં પણ તે તેના જરનું અગ્નિદ ચિતન સ્મરણ કરતી થકી તેને જ મળવા ઉત્સુક અને તેને જ સર્વસ્વ સમપણ કરતી થકી તેનાથી જ પરમ સંતુષ્ટ અને તેનામાં જ પરમાનંદ માવનાં હોય છે-તેમ શ્રી ગોપીજનો સેવાએ જ અવનરેશ હોવાથી બહા થી વિવિધ ગે પીને છે પ્રકટ થયેલા હોવા છતાં તેમની પ્રીતિ શ્રી હાકુરજીમાં જ અને ર હોય છે તથી ગે પીજનો બહા થી પરકીયા લાગે છે પણ રવકીયા જ છે, માત્ર તેમનો દિય પ્રેમ પરકીયા જેવો ઉત્કટ ઉદ્વિગ્ન દેખાય છે

વૃંદા ગોપીઓ વાતસલ્ય રસમાં ભીજેલી રહે છે અને શ્રી હાકુરજી પર પરમ વાતસલ્ય દર્શાવતી પોતાના ઘરની સામગ્રી કે નવનીત શ્રી હાકુરજી આરોગે તવી આકાંક્ષાવાળી હોય છે અને વાતસલ્ય ભાવથી શ્રી હાકુરજીને ગો માં પધરાવતી કોઈ ર ર હૃદય સથે આલિંગન આપતી કોઈ ચાર ચૂંબનો કરતી શ્રી હાકુરજી પ્રત્યે અહર્નિશ અપ વરનેડમાં તરંગાગ હોય છે

આ ગોપીજનોએ કઈ પણ સાધનથી શ્રી હરિને પ્રસન્ન કરી નથી પણ સર્વસ્વ નોજાવર કરીને સર્વા મલાવથી તેમને જ પામેલી હોય છે નિરગર્થ સ પૂર્વ પ્રેમ નિર્મિત સરગતા, દાયા અને નિઃસાધન ભાવ આ ગોપીપ્રેમના ચાર મુખ્ય પાયા છે

હમર વર્ષ પહેલાની વાત છે. ધ્રુમલી પર શિયા જેઠવાનું રાજ છે. પાટવીકુંવરપદે શિયાજીના ભાઈ ગજકરણનો પુત્ર હલામણુ પરાક્રમી અને ચતુર નર છે.

એક ઈન્દ્ર રાજ્યો, બીજો માધવ જાણુ, ત્રીજો હલામણુ જેઠવો વેણુ ધણી વખાણુ.

એ જ સમયે ઠગના અખાત પાસેના ખાલં લાના ચોકાણુ ઠાકોર સનગુધ રાધસંગ (સતજુગ શકિયા) ને ઘેર મહાણુદિમતી સોનજવણી કુંવરી સોન લગ્નની ઉમરે પહોંચેલ છે. લોકસાહિત્યકાર એનું વર્ણન આપે છે :

ગત-ગેમર, હેમ-વરણુ, બ્રમર-નેત્ર લાણુકાર, સિંહ-લંક, પૂનમ-વદન, સોનલ સુંદર નાર. પ્રભુએ જોઈ થવા સજોઈ જવ છે :

સોન સોનાનું ટીડું, હાલામણુ કળાયલ મેર. સોનને પ્રતિજ્ઞા છે, પોતે મોકલેલ કવિતાની પાદ-પૂર્તિ કરે તે યુવાનને વરવાની. બ રોટ સાથે સમસ્યા-પૂર્તિ માટે સોરઠાની એક લીટી મોકલે છે :

ઘણુવણુ ઘડિયાં જેઠ, એરણુ આલડિયાં નહિ. બારોટ ઘણાં સ્થળો ફરી વળે છે. યુવાને ઠાકોરો પાદપૂર્તિ કરે છે, પરંતુ સોનને સંતોષ થતો નથી. 'બારોટ જાને બરડે, વસે જેઠી રાણુ' બારોટને ધ્રુમલી મોકલે છે. હાલામણુ પાદપૂર્તિ કરે છે :

ઘણુવણુ ઘડિયાં જેઠ, એરણુ આલડિયાં નહિ, સરવડ સ્વાતી તણાં, મળે તો મોતી નીપજે. અર્થરહેટ વિશેષ કરવા વધારામાં દુહો મોકલે છે : માતા મહેરામણુ વસે, પિતા વસે કૈલાસ, કહો તો જૂનાં મોકલું, નવાં તો આસો માસ.

અર્થ સાચાં મોતી છે. પાદપૂર્તિ શિયાજીએ કરી મોકલેલ છે, એમ ખુદામણુથી બારોટ ખાલંભા

આવી સોનને કહે છે. સોન પાદપૂર્તિથી સંતોષ પામે છે, શિયાજીને પરણવા ધ્રુમલી આવે છે.

અમે પરદેશી પાન, વા વંટોળે આવિયાં, વરણુ જેઠી રાણુ, તે દિ મોંઘા થઈ મહાલણુ.

પણ હાલામણુની ઘસી સોનને પાદપૂર્તિનું સ્વરૂપ કહી દે છે :

ખાંધી મૂઠી લાખની, ઉઘાડી વા ખાય; હાલામણુ હુહા પારખે, સોન શિયાને જાય.

સોન આ વાતથી આઘાત અનુભવે છે, ઠાપાયમાન થાય છે :

કાગળ લખાવી ફૂંડના, ચારણુ છેતરીઆં; ખૂણો ખૂટલ દેશ, જેઠવા મેં જાણેલ નહિ.

હાલામણુને સોન મળવા ઉત્સુક છે. મળે છે અને પછી પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા માટે સોન લખી મોકલે છે :

૧. ધરા પર ભરીઓ ધરો, ગગનાસર ખાંધ્યુંગળે; થવને પેંચ્યું નહિ, માછલે જળ માણેલ નહિ.

૨. લંક-લપેટણુ સીતહર, નહિ લંકાપતિ રાવ; જે કારણુ કૌરવ હણ્યા, તે મોકલો મારા રાવ.

હાલામણુ પ્રત્યુરે 'શ્રીફળ' અને 'રેશમી ચીર' મોકલ્યાં. આવી બીજી પણ દૈટલીક પ્રશ્નોત્તરીની આપલે થઈ. સોન હાલામણુને સ્વીકારે છે. લગ્ન નક્કી થાય છે. અને અલ્પ સમય માટે બંનેનો જાણે સુખી સંસાર મંડાય છે :

જેવી સોન સુજાણુ, એવો હાલામણુ જેઠવો; તન જો એક જ પ્રાણુ, જુગ જુગની જોડી રચી.

પણ વિધિના લેખ વાંકા છે. શિયોજી સોનને મેળવવાનો વિચાર પડતો મૂકી શકતો નથી, પરંતુ સોન તો જ મળે, જે હાલામણુને દૂર કરાય ! કુંવરને રાજ દેશવટો આપે છે. પિતાનુલ્લ રાજનો આદેશ

માથે મઢાવી હાલાજ સ્વભૂમિ છોડી હાલી નીકળે છે. ઘુમલીથી નીકળી બગાધાર પર ભેસી રહે છે. ઉદાસ દિલમાં હજુએ આશા છે કે કોઇ તેને પાછો વાળે !

બેઠાં બગાધાર, બધુ મનામણા આવશે; દેશવટો ધરાર, સાચો દીધેલ શિયા તથો.

છેવટે તે હતાશ થઇ ઓખા તરફ ચાલી નીકળે છે, અને ત્યાંથી સિંધ ગય છે.

મેલ્યું કાળુભાર, ક્યોળિયું, મેલ્યું બૂલેલું તળાવ, છવતાં હથું તો આવીશું, નહિતો ઘુમલીને જીહાર.

ઓખો, બરડો ને ઘુમલી મેલ્યા ત્રણે દેશ; શિયે જેઠવે છેતર્યા, કાઢ્યા કાળે વેશ.

ઓખા બેટથી સિંધ જતાં વહાણ પાસે એક તણાતો વાંસ જોઇને હાલામણુ તેને બરડાનો વાંસ રાખે છે, ને તેને દેશબાઈ જાણી સંભાળે છે :

વહાલા વિભોગી વાંસ અડી' શે' અવગણે આવીયો; લણુને લોમના બ્રાત, સંદેશો કોઈ સોનનો !

વંસને મોઢે લોકસહિત્યકાર જણે ઉત્તર આપાવે છે : કાપ્યાં કપાડીએ કાટ, બરમાં લઇને ઝીંકિયાં; લેવાણાં લોઢ માટ, શુધ રહી નહિ સોનની. હાલામણુ હુતે, જેની કાતરી કેદિ' કપાતી નહિ; એ જતાં જંઠી રાણુ, વનવન વીંખાણુ વાસડા !

હાલામણુ આખરે સિંધમાં પહોંચે છે ત્યાં તેની ક્ષ રાજરાણી છે. ક્ષની કુંવરી દેવળદેવીની દાસી ખબર આપે છે :

કાળો ઘોડો કાટવો, લમ્બર લાકુ' હાથ; બાઈ મે' દીઠો બજારમાં, જણે જેઠવાની જાત. દાસી કહે છે કે મે પૂછ્યું :

અસુરો જિલો પરખણા, શું છે તમારું નામ ? કયા રાજાનો બેટો, ને કયું છે તમારું ગામ ?

કુંવરે જવાબ દીધો :

અસુરો જિલો પરખણા, હાલામણુ મારું નામ; ગજકરણનો હું બેટો, ને ઘુમલી મારું ગામ.

ક્ષને ત્યાં હાલામણુ માનથી રહે છે. ક્ષ પોતાની પુત્રી દેવળદેવીનાં હાલામણુ સાથે લગ્ન કરી આનંદ પામે છે. તેનાથી હાલામને પુત્ર થાય છે. પત્રી એક સુમરી કન્યાને પણ હાલામણુ પરણે છે તેનો પણ પુત્ર થાય છે. હાલામણુને સિંધમાં જાગીર મળે છે; જેને પરાક્રમથી વિસ્તારે છે અને આનંદથી સિંધમાં રહે છે. હાલામણુના વંશજ સિંધમાં રાજાના રાજાના જાગીરદારો હતા. જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

ખીજ બાબુ ઘુમલીમાં શિયોજી સોન પર દબાણ લાવે છે. સોન કમળી નથી. સંતાપ અને વિયોગમાં સોન દહાડા કાઢે છે. હાલામણુની શોધ અલાવવા સોન નીકળી પડે છે, ને શિયોજી કોઇ અસાધ્ય રોગ લાગુ પડતાં મરણ પામે છે. સોન હાલામણુના નામની દુહાઇ ફેલાવી, તેને જેઠવા રાજા જાહેર કરે છે, ત્યાંથી હાલામણુ પરથી હાલામ નામ પડે છે સોન હાલામણુને ઘુમલી આવવા કહેવાય છે અને પોતે જ હાલામણુની શોધ કરી તેને મળવા પહોંચી ગય છે.

સોને રથ ક્યો, સાબરો નીકળી બરડાની બાર; ધોરીની ડોકે, ઘુઘરા મોરડે મોતીની હાર, તેજસ્વર જડી, પિંજણીએ પગ હપ્ત સોન રથેયડી, સોને રથ ક્યો સાબરો નીકળી બરડાની બાર

વિધિની કશુના એ છે કે જેની ઘુમલી જવાની સોન-હાલામણુ માટે કાચુ આવી પહોંચે છે ત્યાં જ હાલામણુને સર્પદશ થાય છે, અને તે મૃત્યુ પામે છે. સોનને મનની મનમાં રહી ગય છે.

હથે હુતી હામ જણે સુખડાં માણીયું. પણ કરમે કાળો પહાણુ, જીખરો હોય તો ભાંગીએ. હાલામ કુંગર હેઠ હાલામણુ હિસોયોં નહિ, આવતાં બરમાં લેત, જતન કરીને જેઠવા. પણ હવે તો રનેહ-સતીને માટે એક જ માર્ગ રહે છે :

હાલામણુને હાથ, બેવડ મીઠાળ બાંધીએ, સોનલ દેતે સાથ, બાબુ પડ્યું બરડા ધણી સોન સાંધણી આમ સતી થાય છે. સોન-હાલામ

મણુનું યુગલ વિરહ દુઃખ સહન કરી, આ લોક છોડી
સરગાપરનું સેથી થાય છે. એક મત એવો છે કે
હાથામણુનું સર્પનું વિષ કોમ ગારડીએ ચૂસીને ઉતાર્યું
હતું; ને સોન-હાલામણુ ધુમલીમાં આવી અમુક કાળ
સુખે રહ્યાં હતાં. પણ લોકસાહિત્યમાં તેને ટેકો
મળતો નથી.

સોન સોનાનું ઝુંમણું, હાલામણુ ચંપાનો છોડ;
લગવાને લેળાં ન કર્યાં, નકર લલી બનત એ જોડ,
બનત એ જોડ સાચી, ગોતવા ગયી

ન મળી સોન ન ફરી પાછી;
લગવાને લેળાં ન કર્યાં નકર લલી બનત એ જોડ,
સોન સોનાનું ઝુંમણું હાલામણુ ચંપાનો છોડ.
એ સોનાના ઝુંમણાની રનેહઝલક અને ચંપાના
છોડની મદીલી પણ કંટુણ સુવાસ આજે પણ જાણે
એ પ્રદેશમાં સંધ્યાકાળે છતાતી લાગે છે. અને બર-
હાની લોકકવિતા અને લોકવાર્તા એ રનેહજીવનના
સતિયાને અભિનંદતી વારે અને તહેવારે આપણને
સંભળાય છે.

માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર

(હાળ: મલમી મોટાં હલેસાં માર)

માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર...ર
જુગો જૂગ, પઢતાં નાવેપા...ર

મારે કારણીએ, વેઠ્યા છે માવડી; ઉજગરા અણુપાર;
એક ધારી કોઈ દી, દીધી નહિ ઊંઘવા, સંતાપી સાંજને સવાર-માડી
હૈયે વળગીને તારાં, ગાજ્યાં છે હાડક્યાં, લોહું જેમ ગાળતો હુવાર;
ચૂસી ગયો છું તારી બેય છાતીએથી: ધોળા રૂધીરની ધા...ર-માડી
જીવના જેમ મને, રાત દી જળવ્યો, કયો નહી અળગો લગાર;
સૂતી ભર ઊંઘમાં, ફાગ ભરી જાગતી, થાય જે સોડયમાં સંધ્યા...ર-માડી
પાધા તે હોંશથી, મારે કારણીએ કડવા ઘૂંટણ અપાર
મળ અને મૂત્રથી, જોળો ભરી મૂકતો, દિનમાં દશવીશ વા...ર-માડી
ભૂખી ને તરસી, જોતી રહી વાટડી; ગયો હોય રમવા બઝાર;
જેને તેને પૂછતી, કેમ હજી નાવિયો, જોળલાનો ખૂંદના...ર-માડી
ખમ્મા ખમ્મા કહી, ઊંડા અંતરથી વહતી વારંવાર
કોડ દીવાળી કહી, આશિષો આપતી, પ્રગટે દીવડા હમર-માડી
હાલતાં ચાલતાં ગામ હાલરડાં, પીવરાવ્યા સંસ્કાર
ઈ રે માતાને મારા છોડ પિંગલસી કહે, કોટિ કોટિ છે નમસ્કાર-માડી

પિંગળશી મેઘાણુંદ મઢવી

લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન

ડૉ. નાગજી કેસર ભટ્ટી

લોકસાહિત્યનાં પોષક બળ તરીકે નારી જાતિનો ફાળો અત્યંત મહત્વનો છે. નારીએ જેમ લોકજીવનને હયું લયું બનાવ્યું છે, તેમ લે કસાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યું છે. આથી ગૃહજીવનની કડવા-મીઠી અનેક વાતો લોકસાહિત્યમાં જેવા મળે છે. લોકસાહિત્યના મુખ્ય અંગરૂપ લોકગીતોમાંના કેટલાક પ્રસંગો પરથી તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. લોકગીતોમાં નિરૂપિત ગૃહજીવનના પ્રસંગોનો આરંભ લક્ષ્મજીવનના આરંભિક જીવનથી આપણે કરી શકીએ.

લક્ષ્મ પછી વિદાય થતી પુત્રીને સ્વજનો તરફથી સાસરિયામાં કેમ રહેવું તેની ભાવભરી ચિંતામ-જોથી ગૃહજીવનનો આરંભ ગણીએ તો ગણી શકાય, પરંતુ તેના પતિગૃહાગમનથી જ આપણે ગૃહજીવનનો મંગલ આરંભ થાય છે એમ ગણીને આગળ વધીએ.

પતિગૃહે પદાર્પણ કરતાં જ પોતે પુત્રી મરીને પત્ની બની છે તેનું એને જ્ઞાન થાય છે. જીવનમાં એક જ વાર આવતી પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિ એના નવજીવનનો સંદેશ લઈને આવે છે. બહુ જ દંકમાં એ દશ્ય લોકગીતોમાં આ પ્રમાણે ઝિંકાયું છે:

હાં હાં રે હમલી, લીલી હાંડીનો જમરખ દીવડો,
હાં હાં રે હમલી, રુમઝુમ કરતાં... વહુઆવિયાં,

પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિએ હૃદયમાં અનેક અરમાનો અને સ્વપ્નો સમજી, રુમઝુમ કરતી વહુ ધક્કતા હૃદયે પતિ પાસે પહોંચે છે ત્યારે પતિ બાજે એની કસોટી કરતો હોય એમ પૂછે છે:

‘હાં હાં રે હમલી, વગર તેડ્યાં ગોરી શિદ્ધ આવિયાં ?’
આ અત્યંત નાજુક પ્રશ્નને નવેદા અત્યંત રસિક ઉત્તર આપી પુરુષને ખુશ કરી દે છે:

‘હાં હારે હમલી, આછી પછેડી ઓઢવા આવ્યાં,
હાં હારે હમલી, પાતળિયાં પગથાંપવા આવ્યાં,
હાં હારે હમલી, મોઢીયા લાડુ જમવાને આવ્યાં’

ગૃહજીવનની આ પ્રથમ ઝલક દરેકના જીવનમાં આ રીતે જ આવે એવું પણ નથી, પણ પતિપ્રેમની આછી પછેડીની સોજમાં પોઢીને નિદ્રામાં અનેક સુખોની મધુર કલ્પનાઓ તો દરેકના મનમાં ચાલ્યા જ કરતી હોય છે.

કલ્પના-પ્રદેશ છોડીને હવે વાસ્તવિકતાની નકકર ધરતીનો અનુભવ જોઈએ. એ વાસ્તવિકતા એના દૈનિક જીવન પરથી જાણી શકાય છે. એમાં આપણને ધરરખ્ય ગૃહિણીનું ચિત્ર જેના મળી શકે છે. નવવધૂ હવે ગૃહિણી બની છે. ધરનો કાર્યભાર પોતે સંભાળવા લાગી છે. સવારમાં વહેલી બઢીને એ પ્રાતઃકાર્યમાં જોડાય છે.

‘પરોઢિયે પરભાત વહેલી બિહું રે, રાણાદેવ,
વેલી બિહું દીવડિયા અજવાણું રે, રાણાદેવ’

વહેલા બઢી, દીવો સળગાવી એ કાર્ય શરૂ કરે છે. પ્રથમ કાર્ય છે દળવાનું. તે ગાતી જાય છે અને દળતી જાય છે :

દળતાં દળતાં રે સતીને વાયક આવ્યાં,
મારે ભણું દેવને દુવાર રે જી:
ડાળી હાણું તો આડા ડુંગર આવે ને,
જમણી હાણું તો જમનાજીભરપૂર રે જી.

કોઈ વખત દળતાં દળતાં બીંધ પણ આવી જાય છે. ઘંટી ફેરવતા હાથ બંધ પડી જાય છે, અને બીંદરો દબોલા લોટની ઉમરૂં જોળવા આવી પહોંચે છે.

દળતાં તે ડોણું આવિયું, બીંદર બોટ છે લોટ,
બીંદર બોટ છે લોટ

સાસુ પણ વહુનું ધ્યાન રાખે છે. દળતાં વહુ સૂઈ નથી ગઈ એની ખાતરી કરી લે છે. કોઈ કંજૂસ સાસુ તો વહુને બીંધી ગઈ નહોતી એની ખાતરી કરવા લોટ પણ જેખીને ખાતરી કરતી.

નણુંદે એમાં મદદરૂપ થતી:

નણુંદે લાવે છે તરાજવા, ખાઇજી બેબે છે લોટ,
ખાઇજી બેબે છે લોટ.

અપટીક લોટ ઓછો થયો રે અમજી બોલે છે બોલ,
અમજી બોલે છે લોલ.

આમ દળવું, ઘડવું, વાસણું માંજવા, પાણી
ભરવા જવું, ગાય દોહવી, વાસીદાં વાળવાં, છાણું કે
લાકડા લેવા જવું, બગરમાંથી વસ્તુની ખરીદી કરવી,
એમ દરેક કાર્યના ઉદ્દેશ્યો લોકગીતોમાં મળે છે.
દૈનિકજીવનનો આટલો ખ્યાલ મેળવ્યા પછી નારીના
લગ્ન પછીના પતિ સાથેના જીવનનો પરિચય મેળવીએ.

પરંપરા પહેલાં પતિની મીઠી મીઠી વાતોમાં
ઘેલી બનેલી નવચૂવના 'હોલડાની બોલી મને બહુ
પિયારી લાગે', કહી પ્રતીક રૂપે પતિના સ્વભાવ અને
ભાવના વધાવે છે, પણ સમય જતાં એ જ પતિના
સાચા સ્વભાવનું એને દર્શન થાય છે ત્યારે—

‘પાલી જેવડા પગ પીટયો પટ પાટુ મારે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
‘ડુંગળી જેવા ડોળા પીટયો ડબ્બ ડબ્બ કાઢે
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે.’

કહી વાસ્તવિક અનુભવ જણાવે છે. પ્રથમ આકર્ષણનું
ધેન ઊંતરતાં તે વાસ્તવિક જીવનની કઠિનાઇઓ વચ્ચે
આવી પડે છે. પહેલાં જેની મદભરી ચાલ મોહ પમા-
ડતી હતી તેની પાટુઓ પડતાં જીવન સાથે લોકગીત
પણ એ નવો વળાંક ધારણ કરે છે અને ગૃહજીવનની
અન્ય બાબતોનો પરિચય કરાવે છે.

દામ્પત્યજીવનની અનેક વાતો લોકગીતોએ
સઘરી છે. આ દામ્પત્યમાં વિન્નગણુ નારીનો હૃદય
વલોવી નાખે એવો વલવલાટ પણ છે અને સુભગ
સંયોગની મીઠી સુખદ પળોની આહલાદકતા પણ છે.
એ સમયનાં અસ્થિર જીવનને કારણે તેમજ પરિ-
સ્થિતિવશ લાંબા સમય સુધી પતિ પરદેશ રહેવાને
કારણે જાંચા જીવે રહેલી નારીના ફફડાટમાંથી વિપ્ર-
સંભ શંગારનાં ગીતો જન્મ્યાં છે. એથી જ પતિ

ચાકરી માટે પરદેશ બધાં છે ત્યારે પત્ની તેને રોકવાનો
પ્રયત્ન કરે છે :

આલમાં ઝીણી અખૂંકે વીજળી રે,
ઝીણા અરમર વરસે મેઘ,
શુલાળી નહિ રે ભવા દઉં ચાકરી રે.’

પતિને ચાકરીએ નહિ પણ જવા માટેનું કારણ પણ એ
કહે છે:

તમને વા’લો તમારી ચાકરી રે,
અમને વા’લો તમારો દેહ,
શુલાળી, નહિ રે ભવા દઉં ચાકરી રે.

તમને તમારી ચાકરી વહાવી છે, દેહ વહાલો
નથી, એમ કહેવા પાછળ પણ એ જમાનો જ
કારણભૂત છે. એ વખતે માનવજીવનનો ભરોસો ઘટી
બધ એવું વાતાવરણ હતું. સીમાડા સળગતા રહેતા.
હાથ-ઝગડા રોજની વસ્તુ હતી. ખૂંચિયો વાગતાં
ખડિયામાં ખાપણુ લઈને લડી શકે તેવા સૌ પુરૂષો
હાથ આવે તે હથિયાર લઈને દુશ્મનોને ભેટવા ચાલી
નીકળતા. નારીને તેનો હંમેશા ફફડાટ રહ્યા કરતો.
એટલે પુરૂષ જ્યારે ચાકરી કરવા જવાની વાત
કરતો ત્યારે તે ફફડી ઊઠતી. કાંઈ વખત ઘોડાની
લગામ પકડી પૂછી બેસતી :

અલબેલા, ક્યારે આવશે રે લોલ

ગીતની લાખા અને પુંડુપને આ વખતે થતાં
સંબોધનો ફેટલાં મીઠાં છે તેનો ખ્યાલ કરો. આવાં
અલબેલા અને શુલાળી જેવાં મીઠાં સંબોધનો
પુંડુપને કર્તવ્યપૂર્ણ કરી શકે તેમ નહોતાં. વળી બહાર
ચાકરી અર્થે જતો પુરુષ આજની જેમ નિશ્ચિત
સમયમર્યાદા દર્શાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ પણ નહોતી
એટલે એ કુદ્ધ થઈને—

ગણુએ ગોરી, પીપળડાના પાન રે,
એટલે તે દા’ડે આવશું રે લોલ.
એટલું કહીને વિદાય લેતો. નિરાશથી ઘેરાયેલી સ્ત્રી—
આવડા મંદિરમાં હું તો એકલી રે લોલ,
કેમ કરી મારા દુઃખના દા’ડા બધ રે,
આ પરણ્યો હાલ્યો રે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

કહી ભયંકર એકથતાનો અનુભવ વ્યકત કરતી, ચાકરી કરતા વર્ગ પૂરતો જ આ પ્રશ્ન મર્યાદિત નહોતો. ધાસય રાને અભાવે પરદેશ ગયેલા પતિની પત્નીની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. કેટલીક વખત તો પતિની વિદાય પછી વર્ષા થતી ત્યારે તેના હૃદયને શું વીતવું નહિ હોય ?

ખડ સૂક્યાં, ગોરસ વસૂક્યાં, વા'લા ગિયા વિદેશ
અવસર ચૂકયા મેહૂલા, (હવે) વરસી કાંઈ કરેશ ?
એવો ઉપાલંબ તેનાથી અપાઘ જતો હતો.

પેટનો ખાડો પૂરવા દરિયાકાંઠાની સફરે જતા
ખારવાની પત્ની પણ એવી જ વિયોગદશા અનુભવતી :
તું તો મ'બી હાલ્યો, તું તો મલખાર હાલ્યો,
નાણાંની રે ખોટયે, ખરચીની રે ખોટયે,
ઠાકાના રે કાણુ, મામાના રે મૂળુ,
હુઃખડલાં રે દેવે, હુઃખડલાં રે દેવે.

આમ નારીને વિયોગદશા હમેશાં સાલતી રહી
છે. અને વિયોગનો એ ભાવ સમગ્ર નારીજાતિ સમાન
રીતે અનુભવે છે તે પણ આપણે જોઈએ. પતિની ગેર-
હાજરીમાં આવી પડતારા દુઃખનું ભાન એને પતિને
પરદેશ જતો રોકવા લલચાવે છે. પતિની માદ એને
સનાવે છે. એમાંય તહેવાર કે મેળાના જેવા આનંદ
ઉલ્લાસના દિવસો હોય, ઝીણી ઝીણી ખેપ જાગડતા
વજુગારા કે સોદાગરો જનજનની સામગ્રીઓ લઇ
જામને જોઈરેથી પસાર થતા હોય ત્યારે—

છેલ છોગાળો હોય તો મૂલવે,
ડાલરિયો દરિયાપાર, મોરલિયું વાગે છે.

એવો જોનો નિઃશ્વાસ એના ગીત મારફત સરી
પડે છે. 'ડાલરિયા' વિના એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ શો ?
શણગાર પણ શા કામના ? કદાચ નાનકડો દિયર
ભાખીને હાથે મૂકવા મેંદી લઈ આવે તો પણ એ
તો સ્પષ્ટ ના જ કહેશે કે :

હાથ રંગીને વીરા શું રે કરું,
એનો એનારા પરદેશ રે,
ચેંદી રંગ લાગ્યો રે.

દરિયાપાર કે પરદેશ ગયેલા 'છેલ છોગાળો'ને
તે સંદેશો પણ મોકલાવે છે. કુટુંબના અન્ય સભ્યોના
માંદગીમાં કે મૃત્યુના સમાચારે જે વિચલિત નહોતો
થયો તે :

તારી માનેતીની જાડી આંખ રે,
મેંદી રંગ લાગ્યો '—

એટલો સંદેશો મળતાં જ ધડીનોત્ર વિલંબ કર્યા વિના
એ સાથીઓને લઈને 'માનેતી'ની ખજાર મારવા
દોડ્યો આવે છે !

'માનેતી'નો સંદેશ ગૃહજીવનની માધુરીની
એક નવી હવા ફેલાવે છે. કેટલીક વખત આ મુર્તિ-
તીનો વાદ લઇને અણમનીતીને મોંલે જાય છે ત્યારે
તે સંલગ્નાવે છે પણ ખરી :

તારી માનેતીને કડલાં (૨)
મને ઘડીક પે'રવા દૈશ !
મને લટકું લેવા દૈશ !

ધરમાં માનીતી કે અણમાનીતી ફરેકના પર્યંતે
પહોંચી વળે તેવી સ્થિતિ હોય તો તો વાણે નહિ, પણ
જૂની માગે બાજરો ને નવી માગે ઘડે,
ઘંટી તો તડાકા નાખે, કયાંથી લાવી દઉં ?
એવી પરિસ્થિતિ હોય તો પતિવરતજ કહી દેવાનો કે—

રાંડ, હજરી હજરી બોલ,
રાંડ, ધીમે ધીમે બોલ,
મારી બા'રે માનેતી સાંભળે.

કોઇ વખત માનીતી—અણમાણીતીના ઝગડા ઉપર સ્વ-
સ્થ પણ પકડતા, ત્યારે વઢુ તો દોડીને પોતાની મા
કે પાડોશજીને પૂછતી :

મા, મારી શોક્ય તો માંદા પડ્યાં રે,
શાંશાં એસડ કરું મારી શોક્યને ?
તો કેટલીક વખત શોક્યના સાલથી કંટાળેથી નર-
ચોવના કમારેક—

વાડી ઘૂંટીને બડું વાટકો રે,
વખડા ઘોળી ઘોળી પાઉં મારી શોક્યને.

એવી પોતાની શોકમને ઝેર-પાવા સુખીની કક્ષાએ પહોંચી જતી. શોકમના ખારની એવી ફેટલીએ વાતો લોકગીતોએ સંધરી છે. નારીહૃદયની નિર્બળતાના, દ્રેષના, ઠંડી કરતાના, એવાઅનેક કિસ્સાઓને છોડીને ગૃહજીવનના એક ખીન્ન અંગ ઉપર પણ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. એ અંગ છે નારીની શ્રદ્ધાનું, ઈશ્વરલકિતનું. કન્યાવરચા સમયે સારો પતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વ્રત કરતી, તે પરિણીતાવરચામાં પતિપ્રેમ જાળવવા અને વધારવા અને પતિના અને એ દારા કુટુંબના કલ્યાણ માટે એ વ્રતોને ઉપવાસો કર્યા કરે છે, નારી જીવનને નિર્મળ, ત્યાગમય અને ખલિદાનની ભાવનાથી સમર બનાવવામાં આ વ્રતોએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

એવરત-જીવરતમાં નારીના પતિસ્નેહની ગાથા છે, તે 'વીરપસંત્રી' લાઈખહેનના નિર્મળ પ્રેમની વાત રજૂ કરે છે. વીરપસંત્રીના દિવસો નજીક આવતાં જ સાસરવાસ સેવતી બહેનના હૃદયમાં ગીતની ધારા વહેવા લાગે છે :

‘વીરે પહલીના ટાણા રે માંડણિયા,
વીરે પકડીના ટાણા મોરી અઇના.’

નારીના હૃદયમાં લાઈ પ્રત્યે અપાર મમતા ભરી છે. લાઈના ધરનું લખુસંકુ દેખડું પામેલી બહેન એટલાથી સંતુષ્ટ થઈને--

‘વરસજે વાહળી વીરના એતરમાં,
ખંટીનું દેખડું બહેનના પેટમાં

કહી વર્ષાને પોતાના લાઈ ના એતરમાં વરસવા માટે વિનંતી કરે છે. એવી જ રીતે બોળયોથ, નાગપાંચમ, શીતળા સાતમ, ધરો આઠમ આદિ પર્વો નારીની ગૃહજીવનની મંગલકામનાના જ ઘોતક છે.

લાઈ માટે મરી કીટતી બહેન પત્ની રૂપે પતિ તરફ પણ એટલો જ સદ્સાવ દર્શાવે છે.

રસિયા, પાટણુ શેર’ને પાદર પારસ પીપળો રે લોલ.
સિયા, એ પીપળડે બાંધ્યો નીચો હીંચકો રે લોલ.
સિયા, એ હીંચકડે બેઠા આપણુ બે જણું રે લોલ.

રસિયા, હીંચકડોને તૂટીને ભાંગ્યાં હાકડા રે લોલ.
રસિયા, અમને તો વાગ્યું ને તમને ઘણી અમાયું
રે લોલ.

આમ એ વિનોદ અને કટાક્ષ પણ કરી લે છે. આની સાથે ગૃહજીવનનું એક ખીલું ટીખળીવૃત્તિયુક્ત લોકગીત પણ જોવા જેવું છે. ગામ્યપ્રણયનું તેમાં હળવું આલેખન છે :

કયા લાઈની મેડીમાં કાંઈ શેરડિયું ચૂસાય
હો રાયા !

કઈ વહુને કાણી રેગાડા ઊતરે રે.

કયા તે લાઈની મેડીમાં કાંઈ કુંલેડું ચોળાય
હો રાયા !

કઈ વહુને મોઢે તે માગ્યું બણબણે રે.

કયા તે લાઈની મેડીચો કાંઈ લીંકાપાટુ થાય
હો રાયા !

કઈ વહુને વાંસે સખોટા ઊઠિયા રે.

આમ ‘કયા લાઈ’ અને ‘કઈ વહુ’ પ્રશ્ન પૂછી ગીતકાર મશકરીપાત્ર વર-વહુનું નામ મૂકી હળવો નિનોદ કરી લે છે. ગૃહજીવનનું હળવા હાથે થયેલું આ આલેખન જીવનની હળવી ક્ષણોની પ્રતિતી કરાવે છે. આમાંથી મીઠા કલહની શરૂઆત પણ થાય છે. લિન્ન લિન્ન સ્થળેથી વસ્તુઓ લાવી પ્રેમપૂર્વક શાક તૈયાર કરવામાં આવે છે. શાકના વધારનો હમકાર નાકને સતેજ કરે છે : ત્યાં તો પતિની ગાળ સાલળી પત્ની-

પાટિયો ફેડીને હાલી રે, વે’વાર તોડીને ચાલી રે.

પતિ સાથેનો સંબંધ છોડી પિયર તરફ ચાલતી થાય છે. ત્યારે પતિના મુખમાંથી-

શાક તો સવાદિયાં કીધાં રે,
રાંડે ખાવા નો દીધાં રે.

એવી ઉક્તિ સરી પડે છે. રિસાઇ ગયેલી પત્નીને-

પાછી વળને ઘરની નાચ’,
તુજને નહિ દઉં કોઈ લી’ ગાળ.

કહી પાછી બોલાવે છે પણ પત્ની તો-

પાછી નહિ વળું સ્વામી રે,
રહી છેકડલાંની ખામી રે.

કહી પોતાની સી સુલલ અલંકાર બુખ સંતોષવા
કડલાંની માગણી ચૂકી દે છે.

વિનોદ અને મીઠા કલહના આવા પ્રસંગો
પછી ગૃહજીવનના સાથીદારો જેવા સાસુ, સાસરા,
જેઠ, જેઠાણી, દિયર, દેરાણી, નણંદ નણુગેઈ તેમજ
અન્ય સગાંઓ તેમજ સંબંધીઓ સાથેના નારીના
વ્યવહારને જરા ઊડતી નજરે જોઈ લઈએ.

શરદ પુનમની રાતે રમવા ગયેલી પુત્રી ઘેર
આવીને માતા પાસે બોજન માગે છે, ત્યારે :-

માતાએ પીરસી લાપશી, રંગ ડાલરિયો
મહીં પગી એક આઘ્યાં ઘી રે રંગ ડાલરિયો.
જ્યારે એ જ પ્રમાણે સાસરિયે મયા પછી સાસુજીને
બોજન આપવાનું કહેનાં :-

બાઈજીએ પીરસ્યું બાજરિયું, રંગ ડાલરિયો,
મહીં ટીપું આઘ્યા તેલ રે, રંગ ડાલરિયો.

ઘીને બદલે ટીપું તેલથી ચલાવવાની પરિસ્થિતિ
ઊભી થાય છે, આમ ખાવાપીવામાં જ નહિ જીવન
જરૂરિયાતની અન્ય સીજોમાં પણ સાસુજીનો અણ-
છાજતો હસ્તક્ષેપ તેને 'બાઈજી' સાથે ઘર્ષણમાં
જિતારે છે.

બાઈજીને મેમાન આવિયારે સંઘલાલ,
મારે આવેલ મારો વીર મોરી સંઘલાલ,
વહુનો વીરો વણુઝારો રે સંઘલાલ.

અને પછી તો-

હું ને મારી બાઈજી બાઝિયાં રે સંઘલાલ,
આઘ્યાં ઢીંકા ઢીંક મોરી સંઘલાલ
વહુનો વીરો વણુઝારો રે સંઘલાલ.

સઘર્ષ હાથોહાથની મારામારીમાં પછટાઈ જાય છે.

સાસુની પેઠે જેઠ અને જેઠાણી પણ એને
હું ખરું અણુગમતાં છે :

સાસરિયે જાઉં તો મારા જેઠજી જૂઠા,
વહુઆરૂં કહી બોલાવે રે, નાં, મા,
નેં જાઉં સાસરીયે રે.

સાસરીયે જાઉં તો મારી જેઠાણી જૂઠાં,
પાણીડાં બરાવે રે, નાં, મા,
નેં જાઉં સાસરીયે રે.

એમ સાવ નમાવી બાબત આગળ કહી સાસરીયે
જવાની એ ના કહે છે.

પણ વધુમાં વધુ એ જેઠને 'ચોવટીઆ' કે
જેઠાણીને 'દોણુફોડ' કહીને પોતાનો રાષ ઊતારે છે.
જ્યારે નણંદ તરફ એનો દ્રોષ વિશેષ ડંખીયો છે
કારણ કે ઘરમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે તેમજ અન્ય
સંબંધીઓ વચ્ચે કડવાશ ઊભી કરવામાં નણંદ વધુ
પડતો ભાગ ભજવે છે :

પછવાડે ઉભી નણુદી સાંભળે રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો,
આ વહુએ વગોબ્યાં મોટાં ખોરડા રે લોલ.

માતા અને પુત્રી વાતો કરે એ પણ નણુદીથી
સહન થતું નથી અને વહુ આપણા ઘરની વગોવણી
કરે છે એમ પોતાની માતાને કહી નણુદ વહુનું મોત
નોતરે છે. આવા પ્રસંગો વૈમનસ્ય વધારે એ પણ
સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રી પોતે સ્ત્રીને કેમ સમજી કે સહન
કરી શકતી નહિ હોય એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત
થાય છે.

જોકે નણંદ અને દિયર બંને સમાન કક્ષાના
હોવા છતાં 'નાનો દેરીડો' હમેશા લાડો રહ્યો છે,
દોષ કોઈ વખત એને અણુગમતો થયો હોય તો તે
અપવાદરૂપ ગણાય. જ્યારે 'દેરાણી મારી જોડ' કહીને
સામાન્યતઃ એને આવકારાઈ છે :

આજ રે સપનામાં મેં તો ડાલતા હુંગર દીઠા જો
ખળખળતી નહિયું રે સાહેલી મારા સપનામાં,

જેવાં ગીતો ગૃહજીવનના મંગલમયરૂપ
વર્ણન કરે છે. ડાલતા હુંગર જેવા સસરા, ખળખળ
વહેતી નદી જેવા સાસુ, ધમ્મર વલોણા જેવા જેઠ,

દૂધ દહીંના વાટકા જેવાં મીઠાં જેઠાણી, લવિંગ-
-લાકડી જેવો દિયર, હોંગલે પોતિયે રમતી દેરાણી
અને ગુલાબના ગોટા જેવો પતિ સૌ આદરણીય બની
બેઠાં છે. પણ એવાં ગીતોનું પ્રમાણ ઓછું છે.

કુટુંબના જીવનના આટલા અલ્પ દર્શનથી
સતોષ માનીને પુરૂષ સાથે સહકારથી કામ કરતી
કદીક અહંકારથી વર્તતી નારીને પણ આપણે જોઈ
લઈએ.

પરણ્યો લાવે છે નત્ય પાવલી રે લોલ,
હું રે લાવું છું રૂપિયા દોઢ, મુંઝ વાલમજી લોલ,
હવે નૌં જાઉં વીડી વાઢવા રે લોલ.

એવો મદભર્યો રણકો પણ સંભળાય છે. તો
શ્રી રામ અને ભગવતી સીતાના આદર્શપાત્રોનાં
પ્રતીકરૂપમાં સહકારભર્યું જીવન પણ નોંધપાત્ર છે.
સરીરામે રામચંદર વાછરુ છોડિયા, શોભા,
સરીરામે સીતાજીએ દોહી ગવરી ગાયરે, શોભા.

આમ પરસ્પર સહકારથી જીવન જીવતાં નારી-
ત્વની પૂર્ણતાએ પહોંચીને નારી જે રૂપ પામે છે તે
નારી માત્રનું મંગલમય સ્વરૂપ: માતૃત્વ.

કાળી શી કોયલ શળદે સોહામણી,
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં.
એમ સરખી સાહેલીઓ એને બોલાવીને પૂછે છે:

કેમ કરી કોયલ એ વન વાસ્યાં ?
કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યાં ?

ત્યારે મોઢમ પ્રશ્નનો એવો જ મોઢમ પ્રત્યુત્તર એ
આપે છે:

આંખા આંખલીએ એ વન વાસ્યાં
ને ટોકડે સૂડો રાણો રીઝવ્યાં.

તો કોઈ નટખટ 'બેનીળા' ને સીધો જ પ્રશ્ન
પૂછતાં એનો ઉત્તર પણ સીધો જ આપ્યો:

ઝોરડા ઝોરડીએ એ ઘર વાસ્યાં
ને છોડડે નાહુલિયો રીઝાવિયો.

છોડડે નાહુલિયો રિઝવવાની લગજીવનની
લોકકલ્પિત મનોરથસિદ્ધિ અહીં જેવા મળે છે. સર્જ-
નના મહિમાનું એ સાર્થકપણું છે. સંતતિ ન હોય
એવી નારી રાણી રતનાદેને દ્યાર્દ્રભાવે વિનંતિ કરે છે:

લીંચું ગૂંચું રે મારું આંગણું.
પગલીનો પાડનાર દેજો રનાદે,
વાંઝિયા મે'ણાં તે માડી દોહલાં.'

આમ ગૃહજીવનનો લાંબો પંથ અનેક આંદી
ધૂંટીઓ અને કઠિનાઈઓથી ભરેલો છતાં આદત્તુ
ગમે તેવો પણ છે. ભારતીય સંસ્કારોની છાપ પણ
આ ગૃહજીવન પર પડેલી છે. માતા-પિતા સાથે
અતિથિને પણ દેવ-સમાન ગણવાની આપણી પ્રાચીન
પરિપાટી છે. લોકગીતોમાં આ અતિથિસત્કારની
ભાવના પણ જેવા મળે છે. અતિથિસત્કાર વિના
ગૃહજીવન અપૂર્ણ ગણાય છે. પાણી ભરવા ગયેલી
નારી ઘેર મહેમાન આવ્યાના ખખર મળતાં જ વધુ
કાર્યશીલ બને છે :

હેલ્ય ભરીને હું તો હાલું ઉતાવળી,
મારે હૈયે હરખ ન માય રે,
મારે ઘેર મહેમાન આવ્યા.

પછી તો એ મહેમાનાની શી રીતે સરભરા
કરવી, સવારનાં દાતણથી માંડી, ભોજન અને પોઢણ
સુધીની એ કાળજી રાખે છે. તેથી જ કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં
અતિથિસત્કારની ભાવના વિશેષ પ્રચલિત બની હશે.
એ જ ભાવનાને લક્ષમાં લઈને ખુદ ભગવાનને પણ
સૌરાષ્ટ્રના આતિથ્યનું આમંત્રણ અપાયું હશે :

કાઠિયાવાડમાં કોક દી', તુ ભૂલો પડય ભગવાન
તને એવાં દંડ સન્માન, તારું સરગ ભૂલાવું શામળા.

સ્વર્ગને પણ ભૂલાવે એવા અતિથિસત્કારની
ખુમારી જોઈ આપણે નારીના ગૃહજીવનની પૂર્ણાહતિ
કરીએ. લગ્નજીવનથી આરંભાતો ગૃહજીવનનો પટ
અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહરે છે. એના ગૃહજીવનનું એક
એક પાસું એક એક પુસ્તક ભરી શકે એટલું સમૃદ્ધ
અને આહલાદક છે.

હાનામણ પડી ભાણુ જેડવા અને ભાણના પુત્ર મરેજી પ્રજના માનીના ચારિત્રવીત પરાક્રમી રાજવી થયા વર્તકપ્રમા એક વખત ધુમનીથી દૂરના પ્રદેરો ઠાગાના હુ ગર તરફ મેહ જેડવો મૂગયા કરવા નીકળેન, ભારે વરસાદ આવી પડ્યો અને સાજાસે રાત્ર મેન ઝડીમા સપડાયો, ઘસો બિળયો અને હૂંઠાઈ રહ્યો પોતાના ઘેડા ઉપર ફરીને બેભાન મેહ જેડવો ઢળી પડ્યો, અને મતવાન અથ અસવારને સાચવીને વગે કાપનો, માર્ગ કરી અધાર થયે, એક નેસ ! માસે લઈ જાય છે.

નેસમા એકનુ અટુલુ જૂપડ છે, અને તેમા વૃદ્ધ ચારણુ અમરો કાગ્ને અને તેની પુત્રાન પુત્રી ઊજળી એ બે જ માનની રહે છે ઘોડાના પદ સચાર તેમજ જૂપડી અગળના બોખારાથી જૂપડીનું બારણુ જાડાડી પિતા પુત્રી બહાર આવે છે, અને જુએ છે બેમાન અસવાર અને નીનરતો ઘોડો અમરો અને ઊજળી અસવારને તરત જ કોઈ રાજપુત્ર છે એમ જાણખી લે છે ઘોડાને થાબડી શાખાશી આપી પેના અસ્વસ્થ માનનીને બાપ દીકરી બચકી જૂપડામા લઈ જાય છે ને રાજવશી અધિની સારવાર કરવા માડે છે

અનરાધાર વરસાદમા ગરીમ જૂપડામા ચુનાનો દેવતા ઝોનવાઈ ગયો છે દૂરના ખીખ જૂપડાએ જઈને તેઓ દેવતા લઈ આવીને અગ્નિની ઉખામા અતિથિના શરીરને દૂક આપી શકે તેની સ્થિતિ છે પરંતુ આ સમયે આ વાતાવરણમા બહાર જઈ શકાય તેની સ્થિતિ નથી વિમાસયુમા પડે છે પિતા પુત્રી, આવેલ હૂંઠવાઈ ગયેન માનવીના શરીરને ગરમી આપવાની કોઈ રીત ખરી ? વૃદ્ધ પિતાનું શરીર નમણુ અને ઠંડુ છે, તેથી તે દીનમાવે પોતાની પુત્રીને કહે છે,

‘દીકરી, બેનના જીલ કપય છે ! પણ આ

માનવીના બોળિયામા જીવ લઈ આવવાનો

એક જ મરજ આ ટાણે મને સૂઝે છે માડી, જોય માયાનું નામ લઇને તુ એને મોડમા લઇને ધામગો ધણી ઝોઢીને સૂઈ જ ભગવાનને જીવાડવો હશે તો જીની જશે, તારા પડની ગરમીથી તેને જીવનદાન દે”

બાજરો અને ગોળ લઈ ઘોડાને દેવા ચારણુ બહાર આવ્યો ધર્મસ કટ આવી પડ્યુ કાઈક મૂઝવણ અનુભવતી ઊજળીએ પિનાની આજ્ઞા માની સમય જતા મેડના શરીરમા ધીમે ધીમે ગરમીનો સચાર થયો અને નિર્દોષ ચારણુપુત્રી બીધી ગઈ એ પછી ઘોડીવારે મેહ ભાનમા આવ્યો, અને ભગૃન થયો. કોઈ અભયુ પુત્રી બાજુમા આનિગીને પડેની હતી ! એ સફોગો ડી ગયો કન્યા પણ લજ્જા પામતી એકાએક ભગી જતા બેરી થઈ ! રાત્ર ઝટ જૂપડી બહાર આવ્યો અમરો ડોમો તો અતિથિ સ્વસ્થ થયા જાણી અતિ હર્ષભેર અદર જઈ બોલ્યો ‘ઊજળી આજ તે એક સાજણુને જીવનદાન દીધુ મા !’

પોતે કેની વિષમ સ્થિતિમા અહી આખો હતો અને કેની રીને સ્વસ્થ થયો હતો તે બધુ જાણી મેહ અચબો પામી હૃદયથી પ્રયુતો અને આ ચારણુ પિતા પુત્રીને આખાર માનનો રહ્યો મહેમાન તરીકે ચારણુ નેસડે મેહ એક દિવસ રોકાયો ચારણુને પણ જાણ થઈ કે આ અતિથિ તે ધુમનીનો રાજ મેક જેડવો છે રાકને ઘેર રાત્ર ! હારીનો પાર નથી મેહ ધુમની જવા નિદાય લે છે, ત્યારે ઊજળી લજ્જા સહિન પણ દહ રીતે બોલી, “જેડવા રાત્ર આ શરીર તને સોંપુ છે તન, મન તમને આપીને જ તમારી સોડમા સૂતી હતી, એ બૂનશોમા હુ તમારી રાહ જોઈશ મને તેડવશે ત્યારે ધુમની આવીશ” મેહ જેડવો ઉપકારવશ છે, પણ ઊજળીની આ દર આસ્તથી તેને અચમો થાય છે પોતાનો રાજવી તરીકેનો ધર્મ ચારણુ કન્ય ને સ્વીકારવાની ના પાડે છે, પણ આ સમયે કશું પણ બોલ્યા, વગર આમ-

રની લાગણી વ્યક્ત કરતો, મુંઝવણ અનુભવતો તે વિદાય લઈ છુમતી પહોંચે છે.

દિવસો પસાર થાય છે. ઊઝળી કાંઈક આશાના મહેલ ચણે છે. સમય વીતતાં ઊંચાટ અનુભવે છે. તે મેહને મળવા તલસે છે. પિના અતિવૃદ્ધ છે. માલનું ધ્યાન રાખનાર પુખ્ત ચારણ કન્યા પહોંચવાગી છે, પણ તે મેહ આવશે અને પોતાની સલાહ લેશે એવી રાહ જોતી મેડી મેડી આશા સેવે છે. મે વરસતો નથી, મેહ આવતો નથી.

મા તણાવ તું મેહ તારા વેડયાં વેડાયેં નહિ; એક સગપણુ ને રનેહ તું તાણીશ તો તૂટશે. મે'નાતાં મંડાણુ, કળજીગમાં કુડાં થયાં; કાં માંદો પડયો મેહ, કાંવીજળોએ વળુંભીઓ. પરદેશીની પીડ, જેઠવાએ જાણી નહિ; કાંકે માયાં તીર, લાથે ભરેલાં લાણુના.

મોટે પણુગે મેહ, આવે ધરતી ધરવતો; પણુ અમ પાંતીનો એહ, ઝાકળ ન વરસ્યો જેઠવો.

ઊઝળી મહિના પછી મહિના ગણે છે અને આતુર હૃદયે મેહની વાટ જુએ છે.

કારતક મહિના માંદા, એઢણુ દે આલપરાધણી માંહે પરણે માનવી, ઢોલ ત્રંગાણુ ધૂસકે; લગન ચોકખાંલઈ આન્ય, વધાવું વેળુના ધણી; ચૈતર ચિત્તાડાં માંદા, કાળામણુ ટળે કારમી;

એની ઉલટું અંગડાં માંદા આવે આલપરા ધણી; જેઠ મહિનો જાય, તેનો ઘોખો કરીએ નહિ; પણ અષાઢ ઊતરી જાય, તો વસમું વેળું નાધણી.

આખરે રાહ જોઈને ચારણ કન્યા થાકે છે:

હાથી પૂછડ્યો હોય, તેને કેમ કરી ઊઠાડીઓ? મનમાં વિચારી જો, ભાદરવો જાય લાણુના.

મેહના વાવડ નથી, મે વરસ્યો નહિ, વરસ કરું ગયું છે. માત્રધારી દુઃખી થાય છે. બીજાં માત્રધારી ગીરમાં વાંટે ગયાં, અને ઊઝળી પોતાનો મલહાંકી ખરગમાં છુમતી આવી. જેઠવા રાજને ખચર

આયા: ઠાંગાના હુંગરથી ચારણખાઈ આવી છે, મળવા માંગે છે.

ઠાંગે રહેતી ઠેડ. આવે પણ એરે નહિ; આન્યું ખરડા ખેટ, પાંજર દાણે પાણીએ.

અમરા કાઝની હુંઊઝળી, તું લાણુજેઠવ નોમેહ; જે દિ ના પોઢેલ સાથરે, તે દિનો ખાંધેલનેહ.

મેહ જેઠવે કહેવરાવ્યું:

દેવી પુતરની તું દીકરી, હું લાણુજેઠવાનોમેહ; જે દિ' માળે જ'ખીઆ, ઇતો મા છોડને નેહ.

ચારણ એટલા દેવ તુંને જોગમાયાકરીજાણીએ; ઢોહીનાં ખપ્પરખપે, તો ખૂડે ખરડાનો ધણી.

ખાઈ ચારણ જોઈએ તે માંગ, એ તુંને અપારો પણ જેઠવો મળશે નહિ. ઊઝળી ઉઝ બને છે:

મરડાઈશ નહિ મેહ, લાણુના અમને લાગીને; નગણા સાથે નેહ, ઘોડે નહિ ખરડાનો ધણી. મુંઝવ માં મને મેહ, જાંડે જગ ઊતારીને; મોહું દેખાડ તું મેહ, લોંકપ માંહે લાણુના.

પછી મેહ જેઠવો ઊઝળીને મળવા આવે છે: જુએ છે તો ઊઝળી દુઃખ અને વિરકટી કૃપકાય બની ગઈ છે; પણ પવિત્ર યુવાનીની મુખ પર આભા ઝગહળે છે. ખરેખર! મનથી વરી ચૂકેલી આ ચારણુ યુવતી મેહને વરવા આવી છે; પણ મેહ જેઠવો અચળ મનનો રાજવી છે. મેહ સમજવે છે:

કણ દાણા કાંઈ કહે, તે દઈ ગાડાં ભરી; તારે હૃદયે લાલચ હોય, તે માંગને આવી ઉઝળી.

અમથી બીજું અપાય નહિ, તમે છોડ ચારણુડો; મન જગાડે મારું, તો આલપરો લાજે ઊઝળી.

ઊઝળીને ધ્રાસકો પડે છે: અને ધુસકે રી પડે છે;

વણુ સગે વણુ સાગવે, વણુ નાતરીએ નેહ; વણુ માવતરે જીવશું, તું વણુ મરશુ મેહ.

આન્યા આશા ભેર, નિરાશ તેને ન વાળિયે; તખડુક ને હુંકાર, લોંકપ લાજે લાણુના.

તુ શુ તાળી ઘડ, બે ઘડી બોલ્યા નહિ,
એ અવઠવ રહી મનમાં, જામો કામી જેઠવા
મે મે કરતા મેહ, બપોવા પેરે બોવીએ !
પણ અમ પાતીનોએહ, જરાન વરસ્યો જેઠવા
પરતુ મેહ પોતાના નિશ્ચય પર અગ રહે છે ચારણ
યુવતીને ન સ્વીકારતા બજળી હયા વરાળ કાંદે છે
તારા મનમાં આવુ હંતુ તો જાકારોકાનમોકયો?
લાગુ અમારી લાજ તે લોહા પાડયા લાણુના
એશિયાળા થયા અમે ટોડાઝલ ટળ્યા નહિ,
મેણિયાત રાજ્યા મેહ જામો કામી જેઠવા
બાળોતિયાના બગેલ થાનુ માયે ક્યાં નહિ,
તેને તરછોડયા તમે, જામો કામી જેઠવા
તાવમાં માણસ જેમ આઘા ઢેલે અન્નને !
એમ લાગીહું મેહને, આજ અડીણજેવીબજળી
કેરો ઘરો કુભાર અજાણ્યે મે ઉપાડીઓ,
જવનો લાગણુકાર જાજરો, ન જાણ્યો જેઠમે
હૃદય સતાપ લઈ ધુમલીને પ્રણામ કરી ચારણ બજળી
ત્યાથી આલી નીકળે છે બજળી પોતાનું મોત ધચ્છે
છે અને જતા જતા મેહ પર અને ધુમરી પર શાપ
વરસાવે છે

જળમાં કાપી કોંક, આલપરેથી ઉચળ્યા,
સરગાપરનો ચોક, પિજર વહેવો પામને
મુઝો હોત બે મેહ, દિલમાં દાગુ ટગત,
કા કે દીધા તે છેહ, પાદર થાશે ધુમવી
કવ કવ કરશે કાગ, ધુમલનો ઘેઘા જશે,
લાગો વધતી આગ, રાત દિ' તારા અગમાં
મેહને અગેઅગ બગતરા બપડે છે હૃદયમાં અગિ
સગે છે તેને પતિત ચારણ ક પાનું જીવન ધૂળ
ક્યાંતો પરતાવો થાય છે પોતે બહુ માલો પડે છે
બજળીને મોક્ષવા તો મોકને છે બજળી કહે છે -
અડ સૂકયા ગોરસ વસુકયા, વહાલા ગયા વિદેશ
અવસર ચૂન્યા મેહુલા હવે વરગી કહી કરેશ !
જતા પોતાના માની લીરલ પતિની તે તેગવી ગય
છે રાગ બજળીની કમા માગી સ્વર્ગે સચરે છે
બજળી મેહના દેહ સાથે બજળી મરી સરી થાય છે
આમ સ્વર્ગમાં મળવા મેહ-બજળી ધુમલીથી સચરે છે
(નોંધ - 'હાલામણુ અને મેહ જેઠવાની
લોકકથા માંહેના દુહા આ પથકમાં લોકકહે સામળવા
મળે છે આ બામનમાં મારી નોંધપોથીનો આધાર
મોઝે ભાગે સ્વ જગજીવન કાલિદાસ પાઠકૃત મકર
ધ્વજવશી મદીભાગાનો અને મહેર સીદીમાઈ નયુ
કડળનો છે)

* મા છોડોના બાવ

અણુધાર્યા આવી પડે, ઘટમાં હુ ખના ઘા
નાલીથી વેણુ નીકળે, મોઢે આવે મા
છોડે ઘડીક રમતે ચડે, આડુ અવળુ થાય
ભૂખ્યુ થાતા બાલરી જનની પાસે જય
ચીસ બાળકની સાલળી, દિયે ન માતા દોટ
(તો) છોડે માતાને સબધ, આવે જળરી એટ

પિગળશીભાઈ ગઢવી

ગ્રાહકોને નોંધ લવા વિજ્ઞપ્તિ -

આ દીવાળી અઠ એકટોબર-નવેમ્બર ના સચુક્ર અઠ તરીકે
પ્રગટ થયેલ છે એટલે હવે પછીનો અઠ ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે
પ્રગટ થશે ૧૯૭૧ ના એકટોબર ને નવેમ્બરમાં નોંધાયેલા ગ્રાહકોનું
લવાજમ ૧૦ હરના સપ્ટેમ્બરના અંતે પૂરૂ થશે

શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીના મોક્ષના આધાર વિષે બે મત રહ્યા છે. એમાં પ્રધાન મત સ્ત્રી મોક્ષ ન મેળવી શકે તેવા રહ્યો છે. એ માટે વેદ-શાસ્ત્ર અધ્યયન પણ સ્ત્રી માટે જરૂરી નથી મનાયું. શાસ્ત્રવાચન સ્ત્રીઓ કરી શકે કે ન કરી શકે તે પુરુષોએ પોતાના હાથમાં રાખ્યું છે. કેમ જાણે કોઈને પણ મોક્ષ આપવો કે ન આપવો તે પુરુષોના હાથની વાત હોય !

શાસ્ત્રો અને સમાજનાં વિધિવિધાન પુરુષોએ ઘડેલાં છે. અને પોતાને ફાવતું આવે તેમ અને તેવું સ્થાન સ્ત્રીઓ માટે પુરુષો જ નક્કી કરતા આવ્યા છે. સતીતા રિવાજ બહુ પાછળથી ધણ્યો અને પુરાણકાળનાં સ્ત્રી પાત્રોને અને પુરાણકાળ પહેલાંના સ્ત્રી પાત્રોને સતી શબ્દ લગાડવામાં આવ્યા છે.

આ સતીત્વ એટલે પુરુષને જ પરમેશ્વર માનવો, પુરુષની દાસી થઈને છાયા રૂપે જ જીવતું ને જીવત પુરુષ મરે એટલે આપોઆપ જીવ ન જીડી જાય તો એની ચિતામાં બગી મરવું એને સ્ત્રીઓ માટેના ગ્રેષ્ઠ આદર્શ પુરુષોએ મનાવ્યો. આ દેશમાં અંગ્રેજો આવ્યા અને એના વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને એ ફૂરતા બંધ કરાવી, ત્યાં સુધી એ રિવાજ ચાલ્યો.

રાગપુતકાળમાં દીકરીને દૂધ પીતી કરવી એટલે મોટી થતાં પહેલાં જ મારી નાખવી, એવી વૈષ્ણવી સરિવામ નાદારી અને કરપીણના સુધી સમાયતું પતન થતું ચાલ્યું આવ્યું. એ પણ અંગ્રેજોએ બંધ કરાવ્યું. આમ સ્ત્રી માટે તો પુરુષ જ પ્રભુ રહ્યો. પુરુષથી જુદા પ્રભુની સ્ત્રીએ કદપના જ કરવાની નહિ. સ્ત્રીમાં પણ પુરુષ જેટલો અને એના જેવો જ આત્મા હોના છતાં. સ્ત્રીના સ્વતંત્ર આત્માને આમ ધરાહાર પુરુષની ઇચ્છાઓ, વૃત્તિઓ, વાસનાઓ અને એનાં ભડાં છુરાં પરિણામો સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યો.

મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ હોય અને તે પુરુષ

માટે જ હોય, પછી સ્ત્રીમાં મોક્ષ માટેના ઉત્સાહ ક્યાંથી પેદા થાય ? પરિણામે શાસ્ત્રોના બાંધેલા એવા સમાજમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ જ નહિજેની પેદા થઈ. કોઈક ગાગી, કોઈક સુલતા, કોઈક શબ્દી કે કોઈ મૈત્રેયીનાં રડ્યાં ખડ્યાં નામ જ નજરે ચડે છે. અને એવો શાસ્ત્રોક્ત સમાજ તો પાંચ હજાર વરસથી ચાલ્યો આવે છે. બાકીની સ્ત્રીઓ જે મહાન બનાવવામાં આવી, એને પુરુષોએ સતીનું બિરદ આપી દીધું.

માણસ કાપદાથી ડરીને ચાલે છે, પણ કાપદાનું પાકન કરીને નથી જીવી શકતો. તેમ સમાજ શાસ્ત્રોના આદેશોથી ડરીને ચાલ્યો છે. પણ શાસ્ત્રોએ બાંધેલા ચોકડાં વચ્ચે જ નથી ચાલી શક્યો. કારણ કે જીવન અતંત છે, અપાર છે, એનાં રહસ્યો અને એનું અતંતવરૂપી પ્રગટીકરણ કોઈ ચોકડામાં ચાલી શકે નહિ. કારણ કે શાસ્ત્રોનાં ચોકડાં માણસે બાંધેલાં છે. પણ, માણસનું ચૈતન્ય અને મન હજી સુધી તો માણસના હાથની વાત નથી રહી. એથી જ્યારથી શાસ્ત્રોના અને સમાજનાં વિધિ વિધાન ઘડ્યાં અને ઘડતાં આવે છે, ત્યારથી આ ચોકડાં અને માનવ જીવનનો એક સંઘર્ષ-એક દંડ ચાલ્યા જ કરે છે. સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય, જીવન કેવી રીતે બાંધી શકાય ?

સમાજના જે વર્ગમાં આ અણુધડ કારીગર એવા પુરુષનો વધુ ગરો રહ્યો છે, જ્યાં શાસ્ત્રોએ બાંધેલા કે પુરુષોએ ઘડેલા આદર્શો ને વિધિ વિધાન તોડવામાં અગર તો તોડનારા અપ્રતિષ્ઠિત લેખાઈને સમાજમાંની ફેંકાઈ ગયા છે, ત્યાં સ્ત્રીનું જીવન પાંગર્યું નથી પણ દંભ અને પાખંડ જ પાંગર્યાં છે. ત્યાં ચૈતનાહીન સ્ત્રીસમાજ પેદા થયો છે. જેની સુધસુધ નરદમ પુરુષાવિન રહી છે. ત્યાં દંભી ભક્તાણીઓ પેદા થાય, બીનાકાળ ધાર્મિકતા પાળતી બેરીઓ પેદા થાય. પણ સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ ન રજાકે.

ચૌદમી સદીએ એક વિરાટ ચમત્કાર સર્જ્યો. પૌરાણિકો અને પુરોહિતોના કર્મકાંડના શાસ્ત્રજ્ઞાના, વર્ણાશ્રમના, જિવનીચના, કુલાશ્રિમાનના, જનપાનના અને અસ્પૃશ્યતાના લપાનક લેખાંડી યોગડાને ભેદીને ભારતભરમાં એક ભકિતપ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો. એણે દર્શનશાસ્ત્રના પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતભાષાના અક્ષર-કાર વિદ્યાસ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. આ પ્રવાહ ગામડે ગામડે રેલાઈ રહ્યો અને પુરોહિતવાદના ટુટખાનામાં જકડાઈ રહેલી જનતાએ મુક્તિનો શ્વાસ લીધો. ધર્મને નવા સ્વરૂપે ભણ્યો અને માણ્યો.

એક જ દબાંત બસ થયો. મીટાંગાઈએ કહેવાની શાસ્ત્રાતાઓ, કુલના રીતરિવાજો અને સ્ત્રીઓ માટે બાધેલા સતીત્વ સહિતના તમામ વિધિવિધાનોનો ભગ કર્યો. રાજકાજ છોડ્યાં, કુટુંબ છોડ્યું, ધણીને છોડ્યો અને ગિરિધર ગોપાલમાં ધેની બનીને ચાવી નીકળી. છતાં એ અસતી હતી, એને મોક્ષ ન મળ્યો અને એ નરકમાં ગઈ એમ હજી સુધી તો કાંઈએ કહેવાની હીંમત નથી કરી.

આ થઈ એક વાત. પણ ભારતમાં સૌરાષ્ટ્ર જેવા ભૂખંડ માથે તો અનેક પરદેશી પરિશ્રમભૂશીલ જાતિઓ જીવરતી રહેલી. આર્યકુલ શર્વાતોથી એની શરૂઆત થઈ કહેવાય. અને ઇસવી ૧૬મી સદી સુધી એની જાતિઓ લાગલગાટ પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી જીવરતી જ રહેતી. આ જાતિઓ પુરોહિતોની શાસ્ત્રા-તાથી બંધાયેલી ન હતી. વિવિધ રીતરિવાજો વાળી હતી. ભ્રમભૂનું, વનજંગલનું, હલનાં ધીંગાણું ખેડવાનું એમનું જીવન સ્વાત્રથી હતું. એથી આ બધી જાતિઓમા સ્ત્રી એ પુરુષની છાયા કે દાસી તરીકે, શુદ્ધાત કે વાસના પોષવાના સાધન તરીકે કે મિલકત રૂપ ન રહી શકે. પુરુષોની જોગાળો પ્રત્યેક ક્ષેત્રે એ પુરુષની સાથીદાર હતી અરે સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે મળીને જ એમનો જીવન બવકાર ચાલે તેમ હતો. એટલે આ બધી જાતિઓમાં સ્ત્રીનું જીવન ભદ્રસમાજ કરતાં ઘણીરીતે મુક્ત અને મોકળાશમયું હતું.

આ બધી જાતિઓના રીતરિવાજો, રહનસહન એકબીજામાં ભળ્યા. વિવિધ માન્યતાઓનો સમન્વય

થયો અને એમાંથી લોકજીવનનો સંસ્કાર ધણ્યો. ધર્મો, કૃદિ અને માન્યતાઓ તો એમને ય હતી. વહેળે અને કેટલીક અધમદ્વા પણ ખરી. છતાં એ જીવન શાસ્ત્રાતા પાલનના બંધિયારપણા જેવું નહતું, વહેંતિયાણું હતું. એને ય સાધુ બ્રાહ્મણ મળતા. શાસ્ત્ર-જ્ઞાના આગળા વીંજના, કથાકારો કેંક વાનો કાલ વતા. છતાં લોકજીવન સારમદી હતું. એટલે એમાંથી પોતાના જીવનને અનુરૂપ સાર તારતી લેતું.

એવું ય નથી કે શાસ્ત્રોએ અને પુરાણોએ ક્યેલાં સ્ત્રી પાત્રો સૌરાષ્ટ્રમાં ન હતાં. કુશાવર્ત અને પાછળથી પશ્ચિમ આનર્ત તરીકે ઓળખાતા આ સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યકુળનો પહેલો રાજા તે શર્વાતિ. એની પુત્રી સુકન્યા ને વ્યવનન્દ્રપિત્રો પ્રસંગે હજી એટલે જ જીકે છે.

સુકન્યા પછી શર્વાતિરાજાના પુત્ર આનર્તના પુત્ર રૈવતની દીકરી રૈવતી કૃષ્ણના મોટાભાઈ બજરાજ વેરે પરણાવી. એ પણ પૌરાણિક પાત્ર છે. ત્યાંથી દારિકામાં આવનાં શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીઓ, એની બહેન સુભદ્રા, અભિમન્યુ હજુતાં દારિકામાં કૃષ્ણ પુત્રી તરીકે રહેલ ઉત્તરા અને અનિરૂદ્ધ પત્ની ઉષા પણ એટલાં જ જાણીતાં નામ છે. એક યા બીજા ક્ષેત્રે એમની દેન છે. પણ ભકિતમાં એમાંથી એકેયનું નામ ન ભળે.

ન જાણે કેમ પણ અંદવંશ. સૂર્યવંશ અં- અગ્નિવંશના મૂળ સુધી પહોંચના ચારણ બારોટોની ચોપડામાં યાદવો અને એના વિનાશ પછીના સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવો, શર્વાતો, હેલગો, આનર્તો ચોરોતોના રાજ્યો હોવાનું કેઈ નામ નિશાન નથી. એ પછી ઈ. પૂર્વે બૌદ્ધો આવ્યા એનો ય પત્તો નથી.

એ પછી શક ક્ષત્રપો આવ્યા, મૌર્યો આવ્યા, શ્રીકા અને શુરપો આવ્યા ને છેાટ મૈત્રકો ઉઘે પાગ્યા. દીર્ઘકાલ રાજ્ય કર્યું, અને તે પાછું વળ્યાં, છતાં યાદવોથી માંડીને આઠમી સદી સુધીના સૌરાષ્ટ્રના આ રાજવંશો ચારણ બારોટોના ચોપડે નથી મળ્યા. એ જ રીતે લોકજીવન અંગે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું જણવા મળતું નથી. નથી એ સમય સુધીની

કવિતા અંગે કાંઈ જાણવા મળતું. તેમ જ લોકધર્મો, એના સંતો ભક્તો વિષે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું મળતું નથી.

લોકજીવનનાં વહેણ ધાર્મિક પ્રવાહો, માન્યતાઓ વગેરે આઠમી સદી પછીના જ મળે છે. એ બધામાં જે કાંઈ જાણવા મળે છે તે એ જ કે માતૃ-પૂજનું સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ હતું. પણ એમાંની કોઈ વ્યક્તિ કે કાળ નિર્ણય હજી કરી શકાતો નથી. કચ્છનાં આવડ આઈથી કદાચ શરૂઆત કરી શકાય.

પણ માતૃપૂજા એ ઘણો મહાન વિષય છે. એમાં લોકોક્તિઓ અને ચમત્કારો એટલા ભળી ગયેલા છે કે દેવીભક્તિથી વિશેષ જીવન સાધના એમાંથી તારવી શકાય તેમ નથી. એટલી વાત નિશ્ચિત કે સૌરાષ્ટ્ર એક કાળે-અથવા એ કાળે-જ્યારે મહાન ગણાયેલા ધર્મો બૌદ્ધ, શૈવ, જૈન અને ભાગવત ધર્મનાં પાણી એસરી ગયેલાં, ત્યારે લોકો માતૃપૂજા વિશેષ હતા.

વિવિધ જાતિઓમાંથી એક બનેલા લોકજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સહભાગિનીનું. સકકર્મચારિણીનું હતું. જે પુરુષનાં જેટલાં ક્ષેત્રો હતાં, તે તમામમાં ભાગીદારીના અર્થમાં કહેવાતું હોય તો સહધર્મચારિણીનું હતું. ધર્મ અને ભક્તિના ક્ષેત્રે તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું સ્થાન સવિશેષ હતું. એટલે જ તો લોકજીવનમાં દેવો કરતાં દેવીઓની સંખ્યા અનેક-ગણી છે.

જો શાસ્ત્રો બાંધ્યો એ ધર્મ નહતો તો પછી લોકધર્મે કયો વળાટ પકડેલો ? જ્ઞાન માર્ગ તો અવશ્ય નહિ. તેમ ભદ્રસમાજની રૂઢિગત ધાર્મિક માન્યતાઓ અને કહેવાતી સતીના ધર્મો પણ નહિ પણ એના ઇતિહાસના અભાવે આઠમી સદીથી ઠેક ૧૪મી સદી સુધી વગર વિલંબે ઊતરી આવતું પડ્યો. તળાખના એભસવાળાના અને સાંઈ નેસડીના પ્રસંગને ૧૨મી સદીનો પ્રસંગ ગણીએ તો ધર્મ અને સમાજની કાંઈક ઝાંખી આપણે કરી શકીએ. પણ એને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં રહેવા દબને ૧૪ મી સદી સુધી આવી જઈએ.

જ્યારે જીવનનો અંતિમ પરિપાક ભક્તિ મનાતી. વ્યવહારો, પરંપરા, નિરીક્ષણ અને અનુભવને અંતે આત્મજગૃતિભર્યું કર્મ અને તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સેવા દ્વારા આત્મસાધના એ ભક્તિની નૈસર્ગિક નિષ્પત્તિ બનેલી

આ ભક્તિ કર્મપ્રધાન હતી. એટલે સંસારનો ત્યાગ એ તો અપવાદ જેવા રહેના. પણ સંસારમાં રહીને, જનસામાન્ય વચ્ચે વસીને પતીતો, અધર્મે અરુપૃથ્વો વચ્ચે કામ કરતું એ પ્રભુસેવા મનાતી. વ્યવહારશુદ્ધિ અને આચારશુદ્ધિ એનાં અંગ હતાં. આ આચાર અને વ્યવહાર તત્ત્વનિષ્ઠ હતાં. અને એ દ્વારા આત્મિક વિકાસ સધાયે જતો.

આ પ્રભુઉપાસનામાં સર્વનો સમાન અધિકાર સ્વીકારાયો હોતો. ન્યાતમતના અને લિંગના ભેદ સિવાય. એમાં કોઈ કોમની ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર ન હતો. કોઈ કોમ નીચી ન ગણાતી. ઐશ્વર્યતાનું માપ ભક્તિ હતી, જન્મ નહિ.

કોઈ એક પંથના હોવા છતાં એક જ પંથનો આગ્રહ એમાં અણસા જુજનો જ રાખતાં. તેમ કોઈ એક જ દેવની ઉપાસના હોવાનો પણ આગ્રહ ન રહેતો.

મોટાભાગના આ સ્ત્રીસંતો ધરખારી હતાં. સંસાર વચ્ચે સંસારથી અળગા રહેતા એ આતમ ભેખધારી હતાં. સાધના કઠીન હતી, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનું લોહી જ સ્વભાવે ઉગ્ર અને આવેશશીલ છે. એટલે સાધક બધા શરૂ જ હોય. ઊર્મિભર્યા, ભાવધેન્ના અને શ્રદ્ધાળુ.

પણ ન્યાતમતની નિર્દય રૂઢિચૂસ્તતા સામે પ્રત્યેક સંતે ઉગ્ર લગઈ આપેલી છે. દુનિયામાં રહ્યા છતાં દુનિયાની સક્રિયતાપણા અંગે આત્મભોગ સુધીની તત્પરતા.

મેલાં દેવદેવી, માંસાહાર, સુરાપાન અને દેવી પૂજાની ઓથે થતા માંસાહારનો પ્રયોગ નિષેધ. કર્મ-માર્ગી ખરાં પણ તે રાગિયાં દોગિયાંની સેવાનો, ગૌરેમનો અને અન્યક્ષેત્રનો. કર્મકાંડમાં કદી પરોવાયેલાં ન રહેતાં.

આમ ધર્મરક્ષા કાળે સૌથી વધુ ઝુઝ્યાં છે ચારણ્યાધરો. મહાન ગણતાં રાજ્યો સામે, બળવાન ગણતાં જૂથો સામે, સમાજની રૂઢિઓ સામે અને અ-ધાર્મિક પ્રસંગે. પણ આ ચારણ્ય સંતોનો ઇતિહાસ ઘણો મહાન છે. એમની ભક્તિ સદાય અપારિત્ય રહેતી આવેલી. એમાંથી ચમત્કારોનાં પડળ દૂર કરીને કોઇકે ચારણ્યાધરોની આત્મસાધનાનો મહાન ઇતિહાસ આપવો ઘટે. છતાં એ ચાર નામ તો આપવાં જ રહ્યાં.

આઠ નાગઆઈ એમના ચમત્કારોને કારણે નહિ પણ આત્મબળને કારણે મહાન હતાં. ચારણ્ય-સાતિમાં સૌથી પહેલાં બીજાં લગ્ન કરીને એમણે સમાજની રૂઢિઓ ભેદી. રૂ' માંડણિક સામે પોતાનું આત્મબળ દાખવીને ઝૂઝ્યાં અને છેવટ એકાત્માવાચ-થી હરિજન દંપતીને ગાડે બેસીને હેમાળો માળવા હાથમાં પાંડવો પછી આઠ નાગઆઈ સિવાય બીજો કોઈ દાખલો નથી.

ભાવનગરને રસ્તે આવેલા દેરડી ગામનાં આઠ જનનઆઈ એવાં જ મહાન સંત હતાં એમણે અદારેય આલમને એક હારે પાણી ભરે તો વાવ બંધવી આપવાનું કહ્યું. સૌએ સ્વીકાર કર્યો અને આઈ જનનઆઈએ વાવ બંધાવી.

ગિરના સરાકાંડિયા નેસનાં આઠ સોનઆઈ શાસ્ત્ર પ્રમોદી કે સમાજે બાંધેલી સન્નારીની વ્યાખ્યા પિતૃ માતૃ અને પતિની આજ્ઞાપાલનમાં એમણે પોતાનું ઇતિકર્તવ્ય કે મહત્તા ન માની. પરણીને ચોરીમાંથી જીડીને અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે પ્રભુસક્તિમાં અને ભૂખ્યાં દુખ્યાંની સેવામાં જીવન ગાળ્યું.

ગોપીચંદની માતાએ પોતાના અંધુના સકેન વડે ગોપીચંદને વૈરાગ્યને માર્ગે ચડાવ્યો તેમ થરાના કુંવરને એની સગી માતાએ ખંભાલીડામાં બેખ પહેરાવ્યો ને દાસ મોરાર એમાંથી થયા. એ જ રીતે પીપાવાવની જગ્યાના સાધક ચરા મહંત ગીગરામજીને નાના હતા ત્યારે એમની માતા પોતાના હાથે દેરી ને એકના એક પેટના જણ્યાને જગ્યાને સોંપી

અંદરે પીપાભગતનાં પત્ની સીતાબાઈનો જ વિચાર કરીએ તો પીપાજી શોભ્યા અને આગળ વધ્યા એમનાં સાધી પત્ની સીતા માધને કારણે જ. નરસિંહ મહેતાના સાધુ સંતો પોસાણ એમનાં પત્ની માણેકબાઈની ભક્તિને કારણે. અને એ જ રીતે ભક્ત જલાબાપાનો રાટલો ભક્ત વીરઆઈમાના કારણે બિજલો દેખાણો.

ગઘઈ મુસલમાન બાપુ લાખુની ભક્તિનો રંગ એના બાળક આપા ગીગામાં બિતર્યો અને જેણે ગિરનારમાં સુપ્રસિદ્ધ જગ્યા સનાધાર બાંધી. એ જ રીતે આપા દાનાનાં શિષ્યા ચલાળાનાં મૂળીયાઈ તો જગતનાં ઝેર પચાવીને મીરાંબાઈ કહેવાઈ ગયાં. જેની શિષ્ય પરંપરા ચાલેલી.

પોરબંદર-ખોખીરાનાં નીરલબાઈ. ભતે લુહાર દેવાયન પંડિત આચર. આત્મધર્મે વર્ષા. પણ જગ્યા-ત્યાં સુધી દેહસંબંધ ન રાખ્યો એવાં જ ઘેડ બરડાનાં સંત લીરીમાઈ.

ખંભાળિયાના સંત લે.યણુને તો કોણ નહિ પીછાનતું હોય? જેસજી બડેજી જેવા બળવાન ને રૂપવાન ઝડુ લાખાને જેણે માણસ બનાવ્યો. ભક્તને પછી સંત બનાવ્યો. સંત લોયણુ તો કવિયત્રી હતાં. એમના ભજનોમાંથી વેદાંતની અમીધારા નીતરે છે. આ રૂપનાં શુભાનધારી લોયણુ પણ આત્મધર્મે લાખા સાથે રહ્યાં, છતાં અણીશુદ્ધ શીલ જળવ્યાં.

પુરુષસંતોની જેમ જ સ્ત્રીસંતોમાં અનેક કવિયત્રીઓ માકેલ છે એમના આત્મ અનુભવની વાણીથી આજે ય જનતા પૂરા પૂજ્યભાવથી ડેલે છે.

લીરીમાઈ ભક્તકવિ હતાં. એમ નીરલબાઈ પણ ભક્તકવિ હતાં. એ જ રીતે લોયણુ પણ ભક્તકવિ હતાં. ત્યારે તોળલદેને કોણ નહિ જાણતું હોય? અનેક રહસ્યોથી એમનું ભક્તિમય જીવન સમૃદ્ધ છે. એમનાં ભજનો પણ ધરોધર ગવાય છે.

લીરીબાઈ મેર હતાં, લોયણુ લુહાર હતાં, તોળાઈ કાઠિયાણી હતાં તો રૂપદિ વડવાણુના દેસર રજપુતનાં દીકરી હતાં. મારવાડના માલદેવ સાથે એ

પણ આત્મધર્મે જ પરણેલાં. એમણે માલદેવને તાર્યો અને માલદે-રૂપદેનાં ભજનો શુભરાત-ખ્યાત છે.

એવાં જ સંતકવિ થયાં ધોળા જંકશન પાસેના સમઠિયાળા ગામે વાઘેલા રજપૂત ગંગાસતી. એમનાં પોતાની દીકરાવહુ પાનખાધને સંબોધીને કરેલાં ભજનોમાં કાવ્યતત્ત્વ અને ઉપનિષદનાં સત્ત્વો નીતરે છે. એમણે પોતાના પતિ કસળસીંગ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

આની જીવતાં સમાત લેનારી સંતનારીઓ તો અસંખ્ય છે. અને કોઈ નેસડું કે ગામડું ખાલી નહિ હોય કે જ્યાં સંત-લકત સાધ્વી કે સાધુચરિત સ્ત્રી ન પાક્યા હોય. સાધુચરિત સંત નારીઓનો વિષય તો મહાત્રથો માગે છે. લકિત પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને સખીરૂપે વધારે ભળી છે.

એવા સંત કવિ અમારોમાં થઈ ગયાં મોરખીમાં દાડલેદે. ખીમરા કોટવાળના ધરવાળાં. પણ અતિ સ્વરૂપવાન. મોરખીનો રાજા રાવત રણુશી જેના ઉપર મોહાંધ થયેલો. પણ દાડલેદેની લકિતએ રાવત રણુશીને પણ લકતમંડળમાં બેસાડ્યો.

વાંકાવદરના આર્કર પુત્રી રામખાધ ભયે અમણે દુકાળિયાથી ડોલાયમાન થયાં. દુઃખ બેઠેને ઉપજેલી કંઠણાએ સંસારનો મોહ નીતારી નાખ્યો. આપોઆપ વેરાગી બન્યાં. દુકાળિયાં માટે ધરોધર ભીખ માગી. વવાણિયા ગામે અનાથ આશ્રમ ને અન્નક્ષેત્ર ખોલ્યું ને જીવન પ્રભુસેવામાં ગાળ્યું.

આજે રાજકોટના એડીના નાકે નકળંકની જગ્યા છે. એક દિવસ આ જગ્યા અરધા કાઠિયાવાડમાં તપતી. પણ એ જગ્યાનાં સંસ્થાપક રખારી રાણીમાના કારણે. રાણીમા વાંકાનેરના લુણસરિયા ગામના રખારી વીરાનાં દીકરી. લગન મોરખીના ટોળા ગામે કરેલ. વીરા ભગતે વાંકાનેરના કેરાળા ગામે નકળંકની જગ્યા ખાંધેલ. સાધુ સંતોની સેવા શરૂ કરેલ. ત્યાંથી દીકરી રાણીમાને પ્રભુસેવાનો રંગ લાગ્યો. એમના પતિ એમની સાથે જ સાધુસંતોની સેવામાં જીવન વિતાવતા. વાંકાનેર રાજસાહેબ સાથે અણબનાવ થતાં રાજકોટ આવી જગ્યા ખાંધી. પણ કયાંય

માગવા જવાનું નહિ. કાકર મંદિરે જે આવે એનાથી જ રોડવવાનું. અને આવી ટેક એમની ઠેક સુધી ફળતી આવી. એમને આંગણેથી કદી કોષ્ટ ભૂખ્યું ગયું નથી, અને રાણીમાએ કદી લાંબો હાથ કરી કાઠની પાસે કાંઈ માંગ્યું નથી. બહુ પ્રતાપી હતાં રાણીમા.

એક જ જગ્યાના અંકુર એક કચ્છના ક્રંગ લોડાઈના ડાડા મેકરણ અને ખીખાં સંત દેવીદાસ. પરખની જગ્યાએ આવી ડાડા મેકરણે મૂળ ધૂણો ધખાવેલ. એમનાં શિષ્યા આપર લીરખાધ એવાં જ પ્રતાપી નીવડેલ, યુવાનીમાં જ અનંગને ઓગાળી નાખેલો ને અંતર ભગવાથી ભરાઈ ગયેલું. એમણે ડાડા મેકરણ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

સંત દેવીદાસનાં સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યા અમરમા. યુવાનવય, અન્નેડ રૂપ, આણું વળીને જતાં પરખની જગ્યા બેતાં જ સંસારનો રંગ નીતરી ગયો અને શાગિયાં પતિયાંની સેવામાં લાગ્યાં. આ યુવાન વય, રૂપ અને સ્ત્રી. એટલે અનેક વીટંબણાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એ જ એમની તપશ્ચર્યા ને સાધના બની ગઈ. અમરમા અમર બની ગયાં. એમણે સંત દેવીદાસ સાથે જીવતા સમાધિ લીધેલી.

સ્ત્રીસંતોથી એક ગામડું ખાલી નથી. પણ અહીં તો થોડાં દૃષ્ટાંતરૂપ ઉલ્લેખો જ આપ્યા છે. નારીના ધાર્મિક જીવન, ત્યાગ, પ્રતો અને નિઝહી જીવનને કારણે જ ધરસંસાર રળિયામણો રહ્યો છે. અને નારીનું ધર્મમય જીવન તો એના બચપણથી શરૂ થઈ જાય છે. યુવાન વયે પરણ્યા પછી પણ એના સૌભાગ્યને-સંસારને સુખમય રાખવા એના જપ તપ ચાલતા જ હોય છે. એમાં કયાંક જડતા હશે, કયાંક વહેમ હશે, અધઞ્ઞ હશે, પણ ભાવના એની માંગલ્યમય જીવનની જ રહી છે. અને પ્રૌઢાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થાના એના લકિત પરાયણ જીવનને કારણે જ ગામડાંઓથી માંડીને શહેરોના નાનાં મોટાં ધર્મસ્થાનકો નભ્યાં છે. પણ ત્યાં નારીલકિતનાં શોખણનાં હાટડાં મંડાઈ ગયાં છે. એણે નારીની લકિતને વેવલીમાં ખપાવી છે. આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે વ્યવસાય પુરુષનો અને ધર્મ સ્ત્રીનો.

ઉદયાચળથી ઊપડેલા સુરજદાદાના રથના ઘોડા ઝંઝે'ગ દઈ આથમણી ધરતીનો પથ કાપી રહ્યા છે. ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતોની બાંભલીઓનાં પાણી ખૂટવા આવી્યાં છે. બપોર પછી ચારો કરવા નીકળેલાં પંખીડાની ધોટ માળા ઉપર મડાણી છે.

એ વખતે લાહીની આથમણી બાજુ આવેલા ગાગડિયાને કાંઠે બાઉદિન પીરની દરગાહ ઉપર સેતા દરબારોનો સમુદાય ભેળો થઈ ગુપચુપ વાટાઘાટ કરે છે. વાનુંના શબ્દો બહાર ન સભળાય તેની જાણે કાળજી રાખતા હોય, છતાં હાજર રહેલા સૌ એક એક શબ્દ બરાબર સાંભળી શકે એવા અવાજે એકઠા થયેલા સેતાઓને એક મોવડી માણસ સંભોધી રહ્યો છે :

“ભાઈઓ! આપણા વડિલા પાસેથી દુનજી ગોહિલે ગામ ગરાસ પડાવી લીધા, અને લાગીમા ગદી રથાપી આજે ગોહિલે દરબારગઢમાં ભેસીને સાકર, ચોખા અને દૂધની શિરામણી કરે છે અને આપણે લાહીના મૂળ ગતારિયા છતાં આપણાં ઇકરાઓને ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે તો ભૂખ કરતાં ભાલાં ભલાં” માટે આજે કુંવર લાખાજીને જીવના પકડી લઈએ તો આપણી જીત થાય. માટે “હિમતે મદદ તો મદદે ખુ”

લાગી દોકોરની ડાબી જમણી ભુજાઓ જેવા સોરકિયા અને વાગડિયા આંહીરોનાં બળિયાતર ભે જૂથો છે દોકોરનું અને ગઢનું રક્ષણ વફાદારીથી કરતા આવે છે આજે આહીરાણી વાલીબાઈ ગાગિયાણી રાજમાતાને મળવા આવી છે ગઢમાં અંદરને ઓરડે બાજરાજુ લાખાજી પારણે પેકના છે હોરની દોરી હાથમાં લઈ જાજરમાન આયરાણી ધુધવાટા કરતા પોતાની બાજા રાજને હિચેળી રહ્યા છે. સામે મખ-ચાકળા ઉપર બેઠેલા રાજમાતા વાલીબાઈ ણીને નીરખી રહ્યાં છે

એવે વખતે દરબારગઢની પાછલી ખડકી ખેંચી સેતાઓ ગઢમાં દાખલ થયા. જાણે માલધારીની ભેખમાં સાવજનું ટોળું ગરી ગયું. અને બાગરો ભેગો છે “સેતા ! સેતા ! સેતા !”

સેતાઓ ચારેકોર પરચરી ગયા ભાલાં, તલ્લવર, બરછી, ફરશી અને સાંગના ખડખડાટ થયા રા'આંત્રુ માં આવતાં ગઢમાં રક્ષકો અને સેતાઓ વચ્ચે ધી ગાણુ જમ્યું. એમાં એક આગેવાનના ઈશારાથી સેતાને એક જુડાન અંદરને ઓરડે પૂગી ગયો. પારણામાં પોઢેલા લાખાજી ઉપર એની દષ્ટિ હતી, વાલીબાઈ રંજ પારખી ગયા, એક લણુમાં ચતુર આહીરાણીએ પગમાં પહેરેલ ચાંદીનું નકોર કડતુ કાઢી સોઈ ખાત્રી-ને ધા કર્યો. કડલુ બહમહત્તુ આવ્યું સેતાના લમણામાં લાગતાં તો મહુવાગીરી નાખિયેરના ત્રોફામંથી જેમ પાણીની ધાર થાય તેમ લોહી વહેતું થયું ચકકર ખાઈને જુવાન પડ્યો પડતાં વાલીબાઈએ તલ્લવાર ઝૂટવી લીધી. આ બનાવ જોઈ રાજમાતા આભા બની ગયાં.

વાલીબાઈએ પારણામંથી લાખાજીને ઉપાડી લીધા ઓઢણામાં લપેટી, ધીક ઉપર બાધે છે, ત્યાં સેતાનું ટોળું ઓરડામાં આવી ગયું વાત કરવાની વેગ નહોતી બાગરાજ સેતાઓના હાથમાં જ્ય તો ગોહિલે ના હાથમાંથી લાગી જાય ધીક પડેલાં શાંત દેખાની આહીરાણીની અમીરની આંખોમાં અગ્નિ ભજૂરી ઊઠ્યો. લાખાજીને લઈ વાલીબાઈ બીજે બારણેથી બહાર નીકળી ગઈ

દુરમનોનું ટોળું પાછળ પડતું વાલીબાઈએ નજર નાખી તો દરવાજે રોકીને ઊભેલા દુરમનોના હાથમાં ભાલા ઝળહળતાં જોયાં. ફરતો અસમાને વાનું કરતો કિલ્લો ઊંચો આથ અનેનીચે ધરતી, ઊગરા તો ક્યાંય આરો દેખાતો નથી વાલીબાઈની ધોટ મડાણી દખણદા ગઢના કોઠા માથે હતી કાઢીને

સોનલ આયરાણી

બારેટ દેવીદાન નારાયણ

વાંટાવદર અને સુરવદર ગામનો સીમાડો બંધ બેગો થાય છે ત્યાં જોગાસર નામનું તળાવ છે, ને તળાવની ઊંચી પાળ ઉપર આજ પણ એક પથ્થર ઊભો છે. કાંઠે ઊભેલા જખરા જરના ઝાડની ટેવે ધન ફરકે છે ને એક આયરાણીના વીરત્વની આજ પણ સાખ પુરે છે.

આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં વાંટાવદર ગામમાં બે જણાં આયર ને આયરાણી વચ્ચે નીચે મુજબનો વાર્તાલાપ થતો સંભળાય છે.

“આયરાણી ! આજ ભાત દેવા આરતી નહ હો !”

“કાં ! તારે ભૂખ્યા રે’યું સે ?”

“ના, પણ હમણાંથી જોગાસર તળાવે સાનનાર હેવાયા થીયાસે ને...” જોલતાં તો આયરની આંખયું-માં અમી આવ્યાં. “બે જીવવાળી બાયડીને માથે બે જેવું ગણાય એટલે.”

“બે, ને ઇં પણ આયરની દીકરીને ! આ તું શું જોલશ આયર ? તારી આયરાણી ઇં નાયગંથી બીને ભાત દેવા નહ આવે એમ ?”

“ના. એમ નઈ પણ...”

“હવે પણ ને બણ. હું તો ભાત દેવા આવવાની જ ને મારે આપણી ભેરયું સાદુ ખડ પણ વાઢું સે... નાર આવશે તો તું ક્યાં છેડો સે !”

“ઠીક !” કહીને કાળા ઘોડાનો અવસર આગળ ગયેલા સાથીના સાંતીને આંખવા વે’તો થયો.

સૂરજ મારાજ માથે આવતાં જ સોના માથે ભાત, બંગલમાં પછેડા ને હાથમાં દાતરડું લઈને પોતાના ખેતર કોર હાલતી થઈ.

હાલતાં હાલતાં જોગાસર તળાવની પાળ દેખાણી. ત્યાંથી તેનું ખેતર ચાર પાંચ ખેતરના જ

આધું હતું. પણ હડીલી આયરાણીને આયરની વાત યાદ આવી. તે સીધી ખેતરે જવાને બદલે તળાવની પાળે ચડી. થોડુંક પાણી પીને હાલી નીકળીશ એમ વિચારી પાણી પીવા બેઠી.

તળાવને કાંઠે માથોડા માથોડાવા પાન્ય ઊભી છે. ખડખડાટ થયો ને ગંધે ઘોડયા હોય એવા સાત સાત નાર સોનાને ઘેરી વળ્યા. સોનલને સપને ય ખ્યાલ નો’તો કે સાચેસાચ નારનો ભેટો થઈ જશે. તેણે પોતાનું એકમાત્ર હથિયાર દાતરડું હાથમાં મળ-જૂતીથી પકડયું, ને સામનો કરવા તૈયાર થઈ ગઈ.

સાત નારની ભયંકરતા તે જાણી’તી. સાતે નારની લોહી તરસતી આંખયું સોના કોર મંગણી’તી. નાર હળવે હળવે ઘેરો નાનો કરી આગળ વધવા માંડયા. સોનાએ એક હાથે પછેડી લીધી ને દાતરડું વધારે દઢતાથી પકડયું. સોનાની પાતળી કાયા ધનુષ્યની પ્રણીત જેમ ખેંચાઈને સીધી થઈ હુમલાની રાહ જોઈ રહી. તેને વિશ્વાસ હતો કે પોતાની ચીસ સાંભળી આયર આવી પડે’યરો.

સૌથી આગળ આવવા નારે સોના ઉપર કારમી તરાપ મારી. સોનાએ ઝૂનમાં આવી ભયંકર ચીસ નાખીને દાતરડાનો ઝાટકો નાર ઉપર ઝીંક્યો. નારનું મોઢું ચીરાઈ ગયું.

પણ બાકીના છો નાર એકદમ આગળ ધસી આવ્યાં. સોના પાછળ હટવા માંડી ત્યાં અચાનક બે નારે બે કોરથી હુમલો કર્યો, ને સોનાના ખભામાં ગળા આગળ બાકીને દાંત લરાવ્યા. સોનાથી ચીસ નીકળી ગઈ. તેણે ગોળ ફરી બે હાથે બે નારનાં ગળાં પકડી હાથતો ઝાટકો માર્યો. બેય નાર નીચે પડ્યા. પણ સોનાના શરીરમાંથી લોહીની ધારું ફૂટવા માંડી. સોના ગોળ ગોળ ફરતી ને દાતરડું લઈ ફેરવતી નારના હુમલા બાળવા માંડી. ત્યાં તો ઘોડાના-રામલા ગાજ્યા.

“આવ્યો છઉં, આવી પહોંચ્યો છઉં” એવી હાઠલું દેતો આપર આવ્યો. તેણે લોહીનેહાથુ સોનાને જોઈ, હજાગ મારી ઘોડેથી ફેદી બે નારને ગરદનમાંથી પકડી સામસામા મોડાં બટકાડી મારી નાખ્યા. એકાએક ચોથો નાર સોના ઉપર જાછળ્યો. આપરે હડી કાઢી સોનાને ધકકો મારી પાડી દીધીને જાછળેને નાર સોના ઉપર થઈ ઘોડાની પાછળ પકડ્યો. પટાના સાધેલ ઘોડાએ નારને બપું કર લાત મારી. નાર વીસ હાથ છેડે જાડી પડ્યો. ફરી જિભા ન થયો. પાંચમા. નારે પડી ગયેલી સોનલ ઉપર હુમલો કર્યો ને સોનાંએ દાતરડાનો છૂટો ધા કર્યો ‘દાતરકુ’ નારના પેટમાં પરાવાઈ ગયું મરણિયા થયેલા ઉદ્ધવા બે

નાર આપર ઉપર તંગયા. આપર નીચે નમી ગયો ને બેય નારના પાછલા પગ પકડ્યા. દાંડિવાસમાં ફરતો હોય એમ ચકકર ચકકર ફરી બેય નારને જમીન ઉપર પછાડ્યા ને સોના આગળ દોડ્યો.

ચૂંચાચેલા સોનાનાં ગળામાંથી લોહી વહી જવાથી તેનું લાન જવા માંડ્યું આપર બેલાવવા માંડ્યો. “આપર! હવે રામ રામ સે” એટલા બોલ સોનાના ગળામાંથી માંડ માંડ નીકળ્યા ને એની ડાહસાને માટે ઢળી ગઈ. આપર ધુસકે ધુસકે રોધ પડ્યો ને કારમા કંપાતની સાક્ષી પૂરતા સીમાડાએ તેમાં સૂર પુરાવ્યા.

*

પાના ૫૯૪ થી આણું]

પગથિયે પોએ ત્યાં તો સેંતાએ આંખી ગયા. એક બાજુ ગઢની રાંખો આંધ લઈ, વાલીમાંઈ તલવાર વીંચે છે. આહીરાણીના હાથમાં ફરતી તલવાર જાણે વિશ્વનું સુદર્શન-ચક્ર હોય તેમ તલવારનું તેજ કુંઠાનું બંધાણું.

કેધી બરાચેલા દુરમનેને વાલીમાંઈ લાજ લેવા દેતી નથી. અપાઠ મહિનાની વીજળીની જેમ વાલીમાંઈની તલવાર કંઈકને ચબરકા કરતી ગઈ. પાછે પડે પાછે પડે એક એક પગથિયું ચડતી જાય છે. એમ કરતાં બે ત્રણ પગથિયાં જાડી રહ્યાં અને એક જુવાને ગપટ કરી. વાલીમાંઈની તલવાર ટોકર લાગતાં નૂટી ગઈ. ભાંગેલી તલવારનો તેણે સેંતાની છાતીમાં મૂક સુધી પહોંચી દીધો. પગથિયેથી લડચડતો જુવાન ચાર-પાંચ સાથીદારોને પછાડીને હેઠો પડ્યો. ત્યાં વાલીમાંઈ કોઠામાં દાખલ થઈ ગઈને બારણાં બંધ કરી દીધાં.

સેંતાએ હરમતમાં આવ્યા કે “હવે કોઠામાંથી ક્યાં જશે? તોરો બારણું!” વાલીમાંઈ દળી દળીને ઠંકણીમાં ઉધરાવવાનો વખત ગોળેથી નજર કરી તો બોખા ડાંગરનો ચોરો

દેખાણો. બારણું સેંતાએ તોડ્યું. કોઠામાં દાખલ થાય ત્યાં કાછડો વાળીને વાલીમાંઈ ગોળેથી ફેદીને પંદર હાથ ઉપર ત્રાટકી ચોરાના છાપરા ઉપર. જેલનો કડાકો બોલી ગયો. ગાંધેએક નળિયાંનો કડુલો લઈ ગયો. વાલીમાંઈ ગોઠણુબર થઈ પછાડે આવેલ આહીરાણીના વાસમાં જિનરી ગઈ. દુરમને મોં વકાચીને જિભા રહ્યા.

આહીરાણીના વાસ એટલે ગોહિરરાજનો હોખંડી કિંદરો. વાલીમાંઈએ બાગરાજ લાખાજીને આહીરાણી સોંપ્યા. અને લોહીમાં તરંગોળ બનેલી આહીરાણી ધરતી ઉપર ઢળી પડી. આહીરાણીનું લોહી ઊંડળી ઊંડળી હાથમાં આવ્યું લવિશાર થઈ હાલી નીકળ્યા. આહીરાણીએએ સંજિલા લઈ, હેવારો ચડાવ્યો “મારો!” “મારો!” અને દેહારો સાંભળી સેંતા ચભરાણા, અને જીવ બચાવવા ભાગી નીકળ્યા.

બાગરાજ લાખાજીને કાળના મોઢામાંથી બચાવનાર આ આહીરાણીની ગોરવગાવા ગાતા બોખા ડાંગરનો ચોરો, અને ગઢનો કોઠો આજે લાંબીમાં મોજુદ જિભા છે.

વસંતે વનરાઈમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી દીધો છે, આખેરણામાં મોર મધમધી રહ્યા છે. સામગ્રી સાહેલિયું ચૂંદરિયું ઓઢી હાથમાં ફૂવણબ લઈ દેવદર્શને જતી હોય તેમ ફાંટ ફાંટ ફૂલડાંની છાબું ભરીને ખાખરા ઊભા છે. કું હુ કું હુ કોયલના ટકુકાર સંભળાય છે. આવી રંગ સુગંધ અને સૂરની સાથે તાલ પુરાવતી મેરજી વાજની જન વેલડું લઈ પાછી ફરે છે.

હીંગળોડિયા રંગની વેલડીઓની અને ડોલતી ડમણીઓની પોડાંની પાંદડીઓના ધમધમાટ અને ધુધરમાળના રમણુમાટ એક સાથે નર્તકીઓ નાચ કરવા મદભર શાલે ડોલતી આવતી હોય તેવું લાગે છે. વેલડીઓમાં બેઠેલ જનરિયુંના કપડાંને આપેલ સોંધાના મધમધાટ અને અત્તરના મહેકાટ અને જનરિયુંના સરીકા કંઠથી જવાતાં ખીતડિયાં જળવતી સુરાવળ રહે છે :

પરશાળેથી કેસર ઊડે,
ઘોડવેચું આવે રે ઉતાવળી.

ઘોડવેલ્હે બેસી બેનીબા હાટ્યાં,
દાદા ને દેશળભાઈ વળામણે.

વળો વળો રે મારા સમરથ દાદા,
અમને દીધાં તમે વેગળાં

બીજી વેલમાંથી બીજું ગીન ગવાય છે :

આજ માટે ભરીઆં સરોવર છલિયાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આજ અમે લાગેણી લાડી છલ્યાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આમ ગીતના ઝંકાળા સાથે રમણુમાટ કરતી વેલડીઓ દોડી જાય છે. વચમાં વહુરાણી સરવૈતાણીનું વેલડું છે. શિવાજ પ્રમાણે વેલડીને સંતાપ જવું છે. વેલડામાં બેઠેલ વડારણે ગાડાખેડુને કહ્યું:

“ભાઈ રધા! તું હોતે આપણું ગાડું વચમાં હોય તો તો આપણું નાક કપાય.”

રધાને તો આટલા પાનાની જ જરૂર હતી. રધાએ વેલડાને તારવ્યું. વઢિયારાને પૂંછે હાથ દેતાં ગોધલાને પંખું આવી. ગાડું આગળ નીકળી ગયું. ત્યાં તો ચલકા ધાત્રા માંડ્યા.

“એલા મોર જાય ના!”

અને સૌથી આગળ યવા ગાડાંઓની હરિફાઈ મંડાણી. રધાને વડારણે કહ્યું: “આ લે, બા સાહેબે પાંચ રૂપિયા આપ્યા છે. કોઈ ન જાણે એમ વેલને સંતાડી દેવી છે.”

જનમાં મોઢા આગળ નીકળવા બન્ને મહિનાથી વેઠેલ વઢીઆરા હંસ સરીખા ધોળા ધમળા જોડેલી દેવળના ધુમટ શી ડોલતી ડમણિયું અને ડમણિયુંના તાનમાં આવેલી નમણી રમણિયુંએ પોતાના ગાડાખેડુઓને આગળ યવા ચડાવવા લાગી.

એમાં ગાડાદોડથી ધૂળની ડમરિયું ચડી, અને શીડિયા રમણુમાં રધાએ કોઈને ખબર ન પડે તેમ બાજુના ઊંડા રસ્તામાં વેલને ચલાવી, અને ત્યાંથી નજીકના ઊંડા વોકળામાં વેલને લઈ જઈ સંતાડી દીધી. સૌથી આગળ મેરજી વાજની બેનની વેલડી નીકળી ગઈ. ત્યાં આગેવાળને જરબંધનાં કુમકાંને ઊવાવતી રૂમાણુમા કરતી ફૂવમાળ (ધોડી) ને નચાવતો વરલાડડો મેરજી વાજે સામો આવે છે. મેરજીને જોઈ ગાડાં ધીમા પડે છે. પોતાના વીરાને ભાળી બેન વારણાં લે છે. મેરજી પોતાની નવવધુનું વેલડું ક્યાં છે તે જોવા નજર ફેરવે છે. ચતુર બેન ભાઈ થું ગોતે છે તે સમજી જતાં મસ્કરી કરે છે :

“અમારી સામું જોયા સિવાય કોને ગોતો છો બાઈ?”

“હું તો કોઈને ગોતતો નથી. પરંતુ તમે તો

ધણી ઠંદાથ મારતા' તો કે સરવૈશણીના વેલડાને સંતાવા ને ઘો. બેનખા ! તમને હાથતાળી દઈને સરવૈશણી ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ તે પૂછવા તમને ગોતતો હતો."

"હે" હે" ભાઈ સાચું કહે છે? તો તો અમને ઈ ચતુરા છેતરી ગઈ. એનાથી છેતરાયા સિવાય વેલડાને ગોતી લાવો તો ખરા વડું."

"એલા ગાડાં ધીમાં લાકજે." એમ કહીને મેરજી કૂલમાળ ધોડીને માથે બેઠાં બેઠાં ચારે તરફ નજર ફેરવતો જાય છે. અરધો ગાઉ ગયો હશે, ત્યાં તાજ જ ગાડાના ચીલા જોયા. ધોડીને ચીંચે ચડાવી.

વેલડીમાં બેઠેલ સરવૈશણીએ ધોડીના ડાબવાની વાજતી પાથીઓ સાંભળી સાંભળતાં હેયું થડક્યું. હૈયા પર પડેલા હારની પાંદડીઓએ પણ ચડકારાની રમત માંડી. હૈયું ધામવા જતાં હાથની છુધરિયું ધમ ધમી. ત્યાં તો ભેખડ ઉપરથી ખરરર કરતી કે અપ્પરા ઊતરે તેમ કૂલમાળ વેલડીની વેળુમાં ઊતરી.

હમચી ખૂંદતી ધોડીના ડાબલે તાલ પૂરતા ચડકારાને ધામતી સરવૈશણીએ પોતાના પ્રિતમને પેખવા માફાની ફકક ઉધાડી જોયું તો--રૂમાગ્રુમા નાચતી ફૂલમાળ માથે બેઠેલા કેસરીઆ વાધામાં શોભતા વરલાડડાને જોયો.

વાંકડોલા ઓડિયા માથે મૂકેલી કલંગીથી ઓપતી સોનેરી પાઘ. ગોરું ગોરું મુખડું. કાળી ભમર વાંકી મૂછડિયું. અને નેહ નીતરતી કેરીની ફાડ ચી પછોળી અને લાંબી અણિયાળી આંખડિયું. પછોળી ને વિશાળ છાતી માથે શોભતી સોનાની હેમલ, અને હેમલમાં સોનેરી મૂંઠે ઝૂલતી તલવાર. પીક પાડળ સોનાના કુમાવાળી ઠાલ, હાથમાં ભમર ભાલો સરવૈશણી પોતે જોવા શૂરવીર, ખાનદાન, ઉદાર અને સત્તિક પુરુષને અંખતી હતી એવા ફૂલ વરલાડડાને ન્યાળીને સરવૈશણી વારી ગઈ.

મેરજીએ પોતાની તરફ ન્યાળતી સરવૈશણીની સામું જોયું. સરવૈશણીની આંખો સહે પોતાની આંખ ન મળી, આંખથી અંતરની વાતો કંઈ ન કંઈ,

રૂપને પ્રીધું ન થીધું ત્યાં તો શરમતા શેરડાવાળું એ મમાળું રૂપાળું મુખડું વેલડામાં છુપાઈ ગયું. જેમ સંધ્યાના રંગે રંગાએલ વાદળ પાછળ ચાંદ છુપાઈ જાય તેમ.

વેલડે રસ્તે ચડાવા ગાડાખેડુને હુકમ કરી. ધારી રસ્તે ગાડું આવતાં મેરજીએ ખોટો શુરસો કરી ગાડાખેડુને કહ્યું :

"એલા રથડા ! વેલડે ત્યાં કેમ લઈ ગયો હતો ?"

"બાપુ અપારા બાએ હુકમ કર્યો. અને એમરો હુકમ ન માનું તો આપ ખીજઓ." રથડે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

"તારા ઉપર હુકમ કરે છે તેમ મારા ઉપર હુકમ ન કરે તો સાફ." મેરજીએ મરડીને કહ્યું.

મેરજીના આ મરમાળા વેલડેના અચીમ્બ ઘૂંટડો ઉતારી કલાકારના અશુભિરપચીથી વીણ રણજણી બેઠે તેવા મીઠકા સુરે મહર કરતાં સરવૈશણીઓ વગારણે કહ્યું : "દરબારને કહે કે ઠાકોર ઠાકણાને હુકમ માન્યો તો ભારે રૂા લાગશે."

ફૂલ સરીખાં ફેરાં વેણુનાં બાણ વાગતાં ખાખડ હસી મેરજીએ કહ્યું :

"રૂા લાગીએ કે ભૂંડા લાગીએ, કેટલાયે હુકમ માથે ચડાવ્યા સિવાય છૂટકો થાતો નથી."

"દરબારને કહે કે ઠાકોર બુડા લગે તેની ઠાકોરને ઉપાધિ હોતી નથી. ઈ ભૂડા લાગે તો તો અમારે ઠકરાણાએ વખ ઘોળરાં પડે ઠાલા ઠાલા ઠાકોર ઠકરાણાના હુકમ ઊંડાવવા કાલા નથી થતા !" સરવૈશણીએ અંતરની વાત કહી નાખી.

આમ વાતો થતાં થતાં વેલડું જનની સાથે થઈ ગયું. અને જનડિયુંએ મધુર સીત ઊપાડ્યું :

વેલે તે બેડી રાણી રાજવણ બોલે

મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા

હું મારગડાની ભૂતી રાજ બંદલા

અલખેડા રે મારા જોજીની વાડી

બાણે ફૂલડાં ફેરી વાડી રાજ બંદલા

અલબેડા: રે મારા દેરીડાની બેની

જાણે મેહુલિયાની હેલી રાજ ગંદલા

મેરજીએ ઘોડીને પોતાની બેનની વેલ પાસે
લઈ કહ્યું: “બેન! તમારા ચોરને સંભાળી લેજે.
હવે ધ્યાન રાખજે, છોતરાતાં નહિ.”

જનની પાછળ જાનીયાનાં ઘોડાની ખેપટ ભાળી
જાનીયાની મશકરીથી બચવા મેરજીએ પોતાની કૂલમાળ
વહેતી કરી.

કરજીએ પહોંચતાં મેરજીએ ધ્રુસાંગ ધ્રુબાંગ...
ધ્રુસાંગ ધ્રુબાંગ... તરધાયાના તાલ સાથે રૂંવાડાને બેઠા
કરતા સિંધુડાના સૂર સાંભળ્યા. સિંધુડાના સૂર
સાંભળતાં મેરજીનું શરીર જાગી ઊઠ્યું:

ફરકત અંગ, થરકત ભુજ
અરૂં રોમરાઈ, ઉલટે અંગ

મેરજીનું રૂંવાડે રૂંવાડું ધગીને દરડાઈ યુ.
મૂછ ફરક ફરક થવા માંડી. કૂલમાળ પણ ધગી ને
જાગી ઊઠી. દુશ્મનો ભેટો કરવા ચમકવા લાગી.

મેરજીને ભાળીને ગામેડુએ બેપાકળા બની
કહ્યું: “બાપુ, મીતીઆળાના ખસીઆઓ આપણું
ધણ વાળી ગયા.”

“કેટલી વાર થઈ?” મેરજીએ અથર્થા થઈ
પૂછ્યું.

“થોડીવાર થઈ હશે” એકે જવાબ આપ્યો.

“કઈ દશ્યે ગયા?” એમ મેરજીએ પૂછતાં
પાસે ઊભેલા ગોરખાપાએ કૂલમાળાની વાથ પકડી
કહ્યું:

“હજી તો તમે મીંઢોળબંધા છો; તમથી વાર
વાસે નો ચડાય.”

“દાદા! મને આવી મત કાં દયો? ગાયુની
વારે નો ચડું તો મારી જણનારીનું દૂધ લાજે.”

“પણ બાપુ, બખ્તર તો ચડાવતા જાઓ!”
પટેલે ખેટી કરવા મેરજીને પગે પડી કહ્યું.

“બખ્તર પેરવા ખેટી થાઉ તો વેરીઓ
મેણા મારે કે ‘મેરજી વાજે કાપડું’ પહેરવા ખેટી થયો.”

આમ કહી ગોર પાસેથી લગામ છોડાવી
ઘોડીને એડી મારી. એડી વાગતાં ઘોડીને પાંખા આવી
અને તોપમાંથી ગોળો છૂટે તેમ છૂટી. જોત જોતામાં
તો દુશ્મનો સાથે ભેટો કરી દીધો.

કૂલમાળના ડાખલાના પડધા સાંભળી દુશ્મનો
ચમક્યા. મેરજીને પડ દેવા દાણો દાણો થઈ ગયા.
મેરજીએ મોવડીને નજરમાં લીધો. ભમર ભાલાવાળા
એકલીઆ મેરજીએ રણલલકાર કરી મોવડીને પડકાર્યો:
“થાજે ભાયડા!”

આમ કહેતાં મોવડીને ઝપટામાં લઈ સાપનો
કરવાની ફરજ આવે તે પહેલાં તો ભાલે પરોવી દીધો.
ત્યાં તો દુશ્મનો મેરજી માથે તૂટી પડ્યા. આકાઝીક
આકાઝીક નલવારોની તાળી પરવા લાગી. ધણ ભડકીને
કરજીના ભેગું થઈ યુ. ત્યાં તો ગામના પાધરમાં જન
આવી પહોંચી. જનડિયું ગીત ગાતી હતી:

અગર ચંદનની રાત
ચાંદા પૂનમની રાત

ચાંદલિયો ક્યારે રે ઉગશે
તારોડિયો ક્યારે રે ઉગશે

નાની વડુ તારલો શ્યામ
સોનલ વડુ તારલો કંથ

કેસરિયો ક્યારે રે આવશે
નેળળો ક્યારે રે આવશે

ગ્યા છે રજપૂતે સંગ
ગ્યા છે વાજની સંગ

જંગ જીતીને આવશે
તારોડિયો જિગે ને આવશે.

ગામેડુએ દોડીને જાનીયાઓને કહ્યું કે “મેરજી
બાપુ ગાયુની વાર કરવા ચડ્યા છે.” આમ કહેતાં
તો જાનીયા મેરજીની વારે સૂચવતા તોફાન બી જમ
ચડ્યા, ગીત ગીતને ઠેકાણે રહ્યા. જાનીયાઓએ ધીંગાણા
ના સ્થાને પહોંચતાં જોયું તો મેરજીએ દુશ્મનોનો
ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો. મેરજીનું અંગે અંગ ધાધો
વેતરાઈ યુ હતું.

વારને ભાળી દુરમનોએ સડોલો કર્યો અને બાળ્યા. બાળનાં બાળતાં મેરજની છાતીમાં ભાલો મારતા ગયા. મેરજ ઘોડી માથેથી લપડી પડ્યો. ઘોડી મેરજ માથે ચાર પગ પછોળા કરી બેઠી રહી. ઘાથે વેતરાઈ ગયેલી ઘોડી પોતાનાં લોહીથી મેરજને નવરાવી રહી.

જાનોવા મેરજ પાસે ગયા. ઈલ્લા જુદાર કરવા મેરજએ હાથ ઊંચો કરવા મહેતત કરી. મોઢામાંથી માંડ 'રામ...' બોલાયું અને આંખ લીધાઈ ગઈ. મેરજની લાશને લઈ જાનોવા કરજાએ આવ્યા ગઢના ઓરડે લાશને સુવરાવી માથે ઝૂંટી સરવૈણીએ વિલાપ આદ્યો:

પ લવડા પેરી અમે, શેલ કાંઠે ચાલ્યા નહિ,
તરછેડી ગયા તમે, કુંવારા કરજાનાના ધણી.
વાળાં વાળ વાળીઆં, ગહકયાં, ઢોલ શરણાઈ,
મારી કાયા ન પોંખાઈ, કુંવારા કરજાના ધણી,

વેલ વસમી થઈ પડી, સણીને સમાચાર,
રહીઆ રણુમોઝાર, કુંવારા કરજાના ધણી.

પીડી ભરીઅલ દેહ, સળ્યા સોળ શણુગાર,
અંગ ઊઠ્યા અંગાર, કુંવારા કરજાના ધણી.

ચૂંકડી રાતીચોગ, રંગ એનો રોળાઇ ગ્યો,
રણુમાં કરી ધમરોળ, કુંવારા કરજાના ધણી.

ઝાડિયો માથે રહ્યો, મીઠોળ બાંધ્યા હાથ,
હવે બળવું તારી સાથ, કુંવારા કરજાના ધણી.

ઢેચે હતી હામ, કે ખેલશું ચોપાટ સાથ,
હવે રમશું વાલાનાથ, કુંવારા કરજાના ધણી.

આખી રાત આમ વિલાપ કરતી સરવૈણીને સવારે સત ચડ્યું ને મેરજનું માથું બોળામાં લઈ ચિતાએ ચડી ચતી થઈ.

*

તળકથાઓ ધરતી તણી

કુંવર બચ્છું કુંજનું, જે રહે રાણાને હતું, જતર તણા બહુ કરી જે જીગરને જીતી ગયો,
જોજન હતાં કંઈ બેચ જુદા અંતરે આધું નંતું; થોણી શ્રવણમાં સુર થઈ જે અંતરે બિતરી ગઈ,
ધા રૂઝવતાં થ ત લાગી, લેસ બાણી મા લણી, જરાર્થ ગયો સૃષ્ટિ સકળમાં, ગળી હેમાળો ગણી;
(તો) પ્રેમ લીનાં પોંખજો, તળ કથાઓ ધરતી તણી પ્રેમ લીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

માઠ મેડીથી મળી 'તી, આંખ પલભર આંખથી તર તણું મુખકુ નવ જુવાના નારીએ મત મારિયાં,
પદ્માવતીએ પ્રીત જોડી રણુશૂરાની નાખથી ખતાંય પંથે જતરા, એક પુરુષે અભડાવિયાં;
(એ) ભૂતરા ભરધારની જીવતી બની ગઈ જોગણી ખાંણી ઉપર ધ એ મરાણી, લપેગણી લોડણી;
(તો) પ્રેમ લીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી (તો) પ્રેમ લીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

છેટે વિંટળેલ સુલખણું એક રતન ચારણનું હતું એક નહીં અનેક છે, મોંઘા રતન સૌરાષ્ટ્રન
પાદર ગુમાગ્યું પોરકાને, નદીમાં નાણુ હતું નીતો દુહામાં ગુંજતાં, વણુવેલ ચારણ ભાટમાં,
ફટકી ગયા લેજ ફરેલ, ગરવાઇ પ્રેમે ન ગણી કહે 'દાઢ' વાચા થઈ ગયો એક વ જિયો વીગતે વણી;
(તો) પ્રેમ લીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી (તો) પ્રેમ લીનાં પોંખજો તળ કથાઓ ધરતી તણી

કવિ 'દાઢ'

ભિમિં વિષુ આવે નહિ, સાગરજળ ઉછરંગ;
કૃષ્ણ કનૈયો હોત નહિ, રાધા હોત ન સંગ.

ભિમિં વિષુ ભપજે નહિ, કવિતા અને કિલોળ;
શબદ સુગંધી કેવડો, (ને) ભિમિં કંકુ-લોળ.

ભિમિં વિષુ આપે નહિ, મીઠપ માયલું મન;
બરફે બોયાં અન્ન, (એતું) કણ કોળે નહિ કાળિયા !

જહાં મરમી ભરમિ તહાં, જહાં શિવ તહાં ગંગ;
જહાં અંબ કોકિલ તહાં, જહાં કૂલ તહાં ભુંગ.

સ્વાતિ મોતી નીપજે, ઉરથી ભરમિ હોય;
આરસ પારસ નહોય, એની લાણુ વારસ લાલિયા !

જયમલ પરમાર

એક મિત્રના સૌજન્યથી

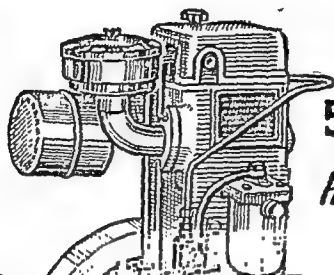
શ્રેષ્ઠ - સંસ્કારી પુસ્તકો માટે લાયબ્રેરીઓ ને - ગ્રંથપાલોને

સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયોને ખ્યાલમાં રાખીને દરેક લાયબ્રેરીને સારાં સંસ્કારી પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળે તે માટે અમે પૂરી સગવડતા કરી છે.

આપને ભેઠતાં પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળી શકશે. આપને ભેઠતાં પુસ્તકોની યાદી અમને મોકલી આપશો, એાછા સમયમાં આપના ઓર્ડરનાં પુસ્તકો રવાના કરવામાં આવશે. નવાં પુસ્તકોની યાદી મગાવી લેવા વિ.

પુસ્તકો મગાવવા માટેનું સર્વોત્તમ-વિશ્વસનીય સ્થળ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફર્નો-ડીઝ બિઝ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

5-8-9.5.

Horse Power

foreman

foreman OIL ENGINE

: MANUFACTURERS:

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ :

ડા. ભૂપતરાય મો. દવે : ડા. શંકરલાલ મો. દવે

- ❖ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ❖ દવા પી પીને થાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે.
દવા વગર સાબલ થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- ❖ પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અનુભવી તંત્રીની કલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- ❖ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા, સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજી ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં દર મહિને આવે છે,
- ❖ વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.
- ❖ વધારે વિગત જાણવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ સાડા છ રૂપિયા.
વિદેશમાં શિલિંગ અઠાર, (રૂપિયા ૧૬)

—: આપનું લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

આરોગ્ય-ધામ, બાણભાઇ ટેરેસ, બીજે માળે, પ્લોટ નં. ૬, ડા. અમિતકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (૫માં શેલ પેટ્રોલ પંપ પાસે)
માટુંંગા (જ. આઇ. પી. રેલવે) મુંબઇ-૧૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ૦

૬૪, ફર્ન-હીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તા

અમદાવાદ-૧

શુભેચ્છાઓ સાથે

ફેરેઈન મશીનરી અને ફેરેઈન રો-મટીરિયલથી બનાવનાર

ચિત્તસિયા ઈન્ડસ્ટ્રીઝ

રાજકોટ.

ઉત્તમ ક્વોલિટી સીલવર શુ ટેક્સ (ટી'ગલ્સ)
ટીપ નેઈલ્સ પ્રોટેક્ટર સ્ટકસ (ફેરેઈન હોબનેઈલ્સ)

સ્થાપના તા. ૨૩-૬-૫૪

રજી. નં. ૬૮૭

શ્રી બગસરા જુથ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી લી.

તાલુકો : કુંઠવાન

જીલ્લો : અમરેલી
ઝોડીટ વર્ગ અ

બગસરા

સને ૧૯૭૦-૭૧ના વર્ષના

વાર્ષિક અહેવાલ

૧-૭-૭૦ થી તા. ૩૦-૬-૭૧

સભ્ય સંખ્યા : ૬૬૬
શેર ભંડોળ : ૧,૪,૬૦૮૦
અનામત ભંડોળ : ૫૮૪૫૧
અન્ય ભંડોળ : ૨૧૭૧૬

અધિકૃત શેર ભંડોળ : ૨,૦૦,૦૦૦
ભરપાઇ થયેલ શેર ભંડોળ : ૧,૪,૬૦૮૦
કુલ કાર્ય ભંડોળ : ૬,૮,૪૧૮
થાપણ : ૨૨૧૦૦

- બેન્કર્સ -

શ્રી અમરેલી જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી.

શ્રી સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર

જયંતીલાલ -સેવકરામ દવે

- મંત્રી -

શ્રી. બ. જી. વિ. કા. સ. મં. લિ.

— શાખા બગસરા

— શાખા બગસરા

મોહનભાઈ ખોડાભાઈ કથીરીયા

- પ્રમુખ -

શ્રી. બ. જી. વિ. કા. સ. મં. લિ.

ધીરાણુ-વસુભાતનું સંકલન ન કરીએ તો

સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક અને સામાજિક કાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

બીના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૬૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઇલ મિલ

દેવવાડા રોડ, બીના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સભાસદ સંખ્યા=૬૬ : શેરભંડોળ રૂા. ૨૩૧૯૨૬/-

ઝોડીટ વર્ગ-અ

રામજીભાઈ અરજણભાઈ પટેલ
પ્રમુખ.

— વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર —

શ્રી અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કમાં

★ તમારા બચત નાણાં રોકો ★

હેલ્-ઓફીસ :-અમરેલી

ફોન નં. ૪૦૨

— શાખાઓ —

(૧) ધારી.	(૨) ચલાલા.	(૩) ખાંલા.	(૪) લાડી.	(૫) લીલીયા.
(૬) દામનગર.	(૭) વડીયા.	(૮) બગસરા.	(૯) બાબરા.	(૧૦) રાબુલા.
(૧૧) કુંગર.	(૧૨) ગદ્દરાબાદ.	(૧૩) કુંકાવાવ.	(૧૪) ડેરાણુ.	

ભરપાઈ થયેલું ભંડોળ :	રૂ. ૬૯,૯૯,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
ફંડ	રૂ. ૧૯,૯૮,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
થાપણુ	રૂ. ૧૩૭,૭૫,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
કામકાજનું ભંડોળ :	રૂ. ૩૮૯,૫૧,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.

- (૧) બેન્ક મંડળીઓ દ્વારા કૃષિકારોને ખેતી ઉત્પાદન માટે ઉદારરીતે ધિરાણ આપે છે, અને ખેતી વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે, તેમજ ગૃહઉદ્યોગ-વણાટ વગેરે માટે પણ ધિરાણ આપી મદદરૂપ બને છે.
- (૨) જાહેર જનતા અને ખાસ કરીને ગ્રામ્ય જનતાને તેમનાં બચત નાણાં બેન્કમાં રોકવા વિનંતી છે, બેન્ક તરફથી તમામ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરોથી સ્વીકારવામાં આવશે. વધુ વિગત માટે બેન્કનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.
- (૩) ગુજરાત તથા મુખ્ય રાજ્યના અગત્યનાં શહેરોમાં એક, હુડીઓ વગેરે વસુલ કરવાની તથા ગુજરાત રાજ્યની સહકારી બેન્કો ઉપર ક્રાફ્ટ લખવાની સગવડ છે.
- (૪) દરેક પ્રકારનું બેન્કીંગ કામ કરવામાં આવે છે.

મનુભાઈ હરિલાલ પરીખ
મેનેજર,

ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ
પ્રમુખ,

અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી. અમરેલી.

ધી જૂનાગઢ ડીસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ

બેંક લિ : જૂનાગઢ

ટેલીફોન :- મેનેજર, ૨૦૭-૨૦૭ એ

ટેલીગ્રામ : Coopbank

એકાઉન્ટન્ટ :- ૨૭૮.

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૪

તા. ૨૨-૪-૧૯૫૯ ના રોજ મુંબઈ રાજ્યના સહકારી કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ
મુખ્ય કચેરી : વણઝારી ચોક, જૂનાગઢ.

પ્રમુખ : શ્રી ચિત્તરંજન ર. રાજ,

ઉપ પ્રમુખ : શ્રી મોતીભાઈ વિરમભાઈ રાઠોડ

લાભ

૧. અધિકૃત શેરહોલ્ડીંગ	૨૦૦.૦૦
૨. ભરપાઈ થયેલ શેરહોલ્ડીંગ	૧૨૮.૭૭
૩. અનામત ફંડ અને અન્ય હોલ્ડીંગ	૪૫.૪૨
૪. કાર્ય હોલ્ડીંગ	૮૭૪.૧૭

: શા ખા યો :

૧. વેરાવળ	૭. ગાંધીરાજ	૧૩. ભેંસાણુ	૧૬. બાંટવા
૨. માણાવદર	૮. માળિયા	૧૪. મેંદરડા	૨૦. શાપુર.
૩. પેરખંદર	૯. તાલાળા	૧૫. ચોરવાડ	૨૧. ગીરગઢડા
૪. ઉના	૧૦. વિસાવદર	૧૬. માધવપુર-ધેડ	૨૨. સરદારગઢ
૫. વંચલી.	૧૧. કુતિયાણા	૧૭. ખીલખા	૨૩. લીંછુડા
૬. કેશોદ	૧૨. રાણાવાવ	૧૮. ગીરગઢડા રોડ-ઉના.	૨૪. રાણપુર

- દરેક પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરે રવીકારવામાં આવે છે.
- પંચાયતો, મ્યુનિસિપાલિટી, જુદા જુદા પ્રકારનાં મોર્ટ અને ટ્રસ્ટની બેંક તરીકે કામ કરે છે.
- દરેક શાખા પર તથા ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના શહેર ઉપર એક, ડ્રાફ્ટ ધરણ કરવામાં આવે છે.
- ગુજરાત રાજ્યના શહેરો તથા ખીજાં રચણો ઉપર હુંડી, ખીલ વિ. વસુલ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે.
- શિક્ષણની સહકારી મંડળોમાં મારફત બેંકોને ખેતીવિપયક કામકાજ માટે ધીરાણ કરવા ઉપરાંત શુદ્ધ અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પગારદાર કર્મચારીઓને તથા નાગરિક બેંકોને પણ નાણાકીય સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

વધુ વિગત માટે સંપર્ક સાધો.

મનહરલાલ ર. નારાયણીયા

ખી. કોમ. એલ. એલ. ખી.

મેનેજર

કુમ કુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જતોની અસારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટિંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોકેડ બગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

સુંદરબાગ, આગ્રાદોડ, કુલો-૭૦ : મુંબઈ

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઈન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટલું સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્રોક
નાયલોન બ્રોશી
વગેરે

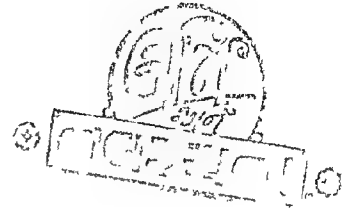

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લા - ૭૦ : સુભર્ષ.

ડિસેમ્બર : ૧૯૭૧

લા. મો. હવે : બચાવદલ પરમાર

લોકપ્રજાસાહિત્ય જર્નલ : ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૨

4826

તત્રીઓ ઇશ્વરવાલ દેવે જ્યમત પરમાર

વર્ષ ૧૪૨ ડિસેમ્બર '૭૧ અંક ૬ સંગ્રહ અંક ૫૦૧

ઝિર્મિનવરચનાના સર્વ લખાણો દોડી-રાષ્ટ્રથી રક્ષિત છે

૧	એ રૂા અખી પી જાવું	સરોદ ૬૧૪
૨	યુક્તિ ઉત્તરમા નીતિમતા ને નિહાની કસોળી	સપાદકી ૬૧૫
૩	યુજરાત ઇતિહાસ પરિચ.	મણિભાઈ વોરા ૬૨૨
૪	સૌરાષ્ટ્રના શિલ્પોમા નાની	નરોત્તમ પનાણુ ૬૨૫
૫	મુઝમી	ડા. હરિનાથ ગૌતાની ૬૩૦
૬	દશમ કથા	મધુધા હીરાનાથ મહેતા ૬૩૩
૭	ચારણીદેવી-દેવલયાધ	દુનેરાય કા. ગુડી ૬૩૧
૮	નારી મિત્ર હૃદયેની	પિંગાલીભાઈ ગઢવી ૬૩૮
૯	પ્રભાસપાણુના નાગ રાજવંશનો ઇતિહાસ ..	હરિશંકર પ્ર. શાસ્ત્રી ૬૪૧
૧૦	લીન-શી સુનારણુ	કાનજીભાઈ ખારો ૬૪૨
૧૧	પાઠા નગો રે	કનુ મહેતા ૬૫૭
૧૨	રાયકદેવી	ખાડી તસ પરમાર ૬૫૮
૧૩	ચારણી સાહિત્યમા નારી (૨)	રતુભાઈ રોહિયા ૬૬૧
૧૪	લામુખાએ બુદ્ધાઓનો ભોગ લીધો	અમરદાસજી ખારાનાથ ૬૬૭
૧૫	મધુસૂત્રક	સપાક ૬૬૮
૧૬	મેઘાણી લોકસાહિત્યનો યુગપ્રતીક	જ્યમત પરમાર ૬૭૧
૧૭	માનના	નાગભાઈ નયુલાલ વાળા ૬૭૮
૧૮	એક સુનક્ષણ નાગી	કૃષ્ણનાથ પ્રયુનાથ મહેતા ૮૦

ગ્રાહકોને—

* દર માસની પહેલી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે

* કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે

* ગ્રાહકોને અંક આઠ દિવસ સુધીમા ન મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ તરત માર્યાનયને જણાવતું અંક સિનિકમા હશે તો મોકલાશે

* સરનામું બદલાયાની ખબર અંકની પ્રસિદ્ધિ પડેના પછર વિષે ગ્રાહકે ગ્રાહક નંબર સાથે કાર્યાનયને પહોંચાડી.

‘ઝિર્મિનવરચના’ ના લનાજમના દર વાર્ષિક-દેશમા રૂા ૧૦-૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમા રૂા ૨૧-૦૦

લેખકોને—

* લેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન રીકાગના ત ત મેળવના ઈચ્છત રે જ ની ટિકિ સાથે જ ખીડી

* આ માસિકમા પ્રસિદ્ધ થના વિચારો ને તે લેખકોના હોા છે તત્રીઓ તે વિચારમા સમન જ હોય તેતુ માનતુ નહિ પ્રકાશકોને—

* ખાનના આત્માદિક, પાલિક કે માસિક વગેરે તથા અરનોકન મળેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવા

એજન્સીને—

* ‘ઝિર્મિનવરચનાના વચાપુ અને ગ્રાહકો અગેનો પત્ર વડાગ નીચેના સરનામે કરવો

ઝિર્મિનવરચના કાર્યાલય
૬૩, જગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ (જિ. રાજકોટ)

વેંઝણ વડી વખરી, વેંઝણ વડી ગાલ;
વેંઝણથી સુખ ઉપજે, વણ દોકડિયે માલ

(વેંઝણ ઝટલે પાણી-જળ)

એક મિત્રના સૌજન્યથી

છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ :

ડૉ. ભૂપતરાય મો. દવે : ડૉ. શંકરલાલ મો. દવે

- ❖ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ❖ દવા પી પીને થાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે.
દવા વગર સાલ થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- ❖ પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અતુલવી તંત્રીની
હલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- ❖ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા,
સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝ-
વતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન
આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજી ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં
દર મહિને આવે છે,
- ❖ વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર
માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.
- ❖ વધારે વિગત જાણવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ સાડા છ રૂપિયા.
વિદેશમાં શિલિંગ અઢાર, (રૂપિયા ૧૬)

—: આપનું હવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

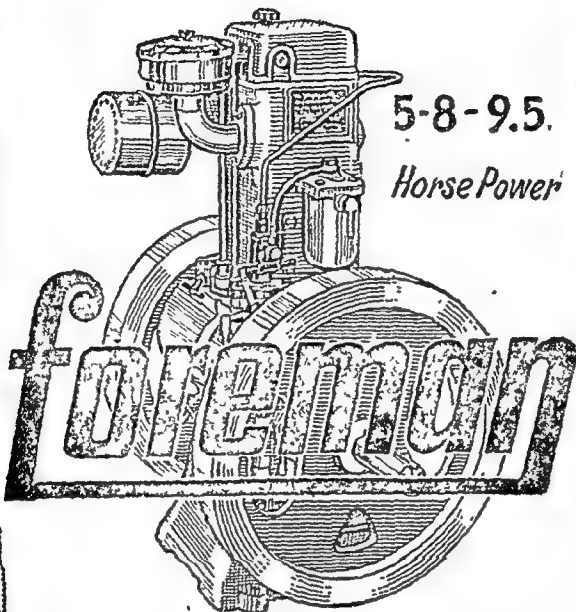
આરોગ્ય-ધામ, બાણુભાઇ ટેરેસ, બીજો માળે, પ્લોટ નં. ૬, ડૉ. આબેડકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (૪મા શેઠ ચેટ્ટાલ પંપ પાસે)
માદુંગા (જી. આઇ. પી. રેલવે) મુંબઇ ૧૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિં

૬૪, ફર્ન-ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તો

અમદાવાદ-૧

5-8-9.5.
Horse Power

foreman

foreman OIL ENGINE
: MANUFACTURERS:

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

શ્રેષ્ઠ -- સંસ્કારી પુસ્તકો માટે લાયબ્રેરીઓ ને - ગ્રંથપાલોને

સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયોને ખ્યાલમાં રાખીને દરેક લાયબ્રેરીને સારાં સંસ્કારી પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળે તે માટે અમે પૂરી સગવડતા કરી છે.

આપને જોઈતાં પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળી શકશે. આપને જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી અમને મોકલી આપશો, જોછા સમયમાં આપના જોઈએનાં પુસ્તકો રવાના કરવામાં આવશે. નવાં પુસ્તકોની યાદી મગાવી લેવા વિ.

પુસ્તકો મગાવવા માટેનું - સર્વોત્તમ-વિશ્વસનીય સ્થળ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફનો-ડીઝ બિજ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

ગ્રાહકોને તથા કોમ્પ્લીમેન્ટરી મેળવનારાને નોંધ લેવા વિનંતી

- ૧ - ડિસેમ્બરના અંક સાથે 'ડી' નંબરના ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થાય છે. નવા વરસનું લવાજમ ૧૦ મી ડિસેમ્બર સુધીમાં મોકલાવી આપવા વિનંતી.
- ૨ - ગ્રાહકોને માટે અપાતી અને છપાતી સૂચનાઓ ઘણા વાંચતા ન હોવાથી નાહકના પત્રવ્યવહાર ખર્ચમાં બિતરબું પડે છે. 'બિર્મિનગમ' દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે. એટલે તારીખ ૮ સુધીમાં અંક જમને ન મળે તેમજ પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કરી તરત કાર્યાલયને જણાવવું, અંક સીલીકમાં હશે તો જ તા. ૧૫મી સુધીમાં મોકલાશે. ત્યારબાદ અંકની સીલીક રહેતી નથી. એટલે તા. ૧૫ સુધીમાં જ પત્રદ્વારા જણાવનારાને અંક સીલીકમાં હશે તો જ મોકલાશે. એ પછી અંક મોકલવાની કોઈ સંભાવના નહિ રહે તેની નોંધ લેવા વિ.
- ૩ - કાગળના ભાવો ફેફકે ને જૂસકે વધતા જતા હોવાની જાન્યુઆરી માસથી કોમ્પ્લીમેન્ટરી કોપીમાં લાગુ પડે તેવી આર્થિક સ્થિતિ બિન સારી છે. કોમ્પ્લીમેન્ટરી કોપી મેળવનારા મિત્રો-સંબંધીઓને તેની નોંધ લેવા વિ.

વ્ય. 'બિર્મિનગમ'

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

બિના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(૨૭. નં. ૧૪૬૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઇલ મિલ

દેવવાડા રોડ, બિના (જૂનાગઢ જિલ્લો) :

સલાસદ સંખ્યા=૬૬ : શેરભંડોળ રૂ. ૨૩૧૯૨૬/-

ઓડીટ વર્ગ-અ

રામજીભાઈ અરજણભાઈ પટેલ

પ્રમુખ.

એ રૂપ અમી પી જાવું

છલકે છેલ છળીસો છાળે રે,
એનાં બે ત્રણ બિંદુ લાવું;
મારા હૃદયે હરિવર કાળે રે,
એની ઝીણી સૌરભ સાવું,

મારું કહું એવું કાંઈ નહીં
આ તો હરિવર કેરું હેત;
અંજવાળે છે આયણું મારું,
આતમ અગ સમેત;
જાણે અઢળક આનંદ ઢાળે રે,
એનો હરખ હઠીટો પાવું.

વૃંદાવનની વાટ ચલું હું
જાણે શ્વાસોચ્છવાસે;
દેસરિયા કુસુમોની કુંજે
રમવા રઢિયલ રાસે;
અહીં કેવળ કાન હિતોળે રે
મારે ગાણું એતું ગાવું.

આતુર મારી અખિયાં, અંતર-
એક રહી છે ધડકન;
નેણ જરીને નીરખું નેહ
માધવજી મનમોહન;
હર સ્નેહ સરોદે ઘોળે રે
એ રૂપ અમી પી જાવું.

યુદ્ધના ઉંખરમાં નીતિમત્તા ને નિષ્ઠાની કસોટી

સંપાદકીય

કેટલાક ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, પણ આપણાં રાષ્ટ્રના ભાગ્યને કાંટો આજે ઇંદિરાજી આસપાસ ફરી રહ્યો છે. ઇંદિરાજીનો જાદુ-ઇંદિરાજીની પ્રતિષ્ઠા ધટી રહી છે' એમ કહેનારા આ દેશમાં કેટલાક રાજકીય પક્ષો અને એ પક્ષોના ટેકદારો છે. પણ જેમ જેમ ઇંદિરાજીની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પ્રહારો કરવા જાય છે તેમ તેમ ઇંદિરાજીની પ્રતિષ્ઠા વધુ જ્વલંત બનતી જાય છે.

બંગલા દેશને માન્યતા ન આપવા માટે ઇંદિરાજીને બદનામ કરવા એમના વિરોધીઓએ ઘણાં આંદોલનો પણ ઉઠાવ્યાં, છતાં ન તો ઇંદિરાજી બંગલા દેશની સ્વાધીન સરકારમાં અપ્રતિષ્ઠિત થયાં કે ન તો અ.પ.જા. દેશમાં. બંગાળના શરણાર્થીઓના પ્રશ્ને ઘણાં તોફાનો જગવવામાં આવ્યાં. ઇંદિરાજી એ પ્રશ્નનું તાત્કાલિક નિરાકરણ ન લાવીને દેશને ભાંગી રહ્યાં હોવાના અહેસાસ થયા, શરણાર્થીઓની વળગાર ચલુ જ છે. આજે એનો આંકડો એક કરોડનો બોલાય છે, સંભવ છે કે એ કરોડ ઉપર પહોંચી જશે, એ માટે ૭૦ કરોડના નવા કરવેરા કેન્દ્ર સરકાર તરફથી નાખવામાં આવ્યા, રાજ્ય સરકારો તરફથી નવા કરવેરા પડી રહ્યા છે, છતાં ઇંદિરાજીની પ્રતિષ્ઠામાં કશી જ ઓટ નથી આવી.

ઠંડા યુદ્ધની વચાળે

દેશ માથે બંગાળના શરણાર્થીઓ રૂપે એક રીતે અને સરહદો ઉપર પાકીસ્તાને રૌનિકો ખડકીને બીજી રીતે આક્રમણ જ શરૂ કર્યું છે, કશી જ ઉશ્કેરાણી સિવાય આપણી સરહદોએ પાકીસ્તાની તોખમારા ચાલ્યા કરે છે એમાં અજ સુધીમાં ૫૦૦ ઉપરાંત ભારતીયજનો માર્યા ગયા હશે. કૈંક ધાવલ થયા હશે; છતાં આપણા લશ્કરે આક્રમણ નથી કર્યું. આવી રીતે ચાલી રહેલા ઠંડાકુદ વચ્ચે ઇંદિરાજીએ વિદેશનો પ્રવાસ ખેડ્યો ત્યારે કેટલાકે આ

પ્રવાસનો વિરોધ કર્યો. પ્રવાસ ખેડી ઇંદિરાજી પાછા આવ્યા ત્યારે એ પ્રવાસ નિષ્ફળ ગયો હોવાના ગપ્પારા ચલાવ્યાં છતાં ઇંદિરાજીની કળા વધતી જ રહી છે.

ઇંદિરાજીના જન્મદિને ઇંદિરાજીને છેલ્લાં સાત સાત વર્ષથી વિરોધ લઇને ખેડેલાં અખખારોએ પણ ઇંદિરાજીની શાસન-શક્તિનાં આદરમાન કરતા લેખો લખ્યા. તટસ્થતાનાં ડાળધાલુ છતાં આંતરિક રીતે મેરાજી તરફ અખખારોને પણ ઇંદિરાજીની લોકપ્રિયતાને કારણે શત' જીવ શરદઃ કહીને ઇંદિરાજીના જન્મદિને આવકારવા પડ્યાં, અગ્રલેખોમાં નિત્યની અવળગ્યાંઘ સાથે એ ફૂલ ચરાવવાં પડ્યાં, અથવા ઇંદિરાજીની શક્તિને આદર દેતા લેખો છાપવા પડ્યા તે કાળનો પ્રવાહ કઈ બાબત ચાલી રહ્યો છે તેની આગાહી આપી રહેલ છે.

ઇંદિરાજીની લોકપ્રિયતા

દેશભ્રમમાં કૌથી વધુ મજબુત કયાંય સીન્ડી-કેટ રહી હોય તો તે એક માત્ર ગુજરાતમાં. જ્યાં પંચાયતો, સુધરાઇઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને રચનાત્મક સંસ્થાઓમાં શ્રી. મોરારજી દેસાઇનો સારો એવો કાજુ છે. કેટલાંક સમૃદ્ધ અને સાધન સંપન્ન અખખારો મોરારજી તરફી છે. દિન-રાત ઇંદિરાજીની નિષ્ફળતાના ગાણાં આડકતરી રીતે આ અખખારો ગાયા કરે છે. સીન્ડીકેટનો પ્રચાર કર્યા કરે છે ને શાસક કેબિનેટને તોડવા તમામ તરફીઓ વાપર્યા કરે છે, એવા ગુજરાતમાં ઇંદિરાજીના એક જ દિવસના આગમને બતાવ્યું કે લાખો માણસો દિવસના તાપમાં અને રાતની ઠંડીમાં કતાર બનીને ઇંદિરાજીનાં દર્શન માટે ઉત્સુક બની ઉમટી પડેલા, અને અમદાવાદની કાંકરીઆની સભામાં કદી નહોતો ઉમટયો એવા માનવ મહેરામણ ઉમટી પડેલો.

આ બધું એમ બતાવે છે કે ઇંદિરાજીની ઓના ઇંદિરાજીને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાના કાળજીતુટ

પ્રપત્નો છતાં, હમરો અને લાખોની ગ્રાહક સંખ્યા ધરાવતાં અખમારો નિશ્ચિત જનતાને ઉંઘપાટા અંધાવતાં છતાં, દેશના જનસામાન્યને અંગળના પ્રશ્ને આપત્તિઓ ઉઠાવવી પડતી હોવા છતાં ઇંદિરાજીના ખોસે જનતા હજી વધુ આપદાઓ વેઠવા તૈયાર છે. પ્રચારની પ્રવૃત્તિવાને ભેગને જનસામાન્ય ઇંદિરાજીને નીરખે છે, અખમારોની આંખે નહિ.

મોંઘવારીનો જીલમ

એનો અર્થ એવો નથી કે દેશ દુઃખી નથી મોંઘવારી વધવા ન દેવાના અનેક વચનો છતાં મોંઘવારી વધતી જ ગઇ છે. સરકારના નાના મોટા પ્રમુખો છતાં એમાં કોઇ ફરક નથી પડ્યો. કેન્દ્ર સરકારને પોતાના નોકરિયાતોને મોંઘવારીનો આંક વધનાં મોંઘવારી બચ્ચુ વધારતું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઇ છે અને એ પ્રશ્ન વેતનપંચને સોંપવો પડ્યો છે જીમ જરૂરિયાતની ચીજોમાં વધી રહેલી મોંઘવારી જનસામાન્યને વધુ પાંચે છે. પગાર વધતાં કુમારનું વિષયચક્રે શરૂ થાય ને સામાન્ય માણસનો ખરો થાય.

જે સરકારી કે અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓ, અજૂર યુનિયનો વગેરેમાં ન જોડાયા હોય એવાં કંપોઝો માનવીઓની હાનન દિનપર દિન બદલત બનતી જાય છે. મોંઘવારી સહસ્રમુખી અગ્રગર જેવી છે. જ્યાં હાથ નાખો ત્યાંથી ગળવા માડે છે. લોકસભાની છેલ્લી ચૂંટણી પછી લે કેએ આશાવેશનો શ્વાસ લીધેયો પણ ઇંદિરાજીના હાથમા સરકારના તમામ સૂત્રો આવવા છતાં જનતાનો મોંઘવારીમાંથી કોઇ ઉગાર થયો નથી. ઉગાર નજરે પડતો નથી.

અપ્ટાચારનો ભરડો

અપ્ટાચાર એ મોંઘવારીનો દાનવ સડોદર છે રાજ્યને તો દસ જ મોઢાં હતાં પણ અપ્ટાચારને લાખો મોઢાં છે, વહીવટી તંત્રથી માંડીને પ્રજાની નીચલા થર સુધી તે એક ચારો વ્યાપક બની ખેડો છે. નહવે વહીવટી તંત્ર કદાપી સુધરે તો પણ પ્રજાવ્યાપક અપ્ટાચાર કેમ કરીને નાશુદ થઇ શકશે તે

લક્ષ્યમાં સમાજશાસ્ત્રીઓને પણ સમજમાં નથી ઊતરતું પ્રજાની નાડો ઘોનારાં કેઈ પરિણામ પડે તો જ લોકશાહી મળી ગયેશે આ ઐતિહાસિક રોગ નાશુદ રદ થકે. અજી ચાર નાશુદ થવાની બચ્ચે કે સંભાવના જ નહીં થઇ ગઇ લાગે છે પ્રજાજન આ પ્રગરે જ ચાચે એવી રાષ્ટ્રને કાંઈ પડતી જાય છે અપ્ટાચાર ને સમાજવાદ

આ અપ્ટાચાર અને મોંઘવારી દૂર ન થાય તો લોકશાહી સફળ બની શકે ખરી? સમાજવાદ આવી શકે ખરો! કળાંતરની કે'ક મિત્રારીએ થી પડના આ દેશને ઊગારવાનો અત્યારે તો એ એક આરો દેખાય છે. અને તે લોકશાહી સમાજવાદ એની જો કોઇ આશા રપ વર્ષના સ્વરજને અતે બંધાતી હોય તો તે ઇંદિરાજીમાં. ભારતની જનતા ઇંદિરાજીમાં પોતાની આશાઓ અને આકાંક્ષાનાં પ્રતિનિધિ નિકાળે છે. એ કારણે એમનો પ્રભાવ આજે તો અપરાન્વિત બનતો લાગે છે

કોઇપણ પક્ષ કે મહાન વ્યક્તિ માટે પણ જ્યારે દેશના પંદર રાજ્યોમાં વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ થવાની હોય, ઉત્તરપ્રદેશ ને મિહારમાં ૧૭ પેટા ચૂંટણીની તૈયારી ચાલતી હોય, પોતાના પક્ષની અર્ધ રાજ્યોમાં બહુમતિ લાવી પ્રધાનમંત્રી રચાવવાં હોય ત્યારે દેશની આર્થિક કચ્છર તોડી નાખતો એક કરોડ ચરણાર્થીઓનો પ્રશ્ન અણઉકેલ રહે એથી વધુ મોટું જોખમ બીજું કયું હોઇ શકે?

છતાં ઇંદિરાજી એ જોખમ ખેલી રહ્યાં છે એ બતાવે છે કે પોતાની નીતિમાં દેશની પ્રજાને વિશ્વાસ હોવાની ઇંદિરાજીને પૂર્ણ ખાત્રી છે.

નિર્ધારના અડગ કગલાં

બીજી બાલુ ઇંદિરાજીનો પક્ષ એટલો સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત છે એમ પણ ન કહી શકાન. પશ્ચિમ બંગાળમાં શાસક કોંગ્રેસ જરૂરી બહુમતિ ન મેળવી શક્યો. નકસલવાદીઓથી ચતી ખૂનરેજ અને પશ્ચિમ બંગાળમાં પ્રવર્તી રહેલી રાજકીય ગુંડાગીરીની સ્થિતિ થોડી સુધરી હોવાં છતાં લગભગ પોલીસરાજ જેવી જ ત્યાં સ્થિતિ છે.

ઉત્તર પ્રદેશમાં શાસક કેન્દ્રેસમાં ભારે વિખવાદ છે. બિહારનું પ્રવાનમંડળ હાલકેન્દ્રક છે. આટલું જ નહીં બિહારમાં જગજીવનરામને અણુગમતી એવી શાસક કેન્દ્રેસની એડહોક સમિતિ રચી, રાજરથાન અને આંદ્રમાં પેલાદી સત્તાધિકારી ગણાતા મોહનલાલ સુખડિયા અને બ્રહ્માનંદ રેડ્ડીને રાજનામાં અપાવીને નવા પ્રધાનમંડળે રચાવ્યાં, મહારાષ્ટ્રના પંત્રપ્રધાન નાયક ઉપર તલવાર તોળાઈ રહી હોવાનું કહેવાય છે. અને લગભગ તમામ રાજ્યોમાં જૂના મોવડીઓને આંચકા આપીને નવી એડહોક સમિતિઓ રચવામાં આવી છે.

વિરોધીબળોનું સંગઠન

આ એડહોક સમિતિઓની રચના પણ ઇંદિરાજીના કહેવાતા અકળ માનસ જેવી રહી છે. ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો એ સમજી શકાય તેવું છે. જૂનાં બળોનાં મૂળ ઉખેડી નાખ્યાં, નવાં બળોને એની સામે મૂક્યાં. અને વિવિધ જૂથોને એમાં એવું રથાન આપવું કે કોઈ જોર ન કરી જાય અને સૌ એકમીજ સામે રથાનની સત્તા સમજી જાયવાતા આવે. એટલે કે કોઈ એક વ્યક્તિ કે કોઈ એક જૂથનું પરિગળ ન જાય.

આનું એક પરિણામ એ આવે કે પ્રાદેશિક નેતાગીરી સત્તાની મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય તો કાયમ અંદરે-અંદર ઝગડતી રહે અને કેન્દ્રને વશ વર્તીને જ આવે. અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષા ન સંતોષાય તો કાં રાજકરણ છોડી દે, કાં નષ્ટ બને, કાં પ્રજાસેવાના પંથે પળે.

જો આંતરિક ધર્ષણ ચાલુ રહે તો નેતાગીરી કદી પ્રજાસેવાના રચનાત્મક ભાગે ન વળે, એ જ રીતે પોતાનું ધાર્યું હિત ન સધાતાં જૂથબંધીઓ જોતે દિવસે થાકીને નિષ્ક્રિય બને.

રાજનીતિના નવા પાઠ

વિરોધી બળોની નેતાગીરીને સંયુક્ત રીતે પોતાના પ્રદેશની આગેવાર સંભાળવાની હોય ત્યાં રાજકીય આટાપાટાના ખેલાડીઓને સરવાળે તો થાકવું જ પડે. આમ હારી થાકીને કુટિલતા ન છોડે તો

રાજકારણ છોડવું પડે. કારણ કે પક્ષમાં અને પ્રજામાં ઉઘાડા પડતા જાય, પ્રતિષ્ઠા ગુમાવતા જાય, અને જે સાર્થીદારો સત્તાના મોકથી ખેંચાતા આવતા હોય તે જૂથના નેતાઓ સાથે છોડતા જાય. પછી ભલે તે એક જ કોમ કે એક જ સિદ્ધાંતમાં માનવાવાળા હોય.

ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો ક્ષત્રિય કોમમાં એ જ બન્યું. આવતીકાને પટેલવાદમાં પણ એવું જ બનવાનું, એનાં પગરણ શરૂ થઈ ગયાં છે, અને સિદ્ધાંતો તથા સમાજવાદી નીતિના અમલ માટે અસ્તિત્વમાં આવેલ સમાજવાદી ફોરમમાં પણ આજે એ જ બની રહ્યું છે.

જૂથબંધીનાં પરિણામો

કોઈ એક જ પક્ષમાં જૂથો ભાગે થાય એની વધારી પ્રજા પ્રત્યે નથી હોતી, પ્રજાના પ્રશ્નોના ઉકેલના કાર્યક્રમ માટે પણ નથી હોતી. પક્ષ પ્રત્યે પણ નથી હોતી. પણ સત્તા પ્રત્યે હોય છે. એટલે જ્યાં સત્તાને હેતુ હાંસલ ન થાય ત્યાં જૂથો આપો-આપ વિખરાતાં જાય. અને ખટપટ, ભાંગફોડ અને કુટિલતા દ્વારા સત્તા હાંસલ કરવાની સંભાવના હોય ત્યાં સુધી જ આવાં જૂથો જમતાં જતાં હોય છે, ને એક જૂથમાંથી બીજા જૂથમાં લળતાં જાય છે. આવા સત્તાપ્રાપ્તિના સમાન ઉદ્દેશવાળાં જૂથો ક્યારેક આંતરજાતિય ઘરઘરણાં પણ કરે છે. પણ મોટે ભાગે તે શરતી લગન જેવાં હોય છે. શરત ન પળાય ત્યાં સંલગન રહેતું નથી.

સત્તાનિષ્ઠ આગેવાની

આમ કોઈ એક પ્રાદેશિક નેતાના હાથમાં સંપૂર્ણ કે કાયમી સત્તા રહી શકતી નથી. ઇંદિરાજીએ જે કામચલાઉ પ્રાદેશિક સમિતિઓની રચના કરી છે તે મોટે ભાગે આ પ્રકારની છે. એમાં કોઈ એક નેતા કદી ધારણા મુજબ કામી શકે જ નહિ. અને આ પ્રકારની પ્રાદેશિક સમિતિઓ દ્વારા જે જિલ્લા સમિતિઓ રચાય છે તે પણ લગભગ એ જ પ્રકારની છે.

સાચી બહુપતિથી અથવા કુટિલતા દ્વારા બહુમતિ પ્રાપ્ત કરીને ચૂંટાઈ આવનાર આગેવાનો ઘડીક

પ્રપત્નો છતાં, હમરો અને લાખોની ગ્રાહક સંખ્યા ધરાવતાં અખબારો નિશ્ચિત જનતાને ઉંઘપાટા બંધાવતાં છતાં, દેશના જનસામાન્યને અંગેના પ્રશ્ને આપત્તિઓ ઉઠાવવી પડતી હોવા છતાં ઇંદિરાજીના બોલે જનતા હજી વધુ આપણો વેકવા તૈયાર છે. પ્રચારની પ્રવૃત્તિવાને ભેટીને જનસામાન્ય ઇંદિરાજીને નીરખે છે. અખબારોની આંખે નહિ.

મોંઘવારીનો બુલ્લમ

એનો અર્થ એવો નથી કે દેશ દુઃખી નથી. મોંઘવારી વધવા ન દેવાના અનેક વચનો છતાં મોંઘવારી વધતી જ ગઈ છે. સરકારના નાના મોટા પ્રવત્નો છતાં એમાં કોઈ ફરક નથી પડ્યો. કેન્દ્ર સરકારને પોતાના નોકરિયાતોને મોંઘવારીનો અંક વધારે મોંઘવારી ભર્યું વધારતું પડે એવી સ્થિતિ જોઈ થઈ છે અને એ પ્રશ્ન વેતનપત્રને સોંપવો પડ્યો છે. જીવન જરૂરિયાતની ચીજોમાં વધી રહેલી મોંઘવારી જનસામાન્યને વધુ પીએ છે. પગાર વધતાં કુમારતું વિષયયક શરૂ થાય ને સામાન્ય માણસનો ખરો ઘાય.

એ સંકારી કે અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓ, મજૂર યુનિયનો વગેરેમાં ન જોડાયા હોય એવાં કેરોડો માનવીઓની હાલત દિનપર દિન ખદતર ખતતી જાય છે. મોંઘવારી સહસ્રમુખી અગ્રગર જેવી છે. જ્યાં હાથ નાખે ત્યાંથી ગળવા માડે છે. લોકસભાની છેલ્લી ચૂંટણી પછી લે કે એ આશાવેશનો શ્વાસ લેધિયો. પણ ઇંદિરાજીના હાથમા સરકારના તમામ ક્ષેત્રો આવવા છતાં જનતાને મોંઘવારીમાંથી કોઈ ઉગાર થયો નથી. ઉગાર નજરે પડતો નથી.

અપ્ટાચારનો ભરડો

અપ્ટાચાર એ મોંઘવારીનો દાનવ સડોદર છે રાજ્યને તો દસ જ મોઢાં હતાં પણ અપ્ટાચારને લાખો મોઢાં છે, વહીવટી તંત્રથી માંડીને પ્રજાની નીચલા થર સુધી તે એક ધોરે વ્યાપક બની બેઠો છે. હવે વહીવટી તંત્ર કદાપી સુધરે તો પણ પ્રજા વ્યાપક અપ્ટાચાર કેમ કરીને નાશદ થઈ શકશે તે

લાલભવા સમાજશાસ્ત્રીઓને પણ સપજનાં વધી જીતરતું. પ્રજાની નાડો ઘોનારાં કેઈ પરિસ્થિતિ પડે તો જ લોહમાં બળી ગયેલાં આ અતીતિકાળે રોગ નાશક થઈ શકે. અપ્ટાચાર નાશક થવાની જગે કે સંભાવના જ નહીં થઈ ગઈ હોય છે પ્રજાજન આ પ્રકારે જ ચાલે એવી ગાદીને કંઈ પડતી જાય છે અપ્ટાચાર ને સમાજવાદ

આ અપ્ટાચાર અને મોંઘવારી દૂર ન થાય તો લોહશાહી સ્ફળ બની શકે ખરી? સમાજવાદ આવી શકે ખરો! કળાંતરની કૈંક મિત્રારીઓ પંડાના આ દેશને ઊગારવાનો અત્યારે તો એ એક આરો દેખાય છે. અને તે લોહશાહી સમાજવાદ એની જો કોઈ આશા રૂપ વર્ષના સ્વરાજને અતે બંધાતી હોય તો તે ઇંદિરાજીમાં. ભારતની જનતા ઇંદિરાજીમાં પોતાની આશાઓ અને આકાંક્ષાનાં પ્રતિનિધિ નિહાળે છે. એ કારણે એમનો પ્રભાવ આજે તો અપરાજિત ખતરો લાગે છે.

કોઈપણ પક્ષ કે મહાન વ્યક્તિ માટે પણ જ્યારે દેશનાં પંદર રાજ્યોમાં નિધાનસભાની ચૂંટણીઓ થવાની હોય, ઉત્તરપ્રદેશ ને ગિહારમાં ૧૭ પેટા ચૂંટણીની તૈયારી ચાલતી હોય, પોતાના પક્ષની બધાં રાજ્યોમાં બહુમતિ લાવી પ્રધાનમંડળો રચાવવાં હોય ત્યારે દેશની આર્થિક કમર તોડી નાખતો એક કોરો શરણાર્થીઓનો પ્રશ્ન અણઉકેલ રહે એટલો વધુ મોટું બેખમ બીજું કંઈ હોઈ શકે ?

છતાં ઇંદિરાજી એ બેખમ એવી રહ્યાં છે. એ ખતાવે છે કે પોતાની નીતિમાં દેશની પ્રજાને નિષ્પક્ષ લેખાની ઇંદિરાજીને પૂર્ણ ખાતરી છે.

નિરધારના અડગ ડગલાં

ખીજ બાલુ ઇંદિરાજીનો પક્ષ એટલો સગડિત અને વ્યવસ્થિત છે એમ પણ ન કહી શકાય. પશ્ચિમ બંગાળમાં શાસક કોંગ્રેસ જરૂરી બહુમતિ ન મેળવી શક્યો. નકસલવાદીઓથી ચતી ખૂનરેણ અને પશ્ચિમ બંગાળમાં પ્રવર્તી રહેલી રાજકીય યુગાગીરીની સ્થિતિ થોડી સુધરી હોવાં છતાં લગભગ પોલીસરાજ જેવી જ ત્યાં સ્થિતિ છે.

ઉત્તર પ્રદેશમાં શાસક કેંગ્રેસમાં ભારે વિખવાદ છે. બિહારનું પ્રધાનમંડળ હાલકડોત્તક છે. આટલું જ નહીં બિહારમાં જગજીવનરામને અણુમતી એવી શાસક કેંગ્રેસની એડહોક સમિતિ રચી, રાજસ્થાન અને આંધ્રમાં પોલાદી સત્તાધિકારી ગણાતા મોહનલાલ 'સુખડિયા અને અહ્મદ રેડ્ડીને રાજીનામાં આપીને નવા પ્રધાનમંડળો રચાવ્યાં, મહારાષ્ટ્રના પંતપ્રધાન નાયક ઉપર તલવાર તોળાઈ રહી હોવાનું કહેવાય છે. અને લગભગ તમામ રાજ્યોમાં જૂના મેત્રાઓને આંચકા આપીને નવી એડહોક સમિતિઓ રચવામાં આવી છે.

વિરોધીબળોનું સંગઠન

આ એડહોક સમિતિઓની રચના પણ ઇંદિરાજીના કહેવાતા અડગ માનસ જેવી રહી છે. ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો એ સમગ્ર શકાય તેવું છે. જૂનાં બળોનાં મૂળ ઉખેડી નાખવાં, નવાં બળોને એની સામે મૂકવાં. અને વિવિધ જૂથોને એમાં એવું રથાન આપવું કે કોઈ જોર ન કરી જાય અને સૌ એકમીજ સામે રથાનની સત્તા સમગ્ર લાગવતા આવે. એટલે કે કોઈ એક વ્યક્તિ કે કોઈ એક જૂથનું પરિમળ ન જમે.

આનું એક પરિણામ એ આવે કે પ્રાદેશિક નેતાગીરી સત્તાની મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય તો કાયમ અંદરો-અંદર ઝગડતી રહે અને કેન્દ્રને વશ વળાંને જ ચાલે. અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષા ન સંતોષાય તો કાં રાજકરણ છોડી દે, કાં નષ્ટ બને, કાં પ્રજાસેવાના પથે પળે.

જો આંતરિક ધર્ષણ ચાલુ રહે તો નેતાગીરી કદી પ્રજાસેવાના રચનાત્મક માર્ગ ન વળે, એ જ રીતે પોતાનું ધાર્યું કિત ન સધાતાં જૂથબંધીઓ જતે તિવસે થાકીને નિષ્ક્રિય બને.

રાજનીતિના નવા પાઠ

વિરોધી બળોની નેતાગીરીને સંયુક્ત રીતે પોતાના પ્રદેશની આગેાર સંભાળવાની હોય ત્યાં રાજકીય આટાપાટાના ખેત્રાદીઓને સરવાળે તો થાકવું જ પડે. આમ હારી થાકીને કુટિલતા ન છોડે તો

રાજકારણ છોડવું પડે. કારણ કે પક્ષમાં અને પ્રજામાં ઉગ્રાણ પડતા જાય, પ્રતિષ્ઠા ગુમાવતા જાય, અને જે સાથીદારો સત્તાના મોકથી ખેંચાતા આવતા હોય તે જૂથના નેતાઓ સાથે છોડતા જાય. પછી ભલે તે એક જ કોમ કે એક જ સિદ્ધાંતમાં માનવાવાળા હોય.

ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો ક્ષત્રિય કોમમાં એ જ બન્યું. આવતીકાને પટેલવાદમાં પણ એવું જ બનવાનું, એનાં પગરણ શરૂ થઈ ગયાં છે, અને સિદ્ધાંતો તથા સમાજવાદી નીતિના અમલ માટે અસ્તિત્વમાં આવેલ સમાજવાદી ફોરમમાં પણ આજે એ જ બની રહ્યું છે.

જૂથબંધીનાં પરિણામો

કોઈ એક જ પક્ષમાં જૂથો ભિન્ન થાય એની વગ્ગદારી પ્રજા પ્રત્યે નથી હોતી, પ્રજાના પ્રશ્નોના ઉકેલના કાર્યક્રમ માટે પણ નથી હોતી. પક્ષ પ્રત્યે પણ નથી હોતી. પણ સત્તા પ્રત્યે હોય છે. એટલે જ્યાં સત્તાને હેતુ હાંસલ ન થાય ત્યાં જૂથો આપો-આપ વિખરાતાં જાય. અને ખટખટ, ભાંગફેડ અને કુટિલતા દ્વારા સત્તા હાંસલ કરવાની સંભાવના હોય ત્યાં સુધી જ આવાં જૂથો જમતાં જતાં હોય છે, ને એક જૂથમાંથી બીજા જૂથમાં લળતાં જાય છે. આવા સત્તાપ્રાપ્તિના સમાન ઉદ્દેશવાળાં જૂથો ક્યારેક આંતરજાતિય ઘરઘરણાં પણ કરે છે. પણ મોટે ભાગે તે શરતી લગન જેવાં હોય છે. શરત ન પળાય ત્યાં સંલગન રહેતું નથી.

સત્તાનિષ્ઠ આગેવાની

આમ કોઈ એક પ્રાદેશિક નેતાના હાથમાં સંપૂર્ણ કે કાયમી સત્તા રહી શકતી નથી. ઇંદિરાજીએ જે કામચલાઉ પ્રાદેશિક સમિતિઓની રચના કરી છે તે મોટે ભાગે આ પ્રકારની છે. એમાં કોઈ એક નેતા કદી ધારણા મુજબ કામી શકે જ નહિ. અને આ પ્રકારની પ્રાદેશિક સમિતિઓ દ્વારા જે જિલ્લા સમિતિઓ રચાઈ છે તે પણ લગભગ એ જ પ્રકારની છે.

સાચી બહુમતિથી અથવા કુટિલતા દ્વારા બહુમતિ પ્રાપ્ત કરીને ચૂંટાઈ આવનાર આગેવાનો ઘડીક

તો પોતાને ફાવી ગયેલા માને છે. પણ સ્વસ્થ બનીને કામ કરવા બેમે ત્યારે જ ખ્યાલ આવે કે આ તો વિરોધી બળો વચ્ચે જ કામ કરવાનું છે. સ્થાનમાં બેમે ફાવ્યા પણ ધારુ કરવાની રીતિ ઊભી કરવામાં નામમિયાન રહ્યા જેના વડે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અથવા આપ્યું અપામ્યું હોય તે જ એક બીજાના વિરોધી દેખાવા લાગે છે. કારણ કે સાથે મળીને સ્થાન લેવાને હેતુ તો સત્કારવાનું જ હોય છે એ મળ્યા બાદ એટલે મળ્યા અગેવાનની ગરજ પૂરી થાય અને જેની ગરજ ઊભી થાય એના તરફ એવા સ્થાન ઉપર આવેલાએની દૃષ્ટિ મંડાઇ જાય છે.

એટલે વિરોધી બળોનું સંગઠન ઊભું થાય ત્યાં મહત્વાકાંક્ષી અગેવાનેનું લાંબું નભાડું નથી. કરવટ બદલી રહી છે.

તો પછી આવા વિરોધીબળો સંગઠનને કય રીતે દિતારહ બની શકે? પ્રગટ રીતે તો ન જ બની શકે. પણ આખા દેશનું રાજકારણ મૂળનાથી બળભરી જમને વિહિત થઈ ગયું હોય, એમાંની બળવાન પક્ષ ઊભો કરવાનો હોય, રાજસત્તા દાખમાં રાખવાની હોય અને નવા મૂલ્યો રાખવા જમી મળેનાં જૂનાં બળોનો સાથ લેવાય પણ એમનાં સ્થાપિત રિવાજો ઉભેલી નાખવા હોય ત્યારે રાજકારણમાં આવું જ બને.

શાસક કોંગ્રેસની વ્યાપકતા આવાં વિરોધી બળોની છે. એમાંનાં બધાં બળો પામેલી કામ લાઇ શકાય છતાં કોઈ એક બળનું ધારુ ન કરવા દેવું હોય તો એને સામસામા મૂરી દેવાય અને પરિણામ આપણે આગળ જોઈ તેનું જ સરવાળે આવે ફેરવેલ સમય એને કારણે અરાજકતા જેટલું પણ ઊભું થાય. તે છતાં એકબીજા એકબીજાના અંકુશ બને. અને છેવટ એમાંથી પ્રતિકારનાં બળો બહુ જોર કરી જાય તો વિદ્રોહ કરીને જુનાં પણ પડે.

આપસમાં જ ઝોઝો થશે

આપણે દેશમાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં જોયું છે કે રાજકીય પંથો ઉત્તરોત્તર નબળા પડતા ગયા છે. સળગા નથી બન્યા. દેશની આર્થિક અને સામાજિક રીતિ

તથા લોકમાનસ જોતાં આજે તો ઇશિયોએ સ્વીકાર્યો છે તે જ માર્ગ અને તે જ નીતિ લોહા અપનાવના જણાય છે. બાકીના પક્ષો જોર કરના લાગે છે પણ એમને પ્રગતું પીડમળ મળતું નથી સમાજવાદી ફોરમ શાસક કોંગ્રેસથી જુદું પાવાને બલે શાસક કોંગ્રેસમાં જ જોર આ કારણે જમાવા થયે છે

ત્યારે આ વિરોધી બળોના સંગઠનની રીતિ કામચલાઉ જ નમી શકે. લોકલાગણી ઇંદાઈ કે કેન્દ્રના અગેવાને સાથે ન હોય તો વિરોધી બળોના સંગઠનથી પક્ષ લાંગી પડે. પણ અહીં તો વિરોધી બળો જ અંદરો અંદર ટકરાઈને પોતાનું બળ બાંધે છે.

સમતુલાનું રાજકારણ

રાજ્યોને અને કેન્દ્રને એકસૂત્ર કરવા સુધી જ આવી વિરોધી નેતામીરી નમાવી શકાય. પણ આ પ્રકારના રાજકારણમાં વિરોધી બળોના નેતાઓને કાંકનાની જેમ ટાણુ આવ્યે ફેંકી દઇ શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં જૂનવાણી નેતામીરીને નવી નેતામીરી એ આ બીજી રીતે ઉદ્દામ અને પ્રગતિશીલ રાખવાની ફરજ પાડ્યા કરે છે ને અતિ ઉદ્દામના અતિવેગ ઉપર મધ્યમમાર્ગી નેતામીરી અંકુશ કરી બને છે.

આજનું શાસક કોંગ્રેસનું ઇશિયોનું આ રાજકારણ છે. સમાજવાદનાં જે પદ્ધતિએમને બરત્ન છે. એમાં પ્રગતો બળવાન સાથ જોડાયે છે. દેશ ઉભી કેન્દ્ર ઉત્તર રાજ્યોમાં પણ હકુમત જોડાયે છે ને એ માટે પોતાના પક્ષ પામેલી જે કમ લેતુ છે તે પક્ષમાં વિરોધી બળોને એમણે આવનાં છે. અને એ વિરોધીબળોને સાથે રાખ્યા સ્થાન-સ્થાનની સમતુલા ઊભી કરી છે.

નીતિહીનતાના પરિણામે

આ રાજકારણ છે. ભારતના રાજકારણનો આ નવનર પ્રયોગ છે એમાં નીતિનાં મૂલ્યોની વાત નહિ કરવાની કોઈ એક પક્ષમાં એ નીતિક મૂલ્યો નહિ રહેવાના કારણે જ કોંગ્રેસ લાંગી આજે જે કોઈ પણ નીતિક મૂલ્યોની વાત કરે છે તે પોતાના વિરોધી પક્ષ કે પક્ષોને સોંપવા માટે જ. નીતિક મૂલ્યો અને રીવાજ

રાજકારણ ગાંધીજી સાથે જ ગયાં. આજી બચેલાં તે જવાહરલુપ્તમાં નાશ પામ્યાં. હવે નીતિવિહીન નિર્ભેજ રાજકારણનો યુગ પ્રવર્તે છે.

જે એમ ન હોત તો હેઠલી લોકસભાની ચૂંટણીમાં જનનાના ચુકાદા પછી સંસ્થા કેંગ્રેસે કેંગ્રેસનો કબજો, મિલકત અને કેંગ્રેસ નામ અને પ્રતિક શાસક કેંગ્રેસને સોંપી દીધાં હોત. ગાંધીજી, નીતિ અને સિદ્ધાંતને નામે શાસક કેંગ્રેસ અને ધંદિરાજને વગોવનારાઓએ એકે નીનિનું પાત્રન ન કયું.

બેચ પક્ષે બળદ હતા !

ચૂંટણી કમીસનરે એ બળદનું પ્રતિક શાસક કેંગ્રેસને આપવાનો ચુકાદો આપ્યો ત્યારે ચૂંટણી કમીસનર ઉપર ન કરવા જેવા આક્ષેપો સંસ્થા કેંગ્રેસે કર્યા. સુપ્રિમ કોર્ટ એ બળદનું પ્રતિક શાસક કેંગ્રેસને મળે એવો ચુકાદો આપ્યો એનો અર્થ જ એ કે કાયદેસરની અને નૈતિકરિતે શાસક કેંગ્રેસ એ જ સંસ્થા કેંગ્રેસ છે. છતાં સંસ્થા કેંગ્રેસે એનો દિવથી સ્વીકાર ન કર્યો. ન કેંગ્રેસને કબજે હોડયો, ન નામ છોડયું. અંત સુધી અનીતિ આચરી. અને સુપ્રિમ કોર્ટનો ચુકાદો આપનાં શાસક કેંગ્રેસના મંત્રીઓ જેવા ઉચ્ચ હોદ્દાના આગેવાનોએ કેંગ્રેસ હાકલનો કબજો લઈ જે બળજબરી આચરી એમાં કાયદેસરના હકોહશે, પણ નીતિમતાનો સરિવામ અભાવ વર્તાણો. દેશમાં ભાગ્યે જ કોઇને એમાં ઉચિતતા દેખાણી હોય તો.

એ પછી શ્રી. સાદીકઅમીએ કોર્ટમાં જવાને બદલે ઉત્તર આદર્શ એ જ બનાવતું હતું કે નૈતિક દૃષ્ટિએ તેઓ કેંગ્રેસની મિલકતનો કબજો ધરાવી ન શકે, પછી કોર્ટમાં જવાને બદલે લોક લગણી બીજી કરવાનો જ માર્ગ લીધો, આ સ્થિતિ એમ બનાવે છે કે માત્ર ચૂંટણીમાં જ નહિ પણ બંધારણ પછી દેશના સૌથી મોટા આગેવાનોમાં પણ નીતિમતાનો અભાવ પ્રવર્તે છે.

એ જ દશા વિશ્વસંઘે

આ સ્થિતિ સાર્વત્રિક ને સર્વવ્યાપી બની છે.

નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રમણવનમાંથી જ નાશ થયો છે. નાની નાની વાતોમાં ધરઆંગણે સમાધાન સાધવાની ઉદારચિત્ત મનોવૃત્તિ નાશ પામી છે, જ્યારે લલચીને ભારતની હજારો માઈલની ભૂમિ પગની લીધી છે, વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘમાં બંગલા દેશ પરત્વે પાકીસ્તાનની પીઠ ચામડે છે છતાં ચીન સાથે એલચી કક્ષાના સંબંધો સુધારવા આપણે એના ધૂંટડા ગળી જઈએ છીએ.

એકલા આપણા દેશની જ આ સ્થિતિ નથી. સમગ્ર વિશ્વ માનવ મૂલ્યોની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. કેંક દેશોના રાજકીય નિર્વાસિતોની લાખોની વણ-ઝર રજાયા કરે છે. ખુવાર મળે છે અને વિશ્વરાષ્ટ્ર સંઘમાં માનવ અધિકારોનાં મૂલ્યોનાં પાંડિયમર્તા પ્રવચનો થઈ રહ્યાં છે.

માનવતાહીન સહાનુભૂતિ

આજસુધી લાલચીનને યુનોમાં દાખલ ન થવા દીધું. ૭૫ કરોડની વસતી અને જગતની ત્રીજી મહાન સત્તા હોવા છતાં. અને જ્યારે ચીનને દાખલ કર્યું ત્યારે તૈવાન (ફોર્મોસા)ને તગડી મેદ્યું. હજી ઉત્તર દક્ષિણ દોરિયા, પૂર્વ પશ્ચિમ જર્મની અને રિયેટનામને વિશ્વના રાજકારણની મેલી શનરંજના કારણે યુનોમાં સ્થાન નથી મળતું. વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘમાં પણ જે કાંઈ થાય છે તે માનવ મૂલ્યો કે નૈતિક મૂલ્યોને આભારી નથી પણ રાજકારણના મેક્ષા દાવ-ને જ આભારી છે.

નહિ તો બાંગલા દેશમાં કર્પીયુ માનવહત્યા-કાંઠ મંડાય, સ્ત્રીઓનાં દામ (લુંટાય, ધાવતાં) માળકને ધાણીફૂટ ગેળીએ દેવાય અને એક કરોડ જેટલાં નિર્વાસિતો ભાનતમાં ઠંલવાય અને હજી ઠંલવાતા બચ છે છતાં વિશ્વના દેશો મૂક પ્રેક્ષક બતાને ન બેસી રહે. શરણાર્થીઓનો અશ આંતરરાષ્ટ્રીય અશ હોવા છતાં એનો કોઈ ઉકેલ નથી. કારણ કે વિશ્વમાંથી માનવમૂલ્યોની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. અરાજકતા, બ્રષ્ટાચાર, લૂંટકાટ, તોફાન, દગાબાજી ને કલેમામ એ આંતરરાષ્ટ્રીય ગિમરી બની છે. મોટાં રાષ્ટ્રો નાનાં રાષ્ટ્રોને હથિયારો પૂરાં પાડીને સામસામા યુદ્ધો

ખેલાવે છે ને મોટાં રાષ્ટ્રો એમાંથી કમાણી કરી નાનાં રાષ્ટ્રોને આપસમાં ખુવાર મેળવવાનો તાલીમ આપ્યાં જોઈ રહીને જોયા કરે છે

પણ ભારતનું શું ?

સિદ્ધાંતપ્રિયતા, નૈતિકતા અને માનવ મૂલ્યો સિવાય કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ ને શક્તિને શિખરે પહોંચી શકે ખરું ? અમેરીકા મહા ખગવાન હતું સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યું છે, છતાં વિશ્વના રાજકારણમાં એનાં વળના પાણી થયાં છે ને લાલચીન સાથે દોસ્તીનો હાથ લખાવી બેઠું છે રશિયાના જ પીઠમળથી ખગવાન બનેતું ચીન આજે એક બાબત અમેરિકા ને બીજી બાબત રશિયા સામે હુકાર કરતું થયું છે, છતાં માનવ મૂલ્યોનો ચીનમાં અભાવ હોવ ને કારણે જગત એનાથી ભય પામે છે પણ ગ્રેમ ટેળવતું નથી

એ બધા પછી ભારત જેવા જગીને જમા થતા દેશને અવી ઔતિકતા આવી સિદ્ધાંતકીનતા, અરાજકતા દગલમાજી, બ્રહ્મચાર અને કુટિલ રાજનીતિ ઉપકારક ખરું ? ભારત એવા દુપણે નડે મહાન બની શકે ખરું ? ભારત લોકશાહી સમાજવાદ ધનનો અનેતિક સમ્રહ અને ઔતિક ખગવણીની પાળો કદાચ તોડી નાખે પણ ત્યાં સુધીમાં એનો સમાજવાદ રોજનવાદ નહિ બની ગયો હોય ? રાજ્ય વાદમાં માનવ મૂલ્યોની મહત્તા કેવીક જળવાય ? રશિયા ને ચીન જેવી જ ને !

એ ચિત્ર ગાંધીજીએ દોરેલું

આજનું રાજકારણ અને પ્રમજીવન બ ને એકસરખાં નીતિવિહિન બન્યાં છે સૌ સરખાં હેઠળે ત્યાં કોણ કોને દોષ દે ? કોણ કોને ગણ દઇ શકે ? પ્રમજીવનની નાડો ધોના માટે ગાંધીજીએ પ્રમજીવનના સાત રોજ તરફ લાક્ષણિકરીત ખ્યાન દોરેલું કે

(૧) અતિક વ્યાપાર (૨) ચારિય વગરનું શિક્ષણ (૩) અતરિક સતોપ વગરની પ્રસનતા (૪) સિદ્ધાંત વગરનું રાજકારણ (૫) માનવતા વગરની સેવા (૬) પરિનમ કર્તા વગરનો પૈસો અને (૭) ત્યાં કર્તા વગરની પૂન

ઉપરનાં બધાં લક્ષણો આપણાં પ્રમજીવન અને રાજકારણમાં પવતે છે બ્રહ્મચાર અને કુટિલતા વગેરે એનાજ બાગકો છે, મોડવારી પણ હવે આ મોડવારી માટે સરકાર લાઇલાજ બની છે માટે 'ભારતીય ગ્રાહક સંઘ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી રહી છે એમાં કોણ કોની સામે અદિલન જગવશે ? જ્યાં રાજકારણ અને પ્રમજીવનમાં જ નીતિમત્તાનો અભાવ વર્તાતો હોય ત્યાં ?

લાખો નિરાશામાં એક આશા

આવી નિરાશામાં એક અશા ઇંદિરાજી બધાં છે ભારતીય પ્રમજીવનનું આખું રસર ઉતરથી નીચે સુધી બદલવાનું છે ભારતીય સમ્યતા, સરકૂતિ અને ચારિત્ર્ય આજ પૂરેપૂરાં જોખમમાં છે એમાંથી દેશને જીએ ઉઠાવવાની તાકાત એકલા નહિ પણ હજારે ઇંદિરાજીમાં પણ ન આવે, સિવાય કે દેશ પોતે જ પોતાની સમ્યતા, સરકૂતિ અને ચારિત્ર્ય માટે કૃતનિશ્ચય ન બને તો

લોકશાહી સમાજવાદ વધુમાં વધુ કેટલીક અસખાનતઓ દૂર કરી શકે અતિક રિયતિમાં થોડો સુધાર કરી શકે જીય નીચન થોડા ભેદમાં દૂર કરી શકે પણ આમૂન પરિતન લવતુ તે તો જનતાના જ હાથમાં છે આજની રિયતિમાં એવા પરિવર્તન માટે લોકશાહી સમાજવાદ જ પ્રાથમિક ભૂમિકા પૂરી પાડી શકે એ માટેના ઇંદિરાજીના છેલ્લા સત વર્ષના નહિ પણ કેટિસના વિભાજન પછીના જ એમના પ્રયામોને મૂલવવા જોઇએ

અસધારણ ને અજોડ ઉકેલ

છેલ્લા ૨૪ વર્ષમાં જે કેન્દ્રાક ફેરફારો થયા જોઇતા હતા તે જેલ્લા બે વર્ષમાં થયા છે કે નહિ તેના ઉપરથી એની મૂલવણી થઇ શકે ૧૯૬૬ અને ૧૯૭૦ની બે ચૂંટણીઓનો વિજય તે ઇંદિરાજીને આભારી હતો એમતાથી પણ એમની કૃતનિશ્ચયના માપી ન શકાય, પણ

સિમેન્ટ ચણુ સુરાઉ કાન, કામળ અને શેરડી ઉછોગની મેનેજીંગ પ્રયા દૂર કરવાની ઘાયા સમયથી જે વિચારણા ચલાવી હતી તેને ઇંદિરાજીએ અમલી બનાવી

પંખામ, હરિયાણા અને મેઘાધય રાજ્યોની રચનાના વર્ષો જૂના અણુઉકેલ પ્રશ્નોના હિંમતભર્યા ઉકેલ લાવ્યા.

નેહરૂના વખતથી અડવાપેલો તૈલંગણનો વર્ષોથી પીય આપતો પ્રશ્ન ઉકેલ્યો.

એન્ડોના રાષ્ટ્રીયકરણની ચર્ચા ચર્ચા જ રહેતી હતી તેને એક ઘડાકે પતાવ્યો.

સાહિયાણા નાણુદીની હિંમત અને ઉકેલ પણ ઇંદિરાજીને જ આભારી છે.

સામાન્ય વીમાનું અને કોલસાના ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ કયું.

પંધારણમાં સુધારા કરવાના સંસદના અધિકારો કાયમ કર્યા અને હવે સામ જીક ઉત્થાન માટે મિલકતોની ટોચ મર્યાદા બાંધવા અને મિલકતો મેળવવાના સંસદના અધિકારો મેળવી રહ્યાં છે. લોકશાહીને સફળ બનાવવા અને સમાજવાદ લાવવા માટેના અવરોધો ઘણી ઝડપથી આખ દૂર કરી રહ્યાં છે.

તો પ્રબળ પાક લણાવે

આ બધા જ સમજવાદ તરફનાં ઝડપી પગલાં લેવાતાં બંગલા દેશનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. બંગલાદેશના પ્રશ્ને પ્રથમ ભારતની જનતાને અને પછી વિશ્વના દેશો અને તેની સરકારોના મત કેળવવા ઇંદિરાજીએ જે પુરુષાર્થ આદર્યો તેને ભગીરથ જ કહી શકાય.

આવડા મહાન પ્રશ્ન પર તો ઇંદિરાજીએ જે સ્વસ્થતા અને સમતોલપણું જાળવ્યું છે તેને વિશ્વના અને ભારતના રાજકારણમાં અસાધારણ અને અબોડ જ કહી શકાય. ભારતનું સમગ્રપણે વિચારાતું હિત, બંગલાદેશનું હિત અને વિશ્વશાંતિ એ ત્રણેયનો સ્વસ્થ ને સમતોલ વિચાર સાથેની એમની નિહરતા, ધીરજ, અડગતા અને દીર્ઘદષ્ટિમાં વિશ્વનાં બ્યાપક હિતો સમાયેલાં છે. પણ દેશની બધી પ્રકારની સલામતી પણ એમાં જ છે.

આ સ્થિતિનો વિચાર કરીને શાસક કોંગ્રેસે અંગત મહત્વાકાંક્ષાઓને અળગી કરીને પ્રમુખનિધિ કેળવવી જોઈએ. કેન્દ્રમાં પ્રદેશ પ્રદેશને અને તમામ

ગિલ્ડો તાલુકો પણ.

પણ એ કોઈ આગેવાનો ભારતના આજનાં રાજકારણ કે પોતાની મેલી શતરંજનું સોગંદું જ બનાવવા માગતા હોય તો પ્રજાએ નિર્ણય રીતે એને સ.આ પાક લણાવવા જોઈએ.

પાક-ભારત યુદ્ધને આરે

આ સ્થિતિમાં એમ લાગે છે કે વિશ્વના દેશો યાજ્ઞાખાનને કોઈ રાજકીય ઉકેલની ફરજ પાડે એટલો અવકાશ યાજ્ઞાખાન રહેવા દેવા માગતા નથી. જાહેર કરેલું નહિ પણ જાહેર કર્યા વગરનું યુદ્ધ ઉધાગ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ સર્જી રહ્યું છે. બંને દેશો તરફથી એકબીજા ઉપર આક્રમણ થઈ રહ્યાના આક્ષેપો થઈ રહ્યા છે. ટંકયુદ્ધને અવકાશી અથગમણ શરૂ થઈ ગયું છે.

પાકિસ્તાનમાં યાજ્ઞાખાને કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી છે. સમય ભારતની તરફેણમાં હોય તેમ ઇંદિરાજી સશસ્ત્ર સંઘર્ષને વિલંબમાં નાખી રહેલ છે. વિશ્વ સમક્ષ ઇંદિરાજીએ મૂકેલી વાતો ઉપર દેશ મક્કમ છે. શરણાર્થીઓના ઉકેલ માટે બંગાળના ચૂંટાઈ ચૂકેલા આગેવાનો સાથે પાકિસ્તાન રાજકીય સમાધાન ન કરે તો યુદ્ધ અનિવાર્ય છે. વિલંબ યાજ્ઞાખાનને વસમો થઈ પડ્યો છે.

પાકિસ્તાનનો યુદ્ધ ઉન્માદ એમ બનાવે છે કે એને બંગાળ આગેનું કોઈ સમાધાન જોઈતું નથી અને ભારતને યુદ્ધમાં ખેંચી લાવી જગતને વચ્ચે પડાવી બંગલા દેશને પાક-ભારતનો પ્રશ્ન બનાવી દેવા માગે છે. આવી રહેલા વિવસોમાં યુદ્ધ ફાટી પડે તો વિશ્વના દેશો માટે પણ એ નવાઈ ભરેલું નહિ રહે. પણ ભારતની તમામ સમયની એકતા જ પાકિસ્તાન અને વિશ્વના દેશોને ભારતના ખમીરની ખાત્રી કરાવી શકે.

યાજ્ઞાખાને પાકિસ્તાનમાં સંરક્ષણધારો લાગુ પાડ્યો છે. દસ દિવસમાં યુદ્ધ ફાટી પડવાની ઘોષણા કરી છે. મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર પાકિસ્તાનને પક્ષે પોતાનું વજન મૂકી રહ્યાં છે. મુક્તિવાદીની બંગલા દેશમાં વિજય મેળવતી બાજ છે. અમેરિકા યુદ્ધ અટકાવવા કોશીલ કરે છે ને ભારત સંરક્ષણના પગલાં ભરી રહ્યું છે. ખીજી બાજુ વિધાનસભાઓની ચૂંટણીની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.

[અતુલ પૃષ્ઠ ૬૨૪

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ

મણિલાલ વેરા

ઓક્ટોબર ૧૯૭૧ ની ૨૬, ૩૦, ૩૧, તારીખે દારકા મુકામે ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું છઠું અધિવેશન ડૉ. હસમુખ સાંકલિયાના પ્રમુખપદે યોજાયેલું. પરિષદના સભાસ્થાનને ૨૧. ડોહરાય માંકડની સ્મૃતિમાં 'ડોહ - નગર' નામ મળ્યું અને 'યાગ્યાનો, મનોરંજન કાયદે' કમ તથા પ્રદર્શનથી તે શેખી ગઠ્યું સ્વાગતાખ્યક્ષ અને દારકા નગરપંચાયત પ્રમુખ શ્રી તુલસીદાસ ગોકાણીએ આવકાર પ્રવચનમાં સૌનું સ્વાગત કરી 'શ્રીકૃષ્ણ જીવન સંશોધન' અર્થે સુવર્ણચંદ્રકની જાહેરાત કરી જે શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીને પ્રાપ્ત થયો. ઇતિહાસ પરિષદનું ઉદ્ઘાટન સી.યુનિના કુલપતિ શ્રી અર્જુનરાય બક્ષીએ અને પ્રદર્શન ઉદ્ઘાટન તાના કેમીકલ્સ મીઠાપુરના જનરલ મેનેજર શ્રી મ.વન-સાહેબને હાથે થયું. સ્વાગતમંત્રી ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલે એ "પે તાની સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતામાં તથા ઉચ્ચતામાં વધારે પડતી શ્રદ્ધા ધરાવનાર વ્યક્તિઓ સંશોધનમાં આગળીશી જાણી કરે છે" એ વાત ઘણી જ યોગ્ય રીતે મૂકી. સાથે સાથે પોતાની સંસ્કૃતિમાં અશ્રદ્ધા ધરાવનાર વ્યક્તિને હાથે થતું સંશોધન પણ ખૂબ જ વિચાર માગી લે છે એ વાતને ઉમેરીએ.

સ્વ. શ્રી કનૈયાલાલ દવેને તેા કોણ નથી ઓળખતું ? 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન' નામનો એક અનન્ય અને મહામોઝો મંથ જેમના દસ વરસના પરિશ્રમથી આપણને મળ્યો છે. તેમના પુત્ર અને દારકા કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી સુરેશચંદ્ર ક. દવેએ પોતાના પિતાશ્રીના નામનો 'રો'ધચંદ્રક' જાહેર કર્યો અને ગુજરાતની મૂર્તિદલા વિશે સારો નિબંધ લખનાર ડૉ. કાન્તિલાલ સોમપુરાને તે અર્પણ થયો. ગુજરાત અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં મૂર્તિઓના જે ભંડાર ભર્યા છે, અહીં તહીં વનવગડે, નદીકાંઠે કે સાગરતીરે જે વિવિધ મૂર્તિઓ તેના અવશેષો રખડતા મળ્યા છે તેના વિશે આજે કોઈ અભ્યાસલેખ કે ગ્રંથ નથી લખતું. આપણી નિશાળો કે કોલેજમાં આના

વિશે અભ્યાસક્રમે નથી લખાયેલ થયા એ ઘણી જ સોચનિય ખીના છે. પહેલી ચોપડીથી માંડી મેટ્રિક સુધીમાં અનેક પ્રકારના પાઠ લખવાના આવે છે પણ તેમાં કયાંય ગામને પદર જામેલા પાણિયા કે મંદિરનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપે તેવા પાઠ કવિતાને સ્થાન મળ્યું જોયું નથી. એ દુઃખદ હકીકત ગણવી જોઈએ.

ડૉ. જયંતિલાલ દાકરે ઓળખાતી જાન સંશોધન વધે એવા આશયથી પેતાના નામે એક રો'ધચંદ્રક જાહેર કર્યો અને ઓખ.મંડળ વિશે ભક્તિભાભુ એક લખાણપૂર્વકનું વ્યાખ્યાન આપ્યું ઓખામંડળના તીર્થો, સરોવરો, કુડો, વાવો, ઉલખો, કબરો વિશે વિગતે માહિતી આપી જે સંશોધકને માગદારની નીચે તેવી છે.

શ્રી પુજારભાઈ ગોકાણી દારકા અધિવેશનના કેન્દ્ર સભા બની રહ્યા. એમની જાહેરાત અને ચીવટ, એમની વિદતા અને નમ્રતા સૌ દાઈને સંતર્પક નીવડ્યાં. દારકા વિશેનું એમનું નાનકડુંક ઉદ્દેશ્ય ઘણી જ સ્વસ્થ રજૂઆત પૂરી પાડતું લાગ્યું. તેમણે ખાલીસો વર્ષથી ઇ. સ. પૂર્વે ખીજી સંજીયા હાલની દારકા જ દારકા તરીકે ઓળખાતી આવી છે એવું પ્રમ અવશેષોથી પૂરવાર કરતું નિગાન કરી, કૃષ્ણ અને પાંડવો આજથી ૩૪૦૦ વર્ષ પહેલાં થયાં હશે એવી સંયુક્ત અટકળ બાધી આપી.

પણ સૌથી વજનવાર અને તેથી અસરગારક લાગણી તેા અધિવેશન પ્રમુખ ડૉ. હસમુખ સામળિયાનું રહ્યું. ૧૯૬૩ માં ડૉ. સાંકલિયાએ દારકાનું ખેદકામ કરેલું તે મુજબ હાલતુ દારકા તે સાતમું દારકા છે એ સિદ્ધ થયેલું. તેમના જ શબ્દોમાં આ ખેદકામનો સાર જોઈએ.

"હાલની દારકામાં દારકાધીશનું મંદિર જાયામાં જાયે રથજે છે, ખેલકામ કરના જગત ન હતી તે એક મકાનને જમીનદોસ્ત કયું અને તેની નીચે ખેલ

કામ કરતાં પુરત જ સમય જાણી કૂટ નીચે એક સારા પથ્થરના બાંધેલા મકાનનો પાયો લાગ્યો. આ મકાનના પાયામાંથી નાનામોટા બધા એક જ રથને શંખો નીકળ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં બાંધાયેલી આ શંખની દુકાન હશે એવું અનુમાન થઈ શકે. આ છઠ્ઠી દારકાની લગભગ બે ત્રણ ફૂટ નીચે પાંચમી દારકાના ધ નો પાયો હાથ લાગ્યો. તેની નીચે ચોથી દારકાના અવશેષો મળ્યા જેમાં લાલકાળા માટીના વાસણ, રંગબેરંગી કાચની ખંગડીઓ, ચીની માટીના વાસણો અને મુરિલમ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા. ચોથી દારકાની નીચે ખોદકામ કરતાં બહુ જ મહત્વનો અવશેષ પ્રાપ્ત થયો. આ ચરમાંથી એક પથ્થરના બાંધેલા મંદિરનું શિખરનું આમલક મળ્યું. આ ત્રીજી દારકાનો સમય અમને સાતમી સદીનો લાગે છે, અને સંભવ છે કે આ મંદિર જ હરિવંશમાં ઉદ્ભવેલ શ્રીકૃષ્ણમંદિરનો અવશેષ છે. હરિવંશનો સમય ખજુ ઇ.સ. ૬૦૦ નો માનવામાં આવે છે. આ ત્રીજી દારકાના ચરમાંથી પ્રાપ્ત મંદિર અવશેષ શ્રીકૃષ્ણના ચોથી પહેલા મંદિરનો અવશેષ છે.

ત્રીજી દારકાના અવશેષોને રેતીનો થર લાગેલો હતો. પહેલાં તો અમને લાગ્યું કે દારકાનો ઇન્ડિસ અહીં ખલાસ થાય છે કે શું ? પણ બધાં સુધી કુદરતી ખડક ન આવે ત્યાં સુધી ખોદકામ ચાલુ રાખવું જ જોઈએ. એટલે અમે પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યા. રેતીમાં જ આગળ વધવાનું હતું, ક્યારે બાજુની દીવ લો ઘસી પડે અને અમે દટાઈ જઈએ તેની બીક રહેતી હતી. છ ફૂટ નીચે અચાનક લાલ પથ્થરથી બાંધેલા ઘરનો પાયો નીકળ્યો ! અહીંથી પ્રાપ્ત હીકરોંઓ બહુ જ ઉપયોગી નીવડ્યાં. આ હીકરોંઓ એક-ફેરા નામના માટીના કુંભનાં છે. રોમ ઈ.સ. ૬૬૦ થી ૬૮૦ માંથી દાર અથવા ઓર્થોડોક્સ તેલ દેશ-પરદેશ મોકલવામાં આવતું તેની જ આ નિશાનીઓ છે. હમણાંનો માફક ત્યારે પણ દારોં ખખ બહુ હતા ! આનો સમય ઇસુ પહેલાં ૫૦ થી ઇસુ પછી ૨૦૦ નો ગણવા શકાય. આ ઉપરથી બીજી દારકા ઇસુના સમયમાં હતી તેમ સાબિત થાય છે આ બીજી દારકા લગભગ ૩૦ ફૂટ સુધી ઊંડે ખોદતાં હાથ આવી છે.

કુદરતી ખડક બહુ પાણી આવ્યો ન હતો, અમે ખોદકામ ચાલુ રાખ્યું. બીજા આઠ ફૂટ નીચે ગયા, હવે પાણી આવવા લાગ્યું અને તે સાથે જ પહેલી દારકાના અવશેષો હાથ લાગ્યા. આ પહેલી દારકા તેનો રેતીનો થર સહય છે તે પ્રમાણે સમુદ્રમાં ફૂટી ગયેલી હતી. આ અવશેષો ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે કે પહેલું દારકા ઇ. સ. પૂર્વે પહેલી-બીજીમાં વચ્ચે હતું અને તેનો નાશ અથવા જલપ્રલંથ ઇ. સ.ની ત્રીજી સદીમાં આગર થયેલો હતો.

આમ હાલના જગનમંદિરવાળી દારકા એ હજાર વર્ષ સુધીની પ્રાચીન ઠરે છે. ડૉ. સાંકળિયાનાં આ ખોદકામથી આપણે ત્યાં ચાલેલા દારકા કયાં ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરો સાંપડી રહે છે.

આખા અધિવેશનમાં ડૉ. સાંકળિયાની હાજરીએ રંગ રાખ્યો એમ કહી શકાય. તે પછીનાં દિવસે બાબુના સુવર્ણતીર્થના ઐતિહાસિક સ્થળનો પ્રવાસ રખાયો જે અનેક રીતે અભ્યાસક નીવડ્યો. છેલ્લે દિવસે હવે પછીનું અધિવેશન કચ્છમાં રાખવાં 'પત્રિક'ના ઉત્સાહી કચ્છીમહુ શ્રીમાનસંગજી બારડે ભાવભર્યું અમંત્રણ આપ્યું અને આવના વર્ષનું જ્ઞાનસત્ર યોરજંદર મુકામે ભરવા પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંડળ વની મે િનંતી કરી. કૃષ્ણલાલભાઈ, મોહનપુરી અને પદ્મભુભાઈ જેવા મારા જુવાનમિત્રોએ તેને ઉમળકાભેર ટેકો આપ્યો.

મનોરંજન કાર્યક્રમ ભોજન વગેરે પ્રસંગોએ ખૂબ જ ઉષ્માભેર આતિથ્યનો પરિચય આપ્યો. ત્રણ દિવસ દરમિયાન અનેક નવા મિત્રો મળ્યા. શ્રીમાનસંગજી બારડ, પ્રા. નાગજીભાઈ ભંડી, કાન્તિલાલ ત્રિપાઠી, દરગાઝ શ્રી મેરામવાળા, ડૉ. પ્રવીણ પારેખ, ડૉ. સોનપુરા, પ્રા. પ્રહલાદ પટેલ, શ્રી. હરિસાહેબ શાસ્ત્રી, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી તથા દારકાના વર્ષાવૃદ્ધ શ્રી કલ્યાણરાયભાઈ જોશી તથા પુષ્કરભાઈ જોશી વગેરેને મળવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો.

આખા અધિવેશનનો પ્રાણ તો ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા જ હતા. દરોજ રાતે અને સમય મળ્યો ત્યારે દેશ પરદેશની પુરાતત્ત્વ વિષયક વાર્તાઓ અને

તેમના શીતલ બર્જિતતથી સો કાઈને ગ્રેષ્ઠા મંગતાં હતાં સનન થાક પછી પણ તેમનું રવાઈડો બનાવવાનું અને વાનો કરવાનું ચાલુ જ રહેતું તેમની કાર્યક્ષતા અને નિદ્રતાના લાભથી ઇતિહાસ પરિપક્વ આ છઠું અધિવેશન સફળ રહ્યું એમ નોંધું તો આરથાને નથા,

જે ખૂંચતી બાળત બની તે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ-વર્સિટીના આટલા ઇતિહાસ પ્રાધ્યાપકોમાંથી કોઈ હાજર ન હતું તે છે. ઇતિહાસ યુરાતત્ત્વ અને સંસો-ધનની વાતો કરનારા અને કપારેક તો સેગ્ટ ગબરના પ્રાધ્યાપકો ક્યાં ગયા ? વડોદરા વર્તુલની ગેરહાજરી

પણ એટલી જ ખૂંચતી હતી. છેલ્લે દિવસે પરિપક્વ આજીવન સમયે નોંધવાની ક્રિયા ચાલી ત્યારે ગણીના વિદ્વાનો તેમાંથી છટકી જતા સાગ્યા, એ વાત પણ શોચનિય હતી. માત્ર દારકાનો જ અને તે પણ પ્રાચીનકાળની જ ચર્ચા ઇતિહાસ પરિપક્વ કાર્યક્ષેત્ર સમ્પ્રકાશ અને અર્વાચીન કાળ નથી રહ્યું ? એવો પ્રશ્ન મૂકી જતી હતી.

છેલ્લે સંસોધન ક્ષેત્રે ઊગતી થોડીક નવી પ્રતિભાઓના નામોલેખેષ ક્યાં વિના જ તેમને મિલકતી દારકાવર્તુલની સંસોધન પરત્વે ગણતિ નોંધ મનો-મન અસિનંદન પાઠવી વિરમુ છું.

પૃષ્ઠ ૧૨૧ થી ૨૬]

એકતાના નામે અનેકતા

આમ યુદ્ધ બ્યારે ભારત-પાકની સરહદોને ખખડી રહેલ છે ત્યારે વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓ-એકરીતે જોના જનતાનું ધ્યાન યુદ્ધના સંજોગો કરના આંતરિક પ્રશ્નો તરફ વાગેલું રાખે છે. કારણ કે ચૂંટણી માટેના ઉમે વારોની પસંદગીમાં દરેક પક્ષો અને પક્ષોમાં રહેલાં જૂથો સક્રિય જ રહે. એકતાનો પ્રશ્ન ત્યાં ખોરબે પડે રાષ્ટ્રીય એકતાની એક બાજુ વાનો થય અને બીજી બાજુ એક બીજાં જૂથો અને પક્ષોને વિરોધ બનાવવાના મોરચા મંડાય.

એમાં વધુ ભાગે પ્રહારો શાસક કેબ્રિસ અને ખસ કરીને તેની સરકાર ઉપર જ થાય. એટલે પકીરનાન સમેતા યુદ્ધ અને એને કારણે જે આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે, તેમાં ૧ એક એક પ્રશ્નનો પ્રત્યેક પ્રશ્નને ક રણ-અકારણ વિરોધ ઉઠાવાય.

એનાં ઉદાહરણો લેવા જ્યાં પડે તેમ નથી. બંગલા દેશની રાકનને કારણે જે કરવેરા નખાયા કે નખાઈ રહ્ય છે, તેની સામે એક યા બીજાને વિરોધ જોમો કરાઈ રહ્યો છે. અને બીજી બાજુ રાકને મજ-સુર બનાવવાની અને જનતા સરકારની પડખે જોમી હોવાની હાકલ કરાય છે આમ બેવડાં ધોરણ આગામી ચૂંટણીઓને કારણે અપનાવાઈ રહ્યાં છે. એમ કહે-

વાઈ રહ્યું છે કે બધા કરવેરા સમાન જનતા ઉપર પડી રહ્યા છે. આવું કહેનારાં અખબારોએ પણ પોતાના ઉપર બે પૈસા આગકારી જગત નખણી ત્યારે બે પૈસા ભાવ વધારીને એ કર સીધો જનતા માથે જ દોષી બેસાડ્યો પરાપરેશ પાંડિત્યમ્ કયું.

પ્રમાણિકતાનાં બેવડાં ધોરણ

જે અખબારો બે પૈસા કર સકન કરી શકે તેના ઉપર જ આ કર નખાંચેલો આવાં અખબારો ગદકાલ સુધી પોતે જનતાને કાંણે સાધેલી આગા-દીના વૈસવરાળી આક્રિડ બહાર પાડનાં રહ્યાં છે. પોતાની આગાદી જનતાને કારણે જ સધાઈ હોવાના જનતાનાં શુભગન કરનાં રહ્યા છે. એવાં અખબારોએ બે પૈસાનો કર બાંગલા દેશના નિર્વાસિનો માટે સકન કરવાની તૈયરી ન બનાવી. અખબારોના ભાવ વધારી જનતા પામેથી કર વસુન કરનારાં અખબારોએ જન-તાને એ ધુરવાર કરી દેવું જોઈતું હતું કે પોતે બે પૈસાનો કર સકન કરી શકે તેમ નથી. એક બાજુ પ્રધાનો ને સરકારોના વૈભવી ખર્ચની ટીકા કરે અને બીજી બાજુ પોતાના વૈભવને આંચ ન આપે એ માટે જનતાનો ભોગ લે છે. અહીં પ્રમાણિકતાની પણ કટો કરી વરતાય છે બધા પ્રશ્ને બેવડાં ધોરણ અપનાવાઈ રહ્યાં છે

તા. ૨૭-૧૧-૭૧

સૌરાષ્ટ્રનાં શિલ્પોમાં નારી

નરોત્તમ પલાણી

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત સિદ્ધસંસ્કૃતિના અવશેષોને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૫૦ના ઠરાવવામાં આવ્યાં છે. આ અવશેષોમાં આપણને પ્રથમ નારીશિલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે. માટીનાં રમકડાં સાથે સ્ત્રી આકૃતિઓ તથા ત્રણાસ પાટણના નગરાના ટીંબામાંથી પ્રાપ્ત હાથીદાંતની બનાવટનાં માતૃકાશિલ્પો, હાથ તો આપણાં સૌથી પ્રાચીન શિલ્પો છે. આ સમયથી છેક ઇ. સ. ની પહેલી સદી સુધી શિલ્પકલાનું ઝરણું બ્રહ્મ ભૂગર્ભમાં વહે છે, તે અમરેલીના ખોદકામમાંથી પ્રાપ્ત માટીની આકૃતિમાં ફરી પ્રગટ થતું જણાય છે. (ઇ. સ. ની પહેલી સદી.)

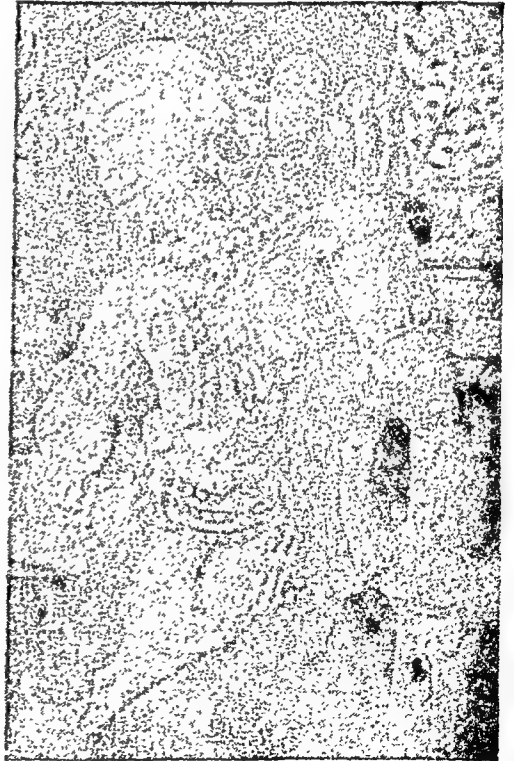
પણ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રથમ સ્પષ્ટ નારી શિલ્પ તો આપણને જોવા મળે છે જેતપુર પાસે, ભાદરનદીને કાંઠે આવેલ ખંભાલીડાની બૌદ્ધ શુદ્ધઓના દાર પર. અહીં અશોક વૃક્ષ નીચે પદ્મપાણિ જાલા છે તેની પાસે પાછળ પૂરાકદનું પ્રથમ નારી શિલ્પ એનાં સંપૂર્ણ-અંગ વિન્યાસ સાથે રજૂ થયેલું છે. શ્રી નંદાવદી અને મધુસૂદન ઢાંકી આ શુદ્ધઓને ઇ. સ. ની બીજી સદીની ગણાવે છે.

ઢાંકની પશ્ચિમે આવેલી જૈન શુદ્ધઓમાંની એકમાં પાર્શ્વનાથની ઉપસાવેલી મૂર્તિ આવેલી છે. ત્યાં તેમની આંબુઆંબુ, ઇ. સ. ની ત્રીજી સદીનાં નારી શિલ્પો જોઈ શકાય છે. જૂનાગઢની ઉપરકોટ શુદ્ધઓનો સમય હવે ચોથી સદીનો ગણવા તંદુર વલણ છે, ત્યાં શુદ્ધની ચાંલકીઓ પર સ્ત્રી, પશુ પ્રત્યાદિની આકૃતિઓ તથા દીવાલ પરની ચૈત્યખાનીની આકૃતિઓમાં ડોકાતાં નર નારીઓ આપણું ધ્યાન ખેંચનાર બની રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત જૈન, બૌદ્ધ શુદ્ધઓનો રચનાકાળ ઇ. સ. ની પહેલી સદીથી પાંચમી સદી પર્વતનો હોવા પૂરો સંભવ છે. સાણા જેવા સ્થળે આવેલી શુદ્ધઓ કાંઈ એક સદીમાં જ કોતરાઈ ગઈ

એમ માનવું ઔચિત્યભર્યું નથી લાગતું. એ ધીરે ધીરે, સમયે સમયે અસ્તિત્વમાં આવતી રહી છે. આથી શૈલગૃહોની રચના પાંચમી સદી સુધી થતી રહી એમ કહેવું વધારે સંયુક્ત લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ શુદ્ધામાં પ્રાપ્ત નારી શિલ્પો પહેલેથી પાંચમી સદી સુધીના હોવા સંભવ છે.

શૈલગૃહોની રચનાનો ઉત્તરકાળ જેમ પાંચમી સદી છે તેમ મંદિરોની રચનાઓનો કાળ પાંચમી સદીથી શરૂ થાય છે, પાંચમી સદીના મંદિરોનો કોઈ

[નારી : દુમલીનું નયનરમ્ય શિલ્પ
ફોટો : નરોત્તમ પલાણી]

અવશેષ હાલ પ્રાપ્ત નથી પણ ત્રિનારના શિલાલેખમાં ઈ. સ. ૪૫૪માં “ ચક્રમૃત વિષ્ણુનું દેવાલય ખંધા-વ્યું ” એવો ઉલ્લેખ મળે છે વિષ્ણુની મૂર્તિ સાથે લક્ષ્મી અને ખીખા નારીશિલ્પો અવસ્થા હશે. એવી કલ્પના કરી છઠ્ઠી સદીમાં આવીએ.

છઠ્ઠી સદીનાં બે અદ્ભુત મંદિરો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત છે. ૧ મંદિર રચનાના તેમજ શિલ્પના વિધવિધ પ્રકારોના ઇતિહાસમાં આ બંને મંદિરોનું ધણું જ આગવું સ્થાન છે. હિન્દુ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓના પ્રાચીન નમૂનાઓ આ મંદિરોમાં આવેલા છે. ગોપના સૂર્યમંદિરમાં ઉપર દૈત્યગદાક્ષમાં ઉત્તર, પશ્ચિમ બે આકૃતિઓ ૨ જેવા મળે છે. તેમાંથી ઉત્તર તરફ નારી આકૃતિ છે, નીચે પીઠિકામાં પણ અનેક નારીશિલ્પો ધસાયેલી રીથિતિમાં જોઈ શકાય છે. સોમનાથ પાસે આવેલ કડવારના વરાહમંદિરમાં અનેક નારી શિલ્પો મળે છે તેમાંથી નારાયણ સાથે આવેલી લક્ષ્મી નારીશિલ્પનો એક અદ્ભુત નમૂનો છે. ભગવાન નારાયણના કંઠમાં હાથ નાખી અધિકારપૂર્વક જીએલાં લક્ષ્મીનંદુ નારીસત્તાનો અને સામર્થ્યનો વિરલ શિલ્પખંડ છે. મુકુટથી ગૌરવાન્વિત બનેલું મસ્તક, સ્તનભારથી નમેથી જાતી, નાભિ દર્શનથી રમણીય બનેલું ઉદર અને કટિ પરના વસ્ત્રાલંકારો નારીશિલ્પનું અપૂર્વ માન કરતાં જણાય છે.

સાનમી સદીથી તો નારીશિલ્પોનો પ્રવાહ બે કડિ બહેવો શરૂ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે આ સમયની માતૃકા મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત છે, તેમાંથી બે નારી-શિલ્પો એની વિશિષ્ટતાને કારણે અહીં નોંધીએ; યંજ્ઞી, મુંજેશ્વરી વાગમાં આવેલી. ચિત્રાલપાદ અસ્તિત્વ. અહીં નારી એના સઘળા અંગોપાંગ સાથે સ્પષ્ટ શિલ્પ પામેલી જોઈ શકાય છે. પાછળથી આવવાના મિથુનશિલ્પોનું પગેનું પણ અહીં નોંધી શકાય છે. વલ્લભીના બોદકામમાંથી પ્રાપ્ત એક મસ્તક તથા જાનીના થોડાક ભાગનું અંડિન શિલ્પ. આ શિલ્પનું નારી મસ્તક અપૂર્વ ડરસાથી અલંકૃત કરવામાં આગ્યું હોઈ ઘણું જ વિરલ નમૂનો બની રહ્યું છે. ૪

આઠમી સદીનો આવડાકળ આપણે ત્યાં અંધાર યુગ મનાય છે. તોય આ સમયના, ભલે ઓછી

સંખ્યાનાં પણ નારી શિલ્પો પ્રાપ્ત અવસ્થા છે. આ સમયનું પિંડારામાંથી પ્રાપ્ત એક શિલાલેખક નારી શિલ્પ માટે ઘણું અગત્યનું લાગે છે. હવન કરતા બેઠેલ અલાની પાસે વિષ્ણુ તથા લક્ષ્મી આવેલાં છે. ધમકમમાં નારીના આધકારનું સૂચન આ શિલ્પ દ્વારા આપણને મળે છે. આ સમયનું ખીખું એક પ્રિયદર્શી નારીશિલ્પ ઢાંકના પૂર્વ પાદરના ગણેશ ફળિયામાં આવેલું છે. યક્ષીનું આ પૂર્ણ શિલ્પ, અર્ધપર્ણકાસનસ્થ છે. ઘણું જ ગૌરવશાલી શિલ્પ છે. મસ્તકમુકુટ, કણકુંડલ અને ભરાવદાર ચણેલા નત-નયનો એની ભદ્રતાની ગવાહી પૂરે છે. રકથપાદુ સ્તન ઉદર જંઘપાદનો પુષ્ટ અંગવિન્યાસ પરમ મોહક નારીદેહનો પ્રભાવ આપણી આંખોમાં ભરી જાય છે.

નવમી સદીની સમસંગ સૂર્યાણીની મૂર્તિઓ આપણને પ્રાપ્ત છે. તેમાંથી બોરિયા બગવદર અને આજકના કુંડમાં આવેલી સૂર્યાણી, નારી શિલ્પોના સુંદર નમૂના છે. આજકના કુંડની સૂર્યાણીને સીતા-માઈ તરીકે ત્યાંના લોકો પૂજે છે. કાળા આરમ્ભનું આ નારીશિલ્પ ઘણું જ સપ્રમાણ અને આકર્ષક છે. પશ્ચિમ સાગર કાંઠે વિસાવાડા, ખીમેશ્વર, કુશ્મી, શ્રીનગરમાં આ સમયનાં નારીશિલ્પો જોવા મળે છે, તેમાંથી વિસાવાડા ગણેશડેરામાં આવેલું એક યુગલ, તેમાંની નારી આકૃતિ, સ્પષ્ટ ભાવવાહી દેહપટ્ટિ ધારણ કરતું રમણીય શિલ્પ છે. આવાં જ રમણીય નારી-શિલ્પો કુછડીના નાનકડા સૂરજ ડેરાના મહેવરમાં આવેલાં છે. નાની પણ ઘણી જ અલંકૃત આ દહેરી-ને ફરતી નૃત્યાંગનાઓ મૂકેલી છે.

દસમી સદીથી (એના અંત ભાગથી) આપણે ત્યાં સોલંકીયુગ શરૂ થયો. આ સમય યુગરતન, સૌરાષ્ટ્રનો સુવર્ણયુગ હતો શિલ્પકલામાં પણ અનેક મુખી વિકાસ થયો સૌરાષ્ટ્રમાં ચારેય બાજુએ સોલંકી યુગનાં જ શિલ્પો જોવા મળે છે, તેને હવે સ્થળક્રમ પ્રમાણે અવલોકીએ :

બેટ શંખોદ્ધારમાં ત્રીસેક જેટલાં મંદિરો આવેલાં છે. તેમાંથી શંખ તળાવ અને શંખ નાર-યજ્ઞનાં મંદિરમાં થોડાંક સુંદર નારીશિલ્પો જોવા

મળે છે. - શંખ તળાવનો પાળમાં, પંચેશ્વર અને શુપ્તેશ્વર મહાદેવ પાસે આવેલાં શિલ્પોમાં ત્રણેક નારી શિલ્પો છે. સપ્તમાણ્ય અને કંઈક સાંખી કાયા ધરાવતાં આ શિલ્પો સોલંકીયુગની કલા પાત્ર્યાં છે. ખેટથી દારકા આવતાં દારકાના પારમાં જ રુકિમણી મંદિર સોલંકીયુગની અદ્ભુત કલાના વિરલ નમૂના જેવું છે. તેનું શિખર જે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજના લશ્કરે તોડી નાખેલું, ફરી ચણવામાં આવ્યું છે, પણ મંડોવર એની શોભનમૂર્તિઓ સાથે જેમનો તેમ રહ્યો છે. અહીં નારી શિલ્પોની વૈવિધ્ય સભર અનેક ભાવલંગીઓ જેનારને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે. હુવનેશ્વરની વખણાતી અગિયારમા સૈકાની પત્રલેખા, પત્રવિના પણ એ જ નિતંબદર્શન યુક્ત અહીં શિલ્પ પામેલ જેઈ શકાય છે.^૫ અહીંનું પ્રત્યેક નારીશિલ્પ અલગ અનુલોકન આગી દેશે એટલી ક્ષમતા ધરાવે છે.

દારકા એના જગત્મંદિરને કારણે ભારતખ્યાત છે, નારીશિલ્પોના નમૂનાઓ પણ અન્ય મંદિરોમાં પ્રાપ્ત છે પણ રુકિમણી મંદિર શિરપોર હોઈ તેને જેઈ આગળ વધીએ.

મિયાણી નારીમૂર્તિના ખગ્ગના સમુ' ખીજું સમૃદ્ધ સ્થાન છે. ગામમાં આવેલા મંદિરોમાં પણ અનેક નારીશિલ્પો જેવા મળે છે, ગામ બહાર કોયલા ફુંગર પરનું મંદિર-જેનું શિખર પણ નષ્ટ થયેલું છે, હજુ કોઈ જગફુશા મલ્યો નથી તેથી નષ્ટ હાલતમાં જ છે-નારીશિલ્પો માટે અદિતીય છે મંડોવરની નારીમૂર્તિઓમાંથી એકની જ ચર્ચા અહીં કરશું. અખસરા પોતાના વાળ ઓળાવે છે, વાળમાંથી નીચે પડતાં પાણીનાં દીપાં, મોતી છે માનીને એક હંસ ચૂગી રહ્યો છે ! અદ્ભુત શિલ્પ છે. પાછળથી થયેલા ચૂનાના લપેગને કારણે એના આરવાદમાં અવરોધ ભોમા થયો છે પણ હજુ ય હંડા પહોરે એનું દર્શન કરતાં, સદ્ગતના નારીનું સૈદ્ધ્ય એના અંગો-પાંગમાંથી નિતરતું નિરખી શકાય છે.

પોરબંદર આવતાં રસ્તામાં પાંચડેરા, વિસાવાડ, શ્રીનગર, કાંટેલા, ફજડી, ખીમેશ્વર અંધી જગ્યાએ નારી શિલ્પોનાં દર્શન થાય છે. પોરબંદર પાસે નંદે

શ્વર મંદિર સમૃદ્ધમાં મહિષાસુરમર્દિનીની એક મૂર્તિ ખાસ દર્શનિય બની રહે છે તે નારીના રૌદ્રરૂપને કારણે. નારીશકિત વિફરે તો કેવો મિળજ ધારણ કરે છે તે જેઈ આપણે પોરબંદર આવીએ. પોરાવના થાનકની નવદુર્ગાં તથા પદ્મીણિમાતાની મૂર્તિઓ સુંદર છે પણ સોલંકીયુગ પછી થયેલી સુલતાનજીના ચોરાની નારીમૂર્તિઓ એનાં વસાહતકારને કારણે નોંધપાત્ર બની રહે છે.

અહીંથી ઝોડર જતાં મહાડેશ્વરની દારશાખમાં નારીશિલ્પો દેખાય છે પણ ઝોડર મંદિરની છતમાં, નાગદમનના સુંદર શિલ્પ મધ્યે નાગણનું શિલ્પ જેવાલાયક છે. 'ચરણચાંપી, મૂઝ મરડી નાગણે નાગ જગાડ્યો'ના અદ્ભુત પ્રસંગને કોઈ અજ્ઞાત કલાકારે અહીં પથ્થરમાં ઉતાર્યો છે. ગોસા, નવીમંદર, બળજ, ભાણસરા, પાતાનાં નારીશિલ્પો જેનું માધવપુર પહોંચીએ. સૌરાષ્ટ્રનું એક અતિ લગ્ન નારીરત્ન, એવી જ લગ્ન શિલ્પકલામાં અહીં સાક્ષાત્ત બિનરેલું નિહાળી શકાય છે. રુકિમણીની સુંદર આરસ મૂર્તિ નારીશિલ્પનો અનન્ય નમૂનો છે.

મૂળ માધવપુરની નાગદમન, લીલા અને દીવાસાની ચામુંડા બોધ માંગેણ બની મરિજદમાં જન્મ્યો. રાસલીલાની મૂર્તિઓનાં સુંદર નારીશિલ્પો અહીં પડેલાં છે. ચોરવાડ જુડસાતને પગે લાગી, વેરાવડમાં વેરાવડીની સુંદર નારીમૂર્તિ અને પ્રભાસપાટણ, નારી શિલ્પનો સમૃદ્ધ લંડાર. નારી અહીં વિવિધ પ્રસંગો સાથે શિલ્પમાં બિતરેલી જેવા મળે છે. તેમાંથી ભદ્રકાળી નારીશિલ્પનો અતિ ઉત્તમ નમૂનો છે. કલાકો સુધી નિહાળ્યા કરીએ તોય નયનોને તૃપ્તિ ન થાય તેવી આ રચના સૌરાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે.

નારી શિલ્પોની અનેક આકૃતિઓ અહીં છે, ભોગાસનોમાં પ્રવૃત્ત નારીશિલ્પો પણ જેવા મળે છે. બાણમાં કડવાર, સત્રાપાડાની નવદુર્ગાં મૂર્તિઓ અને પ્રાચી ભીમદેવળની દારપાલિકાઓ, તેની વેશભૂશાને કારણે નવીન છાપ પાડતી જણાય છે.

ઉના-ટેલવાડાની અદ્ભુત નૈન મૂર્તિઓ સી કાંધને ખ્યાત છે. શુપ્તપ્રયાગની લસ શાલભંજિકા

અને લક્ષ્મી મૂર્તિ તથા મહુવાનો મહુડી માતા, ગોપ-
નાથની પાર્વતી અને પાલીતાણા શત્રુંજય ઉપરની
અસંખ્ય જૈનદેવીઓની મૂર્તિઓ, જેમાં ચક્રેશ્વરી,
અન્નિત્યાગ્રાથી માંડીને ચોવીસે યશિણીઓનાં નારી
શિલ્પો આવેલાં છે. લિન્ન લિન્ન વાહન પર બેઠેલી
ચાર, આઠ કે બાર હાથવાળી નારીમૂર્તિઓ નારીના
મહાસામર્થ્યને વ્યક્ત કરતાં નજરે ચડે છે શત્રુંજય
પરવતનાં નારીશિલ્પો એક ખાસ ગ્રંથ માગી દ્યે
એટલી સંખ્યામાં હોય એનો માત્ર ઉલ્લેખ કરી
આપણે આગળ વધીએ.

શિદોરનો બ્રહ્મકુંડ નારી શિલ્પોનો ભંડાર
છે રમ, રૌદ્ર અનેક ભાવનાં નારી શિલ્પો એનાં
ગોખર્ન આવેલાં છે અંબુલિખાલ ધારણ કરેલી કાળ-
કાની ભાંકર મૂર્તિ નારીશિલ્પની એક વિશિષ્ટતા
આપણને દાખાી જાય છે. શિદોરથી સુરેન્દ્રનગર
અને વચ્ચેનો ઉપલો પ્રદેશ વલખી જેવી સમર્પ
સત્તા હોવાને કારણે નારીશિલ્પોથી વંચિત તો નહિ
જ હોય એવી કલ્પના કરી પ્રાંગમ્ના પહોંચીએ, વચ્ચે
રાજસીનાપુરનાં શિલ્પ ખમિન સોલંકીમંદિરોમાં
ભદ્રગવાક્ષા મધ્યે દેવી શિલ્પોની જોવા મળે છે પણ
આ પ્રદેશમાં નારીશિલ્પોની આકર્ષક રચનાઓ કયાંય
સચવાયેલી પડી હોય તો તે કંકાવડીમાં છે. કંકા-
વડી વાવ શિલ્પ સ્થાપત્યનો ભય નમૂનો છે તેમ
બાજુનું મહાદેવ મંદિર એના મંડોલરમાં આવેલ
નારીશિલ્પોને કારણે અદ્વિતીય છે. વિવિધ ભાવની
નારીમૂર્તિઓ સાથે ભદ્રગવાક્ષામાં બિરાજતી વિદાદેવી
એની સૌમ્યમુખમુદ્રાને કારણે આપણને ગની
જાય તેવું નારીશિલ્પ છે. હજવદ સનીઓના સંસ્થાન
તરીકે જાણીતું છે. નવલખી અને જોડિયા કશાય
વિશિષ્ટ આલિષ્કાર વિનાના નારીશિલ્પો ધરાવે છે.
પણ હડિયાણા મહિયાસુરમંદિરનીના અનેક નાના
નાના સ્વરૂપોને કારણે નોંધપાત્ર બની રહે છે. ખંભા-
લાયમાતાના મંદિરમાં કાળા આરસની નાની દેવીમૂર્તિ
અતિવ રમ્ય છે તો કાશીનિશનાથ મંદિરમાં આવેલ
સૂર્યમંદિરની સૂર્યાણ્ણી દર્શન કરવી ગમે એવું નારી-
શિલ્પ છે જામનગર મંદિરોની દષ્ટિએ સ્વાતંત્ર
અસ્થાસ માગી દ્યે તેવું નગર છે, પણ તેના લાઓગ

અનુક્રિયમમાં આવેલી ગજલક્ષ્મીની મૂર્તિ વિરાટનારો-
શિલ્પનો નમૂનો છે. ઘણું જ પ્રલાયશાલી આ શિલ્પ
નારીમાં રહેલા સત્તાશાખનું પ્રતિક લાગે છે !

વિહંગતિએ સૌરાષ્ટ્રની પરકમા ક્યાં પછી
અંદરના મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોને પણ આમ જ જોડતી
નજરે નિહાળી નારીની નમણાઇને અભિનંદી લઈએ

ચોટીલાની આજુબાજુનો પ્રદેશ : વાંકાનેર
પાસે જડેશ્વરના મંદિરની અન્નપૂર્ણા, યાનનાં નર્તી
જૂતાં બન્ને મંદિરોના ગવક્ષોમાં બિરાજતી દેવમૂર્તિઓ
જેમાંથી જૂતાં મંદિરોમાં આવેલી પંચાગ્નિની સાધના
કરતી પાર્વતીની મૂર્તિ, સ્ત્રીની અધ્યાત્મનિષ્ઠાના
પ્રતીક સમી હોય નોંધપાત્ર બની રહે છે. બાજુનું
તરણેતર, શિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂનાથી ખચિત મુંદર
મંદિર છે. તાજેતરના ખોદકામમાંથી પ્રાપ્ત નારી
શિલ્પો એની ભરાવદાર આકૃતિને કારણે વધારે
પ્રાચીન હોય તેવાં લાગે છે, પરબડી, ચોપારી, આજુદ-
પુરનાં નારીશિલ્પો અને સેજકપુર નવલખામંદિરની
અનેક શોભનમૂર્તિઓ પોત પોતાની રીતે વિશિષ્ટ
નારી દેહનાં સોદશ્યને પ્રગટ કરી રહ્યાં છે વડવાણ
માધાવાવના શિલ્પોમાં બહાર પડેલું સુગલ ભાવવાદી
ઉઠાવ પામેલું જણાય છે. ગળાતો નાજૂક દિસરો હર
અને પગ વચ્ચેનો ઉઠો સોલંકીયુગની કલાના ઉત્તમ
નમૂનો છે.

ગિર અને ગિરનારની આજુબાજુ : ગિરમાં
ક્રોણ, કનકાઇ અને તુલસીસ્થાપના સ્થળોએ નારી-
શિલ્પો જોવા મળે છે, તેમાંથી તુલશીસ્થાપ સામેની
ટકરી પર રિસાપેલાં રુકિમણીનું મંદિર આવેલું છે.
આ જગ્યાએ હમણાં આરસપકાણનાં નર્તી રુકિમણી
એસાડેલાં છે પણ અસલની જૂની મૂર્તિ મંદિર
બહાર પથ્થરોના ઢગે ખંદિત દશામાં પડેલી છે તે
નારીશિલ્પનો ઉત્તમ નમૂનો છે ગિરનાર તળેટીનું ભર-
નાથ પાદસોલંકી મંદિર છે પણ નારીશિલ્પોના
નમૂના નજર ચડતા નથી. ગિરનાર ઉપર જૈનમંદિરોમાં
જૈન યક્ષીઓની ઘણી પ્રતિમાઓ આવેલી છે તેમાંથી
વસ્તુપાલના મંદિરના મંડોલરમાં આવેલી શોભન
મૂર્તિઓ નારીશિલ્પના ઘણા જ શ્રેષ્ઠ નમૂના પૂરા

પાઠે છે. અંદર રંગમંડપની છતની મૂર્તિઓ, સ્તંભોના નારીશિલ્પો તથા કિચકમાં ડોકાતાં સ્ત્રીમુખ જેન સૌલીના ઉત્તમ નારીશિલ્પો છે. ગિરનાર પાછળ ખેરદેવીના ચાનકમાં આવેલી બીટેરીની મૂર્તિ કાન, નાકના આભૂષણોને કારણે એક વિશિષ્ટ નારીશિલ્પ લાગે છે.

ખરડાની આજુબાજુનો પ્રદેશ : ખરડામાં ભુવનેશ્વર, વિક્રાવાવ, પારતર, રાણપુર, કાટવાણ, ખોરિયા, રાણાવાવ, બિલેશ્વર, મોડપર, કાલાવડ, ટીબડી અને ભાણુવડના પ્રાચીન સ્થળોએ અનેક નારીશિલ્પો જોવા મળે છે પણ આ સૌમાં અને સૌરાષ્ટ્રહરમાં અતિ કલાત્મક, નયન રમ્ય નારી શિલ્પો ધ્રુમલીના ભગ્ન નવલખામંદિરના મંડોવરમાં આવેલાં છે. એક જોતાં એક ભૂલી જઇએ એવી ભિન્ન ભિન્ન ભાવભંગીવાળી અપ્સરાઓ સૌરાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ નારીશિલ્પો છે. સોળે શણગાર સજ્જને જણે સાક્ષાત્ નારીદેવતાઓ ભગવાન પિનાકપાણિને તપોભંગ કરવા આવી નીકળ્યા છે. માથાના વાળના અવકાશોથી માંડી પગની ઘુંટી સુધી પૂર્ણ ખચિત નારીમૂર્તિઓ આ મંદિરની પરમ આકર્ષક સમૃદ્ધિ છે. હાથપગના કમનિય વળાંક મુખનેતની નાજૂક રેખાઓ, સ્તનનિતંબના રસિક ઢોળાવ, ઉદરનું સાવ કુંવારું સૌંદર્ય અને અલંકારોની

સંદર્ભ :

(૧) ગોપ મંદિરના રચનાકાળ વિશે આપણા વિદ્વાનો હજી સુધી એક મત નથી. ડૉ. બર્નેસ જહી સદી કહે છે. ડૉ. સાંકળિયા પાંચમી સદી કહે છે. ડૉ. ઉમાકાન્ત પાંચમી કહે છે. ડૉ. પ્રિયળાળ અને ડૉ. રમણલાલ પાંચમી કહે છે. ડૉ. સોમપુરા પોતાનો સ્વતંત્ર મત નથી આપતા. ડૉ. નાણાવટી અને મધુ-સૂદન ઢાંકી જહીનો અંત અથવા સાતમીનો આરંભ કહે છે. ઉપરકેટની પૌદ્ધ શુદ્ધાઓને ચોથી ગણીએ તો ગોપ જહી સદીથી આગળ ન જઈ શકે; તેમજ ઢાંકના સૂર્યમંદિરને સાતમી કહીએ તો ગોપ જહી જ એવું નક્કી થઈ શકે તેમ છે.

(૨) ગોપમંદિર કયા દેવનું ? એ પણ હજી પ્રશ્ન જ છે. ડૉ. બર્નેસ, ડૉ. સાંકળિયા, ડૉ. સોમ-

સહજતા આ નારીશિલ્પોને એનમૂલ સાંખિત કરી જાય છે. શિલ્પોના રેખાએ રેખામાં કેવો પ્રાણ પૂરાયેલો છે તેનો સાક્ષાત્કાર ઉપાસધ્યાના કાવ્યમય પ્રકાશમાં થઈ શકે છે. ખરડાના આનંદપરો, વેણુ આદિ શિખરોના સાન્નિધ્યમાં આવેલી આ અપ્સરાઓ પથ્થરમાં ઉતરેલાં શિલ્પીઓના મધુર સ્વપ્નાઓ છે. સૌભાગ્યનાં શિલ્પોમાં નારીસૌંદર્યની ચરમ સીમા અહીં ધ્રુમલીમાં સિદ્ધ થયેલી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં રહી જતાં અને પાછળના સમયના નારીશિલ્પોમાં સૂરેડીનું મેરલી મનોહર મંદિર, મેરળીનું વાઘમંદિર, ભાવનગરની ગંગાડેરી, દીવમાં ચર્યના પટાંગણમાં આવેલી માતામેરીની સાવ સૌંદર્ય પ્રતિમા તથા નવા સોમનાથના ગર્ભગૃહની માતામૂર્તિ અતિવ સુંદર અને મનોહર નારીશિલ્પો છે.

આમ સૌરાષ્ટ્રનાં શિલ્પોમાં નારી એના તન-મનની વિચક્ષણુ ખાસિયતોથી આકાર પામેલી માણી શકાય છે. રમ્ય અને રૌદ્ર, પોષક અને સંહારક, નટખટ અને ગંભીર, રતિમાં રત અને શિશુના લાલનપાલનમાં એક ધ્યાન, માંડવે ચડેલી લગ્નોદ્યતા અને દાનદેવામાં સૂરી-સૌરાષ્ટ્રના શિલ્પી ભગવાનના કોઈ રૂપને ભૂલ્યો હશે પણ સ્ત્રીના એકેય સ્વરૂપને વિસર્યો જણતો નથી,^૧

પુરા સૂર્યમંદિર માનવાનું વલણ ધરાવે છે. ડૉ. નાણાવટી અને ઢાંકી ઘણી મુશ્કેલીઓ સહિત ‘શિવમંદિર’ કહે છે. ડૉ. પ્રિયળાળ, ડૉ. રમણલાલ ‘શિવમંદિર’ સુ. શ્રી મણિલાઈ વેરા ‘સૂર્યનારાયણ મંદિર’ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી ‘સૂર્યમંદિર’. વાસ્તવમાં જલધારી; જલનીક કે નંદીસ્થાન નહિ હોય તે શિવમંદિર નથી. શિવમંદિર કહેનારા ત્યાં ગણપતિ હોવાનો દાવો કરે છે તો ચાનના સૂરજ દેવળમાં ગણેશ મૂર્તિ હોવા જતાં સૂર્યમંદિર છે. જૈનમંદિરોમાં પણ ગણેશ હોઈ શકે છે. સૂર્યમાંથી નારાયણ થયા એટલે સૂર્યનારાયણ વધારે અવકાશવાળું રહે પણ પીઠિકામાં આવેલી અથ જોવા પ્રાણીઓ સહિતની પ્રત્યેકની આકૃતિઓ આ મંદિર સૂર્યમંદિર હોવાનું કહી જાય છે.

[અનુ. ૫૪ ૧૩૨

“જોખનિયુ આવે ને જાય રે
કેંકને રેાતું રમાડતું જાય રે
કેંકને ઝાઝું કનડતું જાય રે
જોખનિયુ આવે ને જાય રે”

“ખૂડકી ! જોખનિયાને ચાળે ચડતું રેવા દે”

“એમાં તારું શું ગ્યું નરભા !”

“એમાં મારું શું જાય, પણ મામમાં તારી
વાતું થાય છે.”

“નવરા ખીજું શું કરે નરભા ?”

“ખૂડકી ! નવરા કે કામચાળા તારી વાતું કરે
ધ મને મમતું નથ.”

“તો પછી નરભા મારે તને ગમે એમ જ
કરવું ?”

“ખૂડકી ! હું એમ કહેતો નથ, પણ કહેવા-
વાળા કહી ગયા છે કે જોખનિયું ચાર દિવસનું
ચટકું છે, ઈ ક્યારે વયું જાય એની કાંઈને ખબર
પડતી નથ”

“નરભા ! જોખનિયુ ચાર દિવસનું ચટકું છે
એટલે જ એને ભોગવાય એટલું ભોગવી લેવું.”

“ખૂડકી ! અસ્ત્રીની જાત જોખનિયાને કુંવારા
ભોગવાય એટલું ભોગવી લેવાની વાત કરે એ ઠીક
નૉ, કેવાય વળી ખૂડકી ! અસ્ત્રીનું જોખનિયું જીનરેલ
હોવા નેતું કેવાય એને ડાઘ લાગતાં વાર નો લાગે.”

“ઈ તો સમજી નરભા ! પણ પુરુષનું જોખનિયું
કેવું મણાય ધ તો કે !”

“ખૂડકી ! પુરુષનું જોખનિયું પિત્તળના લોટા
જેવું. ઈ જીટકાય એટલે જીજળું થાય. અને ડાઘ
આગ્યો હોય તોય વયો જાય.”

અમારા મામના કાળીવાકાને નાકે નરભેરામ
ગોર રહેતો હતો. નરભેરામ નિશાળે લજીતો હતો
ત્યારે એણે કાશીએ જઈ શાસ્ત્રી થવા વિચાર્યું હતું.
પણ નરભેરામ બાર વરસનો થયો ત્યારે આઠ આઠ
દિવસના અંતરે એનાં માં આપ રવગે સિધાવ્યા
એટલે નરભાને લજીતર છોડવું પડ્યું.

નરભો એના મા-બાપનો એકનો એક દીકરો
હતો. વળી નરભો નાનપણથી નરિકરો હતો એટલે
એનો બાધો મજબૂત બન્યો હતો. નરભો કંઠાત્ય
પંથકના મોટા ભાગના બૂકણ આચરનો કુળગોર હતો.
એટલે એને જજમાન વૃત્તિમાંથી સારી આવક થતી
હતી. નરભાનું ખોરડું સાત પેઢીથી સુખી મણવું
હતું એટલે નરભાને મોઢે મધુંનો દોરો ફૂડું ફૂડું થયો
ત્યાં તો એના વેશવાળ માટે ઘણી જગ્યાએથી માર્ગા
આવવા માંડ્યા. પણ કાણ જાણે કેમ નરભો ધ બધાં
માર્ગા પાછા ફેરવતો હતો.

“એસા નરભા ! તારી નાત્યમાંથી તારા
વહેવાળ માટે ઘણાં માર્ગા આવે છે. ધ બધા
માર્ગા તું પાછા ફેરવે છે એનું કારણ શું ?”

“ખૂડકી, એનું કારણ તું.”

“એય લામટા ! મોડું સંભાળાને ભોલ.”

“ખૂડકી ! મોડું સંભાળાને જ ભોલું છું.
તતુડું નેતુડું જન્મજાત સહી અને જીજળું મોડું
ધ્યાનમાં આવતું નથ.”

“નરભા ! જે ચાવતું નથ એનો શું લેવા
વિચાર કરે છે ?”

“તો પછી શું કરું ?”

“નરભા નાતે મત્ય છે.” મારું નરસં ક્યાં
જિના ક્યાંક વેઢવાળ કરી નાખ.”

“અને તો કરું તો ?”

“તો વાંદો રઈ બસ.”

“બૂઝી ! વાંદો રેવામાં તો બહુ મઝા.”

“શું રાખ મઝા ? લોકો તો એમ કહે છે કે કોઈ માણસ વાંદો મરે તો ઇ ખીજે ભવ મીંદો સર્જાય, અને પછી કોઈ તાજ પરણેલ વરધોડિયાં સુતા હોય ઇ ધરને મોલારે ચડી ઇ મીંદો વડી... વડી...એ...આઈ...વડી...વડી...વડી એમ બોલે.”

“બૂઝી ! આવતા અવતારની કોને ખબર ! આ અવતારે તારા જેવી મળી જાય તો અંધો રાતે કોઈના ધરને મોલારે ચડી વડી...વડી...એ આઈ વડી...વડી...વડી એમ બોલવા માંડું.”

“નરભા ! થોડા દિ મોય તું મને જોળનિયાને ખીલે બાંધવાનું કે’ તોનો ને આજ તે’ તો સદેરંતને માથેય સગા ચડાવી દીધી.”

“બૂઝી ! આજ જરાક લીજાગયું (લાંગ) પાંધી’તી એટલે ન બોલવાનું બોલાય ગયું.”

* * *

“નરભા ! સવરાત્યને મેળે જવું છે ?”

“બૂઝી ! મારાથી નહિ નીકળાય. મારે જજમાનમાં ફરવા જવું છે.”

“નરભા ! જજમાનમાં ફરવા જવાનું તો કાપમનું થયું, પણ ગામના જુવાન અને જુવાનીઓ સાથે મેળે જવાનું વારે વારે નઈ બને.”

“બૂઝી ! હું એકવાર નાનપણમાં સવરાત્યને મેળે જઈ આવ્યો છું.”

“નરભા ! નાનપણમાં મેળે જવું અને જુવાનીમાં મેળે જવું એમાં બહુ ફેર પડે.”

“શું ફેર પડે ?”

“નરભા ! ફેર તો એટલો જ કે નાનપણમાં મેળે જવાય ત્યારે રમઝડા ને મીઠાઈ લેવાનું મન થાય, અને જુવાનીમાં મેળે જવાય ત્યારે પુરૂષને

કાનકુંવર અને અસીને રાધાજોરી જેવાં બનવાનું મન થાય.”

“ઠીક બૂઝી ! તારો બહુ આગ્રહ છે, એટલે હું સોની હાથે મેળે આવીશ.”

° ° °

“નરભા ! આજના સવરાત્યના મેળાથી આડો આંક, જ્યાં જોઈ ત્યાં હૈયે હૈયું દળાય છે.”

“બૂઝી ! તને મેળો માણવાના કોઈ બગ્યા’તા એટલે હવે તો સારી કે ખરાબ રીતે મેળો માણ્યે જ છૂટકો”

“નરભા ! આમાં મેળો શું રાખ માણ્યે ? તું મને આ ગડદીમાંથી ક્યાંક બા’ય લઈ જ તો બહું સારું.”

“બૂઝી ! સામે દામોદર કુંડ દેખાય છે, એને ઓલ્યે કંડે જઈ એટલે ઘણી મોકળાશ મળશે.”

“બૂઝી ! અંધારું થવા આવ્યું પણ ગડદીમાં આપણાથી છૂટા પડી ગયેલ ગામના જુવાનિયા કે જુવાનીઓમાંથી કોઈ દેખાણું નહિ.”

“નરભા ! જે થવાનું હતું ઇ થઈ ગયું. હવે આપણે ક્યાંક રાત રહેવાનું કેકાણું ગોતી લઈએ.”

“બૂઝી ! સામે દેરી દેખાય છે, ઇ દેરીમાં રાત રહીએ તો શું વાંધો ! તું દેરીમાં સૂજે અને હું દેરીને ઓટલે સૂઈશ.”

“ભલે નરભા ! તું કહે એમ કરીએ.”

* * *

શિવરાત્રિ ગયાને ત્રણ મહિના વીતી ગયા.

નરભાની આંખ્યું વારે વારે બૂઝીને ગોત ૧ હતી, પણ બૂઝી ક્યાંય દેખાતી નહોતી. એકવાર નરભે કુણે બપોરે બૂઝીને છાશ લેવા જતી ભાળી એટલે એણે બૂઝીને ટપારીને કહ્યું કે : “એલી બૂઝી ! હમણાં કેમ દેખાતી નથી ?”

“નરભા ! ઇ તો ઊંઘથી.”

“બૂઝી ! તારી આંખ્યુંમાં આંધુ કેમ આવ્યા ?”

“૫ તો જાંઘે, નરભા !”

“જૂઝી ! કાંક લાગે છે, તું અને તારા મનની વાત નોં કે તો તને મારા ગળાના સમ.”

“શું કહું નરભા ! સવરાત્યની રાતે તારી પાંદે પરાણે કરાવેલ પાપ મારા પેટમાં પરગટ થયું છે. મેં અમર સૂચાણીને પેટ ખતાવ્યું ત્યારે ઝેણે કહ્યું કે છોડી ! તે તારી જીવાનીને માથે ઘપ લગાડી દીધો.”

“જૂઝી ! થવાનું હવે ઇ યમ ગયું. હવે તું કે તે દિ’ આ મલકમાંથી બીજા મલકમાં જતરી નહ.”

“નરભા ! નાનકડાના લગન થઇ ગયા પછી વાત.”

“જૂઝી ! નાનકડાના લગન થઇ ગયા હવે આપણે વડેલાસર નીકળવું જોઇએ નહતર કો’કને ખબર પડી નહોં તો તારું નામ વગોવાશે.”

“નરભા ! આપણે બેય ભાગી જશું પછી તો મારી એકલીનું નહં પણ હારોહાર તારું નામ વગોવાશે અને લોકો વાતું કરશે કે કોગલ્ય ભામણને ભગાડી ગઇ”

“જૂઝી ! ઇ વાત ખોટી. લોકો તો એમ કહેશે કે પવિતર ખોળિયાનો ભામણ કોળણને ભગાડી ગયો.”

“હું નરભા ! ભાગવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ ખરો ?”

“જૂઝી ! મને તો કોઇ મારગ સૂઝતો નથી”

૫૪ ફરદ્યી ચાલુ]

(૩) કડવારના મંદિરમાં હાલ વરાહમૂર્તિ આવેલી છે તેથી લગભગ બધા વિદ્વાનો તેને ‘વરાહ મંદિર’ તરીકે ઓળખાવે છે. એક ડો. કમિન્સ ‘દશાવતાર મંદિર’ હોવાનું સૂચન કરે છે. અને આ વધારે સાચું લાગે છે. કોઈ એક જ મૂર્તિ માટે લંબચોરસ ગમગૃહ હોવાનું માનવું બરાબર નથી લાગતું. દશ મૂર્તિઓ એક સાથે બીરાજી શકે તેવું લાંબું તેનું ગમગૃહ છે. તેમજ વરાહ જ સુખ્ય હોત તો એની શોભન મૂર્તિઓમાં જોવામાં આવતું આટલું વૈવિધ્ય શક્ય ન બનત.

(૪) ડો. ઉમાકાંત શાહે ‘સ્વાધ્યાય’માં એનો પરિચય આપેલો તથા હાલ તે ભાવનગર ગાંધી સ્મૃતિ મંદિરમાં છે.

“નરભા ! મને એક મારગ સૂઝે છે.”

“તો પછી કેમ બોલતી નથી ?”

“નરભા ! મેં તો દરિયાદેવને બોલે પોદો બવાનું વિચાર્યું છે.”

“તો પછી હું તારો સચવારો કરીશ.”

“ના નરભા ! હું ઇ વાત નહં માવા દઉં.”

“જૂઝી ! કદાચ તું એકલી જશ તો હું તારી પાછળ થોડો મોડો આવીશ. જૂઝી ! જે પાપ માટે તું દરિયાને બોલે પોદવા માગે છે ઇ પાપનો હું લાગીદાર છું, એટલે તું અને નહં લઇ જ તો હું ઇ બેઠી મોડો આવીશ. પણ તારી પાછળ આવના વિના નહં રઉં.”

પછી બીજા અધરાતે—

નરભો ને જૂઝી, દરિયે હાથ્યાં બાંધે,
દરિયે હાથ્યાં બાંધે

પાછાં વળો તો પરજાવશું
નહં દ્યે કોઈ નાત્યમાં નામ રે,

નાત્યમાં નામ રે
પાછાં વળો તો પરજાવશું
અમારે જાણું દરિયાને પેટ રે,

દરિયાને પેટ રે,
ઈન્દર જાલા અમારી વાટમાં.
પરજાવશું કાંઈ ઇન્દરને દરબાર રે,

ઈન્દરને દરબાર રે,
દરિયો વગાડશે ડાહ્યાં.
[રાગ દાશરાજના બેસરિયા]

(૫) શિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂના જોવા ઇન્દ્રનારે આ બે મંદિરો : દારકા ટુકિમણી અને ઘુમવી નવલખામંદિર ખાસ જોવાં જોવાં છે. અજંટા, ઇલે રાના નાના પ્રતિબિંબ સમી આ મૂર્તિઓ લાસે છે.

(૬) આ લેખમાં થોડીક મર્યાદાઓ સ્વીકારી છે : શિલ્પોમાં માત્ર પથ્થરનાં શિલ્પો જ લીધાં છે. મંદિરસમૂહમાંથી એક જ મંદિર અને મંદિરમાંથી ય કોઈ એકાદી જ નારીમૂર્તિ ઉલ્લેખી છે. આમ કરતાં માત્ર ‘નારી’ જ નજરમાં લીધી છે એ શિલ્પનાં વિધિવિધાનો અર્થ શકાયા નથી. ક્યાંક અતિ ઉતાવળ કરી છે તો ક્યાંક અમૂક સ્થળો મૂકી પણ લીધાં છે.

[પૂજ્ય ધીરજીયા પોરબંદરના સંનિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં નાગર સન્નારી હતાં. લખી વાંચી શક્તાં નહિ. પણ ગીતાણ પૂરાં. તેમનાં માતૃશ્રી જમના મા પાસેથી અસંખ્ય ગીતો શીખ્યાં. પેઠી દર પેઠી ચાલ્યાં આવતાં લોક ગીતોની પણ શ્રુત-સ્મૃતિ છે. મુખ્યત્વે આ ગીતોમાં ધર્મકથાઓ ગૂંથેલી હોય છે. ધીરજીયાને માતા સાંભળી તેમનાં પૌત્રી ચિ. વસુધાએને યાદ રાખેલ ગીતોનું પૈકિનું ઉપરનું દશમકથા ગીત ગાઇ આપ્યું છે. વસુધા. હી. મહેતા. હાલ ખી. એડને અભ્યાસ કરે છે. મલિભાઈ વેરા]

સરસ્વતી સ્વામિની વિનવું, શુભપત લાયું પાય,
અરયા ચંદન ખડુના, સિંચ્યા રૂઢિયા માંભ;
વસ્ત્ર સ્વેત મુખ ડગલળે, વીણા પુસ્તક હાર,
શારદ શક્તિ કૃપા કરો, મા વાણી અર્પો સાર;
ખેલ કર બેઠી વિનવું, માયું અન્નિયળ વાણ,
દશમ કથા કરી શકું, જે ભુગતેથી તું તાણ;
રાય મૃગયા રમવા જાય, દેખી અસુરજ નાસી જાય,
મરનક છેલ્લા રાજ જાય કામા કરો હું લાયુ પાય;
નહિં ક્ષત્રિય હું કલિયુગરૂપ, અમને થાનક આપો ભૂપ,
કનક કામિની દુન વહેવાર, તમને રહેવા થાનક ચાર.
ઋષિ બેઠા વનની માંભ લાગી તાળીને આવ્યું ધ્યાન,
રાય પધાર્યાં તેને કામ, ન આસન ન દીધાં માન;
કેલ ચડી મન આવ્યો કાળ, કંઈ વીંટયો મૂંઝેલો સાપ,
પુત્રે આવીને દીધો શાપ, દુબ્યા તાત તેને કરડે નાગ;
પિતા પુત્રને કહે રે બાળ, તેં કેમ દીધો રાયને શાપ,
આપતપણું થાશે નાશ, જઈ સંભળાવો રાજ પાસ;
ત્યાંથી બ્રાહ્મણ ચાલ્યો જાય, વેગે આવ્યો સહા માંચ,
રાજ્યએ તો દીઠા ઋષિ, જઈ પધરાવ્યા સહા મુખી,
આસન આપી દીધાં માન, કહો દેવ અમસરખાં રામ,
ઋષિ કહે આજ દિવસ સાત, તમને ખાશે તક્ષક નાગ;
રાયને સૂણી ના ચડી રીસ, વચન લઈ ચડ્યાં શીશ,
અર્ક અર્ધ દઈ પૂજ કરી આશ્રમ આવ્યા ઋષિ ફરી;
રાજ્યએ વિપ્ર તેડાવ્યા ત્યાં, નાના વિધવા આપ્યાં દાન,
હસ્તી થોડાને ભંડાર, હીરા મણિક ને મોતી હાર,
જન્મેન્નને આપ્યું રાજ, કુંચી સોત સોંપ્યા ભંડાર,
રાજ ચાલ્યા ગંગાને તીર, ગંગાનાં છે નિર્મળ નીર;
શુક્રદેવજી પધાર્યાં ત્યાંજ, રાજ કે મારાં સરિયાં કાળ,
હરિકથાની કહેને વાત, જે છે સૌનો સખજો સઘ;

માતા ઉદર ગર્ભવાસ, બૃહતાં તાર્યાં ગાય ગોપાળ,
પાંડવ કૌરવનાં ભરવાં કૃત, ગોર ગોગજનાં કરવા વૃત;
પૂતનાને તમે શોષી કેમ, કેસરી પદ્મવ માર્યાં કેમ,
કેમ અવતરિયા હરિ અવતાર, કેમ ઉગાર્યાં નર ને નાર;
શુકદેવ કહે પરિક્ષિતને, તું સાંભળ ધર્મી રાય,
દશમ કથા કહું સાંભળો, વશ રાખી મનને રાય;
તમ સરખા ઐતા નહીં, ના કોઈ ચતુર સુખાણ,
અન્ન ઉઠકને પરકુર્વા, ને ધર્યાં હરિનાં ધ્યાન,
પૃથ્વી આવી ઉદયમાન, પાપીને દેવાંતાં દાન,
બ્રહ્માજીએ સ્તુતિ કરી, ને સારંગધરને ચિંતા પડી;
કમળ ઈચ્છા છે દુર્ગાનામ, પૃથ્વી પાવન કરવા કામ,
યોગ મયાના ધર્યાં સાજ, કંસ તથે ઘેર પડ્યાં કાળ;
ગોપ ગોવાળીઆ ઘેર અવતાર, આગમ ચૌદસ બળતાવાર,
દેવ સંધર્જનાં કરવા કાળ, મનપારૂપ આવ્યા મહારાજ;
દેવકી રે દેવકનાં બાળ, વસુદેવ સુ હુવા વહેવાર,
કંસાસુરને શોક જ થયો, બેન વળાવવા ખાંધવ ગયો;
આકાશવાણી હુહ આકાશ, કંસ તારો ખૂટયો કાળ,
દેવકી ઉદર આડમો અવતાર, તું ને મારશે જશુ નિરંધાર;
કંસ કે' એ સોનાને શું કરે, જેથી તૂટે પોતાના કાન,
બેન લાણેજને જાણું નહિ, પછી ક્યાં રહે મોતને થાન;
વસુદેવ કંસને વિનવે, સાંભળ મુરખ સારી વાત,
સરભ્યું ક્યાંય ચૂકે નહિ, શિદ કરી મૂકે તું ઉત્પાત;
લોહ જડીઆં તાળાં બીડ્યાં, કારાગૃહ મોજાર,
સરભ્યું બ્યાં ચૂકે નહિ ત્યાં કરવો શિદ વિચાર;
દેવકીજનાં જયા સાત, માર્યાં પામે નિજને હાથ,
કંસાસુર કુણુદિએ, માને પોતાને નિરમે નાથ;
સુણીવર સાગ સાતમ, સંકર્ષણ કરમે નામ,
ભગવતે ગર્ભ આણીયો, રોહિણીને કામ;

આવણુ કૃષ્ણ અષ્ટમી, સાધી અરધી રાત,
 શ્રી મુખ દીડાં દેવકીજી એ, જન્મ્યા શ્રી મહારાજ;
 પાપપદ સોયામણા, ઉજવળ રેખા સર,
 વાસુદેવ લંછન શોભતાં, પ્રગટ્યા જગદધાર;
 ઠાને કુંડળ મથે મુગટ, કંઠે વેજંતી માળ
 શંક ચક્ર ને ગદા પદ્મ, એવા રૂડા દીન દયાળ,
 દેવકીજીએ કંથ જગાડીયા, તમે સાંભળો સ્વામીનાથ,
 આપણાં સંકટ ટાળવા, જન્મ્યા શ્રી જદુનાથ;
 અમરને સંહારવા, પાળવા ધર્મ સત્કાર,
 દેવ મન આનંદ હુલો, વર્તે જય જયકાર;
 વળતાં શ્રી હરિ આચર્યા, સાંભળો મરી માન,
 તમે ઉમ્ર તપ આદર્યા, હું અવતરીયો તે માટ;
 મુજને ગોકુળ મેલ્લને, જશોદાજીની પાસ,
 આહી ત્રિજળ ને લાવજો, જેથી સરશે તમારાં કાજ,
 વસુદેવ મન વિમાસીયાં, કેમ સરશે આવાં કાજ,
 બીડ્યાં ભોગળ ભડભડે, કેમ કરી ઉદયશે દાર;
 પરાડીના ધરણુ વડ્યા, દીશા અંધારી રાત,
 ઝરમર વરમે મેહુલા, જમનાજીમે દીધા માગ,
 શેષ નાગ સાથે હુલા, સહસ્ર ફેણે કીધી છાંવ,
 ફેરું એક લાગે નહીં, વાયો ઉઘે સુંડની માંલ
 ગોકુળમાં તો આવ્યા, શ્રી જદુપતિ કુલ શુંગર,
 વસુદેવે ગર્ભસાટાં કર્યાં, કરી સકળ રૂપ સંતાડ;
 જોગમાયા તેડી લાંબ્યા, કારાગૃહ મોખર,
 આવી બાગક આપ્યું, દેવકી પાસે રોયું જાળ;
 પરાડીના તો જગીયા, જર્લ સંભળાવે જણ,
 જૂપતિ જગિની તાહરીને, કંઈક જનમું બાળ;
 કંસ ધાયો ઉતાવળો, અને ઉગાડે શીશ,
 એન પાસે બાળક માગીયું, રૂઢમાં રાખી રીસ;
 સાન સાત છોડી માવડી, દેવકી વિનવે અપાર,
 પરિ મ ક્વં વાંચણી, એક બેટી તો ઉગાર,
 વિનવ્યું તો માયું નહીં, કંસે બાળા લીધી હાથ,
 મરતક આગળ ફેરવી, દીધી ફેડી કરવા ધાત;
 આઘ શકિત રોયંતા બાળ, હવે આ યો તારો કાળ,
 હું વિજળી આકાશે રહું, તારો વેરી ગોકુળમાં કહું;
 ગોકુળમાં વધે છે બાળ, એ છે તારો મારણહાર,
 કંસે કીયો મોટો અપરાધ, મામે માર્યાં બાળક સાત;

ધરમ કરમને ધારવા, કુણને દમવાને માટ,
 ત્રિલોક નાથે જનમ લીધો, શ્રી જમનાજીને ધાટ;
 કંસ રેશીનો શરણાવંત, કરે વિમાસણું મોટા મહંત,
 પદ્મવ કે' હું જાણું બેઠ, ગૌ બ્રાહ્મણનો ટાણું છેઠ;
 જય જય ગોરી આચરે, ધરીયાં તોરણુ દાર,
 કૃષ્ણ તણા આજીવ, હુવા નંદને દરબાર,
 ગોપી સુન ગોવાળીયા, સંગીત મોવર વાપ,
 અનેક આવી ઉતાવળી, રંગે ગીતઠાં માપ,
 ગોપી આવે મલ્લપતી, હૃદયે પૂરણુ પ્રીત,
 દહીં દૂધનાં છાંટણું, મહીની વાળી નીક;
 નંદ જશોદા વહાણા લાલ, ગોપ ગોપીજન ગોપાલ,
 કરસનજી બળદેવની સાથ, ગેલ કરે જ્વાલાના બાલ;
 મથુરામાં કરો પરવેશ, કંસાપુરને લાવો ભેટ,
 નંદજી વસુદેવને મળ્યા, આંખ તણાં આંસુ તો દળ્યાં;
 પૂતના બીડી ગઈ પંભાત, કરવા બાળકનો તો ધાત,
 બગવી જેવાં ડગલાં ભરે, જલમાંથી જેમ મીન જ કરે,
 માપી તો ધવરાવવા લણી, શેષ્યા પ્રાણુ ને એતો ઢળી,
 કરસનજી પોડ્યા ઝેળી માંલ, અને ગાડામુર આંખો લાંબ;
 વંદેજો ગોવિંદ ધેરીઆ, ઉલ્લાસાત આંખો આકાસ,
 શ્રી કૃષ્ણે છીપરે આપીઓ, તેનો જય રે નિશાસ,
 લાંબેડીઆં ભર ચાલ્યા જય, કાદવ કરડામાં ખાંચ,
 માતાજી મનાવા જય, માવા મુખે જગન જણાય;
 કરસનજી બીડી છેડ્યો સાંચ, અમને ધવરાવોને માન,
 ચૂને દૂધ ઉભરાણું જય, હરિને હેડા મેલે તાંચ;
 ગોળી ફૂટીને મહી રેલાય, માનો બીડીને માખણ ખાંચ,
 ડગમગતાં તો ડગલાં ભરે, ચૌદ લોક ભગિ ને ધરે;
 દામોદરને આંખ દામણે, અંધાણા આંખ્યા કૃષ્ણજી રડે,
 ભવનાં અંધન છોડે જેઠ, દામણે અંધાઈ અંધ રે તેઠ;
 નંદ જશોદા સાંસળો વાન, ગોકુળમાં છે ઉલ્લાસાન,
 જંગલન છે ઉતમ ઠાન, ત્યાં જઈ જો કરીએ નિશાસ
 સગળા ધોરી જોતયાં વળી, રોયાણી જશોદા બેઠાં મળી,
 મસ્તક મુગટ પુષ્પ સાથ, કંઠે છે શુંગના હાર;
 કનક કળી હરજીને હાથ, વછરોછાં ગોવાળિયા સાથ,
 ગોપી બની રહી તદ્દરૂપ, પ્રગટયું પ્રભુનું આતમ રૂપ;
 ગોપી જેવા ભકતો બનો, અંતરથી અમેમાન તનો.
 ટાળ્યા જેણે દેહના ગર્વ, અહરૂપ બન્યા તે સર્વ.

પરને કાળે જે પોતાનું શીશ સમર્પણ કરી શકે છે તેનાં પૂજન અર્ચન આ જગન જુગો જુગથી કરતું આવ્યું છે. અને આજે પણ કરે છે. સતીઓ અને શરાઓ શીશ સમર્પણ કરવાની પોતાની શક્તિ વડે જ અમર થઇ ગયાં છે અને એમનાં આજે પૂજન થાય છે.

કચ્છ-વાગડનું કટારિયું ગામ જે કાંયાછના કટારિયા તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેની પશ્ચિમ દિશાએ અર્ધાંક માઈલના અંતરે આવેલ માના દેવલખાઈનું સ્થાનક એના શીશ-સમર્પણની વાત આજે પણ તાજ કરાવી જાય છે.

દેવલખાઈ કાંયાછના કટારિયાથી ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલ રાયથરી ગામના લાચરિયા શાખના ન્યાજર ચારણને ત્યાં વિક્રમની ઓગણીશમી સદીના ચોથા દાયકામાં જન્મી હતી. બાલ્યકાળથી જ તેની તેજસ્વિતા અન્ય બાળકો કરતાં કંઈક જુદા જ પ્રકારની અને તરી આવે તેવી દેખાતી હતી. થોડાં ઉંમરે દેવલખાઈને ઓગણ ગામે પરણાવવામાં આવ્યાં હતાં. એમને એક દીકરો હતો, તેનું નામ હતું વાસો. આ વાસો બ્યારે પાંચ વરસનો થયો ત્યારે કટારિયામાં એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો.

કટારિયામાં ગોરાણી અટકનો જેરાજ નામનો એક વાણિયો રહેતો હતો. એ વખતના વાણિયા પણ પોતી માટીના ઘડેલા ન હતા. અને તેમાં પણ વાગડના વાણિયાનું તો પૂજન જ શું? અશ્વત્થમાં તો એ સૌને ઊંઠાં લણાવી ખાય, પણ મર્દાઈમાં ચે પાછો પડે નહિ. આ જેરાજ શાહ આગ્રહી હતો. એટલે હતો. વેપાર તો વાણિયાના ધરનો ધંધો. પણ જેરાજ શાહ તો લાગ ફાવતો ત્યારે ધાડ મારી આવવાનું પણ ચૂકતો નહિ. વાગડના વાધેલા અને મિયાણા પણ એની સાથે બાખડતાં વિચાર કરતા.

રાયથરીના ચારણો સાથે જેરાજનો ધીર-

ધારતો જૂના વખતનો વ્યવહાર હતો. એનું બ્યાજ હતું મારવાડી અને ઉઘરાણી હતી પડાણી !

આ વખતે વરસ કરવર આવી પડવાથી રાયથરીના ચારણો એનું દેવું ચૂકવી શક્યા ન હતા. ચારણોના આ લાસરિયાપણાથી જેરાજને એક વાર ગુસ્સો આવી ગયો. ઘોડી પર પદ્મણ નાખી ચારણો પાસેથી પોતાના લેણાની રકમો વસૂલ કરવા તે રાયથરી આવી પહોંચ્યો.

ઘોડીને બાંધી ગામના ઠાકર મંદિરમાં ખાટલો ઢાળી તે બેઠો. ચારણોને બેળા કરીને હમણાં ને હમણાં એના લેણાની રકમો બ્યાજ સીપે ભરી આપવા તે તાકીદ કરવા લાગ્યો. ધાકથી અને ધમકીથી હાકોટા કરવા લાગ્યો. જેરાજ શેઠ આજે છેડકા પડ્યો હતો. અને પડકાર કરતો હતો, કે “ નાણાં ન હોય તો બાયડિયું વેચીને પણ લેણાં ભરા દો ! ”

શેઠની આ રીનલાતથી તમામ ચારણો નારાજ થઇ ગયા. પણ શું કરે ? નાણાંનો ઘણી લાડકો કહેવાય, એટલે કંઈ બોલી શકતા ન હતા.

આ તરફ જેરાજ શેઠ વધુને વધુ ઉદ્ધનાઇ વાપરતો જતો હતો-જકતો જતો હતો. તેને આમ હદ બહાર જતો જોઈને એક વૃદ્ધ ગઢવી બોલી ઊઠ્યો : “ શેઠ, ચારણોની તો તમને શરમ નથી પણ આ મંદિરના દેવાની તો શરમ રાખો ! ” “ શરમ ? શરમ તો તમને નથી ગઢવી ! ” શેઠ તાકૂરી ઊડ્યા.

“ શેઠ, હું એમ કહેવા માગું છું કે આજ સુધી આ મંદિરમાં કોઇ ખાટલો ઢાળીને બેઠું નથી. તમે આજે આ મામનો લંગ કર્યો છે. ”

“ તો હવે તમારાથી થાય તે કરી દેયો !

“ શેઠ, ચારણો તો બીજું શું કરે બહુ બહુ તો ત્રાશું કરે ! ”

“ચારણો ત્રાણ” કરે તો આ વાણિયો એના પર પેશાબ કરે ! ”

બસ આ વાત ચારણોને થોડી ગર્હ પહોં તો બોનાચાની વધવા લાગી બધા ચારણો ઉચ્છેરાઈ ગયા થોડી મારામારી પણ થઈ પરિણામે આ જેરાજ શેડને વગર પહોંચીએ થોડી છોડીને તરત લાગી જવું પડ્યું. પણ જતા જતા જેરાજ શેડ જમો આપતા ગયા કે “હુ હમણા તો જાઉં છું પણ રાયચરીમા તમે કેટલા દિવસ રહી શકો છો તે પણ હુ જોઈ લઉં છું ! ”

ચારણો સમજી ગયા કે આ તો સાપને બાંડો કરવા જેવો તાન થયો જે જાજ શેડ હવે રાયચરી લાગ્યા પોણા રહેવાનો નથી હવે કયો રસ્તો લેવો બધા વિચારમા પડી ગયા

ધણીધણી વાનો થઈ ધણા ધણા વિચારો રજૂ થયા આખરે ચારણોએ એમના અમોઘ શક્તિને ઉપયોગ કરનાર નક્કી કરી લીધું એ શસ્ત્ર હતું— ત્રાણ !

રાયચરીમાં પોણા સો વરસની એક વૃદ્ધ ડોશી રહેતી હતી આખું ગામ એને આઈ મા કહીને બોનાવતું બધા ચારણો મદિરમાથી બહારને આઈમા પાસે આવ્યા, કહેરા લાગ્યા— “ આઈ, આજે તો તમારી ખપત પડી છે ! ”

“ મારી ખપત પડી ? બાપશા, મારી પામે તો હવે મારા હાડકાં છે ! જોઈએ તો લઈ જાઓ ! ”

“ આ એની જ ખપત પડી છે આઈ ! પેલો કગરિધારાજો જેરાજ ઉવરાણીએ આવેનો તે ચારણોના ત્રાગાની ઠેકડી ઉડાવીને હાનતો થઈ ગયો છે મા ! એને બતાવવું છે કે તે હજી ચારણોના ત્રાગા જોયા નથી ! ”

“ એમ છે માડી ? ત્યારે તું જાણુ તો ખરો, શું આપાં ? ”

“ ખીલું કશું નહિ આઈ, અમને તો તમારું માથું ખપે છે ! ”

“ માથું જ ખપે છે ને ? તો આ માથું હમણા જ વાઢી જાને વીરા ! તમારું જાણુ થીએ

તો આ રહ્યું મારું માથું ચારણોને માથાનો શ્રેઠ કે દિ’ હોતો ? ”

અને આઈ મા એ માથું ચારણોની સામે ધરી દીધું.

“ હમણા નથી ખપતું માડી ! અમે આવતી કાને વહેલી સવારે આવીએ છીએ તમે તૈયાર રહેજો ! ”

નિશ્ચય થઈ ગયો વળતે દિવસે દિ બગત જ આઈનું માથું વાઢીને જેરાજ શેડને હાથોહાથ આપવાનું નક્કી થઈ ગયું

વળતે દિવસે વહેલી સવારે રાયચરીના ચારણોના જૂથના જૂથ ગામ બહાર આવેલ દેવન માતાની ગાદી જશેતા આઈના મદિરમા એકત્ર થઈ ગયાં કલ્પેરના ફૂલની માળા મળામા પહેરી, લાકડીને ટેકે ટેકે પેલા ડોશીમા પણ આની પહોંચ્યા, મસ્તક સમપાંચુનો નિવિ ચણુ થયો નિધિ પૂણું થતા આઈએ માથું નમા યુ એક ચાણુ યુવાન હાથમા પાણીદર તલવાર લઈને ખડો થઈ ગયો.

આઈના મસ્તક પર જ્યાં તલવારનો ધા કરવા જાય છે ત્યાં દૂરથી જોગમાયા જેની કોઈ ચારણ દેવી દોડતી આવતી દેખાઈ ચારણ યુવાનનો હાથ થભી ગયો થોડી વારમા જ ખખર પડી કે એ તો ખોડા સરથી દોડમદોડ આવતી દેવલ માતા છે

રાયચરીના ત્રાગાની વાન સાજીનીએ એનું લોહી બીકળી બીકળું હતું એને વિચાર આ યો કે એના ખેડા છતાં એક વયોવૃદ્ધ આઈનું સ્ત્રીમળાયતું અને કસ્યરીઓનાથ માથું કપાય એ હીક નહિ !

ત્રાગાની થાળીમા તો તાણુ લીલા નાજિયેર જેવું માથું જોઈએ અને દેવલ માતાએ એના પોતાના લીના માથાનું દાન કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો પાય વરસના પોતાના પુત્ર વાસાને પતિને હવાને કરીને તે વહેલી પરાંટે ખોડાસરમાથી નીકળીને રાયચરી ગામે આની પહોંચી હતી

“ દેવલ, તું આવી ? લાને આવી હો ! હવે આ આઈના માથાને જરા હીક કરીને પકડ તો બે

એક જ ઝાટકે એ કટકા પડી જાય !” ગામના ગલ-
દેરાએ દેવલનો સત્કાર કરતાં કહ્યું :

“પણ દાદા - આઈના આવ્યા સૂકા કોયલા
જેવા માથાને શું કરશે ?” દેવલ માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“એ તો દીકરી, પેસો કટારિયાવાળો દૈત
જેરાજ છે ને, એને પોગાડું છે ! ચાલ હવે વાર
મ કર !”

“પણ આઈના આ કરચલિયુંવાળા માથા
કરતાં માઈ લીલું માથું આપું તો ?” દેવલની
આંખોમાં વીજળીનાં કિરણો ફૂટી નીકળ્યાં.

“તું તો દેવલ, રાયથરીની દીકરી ! તારું
માથું વાઢીએ તો તો અમારું જગખીટ નીકળી
જાય !”

“પણ કટારિયાવાળા એ કાળિયાને બારણે
લોહીના ચાપા હું લગાવીશ દાદા ! આ ડોશીથી
નહિ લાગે ! આવો એક વાર કટારિયાના પાદરે
પોગીએ ! ખીલું બહુ પંડી !”

અને દેવલનું આપું રૂપ પલટી ગયું. આંખો-
માંથી તો જાણે આગ ઝરવા લાગી. સાક્ષાત ચંડી
સામે ઊભી હોય એવી એ દેખાવા લાગી. આપું
ચારણ મંડળ એના વિકાળ સ્વરૂપથી અંબઈ ગયું.
બધા એની આજ્ઞાને વશ થઈ ગયા.

આગળ રણચંડી જેવી દેવલ અને પાછળ
આખા ગામના ચારણો કટારિયાને માર્ગે ચાલવા
લાગ્યા. સતીને જાણે સત ચડી ચૂકયું હોય એવી
દેવલ, તીરની ગતિથી સૌથી પહેલાં સપાટાબંધ રસ્તો
કાપે જતી હતી.

કટારિયાના પાદરમાં સતી માતા શોભ્યાં.
ખુદશી તલવારે એમની સાથે જ દોડ્યા આવતા
ચારણ વીરને એની ફરજ બજાવવા સૂચના આપી
અને સતીમા મસ્તક નમાવી ઊઝાં રહ્યાં.

“હરે હર મહાદેવ !” ના ગગનભેદી અવાજ
સાથે તલવારને એક જ ઝાટકે દેવલ માતાનું માથું
ધડથી દૂર થઈ ગયું. ચારણોએ એને હાથો હાથ
અદર ઝીલી લીધું.

દેવલ માતાના રક્ત નીંગળતા મસ્તકને એક
મોટા થાળમાં પધરાવી ચારણ મંડળી આગળ વધવા
લાગી. માથાની પાછળ પાછળ દેવલ માતાનું ધડ પણ
ચાલવા લાગ્યું.

આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોને કટારિયાના લોકો
સ્તબ્ધ બની ગયા. કેટલાક તો ખેતરે જતાં જતાં
પોતાનાં સાંતીડાં છોડી જેરાજ શેઠને સમાચાર પહોં-
ચાડવા દોડ્યા કે લોકો વહેતું દેવલ માતાનું ધડ
તમારે બારણે ચાપા દેવા દોડ્યું આવે છે માટે ચેતજો !”

આ સમાચાર સાંભળીને જેરાજ શેઠ એકદમ
હેજતામ ગયો. દેવલ માતાના ત્રાગાનો તાપ એનાથી
ઝીલ જો નહિ. એ એની મેડીની બારીએ ઊભો હતો
ત્યાંથી ઉથલી પડ્યો અને ખોપરી તૂટી જતાં તે જ
વખતે મરણ પામ્યો.

એનો લાઘ હીરજ મોઢામાં તરણાં લઈને ત્રાગે
ચડેલા ચારણો સામે આવ્યો અને માતાના પગ પાસે
પડીને માઢી માગવા લાગ્યો.

શરણે આવેલા હીરજને ક્ષમા આપતાં ચારણ
મંડળે પોકાર કર્યો—“હીરજની જય ! જેરાજની ખે !”

આજે પણ ચારણો મસ્તકનાં દાન દેનારી એ
દેવલ માતાને ચિરદાયતાં કહે છે—

લલા જેના લાગ, દેવલ જેવી દીકરી,
સાસરિયે સોભાગ, પિયર પરચા પૂરિયા,
દેવલ દોયલાં ટાળિયાં, રાખ્યાં કાયમ રાજ,
મન માન્યાં જ્યાજર તણા, કવિ સુધારણ કાજ.

અને દેવલ માતાનો દીકરો વાસો જેને પાંચ
વરસનો છોડીને દેવલબાઈ ખોડામરથી નીકળી પડ્યાં
હતાં એ વાસાને પણ એની માતાનો વારસો મળી
ચૂક્યો હતો.

કચ્છ ૧ ચિત્રોડ જાગીરના ઠાકોર એ વખતે
પૃથુરાજી બાવા હતા. વાસાએ ચિત્રોડ જાગીર
સામે પોતાને થયેલા ખેતરના અન્યાયને માટે ત્રાણ
કરેલું. ચિત્રોડથી એક માઇલ દૂર એણે ત્રાણ કરીને
તેલિયો ડાંગો પહેરી લીધો હતો. સળગતા ડાંગો

[અનુ. પૃષ્ઠ ૬૪૦

નારી બિરુદ છંદોત્તેરી

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

સ્ત્રી કન્યા ભગિની પ્રમુ, દેવિ દયાની ખાણુ;
નારી જગ વિધવિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કટ્યાણુ-૧
માન સ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિ દેવ,
ભગિની સ્વરૂપ નિજ ભત્રી; આહન નારી સેવ-૨
દાના ભક્તન સર સંત, યાનિધ્યાનિ શુણ્વન;
નારી નરકા જન્મ દે, પાપા ઉજવલ પાન-૩
નારી તું નારાયણી, સંસારે સરજેતિ;
નવવલ્લભિત નિત રાખની, વિશ્વ ખાગની વેતિ-૪
તું રામાયણુ ભાગવત, તું સત્ત્વર્ણય પુરાણુ;
તું ચંડી મહાભારતે, નારીદિવ્ય નિર્વાણુ-૫
હેત સદા નારાયણી, જા ધર તવ સન્માન;
તા ધર નવનિદિ રમે, કહતે વેદ પુરાન-૬
તું દુનિયા સર્જન કરે, તું કરે સર્વ નિનાશ;
તું રૂઢી પલર્મા કરે, નારી ખેલ ખલાસ-૭
લીધાં તે કંઈ વૃત્ત કઠિન, ક્રીધાં શીલ જતન;
પીધાં વિષ અમૃત કરી, દીધાં અજન્ય રતન-૮
તું નારી સુરતરૂ સમિ, ઇચ્છિત ફલ દેનાર;
તું વિણુ સુનો લાગતો, વિશ્વ તણો વહેવાર-૯
તું જૂઠી સંકટ સમે, શિપળ રાખવા સ્વચ્છ,
દેખો વહ દુનિયા મડી, નારી પ્રજા પ્રત્યક્ષ-૧૦
તું હૈયાની હુકૂમી, સ્વર્ગ બનત સંસાર,
નારી તવ નિશ્વાસથી, નિશ્વસ નરકાગાર-૧૧
સ્ત્રી મૂર્તિ સંતોષકી, માત દયા ધન મન;
ભગિની કામાકી હે ભલિ, સજ જન કહત શયાન-૧૨
રાગમે ઔપધિ નિત હે, ગુહમે ગુહની મિત્ર;
ધર્મ નિત હે અંતમે, પયમે જ્ઞાન પવિત્ર-૧૩
વનિતા તું વિણુ વિશ્વની, કહી ન વૃદ્ધિ યાવ;
શક્તિ સર્જનહારની, અવસ્થા અટકી જાય-૧૪

તું મહાકાલી જોગણી, તું દેરી દરસાય,
તું માયા મહેશ્વરી, તુ સ્વરૂપ લખાય-૧૫
તું અનસુયા અરૂંવતી, તું તાગ લક્ષ્મીક;
તું ગેત્રેયી ગારગી, દુર્ગા દશમતીક-૧૬
ધર્મ સનાનન ચર્ધવા, સંત સભા સરસા,
નૂ બેકી ન્યાયાસને, નારી દેવા ન્યાય-૧૭
તે સમગ્રયો સ્વામીને, પ્રભૂ પરાયણુ પંથ;
તુકારી જગનારન દિવા, નાવ રામાયણુ ગ્રંથ-૧૮
પતિ જતાં પરયોકમાં, ઘડ્યો દુખે ઘાટ;
સ્વામી સાથે સ્વામિની, વધકુંઠ લીધી વાટ-૧૯
હિતાયો નહી અંગથી, સધવાનો શુણ્ગાર,
ચોડી બાને ચાંદલો, બેકી અગન મોઝાર-૨૦
છી તો બની જોગણી, ગાળ્યા હાડને ચામ;
પતિ વિયોગે પ્રેમદા, તન્નિયું સુખ તમામ-૨૧
તારા તપના તેજથી બુકી ગયો જમરાજ;
સોંપી દીધો સ્વામીને, દેવન જોષ દરાજ-૨૨
નારી તું અખલા નહીં; સખલા સાથે સાય;
કો જન રહિયા બે ફિકર, પડ્યા મોહને પાસ-૨૩
ગુહણી ગુહસ્થાત્રમ તણો, ભલ વેંઘાર્યો ભાર,
તે રાખ્યો તપસ્યા કરી, ઉજવલ ધર આચાર-૨૪
હાજર ધરમાં હોવ નહિ, એક ટેકનું નાજ;
અનપૂર્ણ બની એ સમય, રાખી કુળની લાજ-૨૫
નારી તે નિજના તણ, કિયો અવર ખડમાલ,
છે નારી સંસારમાં, તારો અનહદ ત્યાગ-૨૬
વનવાસી તો વિરહથી, રડવડતા શ્રી રામ;
ક્યાં ગઈ સીના કહી કહી, પૂછત કામે કામ-૨૭
તું માધા સંગ માતુની, રમતી દિવસ રાત;
તું વિણુ રાધા-ફૂલનાં, ગીત કવિ શું ગાન-૨૮

તૂં બેઠી 'જીભાસને, ગાયા કવિયે ગીત;
 નારી નીંદણુકાર તો, જૂના સઘળી બીંત-૨૯
 તૂં પતિ પરછાયો બની, સુખ દુખ સહતી સંગ;
 સેરજી અણમૂલ સંસ્કૃતિ, પિંગલ નેક પ્રસંગ-૩૦
 ઉજવલ આશ્રય લાગતાં, નારી બિન નિસ્તેજ;
 રમતી જા ઘર રમી રહી, તા ઘર પ્રગટે તેજ-૩૧
 તૂં પિયુ મહામાં પાલતી; શિલરંત નાર સુખાણ;
 મળિયાં દૂધ ને મીસરી; દો કાયા એક પ્રાણ-૩૨
 મનહર હોયે માળિયાં, દિદ્ર સમે આવાસ;
 જા ઘર લાગી હાય ત્યાં, રમતી ડાકણ રાસ-૩૩
 તૂં જીવન સડયારણી, પતિ પરાયણુ રૂપ;
 છતાં આખે અંધીયણી, જોયું ન જગત સ્વરૂપ-૩૪
 તૂં મીરાં મજરા લાઇ, ગાયો ગિરિધર લાલ;
 તૂં પોઠી મુમતાઝ ઘર, ઓઠી તાજમહાલ-૩૫
 તૂં લડી રણુ કિરપાણુ લાઇ, રાણી લક્ષ્મીબાઇ;
 તૂં ગાંધીસંગ જોડમાં; બેઠી કરતુરબાઇ-૩૬
 તું તોરલ લોચણસતી. તું દાળલે નાર;
 કામી કોધી કુટિલને, પલમાં કરિયા પાર-૩૭
 તે પાપી પક્ષટાવિયા, સ્થાપ્યાં શાસન સ્થિર;
 નરપતિ તો ચરણુ નમે, નયણે ભર ભર નીર-૩૮
 તે સવજને સીકર્યાં, ગણી ગરીબડી ગાપ;
 ચોરાડી આંપલ તણી, રેખા નવ લોપાય-૩૯
 તું 'પદ્માસન પ્રેયસી, અટકી નહીં લગાર;
 લટકી વનમાં જૂનને, મુકિત દેવણુકાર-૪૦
 જુસી નાખી લાલથી, લાલ કંકુની રેખ;
 છોડી અમ્મર ચૂંદડી, લગવો પેર્યાં ભેખ-૪૧
 પાનખાઇ પરમેશ્વરા, ગંગા મુખ ગિરવાણુ;
 વરસી ધારા વેદની, પાયાં અમૃત પાન-૪૨
 પૂતર સુતો પારણે, કરે અડપલું કંત;
 લજ્જા નારી રાખવા આપ્યો જીવન અંત-૪૩
 લાગી કણુખી ભ.મણા, કેરી થેરી કેક;
 જાનલ જુદાં ના ગણે, આરે સરખાં એક-૪૪

તે પતિવ્રત લલિ પદ્મની, સ્વર્ગ-કિયો સંસાર;
 તે વેડી કંઈ યાતનાં, ધર્મ સનાતન ધાર-૪૫
 તું બંધાઇ બેલથી, લોહા ઉપર રેખ;
 હાડ હિમાલયમાં ગળે, દુનિયા રહીતી દેખ-૪૬
 તું પુતળી પાવન પરમ, મોહન કેરી માત;
 તું વિજ્યા તું નામકુ, તું અંદરા અખ્યાત-૪૭
 તું બેઠી ભારત તખ્ત, પ્રથમ ઇન્દિરા પાટ;
 નારી પ્રતિભા નિરખતાં, ચકિત થયા સમ્રાટ-૪૮
 લાખો નિરવચિતને, આપ્યું આશ્રય સ્થાન;
 તવ ઇન્દિરા રૂપ તે, હરખ્યો હિન્દુસ્થાન-૪૯
 અલ્ટીમેટમ ચુકવું, પડવે પાકિસ્તાન;
 ઝીલી લીધું જોગણી, અખિલ હિંદ અરમાન-૫૦
 તેં યાદાને આપિયો, જઠમાં તોડ જવાબ;
 ખંડ નવે ત્યાં ખળલળ્યા, ઉછળ્યાં સાયર આખ-૫૧
 થનગનતા સ્થિરા પરે આજ્ઞવા મહ અંધ;
 વિશ્વ પ્રવાસે વીચરી, બાઈ ક્યાં તે બંધ-૫૨
 નારી શક્તિ નિરખતાં, મૂળાળા મૂરઝાય;
 પડોશ પાકીરનાનની, થર થર, જાંચું થાય-૫૩
 તૂં ચિક્રી વાઘવય બને, અસુર ઉથાપન કાળ;
 શેખ મિયાં સરધારનો, બાકર માર્યો બાજ-૫૪
 નહીં શ્રવણી સાંભળી, એમ જ નહીં અઝાત;
 છાની છુપતી છે નહીં, વિશ્વ વિદિત છે વાત-૫૫
 તૂં રૂડી બોળી દિયે, પેઠી એકોતર;
 તૂં ગૂડી તારી દિયે, બૂંડતી બહેતર-૫૬
 મેલી જાણે મત્રકને, બેલી જાણે ખાગ;
 નર તે લલિ જાણે નહી, તારો નારી તાગ-૫૭
 પંડિત કે કે.વિદ કવિ, સાધક સાધુ સંત;
 પાર કદિ પાખ્યા નહી, તો ઉપકાર અનંત-૫૮
 નારી શીતળ છાયડી, નારી ધખતી જાળ;
 નારી વિપની વેલડી, નારી અમૃતધાર-૫૯
 ભારત ધર ઉદ્ધાનકા, નારી અનુપમ ફલ;
 ત્યાગ લક્ષિત સોરભતે, રહેડી રહા અમૂલ-૬૦

જીવને પર આધીન બનતો, રામ બનતો હો ૨૩
 પંખિના જીમપખિયાં નર ઇમ જાણુ નિશક-૬૧
 લાલન પાલન બાનકા, પુનિ ગૃહકા બ્યહાર,
 સુશિન ત્રિયા મિત કો કરે, સમજ લરી સસાર-૬૨
 પતિ જતાં પરનોકર્મા, ઊભી ન એક ઘડી,
 સ્વામી બેજી સેજર્મા, ચોપે કાં ચી-૬૩
 નારી સાવર પ્રેમકો, નાવ ચી મઝધર
 કો જન બૂઝે ખીચમે, કો જન ઊરે પા-૬૪
 તે મુખ જ્યોતિ પ્રેમકી, જમમગ રહી સદાય
 પરદિં છુટે નક પવન, તાતે ધૂધટ છય-૬૫
 પટ ધૂધાં બોલત ત્રિયા, નિરખા નાહ ક્નેક
 રાજત રમતી મુખ ચશી બાદલ ખીખરતો-૬૬
 મોમન લાગત માનુની રીસ લરી ચખ લાન
 રાત મિતે પિતુ રહમે, બેકો ઊભર બાન ફડ
 લોચન કાજલ સાધકે, નાચત નેન નરગ
 માન હુ મુખ પકજ ચઢી, પખ પસારન ગુગ-૬૮

સ્નેહલના સુખે નહી, કારન મહ સમગમ '
 નિરખી પિયુ દમ નીર ભરિ, સીચી રહી સદાય ૧૮
 પિયુ મુખ નીરખી પસની, મદમદ મલકત
 જ્યુ બાદલમે ખીજલી, દમક રહી મુખ દત ૭૦
 નારી ચરત રત ચાંદની, પિતુ પૂર્ણિમા ચદ
 સોહન ધર ઉવાનમે, સુમનસ ખીચ મુખ-૭૧
 મત કારો ગોરી ગને, હાર ભાર ધરિહામ
 ગુનતે શોભા દેત તન, કણુ આબૂપન કામ-૭૨
 કોધ મોહ અભિમાન ૩, છર્પાં પુનિ હ માદ
 સુશિત નારી તજ દેતહે, પાખડ દલ પ્રમાદ ૭૩
 ગોખ જરૂમે ગોચે યાનક જહતહ થય
 ત માતા બની માનુની, રહી સમ લોક પુખ-૭૪
 નારી ચરિત્ર નીરકો, અજબ ભયોં અકુાર
 ઉદમ કરે ઉલેચના, પામે નહી કો પાર-૭૫
 'અનિ'નારીઅક'મા, વણુન બહુ રિસ્તા
 રિગજશી લલિ પ્રેરણા, સુક્રમ કહિયો સાર-૭૬

*

પૃષ્ઠ ૬૩૭ થી આહુ]

સાથે સગી રહેના વાસા ચારણે છેક ગમમા આરીને
 દરમારગ પર ચાપા માયા હના દર મરગની
 મેડી સામે ખારી લાગળ પાસે એનું સ્થળગુ શરીર
 જમીન પર પડાઈ પડ્યુ હતુ એની વાદમા ચારણે
 કહે છે—

દેવી જેના માત દેવલ દે સ્વાક્ષાત,
 એ દેવીને દેવ, વાહો થ્યો વિખનાત

વાહો પોતે પણ ત્રાગા વખતે દુહા મોનતો
 મોનતો ચાનતો હતો તે તથુ સો દુહા બો યો
 હતો એમ કહેવાય છે એ તણુસો દુહામાતો એક
 આ પ્રમાણે છે—

ચોક્કસ જહે ચિત્રોડ, હો પેથલ તુ ખેતા
 હી હવા-પાવરા લીધા હાથ,
 ઈ ગઢ-કોડા દિન કેતા ?

અર્થાત ચિત્રોડ હશે ચોક્કસજશે ' હે પથુ
 રાજ તુ ખેતર ભરે લઈ લે । કો ૧૭૧-પાવ । હાથમા
 લીધા છે તો પત્રી આ ગ. અને કોડા હવે કેતા
 લહાણ રહેવાના છે ?

વાહાના ત્રાગા પછી ચિત્રોડના કાઠોર પથુ
 રાજજી કઈ પ્રવાહી જેઠ શક્તા નહિ કોઇ પણ
 પ્રવાહી પદાર્થ જેના તેમા તેલિયો ઝનો પહેળે
 સગી રહેનો વાહો ચારણ દેખાતો

*

પ્રભાસપાટણના વાઝ રાજવંશનો ઇતિહાસ

હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી

વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીના અંતિમ ચરણમાં પ્રભાસપાટણમાં સ્થપાયેલા વાઝ રાજવંશનો સર્ગ અને સમ્રાજ્ય ઇતિહાસ અઘાતધિ આવેખાયો નથી. "પ્રભાસપાટણના વિજય રાજ્યોનો સાચો ઇતિહાસ" નામે એક લેખ મેં લખ્યો હતો જે ગુજરાતી સાપ્તાહિક પત્રના તા. ૧૧ મી નવેમ્બર સને ૧૯૩૪ ના અંકમાં પૃ. ૧૬૩૪ પર એ પત્રના સંપાદકની નોંધ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ત્યાર પછી સંશોધનના ક્ષેત્રે ઘણું ઘણું કાર્ય થયું અને ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા સોરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક શિલાલેખો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. એનો અભ્યાસ કરતાં મારો ઉપરોક્ત લેખ અપૂર્ણ જણાયો એટલે પ્રાપ્ત સાધનો દ્વારા વાઝ રાજવંશનો સર્ગ અને સમ્રાજ્ય ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ નવ પ્રયાસ કર્યો છે. મારા આ પ્રયત્નથી પણ એમ સમજવાનું નથી કે વાઝ રાજવંશનો સમગ્ર ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. એમાં સંશોધનને ઘણો અવકાશ છે.

સોરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની એ તો સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીમાં દ્વારકામાં રાઠોડ શાખાના વેરાવળજી તથા વેળવજી કે વિંજળજી રાજ્ય હતું. વેરાવળજીના વંશને વાટેલ શાખાથી ઝોળખાવા લાગ્યા અને દ્વારકાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા. વિંજળજીએ સોમનાથ પાટણની આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. કહેવાય છે કે વિંજળજીએ માત્રુપુર, મંદિરાજી પ્રભાસપાટણ અને ઝાંઝમેર સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. મંદિરાજી અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ વિંજળજીના આધિપત્ય નીચે નહિ હોય એમ પ્રભાસપાટણના શિલાલેખો જોતાં જણાય છે. આ હકીકતની ચર્ચા આ લેખમાં અગત્ય કરી છે. તેમ છતાં જો એ પ્રદેશ તેના આધિપત્ય નીચે આવ્યો હોય તો અણહીલપુર પાટણના કયા રાજ્યએ વિંજળ પાસેથી એ પ્રદેશ પાછો લઈ લીધો હતો તેને લગતાં કાંઈ

પણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીના અંતિમ ચરણમાં કાંઈ વર્ષમાં પ્રભાસપાટણ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ વિંજળજીએ જીતી લઈને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અને તેના વંશને વાઝ રાજપુત નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા હતા.

સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રભાસ પાટણ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ અણહીલપુર પાટણના ચૌહુકય રાજ બીમદેવ ખીખના સીંધા આધિપત્ય નીચે હતો. એમ બીમદેવ ખીખના પ્રભાસ પાટણના મંત્રી શ્રીધરની દેવપતન પ્રશસ્તિ જોતાં જણાય છે.^૧ મંત્રી શ્રીધર પછી આવેલા બીમદેવ ખીખના આધિકારીએ પાસેથી વિંજળજીએ આ પ્રદેશ જીતી લીધો હતો એમ જણાય છે. બીમદેવ ખીખ જ્યાં એક પ્રમુખ રાજ પાસેથી વિંજળજીએ આ પ્રદેશ જીતી લેવાનો જે પુરુષાર્થ કર્યો તે જોવો તેવા તો ન જ ગણાય. ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચૌહુકય રાજ્યોના અધિપત્ય નીચે આવેલા આ પ્રદેશ ગુમાવી દેને એ પ્રદેશ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે બીમદેવ ખીખએ કાર્ષિણ્ય પ્રયત્ન ન કર્યો હોય એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે.

બીમદેવ ખીખને સ્વર્ગવાસી થયા પછી ધોળકાના વાઘેશ રાજ વિરધવળનો પુત્ર વીસલદેવ અણહીલપુર પાટણનો મહારાજ થયો હતો. એ વીસલદેવે ન્યારે પ્રજાસતી યાત્રા કરી હતી ત્યારે તેણે બ્રહ્મપુરી (બ્રાહ્મણોને રહેવાનાં ઘરો) બંધાવીને તેનું દાન બ્રાહ્મણોને આપ્યું હતું. એટલું જ નહિ પણ તેણે પોતાની રાજસભાના અમાત્ય તથા

(૧) શ્રી ગિરમશંકર વલ્લભજી આચાર્ય,
"ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો," ભાગ
ખીખે: ચૌહુકય વંશના લેખો, પૃ. ૧૬૬-૧૭૦

રાજકવિ નાનાક પદ્ધિતને સોમનાથનું નિત્ય પૂજન કરવા માટે પ્રભાસમાં રાખ્યો હતો અને પોતે બંધાવેલી બ્રહ્મુરીમાંથી એક ઘર પણ નાનાક પદ્ધિતને આપ્યું હતું એ સમયે પ્રભાસમાં વાળ રાજવંશનો જે રાજા હશે (પણ) કરીને વિળજનો અનુગામી રાજા નાનસિંહ હશે તેની સાથે વીસનદેવે સહપારભર્યું વર્તન કર્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે આ હકીકતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ છતાં વિ સ. ૧૩૨૮ (ઇ સ ૧૨૭૨)ની નાનાક પ્રદક્ષિત પૈઝાની જે બીજી પ્રશસ્તિ કોતરવામાં આવી હતી તે કમરે પ્રભાસ પાટણમાં રાજશ્રી છાડાનું રાજ્ય હતું. અને એ છાડાની સમક્ષ કે અનુભતિથી આ પ્રશસ્તિ કોતરવામાં આવી હતી રાજશ્રી છાડા વિ સ ૧૩૨૦ (ઇ સ. ૧૨૬૪) માં પ્રભાસ પાટણનો રાજા હતો એમ વેરાવળના હરસન માતાના મંદિરના સુપ્રસિદ્ધ શિલાલેખથી જણાય છે આ સમયે વાઘેના રાજા અર્જુનદેવનું રાજ્ય હતું એમને આ બંને શિલાલેખો જોતાં વાઘેના રાજાઓનું આધિપત્ય સ્વીકારીને પ્રભાસના વાળ રાજાઓ તેમની સાથે સહકાર સાધીને પૈતાનું રાજ્ય ચલાવના હતા. એ હકીકત પરથી પણ ઉપરોક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

ઉપરોક્ત અનુમાનના સર્દર્માં આ નીચે જણાવવામાં આવેલી હકીકત પણ વિચારવા જેની છે.

વાઘેલા રાજા અર્જુનદેવના સમયના વેરાવળના હરસન માતાના મંદિરમાં ચોઢવામાં આવેલા વિ સ ૧૩૨૦ (ઇ. સ ૧૨૬૪)ના સુપ્રસિદ્ધ લેખમાં રાજશ્રી છાડાનું શાસન પ્રભાસપાટણમાં હતું એમ નોંધવામાં આવ્યું છે ૨ એટલે વિળજના સમયનો વિચાર કરીએ તો માત્ર ૨૦ વર્ષના (વીસ વર્ષના) દૂંકા ગાળામાં પ્રભાસ પાટણમાં ત્રણ રાજાઓ થયા એમ જણાય છે એટલે આ હકીકત પરથી એમ

પણ જણાય છે કે વિળજએ ઇ સ. ૧૨૫૧ (વિ. સં. ૧૩૦૧) માં નહિ પણ તે પહેલાં કેટલાક વર્ષો પૂર્વે ભીમદેવ બીજાના સમયમાં પ્રભાસ પાટણમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. વિળજ કયા ચોક્કસ વર્ષમાં સ્વર્ગવાસી થયા હશે તે હકીકતને લગતાં કાંઈ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી

રાજશ્રી નાનસિંહ

વિળજ ઇ સ. ૧૨૬૦ (વિ સં ૧૩૧૧) માં સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેનો પુત્ર નાનસિંહ મદી ઉપર બેઠો એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે ૫ પરંતુ નાનસિંહ કયા ચોક્કસ વર્ષમાં મદી ઉપર બેઠો અને કયા ચોક્કસ વર્ષમાં સ્વર્ગવાસી થયો હતો એ હકીકતો જણાવવા માટે કાંઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી વેરાવળના હરસનમાતાના મંદિરમાં ચોઢવામાં આવેલા વિ સ ૧૩૨૦ (ઇ સ ૧૨૬૪)ના ચાર સવતેવાળા સુપ્રસિદ્ધ શિલાલેખમાં રાજશ્રી છાડાના પિતા તરિકે નાનસિંહના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તેને રાજશ્રી કહેવામાં આવે છે ૧ તે ઉપરથી વિ સ ૧૩૨૦ (ઇ સ ૧૨૬૪) પહેલાં રાજશ્રી નાનસિંહનું પ્રભાસપાટણ ઉપર શસન હતું એમ સ્પષ્ટ થાય છે રાજશ્રી વિળજ અને નાનસિંહનો સંબંધ શુ હતો તે જણાવવા માટે પ્રમણ બૃત્ત હકીકત પ્રાપ્ત થઈ નથી એટલે વેળજએ કે

() શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેશાઈ, “પ્રભાસ અને સોમનાથ,” પૃ. ૨૯૯

(૪) આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં ઇ સ નાં વર્ષો પાસે () માં જે વિ સં નાં વર્ષો આવવામાં આવ્યાં છે તે આ લેખના લેખકે આપ્યાં છે

(૫) શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેશાઈ, “પ્રભાસ અને સોમનાથ,” પૃ ૨૨૯-૩૦

(૬) શ્રી ગિરનારકર વલ્લભજી આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,” ભાગ ૩ નો, વાઘેલા વંશના લેખો, પૃ. ૬૦

(૨) શ્રી ગિ વ આચાર્ય, “ગુ. ઐ લેખો”, ભાગ ત્રીજો, વાઘેલા વંશના લેખો, પૃ ૬૦

વિંમળના અનુગામી તરિકે નાનસિંહ રાજ થયો હતો એમ જણાય છે. વિંમળ જો ઇ. સ. ૧૨૬૮માં (વિ. સં ૧૩૧૬) સ્વર્ગવાસી થયા હોય તો નાનસિંહે માત્ર ત્રણ ચાર વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું હતું એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજ શ્રી છાડા

રાજ નાનશી ઇ. સ. ૧૨૮૦ (વિ. સં. ૧૩૩૬) લગભગ યુજરી ગયો હોવાનું જણાય છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.^૭

રાજ નાનસિંહ કયા વર્ષમાં સ્વર્ગવાસી થયો તથા તેનો પુત્ર છાડા ક્યારે તેની ગાદી ઉપર આવ્યો તેના વિષે કાંઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં નથી. પરંતુ વેરાવળનાં હરસત માતાના વિ. સં ૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪)ના સુપ્રસિદ્ધ ચાર સંવતોવાળા લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે વર્ષમાં પ્રલાસપાટણમાં રાજ શ્રી નાનસિંહના પુત્ર રાજ શ્રી છાડાનું રાજ્ય હતું એમ જણાવ્યું છે. પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં રાજ શ્રી છાડાને ત્રણ વાર રાજ કહેવામાં આવ્યો છે. “એટલે રાજ શ્રી નાનસિંહ વિ. સં. ૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪) પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયો હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

વેરાવળનાં હરસત માતાના મંદિરના ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, “અશુભિલપુર પાટણમાં ચૌહુકય મહારાજ શ્રી અર્જુનદેવના ત્રિજય રાજ્યમાં તેનો મહામાત્ય રાણુક શ્રી માલદેવ શ્રી શ્રીકરણ અને સમસ્ત મુદ્રા વ્યાપાર કરે છે તે પ્રવાસમાં નીકળેલો ત્યારે કાર્યવશાત્ શ્રી સોમનાથ દેનપતન (પ્રલાસ પાટણ)માં આવ્યો હતો, ત્યારે તેના સાન્નિધ્યમાં તથા પરમ પાશુપતાચાર્ય મહા પંડિત ધર્મમૂર્તિ ગંડ

૭. શ્રી. શં. હ. દેસાઈ, “પ્રલાસ અને સોમનાથ”, પૃ. ૨૩૨

૮. શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, “ગુ. અ. લેખો,” ભાગ ૩જો, વાઘેલા વંશના લેખો, પૃ. ૬૦-૬૧

શ્રી ચીરભદ્ર તથા મહં. ૯ શ્રી અભયસિંહ

૯. સ્વ. શ્રી ગિ. વ. આચાર્યએ આ લેખના લાપાન્તરમાં મહં. શબ્દનો અર્થ મહં (ન) કર્યો છે. એ હકીકત વાર્તાવિક લાગતી નથી. મહં. શ્રી અભયસિંહ દૃષ્ટીની રીતે ક્ષત્રિયનું નામ છે અને ઉપરોક્ત લેખમાં તેનું પંચકુલ હોવાનું જણાવ્યું છે. વિ. સં. ૧૩૨૮ (ઇ. સ. ૧૨૭૨)ની રાજકવિ નાતાકની ખીજ પ્રશસ્તિની છેલ્લી પંક્તિમાં ઉપરોક્ત લેખવામાં અભયસિંહને મહં સ્વયં નથી. તેમજ વિ. સં. ૧૩૩૪ (ઇ. સ. ૧૨૭૮)માં પ્રલાસપાટણમાં લખાયેલી “પ્રકરણ પુસ્તિકા”ની હસ્તપ્રતની પ્રશસ્તિમાં મહં શ્રી અભયસિંહનું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ સ્વયં મહંની પાસે. લખ્યું નથી એ હકીકત પણ સ્પષ્ટ છે. શ્રી ગિ. વ. આચાર્યએ કરેલા મહંના મહંત અર્થથી દોરવાઈ જઈને શ્રી જીવનલાલ પ્ર અમીને “સ્વાધ્યાય”, પુ. ૫, અંક ૩મીના પૃ. ૩૪૮માં આ લેખવામાં અભયસિંહને પાશુપત સમપ્રદાયનો મહંત હોવાનું જણાવ્યું છે, એ હકીકત વાર્તાવિક લાગતી નથી. આ સમયના ખીજ લેખમાં તથા પ્રલાસપાટણમાંથી પાશુપતધર્મ લુપ્ત થઈ ગયા પછીના લેખમાં તથા ટેટલીક હસ્તપ્રતોમાં પણ ટેટલીક વ્યક્તિઓનાં નામોની પૂર્વે મહં. કે મહં લખવાનો રિવાજ એ સમયે પ્રચલિત હતો. એટલે જે વ્યક્તિનાં નામની પૂર્વે મહં. કે મહં લખાયું હોય તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને મહં. (ત) માની ન શકાય. એવી સ્થિતિ હોવાથી ઉપરોક્ત લેખવાળો અભયસિંહ પણ પાશુપત સમપ્રદાયનાં ઠાઈ સ્થાનનો મહંત હતો નહિ એમ લાગે છે. પાશુપત સમપ્રદાયના સ્થાનપતિઓનાં નામની પૂર્વે સ્થાનપતિ અથવા મળ્ડ લખવાનો રિવાજ હતો એમ ૧૨મી અને ૧૩મી શતાબ્દીના લેખો જોનાં જણાય છે, એ હકીકત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એટલે ઉપરોક્ત લેખવાળો અભયસિંહ પણ પાશુપત સમપ્રદાયનો મહંત હતો એમ સુનિશ્ચિત થતું નથી, એ મારું નમ્ર મતભવ છે.

ધંત્યાદિના પંચકુલની હાજરીમાં હમુજ વેલ્લકુલમાં અમીર શ્રી રુકુદીન રાજ્ય કરે છે ત્યારે (ત્યાંથી) પ્રવાસમાં નીકળેલા અને કાર્યવશાત્ શ્રી સોમનાથ દેવપતનમાં આવેલા હમુજ દેશના અશુભાદિમના પુત્ર તુરુદીન પીરોજે ક. શ્રી પલુગીદેવ, રાણુક શ્રી સોમેશ્વરદેવ, ક. શ્રીમસીંહ, ક. શ્રી રામદેવ તથા બૃહત્પુરુષ રાજ શ્રી છાગ ઇત્યાદિ મહાજનો તથા સમસ્ત જમાતની હાજરીમાં અને તેમની અનુમતીથી બૃહત્પુરુષ રાજ શ્રી નાનસિંહના પુત્ર રાજ શ્રી છાગ પાસેથી સોમનાથ દેવનગર (પ્રભાસપાટણ)ની બહાર સીકાતરી મહાયણ પાલીમાં આવેલો જમીનનો એક ટૂકડો થયેલ કાર્ય કરવા માટે સ્પર્શન ન્યાયથી ખરીદ કર્યો. અને નાખૂદા પીરોજે પોતાના કંઈપણ માટે એ જમીનના ટૂકડા ઉપર રાજશ્રી છાગની મિત્રતાને લઈ તેને આ ધર્મકાર્યનો સાક્ષી રાખીને મરિજદ કરાવી. આ મરિજદના નિર્વાહ માટે તથા નિત્ય કુરાનનો પાઠ કરવા માટે તથા વિશેષ મહોત્સવ કરવા માટે, તથા નિત્ય, પૂજા, ઉત્સવ, ધૂપ, દીપ તેલ, તથા નિત્યપાણી પાવા માટે આ મરિજદમાં છેા, ચૂનો તથા ભાંગવૂટનાં સમારકામ માટે પ્રભાસપાટણના હિંદુઓ પાસેથી તેમનાં ધર્મસ્થાનોની માલિકીની કેટલીક મિલકતો તથા ખીજી મિલકતો ખરીદ કરી હતી અને તેની આવકમાંથી ઉપર જણાવેલાં કામો કરાવવા માટે નોવાહપીરોજ તેનો જમાધર્મધિકારી થયો હતો. અને એ કામ કરતાં જે કાંઈ શેષ દ્રવ્ય બચે તે મસ્જા અને મદિનાનાં ધર્મસ્થાનોમાં મોકલી આપવું. નાખૂદા પીરોજે બંધાવેલી આ મરિજદને જે કોઈ પાપાત્મા લૂટશે કે લૂટાવશે તે પંચમહાપાતકના દોષથી પાપાત્મા થશે એવો કારણ શ્રી સોમનાથદેવની દ્રોણી પાસે હિંદુઓ તથા મુસ્લિમોની સલામાં કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૦

હિંદુ મુસ્લિમ ઔક્યતાનું આરું વિરલ દૃશાન્ત ખીજી રથલેથી મળવું પણ દુર્લભ છે.

રાજ શ્રી છાગના સમયમાં રચાયેલી રાજકવિ

૧૦. શ્રી મિ. વ. આચાર્ય, “ગુ. ઓ. લેખો”, સ.મ. ૩ જો, વધેલા વંદના લેખો, પ. ૬૦-૬૭

નાનાકની એ પ્રશસ્તિઓ :-

ઉપરોક્ત લેખમાં જણાવવામાં આવેલા પરમ પાશુપતાચાર્ય ગંડ શ્રી વીરભદ્ર, રાજ શ્રી છાગ તથા અમયસિંહ ૧૧ વિ.સં. ૧૩૨૮ (ઇ.સ. ૧૨૭૨)માં વિદ્યમાન હતા એમ રાજકવિ નાનાકની પ્રશસ્તિઓ જોતાં જણાય છે. રાજકવિ નાનાકની એ પ્રશસ્તિઓ એક જ રામ પાષાણની પાટમાં કોતરવામાં આવી છે. તેમાંની પહેલી પ્રશસ્તિમાં તેનું લખ્યા વર્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ ખીજી પ્રશસ્તિની છેડી પંક્તિમાં વિ.સં. ૧૩૨૮નું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે. રાજકવિ નાનાકની પ્રશસ્તિઓની વિગત ટૂંકમાં અવલોકી જઈએ.

રાજકવિ નાનાક નાગર યાત્રિના હતા. તેમના પૂર્વજો વલ્લભગરના નિવાસી હતા. ત્યાર પછી તેઓ ગૂર્જ નામના ગામમાં રહેવા માટે આવ્યા હતા. નાનાક કવિ વેદ, વેદાંગ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાય, વ્યાકરણ, હંદ-શાસ્ત્રનાટક અને અલંકારશાસ્ત્રના યાત્રા તથા રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓનો પાર પામેલા અને કવિ હતા. તેઓ વિસલદેવ રાજની રાજસભાના કવિ તથા અમાત્ય હતા. વીસલદેવે જ્યારે પ્રભાસની યાત્રા કરી હતી ત્યારે તેણે પ્રભાસ પાટણમાં બ્રહ્મપુરી બંધારીને બ્રહ્મણેને તેનું દાન આપ્યું હતું. વીસલદેવે નાનાકના પગ પૂજીને તે બ્રહ્મપુરીમાંથી એક ધર તેને આપ્યું હતું. તે સોમનાથને નિત્ય અક્ષત, ચંદન, યુગ્મ અને કમળથી પૂજા કરીને પ્રસન્ન કરતો હતો

૧૧. આ અમયસિંહ વિ.સં. ૧૩૩૪ (ઇ.સ. ૧૨૭૮)માં પણ જીવંત હતા એમ પ્રભાસ પાટણમાં લખાયેલી “પ્રકરણ પ્રતિષ્ઠા”ની પ્રશસ્તિમાં તેમના નામનો ઉલ્લેખ થયેલો હોવાથી જણાય છે જુઓ, “પત્તનસ્ય પ્રાચ્ય જ્ઞેન માળદાગારોય ગ્રન્થ સૂચિ” માગ ૧,

પૃ. ૨૮૬.

(૧૨) મંત્રિરોજ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ વાધેલા રાજઓના અધિકાર નચે હોવાનું આ ઉપરથી સામિત થાય છે. એટલે એ પ્રદેશ વાળ રાજ ઓના અધિકાર નીચે નહિ જ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

તેથી વીરભદ્રે તેને બગસરા ગામ. આપ્યું હતું.^{૧૨} નાનાકની શિવ લકિતથી પ્રસન્ન થઇને સોમનાથના પાશુપતાચાર્ય ગંડ શ્રી વીરભદ્રે નાનાક કવિને મંગરોળની ઉપગ્રમાંથી સાતમો ભાગ આપ્યો હતો.^{૧૩} નાનાક કવિએ સરસ્વતી અને સાગરના સંગમના કિનારા પર સારસ્વત કીર્તિસ્થાન એટલે એક પાઠશાળા કરાવી હતી.^{૧૪} પહેલી પ્રશસ્તિમાં નાનાકનાં કુલ, ગોત્રનું વર્ણન તથા નાનાકની વિદ્વતાની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે.

નાનાક કવિની ખીજ પ્રશસ્તિમાં પણ પહેલી પ્રશસ્તિના જેવું થોડા ફેરફારોવાળું વર્ણન છે. નાનાક પંડિતે પ્રભાસપાટણમાં સારસ્વત સરોવર બંધાવ્યું હતું.^{૧૫} એટલી હદીકત તેમાં વિશેષ છે.^{૧૬}

ઉપરોક્ત ખીજ પ્રશસ્તિની છેલ્લી પંક્તિની વાચનામાં અને તેનાં લાઘાન્તરમાં કાંઇક ગડબડ થયેલી છે, તે આ નીચેની હદીકતથી સમજાશે.

શ્રી ગિ. વ. આચાર્યે આ પંક્તિની વાચના આ રીતે આપી છે :-

સંવત ૧૩૨૮ વર્ગગંડ શ્રી માવ યજુર્વેદ અગ્રાં વૃહત્પુરુષ રાજઝાડાગરિહ શ્રી અમયસિંહ પ્રતિવત્તૌ પ્રજ્ઞસ્તિ રુદ્રહતા ।^{૧૭}

(૧૩) મંગરોળની ઉપર સોમનાથના પાશુપતાચાર્ય ગંડ શ્રી વીરભદ્રનું અધિપત્ય હતું એમ આ ઉપરથી જણાય છે. એટલે એ સમયમાં મંગરોળમાં કોઇ રાજ હોવાનો સંભવ નથી.

(૧૪) શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, “ ગુ. ઐ. લેખો, ” ભાગ ૩ ને, વાંચેલાં વંશના લેખો, પૃ. ૭૯

(૧૫) સારસ્વત સરોવરની વિશેષ ચર્ચા માટે જૂઓ. “ સ્વાધ્યાય, ” પુ. ૫, અંક ૩ ને પૃ. ૪૧૧-૧૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી અને હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રીનો “ પ્રભાસપાટણનું સૌમ્ય સરોવર ” શીર્ષક લેખ.

(૧૬) શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, “ ગુ. ઐ. લેખો, ” ભાગ ૩ ને વાંચેલાં વંશના લેખો, પૃ. ૭૪

(૧૭) એજ, પૃ. ૭૪

લાઘાન્તર :- સંવત ૧૩૨૮માં આ પ્રશસ્તિ શ્રી અભયસિંહની સમક્ષ અથવા અનુમતિથી વર્ણનગદના (વડનગરના) યજુર્વેદના મહાન પુરોહિત શ્રી ભાવ લાગણથી કોતરાઇ હતી.^{૧૮}

રાજકવિ નાનાકની ખીજ પ્રશસ્તિની છેલ્લી પંક્તિની સાચી વાચના આ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે.

સંવત ૧૩૨૮ વર્ષે ગંડ શ્રી માવ યજુર્વેદ અગ્રાં. વૃહત્પુરુષ રાજશ્રી છાડા શ્રી અમયસિંહ પ્રતિવત્તૌ પ્રજ્ઞસ્તિ રુદ્રહતા ।

એટલે, “ સંવત ૧૩૨૮ના વર્ષમાં ગંડ શ્રી ભાવ યજુર્વેદની આગળ ગૃહ્યપુરુષ રાજશ્રી છાડા... શ્રી અભયસિંહની સમક્ષ અથવા અનુમતિથી આ પ્રશસ્તિ કોતરવામાં આવી. ” મારી પાસે આ પ્રશસ્તિનાં જે રંગીન પેન્સિલનાં ચર્ચા છે તેમાંથી આ વાચના આપી છે. રાજશ્રી છાડાના નામની પાસેના ત્રણ અક્ષરો બહુ ઝાંખા થઇ ગયા હોવાથી ઉલ્લેખી શકાય નથી.

ઉપરોક્ત પ્રશસ્તિમાં જણાવેલા ગંડ શ્રી ભાવ યજુર્વેદ પ્રમાણનાં કોઇ પાશુપત સ્થાનના સ્થાનપતિ હશે એમ લાગે છે. તથા રાજશ્રી છાડા અને અભયસિંહ વિ. સં. ૧૩૨૮ (ઇ. સ. ૧૨૭૨) માં વિદ્યમાન હતા એમ રાજકવિ નાનાકની ખીજ પ્રશસ્તિની છેલ્લી પંક્તિની વાચના દ્વારા સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ધર્મમૂર્તિ ગંડ શ્રી વીરભદ્ર સોમનાથના સ્થાનપતિ હતા. તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી એક ખીજ પ્રશસ્તિ પ્રભાસપાટણના મોટા દરવાજા પાસે હતી જે પાછળથી પ્રભાસપાટણની માધ્યમિક શાળાનાં રાખવામાં આવી હતી. અને હાલમાં તે પ્રશસ્તિ ત્યાંથી પ્રભાસપાટણ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. આ પ્રશસ્તિનો મધ્યભાગ ઘસાઇ ગયેલો છે. આ

(૧૮) એજ, પૃ.- ૭૬

x આ રાજકવિ નાનાકની પ્રશસ્તિઓ વડોદરાના મ્યુઝિયમમાં કોડીનારથી લઈ જવામાં આવી છે.

પ્રશસ્તિમાં વિદ્યારાથી અને હજીરારાથી નામના એ પાશુપતાચાર્યોનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે. તથા ગંડ શ્રી વીરભદ્રનું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રશસ્તિ ઘસાયેલી હોવાથી ઉપરોક્ત બંને પાશુપતાચાર્યો કર્ણના હતા તથા ગંડ શ્રી વીરભદ્રની સાથે તેમનો શું સંબંધ હતો તે જાણી શકાય તેમ નથી. અંદેશર મઠ, લાહરના સ્વામી તથા વીજપુરનો કિલ્લો કરાવ્યાની હકીકત છે. (વીસલદેવે) માગવાના રાગને હરાવ્યો તેની નોંધ કર્ણમાં આવી છે. શ્રી વૈદ્યનાથ પ્રભુનો પ્રાસદ, કર્કેશ્વર અને કર્કેશ્વરી દેવીના પ્રસારો તથા એક ચારુ મઠ કરાવ્યો હતો તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસપાટણનાં કોઇ રથળને કિલ્લો કરાવ્યો તેની હકીકત છે. અને કોઇ મંદિરોના નિર્વાહ માટે વાટિકાનું દાન તથા પ્રતિવર્ષ કોઇ રથળ માટે ૮ દ્રમ્મ અને ૧૬ દ્રમ્મ આપવામાં આવ્યાની હકીકત આપવામાં આવી છે. શતાનંદ કવિનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને આ પ્રશસ્તિની પૃષ્ઠી પંક્તિમાં રાજકીય ચક્રેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યાની હકીકત પણ આપવામાં આવી છે. આ પ્રશસ્તિનો મંગલાચરણમાં ચક્રેશ્વરથી સ્તુતિ આપવામાં આવી છે.^{૨૦}

રાજ શ્રી છાઝા તથા ગંડ શ્રી વીરભદ્રના સમયમાં પ્રભાસપાટણમાં વૈદ્યનાથનું મંદિર, કર્કેશ્વર અને કર્કેશ્વરી દેવીનાં મંદિરો; તથા એક મઠ અને કોઇ રથળનો કિલ્લો અને ચક્રેશ્વરનું મંદિર ઇત્યાદિ રથાનોનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું એમ આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે.

રાજ શ્રી છાઝા તથા ગંડ શ્રી વીરભદ્ર ક્યારે સ્વર્ગવત્સી થયા હશે તેને લગતી કોઇ ચોક્કસ

માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી. ઘણું કરીને વિ. સં. ૧૩૨૮ (ઇ. સ. ૧૨૭૨) અને વિ. સં. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૨૭૮) ની વચ્ચેનાં કોઇ વર્ષમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા હશે એમ આ નીચેની હકીકતો જોતાં જણાય છે.

રાજશ્રી વાચ્છિઝગ

રાજશ્રી છાઝા ઇ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩-૫૬) સુધી ગાદીએ રહ્યો અને અગ્રપણાના સૈન્ય સાથે લડતાં સોમનાથની સખાને તેણે રણક્ષેત્રમાં શ્યા કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર વિજયદેવ છુટ્ટો ગાદીએ આવ્યો^{૨૧} એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રભાસપાટણનો ગૌરીકુંડનો સિદ્ધાનેષ જેમાં વર્ષનો લાગ વૂટે છે તે સિદ્ધાનેષ જોતાં... જયેશ્વર શુદી રને રવિવારે પ્રભાસ પાટણમાં રાજશ્રી વાચ્છિઝગના પુત્ર રાજ શ્રી કાન્હદેવનું શાસન હતું અને સોમનાથના રથાનપતિ તરીકે ગંડશ્રી વીરભદ્રની પુત્રી ઉમાના પતિ પરમપાશુપતાચાર્ય મહામહત્તર પંડિત ગંડ શ્રી પર બૃહસ્પતિ હતા.^{૨૨} દેવપત્તન (પ્રભાસ પાટણ)માં “પ્રકરણ પુસ્તિકા” નામની એક જીન હસ્તપ્રત લખવામાં આવી હતી. આ હસ્તપ્રતમાં વિ. સં. ૧૩૮૪ના લાહરના સુદિ ૧ને રવિવારના દિવસે દેવપત્તનમાં પરમપાશુપતાચાર્ય મહામહત્તર ગંડ શ્રી પર બૃહસ્પતિ અને મહાશ્રી અગ્રપણિંહના નામ આપવામાં આવ્યાં છે^{૨૩} જેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ગંડ શ્રી વીરભદ્ર આ હસ્તપ્રત લખાયા પૂર્વે કેલાસધામમાં પધાર્યા હતા. ઉપર જણાવેલ ગૌરીકુંડનો સિદ્ધાનેષ પણ વિ. સં. ૧૩૩૪ (ઇ. સ. ૧૨૭૮)ની આસપાસની કોઇ વર્ષમાં કોતરવામાં આવ્યો

(૧૬) શ્રી ડી. બી. ડિસ્કનકરે જણાવ્યું છે કે, ચક્રેશ્વરનું મંદિર ત્રિવેણી જવાના માર્ગમાં આવે છે તે ખંડિત મંદિર હશે પરંતુ ચક્રેશ્વરનું કોઇ ખંડિત મંદિર હાલ મોળુદ નથી.

(૨૦) શ્રી ડી. બી. ડિસ્કનકર “ઇન્ડિયન-સ ફોમ કાઠિયાવાડ”, પૃ. ૭૨૭-૨૮

૨૧. શ્રી. શં. હ. દેથાર્ડ, “પ્રભાસ અને સોમનાથ,” પૃ. ૨૩૨

૨૨. શ્રી. ડી. બી. ડિસ્કનકર, “ઇન્ડિયન-સ ફોમ કાઠિયાવાડ” પૃ. ૭૨૫

૨૩. શ્રી પત્તનરથ પ્રાચ્ય કૈન માળાદારીય ગ્રન્થ સૂચિ, ભાગ ૧, પૃ. ૩૮૧

હશે. એટલે રાજ શ્રી છાગ તથા તેનો અનુગામી-રાજ શ્રી વાચ્છિગ પશુ વિ. સં ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૮) પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા એવું અનુમાન ઉપરોક્ત હસ્તપ્રતના અધારે તારવી શકાય છે.

રાજ શ્રી વાચ્છિગના સમયનો એક ખંડિત શિલાલેખ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં રાખવા માટે પ્રભુ સ પટલુથી લઈ જવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં દેવપત્તન તથા સોમનાથનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. સિદ્ધ નરાધિપ એટલે આ શિલાલેખના સંપાદક શ્રી ડિસકળકર અનુમાને છે તે ચૌલુક્ય રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા ગોદાડોનાં કેટલાક માણસોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. શ્રીમાન સોહી (?) હોદાક અને વાચ્છિગનાં નામ આ લેખમાં કોતરવામાં આવ્યાં છે.

દુર્ભાગ્યે ઉપરોક્ત શિલાલેખ ખંડિત હોવાથી રાજ શ્રી વાચ્છિગના સમયમાં પ્રભાસપાટણમાં જે ધર્મસ્થાનનું નિર્માણ થયું હશે તેની હકીકત આ લેખના ખંડિત ભાગમાં આવી ગઈ હશે.

ઉપરોક્ત હકીકતો જોયા પછી સુનિશ્ચિત થાય છે કે રાજ શ્રી છાગનો પુત્ર વિંજલદેવ છુટ્ટો નહિ પરંતુ તેનો અનુગામી રાજ શ્રી વાચ્છિગ હતો. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

રાજ શ્રી કાન્હડદેવ

રાજ શ્રી વાચ્છિગ સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેનો પુત્ર કાન્હડદેવ વિ. સ. ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૮) ની આસપાસના સમયમાં ગ.દી પર આવ્યો હતો. અને તેના સમયમાં સોમનાથના સ્થાનપતિ ગંડ શ્રી પર જુદસ્પતિ હતા એમ આ ઉપર આપેલી વાચ્છિગની હકીકતમાં જણાયું છે.

પ્રભાસ પાટણના ગૌરીકુંડમાં પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં એ.દનામાં આવેલા શિલાલેખમાં જણાયું છે કે, ખંડિત વિન્યાદિતના ઉપદેશથી રાજ શ્રી કાન્હડ દેવ, ગંડ શ્રી જુદસ્પતિ, સોમસિંહના પુત્ર મકં-જયતાએ તેઓનાં દ્રવ્યની સહાયતાથી તથા ચોતાનાં દ્રવ્ય વડે તથા નાય. શ્રીધર અને સમસ્ત માહેશ્વર

સાધુઓનાં દ્રવ્યની સહાયતાથી આલા શક્તિ શ્રી દુઃખાંતરી રૂઝ અને ત્રિપુરા સુંદરીનાં મંદિરોનો તથા બ્રહ્માએ ઉવાસના કરેલાં પુષ્કર તીર્થનો જિજ્ઞાસુ કરાવ્યો હતો.

પ્રભાસપાટણમાંથી ગંડ શ્રી પર જુદસ્પતિનો એક ખીન્ને ખંડિત પ્રશસ્તિ લેખ પ્રાપ્ત થયો હતો. જે જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ પ્રશસ્તિ લેખ પશુ વિ. સ. ૧૩૨૮ (ઈ. સ. ૧૨૭૨) થી વિ. સં ૧૩૪૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૭) ના ગાળામાં કોતરવામાં આવ્યો છે. એમ સુનિશ્ચિત થાય છે. ૪૬ શ્લોકના આ પ્રશસ્તિ લેખનો મોટો ભાગ ખંડિત હોવાથી ઘણી ઉપયોગી હકીકતો નાંદ થઈ છે. ઉપરોક્ત લેખમાં ત્રેલોકપરાશી તથા ધર્મરાશી નામના એ પાશુપતાચાર્યો તથા ગંડ શ્રી પર જુદસ્પતિનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે. એ પશુપતાચાર્યો ક્યાંના સ્થાનપતિ હશે? તેમ જ ગંડ જુદસ્પતિ સાથે તેમનો શું સંબંધ હશે? તેના ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. આ લેખમાં ગૌરી અને

(૨૪) દુઃખાંતરીનું મંદિર એ ગૌરીકુંડમાં આવેલું ગૌરીમાનાનું મંદિર છે. આ મંદિરની વિશેષ વિગત માટે જુઓ. “પ્રભાસ પાટણનાં શક્તિ મંદિરો” એ નામનો શ્રી ઢંડી અને શાસ્ત્રીનો લેખ, કાર્ણસુજ્યરાત્રી સલા ત્રૈમાસિક અંક ૫.

(૨૫) ત્રિપુરા સુંદરીનું મંદિર સોમનાથના મંદિરની પાસે હશે એમ જણાય છે. વર્તમાન નવા સોમનાથ મંદિરના બાંધકામ પહેલાં એની આસપાસનાં ખોદકામ કરતાં મંદિરના મંડપનાં ઉત્તર તરફના દાર પાસેથી ૧૧મી શતાબ્દીની દેવી શ્રી ત્રિપુરાના નામોદ્દેશ વાળી ખંડિત પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ હતી જે હાલ પ્ર. પાટણ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહિત - આ લેખના લેખકે કરી છે.

(૨૬) પુષ્કર તીર્થને રામપુષ્કર કુંડના નામથી હાલ ઓળખવામાં આવે છે.

(૨૭) શ્રી ઠી બી. ડિસ્કળકર, “ઇન્ડિસ્કાન્ડ-સ ફોમ કાકિયાતક, પૃ. ૭૨૪-૨૫.

દેવેર જેવા રાષ્ટ્રના વિવાદ થયાની ખંડિત હકીકત છે. તદુપરાંત ગિરિશપ્રસાદને શલુગાર્યો, કુવાના સંભોને સુશોભિત કરાવ્યા, એક કૂવો કરાવ્યો. વિશ્વનાથે પ્રાસાદ કરાવ્યો તથા દદા () ૨ સૂર્યનાં મંદિર પાસે સ્વાદિષ્ટ જલચાળી વાવ કરાવી દત્તાત્રિ પુષ્પકાર્યો અને શિલ્પ સ્થાપત્યના કાર્યોની નોંધ આ પ્રચરિત લેખમાંથી મળે છે. ૨૮

ગંડ શ્રી પર બૃહસ્પતિ ત્રિ. સં. ૧૩૪૩ (૫. સ. ૧૨૮૭) પહેલાં કૈલાસવાસી થયા હતા તેથી તેમના જમાઈ ગંડ શ્રી ત્રિપુરાંતક સોમનાથના સ્થપતિપદે સ્થાપિત થયા હતા. આ ત્રિપુરાંતકની પ્રચરિત પોર્ટુગલ પ્રદેશમાં સીન્ટ્રા નામક સ્થાનમાં લઈ જવામાં આવેલી છે. આ લેખ બહુ મોટો હોવાથી તેની વિગતો નિસ્તાર લાયક અહીં આપવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. ત્રિપુરાંતક સોમનાથના પૂજન માટે ઘણી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમજ તેણે સોમનાથના મંદિર પાસે પોતાના સસરાના નામથી બૃહસ્પતિશ્વરનું મંદિર, સામુના નામથી ઉમેશ્વરનું મંદિર, પોતાની માનાના નામથી માહકયેશ્વરનું મંદિર, પોતાના નામથી ત્રિપુરાંતકેશ્વરનું મંદિર તથા પોતાની પ્રિયાના નામથી રમેશ્વરનું મંદિર એ પ્રમાણે પાંચ શિવાલયો બંધાવ્યા હતાં. આ પાંચે શિવાલયોના અંતરાલમાં જે રક્ષ, ભૈરવ, હનુમાન, સિધ્ધિ વિનાયક, અને સરસ્વતીનાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સોમનાથના મંદિરની ઉત્તરે સતંભોના આધારવાળું તોરણ કરાવ્યું હતું. અને સારંગ નૃત્યનાં સરોવરના બૃહદ્વ ૩૫ પોતાના કુલદેવ શ્રીનું વિલાસગૃહ બંધાવ્યું હતું. અને પાંચ સિંગની પ્રતિધાનો મહોત્સવ કર્યો હતો. ૨૯

રાજશ્રી કાન્હડદેવના સમયમાં પ્રભાસપાટણમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં પુણ્યસ્થાનો તથા મંદિરોનું

(૨૮) શ્રી ડી. બી. ડિસાજકર, “ઇન્ડિયન-સ હોમ કાલિયાસ” પૃ. ૭૨૫, ૨૬

(૨૯) શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,” ભા. ૩ બે, વાલેલા પંચના લેખો, પૃ. ૭૬-૮૭

નિર્માણ કાર્ય થયું હતું. એમ આ ઉપરથી જણાય છે. રાજશ્રી કાન્હડદેવ ક્યારે મૃત્યુ પામ્યો હશે તેને માટે કંઈ હકીકતો પ્રાપ્ત થઈ નથી.

રાજ શ્રી વયજલદેવ છુટો (વિજળ વાળો)

રાજ શ્રી કાન્હડદેવ વિ. સં. ૩૧૫૧ (૫. સ. ૧૨૬૫) પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હશે તેથી રાજ શ્રી વયજલદેવ તેના અનુગામી તરીકે કૈલાસપાટણને રાજ થયા હતા. રાજ શ્રી વયજલદેવે ઉના-દેવવાડના આજ્ઞાજેતે મારીને તેમની પાસેથી ઉના અને દેવવાડ લઈ લીધાં હતાં. તેને લગતી દંતકથા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ કારણથી તેને રક્તપિતનો રોગ થતો હતો અને રાહ માંડનિકે તેને બેઠાને તેનો રોગ મટાડયો હતો એ હકીકત ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં નોંધવામાં આવી છે, જે રા માંડલિકા અને વિજળ વાળના પ્રસંગમાં આપી છે. ૩૦

રાહમાંડલિકાનો મિત્ર હોય એવો આ એક જ વયજલદેવ નામનો વાળ રાજ રાહ માંડનિકાનો સમ-કાલીન હતો. વિ. સં. ૧૩૫૨ (૫. સં. ૧૨૬૫)માં ઉનામાં વયજલદેવનું રાજ્ય હતું, એમ કોડીનાર તાપુ-કાનાં ફાંફળી ગામ પાસેની કાન્હડમરડની જગમાંથી એક જ પાટમાં કોતરવામાં આવેલા બે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે, તેનાં પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે એ સમયે ઉના વયજલદેવના આધિપત્ય નીચે આવી જ ગયું હતું.

(ક્રમશઃ)

૩૦ જામિં અને નવરચેનાના ઓગસ્ટ ૧૯૭૧ ના અંકમાં “રાહ માંડલિક અને વિજળ વાળના પ્રસંગ” શીર્ષક લેખ પુનઃ પ્રસિદ્ધ થયો છે તે લેખમાં ઉપરોક્ત બંને શિલાલેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં બંને લેખોમાં શ્રી સ્વવિક્રમ સંવત ૧૩૫૧ પ્રસિદ્ધ થયું છે એ ભૂલથી થયું છે. મૂળ લેખમાં શ્રી સ્વવિક્રમ સંવત ૧૩૫૨ છે. એટલે એ ભૂલ અહીં સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શિરોહીપતિ માનસિંહ દેવડાનો પડાવ શિરોહીના જંગલોમાં છે. તંબુમાં કાવા-કસુબા થાય છે. થુંદી કોટાના હાડારાવ પણ મહેમાન તરીકે સાથે છે. કસુબો તૈયાર થાય પહેલાં હાડારાવ પોટલીએ (શૌચ ક્રિયાએ) બિપડ્યા. દેવડારાવ માનસિંહ કે છે: “હાડાજી, બહુ દૂર ન જતા. કારણ આબુઆબુ જનાવરો (સિંહ)નો વાસ છે. વળી કસુબો પણ હમણાં તૈયાર થશે. માટે વાર લગાડશો નહિ.”

પણ હાડારાવ ખૂબ શરમાળ હોવાથી ને પડાવની આબુઆબુ માણસોની વસ્તી હોવાથી પહાડી જંગલમાં ઘણાક આદા નીકળી ગયા. કોઇ માણસ નજરે ચડ્યું નહિ, એથી દૂર આવી એક ઘાટો કરમદીનો દૂવો જોઇ નકકી કર્યું કે આની આડો દિશાએ ખેસું.

ત્યાં તો એ કરમદીના દૂવામાં નરસંગ રૂપ હોય એવો સાવજ બેઠેલ. એણે હાડારાવને જોયા કાંઈ બીજા શિકારીએ ધાયલ કરેલ સિંહે માન્યું કે મને મારવા શિકારી જ આવ્યો. અને સાવજે દૂવા બહાર નીકળી ધ....ધ....ધ....ધ કરતોકને હાડારાવને શીણના ફેહાથી ભરી ચૂક્યા. એણે મનમાં માન્યું કે આપણાં સો વરસ પૂર્વે થયાં. પણ આપ ધાડેના, પાસે વેંતની સોંટી પણ ન મળે કે જેથી હું જનાવરનો સામનો કરું. હવે હટવું તો નથી. ભલે સાવજ મને મારી નાખે. સિંહ પણ શરવીર લેખાય છે. એના થડી ભલે મારું મર્યુ થવું.

વાત કરતાંને વાત લખતાં તો વાર લાગે પણ એ ધડીએ શું બની ગયું ! કે શિરોહી શહેરનો નારણિયો કરીને સુનાર. આણુગડમાં એનું સાસરે એટલે પોતાની વહુને એને માવતરેથી તેડીને શિરોહી તરફ આહ્યો જાય છે. શિરોહીના રસ્તા નજીક જ આ કરમદીનો દૂવો ને એમાં બેસેલ સાવજને હાડારાણુ ઉપર ત્રાપ મારવી અને પ્રભુને વાત રાખવી તે સુતાર

યુગલને એ જ સમયે કરમદીના દૂવા પાસેથી પસાર થવું.

અગાઉના જમાનામાં અઢારેય વરણ હથિયાર બાંધતાં, તે નારણિયાને ખંભે ઢાલ કાખમાં તલવારને ચાહ્યો જાય છે. એની પાછળ જ એની ધરવાળી, સુનારણુ પણ એની છાયા-સમાન ચાલી જાય છે. બન્નેએ આ બનાવ જોયો. નારણુ પણ જોઇ રહ્યોને મનમાં કે ‘માણું’ ભારે થઈ, ‘હમણાં આ જનાવર કાંઈ આદમી જેવા આદમીને વેડી દેશે.’

પણ સુનારણુ તો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાના ધણીની કાખમાંથી તલવાર સેરવી લીધી ને ખંભેથી ઝોટ મારી ઢાલ લઇ લીધી નારણુ કે, “હં....હં....હં....હં....તું રેવા દે મને ઢાલ તલવાર દે.”

સુનારણુ કે, “હં હં હં હં શું ? મને જો સાવજ વેડે તો જ તમે આવજો નહિતર એમનેમ બીભા રેજો જોઇ લો મારી રમતડી !”

એમ કહી સાવજ અને હાડા વચ્ચે આવી સિંહના પડખા વગી થઇ “બીભા રે કૂતર્યા !” કહેતીક સાવજના કામ (કડ્ય)માં તલવારનો જનોઇ વઢ ધા ક્યો. સાવજના બે ડીંગા કરી નાખ્યા. સિંહનું મોઢું ને પગ બિલગવા માંડ્યા ને પછવાડેના ભાગ પાછલા બે પગ ને પૂંછનો ઝંડો પણ નોખા બિલગવા માંડ્યા. એક આંખના પલકારા જેટલાં જ વખતમાં આ બધું બની ગયું.

હાડારાવને પરસેવો વળી ગયો. શૌચક્રિયા તો સકાઈ ગઈ. હાથમાંનો પોટલીઓ પણ પડી ગયો. પણ સાથેસાથ આ બાઇ ઉપર હાડાને મોઝેના તરેરા છૂટવા માંડ્યા “શાહબાશ, રંગ છે, બાઈ ! તું જો અગાણુ અહીંથી ન નીકળી હોત તો મારી દુનિયાનો ખેલ ખલાસ થાત.”

ત્યાં તો નારણિયો પશુ હાડારાવ નજીક આગ્યો એકબીજાને ઓળખી ગય કારણ હાડારાવ અત્યાર નવાર શિરોહી આવના ને ક્યારેક કય રેક નારણ પશુ દેવ રાજની કચારીમાં આવતો નારણ શિરોહીનો રાજ કારીગર હતો જોતો કિન્નો બાધનાર હીરા સનાતના માર્ગઆઈ ભાઈ જીવો અ જુન જુદિયાળી સાથેમાથ થરવીર પશુ હતો એ વખતના રાજ રજ વાગમાં જણીને ને મનીતો હતો ભના બધા રાજ એને પોતાને આગયે બોલાવતા

નારણને જોઈ હાડારાવ કે' છે, "ઓહો, નારણ, તુ આ'યા કયાથી ? આ બાધ કાણ છે ? ધ ધ છે, એની જનેતાને !"

"હાડારાવ, ઈ મારા ઘનું માણ્ય છે આશુગદ માર સાસર છે આણુ વાળીને હુ એને શિરોહી તેડી જઉ છુ."

નારણે નિગતવાર વાત કહી. હાડારાવ કહે "વાહ નારણ ! ઉત્તર ભાગી છે ! થ વીર નરનો કય બન્ધો માણ્યે સડાયો" (ખા યો)

પોતાના ધણી અને હ રાવને ઓળખાણુ છે જણી સુ રણુ શરમથી પારોડ દઈ બી રહી

હાડારાવે પોતાના હાડની આગળીમાની હીરા ની વીટી ઠાઠી કહ્યુ, "ન બેન, તુ ભને સુનારણુ રહી પશુ અક ક્ષત્રાણીથી વિશેષ પર કન ત બતા બ્યુ તુ મારી હરમની બેન હો, કાપડ લે"

સુનાણુ કે "માડ, એમા શુ મે કરી નાખ્યુ ? ઇશ્વરે હરમત દીધી ને બની ગયુ"

હાડારાવનું કાપકુ રીકારી સુનારણુે હાડ તનવાર પોતાના ધણીને સોપી શિરોહીને કોં આની નીકળ્યા

પત્રી તો હાડને જગન જવામણુ જ રચુ નતુ કામ જર પતા ગયુ 'તુ પોટનઓ લઈ પોતે મા સગ દેવડાના તણુએ આન્યા

ત્યા તો દારો એકદમ બોની જડ્યો

"અ રે, હા ાજ, આટની બવી વાર ! કેટલેક દૂર આતા ! લાગના લગર લાગે હો આ કમુબો ખારો થઈ ગયો "

હાડારાવ કે' "તમારો તો કમુબો ખારો થઈ ગયો પશુ ખારો તો જમ ખારો થઈ જાન

માનસમ દેવડો કે "કેમ ! સાવડ બટમણો ?"

હાડારાણુ કે 'હા તમારા મામના નારણિયા સુનારની ધરનાગીએ મને ઉગાર્યા ટાકણે ધ ન હો ! તો આપણા રામ રમી જાન "

હાડારાવે માનસમ દેવડા પાસે સુનારણુની શરવીરતાના વખાણુ કર્યા કે " હે દેવડારાજ, ઈ સુનારણુે સિદ્ધને તપવાન્ધો કાપ્યો તઈ શુ રહી લાગી છે ! ચડી જોઈ જ્યો ! "

હાડારાવ નિખાનસ બવે સુનારણુનું પરાક્રમ વણુવે છે પશુ માનસમ દેવડાએ વિશ્વાસુ કે 'એની પરાક્રમી નારીના પે મા થરવીર પુત્રો પાકે પછી બનેને ધ સુનારણુ હોય "

માનસમ દેવડાતુ મન શિરોહીને પથે ચાણુ કે ક્યારે ધ બળવાન નારીને નીરણુ ! પોત અમીરોને ત્યા હાડારાવને કહ્યુ કે તમે સડુ નિરાતે શિરોહી આવજો મારે જરૂરી કામ હોવાની ઉતાવળે ઘોડે શિરોહી જઉ છુ."

શિકારી ફાળને પછળ રાખી માનસિદ દેવડા પાય ઘોડે ઊપડ્યો ઊવાડ્યા ઘો ! બડધડ બડધડ બડધડ - કરતા પરખાતા શિરોહીને કોં ગાઉક વેરે જ્યા મથા હશે ત્યા ઊડા કેડ મા દૂર દૂર નારણિયો ને પાડળ એની વડુ ચાલ્યા જાય છે શિરોહીના રીમાગ મનીગાર પહોચી ગયા છે હવે કાઠની ખીક પશુ નધો

માનસિદે પરદેશી ઘોડેસ્વારો સથે લીધેન કે જોને નારણુ ઓળખી શકે નહિ પોતે ઘોડો ઊભો રાખી ચાર ઘોડેસ્વારોને કહ્યુ "ઓહ્યા પુરય ને સ્ત્રી જે ચાલ્યા જાન છે તેની પાછળ ઘોડા કરો ઘોડા નજીક જતા બેય જણા કે ! ના કાઠા ઉપર તરીને ઊઠા રહેશે, એમને એક ઘોડે સુનાર સ્ત્રીની નજીક ઘોડો ઊભો રાખી સ્ત્રીને ખબા ના બાવડથી પકડી ઘોડા ઉપર લઈ લેજો, ને જવા ગયા એવા ખ ર ર ર પાઠા આવજો. પશુ

ને જે આદમી ઝાળખી ન જાય કે કોના ધોડા હતા ?”

ધોડેરવારો કે “લલે બાપુ, ખબર ન પડ્યા દઈ! આંખમાંથી કણું કાઢે એમ ધ બાઈ માણસને લાગીએ, નહીં” તો ફટકા લખ્યો.”

માનસંગ દેવડો ત્યાં જ ઊભા રહ્યા, ને ચારેય અસવારો તારોડિયો ખરે એમ ઊપડ્યા. પછવાડે ધોડાના ડાબા વાગતા ગાજતા સાંભળી નારણુ ને એની વહુ કેડાને કાઢે ચડીને ઊભાં. એણે માન્યું કે કોઈના ધોડા ધોડા આવે છે. પસાર થઈ જશે. પણ સવારોને તો ઉઘરાની સગવડ થઈ. કારણ કેડાને કાઢે સુનારણુ ઊભી છે, એની નજીક આ કરકાતનો અસવાર ધોડો ઊભો રાખી જળ દઈ સુનારણુનું બાવડું ઘૂંટી ખેંચી લીધી. સુનારણુ સવારના સકંજામાંથી છૂટવા કાળી કાઠડી કરી પણ આ પલીત પાસે સુનારણુનું બળ આપ્યું નહીં. સ્વારો જેવા આવ્યા તેવા ઊપડી ગયા. ‘ઓ...જય ઓ...જય ઓ...જય’ નારણુ જેવો મરદ મોઢું વકાસીને બેઠ રહ્યો.

ધોડા ખેપડું ઊડાડતા ઊપડી ગયા. પેડે અસવારે સુનારણુને માનસંગ દેવડાના ખોળામાં દીધી. દિવસ ડુંગરામાં બીજા કોઈ ન જાણે એમ ગાળી રાતના અંધારાં બિનરતાં ગુપ્ત રહેતી માનસંગ દેવડો સુનારણુને શિરોહીની મહેકાતમાં લાવ્યો. સુનારણુને ખબર પડી કે, આ...હા.હા.હા. આ તો ધરમ કરતાં ધાડ થઈ. માઈં પરાક્રમ મને વેરી થયું.

હાડા રાવને બીજા અમીરો સાંજે શિરોહી આવ્યા. છુંદી કોટાના રાવને દેવડા રાવે રાજ દીધી.

નારણુ મનમાં કહે ‘થઈ છે ને ! આ...હા.હા. આ દુઃખ કોને જઈ છે ? દુનિયામાં મારી ગણતરી થરનીરોમાં થાય છે. બીજા કોઈ માથે આ પ્રકારનું દુઃખ પડ્યું હોય તો હું એની વાર કહું. મારી સહાયે હું કોને બોલાવું ?’

પોતે એકલો જ ઘેર આવ્યો. એના માણસોએ પૂછ્યું, “અમારાં બાઈ કેમ નથી ?” માણસોને જોઈ જવાબ આપ્યો કે “એના માવતરને અગવડ

આવવાથી મોકલી નહીં.” મહિના માસ કેડે તેડી આવ્યું.”

આમ માણસોને તો ખોટો જવાબ દીધો પણ પોતાના મનને કેમ સમજાવવું ?

હવે શિરોહીના રાજનહેલમાં રાત્રીને સમયે સુનારણુ પાસે માનસંગ દેવડો હંમેશા આવી તે કહે છે : “હે સુનારણુ ! હું તને શિરોહીની પટરાણી થાયું. તારા જેવી બળવાન નારીના ઉદરમાં મારે પરાક્રમી પુત્રો પડવા છે.”

સુનારણુ કહે છે, “હે રાજ, વિચાર કરો. અને તમારી વસ્તી જાંઘ. બેટા બેટી જાંઘ. બાપ બહીને દીકરી ઉપર કૂડી નબર કરશે ? વળી રાજ રક્ષક મટી લક્ષક બનેશે ?”

માનસિંહ કહે છે, “હે બળવાન સુંદરી ! એવી વાતું મેલી દયો, મારો અંગીકાર કરો.”

આટલું બોલી માનસંગ દેવડો સુનારણુ નજીક આવી સ્પર્શ કરવા તૈયારી કરે ત્યાં સુનારણુ કોંધ કરીને કે છે : “રાજ ! આધા રેંજે મારો સ્પર્શ કરશો તો હું જીલ કરીને મરીશ.”

માનસંગ દેવડો કે “તારા ધણીનો હું ધાત કરાવીશ.”

સુનારણુ કે : “અને મારા ધણીના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં મારો દેહ ના રહે.”

માનસંગ દેવડો વિચાર્યું ‘આ સ્ત્રી ઉપર જોર જુલમ આવે એવું નથી. માટે ધીરે ધીરે એને મનાવીશ’ માનસંગ દેવડા જેવો પુરુષ મધલાગે વળગ્યો.

હોરીંગ લમરો અતુરનર ડસીને દૂર કરતં; માખી મકોડો મુરબનર, મધલાખે મરતં.

આવી રીતે પંદરેક દિવસ વીતી ગયા. નારણુ ઉપાધીમાં અરથો થઈ ગયો છે.

સુનારણુ અને માનસંગ દેવડાની રકડકને પંદર રાત્રી વીતી ગઈ છે. સુનારણુ એકની બે નથી થઈ.

નારણને મનમાં એમ થયું કે 'હવે કોટલાક દિ આ વાત પેટમાં રાખીશ! વખતે ઉપાધીમાં ગાંઠ થઈ જઈશ માટે માનસ ગ દેવડાને તો જણાવુ. રાજ છે સુધાણી આગળ પેટ ચોરવુ નથી' એમ વિચારી દેવડાશરણની કચેરીમાં આવો ને રામ રામ કર્યા

“રામ રામ”

“રામ રામ નારણ, હમણા કેમ કળાતો ન” તો ?

માનસ ગ દેવડે પડ્યે જ વાવડ પૂછ્યા

નારણ કે “બાપુ, મારી વહુને તેડવા ગ્યો” તો”

“બહુ સાફ, નારણ તેડી લાવ્યો ?” રાજ એલ્યા

નારણ કે “બાપુ, એમાં એવું બન્યું કે વહુને તેડીને આવતો તો એમાં આપણા શિરોહીના સીમામાં જ કોઈ ઘોડેસ્વારો ઉપાડી ગયા”

માનસ ગ દેવડો કે “એલ્યા શું બોલ્યો ? તું કયા હતો ?”

નારણ કે “બાપુ, હું હાથે જ હતો. પણ એ ઘોડેસ્વારો ને હું પગપાળો ઓળખાણા નહિ કે કયા મુલકના હશે આજ પદર દિવસ ચંદ્ર ગયા શરમના માર્ગે કોઈને કહી શક્યો નહિ હવે કોઈ ઉપાય ન મળવાથી આપને કહેવા આવ્યો”

“નારણિયા, ગજબ કયો શિરોહીનું નાક કપાણું માનસ ગ દેવડાના રાજમાથી કોઈનું બન્યું, અરે, સોયનું નાકું પણ લૂટાવું ન જોઈ અને તું તો અમારો જ રાજકારીગર, તારી વહુનું હરણ થયું દુનિયાને અમારે મોહું શું બતાવું ? અને હેડ પદર દીએ પાછો ખખર દેના આવ્યો ? ગાગલાઈ, હવે તને શું કહેવું ?”

માનસ ગ દેવડાએ તો નારણને ઉલગનો ઉડડો લીધો ને હુકમ ઉપર હુકમ એના ધૂવા માડ્યા “વીસ વીસ ઘોડા ઉગમણા આથમણા મોકલો વીસ વીસ બાજ તા અસવારો ઓરતદાને દખણાદા મોકલો નારણની વહુના ચોરને ઝાં મારી પાસે હાજર કરો એની જીવતાં ખાન બિતરાવીશ

નારણને કહ્યું. “નિરાંત રાખ્ય, તારો ચોર એ મારોજ ચોર હું એને દુનિયાના પડમાં રહેવા નહી દઉ,”

નારણીઆને મનમાં કંઈક શાંતિ થઈ કે ‘વાહ ધણી, અટાણું સુધી હું નકામો મૂઝતો’ તો રાજ પાસે રાવ કરી ઈ કીક કર્યું’ એમ માની ઘેર આવ્યો

પણ આ વાત આખા શહેરમાં વાયુ વેગે ફેલાણી કે નારણીઆ સુતારની વહુને આપણા ગમના સીમાગમાથી કોઈ ઘોડાવાળા ઉપાડી ગયા લોકો કે “બહુ કેવાય ‘ધી ગાના ધરમાં ધાડ્ય પડી નારણ એના મરદની નારી લઈ જનાર કોઈ એ માથાળો ફેલો જોઈએ’

હવે માનસિહ દેવડાના રાણીનાસની એક જોની નામ ‘ફરફરી’ અને સુતારણવાળા આવાસની જ દાસી હતી એને એમ થયા કરતું આ બાબતે રાજ કયાથી લાવ્યો હશે ? કયા દેશની હશે ? બાઈ જોમ પર લાગે છે, પણ ઉઠાસી કેમ રહે છે ? કોઈ સાથે મરકીનેય વાત કરતી નથી ? રાજની નોકર આકરોને આજ્ઞા છે એનો પડ્યો મોન ઝીનવાનો’ પણ આ દારીને થાય ‘આપણે શું પચાન ? રાજને ગમી રાણી ને જાણા વીણતી આણી પણ આને રાજ ગમતો હોય એવું લાગતું નથી’

એક દી આનાસના દીધેલા દાર અડી ફરફરી જાની ત્યા રાજ અને સુતારણની વચ્ચે સલગાણી

માનસિહ દેવડો કે “તું નારણિયામાં શું લાખો ગઈ ? છે તો વસવાયેનો દીકરોને ! હું એને પહેર્યે લુગડે દેશનિકાજ કરીશ માટે હજી સુતારણ મટી દેવડાની રાણી થા”

સુતારણ કે છે ‘રાજજી, સીના ધર્મથી તમે અમણ લાગો છો રાણી પત્ની પણ પતિનતાનું પદ ઉત્તમ છે બિયુ છે માટે નારણ જ મારો ભરથાર છે હે રાજ, તમે તો મારા બાપ છે

સુતારણના આવા પ્રકારના બોલ પણ કામ વાસનામાં અધ પનેનો માનસ ગ દેવડો મણકારતો

નથી. હજી એને લાલચ છે કે સુતારણના મનને હું
જાણી શકીશ.

પેલી ફરફરડીને ગામમાં ફેલાએલી વાત ‘નાર-
ણની વહુને થોડાવાળા લઈ ગયો.’ એ અને દેવગાના
રાણવાસની આવી રકઝકની કહી મળી. સમગ્ર ગઈ.
એને નકકી ગઈ ગયું કે ‘નારણીઆની વહુને ઉપાડ-
નાર રાજ પડ્યો જ છે. ખીલું કોઈ નહિ... મનમાં
કહે ‘લે બાઈ ! રાજ કેવા સાચનું પૂતળું થાય છે ?
ઓહો બાપડો ફરિયાદે આવ્યો તો કે “નારણ
તારા ચોરને હું ધરતીમાંથી પકડીશ.”

ફરફરડી પોતાની પથારીએ આવી સૂતી પણ
આખી રાત જાંઘ ન આવી. સવારમાં વહેલી જાગી.
મનમાં આફરો ચડ્યો. ઊપડી. સૂડલો લઈ દરબાર-
ગઢમાં બાળતણની તાપ્ત નંતી તોય નારણિયાની કોડયે
છાડ્યાંનો સૂડો ભરવાની મસે.

નારણિયાને તો હમણાં જાંઘ હરામ હતી.
એટલે વહેલો જાડી દાતણ પાણી કરી ખેડો છે. એને
ઈરાદાપૂર્વક કહેયું ‘મારી બાતી આગળ વધી. નારણ
કે: “ફરફરડી, સૂડું નથી ?”

“નારણ, ઘણું સૂડું છે, પણ નમાલાને સૌ
ઠેરે ચડાવે.” ફરફરડીએ કહ્યું.

નારણ કે ‘“છોકરી, લાગેલ ઘા માથે લૂણ
ભભરવામાં ધરનો બાળ્યો વખતે વન સળગાવે.”

ફરફરડી કે, “હવે સળગાવ્યું, સળગાવ્યું !
તારાથી શું થવાનું ? પંદર દી થયાં ધર-ધુલ થઈને
પડ્યો છો. મારી ભાભીની ગોતણ કયું ગોતણ.”

નારણ કે “બાઈ, ગોતણ કેમ કરવી ?
આંધળી બોણી. ક્યાંથી જરાય વાવડ નથી. કોણ
જાણે કયા પ્રકારનો ચોર જાણ્યો. વળી રાજ આગળ
રાવ કરી એટલું દીક થયું. છોકરી, બાપુએ સારી
મહેનત ઉપાડી છે. સુતારણ માટે ચારેય દોર થોડા
મોકલ્યા છે.”

ફરફરડી કે, “હા મોકલ્યા છે, પણ તારો દી
વળે એમ નથી. આપ સમાન બળ નહિ મેઘસમાન

બળ નહિ. કોંક-શું કરી દેતું તું ?”

“છોકરી, તારી વાત લાખ રૂપિયાની છે.
પણ મને થોડાક સમાચાર મળે કે ફેલાણે ઠેકાણે
સુતારણ છે. પછી જોઈ લે આ નારણિયાનો અપાટો
હું પણ વિશ્વકર્માનો વંશજ છું.”

ત્યાં તો ફરફરડી નારણની સાત નજીક આવી
બોલી “હે ભાઈ ! મારી ભાભીના વિજોગ તું દુખજો
થઈ ગયો છો. મને તારું બહુ પેટમાં બળે છે. મારી
ભાભીના વાવડ દઉં તો મને કાપડું કયું !”

નારણ કે, “બાઈ, કાપડું તો હમણાં જ કઈ
પણ જીવું ત્યાં સુધી તારો ગણપાર માનું” એમ દહી
નારણીએ એને હેમની વીંટી દીધી.

ત્યાં તો ફરફરડી ખલવલિયાં કરવા માંડી.
“ભાઈ, મારાથી કહેવાય એવું નથી, પણ રહેવાય
એવું નથી. એનું અનાજ રૂંવાડે રૂંવાડે લયું” છે.
એની વાત કરવી વાજબી નહિ પણ તમારે ને અમારે
સાત સાત પેઢીના જૂના સંબંધ ઈ પણ મૂકતા નથી.
ભાઈ નારણ ખીજ કોઈ સમાચાર સાચો
માનતો નહીં. ખૂબાર મળી જઈશ. તારી વહુવારનો
ચોર માનસંગ દેવડો પોતે જ છે.”

નારણ કે: “બાઈ, હોય નહી. વાચ્ય ચીલડાં
ગળે ?” છોકરી કે: “હા, કળ-જીગ છે, ભાઈ ! હું
ખોટી બોલતી હોઈ તો મને ચાર હતાનું પાપ.”

નારણને ફરફરડી સાચી લાગી ને ફના થવાની
તૈયારી કરી તત્પર થઈ માનસિંહ દેવગાની કચારીએ
આવ્યો.

“બાપુ, રામ રામ, ” નારણિયે કહ્યું.

રામ કે. “રામ રામ. નારણ ! છે ક્યાંથી
સમાચાર ? મારો ચોર કાળો કોપનો લાગે છે. દીક-
રાના વાવડ મળે તો ખેર રેંવા દઈ નહિ, હું માન-
સિંહ દેવડો.”

નારણ મનમાં કહે છે હવે આનું કરવું કેમ !
આ ક્યાં સુધી સાચો થાય છે ? પણ પછી નારણ રડી
શક્યો નહિ.

“બાપુ, મારો ચોર તમારી કચારીમાં જ છે ”

રાજા કહે, “ બોલ ઝૂ, બોલ્ય મારો કોઈ બાર્ડ બનીએ હશે તોય હું એને છોડીશ નહિ ” રજપુત દાયરો અસંખ્યસં જોવા મળ્યા કે ‘કો કનું આવી બન્યું. કોઈ સાચો ન દગલ તો સાર જેવી કલ્પીતની મરજી ’

નારણ કે’ “બાપુ જોટા અવળકા નાખોમા સુનારજી તમા । રાણીવાસમાં જ છે ’ રાજા કે’ ‘ નારણિયા આપ્લી આટની સકાય કરતાં મને તે ચોર કરા થો ? ”

“ રાજા, કરાવ્યા નથી આપ જ મારા ચોર છો ”

માસિહ કે’ “ તો છઉ લે તું શું કરી શકવાનો ? ’

નારણ કે’ ‘ હમણા તો તમે મને પકડી શકો છો, પણ ફક્ત છ મહિના છૂટા મૂકો ને માગી સુનારજીને આપના મહેલમાંથી ન બાઢી જઉ તો જાણવું કે’ નારણની જનેતામા ફેર જાણવો ’

“ અરે, તારી જાણનો સોડિયા ફાગ્ય । અગણે તને પકડના વાર ન લાગે પણ મારે માતા મિત્ત સાધુ જોતું પડે જ છ મહિનાની માનકોર કોઈ તને આશરો આપે તો ત્યાં રહી જાજે પછી મા । ઘોડા તને ગોતીને ડાખને છળી નાખશે ’

નારણ કે’ “ હવે તમારે પણ ચોટી પહેરા રાખના હોય એટલા રાખશે છ મહિનાની અદર સુનારને લેવા આવીશ છ મહિના ઉપર એક દી જાય તો જાણજો કે નારણિયો રખડી રજાની મરી ગયો ’

એટલું કહી નારણ પરખારો દારી નીકળ્યો શિરોહી આવે ત્યારે કેમ્લાક રાખમાં નારણને તાપા કરના કે “ નારણ કોક દી આવજો આવજો. તારો સહાર કરશું ’ એની કિમનામાં માણસ હતો પણ “ માનસમ દેવડા સમુ વેર કરીને આવ્યો છું. મને સાચવશો ? ” એમ જઈને કેઈ રાખને કહે ત્યારે તે રાખ તરફથી નારણને જવાબ મળતો

“ નારણ, તે જોઈ ક્યું, સરજ સાચી ધૂળ જોડાય નહિ ” આવી દિખામણ મળે નારણને થાય કે “ લે ક્યા સ્વજ, કેવી ધૂળ ! ”

વળી કોઈ એમ પણ કહે. “ નારણ ! તું બને આવ્યો તું અમને ભારે પણ ન પડત તારા જેવું કામ પણ કરી દે પણ ઈ અખેરાજ ઉડવાના છોડ સામુ અમારાથી વેર ન બધાય અમે માયજા સગા છીએ સાટે તારે જરૂર હોય તો સો મમેની ખચી લઇમ ” ના છું મનમાં કહી તમારી ખચીમાં ટી મેવાન

આની નીકળે દુકામાં નારણને કોઈ સધ વા તોનાર નથી થાના પાણીરાજા, છડ ગડ ને મે કમા બન્યો બમે દરિયાકાંઠે આવ્યો જાય છે મનમાં નમી ક્યું છે કે છ મહિનાની અવધિ પૂરી થાય એ ને માનસીગ દેવ ને દાય તો નથી પડતું, પણ દરિ રિમા દૂમી મરતું છે

એમાં કોઈ બ ર આવતું વહાણ સા દા થાય નારણ પૂછ્યું ‘ આ વાણ ક્યા જશે ? ’

વહાણવટી કે’ છે, “ અનતપુર પાણી નારણ કે, “ રાજા દોણ છે ? ”

જવાબ જડ્યો “ અનત આવશે ”

નારણ કે “ કેવોક પાણીદાર છે ? ’

ખારવાડે, “ ચરવીરાઈ આ । લઈ મઈ છે ”

નારણ કે’, “ કોઈ આશરે આવે એને સધરે ખરો ? ”

વહાણવટીએ કે’ “ હા વગ્નો કમ્કો કદીક રાજા બધું વગી જાય તો ય લીની વાત ન મેને

નારણ કે “ તઈ તમારા વાણનું અનતપુર સુધીનું મારૂ નર (ભાડ) લઈ મને તમા । વાણમાં અનતપુર લઈ જાય ’ એમ કહી પોતા મથે વીતેલ વાન કરી

ખારવાડે “ ભાઈ, તારા માથે દુખ પડ્યું તઈ તું અમારા રાખને આશરે આવ્ય હા મટે તારા પાંદેથી કાફિ નથી જોતું એસી જા અમે અનત

માનવના નાવિકો જીએ.”

નારણિયા સુતારે અનંતપુર પાટણ જે દરિયાના ખેટમાં ત્યાંના રામ અનંત આવડો રતનાગર સાગરમાં મલખારથી સીંગદીપ સુધી જેની નામના છે એ ત્રી કચેરીમાં આવી ને રામ રામ કર્યાં.

રામ અનંતે નારણને નામ ઠાપ દેશ ને પરદેશ ખેડવાનાં કારણ પૂછ્યાં.

નારણ અનેલી ખીના કહી ને કહ્યું : “હે આવડારાજ, હું માનસંગ દેવગનું જીવતું જાતું વેર છું. રાખશો કે દેવગધી ડરોને ખીખની જેમ જાકારો દેશો ?”

રામ અનંત નારણને કે’ છે, “ભાઈ, સોરઠ અને આવડાએ શંભે આવેલાને સાચાયા છે. માટે રોકાઈ જા, તારું રૂવાડું પણ હું માનસંગ દેવગને દબથ નહિ.”

નારણ કે’ “રંગ છે! રામ અનંત! મારે એટલી જ જરૂર છે પગ ફેરવવાની, પછી તો હું માફ ફોડી ખાઈશ.”

નારણિયા અનંતપુર આવડાને અંશરે રોકાણો પણ અડવાડિયામાં રાત દિવસ અગિયાર કામ કરી એક અડજીન કારી થકી આલમાં ઊડતી સાંઢી બનાવી આ સમયમાં જેમ હેલી પાડે છે ને એમ. પણ એવી કમાલ ડાંગી કરીને કે એ સાંઢીને સંકેલી દે એટલે એક ખડિયામાં સમાઈ જાય. જખીનમાં સધરની હોપ તો હાથનો જ ખાડો જોડે. એક જણ એને ઉપાડી શકે એવી ફોરી (હળવી). આવી સંલેલી સાંઢી લઈ અડવાડિયે નારણ અનંત આવડાની કચેરીમાં આવ્યો.

ને કહ્યું કે, “બાપુ, હવે હું મારા ઘરનાં માણસને લઈ આવું.”

અનંત આવડો કે, “ક્યાંથી ?”

નારણ કે, શિરોહીના રાજલવનમાંથી.”

આવડારાજ કહે, “ભાઈ નારણ! ઈ સુનારણની લાલચ મેલી દે, અને મારા પાટણમાં સાકાતણસો

સુતારનાં ઘર છે. એમાંથી ને સુતારે અમાનું માવડું કાલ્ય હ તને પરણું.”

“મેં લમરા મુલતાનકા. કંબૂડેળ મંત ખાઉં;

જે મળે નહિ કેતકી તો, મેં જૂર જૂર કર મર જાઉં.”

સિંહને ઢાળનારીનું જ ઘર માંડું. નહિતર અવતાર એમનેમ વીતાવું. કારણ હે રામ, અપે એકખીખને ઝાળખી ગયા છાંએ. જે સુનાર જીવતી હશે તો જ મારા મામની હશે ને મારા વિજેએ જૂરની હશે. એને હું છેહ ન દઉં, અને માનસંગ દેવડે એના ઉપર કલાત કરી હશે તો મરી ગઈ હશે. તો કાલો પાછો આવી આપને રામ રામ કરીશ, દેવગને હાથ તો નહિ પડે.”

રામ અનંત કે’ “વાડ નારણ! વાહ તારી ઘરવાળ! એવી નારીના દિલ્લથી પાપ પરાં થાય. જા ભાઈ હવે તને શિરોહી સુધી પહોંચાડવાને લાવવાની ગોઠવણ કરવી જોશે.”

“ના ગમ, હ બંદોખસ્ત મેં બધાય કરી લીધો છે. ઉપાધી કરશો નહિ.”

એમ કહેતાં પેલી સાંઢ સજ કરી. કટ...કટ... કટ... સહુ કચેરી જુવે એમ અને ચડપ કરતો સાંઢની ઉપર આા એની દોરીઓ સંભળી પણ દસેય દિશામાં સાંઢને લઈ જવાય એવી ગોઠવણ કરી છે. અનંતને એના અમીરો જુવે એમ નારણે સાંઢની દોરી ખેંચી. ખેંચતા આકાશમાં ઊડી ખ...ર...ર...ર...ર... કરતી. ચાવડા આલા બની ગયાં. સાંઢ આકાશમાં પ્રથમ વાહડું પાડડું જેવડી પછી મોર ને ગીધ જેવડી એમ થાતાં થાતાં પારવા ને હોશા જેવેડી અને ચકલા જેવડી અને છેવટે માખી ને મચ્છર જેવડી દેખાતી બંધ થઈ.

રજપુત દાયરો કે: માણું સુતારડું કરાકાતલું! ખીજા ભાતનું કાગે છે.”

નારણે સાંઢી પર એસી આસમાનના પદ્મા પકડ્યા. આકાશગમન કયું. અને આવી ગયો શિરોહીને

સીમાડે નદીમાં સાંઢીને ઉતારી. ખડિયામાંથી પોતાને જોઈતી વસ્તુ લઈ સાંઢને સંકેલી ખડિયામાં નાખી. નદીના વેકરામાં દોડેક હાથ ઉડો ખાડો ગાળી દાટી દીધી. પછી સ્નાન ધ્યાન કરી, કસુંબો લઈને બાવું ખાધું. ત્યાં સાંજ પડી ગઈ હતી.

ખરોખર સોપો પડી ગયો ત્યારે નરણુ શિરોહીના મદની રાંઝે આવ્યો. પાણી બહાર નીકળવાનું ગરનાળું છે. એમાં પણ હાથના કાંઠા જેના લોઢાનાં સળીઆ છે ત્યાં આવી જમીન ઉપર સાપટ બેસી બે પગ પૃથ્વીમાં ભરાતી એય હાથમાં બે સળીઆ લઈ જે મચરકી દીધી તે બે સળીઆ કાઢી નાખ્યા. એટલે માણુ પણ એટલો માગે ગરનાળામાં થઈ ગયો. પછી નારણુ ગદ પ્રવેશ કર્યો.

હવે શિરોહીની શરિયુમાં સોપો પડી ગયો છે. કૂનરું બનવાનું નથી. નારણુ આવ્યો મુખ્ય દરબાર-મદની દોઢીએ. ત્યાં હાડીખાં, પેપડીખાં, તગારીખાં, મવાળીખાં, અસગરમિયાં ને છુઢા મિયાંના પહેરા ચાલુ છે. પહેરેગીરને નારણુને સલામ કરી.

પહેરેગીરે કે : “અરે નારણુ ! તુમ ક્યાંમે ? તુમારે ઔર દરબાર સાહેબડો ખાત ખીગડી હૈ ન ?” નારણુ કે : “મિયાં સાહેબ, એ ખાત સુધરી ગઇ. મેં અને દરબારે કસુંબો પી લીધાં. સલાહ કરી લીધી. રાજ લોક તો બડા કહેવાયા આપણી થોડી વાત છે? આપણુથી એને ન પહોંચાય. તેડી યરસામાં હું બકી ગયો પણ કોઈએ આશરો આપ્યો નહિ. પછી આજે સવારે આવી બાપુને પગે પડ્યો માફી માગી અમારે સમાધાન હો ગયા.”

જમાદાર કે, “વાહ બે વાહ નારણુ ! તુમને અચ્છા કામ કીયા મગર તુમહારે ઈંધર આનિકા કયા સખત હૈ ?”

“મિયાં સાહેબ, નીંદ નહીં આઈ. ઔર મનમે એ સા હુઆ કે ચલો આપ સખતી પાસ થોડી મહેકીશ કરેગે.”

મિયાં સાહેબ કે : “અરે નારણુભાઈ, કયા તુમ કુછ પરદેશમે મહેફિલકી ચીજ લાયા હો ?”

નારણુ કે : “હાં સાહેબ.”

એટલું કહીને દારૂનો શીશો કાઢ્યો. કાન પીવાની ખાલિયુંમાં સહુને વહેંચ્યો. દારૂ બહુ જ કિંમતી. ફાંફ પેટમાં જાય તો બલભલા મેંડાળા પુરો પણ ચીંથરા ફાડવા માંડે. ત્યારે ખીયારા પહેરેગીર સિપાઇઓને કેવોક જરે! દારૂમાં સહુને ચકચૂર કરી દેવડાના રણવાસમાં પેસી ગયો.

દરબારગઢના પતથરે પતથરોનો બણીતો નારણુ માનસંગ દેવડાના આવાસના કઠોડા પાસે તાડીનું વૃક્ષ તેને થડે આવી વાંદરો જાય એમ ટક-લાશમાં તાડીના ગુચ્છામાં ગયો. હીરની દોરીને તાંડીએ બાંધી માંડ્યો હલાવવા. તાડી જૂલની જૂલની રાજમહેલના કઠોડા પાસે જવા માંડી એટલે દોરીને ખીજે છેડે ગાળીએ બનાવેલ તે કઠોડાના તાડી નજીકના કેબામાં પેરોલી દીધો. તાડી કઠોડા સથે સજડમપ થઈ ગઈ ને તાડીએથી કઠોડામાં બન્યો.

ઉનાળાને સમય છે. ઝરખાના દાર ખૂલ્યાં છે. અંદર પ્રવેશનાં સુંદર શય્યા ઉપર કૃષ થઈ ગયેલ શરીરવાળી સુતારણુ બ...ર બિધમાં છે. તેના લગ્ન પગતો અંગૂડો સ્કેજ મરડનાં જખા દબને જાગી ગઈ ને જેની વાટ જોતીતી એવા પોતાના પતિના દર્શને નીર વિનાની સકાતી વેલ ઉપર વરસાદ પડે ને વેલડી પાંગરી જાડે એમ સુતારણુનું મુખ ખીલી જાડ્યું.

હળવેક દઈ બોલી : “આવ્યા તમે ?”

નારણુ માથું હલાવ્યું ને સાનથી પૂછ્યું “માનસંગ દેવડો ક્યાં છે ?” સુનારણુ પણ ઈશારો કર્યો કે “આ બાણુના આવસમાં” આગળ ચલી શય્યામાં સુતેલા શિરોહીપતિને બતાવ્યો.

નારણુએ ખીટીએ ટીગાતી ને વખણાતી શિરોહીની જ તરવાર ખેંચી ને સુતેલા માનસિંહ ઉપર ઉગામી પણ હાથ થંબી ગયો. આ . હા.હા.હા. આનું અન્ન મારે ફંચાડે ફંચાડે લયું છે. વળી ખીજું કે રાજ માનસંગે સુતારણુની લાજ લોપી નથી. એમ સુતારણુની સ્વરત કહે છે. એની કાયા ફૂચ ને શિથળ વંતી જણાય છે. નહિતર મારી સુનારણુ જીવે જ

નહિ. માટે મારવો નથી. વળી હું વેરનો બદલો
બરાબર વાળીને બહાર છું.”

પણ વળી નારણે વિચાર કર્યો કે સાવ સાળે
શીંગે માનસિંહ દેવડાને મૂકીને બહાર તો સવારે
રાંકના હાંડલાં ફાડશે. નોકર ચાકરો પહેરેગીરોના
વાંસા ફાડશે. માટે કંઈક નિશાની કરતો બહાર. એમ
વિચારી માનસંગ દેવડાની ડાબી મૂછને ડાબો કાતરો
તરવારથી કાપી નાખ્યા. તરવાર ચાલ કરી.

રાજમહેલના બોમિયા નારણે એક ધરકાતરા-
માંથી ખડિયો કલમ કાઢી તરવારના રત્નજડિત
રેશમી ચાન ઉપર અક્ષરો નારણે લખ્યા કે ‘સુતારણુને
લઈ જનાર એનો મૂળ ધણી નારણિયો જ છે. ખીજો
ક્યાંય ગોતરી નહિ. સોરઠને સમુદ્રકાંઠે ખેટમાં અનંત
ચાવડાનાં રાજ છે. એણે નારણુને આશરો આપ્યો
છે. ખેટમાં દુઃખતું હોય તો હાલ્યું જ આવવું.
અનંત ચાવડો સારથીનાં કરશે.’ લી. નારણિયો સુતાર.

એમ માણસ ઝૂંપે આવ્યા ને તાડીએ ચડ્યા.
નારણીએ કટારથી હીરની દોરી કાપી, તાડી હલતી
સ્થિર થઈ એટલે નારણિયો ને સુતારણુ એમ સડડડ
સડ નીચે ઊતરી ગયાં. મળસકાનું ટાણું થયું. દરબારી
માલદાર પહર છૂટ્યા એની વચ્ચે થઈ એમ ગામ
બહાર નીકળી ગયાં.

સૂરજનારાયણે કોર કાઢતાં નદીએ આવ્યાં.
નારણુ જરાય ઉતાવળ જણાવતો નથી. સુતારણુ કે

છે; “હે નાથ, હમણાં માનસંગ દેવડાના ઘેડા છૂટશે
આપણને પકડવા.”

“સુતારણુ, ચીંતા ન કરતી, જગદીશ ભેરે
હોય ત્યાં સુધી કોઈ ગાંછ શકશે નહિ.”

એમ માણસે નાવાના નીલ નીમ પતાવ્યા.
વેકરામાંથી નારણીએ ખડિયો ખોળી કાઢ્યો. ભાતનો
ડબરો ઉઘાડી ટીમણુ કર્યાં ને નારણુ સાંઢી સજી
કટ...કટ...કટ...કટ...સુતારણુ બેઈ રહી.

નારણુ કે “બેઈ થું રહી છે ! આવી બ
આની પીઠ ઉપર.”

પતિ-આત્મા થતાં કુંગરેથી દહનાર સુતારણુ
સાંઢ નામના યંત્ર પર આવી. નારણિયો એની પછ-
વાડે પત્નીને ખોળામાં લઈ બેઠો, બેયના દેહ ફરતો
બેસ વીંટાછ ગયો ને નારણુ આસમાન પદ્મા વીંઝ-
નાર સાંઢીની દોરી ખેંચી. ખેંચતાં ઊપડી આકાશમાં
ખ ર ર ર ર ર કરતી.

કુદ્ર ત્રીજો દિવસે તો નારણુ અનંતપુર પાટણુ
આવી ગયો. એને ચોરડે સુતારણુને ઉતારી અનંત
ચાવડાને રામ રામ કર્યાં. અનંતે શાખાશી આપી.
“રંગ છે નારણુ ! સાચો વિશ્વકર્મા વંશજ !” અને
સુતારણુને રાણીવાસમાં ખોલાવી અનંત ચાવડે
અમીરો સહિત સુતારણુના દર્શન કર્યાં ને નારણુ અને
એની પત્ની સુખેથી અનંતપુર પાટણુમાં વસ્યાં.

*

પાછાં વળો રે.....

પાછાં વળો રે...! મારા જીવતરના સમ,
તમે પાછો ના ઠેલો અવાજને !
ધસમસતી એકલતા બેતાં તો બવ

તમે એકવાર ડોકાઈ ચોરડે,
સૂનમૂનતા પીધેલાં નળિયાં પર બેસીને

કાગે ને બોલે આ ખોરડે;
આંગણુના ફૂલ બુચો ! સુરઝાતાં બય છે,
વાર છે હજી તો બહુ સાંજને !

કોરી ધાકેર તમે ઓઢીને ચૂંદડી
આદર્યાં અનામી ગામતરાં,

જમણા અંગૂઠામાં આંખ્યાં પહેલાં જ,
મને રોમ રોમ ઊઢી બળતરા.

યુગ યુગ જોવા આપીને દંન,
તમે દૂંકાવી દીધી કાં આજને !

પાછાં વળો રે ! મારા જીવતરના સમ,
તમે પાછો ના ઠેલો અવાજને !

-કનુ મહેતા ‘વ્યોમ’

લોકજીવનમાં વહેમ તો આદિજીમથી વેંઢારાતો આવે છે. તેથી આવી લોકમાન્યતામાંથી કોઈવાર નમણી વાર્તા ઉપજી છે, તો કોઈવાર કારમી ભયંકરતાએ વાતાવરણને આંસુડે ભીંજવી દીધું છે. તેમાં લોકજીવનની રૂઢ બનેલી માન્યતા પ્રમાણે અમુક નક્ષત્રે દીકરી જન્મે તો કુટુંબકળીલા માથે ભાર લઈને આવે છે, તેથી તેવી દીકરીને બાળપણમાં જ ત્યજ દેવાય છે. આમ ત્યજાઈને જાગૃતિવાની જોડે કન્યા અતે દુઃખી થતી, ખીમને પણ દુઃખ કળોપાતમાં ઝગકાળીને જીવનવીણા સમેટી લે છે. આવા પ્રકારના વળાંતી વાર્તાઓ ઠેઠ પૌરાણિકકાળની વાર્તાઓથી માંડીને આજ સુધી જોઈ શકાય છે. સીનાજી આવી રીતે જનકરામને આસમાંથી સાંપડ્યા, જેણે રાવણનું ધનોતપનોત કલાન્યું. ઉપરાંત સોન કંસારી, રાણકદેવી વગેરેની વાર્તામાં પણ આ જ વળાંતો ઉપયોગ બીજે અમલજે જોઈ શકાય છે.

મધ્યકાલીન લોકસાહિત્યમાં તેમજ લોકજીવન પરંપરામાં સ્ત્રીનું સૌંદર્ય અને હૈયાની હામ અનેરી રીતે વર્ણવવાં છે, પણ રૂપ જ તેનું શત્રુ બની જાય છે, ત્યારે કશાય પ્રવૃત્તિમાં ન હસાતાં તેજસ્વી નારી પોતાની બીજાની આશ્ચર્યને માટે જીવ કાઢી નાખે છે. આવા તો અનેકાનેક જોડર અને બકકમદારીમદ્યા બલિદાન આ ભૂમિએ જોયા છે. તેમાં જડીને આંખે વળગે તેવું સહનશીલ અને તેજસ્વી સતીત્વ સીના નારીનું, રંગપો તો રાણકદેવનો અને દુઃખ વિતરેળા જસમા ઝોડણના, લોકનારીએ ધરતે હૈથે ગયા જ ક્યાં છે.

લોકનારીનું દિલ અને માનસ, બોજી અને સંવેદનશીલ છે. દુઃખીઆરો બનાવ જોતાં-જણનાં તે સમસંવેદન અનુભવે છે, અને તેનું દિલ દ્રવી જાય છે, અને હિંમકતાં દૈયામાંથી મોન સરી પડે છે. તે ગીત લોકજીભની સરાણે ચડી, કંઝારાઈ-મઠારાઈને જનસમુદાયના હૈથે અને હોઠે ચડી જાય છે આમ દેશકાળના અનેક પ્રસંગ-ઘટનાઓને લોકનારીઓએ આ રીતે કંઠરથ કરી રાખ્યા છે, જે કંઠોપકંઠ સચવાતાં આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે. આમ દેશકાળે બન્યા-બનતા ઐતિહાસિક, સામાજિક વગેરે બનાવો-જે સંવેદનાને મૂર્ત કરે તેવા બનાવો લોકનારીઓએ કંઠરથ કરી દીધા છે.

અહીં રજૂ થતા રાસગામાં ઐતિહાસિક સત્યની ઝાંઝામુંઝી પણ પાંખી છાયા છે. સધરો જેથંગ ગુજરદેશનો ખોખડખજ (કુકુટ ધ્વજ) ધારી, ખૂબ જ લોકપ્રિય રાગ હતો. તેમ છતાં તેના એક પાસામાં કેવાપણું હતું, તેનું યથાર્થરૂપે દર્શન લોકનારીઓએ-આવા ગીત રાસગાઓએ કરાવ્યું છે, ધંદોમાં દલો દાણો હજી કે બચી જાય પણ માનવીની બત્રીસીએ ચડ્યું બચી શકે જ કેમ? આમ લોકસમાજના થર સુધી પહોંચેલી વાતમાં થોડુંક તો તથ્ય હોતું જ ઘટે. આમ રાણકદેવી અને જસમા ઝોડણને રાનાર સધરો જેથંગ આજે પણ લોકજીએ ચડીને નારીના રૂપને ઝંખતો શાપિતરૂપે વર્ણવાયો છે.

અહીં રજૂ થયેલો 'રાણકદેવી' નો રાસડો ફરતાં ગાવાનો છે. મધ્યકાલીન ઠાકોરને ત્યાં ગઢમાં દીકરી અવતરી. જોશ જોવાવતાં તે દીકરી ગોઝારી, કુટુંબ વિનાશિની થશે, તેવું લાગતાં માખાપ દીકરીને ત્યજી દે છે. ધૂળ ખાણેથી કુંભારને તે જડે છે, ઉમેરીને મોટી કરે છે. જીવવાન વધે રાંખેગારને પરણે છે. ગઢમાં લાણેજ સાથે મનદુઃખ થતાં લાણેજ ગુજરાતના રાગ સિદ્ધરાજને જૂનાગઢ માથે લઈ આવે છે. સિદ્ધરાજ રાંખેગારને મારે છે. રાણક સતી થાય છે અને સિદ્ધરાજને શરણે છે.

આ રાસગામાં એક ઐતિહાસિક બનાવનું સત્ય, થોડુંક, સાચું, થોડુંક લોક કલ્પનાની પાંખડું

ઝાંખ પાંખ વણવાયું છે. અમુક અંશ મૂળવાતને મળતો છે, તો થોડોક અંશ લોકકલ્પનાનો છે. આવા નારીજીવનના કરણ કથાનકો લોકનારીની ભિન્નિએ મૂર્તિએ અવતર્યા છે, જે આજે પણ ગવાઈ રહ્યા છે.

ઘઠમાં વાગ્યા રે, કાંઈ જાંગીના ઢાલ રે, જાંગીના ઢાલ રે,
રાજાને ઘીરે કુંવરી અવતર્યા.

તેડાવો, તેડાવો રે, કાંઈ જાણતલ જોશી રે, જાણતલ જોશી રે.
કુંવરીના જોડ જોવાનીએ,

જાણતલ જોશીએ રે, એમ કરી દીધું, કાંઈ એમ જ કીધું રે,
કુંવરીને લોંબા લંડારજો,

પેલા પાથે રે એના દાદાને ભાર રે, દાદાને ભાર રે,
ખીજે પાથે તે એની માતને.

ત્રીજે પાથે રે એના વીરાને ભાર રે, વીરાને ભાર રે,
સોથા પાથે રે ઘઠડા ઘેરશે.

મંગાવો, મંગાવો રે કાંઈ દખણીના સીર રે, દખણીના સીર રે,
કુંવરીને લોંબાં લંડારીએ.

ઓઝોને ઓઝી રે કાંઈ ધૂડ્ય ખોદવા જાય રે, ધૂડ્ય ખોદવા જાય રે,
ધૂડ્ય ખાણેથી ખાળક લાધીયું.

રાણકદેવડી રે કાંઈ વધે દીને રાત્ય રે, વધે દીને રાત્ય રે,
પાંસ વરહની પાણી ભરે.

રાણકદેવડી રે કાંઈ પાણીડાની હાથ રે, પાણીની હાથ રે,
રાયને ખેંગાર ઘોડા ખેલવે.

વાયા વાયા રે, કાંઈ ઓતરના વાય રે, દખણના વાય રે,
સુંદડીના સોડા ફરંકિયા.

દીઠો દીઠો રે, એની કડયનો વળાંકો રે, કડયનો વળાંકો રે,
ખીજે જોયા સવાગજ સોટડો.

રાયને ખેંગારે રે, કાંઈ એમ કરી પૂર્યું રે, એમ પૂર્યું રે
પરણી કે ખાળ કુંવારડી?

તેજમલ ઓઝા રે, તારા અંપલિયા ઉઘાડય રે, અંપલિયા ઉઘાડય રે,
તારી તે ઘેડીના માગા આપિયા.

અમ્મે સોએ રે કાંઈ જાત્યના કુંભાર રે, જાત્યના કુંભાર રે
તમે રે કેવાઓ ઘઠ આસિયા.

વઠાવો વઠાવો, કાંઈ આલાલીલા વાંઢે, આલાલીલા વાંઢે;
સોરી રે સીતરાવો સાંપાદિયની.

પરણે, પરણે રે કાંઈ રાયને ખેંગાર રે, રાયને ખેંગાર રે,
ઝેઠ પરણે રે રાણક દેવડી.

પરણી ઉતયાં રે ઠેડયે, મોહુમાં પધાર્યાં રે, મોહુમાં પધાર્યાં રે,
વીહળો બાણેજ રઘુ' હો રીઓ.

રાણક દેવડી રે કાંઈ તારા પગ દેખાડય રે, તારા હાથ દેખાડય રે,
મોહુ' ભેવાની રઘુ' લાગીયું.

મોહુ' ભેડે રે કાંઈ રાયને ખેંગાર રે, રાયને ખેંગાર રે,
પગ ભેડે રે રાયની ઢાસીયું.

વડેરી નણુંદખા રે તારા વીહળાને વાય' રે, વીહળાને વાય' રે.
ઝેવડા હંહણાને ખમે દેવડી.

રાણક દેવડી રે મારો વીહળ સે મોંઘો રે. વીહળ સે મોંઘો રે,
તુજને પરણીને ધીરે આવશે.

મોંઘેશ હોય તોરે સૂળી સડાવ્ય રે, સૂળી સડાવ્ય રે,
માયું મેલ્ય ઘઢને કાંગરે.

વીહળા બાણેજને રે સડીસે કાંઈ રીહ રે, સડીસે કાંઈ રીહ રે,
ઘોડીને ગઢડો સોડી ગિયો.

રાણકદેવડી રે તારા ઝોરડીઆ ઉઘાડય રે, ઝોરડીઆ ઉઘાડય રે,
આજુને ધીગાણે મામો મારવો.

તમારા મામાની રે કાંઈ દુઃખે ડાળી આંખ્ય રે, દુઃખે ડાળી આંખ્ય રે,
પાટો બાંધ્યો સે ઠડવો હીંબડો.

ઘેયો ઘેયો રે કાંઈ ઘઠ તો ગરનાય' રે, ઘઠ તો ગરનાય' રે,
સધરા ભેશંગે ઘઠ ઘેરિયો.

માયો માર્યો રે કાંઈ રાયને ખેંગાર રે, રાયને ખેંગાર રે,
પછયે માર્યો રે રાયનો ખેટડો.

બગતી રાણક રે કાંઈ દીઝે સે સરાપ રે, દીઝે સે સરાપ રે,
સાતને જનમારે સધરો વાઝિયો.

*

*

*

*

*

* આ રાસકાના પીઝ પાઠભેદવાળા રાસકા જુઓ : લોકસાહિત્યમાળા મજુકો પ. પાનું ૨૬૧.
શ્રી મેઘાણી સંપાદિત રઘિયાળી રાત ભાગ ૧ લો. પાનું ૧૬૫

ચારણી સાહિત્યમાં નારી (૨)

રતુભાઈ રાહડિયા

કો' અગાલિડ ડાયરો જાગ્યો હોય, અવળકંધા શરવીરો વીરાસન વાળી ખેડા હોય ત્યાં ચારણ કવિ-શ્વર અષાઢી મોરલા માફક મહેકતો હોય, વાર્તાની જમાવટ કરી હોય, એ વહેલી વાર્તામાં સ્ત્રીના રૂપનાં વર્ણનની વેળા આવશે, ત્યારે કવિશ્વરની પાતળી છાત્રે ચડીને એ અનુપમ રૂપ આ રીતે ડાયરે શબ્દ દેહ લેશે :

“આસમાન સે ઉતરી, સરોવરસે હંસ. શરદ રો કમળ, વસંતકા માંજર, મેહકો મમોલો. બાવના અંદન. સોળમો સોનો રાય. કેળકો ગરલ. રાજહંસ કો બચ્ચો. પરમાત કો સરજ. પૂનમ રો ચંદ્ર. સરગ કો ઝાંખી. સ્નેહરી લેહર. શુભ રો પ્રવાહ. રૂપ રો નિધાન. શુભ રી ચતુરાર્ધ. જોવણ રો પ્રાણ. મુગલ રો મેમચો. ચાવલ રો ચોથો બાંટો ખાય. ફૂંકે રી મારી આકાશે જાય. ઉત્તર રો વાયુ વાય તો દક્ષિણ રી લાખે. પૂરવરો વાયુ વાય તો પશ્ચિમ રી લાખે. ચાર ખૂણ રો વાયુ વાય તો દૂક દૂક હોઇ પડે. હામ કામ લોચના. વાળ વાળ મોતી સમારયાં ચકાં અચંભમ પેખણો. સર્મણ રો સાલે. પાતળા હાથ. નાના શા પગ. દાંત ઝાંખે અનારે હી ફૂંકે ચણુ જાણે અંબાળ. એહર જાણે પ્રવાળ. હંસરી ગતી ચાલે. સિંહ લંકી અંગ. ચોસક કળા જાણુ. વિધાતા હાય ઉપાધ. ઈસી અનોખમ રાજવણુ છણુ રે પરમેસર પૂજ્યા ભર છથ તે નર પામીશ.”

અથે અવતારે સારી છંદગી પરમેશ્વર પૂજ્યા હશે તે જ આવી અનુપમ નારી પામશે. એવું કહીને ચારણ નારી રૂપચુલની મહત્તા ગાશે. મહાકવિ હર-દાસજી મીશણે પણ ગાયું છે :

૧. જૂના જમાનામાં રાજપુતાણી દાંતને લાલ રંગ-કાથાથી ૨. ગતી હોવાથી કવિશ્વરે રાજપુતાણીના દાંતને દાંડમ કળીને બદલે દાંડમના ફૂલની-પાંખડીની ઉપમા આપી છે. ૨. અધર-ઝોષ.

જે સવિનામે જ ગિઆ, જોગ નંદ્રા વિલાઈ
લોગ નંદ્રા વિલોગવી, ગોરી ગજે વિલાઈ

(જેઓએ ગયે ભવે ઈશ્વર શિવભજનમાં સતત જાગૃત રહીને યોગનિદ્રા-સમાધી સાધી છે. તેઓ જ આ અવતારી, રૂપવાન નારીને ગજે લગાવી સુખની નિદ્રા ભોગવશે.)

આવું અનુપમ સૌભાગ્ય મેળવવાનું કારણ કવિ ગોરખ મહેડુ પણ ગયા ભવનાં તપને જ આપતાં હરદાસજીના સૂરમાં સૂર પુરાવે છે.

વંકા મખાં ખેંગા અસવારી
સાગતી અંગ પવંગા સારી
નધિ અણચંભ અચંભમ નારી
માણિયા જણે જાણિયા મોરારી

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ભાઈ લોકસાહિત્યના જીવજાઓ, કોઈ પુરુ-ષના રૂપે જડમાં ચૈત્યન પ્રગટાવ્યું હોવાનું તમે જાણ્યું છે ? મેં તો હજી લગી નથી જ જાણ્યું. પણ નારીના રૂપે જડમાં ચૈત્યન પ્રગટાવીને લાગણી ઉદ્ભવવાનું અનુભવવાનું આશ્ચર્ય સરખ્યું છે ખર ! ‘સદેવંત સાવણિંગાની વાત’^૧ ના બે દુહા હશે.

સુંદરી સજે શણુગારોરામાં, રમણ સચીલિ આરસો
કારણ કવણુ ઈઆણુ, દીપગ ધૂણુત શીશો !

(૧) ચારણીભાષામાં ‘સદેવંત સાવણિંગા’ની બહુ સરસ લાંબી પદ્ય વાર્તા છે. અત્યારે જે છપાયેલી ચોપડીઓ છે એની વાત જ નથી કરતો. ચારણીવાત હસ્તપ્રતોમાં છે-અપ્રગટ છે. ગુજરાત લોકસાહિત્ય સમિતિનું ધ્યાન આવી વાર્તાઓના સંશોધન પ્રકાશન પર ક્યારે દોરશે ? આવી તો અનેક અપ્રગટ કથાઓ ચારણી સાહિત્યમાં છે.

(રાત્રી રમણ કાળે રૂપવાન નારી આરીસા સામે ઊભીને શુંગાર સજ્જ રહી છે. ત્યારે આ જગ એવો દીવો કયા કારણને લઈને શિર ડોલાવે છે ? કયો ભાવ પ્રકટ કરે છે ?)

જે દીપગ પીરા ઊરુ, ચરણે શરણે પક
કરહીણો ધૂણે કમળ, છુમ પહોંચર દઠ

(આ દીવાના હૃદયમાં વેદના પ્રવેશી ગઈ છે, પોતાની નજર સામે ચાર રતનો બે નારીના બે આસાના પ્રતિબિંબના છે. પણ પોતે હાથ વગરનો છે. એટલે નિરાશામાં એ મસ્તક ડોલાવ્યા કરે છે.)

આરી જ વેદના એક દિવસ એક રૂવાના
પાણીએ પણ અનુભવી હતી :

એક ત્રિયા જગ લેન કુવે પર,
છેલ છપીલિ ગઇ હરખાની
ગાત સંક્રાંત્ય કે એંચ લીની,
તખ અંગિયાં મસ્કાની
દેખ છપી છતિયાં ઉઘરી,
તખ વારી હું દી મનહાંલલચાની

હાથ ખીના પછતાત રહા,
અહ કારન ડોલમે ડોલતપાની

એટલે જ તો હવે સૌ આવિવાહિત અંચવા
વિધુરોએ પરણેલાની અદેખાઈ કરનાં કરતાં ઠાળિયા
ઠાકર સામે હાથ જોડી લલકારવું જ રહ્યું :

“જોતુમ દાની કહાવત કેશવ,
દો મૃગનેની કે દો મૃગછાલા”

“ખાકી હે બાપ, કાલિયા ઠાકર !
ત્રિશંકુ તો બનાવતો જ નહીં”

લાગણી પણ નારીની જ. લગ્નમણીના છોડ
જેવું એનું હૈયું, જેની અસર પુરૂષને ન થાય એવી
નાની નાની વાતો પણ સ્ત્રીના હૃદયમાં મોટાં સ્પર્શનો
જગાડી જાય. આ લાગણીશીલપણને લઈ જ નારી
માટે વિયોગની વેદના વસખી થઈ પડે.

આ કારણને લઈને જ ચારણ કવિશ્વરોએ

વિયોગ શુંગાર દ્વારા વિયોગશુનારીના હૈયું ડેખારી
દેનારા લાવો-લાગણી ગયાં છે. માનો કે ચારણ
કવિશ્વરો સાન સાન ભર નારીના લીધા પડી પુરુ
સરખયા. અને સાન સાન લવના અનુભવના નિયોગ
રૂપ એમણે વિયોગશુની હૈયાવેદનાને કાવ્યમાં કંઠારી
પૂજલપર (તા. ઈર્ગ)ના કવિ પ્રેમાશુંદ મહેડુના બે
દુહા દેવો :

તૂમ વિણ મેરે પ્રિતમાં સેજ સીહ હોઇ ખાઇ
સારંગ હી સારંગ દીઓ, કિણુ રીતરણાય વિહાઇ

(અરે મારા પ્રિયતમ ! તમારા વગર આ
શય્યા અને સિંહ થઈને ખાવા ધાય છે. મારા જેવી
હરિણીને તમે વિયોગરૂપી ધનુષના બાણથી વીધી
નાખી છે. હું કેવી રીતે રાત્રાને વિભાવું ?)

તૂમ વિણ માહરા સાહીબા. સો કાળીંગા મો ખાય
ચાર પહર કે ચારજીગ, ગચ્ઠતાં રચય વિહાય

(રાત્રી ! તમારા વિયોગરૂપી સો સો નાજ
મને કરડી ખાય છે. અને ચાર પહોરની રાત્રી ચાર
જીગ જોટલી લાંબી થઈને વીતે છે.)

એકલવાયાપણનો અંધકાર વિયોગશુના
દેવામાં એટલો બધો છવાઈ ગયો હોય છે કે એને
મૂર્ધના પ્રકાશભાગે દીપકની જરૂર પડે છે.

હાથે દીપકે વિરહીણી, મારગડા ભેવંત
તૂમ વિણ મેરે પ્રિતમા, નીશિ વાસર ફૂરંત

(વાક્ય ! હાથમાં દીવો લઈને તમારા આત્મ-
મનની પ્રતિક્ષા કરતાં હું તમારા આવવાના શઠમાં
તમારી ખોજ કરતાં તમારા વિયોગની મારી હું રાત
દિન બાવરાપણમાં રખડ્યા જ કરું છું.)

૧ ઈર્ગના રાવ કલ્યાણમહારા પ્રેમાશુંદ મહેડું
કવિ હતા. એમણે રાણી માનવતીના રસજ્ઞાના સરસ્વ
૧૦૧, દુહા રચ્યા છે. તે ઉપરાંત એમની બીજી બે
રચના (૨) રામ ચિંતવણી, (૩) ચિત્રણી પદમણી
સંવાદ છે. આ ત્રણે ગ્રંથો હાલ સૌ. મુનિ. ના હ.
પ્ર. ભંડારમાં છે.

એક વિષોભીનાને અંતિમ વેળાએ પ્રિય મિત્રન થયું. ત્યારે એણે વેદના કાવચી. :

વિછડિયાં બોલે વલહા ! એક નિસાસો મૂક કા દાધી વળે પંગરાં ? કે લરિયાં કે સખ ?

(પ્રિય ! મારા અને તારા હવે સદાના વિયોગ માટે એક વિશ્વાસ નાખી લે. કારણ કે પ્રિયોગથી સળગી ગયેલ મારી આયુષ્ય કાયાકૃષી વેલડી હવે નવપલ્લવીત કયાંથી થાય ? એટલે હવે કયા સુખે મારા પ્રાણને-શ્વાસને હું કાયામાં ભરી રોકી રાખું ?

વિન્નેગણની સ્થિતિ વર્ણવી નય તેમ નથી. સંસારમાં સર્વોચ્ચ દુઃખ મૃત્યુનું કથાયું છે. બીજાઓ માટે એ એક જ વારનો હોય છે. પણ નિરહિણીની વાત જ ન્યારી છે.

દીઘ સખનાં રાત્રી સખ, ધરી સખનાં વન વાલમ નિછડીયાં તણાં, યું મર મર જીવશે મન

દિવસે તેમ જ રાત્રે, ઘરમાં અને વનમાં જેને કયારેય સુખ નથી, એવી પ્રિય વિન્નેગી નારીના મન આત્મા વારંવાર મૃત્યુ વેદના અનુભવતાં મરતાં મરતાં જીવશે. રીખાયા કરશે.

ધરી હીં સખન ખારી સખ, નેયણે નીંદ ન આય તો છે પાણી મીન જેમ, વલ્લવલતાં જ વિહાય

એ વિન્નેગણને ઘરમાં અને જંગલમાં કયાંય સુખ નથી. આખો અને બીજને વેર થયાં છે. એના દિવસો તો અપૂરના પાણીમાં તરફડતાં માછલા જેમ તરફડાટમાં જ વીતે છે.

એટલે જ એવી નારી પોતાની સખીને કહે છે :

સખી ! સદાજી વતડી, કળૂ કહી ન જાય મૂંગે કું સુપના લયા, સમઝ-સમઝ પંછતાય

સખી ! પ્રિતીની અને વિયોગની શરમના આવજી નીચેની વાત કયારેય કોઈને કહી શકાતી નથી. મારી સ્થિતિ પેલા મૂંગા માનવી જેવી છે જેને રસીકું સ્વપ્ન આવ્યું પણ વાણી વગર કોઈને કહી ન શકતી હોવાથી, પોતાની અસમર્થતાને કારણે વારંવાર પસ્તાયા કરે છે.

બાધ ! હવે તો બધ કરવું પડશે. કારણ કે હું જે એકલતાયો છું. બાકી સાથે તો સાગર પડ્યો ધૂંવે છે. રસનાં તો ટીપાં જ બસ.

આમ તો ક્ષત્રિયાણી કાયરને પરણે જ નહીં. જો એને પ્રથમ જ પુરુષની કાયરતાની ભણુ થઈ નય તો. પણ કયારેક વિધિના લેખ ભૂલાવો ખવરાવે છે કે પછી બોળવાઈ જવાય છે અને સિહની ખાત્ર ઝોટેલા શિયાળ સાથે પરણી નય છે. પણ ભાંડો ફૂટ્યા પછી એ રાજપુતાણી શરમ દુઃખના હેમાળા જેવા મહાભોજમાં દયાઈ નય છે.

આવી જ એક રાજવણુ છે. સોમ વલ્લાં સોના સરખી ખાપ શુદ્ધ એથી એ પતિને વારંવાર એક દુહો કલા કરે છે.

જેનાં વેરી વઈ ગિયાં, માગણુ ગયા નિરાશ તેની જણુનારી ભારેમૂર્છ, ઉઠર રિયો નવમાસ

રજપૂત આ સાંભળી માથું હલાવી ખોરે-ખોરું “ વાર-વાર ” કલા કરે છે, અને આ કાને સાંભળેલો દુહો બીજે કાનેથી કાઢી નાખે છે.

રજપુતાણી સમજે છે : પતિ પ્રેરણાના પિયુષ પી રહ્યો છે. પણ ખારી ઉપર ભૂમિમાં ખીજ કયારેય બગ્યાં સાંભળ્યાં છે ? કે આ રાજખટપટને કારણે ‘કૃત્રિમ કુંવર’ એવો આ રજપૂત-કૃત્રિમ અને તેય માટીનું પાત્ર સિંહણનાં દૂધ સરખી રજપુતાણીની પ્રેરણા કયાંથી ઝીલે ?

ખરેખર એક દિવસ યુદ્ધનાં નગારાં ગગડ્યાં. બનાવટી રાજપૂત રણે ચડ્યો. પછી પાછો આવ્યો જ નહીં. રાજવણુ હેમઝારી લઈ પતિને પાણી પાત્ર અને સતી થતા રણભૂમિ પર આવી. સાથે સાસુ પણ છે. ઘણી બોજ કરી પણ પતિ જીવતો કે મૃત્યો મળ્યો જ નહીં. આગ એ.દવા આવેલી ક્ષત્રિયાણી ત્યારે શરમથી જ સળગી મરી :

સારું લશ્કરું દૂઢિયું, ઝારી હાય લિયાં સસુ ! ત્યારે બેટકે, સ કે કે લજવિયાં

આ રણભૂમિમાં મેં ઝારી હાથમાં લખને, પડેલા બધા વીરોમાં પિયુની શોધ કરી. પણ શોક,

ઓ સાસુ ! તારા એ પુત્રે માતા, પિતા, અને મસુ-
રનાં અનેક કુળોને લગ્યાં છે.

સાસુજીને બેટડો લાંબી નજરનો ખરો કે
ભાગીને ઘરે ન આવ્યો. નહીં તો તાતાં તેલ જેવા
સ્વભવની રજપુતાણી એ કાપરને ઝાટકે જ દેત.
એણે તો બાવો થઇ મોજ જ કરી હશે.

એવી જ બીજી એક રાજવણી. પણ બોળી
નહીં, ઉંચરે પગ મૂકતાં જ તેણે રજપૂતને પારખી
લેયો. પણ માને તો પોતાનો બેટડો ઘરવીર જ
લાગે. માતા માથે થોડું કેવાપણું રાખને ગમી તે
વગડે છાણા વીણતી આણી નો ઘાટ હશે

એક દિવસ ત્રાપો વાગ્યો. શરણાપુત્રો
સિંધુડા રાજ ધૂંટાયા. રજપૂતને રણમાં જવું જ પડ્યું
ધસગવું પડ્યું. કાપરો મુદ્દમાં જતા નથી પરાધિન-
પણે ધસગાય છે.

સાસુ ઉદાસ છે, વડુ નથી. અને પછી જે
વાત થઇ તે તો કે અનામી કવિની વાણીના રંગ
જમાવતી થોડું મજાકારી પણ જાય છે,

સાચી વાત કહેા સાસુજી ! આયે ઠયું ઉદાશી
મૂં કંથ તણો ભડંસો મૂને,
ઉતો કશળે ઘર આશી . ?

(વડુ કહે છે ; સાસુજી, તમે તમારા હેવાની
સાચી વાત મને કહેા, તમે શાને લધિ ઉાસ છો ?
મને તો મારા નાથનો વિશ્વાસ છે. અરે, એ તો
હેમખેમ પાછો ઘરે આવશે જ,)

હડતો થકો રહેશે લાંરા, વાતાં ઘણુ બણાશે
વાગે ખાગ નણુંદરો વીરો, આગે ભાગી આશે

(સંગ્રામ વેળાએ દૂર રહેશે. અને કાપરતાની
અનેક બ્યંગપણું વાતો જગતમાં રચાવશે. જ્યારે
સંગ્રામ ભૂમિમાં તરવાની ઝીંક બોલશે, ત્યારે હે
સાસુજી, એ મારી નણુંદરો લાઇ સર પ્રથમ નાસી
આવશે.)

વાત કરતાં લાગે વેળા, પાયો ઉજશ પવાડે
ડીલ તણો ખોસાડે ડેરા, આયો શીશ ઉઘાડે

(આમ વાત કરતાં મે સમય લાગે, પણ એ
કાપર પુરુષનો પત્નીએ કહ્યો હતો એવો જ યથ

મુદ્દમાં મેળવીને, શત્રુઓ પાસેં શરીરનાં વસ્ત્રો સુધાં
ગૂમાવીને ઉઘાડે માથે જ ઘરે આવ્યો.)

દાદ સાસુએ વડુને દીધી, વાત જ આગમવાંચી
તું કેંતી કંથ તેહડો તારો, સાચી રે વડુ ! સાચી

(ત્યારે સાસુએ વડુની હોંશિયારીને દાદ દીધી :
અરે, વડુ ! તેં તો ભવિષ્યવેતા માફક અગમતી
વાત બણી લીધી ! અરે, તું કહેતી હતી એવો જ
તારો પરપયો છે. અરે વડુ, તું તો સાવ સાચી અને
સાચી જ છો.)

“સાચી રે વડુ સાચી”. એ અતિમ ચરણમાં
કવિએ જે ચોટ મારી છે, ભાવ ઉપખગ્યો છે એ
અત્યેસ છે. એ જ દાદ માગી દ્યે છે એમાં જ વદ
માતાની શરમ, હતાશા, અને પરાજયની વેલ્લા જતી છે

મને તેવી તોય છેવટે એ માના જ હતી ને !
એને ય પોતાની કુખનું ગૌરવતો-છાણા વીણતાં અણા-
યેલી હોય તોય-હોય જ ને ! રજપૂતનું પડ્યું સેયાનો
થોડો રંગ તો લાગે જ. કે પછી ઘણીમાં ફેર હોય.

એવો જ એક ગોપાળદાસ મકવાણો હતો, મોં
લેયા ફેર થયો હશે પણ ઘરનાં તો શીરોહીની તર-
વાર જેની રજપુતાણી હતી પન્નાની આણુનો હિરો જ
લેઇ દ્યો. બંગ કટાક્ષ તો નારીના આવર્ગા જ,
એમાંય વળી એ ચારણની વાણી પર સ્વાર થયાં
પછી એનાં કાળજાપટ્ટપણામાં શી કમીના રહે !
એક દિં ગોપાળદાસની યે કાપરતા છતી થઈ પછી
વીજળી પડ્યા વગર શેં રહે ? છુવો !

વણુકર વીરડા ! વણે વેગે વેળે

વેગ શીવાડાં વાગે !

કણે અકદિં હોયશી કાંકળા

નાઉ આવશે નાગો ૧

(અરે ભાઈ વણુકર ! ઝટ ઝટ કાપડનો વેગે
વાણી દે જેથી તુરત જ વાઘો શીરગમી લઉં. કારણ
કે કોઇક દિવસે મારા પતિને શત્રુઓ સાથે સંગ્રામ
થશે ત્યારે હથિયાર પડિયાર અને શરીરપરનાં વસ્ત્રો
સુધાં લૂટાવીને દિગંબર થઈ ઘરે ભાગી આવશે)

પરણી કહે સાંભળી વોઝરાં

મેળ સંગ્રામ મકાણો . . .

અસ અસમરી લઘરાં ઉતારી
મેરી દિયે મકુ આણો.....૨

(પત્ની-રાજપુતાણીએ કહ્યું : “અફ્સોણી પતિ, જુને, અત્યારે યુદ્ધનો મોઢો આવ્યો છે- શત્રુઓ ચડી આવ્યા છે” ત્યારે રણભૂમિમાં એ કાયર મકવાણા ક્ષત્રિયે અશ્વ, તરવાર, અને શરીર પરનાં વસ્ત્રો દુશ્મનોને ચરણે લડ્યા વગર જ ધરી દીધાં.

એમ કરતાં જાણુંઉ આવિયા
ચારાં વાહરે ચડિયા
અંગણી મોર હોય ઉઘારા
ના ઉ ! તું ના પડિયા.....

(ત્યાં તો ગામમાં જાણુ થતાં ખીજ ક્ષત્રિયો વેરીઓ સામે ગામની વકારે ચડ્યા, પણ શોક કરતાં રજપુતાણી મકવાણાને કહે છે : “હાલ, હાલ, માફ આંખણું ઉઘાડું થઈ જાય. હું વિધવા થાઉં, એવા ભયથી જ તું હુંટાડ્યો સામે યુદ્ધ કરીને ઉજ્જવળ મોતને ન બેડ્યો !”)

એમ કરતાં ત્રિ લેઘઆ સાડ
કસ તણી પ્રગો કાળો
ગજ હોયેય નિ આવિયો ગાંજ
ગજ ચડીઆં ગોપાળો.....૪

(અને એ રીતે રણભૂમિમાંથી પાછો ફરીને એ ગાંડો મૂખ પત્નીને સફસલામત સ્થળે લઈ જવા માટે ઘરે આવ્યો, કવિ કહે છે આ ગોપાળ મકવાણા યુદ્ધમાં જઈ ગજરામને હરાવીને આવ્યો નહીં, પણ ગજ (હાર) લઈને-ખાઈને પાછો ઘરે આવ્યો.)

એટલે જ આવી કાંઈ રજપુતાણી માંદી પડે તો વૈદ્ય, ડોક્ટરોએ ઔષધો અને ઇન્જેક્શનો લઈને દોડવાની જરૂર નથી. એમનાથી રણચરી રાજવણું સાચું નિદાન નહીં થઈ શકે, એની બિમારી ખીજ છે. કવિ નાયદાન મહિયારીયાની જીમે ચડીને રજપુતાણી પોતે જ કહે છે :

ઓખદ જાણે મોકળા, રોગ ન જાણે લોગ
પિક કેસરિયાં નહ કિયા; હું પીળિ ઉણુ રોગ
પિયુજાએ કેસરિયાં કરીને પોતાનો ચૂકો ન
અંજવાલ્યો. એ શોક અને શરમમાં ગરાસણી માંદી

છે. લેવાય છે. એની તે દવા ક્યાં હોતી હશે ! એ તો ચારણો જ જાણે.

પણ જેને વીરપતિ મળ્યો છે એની વાત જ ન્યારી છે. એક વખત હું બારાડીના લાખા બાવળ ગામે જડેજ ગરાસિયાને ત્યાં જમવા બેઠો હતો. અધઘશડી સિંહણુ સરખી ગરાસણી પીરસતી હતી.

મને વાત જાણવા મળેલી તે દિવસોમાં જૂના-ગઢ પાકીસ્તાનમાં હતું. અને સોઢાણાં વડાળાના સંધી વફરી ગયેલા. એવે સમયે લાખા બાવળના વાણિયા સંધ લઈને જત્રાએ બિપડ્યા. સાથે રક્ષક લેખે હું જમતો હતો. એ જ ઘરના મોભીને લીધેલો. ગયેલો પાછો આવે એવો વિશ્વાસ રાખવાનો એ જમાનો ન હોતો. પણ ડેશીએ દીકરાને મોકલેલો.

જમતાં જમતાં મેં પૂછ્યું : “બા, લાઈને મોકલતાં તમારો જીવ કેમ ચાલ્યો ?”

ત્યાં સિંહણુ ગાજ : “ખાટલે પડીને મરવા કરતાં મારો દીકરો ઝાટકા ખાઈને ધરમ માટે મરે એ તો મારી કૃપને ઉજાવી કેવાય. મેં તો રાજ ચઈને મોકલેલો.”

ત્યારે રસોડામાં બેઠેલી જુવાન ગરાસણીને મુખે પણ ગૌસ્વનો ગુલાખી રંગ છવાયો હતો.

વાત છે જેઠવી અને વઢેરાણીની. આવી જ રાજવણુ પતિને પ્રમોધી શકે :

વંકો હાલે વલહા, વંકા આદર હોય;
વને વંકી લકડી, કાટ શકે ન કોય.

સ્વામી ! તમે સંસારમાં કરગ-વીરતા ભરેલા મીઝજ વડે બંકાનર તરીકે વર્તો. કેમકે બંકાનરોનો જ આ સંસારમાં આદર થાય છે. સીધાનો નહીં, ઐથીજ વનની વાંકી લાકડીઓને પણ કોઈ કાપતું વેણું નથી.)

વલહા ! હાલે વંકોડો; તેર વંકા ચો વંક
સીધા આગળે પધરો, રંકા આગળ રંક

(નાથ ! બંકાનરો સામે તો તેર ગણ બંકા ચઈને જ વર્તજો. પણ ગરીબ અને સાદા સીધા મણ્યો આગળ તો તમે નમ્રના અને સન્નજનતાથી તેમના જેવા જ થઈ વર્તજો.)

શાં વખાણ કરવાં રાજવંશની સંસ્કારીતાનાં ।
સત્રુઓ માટે એ સિંહણ છે. પણ લોક માટે એ માના
છે. એટલે જ એ પતિને ગરીબ આગળ ગરીબ થવાનું
કહી શકે છે. આની પદવી અમથી નથી મેળવી.
એ તો દેશમાં બહોળપનો પુરસ્કાર છે.

ધમસાણ સંગ્રામ જાગ્યો છે ત્યારે આની જ
કો' ક્ષત્રિયાણી વેરીઓ સામે પતિના પરાક્રમને નિહા-
ળી રૂપે જાળી જાળી પોતાની સાહેલીને દે છે.

લખ વેરી પિઉ એકલો, દેખ સખી ! રવિ સખ
લખે તકે હેકને, લખાં તકણ હેક

(ગોડણ ! સૂર્યની સાક્ષીએ લાખોનાં વેરીજી
સમે ખોળાં ગયેલા મારા પતિને જો. લાખો વેરી-
માંથી કોઈ તેનો બરાબરીઓ નથી. પણ તે એકલો
જ લાખોની સમાનતા કરે તેવો છે.)

‘ખીમાજી વાળા’ની એક રંગીલી ગ્રેમ
કથા છે. ચોટીલાની પરમારજાદી આલમદે સાથે
ગ્રેમમાં પડીને ઝાલાઓનાં બાંધણ સામે રૂઝીને એ
અમર રહ ગયો.

રજુભિમાં જાવીને આલમદેએ જોયું. પતિ
પડ્યો છે અને શખાવરથામાં પણ વાળાને ડાબો
હાથ મૂક માથે પડ્યો છે.

‘પતિની વંરતા પર વારી ગયેલી પરમાર
પુત્રી શત્રુઓને કહે છે.

ધડ ધરતી પગ પાગડે, આંખું તણે મરટ
અજી ન છડે કકરે, મૂંદા તણે મરટ

અરે કાપરો, મા' વીરપતિને જુઓ, એના
પગ ઘોડાને પેગડે લટકે છે. ધડ ધરતી પર પડ્યું છે.
આમ મૃત્યુ પામ્યા છતાંય મારા માથે આંખોની કર-
ડાઈ અને મૂંડાનો મહાનાવ દેવાનું તો તજ્યું
જ નહીં.

જેની દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ તે પ્રમાણે નારીનાં
અનેક રૂપ છે. આ સંસારની લગાડમાં નારીને
વિનિયા જનવું પડે છે. એકલો નર અપૂર્ણ છે.
એથી જ કો અનુભવીએ ગાયું છે.

સત કિવે હરમન સચી, ગણ ગહરી હંસગત
સો લેહરી સંસારમાં, મેહરી સમે ન મિત્ર

આ રીતે નારી સંસારની લહેર-મેઝ છે. અને
અદ્વિતિય મિત્ર પણ છે. યુદ્ધનો લંગર પણ કમાણી છે.

આની ગેરી જયારે ધૂંધટ તાણીને આજ
ઝોડણીની ઝોટથી હીરા જેમ આંખોની વાંકી
નજરે ફેંકે છે ત્યારે.

ધ્યારો લાગે પિયુને, ધૂંધટ હંદો ઘાટ
જાણ્યું ઝવેરી ખોલીઓ, હિરા હંદો હાટ

ખડુ પર્યાય ઉપમા આપી. કદાચ દિનાખાં
ખરી, નાક, કાન, ગળા, માથાના આબૂપણે,
આંખોનાં રતન, અને રૂપનું ઝવેરત એ શું કાંઈ
કમ છે ! કરોડનાં મૂલ ગણાય.

આવી આ રૂપ ગર્વિતા નારી ચતુરા પણ
છે એથી જ એ પોતાના પ્રિયતમને ગૂઢાઈમાં
સંદેશો મોકલી શકે છે.

હેમ સુના પિ આશરણ તો બ્રખ સૂં તકો સામ
હમ તમ કું લખી મોકલો, તુમ હોય ચતુર સુખણ

હવે જો હું ફાડ ન પાડું તો તમારે એ
ચતુરાની ચતુરાઈ સમજવા માટે માથું જ ખજ-
વાળવું રહ્યું. અથવા ઘરે જઈને આ દુહો લલકારી
તમારાં પોતાનાં ‘ચતુરા’ને આ દુહાનો અર્થ પૂછવા-
નો રહ્યો. એટલે કોણે ‘ખોલું’ છું.

‘સંદેશો મોકલનારીની સંગ્રાહ યઈ છે. પણ
લખ નથી થયાં. એટલે એ પોતાના ધનાર પતિને
સમસ્યામાં કહે છે.

હેમસુના એટલે પાર્વતી. પાર્વતીના પતિ
એટલે શિવ. શિવનું આબૂપણ એટલે સર્પ. એ સર્પ-
નો આશર એટલે ઉંદર. એ ઉંદરના સ્વામી એ લે
ગણેશ. ગણેશ એટલે લોકલગાણાં લખ. એ લે હે
સ્વામી તમે ચતુર સુખણ છો તો હમ લખી મોકલો.

ધણું લખાતું ગયું. નારીનાં વિધિ રૂપો
જેવાં. વિશાળ આકાશમાંથી કેવળ એ ત્રણ પરમાણુ
લખ અવ્યાનું જ મરૂં માનવું છે. બાકી એ જંગ-
મજાનો કોઈ પાર પામ્યું નથી, ત્યાં અદ્ય એવો હું
કોણ ? એટલે હવે ‘ખોલું’ છું. બાકી વાતોનો તો
ક્યારેય પાર આવે તેમ નથી કેમ કે :

વાતડિયું વગતાગિયું, જણ જણ જુગવિયું
જેડાં જેડાં માનવી, એડી વાતડિયું

લાસુમાએ ભૂતાઓનો ભોગ લીધો

અમરદાસજી ખારાવાળા

ખરાપાટમાં કહેવત છે કે : “શેત્રુંજીમાં ગાગડિયો લખ્યો” ચોમાસામાં આ ગાગડિયો નદી ત્રાડી તૂટ બને. પણ એની સથે આજ સુધી બથોગ લઈને િજ્યને વરેલું સનાળિયા ગામ તેને કાંડે ઊંચું છે. ખરસ જમીન, અહીંથી આઠ આઠ ગાઉ ઉતર જઈએ ત્યારે આસોપાલવનાં દર્શન થા. પીરને તો પરજી ઉગાડવી પડે. એવી આજી જમીન છનાં સનાળિયાના કોળી જુવાનોએ કર્મયોગથી વાડાઓ કરી આ ગાગડિયાના કાંડે આંબેરજી ઊંચું કરી દીધું છે. ખોરડી ને બદામ, અને આંબુજાંબુના અજઝાંડા લાગી રહ્યા છે.

આજથી સિત્તેર વર્ષ પહેલાં આ ગામમાં હરજી ભગત દુવાત રહે. એના ઘરેથી બાઈનું નામ લાસુબાઈ. બન્ને માણસોના દેહ જુદા પણ આત્મા એક. ભગતને ખ્યાતિમાં લાગનાર અને તેમની પ્રતિષ્ઠાનું જતન કરી પાલીતજીથી લઈને જૂનાગઢ સુધી એની ભક્તિનો ડાંકો સંભળાવનાર આ બાઈ હતાં,

પુરખના સંત ગૌરીદાસજીના તેના ઉતર પંજે પડ્યો હતો. અબ્યાનો અદર કરવો, અતિથિ સત્કાર કરવો એ એના જીવનનું ધ્યેય હતું.

સમાજનાં બાળકોની સેવા કરવી એને જ સંતાનની જેમ સાંચવવાં, એ જ એનું કામ હતું. ઈશ્વરે જાણે એને ગામના બાળકોની સેવા કરવા જ સંતાનથી વચિત રાખ્યા હોય એન લાગતું. નાનાભાઈ વાલાએ દીકરી ઓતી અને દીકરા મોહન એને સોંપી દીધેલાં. આ દોકરાને મેટાં કંવાં સિવય ગામનાં બાળકો સાજાં માંદા થા તો આ લાસુબાઈ હાજર જ હોય. ખેતીવાડી આ દોઢાં-દાંબરનો જંગળ પણ ઝાઝો. અંધુરામાં પૂરું દસેક વર્ષના ધરવાસ બાદ હરજી ભગત પણ સંસારના એક તંદુના ધોધરાને ફાવી લાસુબાઈ ઉતર આપ્પા ગાડાનો ભાર નાખી લાંબે ગામતરે જાપડી ગયા.

હવે તો લાસુબાઈના દેહ ઉતરી રંગ-ખેરંગી વસ્ત્રોએ રિત્તય લઈને સ્થામરંગના સાહલાએ ધામા નાખી દીધા. નાનાની મસ્કરી કરવી. દેવ-દેવશીઓને હસીને લોથપોથ કરવાં અને મોટાઓને પશુ ઝીણું સાદે માર્ગ રાખીને સાચી વાન કહેવાની કળા એ બધાંનું હવે ધીરે ધીરે રૂપા તર થવા લાગ્યું. ગામની જે કાંઈ બાઈને ઓહોટો થઈ જાય કે ત્યાં પોને પહોંચી જાય. અને કાનમાં મંત્ર સંભળાવી દે. બાઈ રોતી બંધ થઈ જાય. મંત્રમાં બીજું કાંઈ નહિ. પણ એટલું ન કહેતાં કે ‘દોંગ કરમાને’! પછી બાઈને મર્યાનો ધુનાડો દેવો ન પડે. પછી તો ગામમાં ધીરે ધીરે ભૂતોના ધધો લાંગી પડ્યો. એનો કોઈ ભાવેય... પૂછતું જ હતું. આથી ભૂતઓને એમ થયું કે કયું શુ ? આ લાસુબાઈએ તો આખું ગામ કડે કડ્યું છે. એને હવે સૌ લાસુમાના નામે ઓઝારે. હવે તો લાસુબાઈ-લાસુબ થયાં. ભૂતઓને થયું કે આપણા ધંધાને એણે લાંગી નાખ્યો, પરંતુ આ વખતે એનો પ્રભાવ પાડી દઈએ કે લાસુમાઈ બેસી જાય.

નોરતામાં નવે દિવસ ભૂતઓએ હાકોટા-પાકોટા કર્યા. એનાથી ગામ તો પ્રભાવિત થઈ ગયું. પણ લાસુમા હા ન પાડે. ઈ તો એમ જ કહ્યો-રાખે “એ લાઈ! ભગવાનને ભજો. એમાંથી આ અવનિમાં કોઈ મોટું નથી. શું કામ કાળે-અંખે વળગો છો?”

પણ ભૂત મને ? ચતરદશીને -દિવસે દિવસ આખરે ભૂતઓ મોટા લીલીઆના રસ્તે અરોં ગાઉ માથે એક ખખડધ્વજ ખીજડો ત્યાં તરવાર બાંધી આવ્યા. આજે તો આપ્પા ગમના માણસોએ હતુ-માનજીનાં વડાં, માતાજીની લાપસી અને પીરનો મવીદો તૈયાર કરેલો. એ દેવ-દેવીઓને ધરીને બાળકો સાથે બેસીને વાળુ-પાણી કર્યાં. ત્યાં તો થોડી વારે ચોક્કમાં ઠાકલાનો અવાજ અને ભૂવાના હાકોટા

સંભળાયા. એણે બાકળા તૈયાર કરેલા એક જગતી સગડી અને ખીજના હાથમાં ખુદ્દી તલવારો ધૂણતા-ધૂણતા, મસાણે જઈ મંત્રની સાધના કરવાની તૈયારી કરી છે.

દીવાળીના ખગાનો ભાગજાઇનો ભાગ લેવા અને ખેસતા વર્ષની સલામી ઝીલવા ગામધણી છગન-ભાઈ પરમાર અને રામુમાની ગામમાં હાજરી છે. દરબાર સાહેબ પણ ચોકમાં હાજર છે. ગામના પટે-લિયાઓ, આહેર જુવાનો, નાના-નાના દીકરા-દીક-રીઓ અને નાકામાં ઊભેલી વહુવારો આ કૌનકે જોતાં ફટાકડા ફેંડી મેળું માણી રહ્યાં છે. એ વખતે એક ભૂવાએ કહ્યું કે “ગામમાં કોઇ જુવાન કે અમારી વિદ્યાની મરકરી કરનાર ખીજું કોઇ હોય એને અમે પડકાર ફેંડીએ છીએ કે સીમાડાના ખીજગથી તલવાર લાવી આપે તો અમે તેને અગિ-યાર રૂપિયા આપીએ અને નહિ તો મંત્રના જોરે ભૂતથી ખીના વિના આ કાળીરાતે લાઇ આવીશું. છ કોઈ પડકાર ઝીલનાર ?” સાંભળતાં જ ચતરશીની મેઘદીની શ્યામના ચોકમાં ઊભેલ સૌના મોઢેયોંટી ગઈ જે કેવી આગળના દીવાળીના કોડીઆના પ્રકાશે દેખાડી દીધી.

બે મિનિટ કોઇ બોલ્યું નહિ. જાણે ચોકમાં કોઇની હાજરી જ નથી. એમાં લાસુમાએ દેખા દીધા. એક હાથમાં ઢોર હાંકવાનો બડીકો, અને ખીજ હાથે ગલદાની મરજાદા કરવા આડો છોડો કરીને કહ્યું કે “એમાં છે શું ? કોઈ ન જતું હોય તો હું તલ-વાર લઇ આવું.”

સાંભળતાં જ ભૂવાઓની છાતીમાં સડક દેતોફ ને સેરડો પડ્યો કે ક્યાંક લાસુમા પહોંચી ગય નહિ. પરંતુ લાસુમાને ખીરાવવા એક જણો કહે છે.

“ત્યાં કંઈ ઓહટા-વાળો ઓને નથી સમજાવતી. કે પછી છોકરાને ચરચમૃત અને પ્રસાદો દઈને છાના નથી રાખવાં. ત્યાં તો માથા વિનાનો મામેા થાય છે. અને આજ તો કાળી ચતરશીની રાત છે ચારે-ઢોર મોટા મોલ, અને એમાં ખીજડેથી તલવાર લઇ આવવી છે અને એના થડે બાંધી આવ્યા છીએ.”

લાસુમા કહે છે: “વાંધો નહિ. મામેો થાય છે ને ? ઓહો, ત્યારે શું ! મેં તો જાણ્યું કે વડ-કણી સાસુ થતી હશે. મામેો તો બાણેજનું જાતન કરે, અને વેડે નહિ. એતો મોસાણું કરે.”

આમ કહી લાસુમાએ ખીજગ તરફ વહેતા મૂક્યા. ચોકમાં ઊભેલા માણસ સૌ જોઇ રહ્યાં. બધા-ઓના કાળજાં તો ચડક-ચડક થવા લાગ્યાં રામુમા કહે. “બાપું ! લાસુમાબાઈ જ્યાં સુધી ન આવે ત્યાં સુધી રાસડાની રમઝડ બોલાવો, લાસુમા તો આપણા બાઈઓના આગેવાન છે. અવગ્રહાના તો એ દુરમત છે.” આ વાત સાંભળીને બધાએ પણ પેરદમાં આવી રાસડા ગાવા શરૂ કર્યાં. અને ભૂવાઓએ પાદ-રમાં જઈને ધડીક હાઉકારા કર્યાં. પછી સહીએ ભરી ગામની બજારના ધૂમાડાના ગોટા મંડ્યા કાઢવા-એ વખતે લાસુમાએ બજાર શરૂ કર્યું.

“રામ તો રમે રે મારો રાગૈયો રમે
તમે નીરબો નેનોમાં મારો રાગૈયો રમે.”

બજાર પૂરું થતાં લાસુમા ગામથી ખેતરવા છેટે ગયાં. ગામના કૂતરાનો લસવાનો અવાજ સંભળાતો બંધ થયો શિયાળાના રોવાનો અવાજ આવવા મંડ્યો. ચારે તરફથી તમરાઓની એકધારી સરા-વડીના સૂર સંભળાઈ રહ્યા છે લલમધાના તો હાજાં ગગડી જાય એવી અધારી રાત છે. એક ખેત-રવા ગયા ત્યાં ખીજડો દેખાણો. નાનપણમાં ભૂત-પ્રેતની વાતો સાંભળેલી એના સંસ્કારે ધડીક જોર કર્યું. ત્યાં પોતે ખીજગ નજીક પહોંચી ગયાં. તલ-વારને ખીજગના થડેથી છોડીને કાંથીના સંડવાને કડે બાધ્યું એક હાથમાં બડીકો અને ખીજ હાથમાં ખુદ્દી તલવાર લઈ લાસુમા પ્રજુ સ્મરણ કરતાં ગામ તરફ પાછા વળ્યાં. ગામના પાદરમાં આવતાં ભૂવાઓને ઝાંપામાં જોયા. જઈને પોતે પડકાર કર્યો.

“એ... એ આ તમારી તલવાર દ્યો. મામાએ અને તો અગિયાર રૂપિયા અપાવ્યા.” સાંભળીને ભૂવાઓનો ઓતાર સમાઇ ગયો. પછી તો લાસુમા સાથે હસના, બોલના, વાતો કરતાં સૌ ચોકમાં આવ્યા. બાઈઓ તો દોડીને લાસુમાના

મધુસૂં પકું : 'ભિન્નવચના'નો : શ્રી પિંગળશીમાધનું : નારી અંકના મુખપૃષ્ઠના
 "નારી અંક" : "નારી નિર્દેશ હૃદયે" : ચિત્રાંકન અંગે

સંપાદક

ભિન્નવચનાના દીપોત્સવી નિશેષાંક "લોક-સાહિત્યમાં નારી"ને ઠેરઠેરથી જે આવકાર મળી રહ્યો છે તેનો અમે અંતરથી આભાર માનીએ છીએ.

આ આવકારમાં જે ઉલ્લેખનીય મુદ્દાઓ છે તે નીચે પમાણે છે. 'નારી અંક' પાછળની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ, લોકસાહિત્યમાં રહેલા નારી વાક્ય અને અન્ય સાહિત્યની સંશુદ્ધિ, કવિની કંપનાથી કંઠરેલું અવાસ્તવિક કે અન્ય રીતે અલંકૃત કરેલા નહિ પણ નકકર જીવનલક્ષી સાહિત્યનો જ આવિષ્કાર, અને ચોક્કસ વિષયની મર્યાદાનું અભ્યાસનીય સંયોજન.

એની સાથેસાથ શુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિભાઈ રાવળે અંક પાછળ રહેલી દૃષ્ટિના કેટલાક મુદ્દાઓને આવકારીને જણાવ્યું છે કે આ બધા લેખકો ખંડેરોમાં જ ક્યાં સુધી ક્યાં કરશે ?

અમે શ્રી રવિભાઈના ઉત્તમ અંશુલિનિર્દેશને આવકારીએ છીએ. જીવનનો પ્રવાહ તો સતત વહા કરે છે. ભૂતકાળ જેવા જ જીવનના ઉત્તમ અંશોથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર તે સમકાલીન હોવાને કારણે જ આપણી દૃષ્ટિને અનેક પ્રકારના રાગ દ્વેષ આવરી લેતા હોવાથી સમકાલીન સ્ત્રીત્વની મહત્તા આપણે પામી શકતા નથી.

એ સાચું હોવા છતાં 'નારી અંક'ને લોક સાહિત્યની મર્યાદા હતી. એના સર્જકો લોકજીવનમાં જ ઓતપ્રોત રહેલા છે, અને ભૂતકાળના ખંડેરોમાંથી ભજરમાન સ્ત્રીત્વનાં દર્શન દાણવા સાથે સમકાલીન સ્ત્રીત્વ તરફ એમનો અભિગમ તો રહેતો જ છે. નારી અંકમાંથી ઠેરઠેર એનાં દૃષ્ટાંતો મળશે.

આ અંક પાછળની મુખ્ય દૃષ્ટિ તો સ્ત્રીઓ તરફ રહેલી વિરોધાભાસી લાગણીઓને રથાને, સ્ત્રીત્વ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને અવમાનને રથાને ઉચિત સહન-

યતા કેળવવાનો છે, સ્ત્રીત્વના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તરફ ધ્યાન દોરવાનો છે. આજના સંસારજીવનની પંચુતા હજારો વચ્ચે સ્ત્રીત્વ ધવાતું આવ્યું છે તેને કારણે છે તે બતાવવાનો છે.

સ્ત્રીને આપણે માતાજી બનાવી દબને પૂજી છે અને નારી તરીકે નીંદી છે. આજના સિનેમા યુગે નારીની ભયંકર અવહેલના કરી છે એવી જ અવહેલના સ્ત્રીને નરદમ વિલાસના સાધનરૂપે જ સ્ત્રીતરીને આપણા સાહિત્યે કરી છે. જે વાત્સલ્યમાંથી સંસાર સર્જાયો એ વાત્સલ્યભાવનો આપણા સાહિત્યમાં વાલ્મીકિના કાળથી અભાવ વર્તાતો આવે છે. જે કાંઈ થોડો ઘણો વાત્સલ્યભાવ મળી આવે છે તે લોકસાહિત્યમાં જ મળે છે એવું બતાવવાનો 'નારી અંક'નો ઉદ્દેશ છે.

જીવાતા જીવનની મા પ્રત્યેના 'મા-ભાવ' સાહિત્ય જગતમાં શોધ્યો હાથ પડતો નથી. માતા-પિતાની સેવા કરવાના ઉપદેશોથી અદ્યક સાહિત્ય ભર્યું છે, પણ જનેતા પ્રત્યેના ભાવનું સાહિત્ય નથી મળતું. છૂટી છવાઈ વાતો, કોઈ પ્રસંગો મળે છે. પણ આછીનું તો પ્રણય અને શુભાર્થનું જ સાહિત્ય મળે છે. કોઈ ઉત્તમ કાવ્ય કે મહાકાવ્ય માત્ર નથી. પુરાણોમાં પણ 'મા-ભાવ' ગૌણરૂપે મળે છે.

ભારતની સન્નારી અને આર્યસંસ્કૃતિએ ગતાનુગતિક આજ્ઞાપાલક અને પુરુષને જ પ્રભુ માનવા પદાવેલી સ્ત્રીની પ્રશંસા કે પ્રશામન મળે છે, પણ સ્ત્રીના સત્યપરાયણ જીવનને પુરૂષથી જુદે એવું ભાગ્યે જ કોઈ આલેખન મળે છે. પરિણામે સ્ત્રી જીવનની વાસ્તવિક ઉપકારકતા સાહિત્યનું સ્વરૂપ નથી પામી.

પૌરાણિક થોડી સતીઓ, બૌદ્ધ પુતાણીઓ અને મધ્યયુગની બે પાંચ

મજે કે સ્ત્રીતનો કુશળ જ સાચો આવતો હોય એમ સ્ત્રીનું મનવલ્લભન સ્વરૂપ સ્થિતિએને આલેખાયું નથી. રાજપુતાણીનું એ થોડું સારિત્ય રાજપૂતયુગ પૂરું જ અને જોહરના એક ગી ગણુનું જ છે. જૂનીવાણીના કવિઓએ સમય સંત-સ્ત્રીઓને સમરૂપે નથી ઉપાસી, પણ એમાં ય નાત જાતની અને કુલાભિમાનની ચીનની દીવાલ જેવી વાડો પથરાઇને પડેલી. એથી આસંતોના પણ ખંડ પડી ગયા છે.

એવું જ દાનવીર સ્ત્રીઓ અંગે બન્યું છે. મહારણી મીનબેવી ને અદ્વયાખાઇ જેવા વ્યાપક-ધર્મ ઉદારતામાં કાન્યે મરવા જેવાં નથી લાગતાં, અને રત્નિયામેગમ તથા ઝંડીની રણ્યુ લક્ષ્મીખાઇ એવાં કવિઓની ઉર્મિઓને પકડી ચક્રમાં નથી કારણ કે એવા કવિઓની ઉર્મિઓનું પ્રેરક બળ રત્નિયામેગમ અને રાણી લક્ષ્મીખાઇની રાષ્ટ્રીયતા અને સ્વાધીનતા નથી બની શકેલ.

પ્રતાપ પંછી ચિવાજી રાજપૂત એટલે એમનાં માતા જીજ્ઞાસના મનરમાન સ્વરૂપે થોડી પકડ એવા કવિઓની હરી. પણ ગીતેની ધન્યો ન બધણી પંછી ૧૮૫૭ના બળવાચારો કે વારંગનાએ પણ એવા કવિઓનું પ્રેરક બળ ન બન્યાં, ત્યારે વીસમી સદીની મહાન સન્નારીઓનું જ્યવંત સ્ત્રીત જૂનવાણીના કવિઓની ઉર્મિને ક્યાંથી હલાવી શકે?

જૂનીવાણીના કવિઓમાંથી પહેલી જ વાર વેદકાળથી આધુનિકકાળ સુધીની સમગ્ર સ્ત્રી પ્રતિમાને કાબૂકિત કરતા ૭૬ દુહા શ્રી રિંગમશીસર્જએ રચ્યા છે જે 'હિર્નનવરચના'ના આ જ અંકમાં આપ્યા છે. સ્ત્રીની મક્તાની સમગ્રાને અખંડરૂપે આલેખવાનો આ પહેલો અભિનંદનીય પ્રયાસ છે. આ પ્રયાસ જૂનીવાણીને અધુનિક જીવનની મહત્તા અને પ્રતિભા સુધી લઇ આવીને જૂની વાણીના કુલાભિમાન, નાત જાત ને વર્ગોના સંકુચિત વાગ્દેને ભેદીને સમાજ જીવનની વિશાળતામાં પ્રવેશ કરે છે. જૂનીવાણી નવયુગની શાક્ષણિકતામાંથી વિચારયુગમાં પગથુ છે.

'હિર્નનવરચના'નો એક ઉદ્દેશ જૂનીવાણીના સામર્થ્ય વડે નવા યુગની ભાવના અને વિચાર ત્રીકાવવાનો છે. ત્યારે શ્રી પિંગમશીસર્જની કવિતા તે પુરાણયુગથી મેત્રેયી અને ગાળી સાથે અભેદમાંથી તોળાવે, દાળાવેથી માંડીને આયમના મધ્યયુગની મહાન નારી લક્ષ્મીખાઇથી સરોજિની નાંડુ, કરતુર બાને લઇને વિજયાલક્ષ્મી પંડિત અને ધર્મિજી સુધીની સ્ત્રી પ્રતિભાનું સળંગ દર્શન કરાવે છે. એ જ જીવન દર્શન વધુ સંક્રમરૂરે 'નારીઅંક'માં શ્રી. મણિલાલ વોરાના 'નારી પૂજ' લેખમાં જોઇ શકાયો. જન્મસામાન્યમાં રહેલ મહત્ત જીવનની પ્રતિભા પામવા માટે પ્રતિભા કેળવવી પડે છે. એ દારા જ સમાજના નીચલા ચરને પામેલી રાજપુતાણી, મેરાણી, રજરણ, આવણ, ખાંવણ, વણકર, ને વાધણમાં રહેલી પ્રતિભાના દર્શન પામી શકાય છે.

માનવીય સમાજમાંથી હિંચનીચના-હીજા મોટાના ભેદ નાશુદ થાય છે ત્યારે 'લોક' યજ્ઞ ચોખ્ખો છે. એમાં 'અભેદભારીસમાજ' ને જ 'લોક' કહેવામાં આવે છે. આવા 'લોક' નું સાહિત્ય હોય તે યતિ, કુળ કે વર્ગની દૃષ્ટિએ જીવનનાં મૂલ્યાંકન ન કરે પણ પ્રતિએક વ્યક્તિમાં રહેલી મક્તા અને માનવતાની દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરે. 'હિર્નનવરચના' દારા લે.કસાહિત્ય પીરસવા પાછા આવે ઉદ્દેશ રહેના છે. વિવિધા બ્યારે એકરૂપના તરફ વહે ત્યારે જ આ ઉદ્દેશ પાર પડે આ વિવિધતામાં એકતા લોકસાહિત્યરૂપે સાકાર બનેલ છે. એટલા માટે જ 'હિર્નનવરચના' લે.કસાહિત્યને ઉપાગ્રે છે.

નારી અંકના મુખપૃષ્ઠ ઉપરના ખૂબ પ્રયંસા પાહેલા ત્રિંગી ચિત્ર અંગે થોડાક વાચક નિત્રોએ એમ બાણવા ૬૨૭૫ છે કે આવા સુંદર ચિત્રના ચાર ખૂણાનાં ચાર ચિત્રોમાં નારીના મુખમાં એક પણ રેખા કેમ દેરવામાં નથી આવી? મુખાકૃતિ ન દેરવા પાછા શો ઉદ્દેશ છે?

બધાથી ચિત્રકળાના વિશાલની સાથે રહી ચકાતું નથી હોતું. મણા તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ચોટ

મેઘાણી : લોકસાહિત્યનો યુગપ્રવર્તક

જયમહલ પરમાર

(૧૯૭૨ના ઓગસ્ટ માસમાં મેઘાણીસાહિત્યની ૭૫ મી જન્મંતી આવે છે. એના અનુસંધાનમાં અને રિસેઝનથી ઓગસ્ટ સુધીના દરેક અંકમાં મેઘાણીસાહિત્યનાં સંરચનાં ને લેખો આપવાનું નક્કી થયું છે. એટલે આ લેખ દ્વારા એમને શ્રદાંજલિ આપીને શરૂઆત કરીએ છીએ.)

ભા.૩ મકાન મેળવવા જતાં “કાઠિયા વાડી”ના તિરસ્કૃત સંબોધન સાથે જે હડધૂન થતો એ કાઠિયાવાડી બૃહદ કાઠિયાવાડમાં કાંતો મગૂરી કરવા જતો ને કાંતો પરચુરણીઓ ધંધો કરતો કરતો શાહ સોદા ર ખનતો. વ્યક્તિગત રીતે સન્માનિત થાનવા છતાં એક પ્રજા તરીકે પેલા સંબોધનને કાણે એ અપમાનિત હતો.

કાઠિયાવાડી એટલે કપટી, કાઠિયાવાડી એટલે ખટપટી ને ખુટલ એવી ‘વાયા વીરમગામ’ એની એક આખર હતી.

હડીકનમાં શુજરાતી જ છતાં કાંઈક ભૌગોલિક રીતે અને બાકી રાજકીય રીતે કાઠિયાવાડ શુજરાતની નળ ભૂમીથી ભુરો પડી ગયેલો પ્રદેશ. એનાં ખાનપાન, રહન રહન, પહેરવેશ અને બોલીમાં પણ એ કાણે ભીંસતો.

મધ્યયુગની છે.લી પછાટે કાઠિયાવાડની પ્રજાકીય મહત્તા માથે અધાર પછેડો ઝોડાડી દીધેલો.

કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ અંગ્રેજોની આંખે ઠાકુઓ, બહરવટીઆઓ અને નાના મોટા રાજાઓના સંઘર્ષોના જ લખાયેલો એવડી યુવામીમાં ગરક થયેલી કાઠિયાવાડની પ્રજા પોતે પોતાપણું વિસરી બેઠેલી.

પછાત મનોદશામાં સળગતી એ પ્રજા શુજરાત કે અન્ય પ્રદેશોની સરખ મણીમાં પોતાનાં અરમાન, અભિમાન કે ગૌરવની તુકના કરવા જતાં આંચકો ખાંધને બેઠી રહેતી.

પોતાની ધરતી ઉપરથી જ એણે જગતને એક વેગમયર પુરૂષ આપવા છતાં, અનેક ક્ષેત્રે એના

સપુતોની સહજવા શક્તિઓ ઝગકતી હોવા છતાં એક પ્રજા તરીકેનું ગૌરવ લેવા બૂનકાળની ભન્યતા કે જા.વલ્યામાન વારસાની એને ઉણપ વરનાતી. વળી નાની મોટી ઠકરાતોએ આ કાઠિયાવાડને સેંકડો દુકાડીઓમાં વેતરી નાખીને એના સ્વાભિમાન અને સાંસ્કૃતિક વારસાને પણ વેતરી નાખેલ. ઠકરાતોની રાજ્યમર્યાદાઓમાં એમનાં વૂકાં અભિમાન સામસામાં હુંકારા કરતાં હતાં.

ગાંધી યુગનાં મંગાણુ થયાં ને ભારતની જનતા કોષ નવા ઉદયની આશા સાથે આગસ મરડીને બેઠી થઈ રહી હતી ત્યારે પણ કાઠિયાવાડ પછાત મનોદશાથી પીગતો હતો.

બચતીયના બેદમાવેમાં સળગતા બાજબિયાતોને અળગા રાખીને જોતાં કાઠિયાવાડ એના સુદા અને શુંદરીમાં રાયતા વિલાસપ્રિય રાજાઓ અને બાકી નફરન સૂચક શબ્દ ‘લોકિયા વરણુ’થી ઓળખાતો.

કોષ કોષ નખતર પાકે છે ને? મધ્ય યુગના છેલ્લા પાક પછીના શરૂ થતા યુગમાં ગાંધી પાક્યા. અને આ ગાંધી યુગમાં દેશના એક એક ક્ષેત્રે નવનવ હથ્થા એવા અનેક જોડાઓ પાક્યા : એ દાખે કાઠિયાવાડની કાબી ટીકી બૂરતિ રત. શ્રી અમૃતલાલ શેડે “સૌરાષ્ટ્ર” નામનાં ગ્રંથ ગિરદ દારણુ કર્યાં, પશુ મેઘાણી ન પાક્યો હોત તો સૌરાષ્ટ્રનાં એ ગિરદને સદ કાણુ દેન ?

ભગીરથે હેમાળાના બે.પરા ઉપરથી મંગાળને હેડાં ઉનાર્પા, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના નાનકડાં પ્રદેશ કાઠિયાવાડની કાળમીઠ ધરતી ફેડીને નીચે ખજાકનાં અમૃત વારિને મેઘાણી ઉપર ઢાલ્યા.

“તું” દીન નથી, તું કંગાલ નથી, તું દીન નથી,

તું દરિદ્ર નથી, બાઈ ! એ તો બધી તારી બ્રમણા છે.

“તારા તન બદનમાં સતતા, સ્વાર્પણનાં ખમીર ખળપી રહ્યાં છે. જીડ ! બેડો યા ! માના લબ્ય જૂતકાળને નીરખ ! એક જાજવલ્યમાન વારસાનો છું વારસદાર છો.

“તું સતીઓને ખોલે શોઈનાં ધાવણુ ધાત્રીને જાજરેશે સિદ્ધમાળ છો. સંતોના અખીરસ પ્યાલાનો તું પાખદો છો.

“આ કુમરા દહેરાંને ખાંભીઓ ઉપર નજર નાખ ધરીક ! અખીરાનના ઇતિહાસ કંઠારેલા છે તાં ! પૂર્વજોના, એના કથોકથમાં તું દિશાવર સંસ્કૃતિની દરિયાવ દોલત છો.”

અવતરણાયેકાંઓમાં આમ અરમાનો પેદા કરીને એણે સંસ્કૃતિનાં આત્મમાન જગાડ્યાં. આત્મભાન દ્વારા એણે સૌરાષ્ટ્રમાં આત્મમોરવ પેદા કર્યું. સંસ્કૃત પ્રજાઓના દરબારમાં એણે સૌરાષ્ટ્રને સન્માનભર્યાં સ્થાન અપાવ્યાં.

મેઘાણીની આ સૌથી મોટી દેન. પ્રથમ એ સોરઠી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધારક અને પછી સાહિત્યકાર. સાહિત્ય તો એ સંસ્કૃતિનું સાધન બનીને આવ્યું.

એ જગથે ને સૌરાષ્ટ્રને આત્મા બગચો. વીસમી સદીના અંતભાગે સોરઠી સંસ્કૃતિ મેઘાણીના રૂપે અવતાર પામી.

ભારી કપરાં હતાં એનાં કામ. જૂનાંને ઉજેડીને એને સ્થાને નર્મ જ મૂક્યો સ્થાપવાનાં.

પ્રતો અને ગીતો ખોળવા બાથુંનાં રોળાં વચ્ચે એ નાનકડો જુવાન ધરનું ધાસવેદ બાળાને બેસે, પોતે ગાઈને બીજાંને ચાનક ચડાવે. ત્યારે બાથું મોઢા આગ છેડાં વાળી દયે. ‘લાયકા જેવો બાપડો રાયો બાઈડિયું’ વચ્ચે બેસીને ગળાં તાથુંને ચાપ છે. તે લાજતો ય નહિ હોય મૂઓ ? જો તો રાયો કેવા લેંકા કરે છે ?

નાનડિયું નક્તાં કરે ને હેશિયું દાંત કાઢે. ગામના જુવાનિયાઓને જોણું થાય ને ગલદેરાઓને

જૂની અંબિ નવા તમાસા કળાય.

ધૂળ પાણી ને દેડાંની એની પ્રોલ્લ રસ ઉત્સુકતા ને ઝીણવટ ભરી જાણ મેળવવાની એની બાલ-સહજ ગિત્તાસામાં પ્રામજનોને ગાસાવીશાપણું લાગે.

સાથીદારો વચ્ચે એના સ્વભાવની ઋણુતા, એના અંગેનું માર્દવ અને લગ્નગીતો તથા રાસગાની એની હલકભરી રજુઆત ટેકડીનું ભાજન બનતાં.

સાહિત્યના જૂનવાણી ખમીના સંધરીને બેઠેલા ચારણોને હૈથેથી ખંભાતી તાળાં ખોલના જતાં મેઘાણીને, પોનાની ચારણી વિદ્યાનો ચોર માનીને કંઠક ચા-ણો મેઘાણીથી ભાગતા ફરે. ખોરાક, પેપાક ને રીતભાનને કારણે જાજગિયાતો એને પોતાના મહિતો મણુતાં અનાકાની કરે, અને કાંટિયા વરણમાં એના ચારણી અને કાઠીઓલીના અધકચરા-ઉચ્ચારોની મસકારી મંડાય.

એક બાળુ સંશોધન અને સંપાદન, બીજુ બાળુ સત્યાગ્રહોની શંખભેરી, એક ધારણે રસિયાણી રાતોનાં રસમસ્ત ગાતો ને બીજુ ધારણે કેસરિયા વીરોનાં રચુગીતો. આમ બે સાંમસામા છેડાના સંસ્કાર અને સંજોગો વચ્ચે મેઘાણીના જોડ જોડ થતા આત્માની બોર્નિ પાંખો વીંછાયા કરતી.

પહેલાં તો એણે જમણુ માંડ્યું. કંઠરજ અને અંધરથ સાહિત્યનું સંપાદન કર્યું, પછી સંશોધનમાંડ્યું.

કહેવાતા શિષ્ટ અને કુચીત વર્ગ વચ્ચે ને લાપા ઉચ્ચારાવી નહીં, વાતો ખોસાતી નહિ કે મવાતી નહિ એનાં ખમીર અને ખૂબીઓ, એના મર્ખો અને રહસ્યો ખોલી ખોલીને ગાંડાતૂર બનીને એણે ચાપ્યાં.

એ જ લોકખોલી અને એ જ લોકસાહિત્યમાંથી સામર્થ્ય મેળવીને એ સર્જક બન્યો, કવિ બન્યો, એ જ લાપા સાહિત્યનો વિવેચક, ના વકીલ બન્યો. જેમ અછૂતોના વકીલ માંથીજ બન્યા હતા તેમ.

લોકખોલીઓના સાહિત્યથી સુગાના પજુ સાહિત્યજેત્રે શાસન કરતા સાક્ષરોની કારેમાં જ એનો કેવલ લગ્યો.

સમાજથી દિણાબેલા એવા જે લોકોના જીવનમાં, કંઠમાં અને કવનમાં લોકબોલીઓનું જે અદ્ભુત સાહિત્ય સંધારાયું હતું એમને જગતના ચોક વચ્ચે બિભાં રાખીને એનો ન્યાય તોળાવ્યો.

એ બધાં નીચ નથી, હુચ્યાં નથી, હલકાં કે હરામી નથી એમ સાબીત કરવા એમના ઉપર મૂકા-
વેલા હલકટપણાના આરોપોને જ એમના બચાવમાં ફેરવી નાખ્યા.

સીધા સાહિત્યકારોની કોર્ટોમાં જ કેસ ચલાવ્યા ? ના ખુદ મેઘાણીનો આ સાક્ષરોના દરબારમાં કવિ કે સાક્ષર તરીકે સફાર નહોતો થયો. ખુદ મેઘાણીના કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણોની હાંસી ઉઠાવાતી હતી. મેઘાણીનાં માંતોની પ્રાસંગિક ગીતોમાં ગણના થતી.

પહેલાં તો એણે જનતામાં લોકસાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા અપાવી. લોકોએ એ નિજના સાહિત્યનાં અને મેઘાણીનાં સન્માન કરી પ્રતિષ્ઠા આપી, એ પછી જ સાક્ષરોની અદાલતમાં એ વિજય પામ્યો, ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ભદ્રસમાજ અને લોકસમાજના ભેદો ભૂંસાવ્યા અને લોકસાહિત્યના વિજય પત્રશ્રીને વર્યો.

લોકવાણીના પુરોગામી સંગ્રાહકોમાં અને મેઘાણીમાં ફેર ત્યાં પડ્યો કે મેઘાણી પહેલાં લોકવાણી લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ નહિ પામેલ. મેઘાણીએ જ લોકવાણી પાછળ રહેલાં જીવનમજા અને સંસ્કારમજાની પીછાન કરાવી અને શિષ્ટ સાહિત્યને ઉપકારક એવાં લોકવાણીનાં તેજ અને તાકાત પ્રગટાવ્યાં. એનાં મૂલ્યાંકનો આંધીને આંધીને લોકવાણીને સંશોધન સર્જન અને વિવેચન વડે લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ આપ્યું.

સાહિત્યજગતમાં યુગવાર તત્ત્વજ્ઞાને સ્થાન હોય તો એમ કહી શકાય કે મેઘાણીભાષ લોકસાહિત્યના યુગપ્રવર્તક હતા. તમામ અવરોધો સામે ઝૂઝનાં એણે લોકસાહિત્યનો યુગ પ્રવર્તાવ્યો.

આધુનિક સાહિત્યનાં છેલ્લાં ૪૫ વર્ષમાં ભાગ્યે જ કોઇ કવિ લેખક આ લોકસાહિત્ય કે એના નવતર પ્રયોગોથી અસ્પર્શ રહી શક્યો હશે.

માત્ર સાહિત્ય ક્ષેત્રે જ નહિ પણ ગુજરાતી ગીત સંગીત અને એનાં રૂપકો, નાટ્ય નૃત્ય અને એનાં રૂપકો તથા રાસ ગરબા વગેરે તો મેઘાણીએ પ્રવર્તાવેલા લોકસાહિત્ય યુગના જ પડઘા પાડીને અત્યક્ષ પ્રમાણુ બન્યાં છે,

રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક, રાજકોટ અમદાવાદ ને વડોદરા રેડિયો પરના લોક સાહિત્યના કાર્યક્રમો, સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના લોક સાહિત્ય સંધો, સંમેલનો અને ઉત્સવો મુખર્ષીના પાદર સુધી આપ, એન. ટી. નાં કાર્યક્રમો એની સાખ પૂરે છે.

સૌથી વધુ ઉપકારક તો આ લોકસાહિત્ય બન્યું છે—ચલચિત્રોને. એના ગીતો, કથાઓ અને દ્રશ્ય રચના એ જ ગવાહી પૂરે છે.

અન્ય તમામ લલિતકલાઓ, અધઃકારો, અને ગૃહશણુગારોમાં પણ લોકકલા આજે આમતું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રહી છે.

મેઘાણી લોકસાહિત્યના પુરસ્કર્તા બની શક્યા, કારણ કે એમની સર્જક પ્રતિસાનાં મૂળ લોકધરતીમાંથી ધારણુ પોષણુ મેળવતાં હતાં. લોકસાહિત્યની સ્ફુરણુ અને સંશોધન એમના માટે નૈસર્ગિક હતાં—કોઇ શોખનો વિષય કે આવી પડેલી કે સ્વીકારેલી ફરજના વ્યાપાર વ્યવહારરૂપે કે નોકરી—ધંધારૂપે નહિ.

એમના સજીવન સાહિત્ય પ્રેમ ઝરણુને આરે લોકસાહિત્યના સૌ પહેલાં ભર્મરે પ્વનિ સંભળાવનાર હતા. સ્વ. શ્રી વાજસુરવાળા. મુખર્ષીના કોઇ કોઈ સાક્ષરનાં મેણાં ટોણાંએ પણ મેઘાણીની સંશોધન વૃત્તિને સળવળાવી મૂકેલી કે ‘સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની ભૂમિમાં કવિએને પ્રેરણા સ્ફુરે એવું’ કશું રશું નથી, માટે કારમીરના દોડા કરે છે.’

મેઘાણીને આ મેણું ભારે આકરું લગેવું. એથી એમને તો અભિલાષા થયેલ કે, ‘સૌરાષ્ટ્રની પૂરી નહિ તો બને તેટલી પીછાન આપવાની. મેઘાણીભાષ કહેતા કે સૌરાષ્ટ્ર નેટરો જીવતો દેખાય છે એના કરતાં અનેકગણો દટાયેલો પડ્યો છે.

લોકસાહિત્યનાં નવજ્ઞાં સર્જન રૂપે એમણે સંશોધનનો એ પ્રવાહ વહેવડાવ્યો તેમાં પણ જીવન અપ્રયત્ને હતું. એમાં રહેના સાહિત્યને તો મેઘાણીભાઈ જીવન પ્રસંગોને આગેતા પોષકરૂપ માનના.

એમણે પોતાના સુઝીવ પ્રવેશકોમાં જે વિવેચના કરી છે તે પણ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ નહિ પણ જીવનની મૂલ્યાંકન દૃષ્ટિએ જ. એની મૂલ્યવણી આપતાં મેઘાણીભાઈ લખે છે કે :

“અમારી આદી પ્રેરણા તો અમારી જૂમિ અપેની આત્મીયતા હતી. ધરતીનો નેહ અમને ધરતીની માદી તરફ, એ માદીની સુગંધ તરફ લઈ ગયો.

“પુરાતત્વ કે વિવેચનનો રસ તો પાછળથી પેદા થયો. અમે એને કોઈ મરી ચૂકેલી પ્રજાના સવેદનોના ઈતિહાસનું અન્વેષણ કરવાના હેતુથી નહિ પણ અમારી જીવની, પ્રાણી ધન્યતા જાતિઓના સંસ્કારોચ્ચારણ અને સવેદનયુક્ત ઊર્મિઉચ્ચારણ ગણીને શરૂઆત કરેલી.”

સર્જનોમાં એમની સૌરાષ્ટ્રની રસધારો તે સર્વશ્રેષ્ઠ ઔનિક કૃતિઓ છે મેઘાણીભાઈનાં ગીતો શુજાનમાં વિવેચનની સરાણે ચડ્યા છે. સત્યાગ્રહ કાળ ને ક્રાંતિકાળમાં એમણે ગાતો રચ્યો, ગાયાં ને માનવીએને ગાંડા કર્યાં. એમાંથી ‘કોઈનો લાલકર્યાયો,’ ‘પીડિતોના ગીતો’ અને હવે ‘યુગવદના’ રૂપે બહાર પડ્યાં.

એ જ રીતે હાલેના સમાજોમાં ટાંગોરનાં, રૂપાંરિત ગીતો ગાતાં ગાતાં એમાંથી રવીન્દ્રનીણું સર્જન થયું

મેઘાણીમઈ ગતા ને ગીતોનો પ્રવાહ ધોધ વહેનો વધુ લાગે તો એમાં લોકગીતો અને સ્વરચિત નૌલિક ગીતો પણ રહેનાં પણ શિક્ષક સમાજને લોકગીતોનો અને અન્ય ગીતોનો પરિચય ઓછો એટલે એમની સમે મેઘાણીભાઈના “યુગવદના” અને રવીન્દ્રનીણું એ જે જ ગીત સંગ્રહો નજર સામે રહ્યા કર્યાં. વિવેચનની સરાણે પણ એ જે ગીત સંગ્રહો જ વધુ લાગે ચડ્યાં કર્યાં છે

એમનાં “વેણીનાં ફૂલ” અને “કિશોર”નાં બાળ અને કિશોર વય મહેનાં ગીતોમાં એમની જે ભૌતિક પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે તે બાગે જ ખીલ ગીતોમાં થાય છે.

બાળકોની મનોમય સૃષ્ટિ હજી વિકાસાવરમાં હેય છે. એ સાંકડી સૃષ્ટિમાં કલ્પનાના ધોણ એકત્રવા અતિ દેવલા છે. ઉખાણા ફેંકી શકાય, ભોગણાં, ભેડી શકાય, કદાચ બાળ ગીતોને નામે છાંં પણ લાણીની શકાય, પણ બાન સકળ રકુર્તિ સમ્યે મધુર રચના, હરકેઈને કહે ચડી ભય એવા હળવા ને હલકા ભયાં લાળ, તળ ધરતીના સંસ્કારોની સોમ, વાસ્તવજી ઉપાની વૈભવવંતી પણ મનોમ મનોમનું મુગ્ધ ઉડાન, પ્રકૃતિક નસોસાસ, જનેતાના વાલ્સ દરનું સવેદન અને શૈક્ષણિક વૈતાનિકતામર્વા માલ કાગ્યો અપવામાં હજી સુધી તો મેઘાણીની હરણમાં બાગે જ કોઈ એવી શયું છે.

જૂનાં જવા એડવાં ને નરાં હાલરમાંની હતાજ પડે તે પહેલાં એણે જામે ને ધોમે રનેદ નીતરનાં ગીતો પી સત્રા માંડલાં વગર શીખગ્યે સેકો પહેનોના દૈયે એ જબ વચ્ચાં ને હળરો ભાગડોના હાલડે એની વાલ્સ ય છોગો છંટાવા લાગી. વગર લલામણે એક કંદ્યા ખીજે કંઈ એ ગીતો કિલોયતાં જ રહ્યાં છે. ને વેણીનાં ફૂનોની મહેકને પ્રસરાવતાં જ રહ્યાં છે એને ઘેર મોગરા, ડોનર, જાઈ, ચોરની મહેક ન હતી. એ તો આલળ, બાવળ ને એરડીની કાંટામાં આયડીને વગડઉ ફૂનોનાં પ્રાકૃતિક રંગ સુગંધની જાળ ભરીને સોણા કરે છે.

કદાચ એ કારણે એ અણીશુદ્ધ નૌલિક ગીતો અને રસધારોની કદર વિવેચકો ન કરી શક્યા હોય, કે પછી જે ધરતી ઉપર એ ગીતો અને રસધારોની માંડણી થઈ છે તે ધરતીની પીછાંન ઓછી હેય, ને એથી મેઘાણીએ કરેલાં રૂપાંરો જ એમનાં વિવરણ વિવેચનનો વિષય બનતાં હેય.

બધા જ કવિ લેખકો રવ નુભવના સવેદનોની જ કૃતિઓ નથી નીપજવતા હોતા, પરંતુજનોને પણ પોતાના ઊર્મિતંત્રોની વીણા ઉપર બજાવતા હોય છે.

સત્યાગ્રહકાળનાં વરસો દરમિયાન પરપોગના સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા લાવોને કયા કવિએ પોતાની કલ્પના ભેખમાં રમખાણ કરવા દઇને એને કાચ્યરૂપે અલિપ્ત નહિ કર્યા હોય ?

કવિ કે કલાકાર પરાનુસરને પણ પોતાની કલ્પના વડે ઊર્મિતંત્રની ઉચ્ચ મનોભૂમિની ખરલમાં ધૂંટે છે. અને અનેક હૈયામાં રમી રહે તેવાં વાણી રાણો ઘડે છે અને એ જ કવિતાનો ધર્મ છે અને રૂપાંતરમાં પણ ત્યાં જ લોકોત્તરતા રહેલી છે.

એ રૂપાંતરો પણ મેઘાણીભાઈએ પરભાષાની કોષ્ટ પણ કૃતિના મર્મને કે રહસ્યને આત્મસાત કર્યા પછી જ નીપજવ્યાં છે. સર્વજનેના સંવેદનથી અને શિષ્ટીની અનિમેષ એકાગ્રતાથી, એટલે જ તે એમનાં રૂપાંતરો મૂળ કૃતિઓં કરતાં પણ વિશેષ પહેલાર, લોકોત્તર અને સર્જનાત્મક બન્યાં છે અસહ્ય કૃતિઓને હૃદયમાં એકાકાર કરી લીધા પછી નીપજવેલી એ કૃતિઓ છે.

જો કવિ ગાયક હોય તો સ્વાભાવિક જ એ ગેયકાવ્યો જ વિશેષ રચવાનો અને મુક્ત કંઠે એ ગાવાનો પણ ખરો. મેઘાણી કવિ અને ગાયક બંને હતા. વળી લોકગીતોના અભ્યાસે એમને અદ્ભુત ઢાળો આપ્યા. એથી એમની ઘણીખરી રચનાઓ મૂળ લોકઢાળોમાં જ થયેલી છે. એમનાં ગીતોની સરિશેષ લોકપ્રિયતાનું એ પણ એક કારણ છે.

આ લોકઢાળોના એમણે મૂળનાં તત્ત્વને જાળવી લઈને નવાં નવાં ને સંગીતશૈલે ઉપકારક એવાં સ્વરૂપો આપ્યાં છે. પરભાષાનાં જે ગીતોનાં રૂપાંતરો એમણે આપ્યાં તે પણ શુજરાતના તળપદા ઢાળોમાં અને મૂળના તત્ત્વને વફાદાર રહીને નવા નીપજવેલા પણ લોકોને પરાયા ન લાગે તેવા ઢાળમાં જ આપ્યાં છે. પરભાષાના લાવને સુસંગન એવા તળપદા ઢાળો યોજવા એ તો પરભાષાની કૃતિના મર્મો અને રહસ્યોને આત્મસાત કરનાર કવિ-ગાયક જ કરી શકે.

મેઘાણીને પગલે એ કાળના નવોદિત કવિ-ગાયકો અને કેટલાક કવિઓએ પણ વ્યાપક પ્રમા-

ણમાં એ પ્રયોગો શરૂ કરેલા અને આજે તો એ પગદંડી રાજમાર્ગનું રૂપ લઇ રહેલ છે.

મેઘાણીભાઈ જ ઢાળો વિષે લખે છે કે “હું બ્યારે દેશી ઢાળો યોળું છું ત્યારે એ ઢાળો મારી અંદર એક નર્મ પદ્યપદ રૂપે નહિ પણ તેની જોડે જમાનાઓથી લાગી રહેલા તળપદા સંસ્કારો સપેત વિશિષ્ટ વ્યક્તિરૂપે ખગ થાય છે. આ ઢાળોને પોતાના આશ્વાસ નિઃશ્વાસો હોય છે. ઢાળોના ઉચ્ચાર માત્રમાં જ નહિ પણ એની લઢણુમાં, એ ટુલુકે છે, હશે છે, રડે છે, હિજરાય છે, વિઠમે છે, ખ્યાર કરે છે ને કોપ પણ કરે છે.”

ઢાળોમાં પણ માત્ર લોકગીતોના જ નહિ, પણ ચારણી છંદોની પણ એમણે અનુપમ રચનાઓ આપી છે.

ચારણી સાહિત્યનાં લાપા, મર્મ, માપ, છંદ ગીતો અને પિંગળ અન્ય કોષ્ટ પણ લાપાના સાહિત્ય કરતાં સમજવાં વધુ અઘરાં, ચારણુ સિવાયની કોમના માણસો માટે કલ્પના પણ ન કરી શકાય એવું જે અશક્ય મનાતું હતું તે વલ્લિક મેઘાણીએ શક્ય બનાવીને જગતને બનાડયું. માત્ર અભ્યાસ દ્વારા એના અર્થો કરીને જ નહિ, પણ ચારણી લઢણુમાં જ ચારણી છંદો રચીને અને એ જ ઢંગથી ગાઇને, ચારણો જે અર્થ નહોતા એસાડી શકના તે અર્થો મેઘાણીએ એસાડી બનાવ્યા. આમ ચારણી સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવતાં લાવતાં એ દેવીપુત્ર ચારણોનો પણ ચારણુ બની રહ્યો.

લોકસાહિત્યના સંશોધન પરિશીલને મેઘાણી સામે જીવન સંઘર્ષોના સદૃશ મર્મો ને રહસ્યો પ્રગટ કરનારો અદ્વિતીય ઉપમાઓથી અલંકૃત એવો લાપા વૈભવનો ત્રિપુલ ખખનો ખૂલી ગયો. એમાં ચારણી-શૈલીની વાર્તા કથનનો સરિશેષ હિસ્સો હતો.

એ લાપાવૈભવથી સમૃદ્ધ એવી લાઘવમરી, જેમવંતી ને તેજસ્વી મદ્ય શૈલી મેઘાણીએ શુજરાતને આપી. શુજરાતી લાપાશૈલ એમાં મેઘાણીનો એ અનન્ય ઢાળો છે.

એ ભાવપ્રબળ, જુડિતપૂર્ણ, પદસમી લયબદ્ધ, ઉપમાયુક્ત ને ભર્મણી, ચાતુરીશરી મરોડદાર, અર્થ-સભર ને ઔચિત્યપૂર્ણ એવી પ્રાણવાન અને જીર્ણ રસાળ શૈલીએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં નવાં તેજ અને તાકાત પૂર્યા છે. ગુજરાતી ભાષાને આટલી નોમવંતી બનાવનાર નર્મદ પછી એ બીજો ગુજરાતી હતો. મેઘાણીથી માંડીને આજના ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમતા સિતારા સુધી એ શૈલીની વાટે પગલાં પડતાં આવ્યાં છે.

ઈશ્વરે માનવીને સુખોપભોગ માટે અપાર સમૃદ્ધિ આપી છે, તે છતાં ઈશ્વર પાસેની માનવીની અપેક્ષાએનો પણ કોઈ આરોધારો નથી. એ જ રીતે મેઘાણીએ આમ કયું હોત તો આમ થાત ને તેમ કયું હોત તો તેમ થાત, મેઘાણીએ આમ કરવું જોઈતું હતું ને તેમ કરવું જોઈતું હતું એવી અદાલતી અપેક્ષાઓ પણ તુંડે તુંડે રહ્યા કરી છે. મેઘાણીએ ૫૦ વર્ષની એની નાની વયમાં પ્રગળે પચાવડું મુરકેલ પડે તેટલું અનરગળ સાહિત્ય આપવા છતાં, અને આ બધા કેસ મેઘાણીથી કોઇ ઉપલી એવી કોર્ટોમાં નહિ પણ નીચલી કોર્ટોમાં જ ચાલ્યા કરે છે ને ફેંસલા અપાયે જાય છે.

એમાંનો એક ચુકાદો એવો છે કે મેઘાણીનો પત્રકાર જીવનને કારણે એના સાહિત્યના સત્ત્વને વધારે સહન કરવું પડ્યું છે. વગેરે, વગેરે.

મેઘાણીએ જેટલું પરિભ્રમણ કયું છે તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ કરિ—જેમક કરતો હશે. જે કોઈ સત્ત્વશીલ એમણે આપ્યું છે તે બધું એના સ્વભાવનું સર્જન છે. પત્રકારના ટેબલ ઉપર એસીને કેટલુક લખાણું છે એટલું જ.

પ્રકૃતિથી શરમાળ એટલે લોકાદર અને પ્રસિદ્ધિથી ભાગતા દૂરે તે જતા સમાજ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે એણે જનસપ્ત જીવતો રાખેલો. એના સર્જનમાં એના સતત પડ્યા અને પડકાર પડ્યા કરતા.

એના પત્રકારજીવને તો એ સર્જનોમા બહુ વિધતા આણી, જન સપ્તના આશ્વાસ નિશ્વાસના

સંવેદનનું સાતત્ય જાળવી રાખ્યું અને એમની પ્રેમત જીર્ણિતતાને સદાય વિવેકની સમતુલા પૂરી પાડવા કુરેલી.

બહુવિધ, રસાળ, રંગીન, રચનાત્મક અને પ્રગતિશીલ પત્રકારિત્વની નવી દિશાઓ ખોલવાનો, ઘણો મશ મેઘાણીને ફાળે જાય છે. સાહિત્ય સર્જનમાં, પત્રકારિત્વમાં કે સમારંભમાં કે એમની ઉપાસના, ઉદ્ગમ અને નિષ્ઠાને કારણે પ્રતિષ્ઠા મેઘાણીની પાટળ નહિ પણ આગળ આગળ ચાલતી હતી, વિવ્ય સામે આવીને વરતો ને સફળતા સદાય એમનાં દાર ખખડાવ્યા કરતી.

સર્જન તો બધું જીવતા જીવનને જ આભારી છે ને ! એટલે સર્જન કરનાં જીવન સદાય અમથ જ રહ્યું છે ને રહેવાનું, સંભર છે કે મેઘાણીનાં ત્રિપુલ સર્જનો જેમ એના પ્રથમ જીર્ણિતત્વને આભારી છે તેમ એ જ જીર્ણિતત્વ એમના જીવન ને કયાંક અવરોધક પણ બન્યું હોય. પણ એણે તો કંટકના ધાવ સહી સહીને સૈને શીતળ છાંયડીના જ વિસામા આપ્યા છે.

ખોવાયેલા બાળકને જેમ મા મળે અને માને જેમ ખોવાયેલું બાળક મળે એમ લોકધરતીને મેઘાણી મળ્યા અને મેઘાણીને માતા ધરતી મળ્યાં.

એમનો ઉછેર જ ધરતીને ખોલે થયો શૈશવ કાળની અનુષ્ઠ લાગણીએને પ્રકૃતિના પપ્પાન અને લાલન પાલન મળ્યાં.

કારણ-કરણ રસિકતા એમને કુટુંબ તરફથી વારસામાં મળેલી.

જીઝગટી ધરતીની વેદનાના ચિત્કાર એમના જીર્ણિશીમ એવા હૈયે ઝીલાનાં જે સંવેદનો જાળ્યાં એમાંથી જ એમની સર્જનની પ્રેરણા જાગતી.

જાગરણ અને પગરણ તો એમને શૈશવ કાળથી જ વળગેલાં.

સૌંદર્ય સાદ દેવું અને જીવન એમનું જાગી જીકવું.

લોકસાહિત્યને પ્રમથાવનારાં સંસ્કારજીવની

ખોજ કરતાં કરતાં લોકસાહિત્ય જ એમની સર્જક પ્રતિભાનું પ્રલવસ્થાન બની રહ્યું.

સંશોધન સર્જનની એમની આદિ પ્રેરણા હતી ધરતીની આત્મીયતાની.

પુરાતત્વ કે વિવેચનનો રસ તો પાછળથી પેદા થયો. મેઘાણીભાઈએ એને કોઈ મરી ચૂકેલી પ્રજાના સંવેદનોના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવાના હેતુથી નહિ, પણ જીવતી, પ્રાણધનકતી પ્રજાનાં સંસ્કારોચ્ચારણ અને સંવેદનયુક્ત બિર્મિ જીવ્યારણો મણીને જ શરૂઆત કરેલી.

એમણે જનતાના અંતર્યામી રસાત્માને પીછાની લીધેલો. એટલે સંશોધન, સર્જન અને વિવેચનનું એમનું આકર્ષણ પણ સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ આત્મરસ પ્રેરિત હતું.

એ કારણે જ પુરોગામીઓએ લોકસાહિત્યની

પાડેલ ધગદગીને મેઘાણીભાઈ રાજમાર્ગનું રૂપ આપી શક્યા.

વિશ્વ સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસ વડે એમણે લોકસાહિત્યનાં વિવેકઅર્થાં મુલ્યાંકનો પ્રસ્થાપિત કર્યાં. અને લોકસાહિત્યના સંશોધન સર્જન અને વિવેચનના માર્ગરંભો સ્થાપ્યા.

મેઘાણીભાઈ કહેતા કે લોકસાહિત્યનું સર્વોચ્ચ સામર્થ્ય તો એની શ્રાવ્યતા છે. વાણી એ મુખ્યત્વે શ્રુતિનો વિષય છે, નાદને આપણે બ્રહ્મ કહીએ છીએ. એ નાદ જ લોકસાહિત્યનો વાહક છે, કાગળ પર થોળેલા ટાઢાગોળ અક્ષરો નહિ.

આશને માંડવડે અને ધરતીને પાથરણે પોદેલા મેઘાણી ઘણું ઘણું હતા. સૌ વિશેષ સોરઠી સંસ્કૃતિની સંક્ષિપ્ત આદૃતિ સમા હતા. લોકસાહિત્યના યુગપ્રવર્તક મેઘાણી એ લોકસંસ્કૃતિને જાણી ગયા, માણી ગયા ને જીવાડી ગયા.

પૃષ્ઠ ૬૭૦ થી ચાલુ]

કરી જાય તેને જ ચિત્રની સુંદરતા માને છે. અથવા તો પ્રણાલિગત રૂપ રંગ ને ઉઠાવ જનસમાન્યને સારી પેઠે અસર કરી જાય છે. પણ સમયની સાથે સાથ ચિત્રવિદ્યાએ ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે. લોકજીવનનાં ચિત્રોમાં પણ ભાવ પ્રતિકો, રૂપ પ્રતિકો અને સુશોભન પ્રતિકોએ ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે. જૂના કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યનું એક ઘટણુ અર્ધસ્કૃતનું હતું. જેમાં સંકેતથી જ સમજાવવાનું રહેતું. ચિત્રકળામાં પણ આવા અર્થબોધનો સંકેત રહેલો હોય છે. એ સાંકેતિક ચિત્રો ચોક્કસ અર્થને સૂચિત કરે પણ સાથેના ચિત્રને ન દખાવતાં મુખ્ય ચિત્રનો ઉઠાવ આપવામાં મદદ કરે. હવે એ ચિત્રના ચિત્રકાર શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર આપણને મુખ્ય ચિત્રની આસપાસનાં ચિત્રોની મુખ્યરેખાઓ ન દોરવા અંગે જે સમજણ આપે છે તે એમના જ શબ્દોમાં બોધે, શ્રી ખોડીદાસભાઈ જણાવે છે કે :

“મુખ્ય ચિત્ર આસપાસનાં ચાર નારીચિત્રોના ચહેાઓમાં આંખો ન કરવાનું કારણ સમગ્ર ચિત્રની દૃષ્ટિએ તે ગૌણ પાત્રો છે તે છે. તેનું કાર્ય તે રૂપપ્રતિક મુખ્ય છે, વિગત ગૌણ છે. તેથી માત્ર આંખો જ નહિ, આંગળાં વગેરે કશું જ નથી કયું. આ બધા ગૌણ વિષયોને જે વધારે કંઠારશુભાળ કરવા જઈએ તો ઘણીવાર મુખ્ય વિષયના પાત્રને તે દાખી દે. રૂપ પ્રતિકનું જે પ્રયોજન હોય છે, તે કામનો ઉઠાવ આપતાં વિગતો રજૂ ન કરી હોય તો ચાલે. અધુરી વિગતો પણ તે જે સૂચવવાનું હોય તે સૂચવી જ દે છે. અહીં નારી જીવનમાં મુખ્ય વિષય માતૃત્વ છે. તેમાં પૂરી વિગત લીધી છે. બાકીનું સંજ્ઞા પ્રતિકો અને ક્રિયા રૂપથી પુરું કયું છે. વધારે કંઠાર કરવા જતાં કારીગીરી ચર્ષ જાય. ‘યથામૈત્ત્ય આવજત આપતાં મુખ્ય પાત્રનો ચોખ ઉઠાવ થાય.’”

સરકારી અમલદાર અથવા તે જેની આપણે જરૂર હોય એ માણસને કંઈ અપી સ્વાર્થ સાધવો તેને હાંચ અપી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ભગવાન કે દેવી દેવતા જેવી લોકોએ કદાચ લાંબેથી અગમ્ય ક્ષણિતે કે વહેમને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા જે કંઈ આપવું એને માનતા કહેવામાં આવે છે. આ લાંચનો હાર્મ પુખ્તરોએ જ લેતા હોય છે માણસને અપાતી હાંચ પેમે અન્ન વસ્ત્ર કે ચીજવસ્તુઓની હેય છે, જ્યારે ભગવાનને દેવી દેવતાને અપાતી હાંચમાં ધન-ધાન્ય તો ખરા જ ઉપરાંત ફળફૂલ, પાંડા, બકરાં, મરઘાં, બનકાં, બળદ, ગાય, બેંસ અને હાંચી ઘોડા પણ માનતામાં અપાય છે. કેટલીક જગ્યાએ એન બાળકીઓના અર્પણ માનતામાં દેવને ધરાય છે.

માણસનું કામ કરીને હાંચ લે એ રાજદરમર કામ થાય કે ન થાય એટલે જે યવાનું હોય એ જ થાય, છતાં હાંચ લે (માનતા લે) એ દેવદરબાર. જૂના દેશી રાજ્યોમાં ધંધાદારી ચોરા ચોરીના મલ-માથી ચોચ ભાગ રાખને ભરતા. એટલે ચોરને રાજ્યનો એક મળતો. અત્યારે પણ દાયચોર, કાળા-નાણાંવાળા તેમજ વરલી મટકાવાળા ભગવાન કે દેવદેવીના મંદિરમાં દસ ટકા કે વીસ ટકા માનતામાં ભરવાના થતા દાખલા મળે છે.

ખૂની ખૂન કરે, જેલમાં જાય ત્યાંથી ભગવાન કે ભગવાનના નામે દેવમંદિરોની માનતા કરે અને છૂટી જાય. ખૂની હોવા છતાં અમુક દેવે અમને છાડાયા એ રીતે માની લીધેલા દેવ મંદિર પૈના કમસા કરતાં આપણે જોઈએ છીએ. આ પણ એક કદપના જ હોય છે દેશપરદેશનાં આતનાં કાળા નાણાંનો ધણો મોટો ભાગ માનતાફે દેવને મળે છે. આપણા ધર્મના સંતો મહતો ઇગ્ગાં કે આદિકા જગ્યામાં આ પણ એક ખાસ કારણ છે અત્યારે આપણા સાંપ્રતાયિક સંતો મહતો દરિયાપાર

જવાના દાખલા બહુ જ જોઈ બનતા. જ્યારે દેશી વર્ષોમાં જવાનું વધુ છે એના કારણમાં પણ બે નંબરી નાણું છે એમ માણ્યા મળે છે.

મમે તેવા કામ ધંધામાં માનતા લઈ દેવ કે દેવીઓ માણસને સહય કરે છે એમ મનાય છે. અપણા દેવસ્થનો કે તીર્થસ્થાનોના કેષ ચોપલા તપાસે તો ૧૦ ટકા પૈસા માનતાના આવેલા માણસ પડશે રાજ-પુશીનો નિસ્વાર્થ ધમોદો ધણો એ છે હોય છે દેવક લાઇઓ તો માનતાથી જ દેવ સંધાય કરે છે, અંો બધી સિદ્ધિ મળે છે એમ જ માની રહ્યા છે. જોકે લલા હાંચ તો અકરમાન જ થાય છે જે યવાનું હોય એ જ થાય છે. માનતાનો રસ્તો વન લે હોય છે, એટલે એક માર્ગી હોય છે. એટલે ભગવાન કે દેવની તો નફામાં જ ભાગી પડી હોય છે. વાસ્તવમાં દેવ દેવી નેતું કંઈ જ ન રોવા છતાં માણસ કદપનામાં જ બધું ભરું કરે છે. અને એ ખોટા આશાસને નામે માનતા કરી લૂટાય છે. ખરેખર આ માણસની બુદ્ધિનું દેવાળું જ છે. કદપનાના ધોડા વિવાય કંઈ જ નથી. છતાં બુદ્ધિગ્રાળી સમાજ પણ આ રીતે લૂટાય છે.

એક માલખારીનું બેંસોનું ખાકુ (શાળું) ચોર લઈ મયા. સાથે સરકાર પાડો પણ લેતો. ખાકુના માલિકે માનતા કરી કે, બેસો પાછી મળશે તો પાડો દેવી ગાત્રાડને ચડાવીશ. ત્યારે ચોર લોકોએ માનતા કરી કે, બેંસો પચી જશે તો પાડો માના ગાત્રાડને ચડાવીશું. બેસો મમે તેને મળે પણ પાડો તો માત છને મળી જ મળે. આવું તૂટ છે માનતાનું. બેમાંથી એક તો યવાનું જ છતાં એટલું ખડું કે હોનાર હોય ત્યાં સુધી માનતા ખાનાર દેવના અવલંબના આધારે માણસ સહેજ રિયરતા અનુભવે છે. ખૂનો તરણું પકડી રિયરતા માને એટલા સમયમાં યવાનું થઈ જાય, અકસ્માત સંધિા ભતરી જાય તો

દેવને જશ ને માનતા બન્ને મળી ભવ છે. નહિતર નિરાધારી તો છે જ.

ઘણા વર્ષોથી મારા મનમાં સુધરેલા વિચારો વસેલા, એટલે કોઇ દિવસ મેં માનતા કરી જ નથી. પણ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં મારા મકાનથી ત્રીસેકવાર છેટે અથમણે અમારા એક ભાઈના વાડમાં ચાર્લસિક ભર ઘાસની ગંજી રાતના નવ વાગ્યે એકાએક રળગી. પર્વન આથમણી દિશાથી હોતો એટલે અરધા જ કલાકમાં માં મહાનો આમની જવાળામાં લપેટાઈ મર્યા. અધુરામાં પૂરું મરી જમીનમાં સોઈઝોઈજર વેશનના પાળા બાંધવાનું કામ ચાલતું એટલે ત્રણેક પીપડાં ડીઝલ અને પાંચેક ડબ્બા પેટ્રોલના એ જ ઘરમાં હતા. બધાં ઘરો ઉપર જવાળાના ઝપાટા લાગવા લાગ્યા ત્યારે હું મમગયો. મન નમ્યું પડ્યું, અને માનતા કરવાનો વિચાર આવ્યો અને માનતા કરી કે, આમાંથી બધું બચી જશે તો સો રૂપિયા મરી-એને ધમદો આપીશ.

પણ બીજી જ મિનિટે ખગાડ આવ્યો, પરતાવો થયો કે, મેં આ શું કર્યું? બસ આટલી જ ધીરજ! એ જ ક્ષણે મનોમન કહ્યું કે, બચતું હશે તો બચશે, માનતા તો નહિં જ કનય. આમ છુટાવાનું ગામલોકો ખૂબ જ મહેનતથી કરી રહ્યા હતા. ત્રણેક કલાકે આગ કાળુમાં આવી. મારું બધું અકસ્માન અને અકબંધ બચી ગયું. આ માનતા રદ ન કરી હોત અને બધું બચી ગયું હોત તો માનનાને કા જે બધું બચ્યું એમ મને અને મારા કુટુંબને દ્રઢ નિશ્ચા થત જાત, હું હંમેશ માનતા કરતો પૃષ્ઠ ૬૬૮ થી ચાલુ]

પગાં પડવા મંડ્યા. લાસુમા કહે કે. “બાણું, મને પાંચમાં ન પાડો હું તો તમારા જેવી છું.” સાંભળીને દરબાર શ્રી છાનભાઈ પરમારે કહ્યું કે દલપતરામ કવિએ એક દુહો લખ્યો છે તે મેં વાંચ્યો હતો. પણ તમે તો લાસુમા પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રામ ભખન કહે “દરબાર સાહેબ ઈ કયો દુહો? કહો જ્ઞેડં. ભલે સૌ સાંભળો.” દરબાર સાહેબ કહે કે સાંભળો ત્યારે.

થઈ જાત. આ પહેલાં મોડાક વરસે દેવરાજિયા મામે આગ લાગી. ત્યાંના અમારે આલેકબાપુએ માનતા કરી કે, એ બગદ, અને બધાં દોર ચલાવ્યા આપા દાનાની જગ્યામાં આપશું. બધું બચી ગયું. આઠ જનવર આપા દાનાની જગ્યામાં આપ્યાં અને હંમેશ માનતા કરતા થઈ ગયા. આણું જ બધું હોય છે.

માનનાનું તૂન કેટલું વ્યાપક છે કે એક મામની મોગણી કરી એ ઉપરથી નળી શકાયું છે કે નાનકડું ગામ પ્રગતિશીલ છે. ચારેક ભાઈએ અમેનિકા છે. પાંચ છ ભાઈએ ડોક્ટર છે. ઘણા ભાઈએ સરકારી નોકરીમાં છે. ગામની જમીન એકવીસો એકર છે. એકસો નેતું ઘર છે. વરસી ૧૪૫૦ ગાયુસની છે. આવક નાના ગામમાં પાંચ ઠાકર મંદિરો છે. પ્રણામીનું, સ્વામીનારાયણ, ચોરો, શિવમંદિર અને હરેલી. આવા પાંચ મંદિરના પૂજારીઓને ગામ નિભાવે છે વધારામાં એક ગોર-મહારાજ મહેલાની પાછળ સ્વર્ગમાં ચીજવગતુ સપ્તાય કરવાનું કામ કરે છે. તેમ જ સત્યનારાયણની કથાઓ મ.સિક પદર વીસ થાય છે. આ કથાઓ બધી માનતાઓની જ હોય છે. એક કથાનું અર્થ રૂપિયા પચીસ સહેજે આવે છે. આણું બધું અર્થ સમાજ આનંદથી સહે છે. પણ ગામમાં ચાલતા બાલમંદિરના બાગકેના નાસ્ના માટે પાંચ કીલો સીંગ વરસે દહાડે આપવી નથી ગમતી. એક કવિએ ગાયું છે કે, “પોતાનો સ્વાર્થ તો પશુય પીઠશે પણ જનશુતા નથી જગનમાં હિન્દ જાયા.” એ રીતે લાઘવમાં લૂણાય છે. પણ સાચું દિન રોમાં છે એ સમજનાર ઘણા ઓછા છે.

મંત્ર, તંત્રને મેલડી, એતો તૂને-તૂન વળગે છે વસુધા વિષે, લોળા જનને ભુત

સાંભળીને સૌએ દાંત કાઢ્યા. અને બૂરાઓએ અગિયાર રૂપિયા એકઠા કરી ત્યાં ચોકમાં લાસુમાને આપ્યા. અને લાસુમાએ ચૌદ ઘરના નાખીને સાધુ-સંતો તેમ જ છોકરાને જમાડી દીધા.

બૂરાઓ પાસેથી લાસુમાએ ભોગ લીધો.

સરગરી અમયદાર અથવા તો જેની આપણે જરૂર હોય એ માણસને કાંઈ અપી રસાર્થ સાધવો તેને હાથ અપી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ભગવાન કે દેવી દેવના જેવી લોકોએ કહ્યો લાંબેથી અગમ્ય શક્તિને કે વહેમને ચોતાનો રસાર્થ સાધવા જે કંઈ આપવું એને માનતા કહેવામાં આવે છે. આ લાંબો લામ પૂજારીઓ જ લેતા હોય છે. માણસને અપાતી હાથ પેમો અન્ન વસ્ત્ર કે ચીજવસ્તુઓની હેય છે, જ્યારે ભગવાનને દેવી દેવતાને અપાતી હાથમાં ધન-ધાન્ય તો ખરા જ ઉપરાંત ફળફૂલ, પાણી, બકરાં, મરઘાં, બનકાં, બળદ, ગાય, બેસ અને હાથી ઘેરા પશુ માનતામાં અપાય છે. કેટલાક જગ્યાએ બેન ખાળકીઓના અર્પણ માનતામાં દેવને ધરાય છે.

માણસનું કામ કરીને હાથ પે એ રાજદરખર. કામ થાય કે ન થાય એટલે જે થવાનું હોય એ જ થાય, છતાં હાથ લે (માનતા લે) એ દેવદરગાર. ખૂના દેશી રજ્યોમાં ધંધાદારી ચોરો ચોરીના મલ-મધી ચોથ ભાગ રાખને ભરતા. એટલે ચોરને રાજ્યનો એક મળનો. અત્યારે પશુદાયચોર, કાળા-નાણાવાળા તેમજ વરલી મટકાવાળા ભગવાન કે દેવદેવીના મંદિરમાં દસ ટકા કે વીંશ ટકા માનતામાં ભરવાના ઘણા દાખલા મળે છે.

ખૂની ખૂન કરે, જેલમાં જાય ત્યાંથી ભગવાન કે ભગવાનના નામે દેવમંદિરની માનતા કરે અને છૂટી જાય. ખૂની હોવા છતાં અમુક દેવે અમને છોડાયા એ રીતે માની લીધેલા દેવ મંદિર પૈરાના દગલા કરનાં આપણે જોઈએ છીએ. આ પણ એક કહાલી જ હેય છે. દેશપરદેશનાં આરતાં કાળા નાણાંનો ધણો મોટો ભાગ માનતા રૂંદેવને મળે છે. આપણા ધર્મના સંતો મહતો ધગ્યાં કે આદિશ જગ્યામાં આ પશુ એક ખાસ કારણ છે. આપણે 'મી આપણા સાંપ્રદાયિક સંતો મહતો દરિયાપાર

જવાના દાખલા બહુ જ એલા બનતા. જ્યારે કેટલાં વર્ષોમાં જવાનું વધુ છે એના કારણમાં પશુ બે નંબરી નાણુ છે એમ જણા મળે છે.

મને તેવા કામ ધધાર્મા માનતા લઈ દેવ કે દેવીઓ માણસને સફળ કરે છે એમ મનાય છે. અપણા દેવસ્થનો કે તીર્થસ્થનોના કોષ ચોપરા તપાસે તો ૭૦ ટકા વેસા માનતાના આવેશ માણુમ પશ્ચે રાજ-પુશીનો નિમ્માર્થ ધર્મોદિ ધણો એ છે હોય છે. દેવક લાઈઓ તો માનતાથી જ દેવ સંપાદ કરે છે, અંશે બધી સિદ્ધિ મળે છે એમ જ માની રહ્યા છે. જોકે લગ્ન હાતિ તો અકસ્માત જ થાય છે જે થવાનું હોય એ જ થાય છે. માનતાને રસ્તો વન લે હોય છે, એટલે એક માર્ગો હોય છે. એટલે ભગવાન કે દેવની તો નકામાં જ ભાગી મી હોય છે. વાસ્તવમાં દેવ દેવી નેવું કંઈ જ ન હોવા છતાં માણસ કહાળનામાં જ બધુ લેખું કરે છે. અને એ ખોટા આમાસને નામે માર્મના કરી છુટાય છે. ખરેખર આ માણસની ભુલિનું દેવાણું જ છે. કહાળના ઘેરા નિવાય કંઈ જ નથી. છતાં ભુલિશાળી સમાજ પણ આ રીતે લૂટાય છે.

એક માલખારીનું બેસોનું ખંડુ (શણ) ચોર લઈ ગયા. સાથે સરક પાડો પણ લેનો. ખાડુના માંત્રિકે માનતા કરી કે, બેસો પાછી મળશે તો પાડો દેવી ગાત્રાડો ચણીશ. ત્યારે ચોર લે કે. એ માનતા કરી કે, બેસો પચી જશે તો પાડો માતા ગાત્રાડો ચણીશું. બેસો મને તેને મળે પણ પાડો તો માત જીને મળી જ ગયો. આણું તૂટી છે માનતાનું બેમાંથી એક તો થવાનું જ છતાં એક ખંડુ ખંડુ કે હોનાર હોય ત્યાં સુધી માનતા ખાતર દેવના અરવંબનના આધારે માણસ સફળ રિધરના અનુભવે છે. ખૂડનો તરણું પકડી રિધરતા માને એટલા સમયમાં થનારું થઈ જાય, અકસ્માત સીધા કોતરી જાય તો

દેવને જશ ને માનતા બન્ને મળી જાય છે. નહિતર નિરાધારી તો છે જ.

ધણા વર્ષેથી મારા મનમાં સુધરેલા વિચારો વસેલા, એટલે કોઇ દિવસ મેં માનતા કરી જ નથી. પણ ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં મારા મકાનથી ત્રીસેકવાર છેટે અચમ્લે અમારા એક ભાઈના વાડામાં ચાલીસેક ભર ધાસની મંજી રાતના નવ વાગ્યે એકાએક રળગી. પવન આચમણી દિશાથી હતો એટલે અરધા જ કલાકમાં માં મકાને આમની જવાણામાં લપેટાઈ મર્યા. અધુરામાં પૂરું મરી જમીનમાં સોઈજોઈજર વેશનના પાળા બાંધવાનું કામ ચાલતું એટલે ત્રણેક પીપડાં ડીઝલ અને પાંચેક ડાબા પેટ્રોલના એ જ ધરમાં હતા. બધાં ઘરો ઉપર જવાણાના ઝાટા લાગવા લાગ્યા ત્યારે હું મમ્મગયો. મન નમળું પડ્યું, અને માનતા કરવાનો વિચાર આવ્યો અને માનતા કરી કે, આમાંથી બધું બચી જશે તો સો રૂપિયા મરી-બોને ધર્મદો આપીશ.

પણ બીજી જ મિનિટે ખાસ આવ્યો, પસ્તાવો થયો કે, મેં આ શું કર્યું? પસ આવલી જ ધીરજ! એ જ ક્ષણે મનોમન કહ્યું કે, બચતું હશે તો બચશે, માનતા તો નહિં જ કંઈ. આગ છુટાવાનું ગામ લોકો ખૂબ જ મહેનતથી કરી રહ્યા હતા. ત્રણેક કલાકે આગ કાબૂમાં આવી. મારું બધું અકસ્માત અને અકબંધ બચી ગયું. આ માનતા રદ ન કરી હોત અને બધું બચી ગયું હોત તો માનનાને કાણે બધું બચ્યું એમ મને અને મારા કુટુંબને દ્રઢ નિશ્ચય થત જાત, હું હંમેશ માનતા કરતો પૃષ્ઠ ૬૬૮ થી ચાલુ]

*

પગ ૧ પડવા મંડ્યા. લાસુમા કહે છે. “બાપું, મને પાંચમાં ન પાડો હું તો તમારા જેવી છું.” સાંભળીને દરબાર શ્રી જગનનાથ પરમારે કહ્યું કે દલપતરામ કવિએ એક દુહો લખ્યો છે તે મેં વાંચ્યો હતો. પણ તમે તો લાસુમા પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રામ ભગન કહે “દરબાર સાહેબ ઈ કયો દુહો? કહો જોડો. ભલે સૌ સાંભળો.” દરબાર સાહેબ કહે કે સાંભળો ત્યારે.

થઈ જાત. આ પહેલાં મોડાક વરસે દેવરાજિયા માથે આગ લાગી. ત્યાંના અમારે આલેખાપુએ માનતા કરી કે, એ બગદ, અને બધાં દોર ચલાલા આપા દાનાની જગ્યામાં આપશું. બધું બચી ગયું. આક જનવર આપા દાનાની જગ્યામાં આપ્યા અને હંમેશ માનતા કરતા થઈ ગયા. આવું જ બધું હોય છે.

માનનાનું તૂત કેટલું વ્યાપક છે કે એક ગામની મોજણી કરી એ ઉપરથી બણી શકાયું છે કે નાનકડું ગામ પ્રગતિશીલ છે. ચારેક ભાઈએ અમેનિકા છે. પાંચ છ ભાઈએ ડોક્ટર છે. ઘણા ભાઈએ સરકારી નોકરીમાં છે. ગામની જમીન એકવીસો એકર છે. એકસો નેતું ધર છે. વરડી ૧૪૫૦ માણસની છે. આવડ નાના ગામમાં પાંચ ઠાકર મંદિરો છે. પ્રણામીનું, સ્વામીનારાયણ, ચોરો, શિવમંદિર અને હરેલી. આવા પાંચ મંદિરના પૂજારીઓને ગામ નિભાવે છે વધારામાં એક ગોર-મહારાજ મરેલાની પાછળ સ્વર્ગમાં ચીજવસ્તુ સંભાલ કરવાનું કામ કરે છે. તેમ જ સત્યનારાયણની કથાઓ મ.સિક પદર વીસ થાય છે. આ કથાઓ બધી માનતાઓની જ હોય છે. એક કથાનું ખર્ચ રૂપિયા પચીસ સહેજે આવે છે. આવું બધું ખર્ચ સમાજ આનંદથી સહે છે. પણ ગામમાં ચાલતા બાલમંદિરના બાળકેના નાસ્તા માટે પાંચ કીસો સીંગ વરસે દહાડે આપતી નથી ગમતી. એક કવિએ ગાયું છે કે, “પોતાનો સ્વાર્થ તો પશુય પીછે પશુ જાયતા નથી જગતમાં હિન્દ જાય.” એ રીતે લાઘવમાં લૂણ છે. પણ સાચું હિન શેમાં છે એ સમજનાર ઘણા ઓછા છે.

મંત્ર, તંત્રને મેલડી, એતો તૂતે-તૂત વળગે છે વસુધા વિષે, લોળા જનને ભુત

સાંભળીને સૌએ દાંત કાઢ્યા. અને ભૂતાઓએ અગિયાર રૂપિયા એકઠા કરી ત્યાં ચોકમાં લાસુમાને આપ્યા. અને લાસુમાએ ચોદ ઘરના નાંખીને સાધુ-સંતો તેમ જ છોકરાને જમાડી દીધા.

ભૂતાઓ પાસેથી લાસુમાએ ભોગ લીધો.

એક સુલક્ષણ નારી

એક સુલક્ષણ નારી આજે દેશ પર હાં રાજ કરે
 અંજાવાતો સામે બૂંઝે અડગ અટલ વિશ્વાસ પર.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

ધન્દ્વપ્રસ્થની રહેવાસી એ નિજકર દેશ સુકાન ધરે
 ચારૂ ચપલા દીર્ઘદર્શી એ દેશતંત્રનું વહન કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

દિગ્વિજયી શી ધૂમે દેશમાં લાલન ને લલકાર કરે,
 દાનવ માનવ અધમ અનાદી પાપીને પડકાર કરે
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

ફિકર કરાવે એવી વાતો મૂંઝવતીને માર્ગ કરે.
 અગન શિખા સમ અવરોધાને આકૃત કરે પવંસ કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

રોજ રોટી જનતા કેરી એનો પૂર્ણ વિચાર કરે
 કુંકીત હુંકીત દીન-દીનની સદાય એ તાં વ્હાર કરે
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

જગ ચોકે પણ દેશહિનોની રખવાણી એ રમ્ય કરે
 શાન્તિપ્રિય એ સુશિલા કાન્તા સંચાલન પણ સફળ કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

ગાંધી કુમળી વહુઆરૂ એ નહેરૂ હુકિતા હામ ધરે
 જનગણની વિશ્વાસી વનિતા દેશ લાડલી હામ કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

ધીરજ ને ચતુરાઈ થકી હાં સંકટ સમયે સહાય કરે.
 સમાજની સમયળતા કાળે પુનિન પ્રબળ પ્રયાસ કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

કાટી કોટી જનઅતર માંહી પ્રિય દર્શી એ વાસ કરે
 શક્તિ સ્વરૂપા નારી દેહે ભારત ભાગ્ય વિધાન કરે.
 એક સુલક્ષણ નારી આજે

એક સુલક્ષણ નારી આજે દેશ પર હાં રાજ કરે,

કૃષ્ણલાલ પ્રભુલાલ મહેતા

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનઢી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્રોક
નાયલોન બ્રોશ
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કૃત્તી - ૭૭ : મુંબઈ.

સંસ્કૃત મુદ્રિત, રાજકોટ-૨

કુમ્ કુમ્ સિલ્ક મિલ્સ

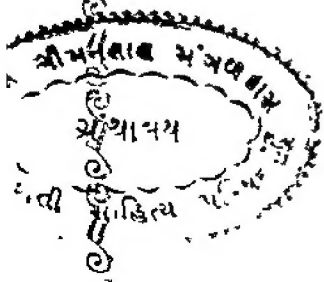
આકર્ષક ડિઝાઇન નાના નાના ગોવાળી
નૂતન યુવાનો અપમાન વિગિજનાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટિંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશ
અને અલગેડેડ વગેરે.

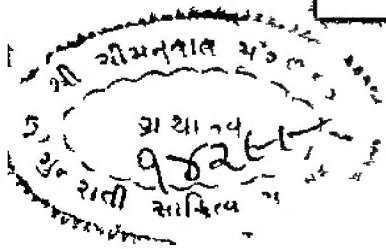
ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

મુદરખાગ, આચારોડ, કુલો-૭૦ : મુંબઈ

૧૫ દિવસ આ પુસ્તક વધુમા વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાયે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૯

૧૪૨૬૬

ભિક્ષુ સમ્રાટ ગવરનારા
મે'૩૧- ડિસે'૩૧.
અંક ૪૬૪ થી ૫૦૧ સુધી

૧૪૨૬૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યક્ષ
અમદાવાદ - ૬